STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 09389

VELTGESHIKHTE FUN URALTER TSAYTEN BIZ HAYNTIGEN TOG

Y. G. Fogt

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

י. ג. פאָגט.

װעלטגעשיכטע

פון אוראַלטע צייטען ביז היינטיגען טאָג.

בעאַרבייט אין אידיש פון

א. ח. ראָזענבערג.

אונטער דער רעדאַקציאָן פון

אלכסנדר האַרקאַװי.

אילוסטרירט.

ערסטער באַנד: אורגעשיכטע און אלטע צייט.

ניו יאָרק:

היברו פּאַבלישינג קאָמפּאַני.

1918.

Copyright 1918 by the Hebrew Publishing Company, New York.

פאָרוואָרט.

וואָס קען דעם ציוויליזירטען מענשען מעהר אינטערעסירען ווי די געשיכטע פון די פעלקער — זייערע העלדענטאַטען, זייערע מלחמות און נצחונות, זייער גייסטיגע ענטוויקלונג, זייער קולטור או. אַז. וו.? די קענטניס פון דער געשיכטע האָט אויך אַ *פּראַקטישע* בעדייטונג; זי איז נעטיג אום צו קענען פערשטעהן די סאָציאַלע פערהעלטניסען פון לעבען. די געגענוואַרט בערוהט אויף דער פערגאַנגענהייט; ווער עס איז בעקאַנט מיט דער לעצטער בעגרייפט ווי דער היינטיגער צושטאַנד האָט זיך ענטוויקעלט פון איהר און קען אויך אַריינבליקען אין די צוקונפט.

די ליטעראַטור אין אונזער מוטער־שפּראַך (אידיש) איז אין דער לעצטער צייט רייך געוואָרען אויף פערשיידענע פעלדער — וויסענשאַפט, פּובליציסטיק, פּאָעזיע — אָבער זי איז פערבליבען אָרים אויף דעם פעלד פון געשיכטע, איבערהויפּט פון וועלטגעשיכטע. מען האָט שוין געפּרובירט אַרויסגעבען וועלטגעשיכטעס אין אידיש, אָבער די פּראָבעס זיינען געוועזען זעהר קליינע און אויך דיזע האָבען זיך אָפּגעשטעלט אין מיטען. אַזאַ גרויסע, פאָלשטענדיגע וועלטגעשיכטע ווי דיזע איז אין אידיש נאָך קיין מאָל ניט אונטערגענומען געוואָרען. דאָס איז די ערסטע בעדייטענדע אונטערנעהמונג פון אַ וועלטגעשיכטע אין אידיש.

דער פונדאַמענט פון דיזען ווערק איז די „וועלטגעשיכטע פיר דאָס פאָלק” פון *פאָגט*. זי איז געוועהלט געוואָרען צוליב די דעמאָקראַטישע שטרעבונגען פון אונזער צייט און וועגען די ספּעציעלע מעלות, מיט וועלכע זי צייכענט זיך אויס פון די געוועהנליכע וועלטגעשיכטעס. איהר הויפּט־מעלה איז, דאָס זי איז אַ געשיכטע *פיר דאָס פאָלק*. אָנ־

שטאָט צו געבען אונזער ערקלערונג וועלען מיר לאָזען רעדען דעם פער-פאסער אליין. ער זאָגט אין זיין פאָררעדע פאָלגענדעס:

„ביכער פון געשיכטע פעהלען ניט און עס זיינען שוין אויך געשריבען געוואָרען מאנכע וועלטגעשיכטעס פיר דאָס „פאָלק"... אָבער צום גרעסטען טייל דערצעהלען זיי נאָר פון די גדולים און זייערע גבורות, פון מלחמות און נצחונות, דאָס הייסט הויפטזעכליך פון דער צושטערונגס-אַרבייט פון דער מענשהייט. דער שטודיום פון געשיכטע אין די שולען בעוועגט זיך נאָר אין דיזע ראהמען. ביאָגראַפיעס פון קריגס-לייט און קע-ניגען, נעמען און דאַטומס פון שלאַכטפעלדער זיינען די הויפט זאכען, וואָס ווערען איינגעדריקט אין די מוחות פון יונגע קינדער, עס ווערט אָבער אין זיי ווייניג בעריהרט די וויכטיגסטע מענשליכע טעטיגקייט, די אַרבייט, קערפערליכע ווי גייסטיגע, וועלכע ווערט געשאַפען פון פאָלק, וועלכעס ערפינדעט און שאַפט אַלעס, וואָס די גרויסע העלדען און זיג-רייכע פעלקער צושטערען. די אַרבייט איז די קוועלע פון יעדער קולטור. און נאָר אין דעם קולטור-לעבען שפילט זיך אָפּ דאָס, וואָס מיר רופען אַן וועלטגעשיכטע, וואָס נעהמט אַרום אַלע געזעלשאַפטליכע, רעליגיעזע און גייסטיגע בעוועגונגען. די בעשאַפער פון דיזער קולטור פערדינען ווייניג-סטענס די זעלביגע אויפמערקזאַמקייט ווי די העלדען און עראָבערער, וועל-כע האָבען מעהרסטענס נאָר געווירקט אַלס צושטערער און פערניכטער...

„דער לעזער וועט זעהן, ווי דורך די בעטראַכטונג פון דיזער וויכטי-גער קראַפט, דער אַרבייט, ווערען אונז קלאָר די אורזאַכען און די פער-בינדונג פון די געשיכטליכע פאַסירונגען און מיר קריגען אַ טיפען, ריכטי-גען בליק אין דעם וואָרום פון יעדער געשיכטליכער פאַסירונג. די געשיכטע-שרייבער האָבען זיך ביז איצט געוועהנליך בענוגענט מיט דער-צעהלען די פאַסירונגען לויט דער אָרדנונג פון דער צייט, אָבער זיי צו בע-גרינדען, געבען זייערע אורזאַכען, די וועלטגעשיכטע מאַכען פערשטענדליך און דורך דעם זי מאַכען אינטערעסאַנט און ניצליך — דאָס האָבען זיי ביז יעצט ווייניג אָדער גאָר ניט פערשטאַנען. דאָס אַזאַ אויפגאַבע איז פער-בונדען מיט גרויסע שוועריגקייטען, ווייס איך, אָבער איך וועל מיט אַלע מיינע קרעפטען שטרעבען זי צו ערפילען . . . "

און מיר קענען זאָגען, דאָס דער פערפאַסער האָט דיזע אויפגאַבע גע-וויסענהאַפט ערפילט.

אין דער בעאַרבייטונג פון דיזער וועלטגעשיכטע זיינען געמאַכט געוואָרען אייניגע פערמעהרונגען פיר די נוצען פון אידישע לעזער. די געשיכטע פון דעם אידישען פאָלק, וועלכע איז אין דעם אָריגינאַל בעהאַנדעלט געוואָרען זעהר קורץ, ווערט דאָ געגעבען גאַנץ לאַנג ווי אַ זעלבשטענדיגע היסטאָריע פון אַ פאָלק. אין דער אידישער געשיכטע איז דער בעאַרבייטער נאָכגעגאַנגען דעם בעריהמטען רוסיש־אידישען היסטאָריקער ש. דובנאָוו.

צווישען די געשיכטעס פון אוראַלטע פעלקער איז צוגעגעבען געוואָרען אַ קאַפּיטעל איבער די פעלקער פון כנען. דיזער קאַפּיטעל איז בעאַרבייט געוואָרען פון דעם רעדאַקטאָר נאָך ש. מונק׳ס בעריהמטען ווערק „פּאַלעסטינאַ” (אין פראַנצויזיש). פיר ביבעל־שטודענטען, וועלכע אינטערעסירען זיך מיט דער געשיכטע און געאָגראַפיע פון פּאַלעסטינאַ, יועט דיזע הוספה זיין זעהר ניצליך.

פון די מאָדערנע פעלקער האָט דער בעאַרבייטער געפונען פיר נעטיג צו פערברייטערן די געשיכטע פון רוסלאַנד, ווייל די מעהרסטע אידישע לעזער קומען פון דיזען לאַנד. די רוסישע געשיכטע איז פערברייטערט געוואָרען נאָך ש. מאַנדעלקערן׳ס אויסגעצייכענטען ווערק „דברי ימי רוסיא”. איין קאַפּיטעל וועגען רוסלאַנד — פון פּעטער דעם גרויסען ביז יעקאַטערינאַ דער 2טער — איז אויך צוגעגעבען געוואָרען פון דעם רעדאַקטאָר.

פּאָגט׳ס געשיכטע ענטהאַלט די וועלט־פּאַסירונגען ביז דעם יאָהר 1900. אין דיזער בעאַרבייטונג איז די געשיכטע צוגעפיהרט געוואָרען ביז דעם יעצטיגען טאָג. די וועלט־מלחמה, פון וועלכער דער פּראָפעסער פון דעם אָריגינאַל־ווערק האָט נאָך ניט גע׳חלום׳ט, ווערט שוין פערצייכענט אין דיזער אידישער אויסגאַבע. וואָס אָנבעלאַנגט אידישע געשיכטע, זיינען צוגעגעבען געוואָרען אַלע וויכטיגע פּאַסירונגען זינט דעם יאָהר 1880, מיט וועלכען דובנאָוו׳ס אידישע היסטאָריע ענדיגט זיך: די פּאָגראָמען זינט דער ערסטער רוסישער רעוואָלוציאָן, דער ביילים־פּראָצעס, די עמיגראַציאָן נאָך אַמעריקאַ, דער ציוניזם ביז דער דעקלאַראַציאָן פון ענגלאַנד או. אַז. וו. אַלס קוועלע פיר די נייעסטע אידישע געשיכטע האָט געדינט דר. מאַקס רייזין׳ס A History of the Jews in Modern Times, וועלכע ווערט יעצט אַרויסגעגעבען פון דער „היברו פּאַבלישינג קאָ.”.

דיזעס ווערק איז רייך אילוסטרירט. אחוץ די פיעלע אילוסטראַציאָנען פון דעם אָריגינאַל, קומען זעהר פיעלע אַנדערע בילדער און צייכנונגען, איבערהויפּט אין דער אידישער געשיכטע. מאַנכע פון דיזע זיינען אַזעלכע, וועלכע מען טרעפט נאָר אין זעלטענע ווערק. די אילוסטראַציאָנען זיינען אַ שעצבארער אַלבום.

מיט דעם לעצטען (12טען) באַנד קומט אַ פאָלשטענדיגער רעגיסטער אָדער פערצייכניס פון אַלע ענינים נאָך'ן אלף-בית, דורך וועלכען די לעזער וועלען קענען אויפשלאָגען יעדען היסטאָרישען געגענשטאַנד, וועגען וועלכען זיי ווילען גלייך לעזען אָדער אָפפרישען זייער זכרון.

די בעאַרבייטונג פון דיזען ווערק איז דורכגעפיהרט געוואָרען זעהר געוויסענהאפט. ווי דער איבערזעצער, דער עהרווירדיגער געלעהרטער א. ה. ראָזענבערג, אַזוי האָט אויך דער רעדאַקטאָר געטאָן זיין בעסטעס דאָס ווערק צו מאַכען פאָלקאָמען. זעהר פיעל איז געזאָרגט געוואָרען דאָס ווערק צו מאַכען לייכט פיר דעם גרויסען עולם. די איינטיילונג איז אַזוי איינפאַך ווי מעגליך און די שפּראַך איז קלאָר און דייטליך, דאָך ניט וואַסערדיג. אין אויסשטאַטונג און סטיל דאַרף זיך דיזע וועלטגעשיכטע ניט שעמען קעגען די גרויסע וועלטגעשיכטעס פון די אומות העולם.

אלכסנדר הארקאַווי.

ניו יאָרק, אויגוסט 1918.

אינהאַלט־פערצייכניס

פון ערסטען באַנד.

זייט

פאָרוואָרט I

אורגעשיכטע.

די מענשליכע ראַסען 1
קאַוקאַזיער, מאָנגאָלען, מאַלאַיער, אַמעריקאַנער, עטיאָפּען ז. 3. דער אור־מענש ז. 7.
דאָס פייער 12
די שטיין־צייט 18
די דאָלמען ז. 21.
די מעטאַל־צייט 21
די קולטור־ראַסען 22
די וואַנדערונגען פון די קולטור־ראַסען ז. 24.

די אַלטע צייט.

די פעלקער פון די מזרח־לענדער.

די כינעזער 37
די מיטהאָלאָגישע צייט ז. 41. די פּאַטריאַרכען און די ערסטע רעגירער ז. 43. קולטור און אַרבייט ז. 45. די כינעזישע וואַנט ז. 47. די ערסטע דינאַסטיעס ז. 51. די צייט פון דער אונגעווי-

זייט

סער געשיכטע ז. 52. די דינאַסטיע היאַ ז. 53. די שאַנג־דינאַסטיע ז. 54. דאָס סיסטעם פון ערד־פערטיילונג ז. 55. די דינאַסטיע טשע־או ז. 56. די טסין־דינאַסטיע ז. 57. די האַן־דינאַסטיע ז. 59. די כינעזישע מאַכט אין אויסלאַנד ז. 61. די טצין־דינאַסטיע ז. 63. די סאַנג־דינאַסטיע, טסוי־דינאַסטיע, לעאַנג־דינאַסטיע, טשין־דינאַסטיע און סואי־דינאַסטיע ז. 63. כינעזישע קולטור ז. 65. כינעזישע קונסט ז. 67. כינעזישע ערפינדונגען ז. 69. כינעזישע רעליגיאָן ז. 71. קאָנג־פו־טסע (קאָנפוציוס) ז. 73. — די אידען אין כינאַ ז. 75.

די אינדיער 78

אינדישע פעלקער ז. 79. צוטיילונג אין קאַסטעס ז. 80. די בראַה־מאַנען ז. 83. דאָס געזעצבוך פון מאַנו ז. 85. בודהאַ ז. 87. די פריסטער־מאַכט ז. 89. די בעדריקונג פון פאָלק ז. 91. דאָס גע־מיינדע־לעבען ז. 93. דאָס אינדישע קולטור־לעבען ז. 95. אַרכי־טעקטור און סקולפּטור ז. 97. די וויסענשאַפטען ז. 99. די אידען אין אינדיען ז. 100.

די באַבילאָניער און אַסיריער 104

אַסיריען ז. 106. ניניוה ז. 111. עקאָנאָמישער און סאָציאַלער צו־שטאַנד ז. 117. די באַבילאָניש־אַסירישע קולטור ז. 123.

די עגיפּטער 127

די איבערשוועמונג פון נילוס ז. 127. קוועלען פון עגיפּטישער גע־שיכטע ז. 134. איינוואַנדערונג פון די עגיפּטער ז. 138. גרינדונג פון דער מאָנאַרכיע ז. 139. די פּיראַמידעס ז. 141. דער בעפאַל פון די היקסאָס ז. 145. די עגיפּטישע עקאָנאָמיע ז. 165. די בוי־קונסט ז. 168. די וויסענשאַפט ז. 179. טויטען־פערעהרונג און רעליגיאָן ז. 188. די קאַסטעס ז. 193. דאָס פאַמיליען־לעבען ז. 196. דאָס גע־זעליגע לעבען ז. 197.

די פעניציער 203

די פּאָליטישע געשיכטע ז. 207. די סאָציאַלע פערהעלטניסען ז. 215. קונסט און וויסענשאַפט ז. 216. רעליגיאָן ז. 219.

זייט

די העברעער (אידען, בני ישראל) 223

די אורצייט פון אידישען פאָלק ז. 223. די פעריאָדע פון די ריכטער
ז. 232. דאָס פעראייניגטע פאָלק אונטער די ערסטע דריי קעניגען
ז. 237. די מעכטיגע רעגירונג פון דוד'ן ז. 243. די רעגירונג פון
שלמה'ן ז. 248. די צוטיילונג פון דער אידישער מלוכה אין צוויי קע-
ניגרייכען ז. 252. די דינאַסטיע עמרי און די פעראייניגונג פון די
צוויי מלוכות ז. 256. די דינאַסטיע יהוא און דער פאָליטישער צו-
שטאַנד אין יהודה און ישראל ז. 262. דער אונטערגאַנג פון דעם קעניג-
רייך ישראל ז. 269. דאָס קעניגרייך יהודה אונטער דער הערשאַפט פון
אַשור און בבל ז. 275. דער קאַמף מיט בבל און דער פאַל פון יהודה
ז. 285. די אידען אין גלות בבל און די פערסישע הערשאַפט ז.. 295.
דער זיג פון כורש'ן און די אידישע האָפנונגען ז. 300. די מאַטעריעלע
און גייסטיגע קולטור פון אידישען פאָלק ז. 322. אַקערבוי און האַנ-
דעל, הייזליכעס לעבען ז. 322. פאַמיליען=לעבען, געזעלשאַפט. רעגי-
רונג ז. 325. רעליגיאָן און געטליכער דינסט ז. 330. די נביאים
ז. 340. שפּראַך און ליטעראַטור ז. 345. קונסט און וויסענשאַפט ז. 346.
בוי=קונסט ז. 354. אינדוסטריע ז. 356.

אורפעלקער פון פאַלעסטינאַ 361

פיזישע געאָגראַפיע פון פאַלעסטינאַ ז. 361. פאָליטישע געאָגראַפיע
ז. 367. די פראָווינץ גליל ז. 368. טיבעריאַס (טבריה) ז. 370. די
פראָווינץ שומרון ז. 373. שכם ז. 375. די פראָווינץ יהודה
ז. 377. די שטאָדט יריחו ז. 379. מיטעל=יהודה ז. 380. ירושלים
ז. 381. בית לחם ז. 384. חברון ז. 385. מערב=יהודה ז. 386.
יפו ז. 387. יבנה ז. 388. די פראָווינץ פּערעאַ (עבר הירדן)
ז. 391. די פערשיידענע פעלקער פון פאַלעסטינאַ ז. 398. די אור-
פעלקער אָדער די ריזען ז. 398. די כנענים ז. 399. די חתים
ז. 400. די יבוסים ז. 401. די אמורים ז. 401. די גרגשים
ז. 401. די חוים ז. 401. די פרזים ז. 402. די פלשתים ז. 405.
די ציוויליזאַציאָן פון די פאַרצייטיגע איינוואוינער פון פאַלעסטינאַ
ז. 409. רעליגיאָן פון די כנענים ז. 411. דער קולט פון מולך
ז. 412. די במות (הויכע ערטער) ז. 414. די תרפים ז. 415. איוי-
ניגע אַרומיגע פעלקער פון פאַלעסטינאַ ז. 417. די עמונים ז. 417.

זייט

די מואבים ז. 419. דער מאָנומענט־שטיין פון מישע מלך מואב ז. 421 (אַנמערקונג). די אדומים (בני אדום) ז. 421. די עמלקים ז. 423. די מדינים ז. 424.

די מעדיער און די פערסיער 426

די שטאַמען פון איראַנישען הויכלאַנד ז. 426. זייער רעליגיאָן ז. 426. זענד־אַוועסטאַ ז. 426. אַהרימאַן און אַהוראַמאַזדאַ (אָרמוזד) ז. 426, 427. די שטאָדט עקבאַטאַנאַ ז. 428. די מעדאָ־פערסישע אימפעריע ז. 428. פראַאָרטעס ז. 428. קיאַקסאַרעס ז. 428. אסטיאַגעס ז. 428. כורש'ס יוגענד ז. 429. די פערסישע מלוכה, כורש, קרעזוס און סאָלאָן ז. 435. קאַמביזעס ז. 440. פסיידאָ־סמער־דיז (פאַלשער סמערדיז) ז. 443. דאַריוס דער 1טער (היסטאַספעס) ז. 444. זיינע נצחונות ז. 447. די סקיטהען ז. 447. דאַריוס'עס קאַמף מיט גריכענלאַנד ז. 449. קסערקסעס דער 1טער ז. 450. אַרטאַ־קסערקסעס דער 1טער ז. 450. קסערקסעס דער 2טער ז. 450. דאַריוס דער 3טער (נאָטהוס) ז. 450. אַרטאַקסערקסעס דער 2טער ז. 451. דער ריקצוג פון די 10,000 אונטער קסענאָפאָן ז. 451. אַרטאַקסער־סעס דער 3טער (אָכוס) ז. 451. דאַריוס קאָדאָמאַנוס ז. 451. די פערסישע קולטור ז. 451. דעספאָטיזם ז. 452. שטייערן ז. 453. רעגירונגס־פאָרמע ז. 455. די מאַגיער ז. 456.

געשיכטע פון אור-אלטע צייטען.

די היסטאריקער שעפען זייער מאטעריאל פון פערשיידענע קוועלען: 1) פון כראנאלאגישע טאבעלען, ד. ה. פון טאבעלען, אין וועלכע מענשען האבען פערצייכענט אלץ, וואס עס האט זיך געטראפען און פאסירט אין זייער צייט — א מלחמה, א מגפה, אן ערד-ציטערניס, א לקוי-חמה, א לקוי-לבנה א. ד. גל.; 2) פון לעגענדעס און טראדיציאנען, וועלכע זיינען איבערגעגעבען געווארען מינדליך פון איין דור צום אנדערן, פון אור-אלטע צייטען אן; 3) פון אלטע געזעצען, וועלכע כאראקטעריזירען דעם מאטעריעלען און גייסטיגען צושטאנד פון דער צייט, ווען זיי זיינען געגעבען געווארען; 4) פון פערשיידענע מאנומענטען און אלטע געביידעס, פאלאצען, טעמפלען א. ד. גל. זעלבסטפערשטענדליך, דאס די היסטאריקער קענען אנפאנגען זייערע ערצעהלונגען נאר פון אזעלכע צייטען, ווען די מענשהייט האט דערגרייכט א געוויסע שטופע פון קולטור, ווען די מענשען זיינען שוין אין שטאנד געווען צו מאכען געזעצען, בויען פערשיידענע וויכטיגע געביידעס, אויפשטעלען מאנומענטען און פערשרייבען די וויכטיגע פאסירונגען און ערשיינונגען פון זייער צייט.

אבער ניט ווילענדיג שטעלט אויף די מענשליכע נייגיריגקייט די פראגע: וואס פיר א סארט לעבען האט די מענשהייט געפיהרט איידער זי איז געקומען צו דער שטופע פון קולטור, ווען די מענשהייט איז אין שטאנד געווען צו מאכען געזעצען, אויפשטעלען מאנומענטען א. ד. גל. און וועלכע מיטלען האבען געפיהרט די מענשהייט צו דיזער שטופע פון ענטוויקלונג?

מיט דיזער פראגע האבען זיך בעשעפטיגט אלע פעלקער אין אלע צייטען, און יעדעס פאלק האט זי געזוכט צו פערענטפערן לויט זיין פערשטאנד און ענטוויקלונג. ביי יעדען פאלק געפינען מיר לעגענדעס און זאגעס וועגען דער בעשאפונג פון דער וועלט און וועגען דעם ערסטען מענשען. דיזע זאגעס זיינען געוועהנליך איינגעוויקעלט אין א מאנטעל פון אמונה,

ווייל די אור־אַלטע געשיכטע פון דער מענשהייט איז פיר אונז פערדעקט און פערדונקעלט.

די וויסענשאַפטליכע פאָרשונגען פון דער לעצטער צייט האָבען פיעל ליכט אריינגעבראַכט אין דיזע דונקעלע פראַגע. די נייע פאָרשונגען וועגען ערד־קוגעל (געאָלאָגיע), וועגען די אור־אַלטע חיות און פלאַנצען און וועגען די זיטען (מנהגים) פון פרעמדע פעלקער האָבען ענטדעקט פאַר אונזערע אויגען אַ נייע וועלט, אין וועלכער עס שפּיגעלט זיך אָפּ די אור־געשיכטע פון דער מענשהייט אַזוי קלאָר, אַזוי ריכטיג, דאָס עס בלייבט ניט דער מינדעסטער צווייפעל. די אור־אַלטע וועלט ווערט פאַר אונז בולט, אַזוי קלאָר כמעט ווי די וועלט אין אונזער אייגענער צייט, מיט דעם אונטערשייד נאָר, דאָס די סמנים פון דער אור־געשיכטע געפינען זיך ניט א ו י ף דער ערד, נאָר א ו נ ט ע ר דער ערד. דער היינטיגער היסטאָריקער געפינט זיך אַלזאָ אין אַ גליקליכער לאַגע צו קענען בעגרינדען די אור־געשיכטע פון דער מענשהייט דורך וויסענשאַפטליכע בעווייזען, ניט דורך אַלטע זאַגעס און לעגענדעס.

בעטראַכטענדיג די ערסטע אילוסטראַציאָן, וועלכע ווייזט די טיפען פון די הויפּט־ראַסען פון דער מענשהייט, ערוועקט זיך באַלד די פראַגע: ווי קומט עס, וואָס די מענשהייט איז צוטיילט אין פערשיידענע ראַסען? וואָס איז די הויפּט־אורזאַך פון אַזאַ פערשיידענהייט? — לעזענדיג דיזע געשיכטע וועט זיך דער לעזער איבערצייגען, ווי וויכטיג עס איז די ערקלערונג פון דיזע פראַגעס אום ריכטיג צו פערשטעהן די וועלט־געשיכטע.

דער ערסטער, וועמען עס איז איינגעפאַלען צו טיילען די מענשהייט אין ראַסען, איז געווען דער פראַנצויזישער געלעהרטער פ. בערניער, וועלכער האָט בערייזט די וועלט און האָט צוריקקומענדיג פון זיין רייזע אין 1684 בעהויפּטעט, דאָס די מענשהייט בעשטעהט פון פיער פערשיידענע ראַסען: די ו ו י י ס ע — אין אייראָפּאַ, די ג ע ל ע — אין אזיען, די ש ו ו א ר צ ע — אין אַפריקאַ, און אַלס פערטע ראַסע האָט ער בעטראַכט די ל א פּ ע ן אין וויטען צפון.

די געלעהרטע פון יענער צייט האָבען ניט אָנגענומען דיזע קלאַסיפיצירונג. אויך די איינטיילונג פון דער מענשהייט, וואָס די גרויסע נאַטור־פאָרשער ליננע און בופּפאָן האָבען שפּעטער געמאַכט, זיינען ניט אַנערקענט געוואָרען אין זייער צייט. מעהר מזל האָט געהאַט די קלאַסיפיצירונג, וואָס דער פּראָפעסאָר בלומענבאַך פון גאָטינגער אוניווערזיטעט אין דייטשלאַנד האָט געמאַכט אין יאָהר 1775. בלומענבאַך האָט איינגעטיילט די

מענשהייט אין פאָלגענדע פינף ראַסען: די קאַווקאַזישע, די מאָנגאָלישע, די עטהיאָפּישע, די אַמעריקאַנישע און די מאַלאַיאישע. ער האָט בענוצט דאָס וואָרט „קאַווקאַזישע" אַנשטאָט דעם וואָרט „אייראָפּעאישע", וואָס די פריהעריגע געלעהרטע האָבען געברויכט, ווייל די קאַווקאַזישע בערג געפינען זיך נאָהענט צום באַרג אררט, אויף וועלכען נח'ס תבה איז געבליבען נאָך'ן מבול. אַ גרויסען איינפלוס אויף די געלעהרטע פון יענער צייט האָבען געהאַט די ביבלישע ערצעהלונגען וועגען דעם געגענשטאַנד. אפילו דער בעריהמטער פראַנצויזישער געלעהרטער קיוביע האָט זיך געשטיצט אין זיינע פאָרשונגען אויף דער ערצעהלונג וועגען מבול אין דער תורה. נאָך זיין מיינונג האָבען זיך אַלע ראַסען ענטוויקעלט פון די דריי פּאָאָר פאָלק, וואָס זיינען ארויס פון דער תבה נאָך'ן מבול: פון שם, חם און יפת מיט זייערע ווייבער. דאַרום האָט קיוביע (1817) איינגעטיילט די מענשהייט נאָר אין דריי ראַסען: די ווייסע אָדער קאַווקאַזישע, די מאָנגאָלישע און די נעגער-ראַסע (שוואַרצע), וועלכע ער האָט ווידער צוטיילט אין פערשיידענע צווייגען. די געלעהרטע אָבער זיינען מיט זיין איינטיילונג אויך ניט צופרידען געוועזען, ווייל ער האָט ניט גענומען אין בעטראַכט די מאַלאַיען, פּאַפּואַסען, לאַפּען, עסקימאָסען און אַמעריקאַנער (אור-אַלטע איינוואוינער פון אַמעריקאַ). דעריבער האָט קיוביע'ס איינטיילונג פון דער מענשהייט אין דריי ראַסען ניט געקענט מבטל זיין בלומענבאַך'ס איינטיילונג, הגם קיוביע איז געוועזען אַ גרויסע אויטאָריטעט אין זיין צייט.

בלומענבאַך טיילט איין די מענשהייט אין פינף ראַסען לויט די פאָלגענדע סמנים:

1) די קאַווקאַזישע ראַסע — ווייסער הויט-קאָליר, רויטע באַקען, ברוינע אָדער ברוינליכע האָאָר, געדיכטע באָרד, רונדער קאָפּ-שאַרבען, לענגליכעס געזיכט. צו דיזער ראַסע געהערען די אייראָפּעער (מיט אויסנאַהמע פון די לאַפּען און פינען), די איינוואוינער אויף די אינזלען און ברעגען פון דעם מיטעללענדישען ים און פון מערב-אזיען (ביז דעם טייך גאַנגעס, קאַספּישען ים און דעם טייך אָב).

2) די מאָנגאָלישע ראַסע — געלער הויט-קאָליר, שוואַרצע האָאָר, שיטערע באָרד, כמעט אַ פיער-קאַנטיגער קאָפּ, ברייטער פּנים, גרויסע באַקען-ביינער און שמאָלע אויגען-שפּאַלטען. צו דיזער ראַסע געהערען די אזיאַטישע פעלקער (מיט אויסנאַהמע פון די קאַווקאַזער און מאַלאַיער), די פינען, לאַפּען און עסקימאָסען.

3) די **מאלאיאישע** ראסע — ברוינער הויט=קאליר, שווארצע ווייכע, געדיכטע און געקרייזעלטע האאר, שמאלער קאפּ, סטארטשענדע אויבערסטע קינבאקען. די פעלקער, וועלכע געהערען צו דיזער ראסע, זיינען די בעוואוינער פון די אינזלען אין שטילען אקעאן (פּאסיפיק), נעמליך, די געבארענע אויף די אינזלען מאריאנען, פיליפינען, מאלוקען און סונדא=אינזלען, אויך די בעוואוינער פון דער האלב=אינזעל מאלאקא.

4) די **אמעריקאנישע** ראסע — קופּער=פארביגע הויט, שווארצע שטייפע האאר, א ברייטער, אבער ניט פלאכער, פּנים מיט א מוטיג=שטארקער נאז. צו דיזער ראסע געהערען די אור=אלטע איינגעבארענע שבטים אין אמעריקא, מיט דער אויסנאהמע פון די עסקימאסען.

5) די **עטהיאפּישע** ראסע — שווארצער הויט=קאליר, שווארצע געקרייזעלטע האאר, צוזאמענגעדריקטער שארבען. די פעלקער, וועלכע געהערען צו דיזער ראסע, צייכנען זיך אויס בעזונדערס מיט קרום=שטעהענדע אויבערסטע צייהנער, דיקע ליפּען און צוריקגעבויגענעם קין (מארדע). צו דיזער ראסע געהערען די אפריקאנישע פעלקער מיט אויסנאהמע פון די, וואס וואוינען אין צפון אפריקא.

בלומענבאך'ס קלאסיפיצירונג צייכענט זיך אויס דערמיט, וואס אין איהר שפּילט די הויפּט=ראלע די פארם פון דעם שארבען, ווערענד די אנדערע געלעהרטע האבען מעהר געוויכט געלעגט אויף דעם הויט=קאליר, הגם די הויפּט=פארב שפּילט ביי בלומענבאך'ן אויך ניט קיין קליינע ראלע. בלומענבאך'ס איינטיילונג איז א לאנגע צייט געוועזן די אנגענומענטע. פערשיידענע געלעהרטע האבען זיך בעמיהט אויסגעפינען נייע קלאסיפיצירונגען מיט נייע סמנים צו בעשטימען די ראסען. די מיינונגען וועגען דיזע סמנים זיינען געוועזן זעהר פערשיידען. איינינע געלעהרטע האבען אנגענומען אלס אונטערשיידונגס=סמנים די פארמע פון קאפּ=שארבען; אנדערע—דעם הויט=קאליר; פיעלע פארשער, ווידער, האבען אנגענומען די אייגענשאפטען פון די האאר אלס צייכענס פיר ראסען=איינטיילונג. אבער דיזע אלע סמנים זיינען צו קליין, ניט גענוג, און האבען ניט געקענט בעקומען די הסכמה פון אלע נאטור=פארשער. און די פראגע פון ראסען=איינטיילונג איז נאך ביז יעצטיגער צייט ניט אין גאנצען פערענטפערט. מיר וועלען נאר אין קורצען אנצייגען אויף די פערשיידענהייט אין די מיינונגען פון פערשיידענע געלעהרטע וועגען דעם ענין. ווירער נעהמט אן 2 ראסען, זאשיקנא—3, קאנט—4, בלומענבאך—5, בופפאן—6, האנטער — 7, אגאססיז — 8, פּיקערינג — 11, בארי סט. ווינ-

מענשען־ראַסען.

1. אויסטראַליער. 2. מעלאַנעזיער. 3. כינעזער. 4. אינדיאַנער פון נאָרד־אַמע־ריקאַ. 5. אינדיער. 6. בושמאַן (אַפריקאַ). 7. נעגער. 8. אייראָפּעער.

סענט — 15, דעמולען — 16, מארטאן — 22, קראפארד — 60, בוירק — 63.

פון וואנען נעהמען זיך די פערשיידענהייטען פון די ראסען און וואס איז די הויפט־אורזאך פון דיזע פערשיידענהייטען? צו פערענטפערן דיזע פראגעס זיינען דא צוויי טעאריעס. די ערסטע און עלטעסטע טעאריע איז טיילס געגרינדעט אויף תורת משה און איז אנערקענט געווארען פון דעם גרויסען פראנצויזישען געלעהרטען קיוביע. לויט דיזער טעאריע איז די ערד אויסגעשטאנען פיעלע ענדערונגען און איבערקעהרעניסען זינט פלאנצען און חיות האבען זיך צום ערסטען מאל אויף איהר בעוויזען; עס זיינען פון פערשיידענע נאטור-קרעפטען, ווי פייער אדער וואסער, אלע עקסיסטירענדע פלאנצען און חיות צושטערט געווארען און אונטערגעגאנגען און אויף זייער ארט האט די שאפונגס־קראפט ארויסגעבראכט נייע פארמעס פון געוויקסען און לעבעדיגע בעשעפעניסען, וועלכע זיינען געוועזען פיעל בעסער, שענער און פאלקאמענער פון די אונטערגעגאנגענע. מיט דיזער טעאריע ערקלערען זיי עס, וואָרום מיר געפינען טיף אין דער ערד, אין פערשיידענע שיכטען, מינים פון פלאנצען און חיות, וואס געפינען זיך שוין יעצט ניט מעהר אויף אונזער ערד, אדער אזעלכע מינים, וואס זיינען אנדערש אין פארמע פון די היינטיגע. אין איין צייט פון דיזע וועלט־ענדערונגען איז אויך דער מענש ענטשטאנען. לויט דיזער טעאריע זיינען אלע פערשיידענע מענשען־ראסען פיקס־און־פערטיג בעשאפען געווארען אין איין צייט. די צווייטע טעאריע איז בעוואוסט אלס טעאריע פון עוואלוציאן אדער ענטוויקלונגס־טעאריע, געשאפען און פעסטגעשטעלט פון דעם ענגלישען נאטור־פארשער טשארלז דארווין. לויט דיזער טעאריע האבען אלע פערשיידענע מינים פון פלאנצען און לעבענס־בעשעפעניסען זיך ענטוויקעלט לאנגזאם און כסדר פון איינציגע אור־פארמעס אדער זאגאר פון איין איינציגער אור־פארמע. דיזע לעהרע איז יעצט אנערקענט כמעט פון אלע גרויסע נאטור־פארשער און האט געמאכט א גרויסע איבערקעהרעניס אין נאטור־פארשונג.

יעדע לעבעדיגע בעשעפענים דארף קענען זיך צופאסען צו די אומשטענדען, וואס ארום איהר, אום צו קענען עקסיסטירען. ווייל, אבער, די אומשטענדען זיינען ניט איבעראל גלייך, דעריבער מוזען אויך די לעבעדיגע בעשעפעניסען זיין פעהיג צו ענטוויקלען זייערע ארגאניזמען לויט די פאדערונגען און אומשטענדען פון די ערטער, וואו זיי געפינען זיך. די לעבענס־בעדינגונגען אין וואסער זיינען גאנץ אנדערע ווי אויף דער יבשה.

אויף אויף דער יבשה זיינען די בעדינגונגען פערשיידען, ווי צ. ב. פערשיי-דענע קלימאטען, פערשיידענע נאהרונגס־מיטלען א. ד. גל. לעבעדיגע בע-שעפעניסען מוזען נאך אחוץ דעם אויך ענטוויקלען אין זיך די פעהיגקייט צו בעשיצען זיך געגען פיינד, וועלכע קאנקורירען און שטרייטען מיט זיי צו פערכאפען די מיטלען צום לעבען. דיזער שטרייט צווישען די בעשע-פעניסען איז בעוואוסט אונטער'ן נאמען „קאמף פיר עקסיסטענץ" (מלחמת הקיום).

ווען א לעבעדיגע בעשעפענים האט זיך צוגעפאסט צו די אויסערע אומ-שטענדען בלייבט זי לעבען, ווען ניט — מוז זי אונטערגעהן. עס טרעפט אויך, דאס בעשעפעניסען זיינען געצוואונגען צו פערלאזען זייערע ערטער און זוכען א היים ערגעץ אנדערש צוליב פערשיידענע אורזאכען, ווי גרויסע פערפלייצונגען, ערד־ציטערניסען, מאנגעל אין נאהרונג א. ד. גל. צווישען די אורזאכען, וואס בעוועגען די בעשעפעניסען — מענשען אדער חיות — צו וואנדערן אין נייע ערטער, איז זייער צו־שטארקע פערמעהרונג א גאנץ וויכטיגע סבה, ווייל דאן זיינען זיי פשוט צוליב ענגשאפט געצוואונגען צו פערלאזען די אלטע היים. די איבערוואנדערונג אין א נייעם ארט מיט אן אנדערן קלימאט און פערשיידענע בעדינגונגען בכלל, רופט מיט דער צייט ארויס געוויסע ענדערונגען אין די ארגאניזמען פון די בעשעפעניסען, און דאס איז די אורזאך, ווארום איינער און דער זעלביגער מין ענטוויקעלט זיך אין פערשיידענע סארטען, ווי צום בייספיל פערשיידענע הינט, פערשיי-דענע קיה, פערשיידענע געפליגעל א. ד. גל. אין דעם קאמף פיר עקסיס-טענץ מוזען די שוואכע אונטערגעהן, נאר די שטארקע בלייבען, און די לעצטע גיבען איבער בירושה זייער פעהיגקייט צו זייערע קינדער און קינדס־קינדער. אזוי האט זיך ענטוויקעלט די וועלט פון לעבעדיגע בעשע-פעניסען פון נידריגען צום העכערן ביז עס איז געקומען צום מענשען, וועל-כער שטעהט אויף דער העכסטער שטופע פון בעלי חיים.

דער מענש האט זיך אויך לאנגזאם, שטופענווייז ענטוויקעלט ביז ער האט דערגרייכט זיין שטופע פון קולטור. דער אור־אלטער מענש איז געווען ניט פיעל העכער פון א חיה. דיזע בעהויפטונג איז ניט קיין השערה, נאר איז בעגרינדעט דורך פעסטע בעווייזען. די געאלאגען, אדער פאר-שער פון דער ערד, האבען געפונען טיף אין דער ערד מענשליכע גלידער און אויך גאנצע סקעלעטען, וועלכע בעווייזען קלאר, דאס דער קערפער-געביי פון דעם אור־מענשען איז געווען גאנץ אנדערש פון דעם געביי פון היינטיגע מענשען. טיילען פון אור־אלטע מענשליכע קערפערס האט

מען צום ערסטען מאָל ענטדעקט אין יאָהר 1701. דאַן האָט מען געפונען ניט ווייט פון קאַננשטאַטט אין ווירטעמבערג א שטיק פון א מענשליכען שאַרבען, וועלכער איז געוועזען פיעל אַנדערס פון א שאַרבען פון א היינטיגען מענשען. א צווייטע ענטדעקונג איז געמאַכט געוואָרען אין יאָהר 1857 ביי אַן אויסגראָבונג אין נעאַנדערטהאַל צווישען דיססעלדאָרף און עלבערפעלד. שפּעטער האָט מען ווידער געפונען פערשיידענע ברוכשטיקער פון מענשליכע קערפּערס, וועלכע האָבען בעוויזען די ריכטיגקייט פון דער טעאָריע, דאָס דער קערפּער פון דעם אור־מענשען איז געווען אַנדערס פאַרמירט ווי דער קערפּער פון דעם היינטיגען מענשען. אָבער, ווייל די דערמאָהנטע ענטדעקונגען זיינען נאָר געווען איינצעלנע ברוכשטיקער, האָבען איינינע געלעהרטע געצווייפעלט אין דער וואהרהייט פון דיזער טעאָריע. די וויכטיגסטע ענטדעקונג פון דיזען סאָרט זיינען דעריבער די צוויי פאָלשטענדיגע סקעלעטען פון אור־מענשען, וואָס מען האָט געפונען אין בעלגיען אין יאָהר 1868 ניט ווייט פון ספּי. דיזע ענטדעקונג האָט צוגענומען יעדען צווייפעל אין דיזער זאַך און האָט קלאָר בעוויזען, דאָס דער אור־מענש איז געווען קערפּערליך און גייסטיג ניט פיעל העכער פון א חיה. פּראָפעסאָר פרעפּאָנט פון ליטטיך (בעלגיען) שרייבט, אַז די געפונענע סקעלעטען ביי ספּי זיינען קליין, קרעפטיג געבויט און אין געשטאַלט זעהר עהנליך צו היינטיגע לאַפּען; דער שאַרבען איז לאַנג, גלאַט־געדריקט און שמאָל; די אויגען־לעכער זעהר גרויס, די ברעמען־געוועלבען ווי ביי מאַלפּעס (אַפּען), דער מאָרדע־ביין סטאַרטשעט ארויס פון פאָרנט אזוי, אַז דאָס געזיכט האָט געמוזט האָבען דאָס אויסזעהן פון א שנויץ. דער געביי פון דיזע סקעלעטען צייגט דייטליך, דאָס דיזע אור־מענשען זיינען ניט געגאַנגען, ווי מיר, מיט א גראַד־שטעהענדען קערפּער, אויפרעכט (בקומה זקופה), נאָר איינגעבויגען, ווי חיות.

דער גייסטיגער צושטאַנד פון דעם אור־מענשען האָט האַרמאָנירט, איבעראיינגעשטימט מיט זיין קערפּער־געביי. דאָס בעווייזען אונז די שטיינערנע ווערקצייג, וואָס מען האָט געפונען אין דער ערד — ווערקצייג, וואָס שטאַמען פון דער פּעריאָדע, ווען דער אור־מענש האָט עקסיסטירט און געשאַפט.

מיר ווייסען, דאָס דער מענש אונטערשיידט זיך פון חיות איבערהויפּט מיט זיין פעהיגקייט צו ערפינדען און בענוצען ווערקצייג. פראַנקליז בעצייכענט דעריבער דעם מענשען מיט דעם נאָמען: **"Toolmaking animal"** — **ד. ה. „ווערקצייג־מאַכענדע חיה". דיזע מעגליכקייט האָט איהם די נאַטור גע-**

געבען אום ער זאָל קענען פיהרען זיין קאַמף געגען נאַטור און חיה. דער מענש האָט ניט קיין פעל, ווי די חיות, וואָס זאָל איהם בעשיצען פון שלעכטע וועטערן; ער האָט ניט קיין שטאַרקע צייהנער, הערנער, געזונדע מוסקלען, וועלכע זאָלען איהם העלפען אין דעם קאַמף מיט ווילדע חיות. דער מענש וואָלט זיכער שוין לאַנג אונטערגעגאַנגען, ווען די נאַטור וואָלט איהם ניט בעשענקט מיט דער פעהיגקייט צו ערפינדען פערשיידענע ווערקצייג און אינסטרומענטען, ער זאָל זיך קענען קינסטליך בעשיצען. דיזע פעהיגקייט צו שאַפען ווערקצייג האָט איהם געמאַכט פיר דעם הערשער פון דער ערד. די ערפינדונגס־פעהיגקייט איז די וויכטיגסטע אייגענשאַפט פון דעם מענשען. דורך דיזע אייגענשאַפט איז דער מענש אין שטאַנד צו שאַפען קינסטליכע פּראָדוקטען און דערמיט אַ גאַנץ נייע זעלבשטענדיגע וועלט, אַ קולטור־וועלט, אין דער נאַטור־וועלט צו בעשאַפען. הגם מיר געפינען אויך אין דער נאַטור־וועלט קינסטליכע שאַפונגען, ווי צום ביישפּיל די צעלען (וואַקס־קעמערלאַך) פון די בינען, די געביידעס פון די מוראַשקעס און טערעמיטען, די בנינים פון די ביבערס א. ד. גל. אָבער דיזע אַלע שאַפונגען זיינען נאָר אַ רעזולטאַט פון אינסטינקט, פון נאַטור־טריב. דיזע בעשעפעניסען מוזען אַזוי פּראָדוצירען, זיי קענען ניט טאָן אַנדערס, בכן זיינען דיזע שאַפונגען פּראָדוקטען פון נאַטור. דער מענש אָבער שאַפט פריי לויט זיין אייגענעם ווילען, אָהן קיין שום צוואַנג פון דרויסען און ער איז אין שטאַנד מיט זיינע שאַפונגס־פעהיגקייטען צו דערגרייכען די העכסטע מדרגה.

דיזע זעלבשטענדיגע שאַפונגס־פעהיגקייט ליגט נאָר אין דעם מהות, אין דעם וועזען, פון דעם מענשען; אַזאַ פעהיגקייט האָט קיין שום אַנדערע בעשעפענים ניט. חיות לעבען צוזאַמען מיט דעם מענשען אין די זעלביגע קלימאַטען און אין די זעלביגע אומשטענדען, און דאָך איז אין זיי ניט צו בעמערקען קיין שפור פון אַזאַ פעהיגקייט. דאָס צייגט אונז, אַז דאַרווין איז נאָך ניט אין גאַנצען גערעכט מיט זיין טעאָריע, אַז די הויפּט־אורזאַך פון ענטוויקלונג ליגט אין די אויסערע אומשטענדען פון דער נאַטור. דאָס בעווייזט, אַז עס זיינען נאָך אויך פאַראַנען וויכטיגע אינערליכע ענטוויקלונגס־אורזאַכען, וועגען וועלכע מיר ווייסען יעצט נאָך גאָר ניט. אַזעלכע אינערליכע ענטוויקלונגס־אורזאַכען האָבען געוויס געשפּילט אַ וויכטיגע ראָלע ביי דער ענטשטעהונג פון דער מענשהייט. ביי דעם סאַמע ערסטען אָנפאַנג פון דעם מענשען איז איהם אָהן צווייפעל געגעבען געוואָרען דער ערסטער פונק פון אינטעליגענץ (פערשטאַנד) און די פעהיגקיי-

טען פיר שפּראַך און ערפינדונג. פון דעם אויגענבליק אָן, ווען ער איז בע־פרייט געוואָרען פון דעם חיה'שען אינסטינקט און איז בעשענקט געוואָרען מיט שאַפונגס־פעהיגקייט, איז ער מ ע נ ש געוואָרען און איז געוואָרען העכער פון אַלע חיות. די חיות זיינען געבליבען פערשקלאַפט צו דער נאַטור, דער מענש אָבער איז געוואָרען פריי. ער האָט זיך דערהויבען א י ב ע ר דער נאַטור. די ערסטע פונקען פון זעלבשטענדיגען שאַפונגס־גייסט האָבען זיך ביים מענשען מיט דער צייט ענטוויקעלט אין גרויסע פלאַמען, וועלכע בעלייכטען יעצט די גאַנצע וועלט.

דאָס, וואָס האָט דעם מענשען געפיהרט צו זיין הויכער קולטור־שטופע, זיינען געווען וועדקצייג און די אַרבייט, וואָס איז געטאָן געוואָרען מיט זיי. נאָר דורך וועדקצייג, נאָר דורך אַרבייט האָט זיך דער מענשליכער גייסט דערהויבען צו דער הויכער שטופע פון קולטור. לאַנגזאַם, טריט ביי טריט, פון שטופע צו שטופע, מאַכענדיג איין ערפינדונג נאָך דער אַנדערער, איז דער מענשליכער גייסט געגאַנגען פאָרווערטס, און אויף אַזאַ אופן איז ער פון די איינפאַכסטע שטיינערנע וועדקצייג געקומען ביז צו אונזערע היינטיגע דאַמף־מאַשינען, ביז צו די קונציגסטע וויסענשאַפטליכע אינסטרומענטען.

אָבער יעדער אָנהייב איז שווער. די ערסטע, אפילו די איינפאַכסטע ערפינדונגען זיינען געמאַכט געוואָרען זעהר לאַנגזאַם און מיט גרויסע שוועריגקייטען. ווי מיר וועלען ווייטער זעהן, האָט עס געדויערט מעהר פון הונדערט טויזענד יאָהר ביז דער מענש איז געקומען צו דער שטופע פון קולטור, ווען ער האָט אויפגעהערט צו געברויכען די איינפאַכע שטיינערנע וועדקצייג און האָט אויסגעפונען ווי צו שמעלצען מעטאַלען און זיי געברויכען צו זיינע צוועקען. אין דיזער לאַנגער פעריאָדע איז איהם נאָר צוגעקומען די ידיעה ווי צו בענוצען פייער פיר זיין אַרבייט. די העכסטע שאַפונגס־קראַפט פון דאַמאַלדיגען מענשען האָט קוים דערגרייכט די שטופע, אויף וועלכער עס שטעהען יעצט די האַלב־ווילדע נאַטור־פעלקער. אָבער מיר מוזען האָבען גרויס דרך ארץ פאַר די איינפאַכע ערפינדונגען פון דעם אור־מענשען. פיעל שווערער איז איהם אָנגעקומען צו ערפינדען אַ שטיינערנעם האַמער, ווי דעם היינטיגען מענשען די ערפינדונג פון דעם געוואַלדיגען שטאָל־האַמער, וואָס ווערט געטריבען דורך דאַמף.

די וועדקצייג גיבען אונז ניט נאָר אַ בעגריף וועגען דער ענטוויקלונג פון דעם אור־מענשען, וועגען זיין פאָרשריט אין טעכניק און פעהיגקייט צו שאַפען און פּראָדוצירען, נאָר זיי גיבען אונז אויך אַ מעגליכקייט צו ענט־

פערן אויף די פראַגע: ווי אַלט איז די מענשהייט, ווי לאַנג עקסיסטירט דער מענש אויף דער וועלט?

און גאַנץ פערשטענדליך. ווייל ווערקצייג זיינען געמאַכט געוואָרען דורך מענשליכע הענט, קענען מיר דערפון פערשטעהן, אז וואו מען געפינט ווערקצייג, האָט דאָרט געוויס דער מענש עקסיסטירט. אום צו בעשטימען די צייט, ווען די אור־אַלטע ווערקצייג, וואָס זיינען געפונען געוואָרען אין דער ערד, זיינען געמאַכט און בענוצט געוואָרען, מוזען מיר אָנקומען צו דער הילף פון דעם געאָלאָג (ערד־פאָרשער).

די געאָלאָגיע בעווייזט מיט אותות ומופתים, דאָס די אויבערפלעך פון דער ערד האָט זיך שוין פיעל מאָל אומגעענדערט. די אומענדערונגען זיינען פאָרגעקומען, ערסטענס, דורך די וואולקאַנישע אונטערערדישע קרעפטען, דורך וועלכע די אויבערפלעך פון דער ערד האָט זיך אין אייניגע ערטער אויפגעהויבען און אין אַנדערע ערטער זיך טיף אַראָפּגעלאָזען. דערפון זיינען אַרויסגעקומען גרויסע ענדערונגען אויף דער ערד — עס איז געוואָרען יבשה, וואו עס איז פריהער געווען ים און, פערקעהרט, עס איז געוואָרען ים, וואו פריהער איז געווען יבשה. צווייטענס זיינען פאָרגעקומען ענדערונגען אין דער אויבערפלעך דורך לופט און וואַסער. פון ים הייבט זיך אויף אַ פּאַרע, אַ וואָלקען, וואָס ווערט אין פערשיידענע ערטער פערוואַנדעלט אין רעגען. די רעגען־וואַסערן מאַכען אויף דער ערד קוואַלען און טייכען, וועלכע פיהרען דאָס וואַסער אין די ימים. אַט דיזע קוואַלען און טייכען, אין זייער פליסען צום ים, שוויינקען אָפּ דעם באָדען פון דער ערד, איבער וועלכען זיי פליסען, און פערשלעפּען די אָבגעשוויינקטע ערד אין ים אַריין.

אין פערלויף פון טויזענדער יאָהרען ווערען אויף אַזאַ אופן גאַנצע בערג ביסלאַכווייז אַראָפּגעשווענקט און אַראָפּגעטראָגען צום גרונד פון ים, פון וואַנען עס הייבען זיך אויף מיט דער צייט נייע אינזלען.

דורך אַזעלכע און אַנדערע פּראָצעסען ווערען די לאַגערונגען פון דער ערד בסדר פערענדערט. דיזע פערענדערונגען און פערוואַנדלונגען זיינען בעקאַנט אין דער געאָלאָגיע מיט דעם נאָמען פ אָ ר מ אַ צ י אָ נ ע ן. אין אייניגע אַזעלכע פאָרמאַציאָנען, אָדער ערד־שיכטען, געפינען זיך פיעלע רעסטען פון חיות און פלאַנצען פון די אור־אַלטע צייטען, וועלכע גיבען דעם ערד־פאָרשער אַ מעגליכקייט צו שטודירען די אור־געשיכטע פון דער ערד און איהרע בעוואוינער.

דורך געוויסע וויסענשאַפטליכע בעווייזען האָט די געאָלאָגיע בעשטימט דעם עלטער פון יעדער פאָרמאַציאָן. און ווייל אין די אור=אַלטע שיכטען האָט מען קיין רעסטען פון מענשען ניט געפונען, נאָר ערסט אין די שפּעטערע שיכטען, האָבען די געאָלאָגען דאָס אָנגענומען פיר אַ בעוויז, אַז אין דער אור=צייט פון דער ערד האָט נאָך דער מענש ניט עקסיסטירט. די שיכטען, אין וועלכע מען האָט געפונען מענשען=רעסטען, זיינען בעוואוסט אין דער געאָלאָגיע מיט דעם נאָמען ד י ל ו בֿ י ו ם = שיכטען *). די געאָלאָגען בערעכנען, אַז דיזער מין שיכטען האָט זיך געבילדעט און עקסיסטירט מיט 220,000 יאָהר צוריק. דער מענש, וואָס האָט דאַמאָלס געלעבט און געשאַפט, טראָגט אין דער געאָלאָגיע דעם נאָמען ד י ל ו בֿ י אַ ל = מ ע נ ש.

מאַנכע געאָלאָגען גלויבען ניט, אַז דער מענש האָט עקסיסטירט אין די ערסטע פּעריאָדען פון דער דילובֿיום=צייט און זיי בערעכנען, דאָס די ענטשטעהונג פון דעם מענשען איז געוועזן נאָר מיט הונדערט טויזענד יאָהר צוריק; ד. ה. דער מענש איז ענטשטאַנען אין מיטען פון דער דילובֿיום=צייט. פיעלע געאָלאָגען אָבער זיינען איבערצייגט, אַז דער מענש האָט עקסיסטירט נאָך פיעל פריהער פאַר דער דילובֿיום=צייט. זיי ערקלערען עס מיט דעם, וואָס מען האָט געפונען שפּורען פון בעאַרבייטע זאַכען אין די שיכטען פון נאָך אַ פריהערדיגער ערד=פּעריאָדע, וועלכע איז בעקאַנט אונטערן נאָמען ט ע ר צ י ע ר = צ י י ט, הגם מען האָט נאָך ביז יעצט ניט געפונען קיין רעסטען פון מענשען אין די שיכטען פון דער דאָזיגער צייט. לויט דיזער בעהויפּטונג קומט אויס, אַז דער מענש עקיסטירט שוין אויף דער ערד מעהר אַלס 240,000 יאָהר. ווי קליין איז די צייט פון פיער אָדער פינף טויזענד יאָהר זינט דער מענש האָט אָנגעהויבען פיהרען זיין געשיכטע, געגען דעם אונגעהייערן צייט=רוים פון 240,000 יאָהר, זינט דער אור=מענש איז ענטשטאַנען!

דאָס פייער. איינער פון די בעסטע מיטלען פיר דעם מענשען'ס שאַפען איז אימער געווען, ווי אויך יעצט, — דאָס פייער. די בענוצונג פון פייער איז איינע פון דעם מענשען'ס פריהערסטע ענטדעקונגען. אין די בע-

---

*) ד י ל ו בֿ י ו ם ווערט אָנגערופען באָדען, וואָס האָט זיך געבילדעט פון דעם אָפּזאַץ פון פליסענדע וואַסערן אָדער פון שטיין און זאַמד, וואָס זיינען אַראָפּגעטראָגען געוואָרען דורך אַייז=מאַסען פון הויכע ערטער אין נידריגע. די דילובֿיאַל=צייט ווערט געטיילט אין דריי פּעריאָדעס, פון וועלכע איינע ווערט בעצייכענט אַלס די אַייז=צייט, ווייל אין איהר איז די ערד געווען בעדעקט מיט אַייז.

אַרבייטע זאַכען, וואָס מען האָט געפונען אין די שיכטען פון דער טערציער=צייט, איז צו בעמערקען שפורען פון פייער בענוצונג. עס איז דעריבער קיין צווייפעל ניט, דאָס דער שפּעטערדיגער דילובּיאַל=מענש האָט געברויכט פייער ביי זיין אַרבייט. מען קען זיך גאָר ניט פאָרשטעלען, ווי אַזוי דער מענש וואָלט געקענט לעבען אָהן פייער אין דער אונגעהייער קאַלטער דילובּיאַל=פּעריאָדע. און ווירקליך, אין די ערד=שיכטען פון דער דילובּיאַל=צייט האָט מען געפונען אַן אונגעהייערע צאָהל פייער=פלעצער.

מען האָט פריהער געגלויבט, אַז דער מענש איז בעקאַנט געוואָרען מיט פייער און זיינע נוצען נאָר דורך דעם בליץ. אין אמת׳ן אָבער איז דער בליץ ניט דער איינציגער, וואָס האָט געקענט אָנווייזען דעם אור=מענשען וואָס פייער איז און צו וואָס מען קען עס בענוצען. די וואולקאַנישע אַרבייט פון אונזער ערד האָט דעם מענשען פיעל מעהר געקענט געבען צו פערשטעהן די נוצען פון פייער צו זיין אַרבייט. אין די ערטער, וואו די וואולקאַנען (די פייער=שפּייענדע בערג) וואַרפען אַרוים די ברענענדע לאַווא, האָט דער מענש געהאַט אַ גוטע געלעגענהייט בעקאַנט צו ווערען מיט דעם געברויך פון פייער און זיינע נוצען צו דער אַרבייט. אַלכּסנדר פאָן הומבּאָלדט האָט בעמערקט, דאָס די לאַך פון דעם וואולקאַן יאָרוללאָ (אין מעקסיקאָ) איז 20 יאָהר נאָך זיין אויסברעכען געוועזן אַזוי הייס, דאָס האָלץ האָט זיך דאָרט לייכט אָנגעצונדען. אויסער דעם געפינען זיך אויף דער ערד, אין פערשיידענע ערטער — אין נאָרד=אַמעריקאַ, יאַפּאַן, כינאַ, אינדיען, געגענדען ביים קאַספּישען ים — פיעלע פייער=קוואַלען, ד. ה. קוואַלען, פון וועלכען עס געהען אַרוים ברענענדע גאַזען, וואָס צינדען זיך לייכט אָן דורך וואולקאַנישע סבּות. אַזעלכע קוואַלען האָבען דעם מענשען געקענט לייכט בעקאַנט מאַכען מיט פייער און זיין געברויך.

פייער איז אַזאַ ניצליכע זאַך פיר דעם מענשען, דאָס קוים איז עס ערגענץ=וואו ענטדעקט געוואָרען, האָט עס געמוזט שנעל בעקאַנט ווערען אין אַלע ערטער, וואו מענשען זיינען געוועזן פערשפּרייט.

מען קען געוויס רעכנען, אַז פון יענער צייט, ווען דער מענש האָט זיך דורך נאַטור=ערשיינונגען צוערסט בעקענט מיט פייער, ביז דער צייט, ווען ער האָט אויסגעפונען מיטלען פייער זעלבשטענדיג צו מאַכען, האָט עס זעהר לאַנג געדויערט. ווייל אויב דער מענש וואָלט גלייך ביים אָנפאַנג פון זיין בעקענען זיך מיט פייער, אויך געוואוסט די מיטלען, ווי צו מאַכען אַליין פייער צו יעדער צייט, ווען עס איז איהם נעטיג געוועזן, וואָלט מען קוים געקענט ערקלערען, פאַרוואָס דער מענש האָט אָנגעווענדעט אַזוי

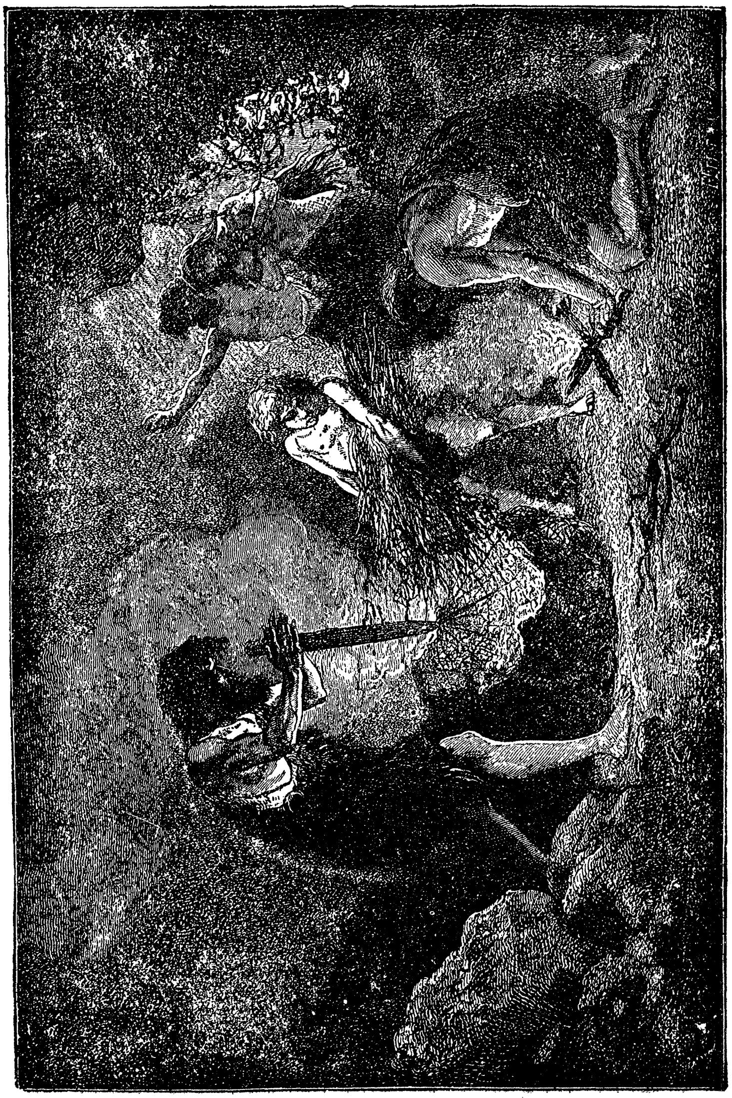

ווי דער אור-מענש האָט געמאַכט פייער.

פיעל מיה צו אויפהאַלטען אַ פייער. עס וואָלט אויך געווען שווער צו פערשטעהן, וואָרום האָט פייער געשפּילט אַזאַ גרויסע ראָלע אין רעליגיאָן. פערשיידענע פאָרשער נעהמען אָן, אַז דער מענש איז געקומען צום שכל מאַכען פייער דורך רייבונג, ווען ער האָט בעמערקט, אַז ביי זיין ארביי-טען שטיינערנע־ווערקצייג און בויערן לעכער אין די שטיינערנע העק, ווערט דער שטיין היים. דיזע מיינונג ווערט אונז פערשטענדליכער, ווען מיר גערענקען, אַז די ווילדע און האַלב־ווילדע פעלקער פון טאַאיטי, ניי־זעע-לאַנד, סאַנדוויטש־אינזלען, טאָנגאַ־ און סאַמאָאַ־אינזלען, וועלכע קומען ניט אין בעריהרונג איינע מיט די צווייטע, מאַכען אויך פייער דורך רייבען אַ האָלץ אָן אַ האָלץ.

די אַלטע גריכישע זאַגעס וועגען דעם, ווי דער טיטאַן (האַלב־גאָט) פראָמעטהעאוס האָט ארויסגעכאַפּט ביי די געטער דאָס פייער, בעווייזען, אַזביידע השערות, וועלכע מיר האָבען געבראַכט וועגען דעם, ווי אַזוי דער אור־מענש האָט בעקומען פייער, זיינען ריכטיג. איין גריכישע זאַגע דערצעהלט, אַז פּראָמעטהעאוס האָט ביים הויפּט־הימלישען גאָט צ ע א ו ס ארויסגעכאַפּט אַ בליץ און האָט בעגליקט די מענשהייט מיט דער פייער־קראַפט. אַן אַנדערע זאַגע דערצעהלט, דאָס פּראָמעטהעאוס האָט דאָס פיי-ער ארויסגעכאַפּט ביים וואולקאַנישען גאָט העפעסטאָס ביים וואולקאַן מאָסי-כאָס אויף דער אינזעל לעמנאָס.

די זעהר גרויסע נוצען, וואָס פייער האָט פערשאַפט דעם מענשען, האָט געוויס געהאַט אַ גרויסען איינפלוס אויף דעם מענשען׳ס געדאַנקען־וועלט. פייער האָט אויף דעם אור־אַלטען מענשען געמאַכט כמעט דעם זעלבען איינדרוק ווי די זון, און דעריבער האָט דער אור־מענש פערגעטערט דאָס פייער גלייך מיט דער זון. דאָס ערקלערט אונז אויך, וואָרום פייער האָט געשפּילט אַזאַ גרויסע ראָלע אין רעליגיאָן און אין פיעלע רעליגיעזע צערעמאָניעס פון אייניגע אַלטע פעלקער. ביי דעם געטליכען דינסט פון די אַלטע רוימער, ווען אין דעם טעמפּעל פון דער געטין וועסטאַ איז דאָס פייער צופעליג פערלאָשען געוואָרען, האָט מען ניט געטאָרט מאַכען אַ נייעס פייער אויף דעם דאַמאָלסדיגען געוועהנליכען אופן, דורך קלאַפּען אַ קרעמען־שטיין אָן שטאָל, נאָר מען האָט עס געמוזט בעקומען לויט דעם אור־אַלטען הייליגען מנהג — דורך רייבען אַ הייליגעס שטיק האָלץ אָן אַ הייליגע ברעט.

ווי מיר האָבען שוין פריהער בעמערקט, בויט דער מענש, ד. ה. דער קולטור־מענש, אַ בעזונדערע אייגענע וועלט, אַ קולטור־וועלט אין דער נאַ-

טור־וועלט. דיזע קולטור־וועלט בעשטעהט דורכאויס פון קינסטליכע פּראָ־דוקטען, וואָס דער מענש האָט געשאַפען. יעדע ערפינדונג, יעדע ענט־דעקונג, וואָס דער מענש מאַכט, דינט אַלס יסוד פיר וויטערע ערפינדונ־גען, און דער מענש שטייגט אימער העכער און העכער אויף דעם לייטער פון שאַפונגען. אויף דעם קולטור־לייטער געהט דער מענש נאָר שטופּענ־וויז, איבערהיפּען שטאַפּלען איז אונמעגליך. יעדע נייע ערפינדונג ווערט געבויט אויף אַ פריהעריגער. עס איז צ. ב. אונמעגליך זיך פאָרצושטעלען, אַז דער מענש האָט אָנגעפאַנגען צו בעאַרבייטען מעטאַלען איידער ער האָט דערגאַנגען, ווי צו בענוצען פייער, אָדער, אַז דער מענש האָט ער־פונדען אַ פערגרעסערונגס־גלאָז, איידער ער האָט געוואוסט, ווי צו מאַכען גלאָז. אין זיינע ערפינדונגען קען דער מענש מאַכען פאָרשריט נאָר שטו־פענוויז. און דאָס איז דאָס הויפּט־פּרינציפּ פון דער מענשליכער ענטוויק־לונג ווי אין דער געשיכטליכער, אַזוי אויך אין דער פאָר־געשיכטליכער צייט — אין דער צייט פון דעם אור־מענשען.

פיר דעם אור־מענשען איז געווען זעהר וויכטיג צו בעזאָרגען זיך מיט אַן אָרט, וואו ער זאָל זיך קענען אויפהאַלטען און שיצען זיך פון שלעכטען וועטער און פון ווילדע חיות. און אַזאַ מין אָרט פלעגט ער זיך אויסזוכען אין העהלען, אין פעלזען א. ד. גל. אַזעלכע וואוינונגען פון דעם אור־מענשען געפינט מען יעצט זעהר אָפט ביי אויסגראָבונגען אין פערשיידענע לענדער. אַלץ שוץ־מיטעל געגען ווילדע חיות האָט איהם אַ חוץ זיין נאַטירליכע וואוי־נונג אויך געדינט דאָס פייער, פאַר וועלכען ווילדע חיות האָבען מורא.

אין די געגענדען, וואו דער אור־מענש האָט פיר זיך ניט געפונען קיין שוץ־ערטער אויף דער יבשה, האָט ער געזוכט שוץ אויף'ן וואַסער.

דאָס נעבען־שטעהענדע בילד שטעלט פאָר הייזער, וואָס זיינען געבויט אויף קלעצער אַריינגעשלאָגען אין גרונד פון דעם וואַסער.

אייניגע היינטיגע נאַטור־פעלקער, ווי צ. ב. די קאַדער און אַנדערע שבטים פון דרום־אינדיען, בויען זיך וואוינונגען אויף די שפּיצען פון הוי־כע בוימער אום זיך צו בעשיצען פון שלאַנגען, ווילדע חיות א. ד. גל. עס איז מעגליך, אַז אויך דער אור־מענש האָט געזוכט אַ שוץ־אָרט אויף בוימער. וויכטיגער פון שוץ און זיכערער וואוינונג איז פיר דעם אור־מענשען געווען די פראַגע פון נאַהרונג. עס זיינען דאַ זעהר פיעלע בעווייזען, דאָס דער אור־מענש האָט זיך מעהרסטענס בעזעצט ביי די ברעגען פון ימים און טייכען, ווייל דאָרט האָט ער געהאַט אַ מעגליכקייט לייכט צו בעזאָרגען זיך מיט שפּייז דורך כאַפּען פיש און אַנדערע וואַסער־בעשעפעניסען.

אַ בילד פון אַ הויז אויף קלעצער אין וואַסער.

דער אור=מענש האָט זיך געמוזט בענוגענען מיט די נאַטור=וואוינונגען אין העהלען, פעלזען=שפּאַלטען, כל זמן ער האָט נאָך קיין ווערקצייג ניט געהאַט צו בעאַרבייטען שטיינער.

די ערסטע נאַטירליכע ווערקצייג איז דעם מענשען'ס האַנט. דער גרויסער גריכישער פילאָזאָף אַריסטאָטעל רופט אָן די האַנט „די ווערק=צייג פון אַלע ווערק=צייג. די הענט העלפען דעם מענשען פערווירקליכען זיינע געדאַנקען, זיינע איינפאַלען, און זיינען דערום דער פונדאַמענט פון דער גאַנצער מענשליכער קולטור. אַלס געהילפען צו זיך האָבען די הענט לויט דעם בעפעהל פון דעם מענשען'ס גייסט געשאַפען די קינסטליכע ווערקצייג. וואָס בעסער, וואָס פּאַלקאָמענער די ערפונדענע ווערקצייג זיינען, אַלץ העכער איז דעם מענשען'ס קולטור. די אייגענשאַפטען פון די ווערקצייג, ווי אויך דער מאַטעריאַל, פון וועלכען די ווערקצייג זיינען געמאַכט, זיינען אָפּהענגיג פון דעם מענשען'ס גייסטיגער ענטוויקלונג. און לויט די מאַטעריאַלען, פון וועלכע דער אור=מענש האָט זיינע ווערקצייג געמאַכט, איז די פאָרגעשיכטליכע צייט איינגעטיילט אין דריי פּעריאָדען:
ש ט י י ן=צייט, ב ר אָ נ ז=צייט און א י י ז ע ן=צייט.

שטיין געפינט דער מענש זעהר ליכט איבעראַל. דעריבער איז דיזער מאַטעריאַל געוועזען דער ערסטער, וואָס דער מענש האָט אָנגעפאַנגען צו ברויכען אַלס ווערקצייג. איבערהויפּט האָט ער זיך בענוצט מיט דעם פייער=שטיין אָדער קרעמען, ווייל ער איז האַרט און שטאַרק, און איז זעהר גוט צו מאַכען פון איהם שאַרפע אינסטרומענטען אָדער געצייג צום שניידען. די נאַטור=פאָרשער טיילען די שטיין=צייט אין צוויי פּעריאָדען. די ערסטע פּעריאָדע איז די צייט, ווען די שטיינערנע ווערקצייג זיינען נאָך געוועזען זעהר גראָב, ניט געפּאָלירט. צו דיזער פּעריאָדע געהערען אויך די ווערקצייג, וואָס דער מענש האָט געמאַכט פון ביינער. פערשיידענע ווערקצייג און אינסטרומענטען פון דיזער פּעריאָדע געפינט מען זעהר פיעל אין דרום=פראַנקרייך און אין די פּירענעאישע בערג. דאָרט האָט מען געפונען מעסערס, העק, זעגען, פיילען א. ד. גל., געמאַכט זעהר גראָב פון שטיינער און ביינער. די צווייטע אינגערע פּעריאָדע איז די צייט, אין וועלכער דער מענש איז שוין געוועזען מעהר ענטוויקעלט און איז געווען אין שטאַנד צו מאַכען פון דעם זעלביגען מאַטעריאַל, פון שטיין און ביין, פיעלע פיינערע ווערקצייג און אינסטרומענטען. די העק און אַנדערע געצייג האָבען שוין פאַסענדע הענטלאַך, אויך האָט ער שוין בענוצט מעהר סאָרטען שטיינער צו מאַכען זיינע ווערקצייג. אויסער קרעמען האָט ער שוין

בעאַרבייט באַזאַלט, פּאָרפיר, אַגאַט און אַנדערע זעהר האַרטע שטיינער. אין דער זעלביגער פּעריאָדע איז שוין דער מענש אויך געוועזן אין שטאַנד צו מאַכען כלים פון לעהם און זיי פערהאַרטעווען אין פייער. מיר געפינען שוין דאָן אויך שפּורען פון אַקערבוי, אָבער די ווערקצייג, וואָס דער מענש האָט דאַמאָלס בענוצט, זיינען נאָך געווען זעהר איינפאַך און ניט גענוגענד. צו דער זעלביגער צייט האָט דער מענש צום כאַפּען פיש שוין געקענט פלעכטען נעצען פון פלאַנצען־פאָדים און אויסאַרבייטען האַקענס פון ביינער און הערנער.

1 2 3

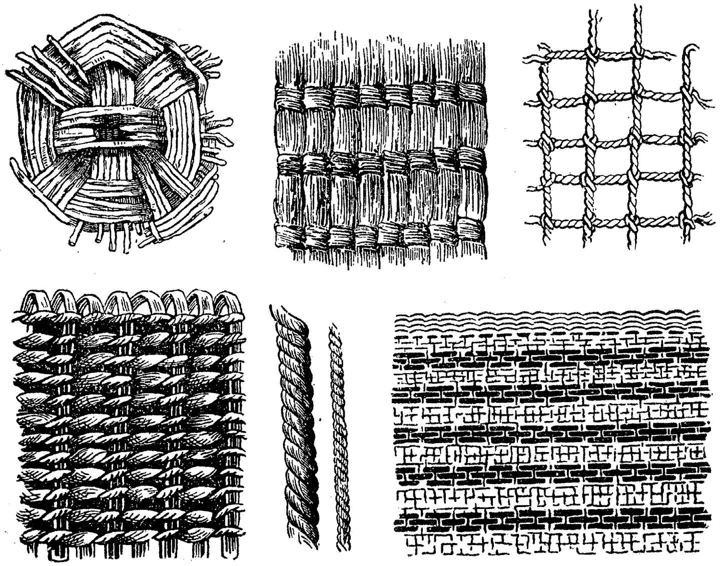

4 5 6

אינדוסטריע־אַרטיקלען פון די קלעצער־געביידעס.

1. קאָרב־געפלעכט. 2. מאַטע (ראָגאָזשע). 3. יאַגד־ אָדער פישער־נעץ. 4. געוועב פון קאָרע־שטריק. 5. שטריק און שנירלאַך. 6. געקרייצטעס געוועב.

דאָס נעבען־שטעהענדע בילד ווייזט אַ בעדייטענדע ענטוויקלונג פון דעם מענשען אין דער פאָריגער פעריאָדע אין פלעכטען און וועבען. לויט געפונענע שמוק־ און פוץ־אַרטיקלען פון דער שטיין־צייט, איז דער מענש שוין דאָן אין שטאַנד געווען צו מאַכען פערשיידענע צירונגען פון ביין, האָרן, בורשטין, לעהם און אַנדערע מאַטעריאַלען. דאָס צייגט אונז אָן, דאָס די לוסט צו פוץ הערשט אין מענשען נאָך פון די אור־אַלטע צייטען.

מאנכע פון די חיות, וואס האבען געלעבט צוזאמען מיט דעם מענשען אין דער ערסטער פעריאדע פון דער שטיין־צייט, עקסיסטירען שוין ניט מעהר. די ווערקצייג, אבער, די כלים, די אינסטרומענטען, געוועהר א. אז. וו. פון דער שטיין־צייט געפינט מען צוזאמען מיט רעסטען פון אזעלכע מינים חיות, וואס עקסיסטירען נאך. די געלעהרטע האבען אויסגערעכענט, אז די צווייטע אינגערע פעריאדע פון דער שטיין־צייט האט געדויערט 20,000 יאהר ; די ערסטע עלטערע פעריאדע, אבער, האט, לויט זייער אויסרעכנונג, געדויערט 200,000 יאהר. דאס בעווייזט ווי לאנגזאם די ענטוויקלונג פון דעם מענשליכען גייסט איז געגאנגען און ווי שווער עס איז איהם אנגעקומען אין אנפאנג יעדער שריט פון קולטור.

און אזוי ווי דער ערפינדונגס־גייסט האט זיך אין מענשען לאנגזאם, שטופענווייז ענטוויקעלט, אזוי האט זיך אויך לאנגזאם ענטוויקעלט ביים מענשען דאס געזעלשאפטליכע לעבען — די פאמיליע, די געמיינדע, דער שטאאט א. ד. גל. פריהער איז לויט דער אלטער זאגע געוועזען אלגעמיין אנגענומען, אז די מענשהייט איז ארויסגעקומען פון איין פאאר פאלק און די פאמיליע האט מען בעטראכט אלס אנפאנג פון געזעלשאפטליכען לעבען. פון דער פאמיליע זיינען געווארען שבטים און פון די שבטים זיינען, ענדליך, געווארען פעלקער. לויט שפעטערע פארשונגען איז מען געקומען צום שלוס, אז די פאמיליע איז ענטשטאנען פיעל שפעטער. די ערסטע מענשהייט האט געפיהרט א לעבען, ווי עס פיהרען די חיות. די פרוי האט ניט געהערט צו איין מאן, ווי היינט, און די קינדער האבען ניט געוואוסט זייערע פאטערס. עס זיינען געוועזען פשוט סטאדעס מענשען, אויסגעמישט מענער מיט פרויען. ערסט שפעטער, לאנגזאם, זעהר לאנגזאם האט זיך געבילדעט דאס לעבען אין פאמיליעס און דערנאך, ענדליך, האבען זיך פון די פאמיליעס יעבילדעט געמיינדעס, שבטים, פעלקער און עס איז ענטשטאנען א געזעלשאפטליכעס לעבען.

אויך דער מענשליכער גייסט, די מענשליכע נשמה, האט זיך ענטוויקעלט לאנגזאם און שטופענווייז. פון דער צייט אן, וואס מענשען האבען אנגעהויבען צו פיהרען געשיכטע, האבען מיר קלארע בעווייזען פיר דעם.

וואהרשיינליך איז אן ענטוויקלונג פון מענשען׳ס גייסט און נשמה אויך אין דער פאר־היסטארישער צייט פארגעקומען. ווען מיר וואלטען פון דער געשיכטליכער צייט אפילו ניט געהאט קיין געשריבענע בעווייזען, וואלטען מיר דאך דורך די פיעלע מאנומענטען, טעמפלען, קירכען א. אז. וו. זיכער געקענט בעשטימען, וועלכע רעליגיעזע מיינונגען און מנהגים

די פריהערדיגע פעלקער האָבען געהאַט. האָט אויך דער אור־מענש, דער מענש פון דער פאָר־געשיכטליכער צייט, געהאַט אַ בעגריף פון רעליגיאָן ? אויף דיזע פראַגע איז ניט אַזוי לייכט צו ענטפערן מיט זיכערהייט. פון אַלץ, וואָס מיר געפינען אין דער ערד פון די אור־אַלטע צייטען, איז קיין שפור ניט צו בעמערקען פון וועלכען עס איז טעמפעל, מזבח א. ד. גל. דאָס איינציגע, וואָס קען אונז געבען אַ שטיקעל בעגריף וועגען דער רעליגיאָן פון דעם מענשען אין דער שטיין־צייט, זיינען די ד אָ ל מ ע ן, ד. ה. קברים־שטיבער, געמאַכט פון זעהר גרויסע שטיינער. דיזע קברים־שטיבער צייגען, ערסטענס, דאָס דער אור־מענש האָט געהאַט אַ געוויסע אמונה, אַ געוויסע רעליגיעזע אַנזיכט; צווייטענס, ווייזען זיי אונז, אַז די מענשען האָבען שוין דאַמאָלס, אין יענער אַלטער צייט, געלעבט אין גרויסע גרופּעס צוזאַמען, ווייל אַן איינצעלנער מענש אָדער אַפילו אַ קליינע גרופּע מענשען וואָלטען ניט אין שטאַנד געווען צוזאַמענטראָגען אַזעלכע גרויסע שטיינער ווי די, פון וועלכע די דאָלמען זיינען געמאַכט.

פון דער גרויסער אַנשטרענגונג, וואָס דער אור־מענש האָט געמאַכט אויפצושטעלען פון גרויסע, שווערע שטיינער געביידעס פיר זיינע מתים, קען מען שליסען, אַז ער האָט געגלויבט אין השארת הנפש, ער האָט גע-גלויבט, אַז דער מענש לעבט אויך נאָך'ן טויט. די ווערקצייג, געוועהר און כלים, וואָס מען געפינט אין די קברים פון דער שטיין־צייט אַרום די רעסטען פון מענשליכע קערפּערס, ווייזען קלאָר, דאָס דער אור־מענש, האָט געגלויבט, אַז דער בעגראָבענער פיהרט ווייטער אַ געוויסען סאָרט לע-בען און נעטיגט זיך ווייטער אין זיינע געוועהר און ווערקצייג.

די מעטאַל־צייט. דער גרעסטער פאָרשריט פון דעם מענשען איז געווען, ווען ער האָט אויסגעפונען ווי צו בעאַרבייטען מעטאַלען פיר זיין גע-ברויך, פיר זיינע נויטווענדיגקייטען. דיזע ערפינדונג האָט געטריבען די קולטור מיט אַ שטורמדיגער שנעלקייט און דער מענש האָט פערהעלט-ניסמעסיג אין אַ קורצער צייט דערגרייכט די שטופּע פון ציוויליזאַציאָן. די געשיכטליכע צייט איז ענג פערבונדען מיט דער מעטאַל־צייט. נעהמט צו פון די קולטור־פעלקער די מעטאַלען, וועט די עקסיסטענץ זיי אָנקומען זעהר שווער. די נאַטור־פאָרשער האָבען די מעטאַל־צייט איינגעטיילט אין צוויי פעריאָדעס : די ב ר אָ נ ז ־ פעריאָדע און די אַ י י ז ע ן ־ פעריאָדע. וועלכע פון דיזע פעריאָדעס איז געווען פריהער איז אָפּהענגיג פון דעם כאַראַקטער פון לאַנד. צ. ב. די אינדיאַנער פון צפון־אַמעריקאַ האָבען פרי-הער געברויכט קופּער, ווייל זיי האָבען עס לייכט, אָהן בעזונדערער מיה,

געפונען אויף דער אויבערפלעך פון דער ערד ביי די ברעגען פון דעם האַד-סאָן־בעי; דאַגעגען, האָבען די אַפריקאַנער פריהער בענוצט אייזען, וויל דיזער מעטאַל געפינט זיך דאָרט לייכט אויף דער אויבערפלעך פון דער ערד.

בראָנז און קופּער זיינען געווען מעהר אָנציהענד פיר דעם מענשען ווי אייזען צוליב זייער גלאַנץ און עהנליכקייט אין אויסזעהן צו גאָלד. אויסער דעם איז קופּער פיעל לייכטער צו שמעלצען ווי אייזען, דעריבער האָט דער אור־מענש בעסער געברויכט בראָנז און קופּער איידער אייזען.

די קולטור־ראַסען. מיר קעהרען זיך יעצט צוריק צו דער פראַגע, וועלכע מיר האָבען דאָ פריהער געשטעלט: וועלכע אורזאַכען האָבען אַרויסגערופען אין דער מענשהייט פערשיידענע ראַסען? דער ריכטיגער ענטפער אויף דיזע פראַגע וועט אונז אויך ערקלערען פיעלע געשיכטליכע ערשיינונגען. פיר די געשיכטע האָט די ראַסען־פערשיידענהייט אַ זעהר וויכטיגע בעדייטונג. מיר זעהען, אַז ניט אַלע ראַסען שטעהען גלייך אויף איין שטופע פון קולטור. אייניגע זיינען געבליבען אויף אַ זעהר נידריגער מדרגה פון ענטוויקלונג און שפּילען אין דער געשיכטע אַ ניט־בעדייטענדע ראָלע אין דער צייט, וואָס די אַנדערע האָבען הויך געשטיגען אויף דעם לייטער פון קולטור און שפּילען אין דער געשיכטע אַ גאַנץ גרויסע ראָלע. בכן, ווידערהאָלען מיר די פראַגע: וואָס האָט אַרויסגערופען די פערשיידענהייט פון די ראַסען? — די תשובה אויף דיזע פראַגע קען זיין איינס פון די צוויי: אָדער מיר זאָלען אָננעהמען די ערקלערונג פון די פריהעריגע פאָרשער, דאָס פון אָנפאַנג אָן האָט די נאַטור אַרויסגעבראַכט פערשיידענע ראַסען, אָדער מיר ערקלערען דאָס לויט דאַרווין'ס טעאָריע פון עוואָלוציאָן, ד. ה. פון לאַנגזאַמער ענטוויקלונג, לויט וועלכער אַלע פערשיידענע מענשען־ראַסען האָבען זיך שטופּענווייז ענטוויקעלט פון איינעם און דעם זעלביגען מין מענש.

דאָ קומט די געשיכטע זעלבסט אונז צו הילף אין אויפקלערען די זאַך. מיר ווייסען, אַז ניט אַלע קולטור־ראַסען זיינען די אור־איינוואוינער פון די ערטער, וואו זיי געפינען זיך יעצט, נאָר זיי האָבען אַהין איינגעוואַנדערט פון אַנדערע ערטער און האָבען פערטריבען די דאָרטיגע אור־איינוואוינער. אַ לעבעדיגען ביישפּיל גיט אונז אַמעריקאַ. ווען אַמעריקאַ איז ענטדעקט געוואָרען איז דיזער וועלט־טייל געווען בעוואוינט פון אינדיאַנער. די אייראָפּעער האָבען דיזע אור־איינוואוינער אונטערגעוואָרפען אונטער זיך, אַ טייל אינדיאַנער האָבען זיי פערטריבען, אַ טייל — פערניכטעט און האָבען דאָרט איינגעפיהרט די אייראָפּעאישע קולטור. אין פיעלע יאָהר־הונ-

דערטער ארום וועט מען רעדען פון דיזער קולטור ווי פון אן אמעריקאנישער; מען וועט פערגעסען, אז דיזע קולטור איז גאר אן אייראפעאישע, ניט קיין זעלבשטענדיג־אמעריקאנישע. די אמת'ע אמעריקאנישע קולטור, די קול־טור פון די אינדיאנער — איז שוין לאנג פערשוואונדען צוזאמען מיט די אינדיאנער. דאס זעלבע האט זיך אפגעשפילט מיט אלע קולטור־פעלקער. אין אלע לענדער: כינא, פערסיען, בבל, אשור, מצרים, אויך איי־ראפעאישע לענדער זיינען די דארטיגע קולטור־ראסען ניט דארט געבארען געווארען, נאר זיי זיינען אהין געקומען פון אנדערע לענדער.

דאס מערקווירדיגסטע דערביי איז, וואס די אור־איינוואוינער זיינען איבעראל געוועזען מיט דונקעלען הויט־קאליר און די איינגעוואנדערטע מענשען זיינען געוועזען אהן אויסנאהמע העל אין הויט־קאליר. דאס האבען אלע היס־טאריקער פאקטיש בעוויזען אין בעצוג אויף אלע לענדער און פעלקער פון אזיען, אייראפא און אלע אינזלען פון שטילען אקעאן (פאסיפיק). פון דיזען פאקט ציהען היסטאריקער און נאטור־פארשער דעם שלוס, דאס די אור־מענשען האבען געהאט א דונקעלן הויט־קאליר, ווייל זיי שטאמען פון די הייסע געגענדען ביים עקוואטאר, וועלכע ווערען בעצייכענט אלס דאס וויגעלע פון דער מענשהייט און פון אלע אנדערע לעבעדיגע בעשעפעניסען. איניגע נאטור־פארשער זיינען פון דער מיינונג, דאס די מענשהייט איז צוערסט ענטשטאנען אויף אן ערד־טייל, וואס געפינט זיך יעצט אין אפ־גרונד פון דעם אינדישען אקעאן. דיזען ערד־טייל רופען זיי מיט דעם נא־מען „לעמוריען”. פון דיזען ערד־טייל האט זיך די ערסטע מענשהייט, לויט די דאזיגע נאטור־פארשער, צושפרייט איבער דער גאנצער וועלט. דאס איז אבער ניט מעהר ווי א השערה, ווייל קיין בעשטימטע בעווייזען האבען זיי דערצו ניט. ווען דיזע השערה וואלט געוועזען אמת, וואלט זי בעשטעטיגט דארווין'ס טעאריע פון עוואלוציאן, לויט וועלכער די פער־שיידענע ראסען קומען ארויס פון איין שטאם. די ערסטע מענשען־ראסע, וועלכע האט געהאט א דונקעלן הויט־קאליר, ווייל זי איז צוערסט ענט־שטאנען אין א הייסען קלימאט, האט זיך לאנגזאם צושפרייט איבער אנ־דערע וועלט־טיילען מיט מעסיגערע קלימאטען, און אונטער דיזע און נאך אנדערע נאטירליכע בעדינגונגען האט זיך זייער הויט־קאליר געענדערט און עס האבען זיך אויף אזא אופן געבילדעט נייע ראסען. דא איז ניט דער ארט אויספיהרליך צו ערקלערען, דאס דער העלער הויט־קאליר געהט האנט אין האנט מיט קולטור־פעהיגקייט. אונז אינטערעסירט יעצט נאר דער פונקט, וואס אלע קולטור־ראסען זיינען געקומען אין די לענדער, וואו

זיי געפינען זיך יעצט, פון אַנדערע ערטער. נאַטירליך שווימט אַרויף די פראַגע: פון וואַנען קומען זיי, די קולטור-ראַסען?

מיר האָבען צו בעטראַכטען אויסער די כינעזער צוויי קולטור־ראַ-סען, וועלכע שפּילען די הויפּט־ראָלע אין דער וועלט־געשיכטע: די ס ע מ י ט י ש ע און די א ר י ש ע. די סעמיטישע ראַסע האָט זיך די ערסטע בעוויזען אויף דער סצענע פון דער געשיכטע און האָט געשאַפען די ערסטע קולטורען. די סעמיטישע פעלקער האָבען געגרינדעט די עלטעסטע קולטורען אין בבל, אשור, מצרים. נאָך די סעמיטען זיינען געקומען די אַרישע פעלקער פון אינדיען און פּערסיען און האָבען געגרינדעט זייערע קולטורען. די אַרישע פעלקער האָבען אין גרויסע מאַסען איבערגעוואַנדערט אין די מערב־לענדער, אין אייראָפּאַ, און האָבען דאָרט געבילדעט די אייראָפּעאישע קולטורען.

בעטראַכטענדיג דיזע וואַנדערונגען קומען מיר צום שלוס, דאָס דיזע אַלע פעלקער קומען מעהר אָדער וועניגער פון איין אָרט, פון צענטראַל-אַזיען. די כינעזער האָבען איינגעוואַנדערט אין זייער לאַנד פון אַן אָרט, וואָס ליגט צו מערב פון זייער יעצטיגער מדינה; די הינדוסען (אינדיער) זיינען געקומען פון צפון־מערב צו דרום־מערב נאָך אינדיען; די פּערסיער האָבען איינגעוואַנדערט אין זייער לאַנד פון צפון־זייט; די סומעריער און אַקאַדיער, וואָס שטאַמען פון די אַלטאַיאישע פעלקער און האָבען געגרינ-דעט די קולטור פון אשור און בבל, זיינען געקומען פון צפון־מזרח; די אייראָפּעאישע פעלקער פון דער אַרישער ראַסע קומען פון אַזיען. דיזע בעהויפּ-טונג ווערט אויך בעשטעטיגט דורך שפּראַך־פאָרשונג, וואָס בעווייזט, אַז די אַלע פערשיידענע שפּראַכען פון די דערמאָהנטע פעלקער געהערען מעהר אָדער וועניגער צו איין אַלגעמיינעם שטאַם, צו דער שפּראַך פון די אור־אַלטע איינ-וואוינער פון די אַלטאַי־בערג אין צענטראַל־אַזיען.

אין די געגענדען פון די אַלטאַי־בערג זיינען די אור־עלטערן פון די דער-מאָהנטע איבערגעוואַנדערטע פעלקער געקומען פון די טראָפּישע, הייסע לענדער, וואָס ליגען ביים עקוואַטאָר. דער קלימאַט און אַנדערע אָרטיגע נאַטירליכע בעדינגונגען אין די אַלטאַי־געגענדען האָבען אַזוי געווירקט אויף די דאָזיגע פעלקער, דאָס זיי זיינען געוואָרען קולטור־פעהיג און אויך זייער הויט איז פון דונקעל העל געוואָרען.

אָבער וואָס איז די נאַטור, וועלכע זיינען די אייגענשאַפטען פון די אַלטאַי־געגענדען, וואָס האָבען געמאַכט אַזאַ גרויסע ענדערונג אין די איינ-געוואַנדערטע מענשען, געמאַכט זיי קולטור־פעהיג, ווען די זעלביגע מענשען

אין זייער אלטער היים זיינען פערבליבען אויף א נידריגער שטופע פון ענט־וויקלונג? אויף דיזע פראגע קען מען נאך ניט געבען קיין ריכטיגען ענט־פער. מאנכע געלעהרטע גלויבען, דאס די אלטאי־געגענדען זיינען פיעל ארימער פון די טראפישע לענדער און די נייע איינוואנדרערער האבען דא געמוזט קעמפען מיט דער נאטור צו שאפען זייערע לעבענס־בעדערפעניסען, בכן איז דער קאמף פיר עקסיסטענץ געוועזן דער לעהרער, וואס האט ענט־וויקעלט די קולטור־פעהיגקייט אין דעם מענשען.

דיזע מיינונג פערענטפערט אבער ניט די פראגע, ווארום אין די ארימסטע און רויהעסטע געגענדען, ווי אין דעם וויטען נארד, וואו דער קאמף פיר עקסיסטענץ דארף זיין זעהר שווער, איז דעם מענשען ניט גע־לונגען צו שאפען א קולטור. עס מוזען דעריבער זיין געוויסע אינערליכע גייסטיגע איינענשאפטען אין דעם קולטור־מענשען, וואס מאכען איהם קולטור־פעהיג. נאר אויך אזא השערה וואלט ניט געוועזן גענוג צו ערקלע־רען, ווארום די סעמיטישע און ארישע קולטור־פעלקער האבען זיך ניט ענט־וויקעלט אין זייערע אור־ערטער אין צענטראל־אזיען, ווארום האבען זיי אנגעהויבען צו ענטוויקלען זיך ערסט נאך דעם, ווי זיי האבען איבערגע־וואנדערט פון צענטראל־אזיען אין אנדערע לענדער.

די העכסטע קולטור־פעהיגקייט איז נאך ניט גענוג, אז מענשען זא־לען קענען שאפען א קולטור, ווען עס פעהלען זיי צו דעם אויסערע בע־דינגונגען. בעזעצט די קולטור־פעהיגסטע ראסען ביי דעם קאלטען אייזי־גען נארד־פאל און זיי וועלען דארט ניט זיין אין שטאנד צו שאפען א וועלכע עס איז קולטור. אום א קולטור צו שאפען מוזען דעם מענשען שטענדיג קומען צו הילף צוויי זאכען: ערסטענס, די נאטור־גאבען, די מאטעריאלען, וואס די נאטור שאפט אונז; צווייטענס, די פעהיגקייט פון מענשען די נאטירליכע מאטעריאלען צו בעארבייטען.

וואס מעהר פראדוקטען דער מענש ברייננגט ארויס שטייגט זיין קולטור אלץ העכער און העכער. מען דארף אבער וויסען, אז ניט אלע לענדער הא־בען איינע און די זעלבע נעטיגע מאטעריאלען, וועלכע א הויכע קולטור פאדערט. דיזער פאקט האט ארויסגערופען א דריטע פאדערונג צו דער ענט־וויקלונג פון א הויכער קולטור, דאס איז די פאדערונג פון פערקעהר, פון האנדעל, דורך וועלכען איין לאנד קען בעקומען פון א צווייטען די מאטע־ריאלען, וואס פעהלען ביי איהם און דארט זיינען זיי דא אין איבערפלוס. מסחר, האנדעל, איז איינע פון די וויכטיגסטע בעדינגונגען צו ענטוויקלען א הויכע קולטור. דער ערפאלג פון האנדעל איז אפהענגיג פון די פער־

קעהרס־מיטלען, וועגען אויף דער יבשה און אויף'ן וואַסער, וועלכע פער-איינינען לענדער איינע מיט די אַנדערע. ווען די וועגען זיינען בעסער, בע-קוועמער, איז דער האַנדעל צווישען די לענדער מעהר פערברייטערט. די נאַטירליכע וועגען, ווי טייכען, ימים א. ד. גל. זיינען געווען די ערסטע און בעסטע מיטלען פון מסחר צווישען פערשיידענע פעלקער און דעריבער אויך די בעסטע מיטלען צו פערברייטערן קולטור. דאָס ערקלערט אונז, וואָ-רום די ערסטע קולטורען האָבען זיך ענטוויקעלט נאָר ביי די ברעגען פון פערשיידענע טייכען און ימים, ווי צ. ב. אין די לענדער, וואָס ליגען ביי די טייכען אייפראַט (פרת) און טיגרים (חדקל), אויף די אינזלען און האַלב־אינזלען, וואָס ליגען אין מיטעללענדישען ים ביי גריכענלאַנד און איטאַליען. קיינמאָל אָבער האָט זיך די קולטור ניט ענטוויקעלט הויך אין לענדער, וואָס האָבען ניט קיין טייכען און ליגען ווייט פון ים.

ווען מיר זעהען, אַז די וואַסער־וועגען זיינען געווען אַ נעטיגע בע-דינגונג צום פערשפרייטען קולטור, ווערט אונז קלאָר דער וואַנדערונגס-פּראָצעס פון די קולטור־ראַסען. זיי האָבען צוערסט געמוזט זיך בעזעצען ביי וואַסערן, ביי טייכען, און האָבען פון דאָרט ווייטער געצויגען צו די ימים אום צו ענטוויקלען זייערע קולטורען. פון די צענטראַל־אַזיאַטישע לענ-דער פיהרען מעכטיגע, גרויסע וואַסער־שטראָמען צום צפון, אָבער דיזע שטראָמען ציהען זיך אַוועק ביז די קאַלטע פּאָלאַר־געגענדען, וואו קיין קולטור האָט זיך ניט געקענט בילדען, און מיר ווייסען דעריבער ניט פון קיין וואַנדערונגען, וואָס פעלקער זאָלען האָבען געמאַכט אין דיזער ריכטונג. צו דרום־מזרח פון די צענטראַל־אַזיאַטישע בערג ציהען זיך די גרעסטע אַזיאַ-טישע מדבריות, אין וועלכע אַ קולטור איז גראַדע אַזוי וועניג מעגליך, ווי אין דעם קאַלטען צפון. נאָר אין דער ריכטונג צו דרום־מזרח, אין די פּרוכטבאַרסטע, רייכסטע געגענדען ביי די ברעגען פון ים, האָבען די כי-נעזער געגרינדעט זייער אַלטע קולטור נאָך דעם, ווי זיי האָבען אַהין אי-בערגעוואַנדערט פון מערב־זייט.

די בעסטע בעדינגונגען פיר די ענטוויקלונג פון אַ העכערער קולטור זיינען געווען אין דרום און מערב פון די צענטראַל־אַזיאַטישע בערגיגע לענ-דער. און אין דיזע ריכטונגען זיינען געגאַנגען די מעהרסטע קולטור־פעל-קער. די ברעגען פון דעם אינדישען אָקעאַן זיינען דעריבער געווען פון די ערסטע ערטער, וואו קולטור־פעלקער האָבען זיך בעזעצט. דאָ האָבען זיך צוערסט בעזעצט די רויטע און דאַן די ווייסע קולטור־ראַסען.

די ערסטע קולטורען האָבען געגרינדעט די סעמיטען: די אַסירער

(אשורים), די באַביל‍אָניער (בבליים), די עגיפּטער (מצרים), די פעני־ציער (כנענים) א. אז. וו. ביי די טייכען טיגריס, אייפראַט, ביי דעם נילוס און ביי די ברעגען פון קליין־אַזיען, און די אַריער: די הינדוסען און די פּערסיער, ביי די טייכען גאַנגעס און אינדוס און אין די נאָהענטע לענ־דער פון די ברעגען פון אינדישען אָקעאַן. זעהר גינסטיג צו ענטוויקלען קולטור זיינען געווען די לענדער אַרום די מיטעלענדישע ימים, ווי אַרום קאַספּישען, שוואַרצען און איבערהויפּט אַרום דעם מיטעללענדישען ים מיט זיין גרויסער צאָהל אינזלען. דערמיט ווערט ערקלערט דער פאַקט, וואָס נאָך דעם, ווי די דרום־ערטער זיינען געווען בעזעצט, האָט זיך אַ פעלקער־שטראָם געצויגען נאָך מערב, נאָך אייראָפּאַ, צווישען וועלכע די וויכטיגסטע קולטור־ראַסע איז געווען די אַרישע.

לויט דיזע ערקלערונגען קענען מיר בעהויפּטען, דאָס די אור־מענ־שען, וועלכע האָבען זיך צוערסט בעוויזען אין די טראָפּישע לענדער, ד. ה. אין די הייסע געגענדען אַרום עקוואַטאָר, האָבען פון דאָרט אויסגעוואַנדערט נאָך לענדער מיט אַ מעסיגען קלימאַט, צום צפון פון עקוואַטאָר. דאָ, אונטער פערשיידענע לעבענס־בעדינגונגען, האָבען זיי זיך ענטוויקעלט צו העכערע קולטור־ראַסען. דיזע לעצטע האָבען ווידער פערלאָזען זייערע ער־טער און האָבען אויסגעוואַנדערט אין די פרוכטבאַרע לענדער פון דרום, וואו זיי האָבען געגרינדעט די ערסטע קולטור פון דער מענשהייט. אַזוי האָט די ערסטע דונקעלע מענשען־ראַסע געוואַנדערט נאָך צפון; דאָרט איז זי געוואָרען העל־פאַרביג און האָט זיך צוריקגעקעהרט צום דרום.

דיזער צוריקקעהר פון מענשען צום דרום האָט פעראורזאַכט גרויסע שטרייטען און בלוט־פערגיסונגען. ווען די אור־מענשען האָבען צום ערס־טען מאָל אויסגעוואַנדערט פון זייערע טראָפּישע געבורטס־ערטער, האָבען זיי איבעראַל געפונען פרייע לענדער, וועלכע זיי האָבען געקענט פערנעה־מען אונגעשטערט. זיי האָבען פאַר זיך געהאַט נאָר איין מלחמה, איין קאַמף, דאָס איז דער קאַמף מיט דער נאַטור און ווילדע חיות. אָבער ווען די קולטור־ראַסען האָבען אויסגעוואַנדערט פון צענטראַל־אַזיען, אום צוריק־צוגעהן אין די לענדער פון דרום, זיינען שוין דיזע אַלע לענדער געווען בע־זעצט. די קולטור־ראַסען האָבען דעריבער שוין יעצט געמוזט אָנהייבען אַ נייעם סאָרט מלחמה — אַ מלחמה מיט די מענשען גופא אום צו בעזיגען די נייע ערטער. אַלזאָ, מיט דעם ערסטען אויפטריט פון די קולטור־פעל־קער אויף די ביהנע פון דער וועלט־געשיכטע פאַנגט זיך אָן דער בלוטיגער קאַמף צווישען מענש און מענש.

די בעוועגונגען און וואַנדערונגען האָבען זיך אָנגעפאַנגען, ווי מיר האָבען שוין געזעהן, פון די הייסע געגענדען אין אַזיען. ווען די אור-מענשען האָבען פערלאָזען זייערע ערטער אין די טראָפּישע, הייסע לענדער, זיינען זיי דאָס געווען געצוואונגען צו טאָן מחמת צופיעל בעפעלקערונג. ניט פון פערגניגען וועגען האָבען זיי אויסגעוואַנדערט פון זייערע היימישע ערטער און האָבען זיך געלאָזען זוכען אַ היים אין דער פרעמד, נאָר די נויט האָט זיי געצוואונגען צו זוכען מיטלען פיר עקסיסטענץ, וואָס עס האָבען זיי געפעהלט אין זייער אַלטער היים.

די פעלקער, וועלכע האָבען אויסגעוואַנדערט פון צענטראַל-אַזיען נאָך כינאַ, אינדיען, פערסיען, קליין-אַזיען און עגיפּטען, האָבען געהאַט גרויסע שוועריגקייטען ביז זיי זיינען געקומען צו דיזע נייע ערטער, ווייל זיי האָבען אויף זייערע וועגען געפונען פערשיידענע שטערונגען, ווי צ. ב. הויכע בערג, גרויסע מדבריות, ימים און טייכען. גאַנץ אַנדערס איז עס צוגעגאַנגען מיט די פעלקער-וואַנדערונגען נאָך אייראָפּאַ. די וועגען צו דיזען וועלט-טייל זיינען געווען פיר די אויסוואַנדערער פון צענטראַל-אַזיען די בעקוועמליכסטע און נאַטירליכסטע, און דעריבער איז זיי זעהר לייכט געווען אריבערצוואַנדערן אַהין און זיך דאָרט בעזעצען. ביים קאַספּישען ים און שוואַרצען ים ליגען פלאַכע, ניט קיין בערגיגע לענדער מיט פרוכטבאַרער ערד. דיזער לייכטער וועג פון אַזיען נאָך אייראָפּאַ האָט עס געמאַכט, דאָס די וואַנדערונגען האָבען זיך דאָ ווידערהאָלט מעהרערע מאָל.

עס איז אונמעגליך צו געבען אַ ריכטיגעס בילד פון די וואַנדערונגען פון די קולטור-ראַסען. די מיינונגען פון געלעהרטע וועגען דיזען געגענשטאַנד זיינען זעהר פערשיידען און אָפט ווידערשפּרעכען זיי איינע די צווייטע. עס איז אָבער זעהר וויכטיג, אום די געשיכטע פון דער מענשהייט צו פערשטעהן, מען זאָל האָבען אַ וועלכען עס איז בעגריף פון דיזער פעלקער-וואַנדערונג, ווייל אויף דעם און אויף די גרופּירונגען פון דיזע איבערגעוואַנדערטע פעלקער איז די היסטאָריע געגרינדעט.

הגם די אויסוואַנדערונג פון די פעלקער פון אַזיען איז פאָרגעקומען אין פערשיידענע צייטען, קענען מיר די וואַנדערונגס-צייט איינטיילען אין צוויי הויפּט-פעריאָדען. דיזע איינטיילונג איז געבויט אויף די צוויי הויפּט-טיפּען פון די קולטור-ראַסען, וועלכע אונטערשיידען זיך איינע פון די אַנדערע מיט דעם, דאָס זייערע אור-עלטערן זיינען געווען אָפּגעטיילט און דאָס זיי האָבען זייערע וואַנדערונגען אָנגעהויבען אין פערשיידענע צייטען. צו צפון-

צו, אויף די אַלטאַיאישע בערג, האָט זיך ענטוויקעלט אַ גרופּע פון פעלקער, וועלכע מען רופט טוראַנישע אָדער מאָנגאָלישע; און דיזע פעלקער־גרופּע איז די עלטעסטע. צו דרום־צו, אויף דעם הינדו־קוש און אויף די הימאַלאַיען, האָט זיך ענטוויקעלט די אַרישע פעלקער־גרופּע, וועלכע האָט צוזאַמען מיט די סעמיטען זיך בעזעצט מעהר צו דרום און האָט אָנ־געהויבען איהרע וואַנדערונגען שפּעטער ווי די מאָנגאָלען אָדער טוראַניער.

די מאָנגאָלישע אָדער טוראַנישע פעלקער־גרופּע האָט זיך זעהר פריה ענטוויקעלט. דיזע פעלקער־גרופּע שיינט צו זיין זעהר לעבענס־פעהיג, ווייל זי האָט אָנגעפאַנגען איהרע אויסוואַנדערונגען אין אור־אַלטע צייטען און האָט זיי פאָרטגעזעצט ביז אין די געשיכטליכע צייט. דיזע גרופּע האָט זיך פערשפּרייט איבער די ברייטע סטעפּעס פון דעם טוראַן, וועלכער געפינט זיך צווישען די אַלטאַיאישע און אוראַלישע בערג. די טוראַניער אָדער מאָנ־גאָלען ווערען איינגעטיילט אין דריי קלענערע גרופּעס: כ י נ ע ז י ש ע, ט ע ר ק י ש ־ ט אַ ט אַ ר י ש ע און פ י נ אָ ־ א ו ג ר י ש ע. צו דער פינאָ־אוגרישער גרופּע געהערען: די פינען, לאַפּען, עסטען, ליפלענ־דער, טשודען, וואָטיאַקען, מאָרדווינען, טשערעמיסען, וואָגולען, אָס־טיאַקען, סאַמאָיעדען א. אז. וו., וועלכע האָבען זיך בעזעצט אין צפון־אַזיען און אין צפון־אייראָפּאַ.

פון דער מאָנגאָלישער גרופּע האָבען די כינעזער נאָך אין די גאַנץ אַלטע צייטען זיך אָפּגעטיילט און האָבען זיך אָנגעהויבען ענטוויקלען אויף אַ בעזונדערען אופן, גאַנץ אַנדערס ווי די אַלע איבעריגע פעלקער פון זייער ראַסע. דאָס זעהט מען קלאָר פון זייער שפּראַך, זייער כאַראַקטער, זייער גלויבען, וועלכע זיינען גאַנץ אַנדערס ווי ביי די איבעריגע מאָנגאָלישע פעלקער.

פיר די געשיכטע פון די פעלקער, וואָס האָבען זיך בעזעצט אין איי־ראָפּאַ, איז די פערברייטונג פון די פינאָ־אוגרישע פעלקער די וויכטיגסטע. דיזע פערברייטונג איז זיכער אויף פאָרגעקומען אין דער זעלביגער צייט, ווען די מאָנגאָלען האָבען געוואַנדערט. פּונקט ווי די מאָנגאָלען האָבען אימער געשטרעבט צום מזרח און דרום־מזרח, אזוי האָבען די פינאָ־אוגרישע פעלקער געשטרעבט צו וואַנדערן נאָך מערב. וואָרום עס איז פעסטגעשטעלט, אַז די פינאָ־אוגרישע פעלקער האָבען פערנומען דעם גרעסטען טייל פון אייראָפּאַ, ווען די אַרישע פעלקער האָבען ערסט זייערע וואַנדערונגען אָנגעפאַנגען און האָבען די פינאָ־אוגרישע פעלקער צוריקגע־טריבען, ביז דיזע זיינען געצוואונגען געוואָרען צו קומען אין די ערטער

וואו זיי געפינען זיך אויך יעצט — אין דעם וויטען צפון. דאָס זאָל האָבען פּאַסירט וועניגסטענס איבער צוויי טויזענד יאָהר צוריק, וויל די פּאַרצייטיגע היסטאָריקער פּטאָלעמעאוס און טאַציטוס דערמאָהנען שוין די פינען אַלס איינוואוינער פון היינטיגער ליטאַ און פון די ווייקסעל-געגענדען.

די פעלקער פון דיזער צווייטער גרויסער איינוואַנדערונג, וועלכע האָבען אַרויפגעלעגט זייער שטעמפּעל אויף אַלע היינטיגע פעלקער פון אייראָפּאַ, ווערען לויט זייער שפּראַך בעצייכענט מיט דעם נאָמען אינדאָ-גערמאַנען, ריכטיגער וואָלט געווען — אינדאָ-אייראָפּעער, וויל זיי האָבען זיך פערשפּרייט ביז דעם סאַמע מערב פון אייראָפּאַ. די אינדאָ-גערמאַנישע שפּראַכען קענען איינגעטיילט ווערען אין דריי הויפּט-גרופּעס: 1) אין צפון — די סלאַווישע און דייטשע, 2) אין דרום — גריכישע, לאַטייניש און קעלטישע, 3) אין אזיען צו דרום-מזרח — עראַנישע און סאַנסקריטישע שפּראַכען.

נאָך איידער די אַריער האָבען איינגעוואַנדערט אין אייראָפּאַ האָט זיך שוין געפונען אין אַ ווינקעל פון אייראָפּאַ אַ פּאָלק, וועלכעס איז בעקאַנט מיט דעם נאָמען א י ב ע ר ע ן. איינער פון די שבטים פון דיזען פאָלק אונטער דעם נאָמען ב אַ ס ק ע ן איז פערבליבען ביז היינטיגען טאָג אין די פּירענעאישע בערג. די באַסקישע שפּראַך צייגט, דאָס דיזער שבט געהערט גאָר צו אַן אַנדער ראַסע, וויל באַסקיש האָט קיין שום עהנליכקייט ניט צו די אַרישע שפּראַכען. די אַלטע איבערען האָבען שוין בעוואוינט שפּאַניען, פּאָרטוגאַל און אַ טייל פון יעצטיגען פראַנקרייך, ווען די פעניציער האָבען בעזוכט מערב-אייראָפּאַ. אין דעם זעקסטען יאָהרהונדערט פאַר דער קריסטליכער צייט-רעכנונג האָבען זיך אין שפּאַניען בעוויזען די ק ע ל ט ע ן, וועלכע האָבען זיך צוזאַמענגעשמאָלצען מיט די איבערען אין איין שטאַם — אין דעם ק ע ל ט י ש-א י ב ע ר ש ע ן, וועלכער האָט שפּעטער געשפּילט אַ וויכטיגע ראָלע אין דער צייט פון די פּוניש-רוימישע מלחמות.

וועגען דער אָפּשטאַמונג פון די איבערען, צו וועלכע עס געהערען די באַסקען, זיינען די מיינונגען זעהר פערשיידען. אייניגע געלעהרטע גלויבען, דאָס זייער אור-וואוינונג איז געווען אזיען; אַנדערע דענקען, דאָס זיי קומען פון אַפריקאַ. אין גרונד גענומען איז עס קיין גרויסער אונטערשייד ניט, וויל אויך די אַפריקאַנישע פעלקער קומען אַרויס פון אזיען, וואָס רעכענט זיך פיר דאָס „וויעגעלע פון דער מענשהייט".

ווי מיר האָבען שוין פריהער געזאָגט, האָט זיך די וואַנדערונג פון די

קולטור=ראַסען געצויגען טויזענדער יאָהרען. צום ערסטען האָבען איבער-געוואַנדערט די טוראַנישע אָדער מאָנגאָלישע און שפּעטער די אַרישע פעל-קער. מיט די וואַנדערונגען פון די אַרישע פעלקער האָבען די מאָנגאָלען נאָך ניט אויפגעהערט צו וואַנדערן, נאָר זיי האָבען כסדר געהאַלטען אין אַרי-בערציהען און בעזעצען זיך אַרום די אַריער. די מאַגיאַרען (די אונגאַרען), וועלכע געהערען צו דער פינישער ראַסע, זיינען ערסט אין דעם 9טען יאָהרהונדערט נאָך דער קריסטליכער צייט=רעכנונג געקומען פון אַזיען אין זייער יעצטיגע מדינה און די אָפּטע אָנפאַלען פון די טאַטאַרען און טער-קען האָבען זיך געצויגען ביז דער נייער געשיכטליכער צייט.

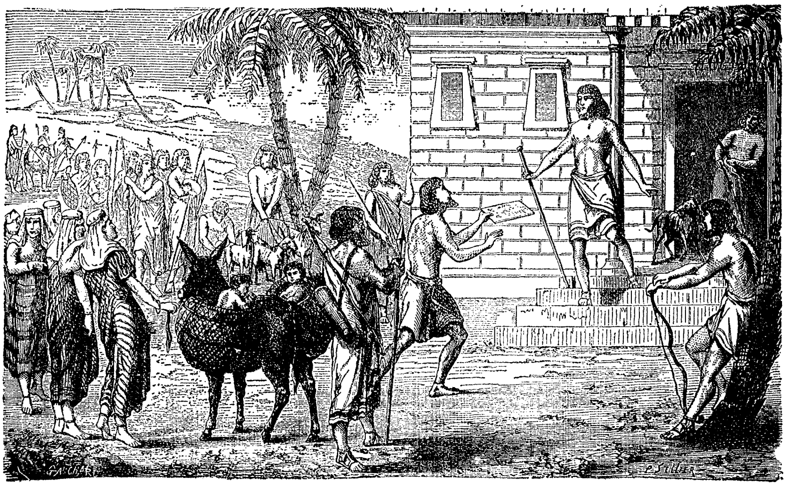

אַזיאַטישע נאָמאַדען, וועלכע זוכען אַ היים אין עגיפּטען.

אויך די חאַמיטאָ=סעמיטישע פעלקער (בני חם ושם) האָבען פיעלע אויסוואַנדערונגען געמאַכט. אַ לאַנגע צייט זיינען זיי געווען שכנים מיט די אינדאָ=גערמאַנישע פעלקער. דאָס איז בעוויזען דורך די פערוואַנדטשאַפט פון זייערע שפּראַכען, ווי אויך פון דער עהנליכקייט אין זייערע רעליגיאָ-נען און לעגענדעס. נאָך דעם, ווי זיי האָבען זיך אָפּגעטיילט פון די אינדאָ=גערמאַנען, האָבען די חאַמיטען (בני חם) צוזאַמען געלעבט מיט די סעמיטען (בני שם). ערסט נאָך דעם, ווען די פעלקער פון הויך=אַזיען האָבען זיי אַרויס-געשטופּט פון זייערע ערטער, האָבען זיי זיך איינע פון די אַנדערע אָפּגעטיילט. די סעמיטען האָבען זיך בעזעצט אין מעסאָפּאָטאַמיען (ארם נהרים) צווישען די טייכען אייפראַט און טיגרים; די חאַמיטען האָבען אויסגעוואַנדערט נאָך

אפריקאַ. דיזע ראַסען זיינען געקומען אין זייערע נייע ערטער ניט אַפּצוגעןַ־מען לאַנד דורך מלחמה, נאָר זעהר אָפט אַלס פרידליכע מענשען צו זוכען אַן אָרט, וואו זיך צו בעזעצען און לעבען פרידליך מיט די אַלטע איינוואוינער.

די מעהרסטע אויסוואַנדערונגען האָט דורכגעמאַכט די אינדאָ־גערמאַני־שע ראַסע. דיזע וואַנדערונגען זיינען ענג פערבונדען מיט דעם, וואָס די פער־שיידענע צווייגען פון דער אינדאָ־גערמאַנישער ראַסע האָבען געשטרעבט אָפּ־צוזונדערן זיך איינע פון די אַנדערע, און יעדער פון זיי האָט בעזונדער געזוכט פיר זיך אַ היים. דיזע פעלקער־צווייגען ווערען געצעהלט ביז אַכט, נעמליך: אינדיער, עראַניער, איללירייער, גריכען, איטאַליער, קעלטען, סלאַווען און גער־מאַנען. נאָך דער מיינונג פון פראַנץ מיללער האָבען זיך צוערסט פון דער ראַסע אָפּגעטיילט די איללירייער און האָבען זיך בעזעצט אויף די באַלקאַנישע האַלב־אינזעל און אין איטאַליען. שפּעטער האָט די ראַסע זיך צוטיילט אין צוויי הויפּט־טיילען; צו איינעם האָבען געהערט די קעלטען, איטאַליער און גרי־כען; צום אַנדערן — די עראַניער, אינדיער, סלאַווען און גערמאַנען. די קעל־טען האָבען זיך נאָכהער אָפּגעטיילט און זיך בעזעצט אין מערב, די אי־טאַליער און די גריכען זיינען נאָך אַלץ פערבליבען אין זייער אַלטער היים. אַזוי האָבען זיך אויך אָפּגעטיילט די גערמאַנען פון די אינדיער און סלאַווען און האָבען געוואַנדערט צום צפון. צולעצט האָבען זיך די איטאַליער אָפּגע־טיילט פון די גריכען און די סלאַווען פון די אינדיער און עראַניער.

די אויסוואַנדערונג פון די אינדאָ־גערמאַנישע פעלקער פון זייער אור־אָרט זיינען פאָרגעקומען אין פאָלגענדער אָרדנונג: נאָך מזרח זיינען געגאַנגען די עראַניער און אינדיער. צו די עראַניער געהערען די היינטיגע פערסיער, קור־דען, אָססעטען, ארמעניער, בעלודזשען, אַפגהאַנען און אין די אַלטע צייטען — די מעהרסטע פעלקער פון קליין־אַזיען, ווי די פריגיער און די קאַפּאַדאָקיער. די אַנדערע בעוואוינען יעצט די האַלב־אינזעל אינדיען פון צפון ביז צום דעק־האַן. די קעלטען האָבען צוערסט אויסגעוואַנדערט וויים צום מערב און דרום־מערב, וואו זיי האָבען געפונען די איבעריער און זיי אַרויסגעשטויסען פון דאָרט. שפּעטער האָבען די איטאַליער אויסגעוואַנדערט, זיך פערשפּרייט אי־בער איטאַליען און דעם דרום־מזרח פון אייראָפּאַ און פערטריבען די קעלטען. ענדליך האָבען איבערגעוואַנדערט די גערמאַנען און די סלאַווען. דיזע אויס־וואַנדערונגען האָבען זיך געענדיגט מיט דער גרויסער פעלקער־איבערוואַנדע־רונג, וועלכע איז פאָרגעקומען אין דעם 5טען יאָהרהונדערט נ. קר.

מיר האָבען אין אונזערע ערקלערונגען איבער די וואַנדערונג פון די פעלקער בעריהרט נאָר די קולטור־ראַסען פון דער מעהר אָדער וועניגער

געשיכטליכער צייט. מיר האבען די וואנדערונג געטיילט אין צוויי פעריא-דעם: די טוראנישע און די ארישע. מיר וויסען אבער גארניט, וועל-כע פעלקער האבען בעוואוינט אייראפא איידער די טוראניער און איבערען זיינען אהין געקומען. מיר וויסען נאר, אז אייראפא איז שוין געווען בע-זעצט נאך פאר דער איינוואנדערונג פון די טוראניער.

דיזע וואנדערונג פון די קולטור-ראסען, איבערהויפט פון דער ערסטער פעריאדע, האט געשפילט די גרעסטע ראלע אין דער ענטוויקלונג פון דער גע-שיכטע. אזוי ווי די אלע לענדער, אין וועלכע דיזע קולטור-ראסען האבען זיך אריינגעכאפט, זיינען שוין געווען בעזעצט פון אור-פעלקער, וועלכע האבען זיך געווים געגען די אנקומענדע שטארק געוועהרט. האבען די קולטור-ראסען גע-קענט דיזע ערטער בעזיגען נאר מיט געוואלד. וואס איז אבער פון דיזע ערסטע איינוואוינער פון אייראפא געווארען? זיי זיינען, נאטירליך, אין די מעהר-סטע פעלען געווארען אונטעריאכט און פערשקלאפט. און איבעראל, וואו די קולטורען ענטשטעהען, געהען זיי האנט אין האנט מיט שקלאפעריי. די פער-שקלאפונג פון אנדערע האט אויף די פערשקלאפער געווירקט צו זייער אייגע-נעם שאדען, ווייל דאס האט ערוועקט צווישען זיי גופא א חשק צו פערשקלא-פען זייערע אייגענע שוואכערע, עס האט אויך געוויזען א וועג די שטארקערע פעלקער, וועלכע זיינען געקומען שפעטער, זיי אלעמען צו אונטעריאכען. נאר איין כינא האט קיינמאל ניט געוואוסט פון דיזער שקלאפעריי און האט רוהיג געקענט אנפיהרען איהר ארבייט; אין דעם ליגט עס דער סוד, וואס די כינעזער בעזיצען אזא וואונדערבארע לעבענס-פעהיגקייט, וואס האט זיי געגעבען א מעגליכקייט צו איבערלעבען במעט אלע אלטע קול-טור-פעלקער, און נאך היינט האבען זיי שטארקע האפנונג צו ענטוויקלען זיך גלייך מיט די איבריגע קולטור-פעלקער פון אונזער צייט.

די קולטור-פעלקער, וועלכע האבען איינגעוואנדערט אין די נייע לענדער, האבען צווישען זיך אנפאנגס געלעבט פרידליך. זיי האבען ניט געשטרעבט צו אונטעריאכען און פערשקלאפען איינע די אנדערע. מיר וויסען וועגען די ארי-ער, דאס זיי האבען ליב געהאט פרייהייט, האבען ניט געקענט ליידען קיין אונ-טערטעינגקייט, דאס אפילו זייערע אייגענע קעניגען האבען ניט געהאט קיין גרויסע און שטארקע מאכט איבער זיי. זייערע קעניגען זיינען נאר געווען די אנפיהרער אין א צייט פון מלחמה, אבער מיט דער אונטעריאכונג פון די אור-בעוואוינער האט זיך אויך געענדערט דער בליק אויף פרייהייט ביי די איינגע-וואנדערטע קולטור-פעלקער. דאס פערשקלאפען איינע די אנדערע האט גע-פיהרט צו שרעקליכע מלחמות צווישען די איינגעוואנדערטע קולטור-פעלקער

און די מלחמות זיינען עס יאָהרהונדערטער געווען דער הויפּט־געגענשטאַנד אין דער געשיכטע פון פעלקער.

די פריהערדיגע היסטאָריקער האָבען איינגעטיילט די פעלקער אין צוויי קלאַסען: אין קריגערישע פעלקער און אין פרידליכע. צווישען די פרידליכע פעלקער האָבען זיי גערעכענט די כינעזער, וועלכע האָבען אימער ליב געהאַט די ארבייט, די אינדוסטריע, מעהר ווי מלחמה—זיי האָבען ליב געהאַט בעסער בויען ווי צושטערן — און דאָס האָט זיי געמאַכט אונפעהיג אַנטייל צו נעהמען אין דעם געשיכטליכען גאַנג פון די איבריגע קולטור־פעלקער. די אורזאַך דער־פון איז די געאָגראַפישע לאַגע פון כינאַ. דיזעס לאַנד איז דורך נאַטירליכע פערהעלטניסען אָפּגעשלאָסען, אָפּגעצאַמט פון אַלע איהרע שכנישע לענדער. אין צפון פון כינאַ געפינען זיך מדבריות, וויסטעניסען; אין מערב — גרויסע בערג; די איבריגע זייטען זיינען בעשיצט פון ימים. דיזע נאַטירליכע גרענ־צען האָבען בעשיצט די כינעזער פון אַנדערע פעלקער, יענע זאָלען זיי ניט קע־נען בעפאַלען. דעריבער האָבען עס די כינעזער אונגעשטערט געקענט זיך ענט־וויקלען און רוהיג אַרבייטען פיר זייער קולטור. גאַנץ אַנדערס זיינען אָבער די אומשטענדען אין מערב־אַזיען און אין איירָאָפּאַ. די געאָגראַפישע לאַגע פון די לענדער דאָרט זיינען מעהר צוגעפּאַסט צו אַ לייכטען פערקעהר צווישען זיך. דער פּלאַץ פון דיזע לענדער איז קליין, צו קליין צו ענטוויקלען אַ פרייע קולטור. די פעלקער פון דיזע לענדער זיינען ניט ווילענדיג געקומען אין צוזאַמענשטויס; דאָס האָט געפיהרט צו פערשיידענע שטרייטען און מלחמות און איירָאָפּאַ איז געוואָרען אַ שטענדיגעס שלאַכט־פעלד. אַלזאָ, דער קריגערישער גייסט פון די מערב־אַזיאַטישע און איירָאָפּעאישע פעל־קער איז ניט קיין נאַטירליכער, וואָס זיי האָבען גע'ירש'ענט פון זייערע עלטערן, נאָר ער האָט זיך ענטוויקעלט אין זיי צוליב דער געאָגראַפישער לאַגע פון זייערע לענדער. ווען מען וואָלט די כינעזער בעזעצט אין איירָאָ־פּאַ און פערקעהרט. די אַרישע פעלקער — אין כינאַ, וואָלטען די כינעזער געוואָרען מלחמה־לייט און די אַריער וואָלטען געוואָרען פרידליך.

אָבער די געשיכטע הייבט אָן צו ענדערן איהר אינהאַלט און איהר גאַנג, זי הייבט אָן צו אינטערעסירען זיך מעהר מיט דער קולטור, מיט דער ארבייט פון דער מענשהייט, מיט איהר פרידליכען פּראָגרעס, ווי מיט פערניכטיגונג און צושטערונג.

די אַלטע צייט.

פון דער ענטשטעהונג

פון די

עלטעסטע מלוכות

ביז

צום אָנפאַנג

פון דער

פעלקער-וואַנדערונג

(375 נ. קר).

I. די פֿעלקער פֿון די מזרח-לענדער.

1. די כינעזער.

פֿון די עלטעסטע צייטען ביז צו דער טאַנג-דינאַסטיע (618 נ. קר.).

די אייראָפּעאישע היסטאָריקער האָבען ביז דער לעצטער צייט די כינעזער בעהאַנדעלט ווי שטיף⸗קינדער און האָבען זיי אָפּגעזאָגט וועלכען עס איז אָנטייל אין דער געשיכטע פֿון דער מענשליכער ענטוויקלונג. מען דערמאָהנט די כינעזער מאַנכמאָל אַלס אַ קולטור⸗פֿאָלק, ווייל אין פֿיעלע פּרטים האָבען זיי זיך ווירקליך זעהר פֿריה ענטוויקעלט; דאָך רעכענט מען, אַז זיי פֿערדינען ניט מען זאָל זיי געשיכטליך בעהאַנדלען, הגם זייער צאָהל איז אונגעהייער גרויס, כמעט אַ פֿערטעל פֿון דער גאַנצער מענשהייט, און זיי האָבען איבערגעלעבט אַלע געשיכטליכע פּעריאָדען. שוין צוליב זייער צאָהל און אַלטקייט אַליין האָבען די כינעזער ביי אונז פֿערדינט, אַז מיר זאָלען זיך צו זיי בעציהען מיט גרויס אינטערעס. מיר זיינען אָבער צו גרויס ביי זיך צו אָנערקענען די כינעזער אַלס אַ געשיכטליכעס קולטור⸗פֿאָלק, אונזער שטאָלץ פֿערבלענדט אונז די אויגען צו בעטראַכטען זיי אונפּאַרטייאיש. מיר רעכנען, אַז נאָר אונזער ראַסע איז די איינציגע, וואָס פֿערדינט דעם נאָמען קולטור⸗ראַסע; די איינציגע, וועלכע האָט געגעבען דעם אמת'ען, ריכטיגען טאָן פֿון דער געשיכטע.

עס איז זעהר נאַטירליך, דאָס די אַרישע פֿעלקער זאָלען זיך אינטערעסירען מיט זייער אייגענער קולטור פֿיעל מעהר ווי מיט די פֿרעמדע קולטורען. אָבער עס איז אַ גרויסער פֿעהלער צו גלויבען, אַז נאָר די אַריער אַליין מיט זייער קולטור האָבען גליקליך געמאַכט די וועלט, דאָס זייערע זיטען, זייערע מנהגים זיינען די איינציגע, וואָס פֿערדינען, אַז די מענשהייט זאָל זיי אָננעהמען און אַלע אַנדערע האָבען קיין שום ווערט ניט. דער פֿאַקט אַליין, וואָס פֿיעלע פֿון אונזערע קולטור⸗פֿעלקער זיינען שוין

לאנג אונטערגעגאנגען, עס איז פון זיי קיין זכר ניט געבליבען, בעווייזט,
דאס מיר דארפען זיין פארזיכטיג מיט אונזערע אורטיילען.

אין פערשיידענע צייטען האבען זיך ענטוויקעלט צווישען דער מענש-
הייט פערשיידענע קולטור-קרייזען, וועלכע זיינען געווען צוגעפאסט צום
כאראקטער פון די פעלקער. יעדע קולטור, וואס איז צוגעפאסט צום כא-
ראקטער, צו די אייגענשאפטען פון א געוויסען פאלק אדער צו א געוויסער
גרופע פון פעלקער, האט דאס פולע רעכט צו עקסיסטירען און פערדינט
אנערקענט צו ווערען, ווען אפילו זי איז אונז פרעמד און געגען אונזערע
בעגריפען. די כינעזישע קולטור איז אונז ווירקליך פרעמד און כמעט אונ-
פערשטענדליך, אבער דיזע קולטור עקזיסטירט, זי איז צוגעפאסט צום
לעבען פון א גרויסען פאלק, וועלכעס לעבט און ווירקט שוין אזוי לאנג.
מיר מוזען דעריבער פאר דיזער קולטור האבען רעספעקט. הגם די כינעזער
האבען קיין אנטייל ניט גענומען אין אונזער געשיכטליכער ענטוויקלונג און
זייער געשיכטע האט פיר אונז קיין אינטערעס ניט, קיין געשמאק, קע-
נען מיר פון זיי דאך עטוואס לערנען, צום ווייניגסטען קענען מיר פון זיי
לערנען דעם סוד פון ל ע ב ע נ ס - פ ע ה י ג ק י י ט. אונזערע אונ-
פריינדליכע בעציהונגען צו די כינעזער פערענטפערן מיר געוועהנליך מיט
דעם, וואס זיי זיינען געבליבען שטעהן אויף איין ארט אין ענטוויקלונג
און געהען ניט ווייטער אויף דעם וועג פון פראגרעס. עס איז אמת, אז
די כינעזער האבען שוין לאנג צוריק דערגרייכט א געוויסע שטופע, אפילו
א הויכע שטופע פון קולטור, אבער דא זיינען זיי געבליבען אונבעוועגליך
שוין טויזענדער יאהרען.

אבער מיט וואס קענען מיר ערקלערען דעם וויכטיגען פאקט, דאס
אין דער נייער צייט האבען זיך די כינעזער אזוי שטארק פערמעהרט? אין
ערסטען יאהרהונדערט פון דער קריסטליכער צייט-רעכנונג איז די צאהל
פון כינעזער געווען עטוואס העכער פון צוואנציג מיליאן נפשות און צום
סוף פון פאריגען יאהרהונדערט איז זייער צאהל געוואקסען ביז 160 מיל-
יאן, יעצט האט זי געשטיגען ביז 400 מיליאן. די פערמעהרונג פון א
פאלק ווערט אימער בעטראכט אלס א צייכען פון זיין פארשריט. און דאס
איז באמת ריכטיג, ווארום ווען אויף דעם זעלביגען ארט, וואו עס זיי-
נען פריהער געזעסען און געלעבט 20 מיליאן מענשען, קענען יעצט לעבען
און שאפען 400 מיליאן, מוז מען דערפון שליסען, אז דאס פאלק האט
פראגרעסירט עקאנאמיש, געזעלשאפטליך און שטאאטליך. אין דעם לע-
בען פון די פעלקער קען ניט זיין קיין שטילשטאנד, ווי עס איז ניטא קיין

שטילשטאַנד אין דער נאַטור בכלל. עס קען נאָר זיין איינס פון די צוויי: פאָרשריט אָדער ריקשריט. פערמעהרונג פון א בעפעלקערונג און ריקשריט זיינען צוויי זאַכען, וואָס זיינען כנגד איינע דער אַנדערער. דעריבער איז די בעהויפּטונג פון די אייראָפּעאישע פעלקער וועגען דעם שטילשטאַנד פון די כינעזער זעהר א פאַלשער, עס איז גאַנץ מעגליך, אַז אין דער נאָהענטער צוקונפט וועלען מיר מוזען מיט די כינעזער זיך ערנסט רעכנען. מיר מעגען דעם ווערט פון זייער קולטור פערקלענערן וויפיעל מיר ווילען, אָבער מיר קענען ניט אָפּלייקענען, דאָס זיי זיינען די העלדען פון אַרבייט. די אַרבייט איז אין דער מענשליכער וועלט ניט קיין קלענערע מאַכט ווי דער שווערד. די צייט פון דעם שווערד'ס ממשלה האלט ביים אונטערגעהן, די צוקונפט טרעט אַרויס אונטער דער פאָהן פון אַרבייט. און דאַן וועלען די כינעזער ערשיינען אויף דעם קאַמף־פּלאַץ מיט אונז און דאָ וועלען זיי אונז לאָזען פיהלען זייער מאַכט.

דער הויפּט־אונטערשייד צווישען דער אייראָפּעאישער קולטור און דער כינעזישער בעשטעהט אין דעם, וואָס ביי די אייראָפּעער איז די קולטור־געשיכטע פון שווערד, ווען ביי די כינעזער איז עס די געשיכטע פון דער סאָכע. מיט דער סאָכע, מיט דעם אַקער־אייזען האָבען די כינעזער איינגענומען זייער לאַנד, מיט דער סאָכע האָבען זיי פעלקער אונטערגעיאָכט, מיט דעם אַקער־אייזען האָבען זיי זייערע שונאים, די בעזיגער פון זייער אייגענעם לאַנד, ווידער פערניכטעט און זייער זעלבשטענדיגקייט גערעטעט. ביי די וויסטע ברעגען פון דעם טייך פּעי־האָ, ווי אין די פּרוכטבאַרסטע געגענדען פון כינאַ, איז איבעראַל און אונטער אַלע אומשטענדען די אַרבייט דער יסוד. ליידער סימפּאַטיזירען די אייראָפּעער ווענינ מיט אַזאַ יסוד, פיר זיי איז פיעל גרויסאַרטיגער, פיעל אָנציהענדער דער שווערד. אונטער די דונערן פון האַרמאַטען, קאַנאָנען, אונטער דעם פייער פון ביקסען, אונטער די קרעכצען פון די פערוואונדעטע אויף'ן שלאַכטפעלד פיהלען זייערע הערצער עפּעס א בעזונדערעס פערגניגען און זיי בעטראַכטען א בלוט־בעשפּריצטען זיגער מיט גרויס רעספּעקט און א בעזונדערן יראת הכבוד. אַלס א פאָלק פון סאָכע, פון אַרבייט, האָבען דעריבער די כינעזער פיר אונזערע מאָדערנע פעלקער קיין אָנציהונג ניט, הגם מיר האָבען פיעל, פיעל צו לערנען פון די כינעזער. זייער צוריקגעשטאַנענע געשיכטע ווארפט א שאָטען אויף אונזער פאָרשריט.

די געשיכטע פון די כינעזער איז די געשיכטע פון פאָלק זעלבסט, ניט פון קעניגליכע דינאַסטיעס. די כינעזער האָבען דורכגעמאַכט אַלע פאָ-

ליטישע פעריאָדעס, וואָס די אייראָפּעער האָבען דורכגעמאַכט, נעמליך: דעספּאָטיע און פעאָדאַליזם. די כינעזער האָבען אָבער פיעל וויטער גע-בראַכט, ווי די אייראָפּעער. די פּאָליטישע אָרגאַניזאַציאָן פון די כינעזער איז יעצט אויף אַ פאָלשטענדיג דע-מאָקראַטישען פונ-דאַמענט.

אין כינא האָבען די פאָלקס־אינטע-רעסען נאָך פון אור־אַלטע צייטען פ ע ר נ ו מ ע ן דעם וויכטיגסטען אָרט. דאָס בעווייזען אונז די אור־אַלטע מאָ-נומענטען און היס-טאָרישע דאָקומענ-טען פון די אַלטע צייטען. ווען מיר בעטראַכטען די אַלע פּיראַמידען פון עגיפּטען, די אונגע-הייער גרויסע קע-ניגליכע פּאַלאַצען פון פערסיען, אינ-דיען, ב ב ל און א ש ו ר, וואָס אויף בויען זיי האָבען הונדערטער טויזענ-דער מענשען געאַר-בייט צעהנדליגע יאָהרען, פערשטע-

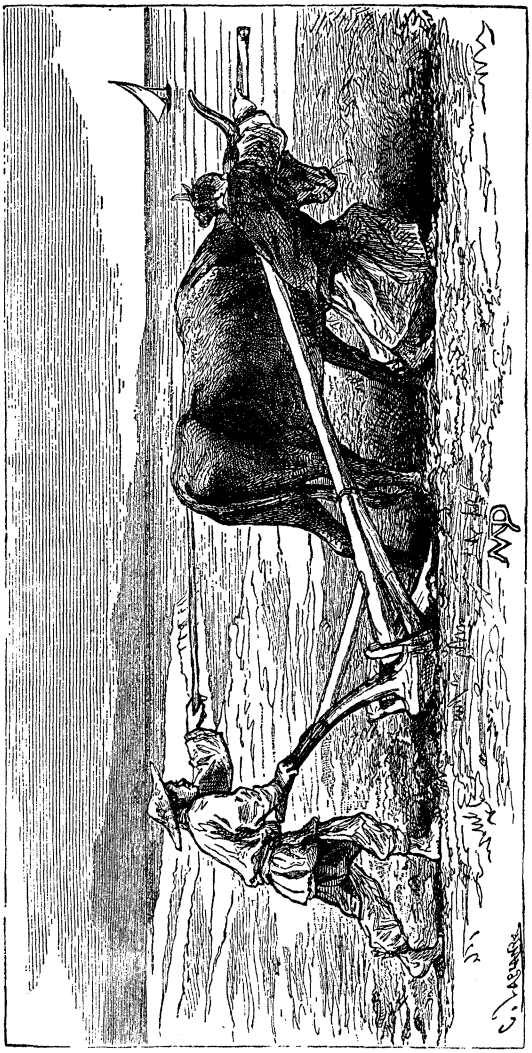

ערד־אַרבייט ביים בויען פון פעלדער (כינא).

הען מיר, דאָס די דאָרטיגע פעלקער זיינען געוועזען פערשקלאַפט, וויל דורך פרייע אַרבייט איז אונמעגליך אַזעלכע אונגעהייער גרויסע בנינים

אויפצושטעלען. דאָס פאָלק בכלל האָט פון דעם קיין נוצען ניט געהאַט, נאָר געצוואונגענע ארבייט האָט אזעלכע געביידעס געקענט שאפען. אין כינא אָבער זיינען אזעלכע ריזיגע אונטערנעהמונגען געמאכט געוואָרען פון פאָלק פיר דאָס פאָלק, פיר זיינע אייגענע נוצען, ווי צ. ב. די וועלט־בעריהמטע כינעזישע וואנט, וואָס האָט פון אַלטע צייטען בעשיצט דאָס גאנצע לאַנד, דאָס פאָלק, פון ווילדע שבטים און פעלקער. די אונגעהייער גרויסע קאנאלען און וואסער־לייטונגען, וועלכע האָבען וויסטע ערטער פרוכטבאר געמאכט, זיינען אויך פון פאָלק און פיר דאָס פאָלק געמאכט געוואָרען. דאָס אַלץ ווייזט דעם פאָליטישען צושטאנד פון די כינעזער, וועלכער האָט זיי אפילו געצוואונגען צו ארבייט, אָבער דאָך פיר זייערע אייגענע נוצען און ניט נאָר אום צופרידען צו שטעלען דעם קאפריז פון א דעספאָט, א הערשער. מיר טרעפען אפילו סמנים פון געצוואונגענער ארבייט פיר די דעספאָטען, צ. ב. די קברים פון די הערשער פון דער מינג־דינאסטיע, אָבער דיזע כענעזישע געצוואונגענע ארבייט אין פערגלייך מיט די געצוואונגענע ארבייטען ביי די עגיפּטישע פּיראמידען זיינען ווי א קארליק געגען א ריז.

די געשיכטע פון כינא ווייזט, אז דאָס פאָלק האָט זיך ענטוויקעלט פון זיך זעלבסט אויף דעם יסוד פון זיין פלייסיגקייט צו ארבייט. קיין פירסטען, קיין פאָליטישע פארטייען, קיין פרעמדע זיגער האָבען ניט בע־שטימט דעם גאנג פון דער כינעזישער געשיכטע. ווען עס זיינען פאָרגע־קומען שטורמישע צייטען, וועלכע האָבען זיי אראָפּגעשלאָגען פון זייער וועג, האָבען זיי זיך געקעהרט צו זייער ארבייט, צו דער סאָכע. אָט אין דעם בעשטעהט דער קאָנסערוואטיווער גייסט פון די כינעזער און דאָס איז, וואָס די אייראָפּעאישע היסטאָריקער האָבען גערופען מיט'ן נאָמען דער כינעזישער שטילשטאַנד.

די מיטהאָלאָגישע צייט. ווי מיר האָבען שוין פריהער געזאָגט, איז דער פונדאמענט פון דער כינעזישער געזעלשאפט די סאָכע, ערד־ארבייט. אויף דיזען יסוד זיינען געוועזן געבויט אַלע איהרע אינסטיטו־ציאָנען. ווער עס האָט זיך ניט געוואָלט בעשעפטיגען מיט ערד־ארבייט, דעם האָבען די כינעזער פעריאָגט אין די נאָהענטע מדבריות, וואו ער האָט גע־קענט לעבען אַלס נאָמאד, אַלס פאַסטוך, אָבער האָט ניט געטאָרט צוריק־קומען אַלס נאָמאד אין זיין פאָטערלאַנד, אין כינא. אויף דעם אופן הא־בען זיך אין כינא ענטוויקעלט צוויי פערשיידענע פאָלקס־שטאמען: די כינעזישע ערד־ארבייטער און טאטארישע נאָמאדען. דיזע צוויי שטאמען

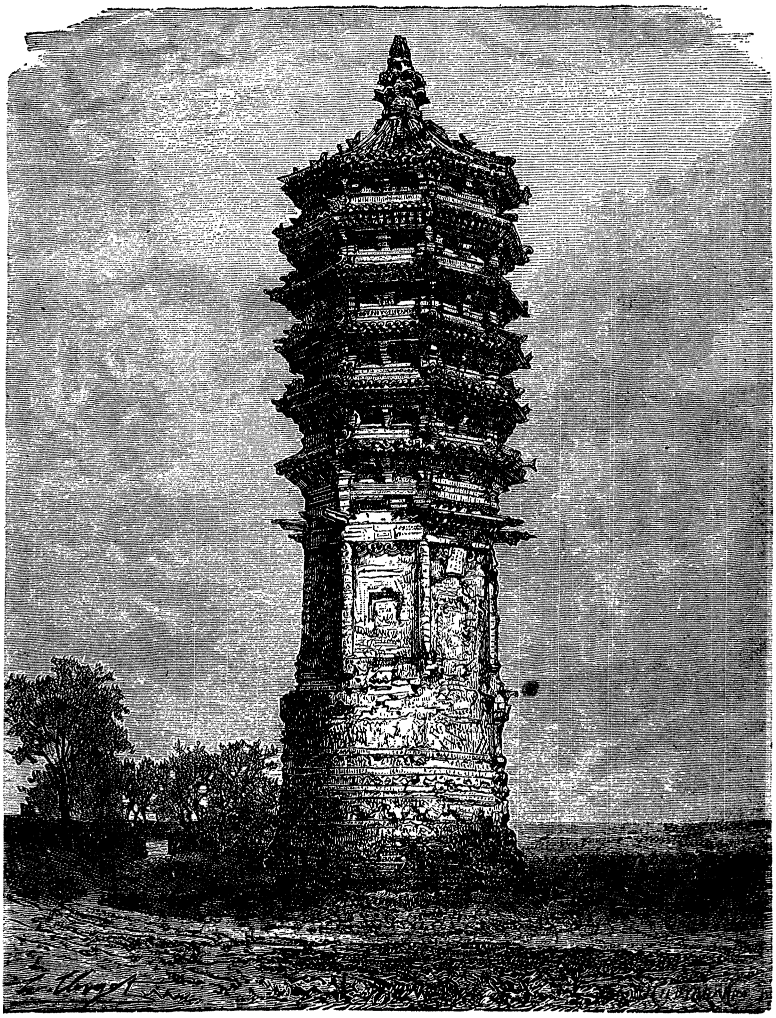

אַ כינעזישער קבר־מאָנומענט.

האָבען איינע די אַנדערע פיינד געהאַט, איבערהויפּט האָבען די טאַטאַ־רען פיינד געהאַט די כינעזישע ערד־ארבייטער און פלעגען זיי אָפט בעפאַלען.

פון די אור־אַלטע צייטען אָן ביז דער יעצטיגער צייט בעמערקען מיר אין דעם כינעזישען פאָלק אַן אונגעהייער שטאַרקען פלייס און אַ געזונדען פערשטאַנד צו טאָן און שאַפען נאָר וואָס איז ניצליך און פּראַקטיש. דיזע אייגענשאַפטען האָבען געשטעלט די כינעזער פיעל העכער פון אַלע מערב־אזיאַטישע פעלקער. דיזער געגענזאַץ צווישען כינאַ און די פעלקער פון מערב־אזיען ווערט שוין אָנגעוויזען אין זייער מיטהאָלאָגיע.

די כינעזער, ווי אַנדערע פעלקער, האָבען אויך דורכגעמאַכט די דונקעלע פּעריאָדע, וואָס ווערט געוועהנליך בעצייכענט אַלס מיטהאָלאָגי־שע צייט. דיזע פּעריאָדע ביי די כינעזער פאַנגט זיך אָן פון דער עלטעסטער צייט ביז דער הערשאַפט פון זייער בעריהמטען פּאַטריאַרך יאַאָ, ד. ה. ביז 235 פ. קר. די כינעזער גלויבען, דאָס דיזע צייט האָט זיך געצויגען 3 מיליאָן 266 טויזענד יאָהר. אייניגע געלעהרטע גלויבען, אַז דיזע פּעריאָדע האָט זיך נאָך לענגער געצויגען!

אין דער מיטהאָלאָגיע פון די אייראָפּעאישע פעלקער הערשט דער גייסט פון העלדען פון מלחמה. אין דער גריכישער מיטהאָלאָגיע צ. ב. ווערט דערצעהלט, ווי די ערסטע צייט פון דער וועלט־ענטשטעהונג האָבען די טיטאַנען, די האַלב־געטער, געשטריטען און פערניכטעט איינע די אַנדע־רע, העלדען־טאַטען האָבען געשפּילט די גרעסטע ראָלע, דער קריגערישער גייסט איז געווען די גרעסטע מעלה פון מענשען. אין דיזע שטרעבונגען און פערגעטערונג פון דער צושטערונגס־קראַפט שפּיגעלט זיך אָפּ דער כאַ־ראַקטער פון די אַלטע ארישע, אייראָפּעאישע פעלקער. ביי די כינעזער בעגעגנען מיר ניט קיין הערקולעס, קיין טהעסעאוס, קיין מלחמה־עקס־פּעדיציאָן פון ארגאָנאַווטען, פון וועלכע די מיטהאָלאָגיע דערצעהלט אונז. די העלדען פון דער כינעזישער מיטהאָלאָגיע זיינען העלדען פון א ר ־ ב י י ט, העלדען פון ע ר פ י נ ד ו נ ג ע ן, פאַר וועלכע דער כינעזער בוקט זיך, ווי דער אייראָפּעער פאַר די העלדען פון שווערד. די עלטעסטע כינעזישע פּאַטריאַרכען און פירסטען, ווי יאַאָ, שון, יו און אַנדערע, זיינען געווען העלדען, וועלכע האָבען געמאַכט גאַסען, אויסגעאַרבייט וועגען, אויסגעהאַקט וועלדער און אויסגעטריקענט זומפּען צו שאַפען פּלאַץ פיר ערד־אַרבייט. די העגט פון דעם פּאַטריאַרך יו — דערצעהלט די כינע־זישע מיטהאָלאָגיע — זיינען געווען אַזוי האַרט, ווי ביי אַ שמיד. ער איז געווען אַזוי פערהאַרטעוועט, דאָס ער האָט קיין מורא ניט געהאַט

פאַר קיין וועטער. אונטער דעם שוץ פון די געטער האָט ער געמאַכט לאַנגע, ווייטע רייזעס איבער די גרענצען פון כינאַ און איבעראַל האָט ער בענוצט זיין ענערגיע צו מאַכען דאָס לאַנד פעהיג פיר בעאַרבייטונג.

די כינעזישע היסטאָריקער זוכען צו איבערשטייגען איינע די אַנדערע אין בעווייזען וועמען פון זייערע גרויסע פּאַרצייטיגע פירסטען צו־צו־שריי־בען די פיעלע ערפינדונגען פיר ערד־אַרבייט, פיר פייער־מאַכען, פיר מעטאַל־בעאַרבייטונג, די שריפט, אַסטראָנאָמיע, קאָמפּאַס א. אז. וו. דיזע אַלע ערפינדונגען זיינען אייגענטליך דער פּראָדוקט פון דעם פאָלקס־גייסט פון די כינעזער. דאָס ווייזט אונז נאָך אַמאָל, אַז די כינעזער פערעהרען ניט דעם שווערד, די מלחמות, מענשען־מאָרד, נאָר זיי עה־רען אַרבייט, ערפינדונג און פּראָדוקציאָן פון נוצליכע זאַכען.

די כינעזער האָבען אין זייער נייער היים, אין כינאַ, איינגעוואַנדערט אַלס נאָמאַדען, ווי אַלע אַנדערע וואַנדער־פעלקער. די ערסטע פיהרער זיי־ערע זיינען געוועזען פּאַטריאַרכען. מיט אַ צייט שפּעטער, ווען זיי האָבען זיך שוין פעסט בעזעצט אין לאַנד, זיינען זייערע רעגירער געוועזען פירסטען. דיזע פירסטען זיינען געוועזען אַ לאַנגע צייט אויסגעוועהלט און זייער מאַכט איז ניט איבערגעגאַנגען בירושה צו זייערע קינדער. די פירסטען פון יע־נער צייט ווערען נאָך מאַנכמאָל בעטראַכט אַלס פּאַטריאַרכען (אָבות), ווי צ. ב. דער קיסר יאַאָ. אונגעפעהר אין 3טען יאָהר־טויזענד פ. קר. האָבען זיך אָנגעפאַנגען אין כינאַ קעניגליכע דינאַסטיעס. אָבער די געזעצען פון די סאַמע ערסטע רעגירער, די פּאַטריאַרכען, זיינען געבליבען ניט גע־ענדערט ביז היינטיגער צייט. דער הויפּט־פונדאַמענט פון כינעזישען פאָלק איז די פאַמיליע. אויף דיזען פונדאַמענט זיינען געבויט די עקאָנאָמישע און געזעלשאַפטליכע אינטערעסען פון פאָלק. די פאַמיליע איז אויך די הויפּט־שטיצע פון פּאָליטישער זעלבשטענדיגקייט געגען דער מאַכט פון דער רעגירונג. די כינעזישע פאַמיליע איז נאָך אויך אין היינטיגער צייט אַ מין משפחה־געמיינדע. די פערהייראַטע זיהן בלייבען אין פאָטער'ס הויז מיט זייערע פאַמיליעס אָפט עטליכע דורות. דיזע פאַמיליעס האָבען גע־מיינשאַפטליכע אינטערעסען און אַרבייטען צוזאַמען. ווייל די כינעזער האָ־בען קיינמאָל ניט צוגעלאָזען ביי זיך קיין שקלאַפעריי, איז די אַרבייט אי־מער געבליבען אין זייערע הענט און דאָס האָט זיי געגעבען די מעגליכקייט צו בעהאַלטען זייער זעלבשטענדיגקייט און שטיצען זיך געגען וועלכעס עס איז אָנגריף אויף זייער פרייהייט.

דורך דעם פאַקט, וואָס די עקסיסטענץ פון די כינעזער איז געגרינדעט

אויף ארבייט, ווערט אונז אויך קלאָר די געשיכטע פון אַלע אַנדערע קול-טור־פעלקער, הגם זי איז אַזוי פערשיידען פון דער כינעזישער. ווי מיר האָבען שוין פריהער בעמערקט, איז די קולטור־וועלט געבויט אויף די פּראָ-דוקטען, וואָס דער מענשליכער ערפינדונגס־גייסט שאפט. עס פערשטעהט זיך, אַז וואָס מעהר די קולטור־פּראָדוקטען זיינען, אַלץ העכער איז די קולטור. דאָס גאַנצע שטרעבען פון מענשען איז צו שאפען וואָס מעהר קול-טור־גיטער, ווייל אויף דעם בערוהט די הויפּט־מאַכט פון דער מענשליכער געזעלשאַפט. עס איז אַ כלל, אַז וואָס מעהר אַ מענש בעזיצט, אַלץ גרע-סער איז זיין מאַכט. מאַכט איז בעזיץ. ווער עס האָט פיעל ערד אָדער פיעלע שאַפענדע הענט, שקלאַפען, דער האָט די מאַכט. די וועלט־גע-שיכטע בעהאַנדעלט איבערהויפּט די פראַגע פון מאַכט. די מאַכט האָט זיך אין אַלע צייטען און אין אַלע לענדער נאָר דאָרט ענטוויקעלט, וואו קולטור און רייכטום זיינען געשאַפען געוואָרען. מיר האָבען נאָך קיינמאָל ניט געהערט, דאָס אַ קריעגס־העלד זאָל זיך אַוועקלאָזען צום אייזיגען נאָרד־פּאָל, אום דאָרט זיינע גבורות צו בעווייזען, ווייל דאָרט איז ניטאָ וואָס אָפּצונעהמען, ווייל דאָרט זיינען ניטאָ קיין קולטור־גיטער.

עס זיינען דאָ צוויי וועגען ווי צו קריגען קולטור־גיטער, אָדער — וואָס דאָס איז איינס און דאָס זעלביגע — ווי צו בעקומען מאַכט. איין וועג איז — מיט גוואַלד, מיט'ן שווערד אָפּצונעהמען קולטור־גיטער פון די, וואָס האָבען זיי געשאַפען. דיזע צוויי וועגען זיינען גוואַלדיגע געגנער איי-נער פון דעם צווייטען: די אַרבייט שאַפט און דער שווערד צושטערט. ווערקצייג און שווערד זיינען פון אייביג אָן די גרעסטע שונאים צווישען זיך און קעמפען איינער מיט דעם אַנדערן. דיזער קאַמף צווישען ווערקצייג און וואַפען איז דער הויפּט־אינהאַלט פון דער וועלט־געשיכטע. דאָס ווערקצייג, וואָס שאַפט גיטער, וואָס שאַפט די קולטור, מוז ענדליך אויך זיין דער זיגער אין דיזען אייביגען קאַמף. דער שווערד איז דער אייביגער פּאַראַזיט, דער דאַרמאָיעדניק, וואָס האָט אימער געלעבט אויף'ן חשבון פון דעם ווערק-צייג.

דיזער גרונד־בעגריף פון מאַכט ווייזט זיך אַרוים קלאָר אין דער געשיכ-טע פון כינאַ. די כינעזער האָבען איבערגעלעבט אַלע אַנדערע פעלקער און יעצט בעזיצען זיי נאָך אַזאַ שטאַרקע פעהיגקייט צו פּראָדוצירען, וועלכע גיט זיי די מעגליכקייט צו שאַפען די עקסיסטענץ־מיטלען פיר איבער אַ פער-טעל פון דער גאַנצער מענשהייט. איז דאָס ניט אַן אונגעהייער גרויסע מאַכט? דיזע מאַכט האָבען די כינעזער צו פערדאַנקען נאָר זייער אַר-

בייט. דאָס ווערקצייג פון דעם כינעזער האָט איבערגעלעבט דעם שווערד פון אַלע אַלטע קולטורען.

די אָפּגעזונדערטקייט פון די כינעזער, זייער צוריקהאַלטען זיך פון די אַנדערע קולטור־פעלקער (וועלכעס איז אגב פיעל איבערטריבען) ערקלערט זיך זעהר לייכט. די פּערסיער און די רוימער צ. ב. האָבען זייער גאַנצע מאכט, זייערע אימפּעריעס, געגרינדעט אויף דעם שווערד. דאָס זיינען

לאַ־אָ־טסע. (נאָך אַ כינעזישען אָריגינאַל.)

געווען פעלקער, וואָס האָבען געזוכט צו בעזיגען לענדער, וועלכע האָבען קולטור־גיטער נאָר ווייניג געשאַפען און זיי איז ליבער געווען גיטער צו רויבען, אָפּנעהמען זיי מיט'ן שווערד. אין דער כינעזישער געשיכטע קומט ניט פאָר קיין איינציגער פאַל, דאָס זיי זאָלען בעפאַלען און בערויבען אַן אַנדער פאָלק; די כינעזער האָבען אַלע זייערע קולטור־גיטער אַליין געשאַפען און האָבען דעריבער ניט געהאַט נעטיג אַן אַנדער פאָלק אָדער לאַנד

צו בערויבען אום זיך צו בערייכערן. דערפאַר אָבער האָבען זיי געדאַרפט מורא האָבען, דאָס זיי זעלבסט זאָלען ניט בערויבט ווערען פון אַנדערע. און דעריבער איז גאַנץ נאַטירליך, וואָס זיי האָבען זיך אָפּגעזונדערט פון דער גאַנצער וועלט און האָבען שווער געמאַכט פיר פרעמדע צו־צו־קומען צו

קאָנג־פו־טסע. (נאָך אַ כינעזישען אָריגינאַל.)

זייער לאַנד. און צוליב דעם האָבען עס זיך די כינעזער אַרומגעשלאָסען מיט דער בעריהמטער כינעזישער וואַנט. די כינעזישע וואַנט איז ניט גע־בויט געוואָרען פון קאַפּריז, בלויז צו אָפּזונדערן זיך פון אַנדערע פעלקער, נאָר צו אַ ניצליכען צוועק — צו שיצען זיך געגען די בעפאַלען פון די באַר-

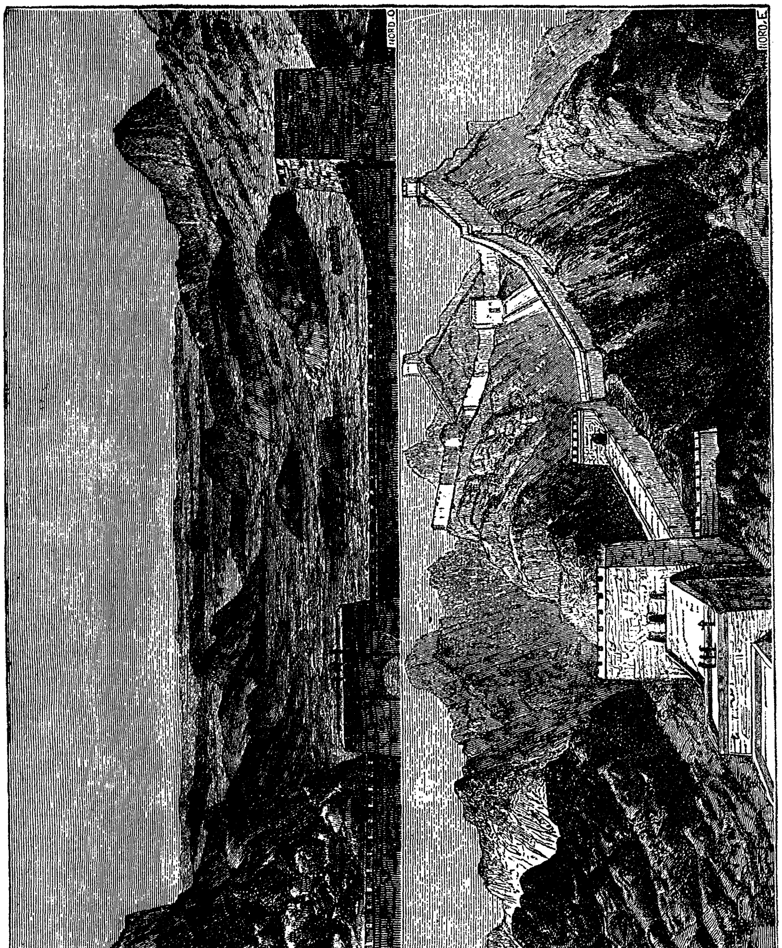

די כינעזישע וואנט.

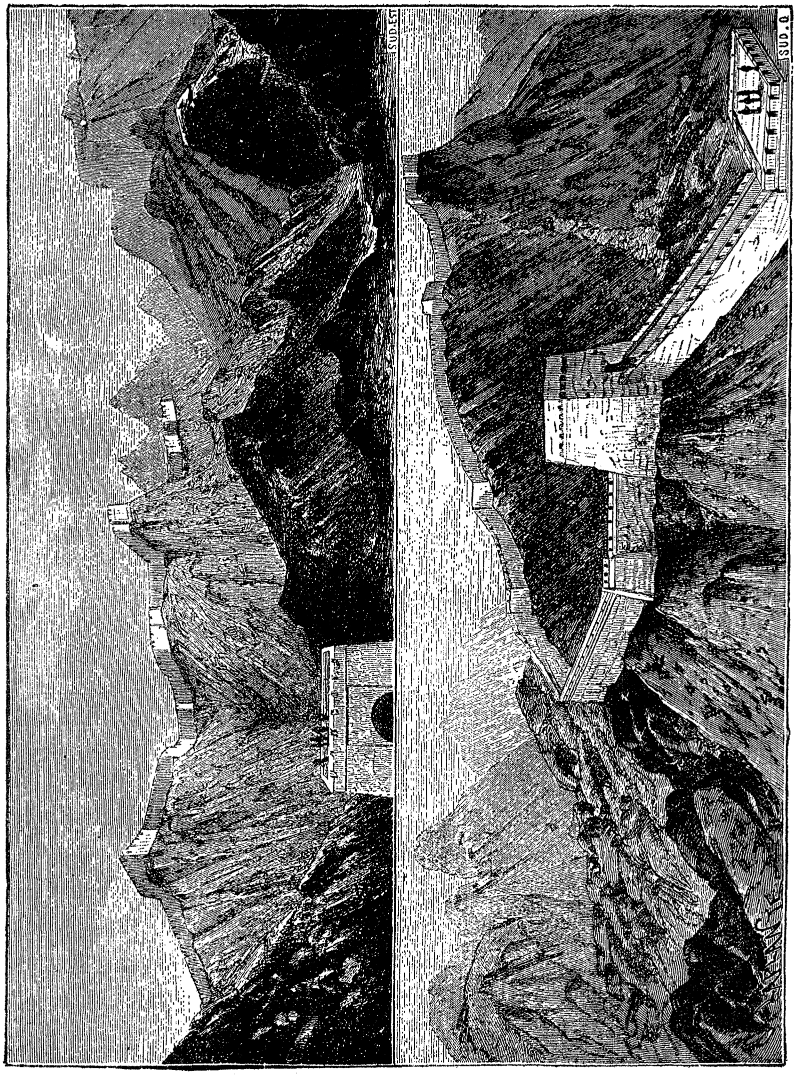
SUD.EST
SUD.O

בארישע פעלקער פון צפון. ווען די כינעזער וואלטען ניט געווען א פאלק פון ארבייט, נאר א פאלק פון שווערד, וואלטען זיי זיך ניט אפגעשלאסען פון אלע אנדערע פעלקער און וואלטען זיך אויך אין דער וועלט־געשיכטע גע-מאכט א „בכבוד'ען" נאמען אלס קריגס־העלדען און זיגער.

עס וואלט געווען פאלש, ווען מיר זאלען בעהויפטען, דאס אין כינא האט דער שווערד גאר קיינמאל קיין ראלע ניט געשפילט. עס איז א כלל, דאס די זעלביגע אורזאכען ברייגגען די זעלביגע ווירקונגען. ווען אין כינא זיינען די קולטור־גיטער פערמעהרט געווארען האבען זיך אויך דארט געפונען געגנוג מענשען, וואס זיינען ניט געווען פעהיג צו פערשאפען זיך גיטער דורך אייגענעם פלייס און אייגענע ארבייט, און האבען עס געזוכט צו שאפען דורך דעם שווערד. מיר געפינען, אז דאס פרידליכע פאטריאר-כאלישע לעבען אין כינא איז כיסלאכווייז בעזייטיגט געווארען דורך די גוואלד־געזעצען פון רעגירונג. דער שווערד האט אויך אין דיזען לאנד גע-זוכט ווי נאר מעגליך צו מאכען זיך בעקוועם אין לאנד. אבער דעם שווערד איז געשטאנען ענטקעגען דער מאכט פון דעם ארבייטסזאמען כינעזישען פאלק. און די כינעזישע דינאסטיעס זיינען דעריבער געבליבען ניט אהין און ניט אהער, זיי זיינען געווארען דעספאטען, אבער אהן דעספאטישער מאכט.

די געשיכטע פון די ערסטע כינעזישע דינאסטיעס זיינען איינגעווי-קעלט אין א שלייער פון לעגענדע. לאָ־אָ־טסע (600 פ. קר.), דער בעגרינדער פון דער כינעזישער רעליגיאן „טאא", דער רעליגיאן פון שכל, ערצעהלט פון דער אלטער צייט פון כינא און איהרע דינאסטיעס. אבער דאס, וואס ער ערצעהלט, געהערט צו לעגענדע און ווערט ניט בעטראכט אלס היס-טאריע. ערסט מיט קאנג־פו־טסע (קאנפוציוס, 551 — 478 פ. קר.) הייבט זיך אן ריכטיגע כינעזישע היסטאריע. קאנג־פו־טסע איז געווען דער ערסטער, וואס האט צוזאמענגעקליבען די טראדיציאנען פון 1,800 יאהר פאר איהם און האט זיי צוזאמענגעשטעלט אין א געוויסער ארדנונג אין א בוך, וואס איז בעקאנט מיט דעם טיטעל „שו־קינג".

אלס דער ערסטער גרויסער הערשער פון כינא ווערט אנגעגעבען פ א ־ ה י , וועלכער האט צוערסט געלערענט דעם פאלק פיש־פאנג און יאגד. פא־הי האט איינגעארדענט דאס פאמיליען־לעבען, און ווייל דאס פאלק האט זיך זעהר שנעל פערמעהרט און אין דעם ארט, וואו זיי האבען זיך צוערסט בעזעצט, אין דעם היינטיגען שען־סי, איז זיי ענג געווארען, האט ער פיר דאס פאלק געעפענט די צוויי פרוכטבארע געגענדען הא־נאו און שאן־טונג. פא־הי האט אנגענומען אלס צייכען אויף דער כינעזישער פאהן

אַ דראַכען (פליהענדע שלאַנג), וואָס איז נאָך פערבליבען ביז היינטיגען טאָג. פאָ־הי איז געוועזן דער גרינדער פון אַסטראָנאָמיע און אויך דער ערפינדער פון כינעזישער שריפט. און צוליב דיזע גרויסע, וויכטיגע אויפטואונגען זיינע ווערט פאָ־הי בעצייכענט מיט דעם נאָמען דער גרויסער, דער גלענצענדער (טאַי־האַ־אָ).

עס איז לייכט צו פערשטעהן, אַז דאָס וואָס עס ווערען אַלע דערמאָהנטע ערפינדונגען צוגעשריבען צו אַן איינציגער פערזאָן, דעם הערשער פאָ־הי, איז מעהר לעגענדע, ווי אמת. עס איז פאַלש צו זאָגען, אַז מען האָט ווען אַ פאָלק געלערנט כאַפּען פיש און יאַגד פונקט, ווי צו זאָגען, אַז אַסטראָנאָמיע איז געוואָרען אַ וויסענשאַפט מיט איין מאָל. און ניט נאָר די ערצעהלונגען וועגען פאָ־הי זיינען מעהרער לעגענדע ווי היסטאָרישער פאַקט, נאָר אויך די ערצעהלונגען וועגען ווייטערע הערשער, ווי וועגען די הערשער ש י ן ־ נ אָ נ ג, ה אָ אַ נ ג ־ ט י און אַנדערע. דעם הערשער שין־נאָנג ווערט צוגעשריבען די ערפינדונג פון אַקערבוי, פון ערד־אַרבייט, דעם גרויסען קיסר האָאַנג־טי ווערט צוגעשריבען די ערפינדונג פון קאָמפּאַס און זיין פרוי, די קייזערינע, זאָל האָבען די ערסטע איינגעפיהרט די צוכט פון זייד־ווערים.

אָבער ווען די כינעזישע ערסטע היסטאָריקער האָבען ניט געהאַט קיין אַנדערע זאַכען צו דערצעהלען וועגען זייערע ערסטע הערשער, ווי דיזע גרויסאַרטיגע מעשים און ערפינדונגען, איז דערפון צו שליסען, אַז די כינעזישע הערשער האָבען זיך אינטערעסירט נאָר מיט דעם גליק און וואויל־שטאַנד פון פאָלק. די כינעזישע הערשער האָבען קיין געלעגענהייט ניט געהאַט צו פיהרען מלחמות און אַייננעהמען לענדער, ווי עס האָבען געטאָן די העלדען פון שווערד ביי די פעלקער פון די מערב־לענדער. די אינטערעסען פון פאָלק האָבען ביי די כינעזער אַלעס בעהערשט, אַפילו די טעטיגקייט פון דעם קיסר. די ווירקליכע מאַכט איז געלעגען אין די הענד פון אַרבייטענדען פאָלק, און די מאַכט פון די הערשער איז געוועזן אַ שוואַכע אין פערגלייך מיט דער מאַכט פון דעם פאָלק. און באמת, ווי אַזוי האָט זיך געקענט ענטוויקלען די מאַכט פון דעם הערשער אָהן דער הילף פון מחנות שקלאַפּען, וועלכע זאָלען איהם דינען אַלס חיל צו אונטערדריקען דאָס פאָלק? אין די מערב־לענדער: אַשור, בבל, פרס, מצרים, אינדיען האָבען די שקלאַפען געזאַמעלט אוצרות פון רייכטום פיר זייערע הערשער און האָבען זיי געגעבען די מעגליכקייט צו פערקלינגען די וועלט מיט זייער דעספּאָטישער מאַכט און גלאַנץ. די געשיכטע פון כינאַ איז אָבער אַן איינפאַכע געשיכטע פון

א פּאָלק, וואָס בעשעפטיגט זיך מיט ערד־אַרבייט, א פּאָלק אָהן שקלאַ־פעריי, וואָס זיינע הערשער האָבען זיך געמוזט בענוגענען מיט קליינע שטייערן, וועלכע דאָס פּאָלק האָט פיר זיי בעשטימט, און זיינען ניט גע־ווען אַרומגערינגעלט מיט אזא פּראַכט, ווי די הערשער ביי די מערב־פעלקער.

די צייט פון דער אונגעוויסער געשיכטע פון יאַאָ ביז קאַנג־פו־טסע (235 — 552 פ. קר.) טראָגט אין אָנהייב דעם זעלבען כאַראַקטער, ווי די מיטהאָלאָגישע צייט. די דריי גרויסע כינעזישע קיסרים, וועלכע האָבען געהערשט אין אָנפאַנג פון דיזער צייט, נעמליך: יאַאָ (2357 — 2255 פ. קר.), שון (2255 — 2208) און יו (2207 — 1297), זיינען די פערטרעטער פון די אינטערעסען פון פּאָלק. זיי האָבען ניט געפיהרט קיין מלחמות, זיי האָבען ניט געבויט פיר זיך קיין פּאַלאַצען, נאָר זיי האָבען געטאָן ניצליכע זאַכען פיר דאָס פּאָלק: אויסגעהאַקט און אויסגעברענט וועלדער, אום מען זאָל קענען דעם באָדען אַקערן און אויף איהם זעען, זיי האָבען אויסגע־טריקענט בלאָטעס און זומפּען און געמאַכט די ערטער פעהיג פיר אַקערבוי. יו האָט געלאָזט גראָבען קאַנאַלען אום פרוכטבאַר צו מאַכען די ערטער, וואו עס האָט געפעהלט וואַסער; האָט געלאָזען מאַכען וואַסער־ווענט אום די גרויסע וואַסערן זאָלען ניט פערפלייצען די אומגעגענד; ער האָט אויך געמאַכט נייע וועגען אויף דער יבשה אום צו פערלייכטערן דעם פערקעהר צווישען פערשיידענע שטעדט און דורך דעם צו ענטוויקלען דעם האַנדעל.

עס ווייזט אויס, אַז אין דער צייט פון דער הערשאַפט פון יו, האָט כינאַ דערגרייכט די פּאָלקאָמענסטע אָרדנונג אין איהר רעגירונג. די מדינה איז געוואָרען איינגעטיילט אין 9 פּראָווינצען, שפּעטער זיינען צוגעקומען נאָך 12 פּראָווינצען; יעדע פּראָווינץ האָט געהאַט איהר אייגענעם גובערנאַ־טאָר, וועלכער האָט קיין געהאַלט ניט בעקומען פיר זיין דינסט, נאָר גע־וויסע לאַנד־שטייערן האָבען איהם געגעבען די נויטיגע מיטלען צום לעבען. דאָס לאַנד איז ניט געווען דאָס אייגענטום פון איינצעלנע, פון יחידים, נאָר עס האָט געהערט צום פּאָלק; יעדער מענש אין דעם אַלטער פון 20 ביז 60 יאָהר האָט געהאַט דאָס רעכט צו בעזעצען זיך, וואו ער האָט געוואָלט און בעאַרבייטען אזוי פיעל ערד, ווי ער איז געווען אין שטאַנד. אין יע־נער צייט האָבען זיי שוין געוואוסט צו פּראָדוצירען רייז, ווייץ, הירז און בעבלאַך. דיזע געמיזען האָבען געשפּילט די הויפּט־ראָלע אַלס שפּייז. זיי האָבען שוין דאַמאָלס זיך אויך בעשעפטיגט מיט פּלאַנצען פערשיידענע פרוכט־בוימער און בוימער פיר בוי־מאַטעריאַל און מעבעל. דער טעע, וועל־כער ווערט בעטראַכט אַלס די היימישע כינעזישע פּלאַנץ, האָט זיך ביי זיי

אָנגעהייבען צו ענטוויקלען ערסט אין דעם 5טען יאָהרהונדערט (נ. קר.) אונטער דער רעגירונג פון דער דינאַסטיע טסי.

ווי מיר האָבען פריהער ערקלערט, איז דער באָדען אין כינאַ געווען דאָס אייגענטום פון דעם גאַנצען פאָלק. יעדער כינעזער האָט געקענט פריי אויסקלייבען וואָס פיר אַ שטיק ערד ער האָט געוואָלט צום בעאַרביי־טען. אויף אַזאַ אופן זיינען מענשען און אַרבייט געווען גאַנץ פריי. אָן דיזע אָרדנונג האָט זיך דער כינעזער געהאַלטען זעהר פעסט און יעדע שטע־רונג אין דיזער אָרדנונג פון דער זייט פון דער רעגיערונג האָט אימער אַרויסגערופען אַ שטאַרקען פּראָטעסט פון פאָלק און האָט זעהר אָפט גע־פיהרט צו רעוואָלוציאָנען. עס שיינט, אַז די כינעזישע רעגירונג האָט פיעלע מאָל געפּרופט דיזע אַלטע אָרדנונג אומענדערן און דאָס איז געווען די אורזאַך, וואָרום אין כינאַ זיינען פאָרגעקומען אַזוי פיעל רעוואָלוציאָנען, מעהר ווי אין אַלע אַנדערע לענדער.

די דינאַסטיע היאַ (2207 — 1766 פ. קר.). דער גרויסער כי־נעזישער קיסר יו האָט פאַר זיין טויט אין דעם יאָהר 1297 בעשטימט אַלס יורש אויף דעם טראָן זיין משנה למלך פ ע י. אָבער זיין איי־געגער זוהן ק י איז מיט דער הילף פון הויכע רעגירונגס־בעאַמטע אַרויף אויף דעם טראָן. און פון דאַמאָלס אָן איז עס געוואָרען אַ מנהג און גע־זעץ אין כינאַ, דאָס דער טראָן זאָל איבערגעהן בירושה פון פאָטער צום זוהן. די פריהערדיגע אָרדנוּנג צו ערוועהלען הערשער איז אָפּגעשאַפט געוואָרען. אויף אַזאַ אַרט איז יו געוואָרען דער פאָטער פון אַ גאַנצער קייזערליכער די־נאַסטיע, וועלכע איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „היאַ־דינאַסטיע". דיזע ענדערונג אין הערשאַפט האָט מיט זיך געבראַכט זעהר אַ וויכטיגע ענדערונג אין דעם גאַנצען פאָלקס־לעבען. דאָס אַלגעמיינע פאָלקס־אייגענטום, וואָס האָט געהערשט פון אור־אַלטע צייטען, איז פערוואַנדעלט געוואָרען אין פּריוואַט־אייגענטום. דיזע ענדערונג האָט געהאַט זעהר טרויעריגע רע־זולטאַטען פיר דאָס פאָלק. צום ערסטען האָט מען ערקלערט אַלס פּריוואַט־אייגענטום דאָס שטיק ערד, וואו יו איז געזעסען. אום זיין דינאַסטיע צו בעפעסטיגען, האָט דער קיסר ק י די גרעסטע עמטער פון דער רעגירונג צוטיילט צווישען די מיטגלידער פון זיין פאַמיליע און האָט יעדען פון זיי בעשטימט אַ שטיק לאַנד אַלס אייגענטום, וואָס זאָל איבערגעהן בירושה פון פאָטער צום זוהן. דיזע גרויסע בעאַמטע פון זייער זייט האָבען פער־טיילט די קלענערע שטעלעס אין דער רעגירונג צו פּערזאָנען, וואָס זיי־נען געווען אונטערטעניג און געהאָרכזאַם צו זיי און האָבען פיר דיזע בע־

אַמטע אויך בעשטימט אַלס ירושה-אייגענטום געוויסע שטיקער לאַנד. אויף אַזאַ אַרט איז אין פערלויף פון דער צייט דאָס גאַנצע לאַנד געוואָרען דאָס אייגענטום פון די בעאַמטע, וועלכע האָבען שפּעטער זיך אָנגעפאַנגען צו קריגען איינע מיט די אַנדערע וועגען זייער לאַנד-אייגענטום, אַזוי איז עס פאָרגעקומען אין איירפּאַ אין די צייטען פון מיטעל-אַלטער, ווען די באַראָנען, גראַפען און דוכסים האָבען אַריינגעכאַפּט דאָס אייגענטום אין זייערע הענד און האָבען געפיהרט מלחמות צווישען זיך. גראַדע דאָס זעל-ביגע איז אויך פאָרגעקומען אין יענער אַלטער צייט אין כינאַ: די אונ-אָפּהענגיגע גוט-בעזיצער האָבען זיך געריסען מיט דער היאַ-דינאַסטיע און שפּעטער אויך מיט דער שאַנג-דינאַסטיע (1765 — 1123 פ. קר.). דיזע שטרייטען האָבען געבראַכט דערצו, דאָס די באַרבאַרישע פעלקער צום צפון און דרום פון כינאַ האָבען אָנגעפאַנגען צו בעפאַלען דאָס לאַנד, און דאָס פאָלק איז געווען געצוואונגען צו רעוואָלטירען, מאַכען אַן אויפשטאַנד. וועגען דער שאַנג-דינאַסטיע האָט די געשיכטע קיין אינטערעסאַנטעס צו ערצעהלען. מיר וועלען דעריבער וועגען דיזער פעריאָדע ניט רעדען. דאָס פאָלק האָט צו יענער צייט פיעל געליטען פון אונאָרדנונגען. דאָס פאָלק איז אָבער געבליבען גאַנץ שטאַרק און לעבענספעהיג אין דיזער אונאָרדנונג צו בעשיצען אַ טייל פון זיינע אינטערעסען, וועלכע די וואַסאַלען *), די יחסנ'ישע גוט-בעזיצער, זיינען געווען געצוואונגען צו רע-ספּעקטירען. און דאָס האָט זיי געראַטעוועט פון שקלאַפעריי און אונטער-גאַנג.

דאָס כינעזישע פאָלק האָט ניט דערלאָזען, אַז די ערד זאָל ווערען דורכאויס אַן אייגענטום פון די וואַסאַלען, די אַדעל-לייט; עס האָט ניט דערלאָזען זיי זאָלען זיך בענוצען מיט די פּראָדוקטען און פרוכט פון דער ערד. דאָס לאַנד איז דעריבער געבליבען דאָס אייגענטום פון דעם שטאַאַט, פון דער מדינה, וועלכע האָט געמוזט בעשיצען די פרייהייט און די אינ-טערעסען פון דעם בויער. דאָס לאַנד איז געוואָרען פערטיילט אויף אַזאַ אַרט, דאָס יעדער קוואַדראַט-לי (אַ כינעזישע מאָס, וואָס ווערט געטיילט אין 900 מאָו) איז איינגעטיילט געוואָרען אין 9 גלייכע קוואַדראַטען; פון דיזע 9 קוואַדראַטען איז דער מיטעלער קוואַדראַט געבליבען דאָס אייגענ-טום פון דעם שטאַאַט, פון דער מלוכה. די איבריגע 8 קוואַדראַטען זיי-

*) פערזאָנען, וועלכע האָלטען לאַנד-גיטער פון אַדעליגע הערען, וועמען זיי זיינען דערפאַר מחויב צו זיין טריע אונטערטאַנען און דינער.

נען פערטיילט געוואָרען צו 8 פאַמיליעס פיר זייערע אייגענע בעאַרבייטונג און בענוצונג. דער מיטעלער קוואדראַט, וועלכער איז געווען בעשטימט פיר דעם שטאַאט, האָט געדאַרפט בעאַרבייט ווערען פון דיזע 8 פאַמיליעס פיר די נוצען פון דער רעגירונג. אויך די האַנדווערקער און הענדלער האָבען געקריגען צו שטיקלאַך ערד, נעמליך איין פינפטעל פון אזא טייל, ווי די בויערן האָבען ערהאַלטען.

דיזעס סיסטעם פון ערד־פערטיילונג האָט געהערשט אָהן א שום ענדערונג אין דעם פערלויף פון דער הערשאַפט פון דריי דינאַסטיעס, כמעט א משך פון 2 טויזענד יאָהר. מען רעכענט, אז דאָס איז צו פערדאַנקען דעם קאָנסערוואַטיווען גייסט פון דעם כינעזישען פאָלק. אין גרונד גענומען, אָבער, איז דאָס דער רעזולטאַט פון דעם פּראַקטישען סיסטעם, וואָס האָט בעשיצט די אינטערעסען פון פאָלק. די מיינונג האָט געהערשט אין פאָלק, דאָס דער קיסר און די רעגירונג דינען די אינטערעסען פון דעם פאָלק און ניט דאָס פאָלק — די אינטערעסען פון דער רעגירונג. די פליכט פון דער רעגירונג מוז זיין צו זאָרגען פיר דאָס גליק און וואוילשטאַנד פון פאָלק. נאָך היינט איז דער הערשער פון כינא פעראַנטוואָרטליך פיר אַלע אונגליקען, וואָס טרעפען דאָס פאָלק. די אַלטע קיסרים פלעגען אַלע 5 יאָהר בערייזען דאָס לאַנד צו זעהן, ווי די פעלדער ווערען בעאַרבייט אום זיך צו איבערצייגען וועגען דעם צושטאַנד פון פאָלק. „דאָס לעבען פון פאָלק בעשטעהט אין אַרבייט און ביי אַרבייט איז ניטאָ קיין נויט,“ איז א כינעזישער שפּרוך, וועלכער איז שטאַרק אָנגענומען ביים פאָלק. דער אָרימאַן — זאָגען זיי — קען לייכט ווערען א גנב, דער רייכער מאַן קען לייכט ווערען שטאָלץ און פערדאָרבען, דעריבער האָבען די אַלטע הערשער אזוי איינגעאָרדענט דאָס פערמעגען פון פאָלק, אז עס זאָל ניט קומען צו גרויסער אָרימקייט און צו גרויסען רייכטום“. דער גרויסער כינעזישער געלעהרטער מאַ־טואַן־לין זאָגט וועגען דיזעס סיסטעם פון לאַנד־פערטיילונג פאָלגענדעס: „אין פערלויף פון דיזער פּעריאָדע האָט געהערט דאָס גאַנצע לאַנד פון ד״ער מדינה צו דעם שטאַאט. דאָס פאָלק האָט דאָס לאַנד בעקומען פון דעם שטאַאט, האָט עס בעאַרבייט, האָט זיך ערנעהרט פון די פּראָדוקטען פון זיין אַרבייט און האָט געצאָהלט די שטייערן. אזוי האָבען די אונטערע קלאַסען ערפילט זייער פליכט און די אויבערע קלאַסען האָבען זיי בעהאַנדעלט מיט פאָטערליכער השגחה. און ווייל דאַמאָלס זיינען ניט געווען קיין צו רייכע און צו אָרימע, האָט דאָס גאַנצע פאָלק דאַמאָלס געלעבט צופרידען און אין פרידען איינע מיט די אַנדערע“.

אָבער זינט דיזעס סיסטעם פון לאַנד־פערטיילונג איז איינגעפיהרט גע־וואָרען האָבען זיך די גליקליכע צייטען אין כינאַ געענדערט צום ערגערן. אין 12טען יאָהרהונדערט פ. קר., ווען מען האָט פערטריבען די שאַנג־דינאַס־טיע, איז דאָס גאַנצע לאַנד געווען איינגעטיילט אין 70 גרויסע פירסטענטימער און אַן ערך 1,000 קלענערע וואַסאַל־פּראָווינצען. די אַלע פירסטען און וואַסאַ־לען האָבען געוועהנליך געשטריטען צווישען זיך, און אין דיזע מלחמות האָ־בען מעהר פון אַלעמען געליטען די קליינע ערד־בעזיצער, די בויערן, און זיי זיינען אָפט געווען געצוואונגען צו רעוואָלטירען, צו מאַכען אַן אויפשטאַנד. און דעריבער הערען מיר שוין פון זעהר אָפטע כינעזישע רעוואָלוציאָנען אין דיעזע אַלטע צייטען.

ניט בעסער זיינען אויך געווען די אומשטענדען אונטער דער פאָלגענ־דער דינאַסטיע.

די דינאַסטיע טשע־או (122 — 225 פ. קר.) איז געזעסען אויף דעם כינעזישען טראָן לענגער ווי אַלע אַנדערע דינאַסטיעס. דער קיסר וואו־וואַנג איז געווען דער אור־פאָטער פון דער טשע־או פאַמיליע. אַלע פירסטען נאָך איהם האָבען געטראָגען דעם טיטעל וואַנג, ד. ה. קעניג, וועהרענד די פריהערדיגע פירסטען האָבען געטראָגען דעם טי־טעל טי, ד. ה. הערשער אָדער קיסר. אין דער צייט פון דיזער דינאַסטיע האָט די צאָהל פון פערשיידענע כינעזישע פירסטענטימער און הערשאַפטען דערגרייכט ביז 1,800, ווען דאָס פאָלק איז נאָר בע־שטאַנען פון 13 מיליאָן נפשות. די געשיכטע פון דיזער דינאַסטיע איז ניט די געשיכטע פון דעם פאָלק, נאָר די געשיכטע פון די שטרייטען און רייסעניסען פון די פערשיידענע פירסטען צווישען זיך. אין דיזע שטרייטען האָבען זיי איינע די אַנדערע פערניכטעט, אַזוי אַז אין דעם 6טען יאָהרהונדערט (פ. קר.) איז די צאָהל פון פירסטענטימער געזונ־קען ביז 160. די דינאַסטיע זעלבסט איז אויך שוואַך געוואָרען און האָט גע־מוזט אונטערגעהן, הגם די הערשער פון דיזער דינאַסטיע ווערען געשיל־דערט אַלס זעהר גוטע, וואָס האָבען עהרליך ערפילט זייערע פליכטען.

די טסין־דינאַסטיע (225 — 206 פ. קר.). די טשע־או דינאַסטיע איז אַראָפּגעוואָרפען געוואָרען דורך איין מאַן, אַ פירסט פון דער טסין־פאַמיליע מיט דעם נאָמען שי־האָ־אַנג־טי. דיזער פירסט האָט זיך אויס־געצייכענט מיט זיין גייסט פיר אונטערנעהמונג און טאַלאַנט פיר הער־שאַפט. דאָס לאַנד איז דאַמאָלס געווען פערפלאָנטערט אין שרעקליכע מלחמות צווישען זיך צוליב די קריגערייע; פון די פירסטען צווישען זיך,

עס איז פערוואַנדעלט געוואָרען אין אַ שלאַכט־פעלד פון בירגער־קריג. עס ווערט ערצעהלט פון שלאַכטען, אין וועלכע עס האָבען אַנטייל גענומען אַ מיליאָן חיל — פון שלאַכטען, אין וועלכע צעהנדליגע טויזענדער מענשען האָבען זייער לעבען פערלאָרען. דער בעריהמטער כינעזישער גענעראַל פּי־קי האָט געפאַנגען אַזוי פיעל סאָלדאַטען, דאָס ער האָט 450 טויזענד אומגעבראַכט מיט'ן שווערד. דאָס איז נאַטירליך אַ גוזמא, אָבער יעדענפאַלס צייגט עס דעם צושטאַנד פון לאַנד אין יענער צייט. דער רייכטום פון לאַנד האָט צו יענער צייט געמוזט זיין אונגעהייער גרויס, ווען די פירסטען האָבען געקענט אויפהאַלטען און פיהרען אין שלאַכט אַזעלכע גרויסע אַרמעען, וואָס האָבען אין פערלויף פון הונדערטער יאָהרען אַנגעמאַכט גרויסע פערוויסטונגען און געשאַפען פערמעגענס פון רויב. אין פיעלע פּראָווינצען איז דאַן די שאַפונגס־קראַפט פון פאָלק געוועזען גאַנצען פּאַראַליזירט. דער בויער האָט נאָר בעארבייט זיין אייגענע חלק און געלאָזען ניט־בעאַרבייט דעם חלק לאַנד פון דער רעגירונג. דורך דעם איז דאָס אַלטע סיסטעם פון לאַנד־פערטיילונג ביסלאַכוויז פון זיך אַליין אונטערגעגאַנגען. אין דעם שטאַאַט טסין איז דאָס אַלטע סיסטעם אונטערגעגאַנגען אין יאָהר 350 פ. קר. און עס איז אַנשטאָט דעם איינגעפיהרט געוואָרען פּריוואַט־אייגענטום. דיזע נייע אָרדנונג איז איינגעפיהרט געוואָרען איבער דעם גאַנצען לאַנד אין יאָהר 221 פ. קר. דורך די דינאַסטיע טסין. .

שי־האָ־אַנג־טי האָט מיט זיין גרויסער מאַכט געמאַכט אַ סוף צו די שטרייטען און רייסערייען פון די מעהרסטע פירסטען און האָט גע בראַכט זייערע פּראָווינצען אונטער אַ קאָנטראָל פון דער הויפּט־רעגירונג. דאַמאָלס איז צוערסט אונטערגעגאַנגען די טשע־או דינאַסטיע און עס האָט זיך בעפעסטיגט די טסין־דינאַסטיע.

אין יענער צייט, ווען כינאַ האָט אַזוי שטאַרק געליטען פון אינערליכע אונאָרדנונגען, האָבען די הונען, אַ האַלב־באַרבאַריש פאָלק אין צפון פון כינאַ, געמאַכט זעהר אָפטע אָנפאַלען אויף די צפון פּראָווינצען און האָבען די צרות, די לײדען פון פאָלק נאָך מעהר פערגרעסערט. פון דיזע האַלב־ווילדע הונען האָבען שפּעטער אויך די אייראָפּעער ניט ווייניג געליטען. שי־האָ־אַנג־טי האָט זיך ניט בענוגענט מיט מאַכען אָרדנונג אין לאַנד גופא, נאָר ער האָט אָנגעווענדעט פיעל קראַפט צו בעשיצען דאָס לאַנד פון אויסען, איבערהויפּט פון די אָנפאַלען פון די הונען. פריהער פון אַלץ האָט ער געלאָזט אויפבויען אַ הויכע געמויערטע וואַנט מיט פערשיידענע טורמס

ביי דעם צפון גרענעץ פון דעם שטאַאַט טסין. דאָס זעלבע האָבען אויך גע-טאָן אַנדערע פירסטען פון לאַנד, אין אויף אַזאַ אופן איז אויפגעבויט גע-וואָרען די גרויסע בעריהמטע כינעזישע וואַנט, אַ וואַנט, וועלכע ווערט גערעכענט פיר איינע פון די וואונדער פון דער וועלט — אַ געמויערטע וואַנט, וועלכע ציהט זיך אויף 1,000 מייל די לענג. דיזע ריזען־וואַנט ווייזט אויף דעם אונגעהייער גרויסען אונטערנעה-מונגס־גייסט ביי כינעזער, מיט וואָס זיי קענען שטאָלצירען געגען די אייראָפּעאישע קולטור־פעלקער. דיזע וואַנט איז יעצט אין פיעלע ער-טער איינגעפאַלען, אין אַנדערע ערטער זיינען קוים פערבליבען שפּורען; אָבער אין מזרח־זייט איז נאָך היינט די וואַנט אַ שטאָלצער מאָנומענט פיר די אַלטע כינאַ, וועלכע איז געווען בעשיצט געגען די אָנפאַלען פון באַרבאַרען אין אַ משך פון גאַנצע 2,000 יאָהר. אויסער דיזער מערקווירדי-גער וואַנט זיינען אין לאַנד אויך געמאַכט געוואָרען שאָסעען און אַנדערע וועגען צו פעראייניגען די פּראָווינצען, עס זיינען דורכגעשניטען געוואָרען דורכגעגנג דורך הויכע בערג א. ד. גל.

שי־האָ־אַנג־טי האָט אין פיעלע הינזיכטען אָפּגעטראָטען פון דעם וועג, אין וועלכען די הערשער פאַר איהם זיינען געגאַנגען. ניט קוקענדיג אויף זיינע גוואַלד־טאַטען, האָט ער געהאַט אַ פיעל העכערען, מענשלי-כערן בליק אויף די אינטערעסען און ווירקליכעם גליק פיר דאָס פאָלק. ער האָט בעסער ווי אַלע, וואָס האָבען געהערשט פאַר איהם, פערשטאַנען די צרות, וואָס קומען אויף די כינעזער צוליב זייער כאַראַקטער זיך צו האַל-טען פעסט אָן די אַלטע אידעען און זיטען, צוליב זייער ענטלויפען פון אַלץ, וואָס איז נייע.

דער כינעזער בליקט אימער אין די צוקונפט. שי־האָ־אַנג־טי האָט בעשלאָסען אָנווענדען אַלע קרעפטען צו ברעכען דיזען קאָנסערוואַטיווען גייסט פון די כינעזער. צו דיזען צוועק האָט ער בעפוילען צו פערברענען אַלע ביכער פון קאָנג־פו־טסע און זיינע נאָכפאָלגער, אום דורך דעם אָפּצו-ציהען דעם גייסט פון פאָלק פון די אַלטע פערשטיינערטע מיינונגען און מנהגים און עס פיהרען אין נייע וועגען, אין וועגען פון פאָרשריט. שי־האָ־אַנג־טי האָט אָבער דורך דיזען אויפטו ניט דערגרייכט זיין צוועק. דער פאָלקס־גייסט פון די כינעזער איז פיעל שטאַרקער געווען פון דעם קאַפּריז פון אַן איינצעלנעם הערשער. עס איז געווען אונמעגליך דורכצופיהרען דעם פּלאַן פון שי־האָ־אַנג־טי שוין צוליב דעם אַליין, וואָס עס איז געווען אונ מעגליך צו פערניכטען די טויזענדער עקזאָמפּלאַרען פון די ווערק פון די

אַלטע כינעזישע שריפטשטעלער, וואָס זיינען געווען פערשפרייט אין אַזאַ גרויסען לאַנד. דאָס איז אָבער נאָך ניט געווען אַלעס — ער האָט דערמיט צורייצט די געפיהלען פון פאָלק, וועלכעס האָט נאָך מיט מעהר חשק אָנ-געפאַנגען צו פערעהרען זיינע אַלטע אויטאָריטעטען. זעהר פיעלע געלעהר-טע האָבען זיך געשטעלט נעגען דעם הערשער, וואָס האָט געוואָגט ארויס-צוגעבען אַזאַ מין בעפעהל, און האָבען גראַטעװען דעם פאָלק זיך האַלטען פעסט אָן די אַלטע לעהרערס. שי=האָ=אַנג=טי האָט דערפאַר פיעלע פון דיזע געלעהרטע בעשטראָפט מיט'ן טויט, אָבער ער האָט דערמיט גאָרניט אויס-געפיהרט. פערקעהרט, דאָס פאָלק האָט די אומגעבראַכטע געלעהרטע נאָך פערהייליגט אַלס מאַרטירער.

אויך דיזער מעכטיגער הערשער, וועלכער האָט פערגרעסערט דאָס לאַנד ביז די ברעגען פון ים, האָט ניט געקענט האָבען אַ שטאַרקען איינ-פלוס אויף דאָס לעבען און שיקזאַל פון כינעזישען פאָלק, וועלכעס איז פון אייביג אָן געוועהנט צו געהן זיין אייגענעם וועג. אַלע זיינע בעפעה-לען האָבען ניט געהאַט די מאַכט עטוואָס צו שאַפען, וואָס זאָל בלייבען אויף לאַנג, און מיט זיין טויט (210 פ. קר.) איז זיין דינאַסטיע געבראָכען געוואָרען און עס איז אויפגעשטאַנען אַ נייע דינאַסטיע, וועלכע איז בע-וואוסט אַלס די ה אַ ן = דינאַסטיע.

דער גרינדער פון דיזער נייער דינאַסטיע איז געווען אַ געוויסער ל י ע=א ו = פ אַ נ ג, וועלכער איז געווען אַ קליינער דאָרף=בעאַמטער. ער האָט זיך אָבער ערהויבען צו אַ פירסט און איז געוואָרען הערשער פון דעם שטאַאַט האַן.

די האַן=דינאַסטיע (260 פ. קר. — 263 נ. קר.). ליע=או=פאַנג האָט פיעל געטאָן אום דעם כינעזישען פאָלק צו פערשאַפען רוה און פרי-דען. ער ווערט דעריבער גערעכענט צו די בעסטע קיסרים פון כינאַ. די הערשער פון דער האַן=דינאַסטיע האָבען זיך שטאַרק בעמיהט אָפּצו-שוואַכען די מאַכט פון בעזונדערע פירסטען און מאַכען אַ סוף צו זייערע מחלוקות איבער לאַנד און גיטער, ווי אויך דאָס לאַנד צו שיצען פון זייערע רויבערייען. דער וויכטיגסטער הערשער פון דיזער דינאַסטיע איז געווען דער קיסר ו ו א ו = ט י, וועלכער איז ארויף אויף דעם כי-נעזישען טראָן אין יאָהר 141 (פ. קר.). די צייט פון זיין ממשלה ווערט גערעכענט אַלס די גאָלדענע צייט פיר די געלעהרטע פון לאַנד. דיזער הערשער האָט זיך בעמיהט צו פערשפרייטען כינעזישע בילדונג צווישען די באַרבאַרישע שכנים. ער האָט געמוזט פיהרען שווערע מלחמות מיט די

טאטארען, וועלכע האָבען זעהר אָפט געפּלאָגט דאָס לאַנד מיט זייערע רויבערייען. אָבער זיינע מיליטערישע נצחונות איבער די טאטארען אין צפון האָבען פיעל וועניגער ווערט אין פערגלייך מיט די פריהערדיגע זיגען, וואָס ער האָט געוואונען אין מערב פון לאַנד.

שוין אין דער צייט פון דער טשע־או דינאסטיע האָט כינא דערגרייכט א הויכע שטופע פון ענטוויקלונג אין האנדעל. עס איז בעוויזען, אז שוין אין יענער צייט איז כינא געשטאַנען אויף דער זעלבער שטופע פון ענטוויקלונג אין געשעפט, ווי זי שטעהט היינט. די שטעדט, די שאָסעען, די מערק האָבען שוין דאמאָלס געהאַט אזא אויסזעהן, ווי זיי האָבען היינט. די ריהרעוודיגקייט, די בעוועגליכקייט פון פאָלק אין די האנדעלס־פלעצער זיינען שוין דאמאָלס געווען ביי זיי גראַד אַזוי ווי מען זעהט עס ביי זיי היינט. די כינעזער זיינען שוין אין יענע צייטען געשטאַנען אין האנדעלס־פערבינדונגען מיט פיעלע אויסלענדישע נאציאָנען. שוין 1,000 יאָהר פאר דער קריסטליכער צייט־רעכנונג האָבען די כינעזער געשיקט זיידענס נאָך אינדיען. דער קיסר וואו־טי האָט פיעלעס געטאָן צו פערגרעסערן דעם האנדעל מיט אויסלאַנד. ער האָט געשיקט שלוחים נאָך מערב אויסצופאָרשען די לענדער אין צענטראל־אזיען, און איהם איז געלונגען צו פערבבריי־טען דעם כינעזישען איינפלוס אויף ווייטע לענדער, וועלכע זיינען געלעגען ווייט פון כינא איבער 500 געאָגראפישע מיילען *). אויך די נאָכפאָלגער פון קיסר וואו־טי האָבען פיעלעס געטאָן צו פערשפּרייטען דעם כינעזישען האנדעל אין ווייטע לענדער. און צום אָנפאַנג פון דער קריסטליכער צייט־רעכנונג האָבען שוין די כינעזער געהאַט פערשפּרייט זייער מסחר ביז צו דעם טייך אָקסוס **), און האָבען שוין געהאַט ביז דאָרט גוטע שאָסעע־וועגען. פיער גענעראל־גובערנאטאָרען האָבען אין אָרדנונג געהאַלטען דעם פערקעהר צווישען דעם באלקאש־זעע און דעם טייך אָקסוס און אייניגע הונ־דערט מיליטער־סטאציאָנען האָבען בעשיצט דיזע האנדעלס־וועגען. דערצו האָבען אָבער די כינעזער ניט געברויכט קיין שווערד. די אַלע זיגען, וואָס זיי האָבען געהאַט אין מערב און צענטראל־אזיען האָבען זיי געוואונען מיט זייער דיפּלאָמאטיע. די פרעמדע פירסטען זיינען געוואָרען גוטע פריינד

*) א געאָגראפישע מייל איז אַן ערך 7,420½ פראנצויזישע קילאָמעטערן אָדער נאָהענט פון רוסישע 7 ווערסט.

**) דער פּאַרצייטיגער נאָמען פון דעם טייך אַמור־דאַריאַ, וועלכער פאַלט אַריין אין דעם קאספּישען ים.

פון די כינעזער דורך די כבודים. וואָס די כינעזישע קיסרים האָבען זיי אויסגעטיילט דורך הויך־קלינגענדע טיטלען, דורך דיפּלאָמעס א. ד. גל. די כינעזער האָבען זיך אימער אויסגעצייכענט מיט אַ גרויסער מעלה — מיט געדולד. דורך געדולד האָבען זיי אָפּגעשוואַכט די אונגערעכטע פּאָדערונגען פון די וואַסאַלען־פירסטען און אין פערלויף פון גאַנצע טויזענד יאהר האָבען די כינעזער פערשפּרייט זייער האַנדעלס־איינפלוס ווייט צו מערב. זיי האָבען געשטרעבט צו פערשפּרייטען זייער האַנדעל ביז צום מיטעללענדישען ים, און דער קיסר הו־ען־טי האָט אין 166 (נ. קר.) געשלאָסען אַ האַנדעלס־אָפּמאַך מיט די רוימער. דער רוימישער קיסר מאַרקוס אַודעליוס אַנטאָניוס האָט זיך זאָגאַר אומגעטראָגען מיט אַ געדאַנק צו גרינדען אַ רוימיש־כינעזישע וועלט־הערשאַפט. דיזער חלום האָט נאָך געשוועבט אין 6טען יאָהרהונדערט. עס קען זיין, אַז דיזער חלום וואָלט פערווירקליכט געוואָרען, ווען עס וואָלט דאַמאָלס ניט אַרויף אויף די סצענע אַ נייע וועלט־הערשאַפט — דער באַגדאַדער כאַליפאַט (מאַחמעדאַנער קייזערטום), וועלכער האָט געמאַכט אַ סוף צו דער רוימישער אימפּעריע און האָט פערטריבען די כינעזער פון מיטעל־אַזיען.

אונטער דער האַן־דינאַסטיע האָט כינאַ דערגרייכט אין אויסלאַנד די העכסטע מאַכט און גרעסטען גלאַנץ, אָבער צו דער זעלבער צייט איז זי ביי זיך גופא אויסגעשטאַנען פיעלע איבערקעהרעניסען. ווי מיר האָבען שוין פריהער געוויזען, האָבען די טסין־פירסטען אין דעם יאָהר 350 (פ. קר.) אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, דאָס די אַלטע אָרדנונג פון גיטער־פערטיילונג איז ניט מעהר גילטיג, און יעדער כינעזער האָט דאָס רעכט צו נעהמען פיר זיך אַלס אייגענטום אַזוי פיעל ערד, ווי פיעל ער האָט נויטיג פיר זיך; ער האָט אויך דאָס רעכט די גענומענע ערד אַרומצאַמען און פערקויפען אָדער אויסבייטען לויט זיין אייגענעם גוטען ווילען. דיזע נייע איינריכטונג איז צוערסט איינגעפיהרט געוואָרען אין דעם טסין־שטאַאַט און שפּעטער, אין דעם יאָהר 221 (פ. קר.), איז זי אריין אין קראַפט אין גאַנצען לאַנד.

כל זמן דאָס לאַנד איז ניט געווען זעהר געדיכט בעזעצט, האָט מען געקענט לייכט איינפיהרען דאָס דערמאָהנטע נייע געזעץ. גאַנץ אַנדערס איז די זאַך פאָרגעקומען, ווען די בעפעלקערונג האָט זיך אונגעוועהנליך פערמעהרט. דערצו זיינען נאָך צוגעקומען די פּאָליטישע אונאָרדנונגען אין דער צייט, ווען די טסין־דינאַסטיע איז אַראָפּגעזעצט געוואָרען פון טראָן און די לאַנד־ווירטשאַפט איז אין פיעלע געגענדען אין גאַנצען רואינירט גע-

ווארען. מיליאָנען מענשען האָבען פערלאָרען זייער עקסיסטענץ, ווייל זיי זיינען געצוואונגען געוועזען דורך אומשטענדען זייער ערד־אייגענטום צו פערקויפען אין קליינע שטיקלאך. פערקעהרט וויעדער, זיינען פיעלע איינצעלנע פּרזאָנען רייך געוואָרען, ווייל זיי האָבען געהאַט אַ מעגליכקייט די קליינע שטיקלאך אויפצוקויפען און האָבען אויף אַזאַ אַרט זיך געשאַפען אַ גרויסעס גרונד־אייגענטום. די פריהערדיגע אייגענטימער פון אַזעלכע פערקויפטע שטיקער ערד זיינען וויטער געבליבען אויף דעם באָדען, האָבען בעאַרבייט די ערד, וואָס זיי האָבען פערקויפט, און האָבען פיר די בענוצונג פון דער ערד דעם נייעם אייגענטימער געגעבען אַ העלפט פון די פּראָדוקטען, וואָס זיי האָבען געשאַפען מיט זייער אַרבייט. דיזע נייע אָרדנונג האָט דעם פאָלק געבראַכט פיעל אונגליק און ליידען. די גרויכע גוט־בעזיצער, די רייכע, האָבען בערויבט דאָס פאָלק. און דאָס פאָלק האָט אָנגעהויבען פאָדערן צוריק זיינע אַלטע רעכטען, די אַלטע גלייכע פערטיילונג פון גרונד און ערד. די רעגירונג האָט זיך געפונען צווישען צוויי פייערן. פון איין זייט האָט זי געהאַט צו שטרייטען די גרויסע גוט־בעזיצער, וועלכע זיינען שוין געווען אַ גרויסע מאַכט. פון דער אַנדערער זייט האָט זי געהאַט צו טאָן מיט'ן פאָלק, וועלכעס האָט רעוואָלטירט און געמאַכט גרויסע אונרוהען. אַלע מיה פון דער רעגירונג צו שאַפען נייע געזעצען, ברייננען אָרדנונג און רוה, זיינען געווען אומזיסט. מיט מאַנכע נייע געזעצען זיינען די גוט־בעזיצער ניט געווען צופרידען, מיט אַנדערע וויעדער, איז דאָס פאָלק געווען ניט צופרידען. עס זיינען דעריבער אַרויסגעקומען שרעקליכע אונרוהען. דאָס פאָלק האָט אָנגעווענדעט אַלע כחות אום צוריק צו געווינען זיינע אַמאָליגע רעכטען. און אַ דאַנק זיין פעסטקייט און געדולד אין קאַמף האָט עס זיינע אַלטע רעכטען ענדליך צוריקגעוואונען. דאָס איז אַ פאַקט, וואָס מען קען ניט געפינען זיין גלייכען אין דער געשיכטע פון דער גאַנצער מענשהייט. די רעוואָלוציאָנען, וועלכע האָבען נאָך אין דער צייט פון דער האַן־דינאַסטיע אויסגעבראָכען און האָבען געדויערט גאַנצע 20 יאָהר (פון 220 ביז 240 נ. קר.), האָט געקאָסט 42 מיליאָן מענשען־קרבנות — די צאָהל פון דער כינעזישער בעפעלקערונג, וועלכע איז ביז דיזע רעוואָלוציאָנען געווען 50 מיליאָן, איז דורך די שלאַכטען געזונקען ביז 8 מיליאָן! דיזע שרעקליכע אונרוהען האָבען זעהר פיעל אָפּגעשוואַכט די מאַכט פון דער כינעזישער רעגירונג, און די וואַסאַלען האָבען וויעדער אויפגעהויבען דעם קאָפּ. כינאַ איז דאַמאָלס (פון יאָהר 223 נ. קר.) צופאַלען און צוטיילט געוואָרען אין דריי בעזונדערע ממשלות;

ש אַ, װ ו ע י, װ ו א ו. דיזע דריי קעניגרייכען האָבען זיך געריסען צװי-
שען זיך און יעדע האָט געװאָלט האָבען די אויבערהערשאַפט.

דער פירסט פון טסין, סע-מאַ-יען, האָט װיעדער פעראייניגט דיזע
דריי קעניגרייכען און האָט געגרינדעט די ט צ י ן -דינאַסטיע.

די טצין-דינאַסטיע (263 — 420 נ. קר.). אין איינצעלנע כינע-
זישע שטאַאַטען װי אויך אין דעם גאַנצען לאַנד האָט מען געמאַכט פער-
שיידענע פראָבעס, װי צו רעגולירען די ערד-צוטיילונג. דיזע אַלע פראָ-
בעס האָבען ניט בערוהיגט דאָס פאָלק. גרונד-בעזיץ אויף דעם גרויסען
אופן איז געװאָרען אַ ביסעל בעגרענעצט, דאָס לאַנד איז װיערער צו-
טיילט געװאָרען נאָך פערשיידענע קלאַסען פון פאָלק. מען האָט אַרויס-
געגעבען נייע געזעצען, לויט װעלכע איין פערזאָן האָט געקענט בעזיצען
נאָר אַ געװיסעס שטיק לאַנד און ניט מעהר. דער קיסר און די פירסטען האָ-
בען געזוכט פון דיזען צושטאַנד צו ציהען נוצען פיר זיך זעלבסט אום צו
בעקומען מאַכט. זיי האָבען געגעבען פערשיידענע הבטחות אַמאָל צו די
גרויסע גוט-בעזיצער און אַמאָל דעם פאָלק, אום יעדען צד צו געװינען
אויף זייער זייט, אָבער זיי האָבען די הבטחות ניט געקענט מקיים זיין,
װייל די צושטענדען זיינען ניט געװען אָפּהענגיג פון איין קלאַס, נאָר פון
אַלע קלאַסען פון פאָלק. און דאָס, װאָס פיר איין קלאַס איז געװען גוט,
איז פיר די אַנדערע געװען שלעכט. פון איין זייט האָט דאָס פאָלק גע-
קעמפט מיט דער הערשענדער רעגירונג פיר זיינע אַלטע רעכטען און אייגענ-
טום ; פון דער אַנדערער זייט האָבען די פירסטען זיך בענוצט מיט דער
אונצופרידענהייט פון פאָלק און האָבען, װי מען זאָגט, געכאַפּט פיש
אין מוטנע װאַסער. די געשיכטע פון די דינאַסטיעס פון יענער צייט איז
פול מיט די געמיינסטע אינטריגעס און אַלערליי אַכזריות. עס איז ניט
װערט די מיה צו פערשרייבען די נעמען פון דיזע דינאַסטיעס און, נאָך
װעניגער, צו דערמאָהנען די נעמען פון די קיסרים פון יענער צייט. נאָר
פון אָרדנונג װעגען װעלען מיר זיי אויסרעכנען. נאָך דער טצין-דינאַסטיע
איז אַרויף אויף דעם טראָן די ס אָ נ ג-דינאַסטיע (420—479 נ. קר.), נאָך
דיזער — די ט ס י-דינאַסטיע (479 — 502 נ. קר.), דאַן די ל ע - א נ ג -
דינאַסטיע (502—556 נ. קר.), דאַן — די ט ש י ן - דינאַסטיע (556—
588 נ. קר.), ענדליך — די ס ו - א י - דינאַסטיע (588—618 נ. קר.).
מיט דער סו-אי-דינאַסטיע ענדיגט זיך די אַלטע געשיכטע פון די כינעזער.
אין דער גאַנצער צייט פון דער הערשאַפט פון דיזע אַלע אויסגערעכענטע די-
נאַסטיעס האָבען אין כינאַ געהערשט אונרוהען, בלוט-פערגיסונגען, אום

צוריק איינצופיהרען די אַלטע אָרדנונג פון ערד־צוטיילונג צווישען דעם פאָלק. עס זיינען צייטענווייז אַרויסגעגעבען געוואָרען פערשיידענע געזעצען און איינגעפיהרט געוואָרען פערשיידענע רעפאָרמעס פיר אייגענטום פון לאַנד, אָבער קיינע פון די רעפאָרמעס האָבען דאָס פאָלק ניט געקענט צופרידען שטעלען.

די גרעסטע אָנשטרענגונג צו ברייננגען אָרדנונג אין דער ערד־פראַגע איז געמאַכט געוואָרען אין דעם כינעזישען שטאַאַט וועי. דאָרט האָט מען אין דעם יאָהר 485 (נ. קר.) אַרויסגעגעבען פאָלגענדע געזעצען: יעדער מאַן אין דעם עלטער פון 15 ביז 60 יאָהר בעקומט 40 מאָו אַקער־לאַנד און אויסער דעם בעקומט נאָך יעדע פאַמיליע 20 מאָו לאַנד פיר מויל־בער־בוימער (צום האָדעווען זייד־ווערים) און פערשיידענע בוימער פיר געהילץ. איינגערע פון 15 יאָהר און עלטערע פון 60 יאָהר און פרויען בעקומען העלפט דערפון, ווען זיי פיהרען איין אַן אייגענע הויז־ווירטשאַפט. די קרובים פון דער קייזערליכער פאַמיליע, די פירסטען און בעאַמטע האָבען בעקומען אַ טייל לאַנד לויט זייער שטאַנד. די גיטער פון די פירסטען זיינען איבערגעגאַנגען צו זייערע קינדער בירושה. די גיטער פון די בעאַמטע זיינען ניט איבערגעגאַנגען צו זייערע נאַטירליכע יורשים, נאָר צו זייערע נאָכפאָלגער אין אמט. אום אויסצומיידען יעדע אונגלייכהייט אין דער צוקונפט האָט דאָס געזעץ געפאָדערט, אַז דעם ערסטען מאָנאַט פון יעדען יאָהר זאָל געמאַכט ווערען אַ נייע פערטיילונג פון ערד, עהנליך ווי פאַרצייטען ביי אידען, וועלכע האָבען אין דעם יאָהר פון יובל (אַלע 50 יאָהר) אויסגעגליכט דאָס לאַנד־אייגענטום. יעדער אייגענטימער פון ערד האָט געהאַט אַ רעכט צו פערקויפען אָדער אַוועקגעבען נאָר אַזעלכע ערד, וואָס ער האָט געהאַט איבער דער געזעצליכער מאָס. אין דער זעלבינגער צייט האָט דאָס געזעץ שטרענג פערבאָטען אַן ערד־אייגענטימער אוועקצוגעבען אָדער פערקויפען אַ טייל ערד, ווען ער האָט בעזעסען ניט מעהר פון דער געזעצליכער מאָס. אויך אַזאַ אופן האָט די רעגירונג אויסגעגליכט די פערמעגענס פון פאָלק. אויך די סו־אי־דינאַסטיע און טאַנג־דינאַסטיע האָבען זיך שטרענג געהאַלטען אָן דיזער איינריכטונג. אָבער דיזעס סיסטעם האָט ניט לאַנג אָנגעהאַלטען, ווייל די אינערליכע אונרוהען און מלחמות האָבען פעראָרימט פיעלע פון פאָלק, פיעלע האָבען געמוזט געגען דעם געזעץ פערקויפען אָדער פער'משכון'ען זייער ערד. די ערסטע צייט, ווען דער האַנדעל מיט ערד איז געווען פערבאָטען, האָט מען דאָס געשעפט געמאַכט מיט דרעהדלאַך אַזוי. אַז עס זאָל האָבען כלומר'סט אַ געזעצליכען פּנים. ענד-

ליך איז דער פערקויף פון לאַנד געזעצליך ערלויבט געוואָרען; דורך דעם איז דאָס סיסטעם פון גיטער־פערטיילונג מיט דער צייט אָפּגעשאַפט געוואָרען און אָנשטאָט שטאַאטס־אייגענטום איז אין כינאַ ווידער אייגעפיהרט געוואָרען פריוואַט־אייגענטום.

אַלע אינערליכע אונרוהען אין כינאַ דרעהען זיך אַרום דעם קאַמף פון פאָלק וועגען לאַנד־בעזיץ, און דעריבער האָבען אַלע גרויסע פירסטען געזאָרגט איינצופיהרען אַ געזונדע אַגראַר־פּאָליטיק, ד. ה. אַיינצואָרדנען די גערעכטע פערטיילונג פון ערד. הגם די רעפאָרמע, וואָס די וועי־פיר־סטען האָבען אַיינגעפיהרט, איז ווידער אָפּגעשאַפט געוואָרען, איז זי דאָך געווען די איינציגע, אין וועלכער עס איז געלעגען דאָס גליק פון פאָלק און זי איז דעריבער געוואָרען דער פונדאַמענט פון די שפּעטערע רעפאָרמעס, וועלכע האָבען אין 14טען יאָהרהונדערט דורך די מינג־דינאַסטיע געקריגען אַ דויערהאַפטע עקסיסטענץ. דיזע רעפאָרמעס זיינען אויך דער פונדאַמענט, אויף וועלכען עס איז געגרינדעט די היינטיגע עקאָנאָמישע אַיינריכטונג פון כינאַ. דאָס כינעזישע פאָלק האָט ענדליך נאָך אַ טויזענד־יאָהריגען קאַמף צוריקגעקריגען זיינע אַלטע רעכטען פון אייגענטום.

כינעזישע קולטור. עס איז זעהר שווער צו געבען אַ ריכטיגע אָפּשאַצונג פון דער כינעזישער קולטור, איבערהויפּט ווען מען וויל זי פערגלייכען מיט די אייראָפּעאישע קולטורען. פריהער פאַר אַלץ מוז מען בעשטימען, וואָס מען פערשטעהט אונטער דעם וואָרט קולטור. פערשטעהט מען אונטער דעם וואָרט קולטור נאָר די גרויסע פאָרשריטען, וואָס דער מענש האָט געמאַכט אין טעכניק, קונסט און וויסענשאַפט, אָדער מען פערשטעהט אונטער דעם וואָרט קולטור אויך די פערברייטונג פון די קולטור־שאַפונגען צווישען אַלע שיכטען פון פאָלק? אויב קולטור מיינט בלויז דאָס דערגרייכען אַ הויכע שטופע פון קולטור און קונסט, אַפילו ווען מיט דעם האָט זיך בענוצט נאָר אַ קליינער טייל פון פאָלק, דאַן זיינען די אייראָפּעאישע קולטורען די העכסטע. מיינט מען אָבער אונטער קולטור, דאָס פערברייטערן דעם געניוס פון טעכניק, וויסענשאַפט און קונסט צווישען די ברייטע שיכטען פון פאָלק, דאַן איז די כינעזישע קולטור די העכסטע. אין כינאַ האָט דאָס פאָלק גענאָסען פון אַלע קולטור־גיטער פון אָנפאַנג אָן פון זיין עקסיסטענץ און אַלע בעמיהונגען פון איינצעלנע פערזאָנען, פון קיסרים און פירסטען, צו בערויבען דאָס פאָלק פון דיזע גיטער זיינען ניט געלונגען, ווייל דאָס פאָלק האָט מיט זיין גאַנצער ענערגיע געקעמפט געגען דעם און האָט ניט געלאָזען רויבען זיינע רעכטען. דעם כינעזישען פאָלק

איז געלונגען צו בלייבען דער זיגער אין דיזען קאמף נאר דערפאר, ווייל עס האט ניט צוגעלאזען, אז עס זאל איינגעפיהרט ווערען שקלאפעריי ביי איהם אין לאנד. מיר געפינען אפילו אין דער צייט פון דער טשע־או־די־נאסטיע דאס כינעזישע ווארט „נו", וואס בעדייט „שקלאף". און עס איז בעוואוסט, אז אין דעם קייזערליכען הארעם (בית הנשים) זיינען געווען סריסים, אבער דאס זיינען נאר געווען פעלען פון פערשקלאפונג פון איינ־צעלנע פערזאנען, וועלכע די כינעזער האבען געפאנגען ביי פרעמדע פעל־קער. אין שפעטערע צייטען געפינען מיר אין כינא געזעצען, וועלכע ער־לויבען עלטערן אין א צייט פון הונגער צו פערקויפען זייערע קינדער פיר שקלאפען, אבער דיזע שקלאפען האבען ניט געטארט בעהאנדעלט ווערען ווי א זאך, ווי א חפץ, ווי עס איז געווען דאס געזעץ ביי די רוימער, נאר דאס געזעץ האט געפאדערט פיר זיי מענשליכע בעהאנדלונג. באלד ווי די כינעזישע שקלאפען האבען דערגרייכט צו דעם עלטער פון הייראט, האבען זייערע אייגענטימער זיי געמוזט פריי לאזען און אפילו אויך בעזארגען מיט אלץ, וואס זיי האבען געהאט נויטיג צו זייער הייראט. ווייל די ארבייט ביי די כינעזער איז געבליבען פריי און האט ניט געקענט פערשקלאפט ווע־רען, איז אין כינא געווען אונמעגליך, אז איינצעלנע פערזאנען זאלען קע־נען אפשאפען גרויסע רייכטימער, אפילו פיר פירסטען און קיסרים איז עס געווען אונמעגליך. עס איז אמת, דאס עס האבען אויך אין כינא זיך געפונען איינצעלנע דעספאטען, וואס האבען פערשווענדט גרויסע סומעס ארויסצואווייזען זייער פראכט און גלאנץ, אבער דאס אלץ איז א קליינינ־קייט אין פערגלייך מיט די פערשווענדונגען אויף לוקסוס, וואס מיר בע־געגענען ביי די קולטור־פעלקער פון די מערב־לענדער, וועלכע האבען דורך שקלאפעריי געשאפען אונגעהייערע אוצרות.

אויף וואס אבער האבען די כינעזער אנגעווענדט זייער פרייע ארבייט? נאר אויף בעפרידיגען זייער בעדערפניסען. יעדער כינעזער ארבייט ניט פיר די בעדערפעניסען פון די יחסנים. ניט אום צופרידען צו שטע־לען די קאפריזען פון די גרויסע לייט, נאר פיר זיינע אייגענע בעדערפעני־סען. יעדער כינעזער איז געווען צוגעבונדען מיט דער גאנצער קראפט פון זיין נשמה צום באדען און דעריבער האט ער פון קיין אנדערע זאכען אויסער צו בעארבייטען די ערד ניט געוואוסט און נאר דאס, וואס איז פראקטיש און נוצליך, האט צוגעצויגען זיין אויפמערקזאמקייט. דער כינעזער איז בכלל א מאטעריאליסט, זיין גייסט איז ניט הויך, זיין גאנצעס שטרעבען איז נאר זיך צו שאפען א זיכערע עקסיסטענץ. אין דיזער אייגענשאפט זיינער

ליגט זיין שוואכקייט. אבער, פון דער אנדערער זייט, ליגט אין דעם אויך זיין שטארקקייט, דער סוד פון זיין וואונדערבארער לעבענס־פעהיגקייט.

דאס אלטעגליכע לעבען איז געשטאנען ביים כינעזער אויף׳ן ערסטען פלאן. זיין גאנצע ענערגיע, זיין גאנצע ארבייטס־פעהיגקייט האט ער בע־נוצט צופרידען צו שטעלען זיינע אלטעגליכע לעבענס־פאדערונגען. האט ער דיזע פאדערונגען צופרידען געשטעלט, האט ער מעהר ניט פערלאנגט. וואס אנבעטרעפט דאס פראקטישע לעבען האבען די כינעזער שוין זעהר לאנג וויכטיגע זאכען געשאפען. פיר די ענטוויקלונג פון ערד־ארבייט הא־בען זיי ענטוויקעלט א גרויסארטיגעס קאנאל־סיסטעם אום צו בעוואסערן דעם באדען. דערמיט האבען זיי די בעארבייטונג פון באדען געבראכט צו א שטופע, אויף וועלכער קיין אנדער פאלק האט דאס ניט געבראכט.

נאך היינט בריינגען די כינעזער ארויס פון זייער באדען מיט זייער אונגעהייערן פלייס פיעל מעהר אפילו, ווי די אמעריקאנער מיט זייערע נייע מאשינען פיר ערד־ארבייט.

אבער ניט נאר אין ערד־ארבייט האבען זיך די כינעזער אויסגעציי־כענט, נאר אויך אין פאבריקאציאן פון טייערע פארצעלייענע כלים, אין זיידען־וועבעריי, שטיקערייען, שניצערייען פון העלפאנד־ביין א. אז. וו. אין האנד־ווערק זיינען די כינעזער אזוי געשיקט, דאס זיי קענען קאנקו־רירען מיט די העכסטע קולטור־פעלקער פון אייראפא.

די כינעזער האבען שוין אין די גאנץ אלטע צייטען ענטוויקעלט א הויכען געפיהל פיר קונסט און א גרויסען געשמאק פיר פארבען. זייערע וואוינונגען און זייער מעבעל צייגען אן עדלען געשמאק, וועלכער איז אין קיין פאל נידריגער פון דעם געשמאק פון די אייראפעאישע פעלקער און אין געוויסע פרטים העכער פון זייערן.

די כינעזישע קונסט צייכענט זיך אוים איבערהויפט מיט דער קליינ־קייט און שענקייט פון די קונסט־ארטיקלען, וועלכע זיי שאפען צ. ב. מיניאטור לאנדשאפטען, מיניאטור בריקען א. אז. וו. אפילו די בוי־קונסט פון די כינעזער צייכענט זיך אויך אוים מיט איהר קליינקייט. אפילו אין זייערע גליקליכסטע צייטען האבען די כינעזער ניט אויפגע־שטעלט קיין הויכע געביידעס א חוץ דער דערמאהנטער כינעזישער וואנד. זייערע טייערסטע געביידעס זיינען געוועזען שעהן בעצירט, אבער ניט גרויס און אזוי שטארק, דאס זיי זאלען קענען דויערן לאנג. מען פער־זיכערט, דאס אין גאנץ כינא איז ניטא קיין איינציגעס געביידע, וואס זאל זיין עלטער פון 250 יאהר. אפילו די קעניגליכע פאלאצען זיינען קיין

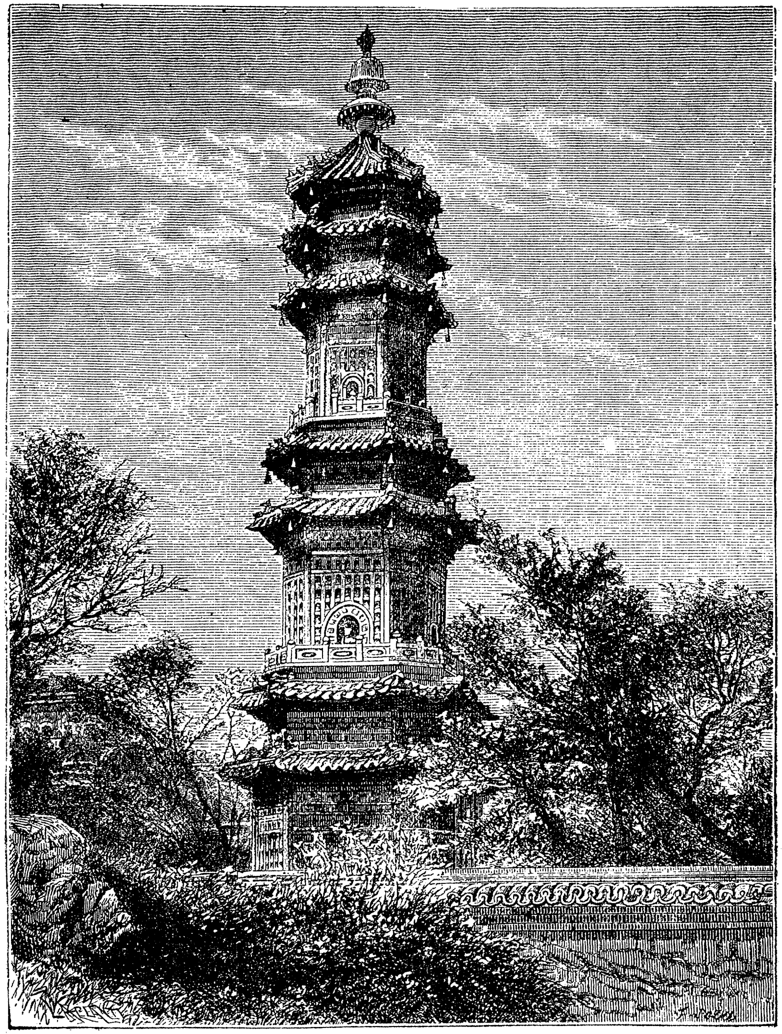

פאַרצעלייענער טורם (אין פעקינג).

אויסנאהמע אין דיזען פּרט. איבערהויפּט איז צו בעוואונדערן דעם כי־נעזער'ס געשמאק פון קליינקייט אין גערטנעריי. איהם איז געלונגען אויסצוהאָדעווען פלאנצען פיעל קלענער פון זייער נאטירליכער גרויס, צו שאפען פלאנצען־קארליקעס.

אזוי באלד, ווי מיר טרעטען אריבער דעם גרענעץ פון פּראקטישער טעטיגקייט ביי די כינעזער און בעטראכטען זייער פעהיגקייט צו עטוואָס אידעאלעס, געפינען מיר א גרויסען קאָנטראסט צווישען זיי און די קול־טור־פעלקער פון די מערב־לענדער. די כינעזער צייכנען זיך אויס מיט זיי־ער ערפינדונגס־גייסט. שוין אין די אלטע צייטען זיינען זיי בעקאנט גע־וואָרען מיט א ס ט ר א נ א מ י ע, מיט דעם ק א מ פּ א ס, מיט פּ ו ל־ו ע ר און אפילו מיט ד ר ו ק ע ר י י. דיזי ערפינדונגען האָבען אָבער די כינעזער ניט געבראכט צו אזא הויכער מדרגה, ווי די אייראָפּעאישע פעל־קער האָבען זיי געבראכט. די אסטראנאָמיע איז ביי זיי פערבליבען א מין אסטראלאָגיע, ד. ה. אבערגלויבישע שטערן־זעהעריי. דעם פּולווער האָ־בען זיי לאנג בענוצט פיר פייער־ווערק, ביז די יעזואיטען, וועלכע פלעגען קומען אין כינא אלס מיסיאָנערען, האָבען זיי אויסגעלערענט צו בענו־צען דאָס צום שיסען. זייערע ערפינדונגען האָבען זיי קיינמאָל ניט גע־פיהרט צו טיפערע וויסענשאפטליכע פאָרשונגען, וועלכע זאָלען זיי ער־קלערען די ערשיינונגען פון דער נאטור. די כינעזער זיינען קיינמאָל ניט געקומען אויף דעם וועג פון אמת'ן גריכישען דענקער־גייסט, וועל־כער האָט אזוי בערייכערט די אייראָפּעאישע קולטור. גייסטיג זיינען די כינעזער נאָך ביז יעצט פערבליבען קינדער, ווייל זייער גאנצע קראפט האָבען זיי אימער פערוועגדט אויף פּראקטישע ארבייט.

דיזע גייסטיגע צוריקגעשטאנענקייט פון די כינעזער ציינט זיך איבער־הויפּט אין זייער שפּראך און זייער שריפט, וועלכע זיינען נאָך יעצט אין דעם זעלביגען צושטאנד, ווי זיי זיינען געווען אין די אלטע צייטען. די כינעזישע שפּראך בעשטעהט פון איין־זילביגע ווערטער, וועלכע בעהאל־טען אימער זייערע פאָרמעס, האָבען ניט קיין בייגונגען אָדער ענדערונגען. יעדעס וואָרט אין כינעזיש האָט זעהר פיעלע בעדייטונגען, וועלכע ווע־רען אונטערשיידען ניט דורך בייגונגען אָדער ענדערונגען, נאָר דורך זיי־ער אָרט אין זאַץ, נאָך'ן ענין נאָך, און אין רעדען — דורך פערשיידענע ענדערונגען אין דער שטימע, אין דעם טאָן, מיט וועלכען זיי ווערען ארויסגערעדט. אזא שפּראך איז נאטירליך זעהר א שווערע. דערצו נאָך קומט די שווערינקייט פון דיזער שפּראך אין שרייבען און לעזען. אין דער

כינעזישער שריפט ווערט יעדעס וואָרט, יעדער בעגריף אויסגעדריקט דורך אַ בעזונדער צייכען און דער כינעזער דאַרף אָנווענדען פיעל מיה, אום אויסצולערנען זיך בלויז לעזען און שרייבען. פיר דעם געוועהנליכען טעגליכען געברויך זיינען פיר דעם כינעזער גענוג 1,500 — 2,000 שריפט=צייכענס. עס זיינען דאָ כינעזישע געלעהרטע, וועלכע ווייסען ביז 30,000 שריפט=צייכענס, עס זיינען אָבער דאָ ווענינע, וועלכע זאָלען קענען אַלע צייכענס פון דיזער שפּראַך. עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט, וואָס דער כינעזער שטעלט אַזוי הויך די קונסט פון שרייבען און רעכענט עס פיר די גרעסטע ערפינדונג פון דעם מענשליכען גייסט. יעדעס בעשריבענע שטיק פּאַפּיער איז פיר דעם כינעזער עטוואָס הייליגעס, ערהאַבענעס, שריפטען זיינען פיר איהם די העכסטע צירונגען. אין כינאַ עקסיסטירט שוין פון זעהר אַלטע צייטען זעהר אַ גוטעס שול=סיסטעם, און יעדער כינעזער, אַפילו דער אָרימסטער, ווען ער ווייזט זיך נאָר אַרויס ביים עקזאַמען אַלס פעהיג, בעקומט אויף דער רעכנונג פון דער רעגירונג אַ העכערע בילדונג, וועלכע גיט איהם אַ מעגליכקייט צו פערנעהמען אַ הויכעס אמט אין דער רעגירונג. אָבער דיזע גוטע אַיינריכטונג איז ניט דער רעזולטאַט פון ליבע פיר בילדונג, נאָר דער רעזולטאַט פון אַ געזונדען פּאָליטישען פערשטאַנד פון דעם כינעזישען פאָלק — דאָס בעוויזט נאָר, אַז דאָס כינעזישע פאָלק האָט אימער געשטרעבט צו גלייכע רעכטען. וואָס וואָלטען די קולטור=פעלקער פון די מערב=לענדער מיט זייערע בעזונדערע נייגונגען צו אידעאַלען ניט געקענט אויפטאָן פיר דעם אַלגעמיינעם וואוילשטאַנד, ווען זיי וואָלטען אַיינגעפיהרט ביי זיך אַזאַ בילדונגס=סיסטעם, ווי די כינעזער האָבען עס פון גאַנץ אַלטע צייטען ? !

אין בעצוג אויף דאָס גייסטיגע לעבען זיינען די כינעזער פערבליבען קינדיש. פּונקט ווי זייער שפּראַך אַזוי טראָגט אויך זייער רעליגיאָן דעם שטעמפּעל פון אַן ערסטער ענטוויקלונגס=שטופע: זייער רעליגיאָן איז נאָך ביז היינט פערבליבען אַ רעליגיאָן פון עלטערן=פערעהרונג, אָדער פערעהרונג פון פערשטאָרבענע, ווי זי איז געווען מיט טויזענדער יאָהרען צוריק. דער גלויבען אין גייסטער (רוחות) ערפילט די גאַנצע נשמה פון די כינעזער, האָט אַיינפלוס אויף אַלע זייערע האַנדלונגען, ער איז דער פונדאַמענט פון אַלע זיינע פייערליכע צערעמאָניעס מען קען זאָגען, דאָס די אמונה אין גייסטער איז אימער געוועזן די גרעסטע פּלאַגע פון דעם כינעזישען פאָלק. איין גליק איז אָבער דאָ, וואָס די פּראַקטישקייט פון דעם כינעזער מאַכט איהם גלייכגילטיג צו זיין

רעליגיאָן און דערפאַר אויך טאָלעראַנט צו אַנדערע גלויבענס. אין כינא האָט מען קיינמאָל ניט פערפאָלגט קיין מענשען צוליב זייער רעליגיאָן. דער רעליגיעזער פאַנאַטיזם, וואָס האָט אַזוי פיעל קרבנות געקאָסט ביי די קולטור־פעלקער פון די מערב־לענדער, איז אין כינא ניט בעקאַנט. ווען מיר הערען אין אונזערע צייטען פון קריסטען־פערפאָלגונגען אין כינא, איז דאָס ניט דער רעזולטאַט פון רעליגיאָנס־האַס, נאָר אַ פּאָליטישע אָדער עקאָנאָמישע בעוועגונג און איז מעהרסטענס אַ פּראָטעסט געגען דער עקס־פּלואַטאַציאָן פון די קריסטליכע פעלקער. כל זמן די אייראָפּעער האָבען ניט געזוכט כינא צו עקספּלואַטירען, צו בערויבען זי פון איהרע פּאָליטישע און עקאָנאָמישע רעכטען, האָבען די כינעזער קיינמאָל ניט פערפאָלגט די קריסטען אין זייער לאַנד.

די גלייכגילטיגקייט פון די כינעזער צו רעליגיאָן האָט אין זיך נאָך אַ מעלה, דאָס זי האָט זיי פערהיט פון אַ ממשלה פון גייסטליכע. די פּריס־טער האָבען קיינמאָל ניט געקענט אויפרייצען דעם פאַנאַטיזם פון פאָלק געגען אַנדערע, אום דורך דעם צו קריגען מאַכט. די פּריסטער אין כינא זיינען קיינמאָל ניט געווען העכער פון פאָלק און האָבען אויך ניט געהאַט קיין בעזונדערע רעכטען. ווי מיר האָבען פריהער געזעהען, איז אין כינא בכלל זעהר שווער געווען צו פערכאַפּען וועלכע עס איז מאַכט, ווייל געגען דעם איז געשטאַנען ווי אַן אייזערנע וואַנד די זעלבשטענדיגע פרייע מאַכט פון אַרבייט. אַפילו וועלטליכע הערשער, וועלכע האָבען געהאַט די דעה אויף די גראָבע מאַכט פון מיליטער, האָבען זעהר אָפט געמוזט נאָכגעבען: דעם פאָלק אין זיינע פאָדערונגען פיר גלייכע רעכטען און האָבען ניט גע־וואַגט צו געברויכען וואַפען.

נאָר איין מאַכט אויסער דער הערשער־מאַכט האָט זיך ענטוויקעלט אין כינא — די מאַכט פון די געלעהרטע. אַזוי ווי די געלעהרטע אין כינא ביל־דען ניט קיין בעזונדערע קלאַס, נאָר זיי קומען פון פאָלק, קענען מיר זאָ־גען, אַז די כינעזער האָבען זייער גורל אין זייערע אייגענע הענט. אָבער דאָס פאָלק פערעהרט נאָר דעם געלעהרטען, וועלכער צייכענט זיך אויס אַלס פּאָלי־טיקער, אַלס שטאַאַטסמאַן; קוים געהט ער אַראָפּ פון דיזען וועג און גיט זיך אָפּ בלויז מיט וויסענשאַפט, פערלירט ער זיין ווערט ביים פאָלק, וואָס קוקט דאַן אויף איהם, ווי אויף אַ מענשען, וועלכען עס פעהלט דער טיפער וואַהרער פערשטאַנד. דאָס איז ניט נאָר אַזוי מיט די געלעהרטע בכלל, נאָר אויך מיט אַזעלכע בעריהמטע היסטאָרישע פּערזאָנען ווי לאַ־אָ־טסע, קאָנג־פו־טסע (קאָנפוציוס), מענג־טסע א. אז. וו., וועלכע זיינען

ביים פאָלק גרויס און פערעהרט נאָר צוליב זייער געלעהרזאַמקייט און חכמה אין שטאַאַטס־אַנגעלעגענהייטען.

אין די לעהרעס פון דיזע גרויסע מענער ווייזען זיך אַרויס די רעליגיעזע און פילאָזאָפישע אַנזיכטען פון דעם פאָלק, דעריבער האָט דאָס פאָלק צו עהרע פון דיזע געלעהרטע אויסגעבויט טעמפּלען. די עלטעסטע טעמפּלען זיינען אויפגעשטעלט געוואָרען צום אָנדענקען פון קאָנג־טסע (ד. ה. פון דעם „קלוגען לעהרער").

טעמפּעל פון מענג־טסע.

לאַאָ־טסע, וועלכער האָט געלעבט אין 6טען יאָהרהונדערט פ. קר., האָט געפּרעדיגט די לעהרע, לויט וועלכער דער מענש און זיין דענקען ליגט אין דעם טאַאָ — אין שכל, פערנונפט. דער מענש מוז זיך אין דעם טאַאָ פערטיפען, אין איהם מוז ער לעבען און לסוף צו איהם צוריקקומען. אַלע מעשים טובים און גוטע מדות בערוהען אויף דעם פעראייניגען זיך מיט דעם טאַאָ. די הויפּט־שטרעבונגען פון לאַאָ־טסע זיינען געווען צו שיצען די פאָלקס־אינטערעסען. ער זאָגט: „דער כלל פון די פאַרצייטיגע איז געווען ניט בילדען דאָס פאָלק, נאָר מאַכען עס דום. אַ קלוגעס פאָלק איז שווער צו

רעגירען. דעריבער זאָגט מען : ווער עס רעגירט אַ מדינה מיט דומהייט, דער האַלט אויף די מדינה. אין פאַמיליע און לעהר־שול ווערען קינדער ערצויגען צווישען געצען. ווען זיי קומען אין פריה־מאָרגען אין שול, לערנט מען זיי צו פערעהרען דאָס בילד פון קאָנג־פו־טסע. דיזער מנהג מוז

טעמפעל ביים קבר פון קאָנג־פו־טסע.

אָפּגעשאַפט ווערען.״ דיזע ווערטער בעווייזען אונז אגב אורחא, דאָס שוין דאַמאָלס איז די פערגעטערונג פון בילדער געוועזן פערשפרייט אין כינאַ.

אַ פיעל גרעסערען איינפלוס אויף די כינעזער האָט געהאַט קאָנג־פו־טסע, וועלכער האָט געלעבט אין איין צייט מיט לאַ־אָ־טסע, אָבער איז

געוועזן אינגער פון איהם. קאָנג־פו־טסע איז אָנערקענט ביי דעם כינעזישען פאָלק אלס דער גרעסטער חכם פון אַלע חכמים אין אַלע צייטען. ער איז געבאָרען געוואָרען אין דעם יאָהר 551 פ. קר. אין דער שטאָדט קיו־פו אין דער היינטיגער פּראָווינץ שאַן־טונג און איז געווען דער זוהן פון אַ סאָלדאַט. ער האָט זיך באַלד געמאַכט אַ גרויסען נאָמען און איז אין יעדען פירסט־ליכען הויף אויפגענומען געוואָרען מיט גרויס כבוד. ווען ער איז אַלט געווען 30 יאָהר האָט ער שוין צוזאַמענגעשטעלט די הויפּט־פּרינציפּען פון זיין פילאָזאָפיע. זיין מאָראַלישעס לעבען און זיין עדעלע אויפפיהרונג זיינען בעוואוסט און אָנגענומען געוואָרען אומעטום.

קאָנג־פו־טסע איז ניט געווען קיין גרינדער פון אַ רעליגיאָן. זיינע לעהרעס זיינען געווען איבערהויפּט וועגען מאָראַל, דרך ארץ און פּאָליטיק. זיין לעהרע וועגען גאָטהייט איז אויסגעדריקט בלויז אין דיזע ווערטער: „גיב עהרע די געטער, אָבער האָב מיט זיי וואָס וועניגער צו טאָן". עס ווערט פון איהם דערצעהלט, דאָס ער פלעגט זעהר וועניג רעדען פון וואונ־דער און גייסטער. ער האָט אויך גאָר ניט געזאָגט וועגען דער אונשטערב־ליכקייט פון דער נשמה (השארת הנפש), ער האָט אימער געפּרעדיגט וועגען עהרע צו עלטערן און וועגען היטען געזעץ. צו עהרע פון קאָנג־פו־טסע האָט דאָס כינעזישע פאָלק געבויט טעמפּלען אין פיעלע ערטער.

איינער פון די וויכטיגסטע נאָכפאָלגער פון קאָנג־פו־טסע'ס לעהרע איז מענג־טסע, געבאָרען 371 פ. קר. אין דער היינטיגער פּראָווינץ שאַן־טונג. זיין לעהרע איז געווען, דאָס די פירסטען זיינען פיר דאָס פאָלק, ניט דאָס פאָלק פיר די פירסטען. דאָס וויכטיגסטע איז דאָס פאָלק, נאָכהער קומט דאָס לאַנד און די פירסטען זיינען צום לעצטען. ווען די רעגירונג איז שלעכט האָט דאָס פאָלק אַ רעכט צו מאַכען אַ רעוואָלוציאָן און די טיראַנישע הערשער אפילו צו ערמאָרדען. דיזע לעהרע האָבען נאָך פיעלע אַנדערע כינעזישע געלעהרטע פערברייטערט. אויך צו עהרע פון דיזען גרויסען מענג־טסע האָבען די כינעזער פיעלע טעמפּלען געבויט. מענג־טסע איז געשטאָרבען אין דעם עלטער פון 84 יאָהר.

פון אַלץ, וואָס מיר האָבען ביז יעצט דערצעהלט פון די כינעזישע געלעהרטע איז צו זעהן, דאָס זיי האָבען מיט רעליגיאָן אַזוי גוט ווי גאָר־ניט געהאַט צו טאָן. זייערע לעהרעס האָבען זיך איבערהויפּט בעשעפטיגט מיט מאָראַל און פּאָליטיק. און דעריבער איז די רעליגיאָן פון די כינעזער פערבליבען ביז יעצט אַזוי, ווי זי איז געווען מיט טויזענדער יאָהרען צו־ריק — אַ רעליגיאָן פון פערעהרען פערשטאָרבענע עלטערן. די כינעזישע גע-

לעהרטע פערנעהמען זעהר א וויכטיגען ארט אין רעגירונג. זיי שטעהען צווישען דעם פאלק און דעם הערשער און ווערען געשעצט פיעל העכער, ווי אין וועלכער אנדער מדינה אין דער וועלט.

ווייל דעם כינעזישען פאלק פעהלט א נייגונג צו רעליגיאן, האט דער בודהיזם, וועלכער איז געקומען אין כינא פון אינדיען אין דעם יאהר 65 נ. קר., דארט פערלארען זיין ערסטע ריינקייט און איז געזונקען ביז צו א מין געצען־דינסט. דעם כינעזער איז אונפערשטענדליך יעדע העכערע וויסענשאפט, יעדע העכערע פילאזאפיע, ווי אויך יעדע העכערע קונסט. דער כינעזער האט נאך קיינמאל ניט ארויסגעגעבען א ריכטיגעס בילד פון א מענשען. איהם פעהלט די פאנטאזיע, די טיפע געפיהלען פון לע־בען. דאס זעלביגע קען מען אויך זאגען וועגען זיין פאעזיע. עפאס (העלדען־געדיכט) און דראמא איז ביי איהם קיינמאל ניט געווען ענטווי־קעלט, אפילו זיינע לירישע לידער זיינען זעהר נאאיווו, קינדיש. דאס כינעזישע פאלק איז נאר גרויס אין שאפען זיינע מאטעריעלע נויטווענ־דיגקייטען און אין דעם שטעהט עס העכער פון אלע אנדערע פעלקער. אבער אויף דעם פעלד פון וויסענשאפט און קונסט, אויף דעם פעלד פון אידעאליזם, שטעהען די פעלקער פון די מערב־לענדער פיעל העכער פאר זיי.

די אידען אין כינא.

די צייט, ווען אידען האבען זיך בעזעצט אין כינא, ווייס מען ניט גע־נוי. מען רעכענט, דאס זיי זיינען אהין געקומען אין דעם ערסטען יאהר־הונדערט. אנדערע גלויבען, דאס זיי האבען איינגעוואנדערט אין כינא, ווען די עשרת השבטים זיינען פערטריבען געווארען פון ארץ ישראל, ד. ה. אן ערך 700 יאהר פ. קר. אין 12טען יאהרהונדערט נ. קר. האט דער כינעזישער הערשער איינגעלאדען אידען צו זיך אין לאנד און האט זיי געגעבען פיעלע פריווילעגיעס. אין יענער צייט האט אויסגעבראכען א מלחמה צווישען כינא און די טאטארען. דער הערשער האט געבעטען די אי־דען זאלען איהם העלפען. זיי האבען ערפילט זיין וואונש און האבען בע־וויזען גרויסע גבורות אין דער מלחמה געגען די טאטארען. אלס בע־לוינונג פיר דיזען דינסט האבען די אידען בעקומען גרויסע רעגירונגס־שטעלען, איבערהויפט אלס ריכטער. פיעלע רייזענדע דערצעהלען אין זייערע רייזע־בעשרייבונגען וועגען אידען אין כינא אין פערשיידענע ציי־

טען. אין דעם 8טען יאָהרהונדערט האָט דער כינעזישער קיסר פון דער דינאַסטיע טאַנג בעשטימט אַ בעזונדערען גרויסען בעאַמטען פיר די אידען אין כינאַ. דאָס צייגט, אַז די צאָהל פון אידען אין כינאַ איז דאַמאָלס געווען גרויס. אין דעם יאָהר 878 נ. קר. ווען די כינעזער האָבען אַרויסגעטריבען און אויסגע'הרג'עט פיעלע אויסלענדער, זיינען פיעלע אידען אויך אומגעקומען. דער אַראַבישער שריפט־שטעלער אַבו־סעיד־אַלחסין דערצעהלט פון אידען אין קאַנג־פו אין דעם 11טען יאָהרהונדערט. דער בעריהמטער איטאַליענישער רייזענדער מאַרקאָ פּאָלאָ דערצעהלט אין זיינע רייזע־בעשרייבונגען, דאָס אין דעם יאָהר 1286 זיינען געווען אין כינאַ זעהר פיעלע אידען און זייער איינפלוס אויף די פּאָליטיק פון לאַנד און אין דעם קייזערליכען הויף איז געווען זעהר גרויס. דער אַראַבישער שריפט-שטעלער אבן־באַטוטאַ דערצעהלט אין זיינע רייזע בעשרייבונגען, דאָס אין זיין צייט אין 14טען יאָהרהונדערט זיינען אין כינאַ געווען זעהר פיעלע אי-דען, וועלכע האָבען געהאַט זעהר פיעלע שולען. דער גייסטליכער אַלעני, וועלכער האָט בעזוכט די אידישע געמיינדע אין קאַי־פאַנג־פו אין יאָהר 1613 האָט ביי זיי געפונען אַ זעהר אַלטע ספר תורה.

דער רייזענדער טראַגי־אַלין (אין אָנפאַנג פון 17טען יאָהרהונדערט) איז געווען דער ערסטער, וואָס האָט אַרויסגעזאָגט די מיינונג, דאָס די כינעזישע אידען שטאַמען פון די עשרת השבטים. דער גייסטליכער דומענגאָ ערצעהלט, דאָס ער האָט בעזוכט אין דעם שבת פון דעם דריטען אָקטאָבער 1772 אַ אידישע שול אין קאַי־פאַנג־פו. יענער טאָג איז אויסגעקומען שמיני עצרת, אין שול האָט מען אָבער דאַמאָלס ניט געלייענט „עשר תעשר", נאָר זיי האָבען געלייענט די סדרות וילך און האזינו. אויף מאָרגען האָבען זיי געפייערט מיט גרויס פּאַראַד שמחת תורה מיט הקפות אַרום דער בימה, ריכטיג ווי ביי היינטיגע אידען. אין מיטען שול איז געשטאַנען אַ שענע בימה, אויף וועלכער מען האָט געלייענט די תורה און ביי וועלכער דער רב פלעגט זאָגען זיין דרשה.

די אידען אין כינאַ, ווי אין פיעלע אַנדערע אָריענטאַלישע (מזרח־) לענדער, זיינען זיך נוהג אויסטאָן די שיך איידער זיי געהען אַריין אין שול. דער בעל־קורא איז אָנגעטאָן אויף'ן פּנים מיט אַ דורכזיכטיגען שלייער, דורך וועלכען ער קען לייענען. לעבען דעם בעל קורא שטעהט איינער, וואָס זיין פליכט איז איהם אויפמערקזאַם צו מאַכען, ווען ער מאַכט אַ טעות אין לייענען. זייערע לוחות, זייער צייט־רעכנונג פון ימים טובים שטימען מיט אונזערע. שבת היטען זיי אָפּ זעהר שטרענג.

וועגען דער צאָהל אידען אין כינא וויסען מיר ניט קיין בעשטימטעס. די ידיעות ווידערשפרעכען אזוי וויט איינע די אנדערע, דאָס עס איז שווער צו דערגעהן פון זיי דעם אמת. אזוי צ. ב. האָט אין דעם יאָהר 1863 דערצעהלט א אידישער אָפיציער, וואָס האָט געדינט אין דער ענג-לישער פלאָטע, דאָס ווען ער איז געוועזן אין כינא האָט ער געפונען א שטאָדט, אין וועלכער עס רעכענט זיך איבער א מיליאָן אידען. אין דער צייט פון דעם קריג צווישען די אייראָפּעאישע מעכטען און כינא האָ-בען צייטונגען געבראַכט ידיעות, דאָס אין כינא געפינט זיך לערך א האַל-בער מיליאָן אידען. אנדערע אָבער האָבען געשריבען, דאָס אין כינא גע-פינען זיך נאָהענט פון 40 מיליאָן אידען. דאָקטאָר מארטין האָט געפונען אין דעם יאָהר 1866 געשריבען אויף א שטיין, וואָס איז פערבליבען בין אן אַלטער אידישער שול אין קאַי־פאָנג־פו, דאָס 70 משפחות אידען זיינען געקומען פון אינדיען (הודו) נאָך כינא און האָבען מיט זיך געבראַכט בא-וועל אלס געשענק צום כינעזישען קיסר. און דאַמאָלס האָבען זיי זיך דאָרט בעזעצט. דאָס איז געוועזן אין דער צייט פון דער דינאסטיע היען, וועל-כער האָט רעגירט אין כינא פון 200 פ. קר. ביז 220 נ. קר. לויט דר. מאַר-טין ערצעהלט, זיינען די אידען אין קאַי־פאָנג־פו זעהר אָרים. די כינעזער רופען זיי טיאָ־קיו־קיאָו, ד. ה. מענשען, וואָס שניידען אויס די אָדערן (וואָס עסען ניט פון דעם גיד הנשה). פון אידישקייט וויסען זיי כמעט גאָר ניט.

די ענגלישע און אמעריקאנישע אידען, וואָס האָבען זיך בעזעצט אין שאַנגהאַי, האָבען זיך געמאַכט פיר אן אויפגאַבע צו רעטען די כינעזישע אידען פון אונטערגאַנג דורך אסימילאַציאָן מיט די כינעזער, און זיי פיהַ-רען מיט זיי אונטערהאַנדלונגען צו פערבעסערן זייער מאַטעריעלע און מאָ-ראַלישע לאַגע. אין דעם יאָהר 1901 האָבען די ענגלישע און אמעריקאנישע אידען פאָרגעשלאָגען די אידען אין קאַי־פאָנג־פו צו איבערבויען זייער אַלטע צושטערטע שול און צו שיקען זיי רעליגיאָנס־לעהרער, אָדער ווען זיי ווילען, זאָלען זיי אריבער פאָהרען אין שאַנגהאַי און זיי וועלען דאָרט קרי-גען אַלע מעגליכע שטיצע. אָבער צוליב די דאַמאָלסדיגע מלחמות און אונ-רוהען אין כינא איז די זאַך אָפּגעלעגט געוואָרען אויף אן אונבעשטימטע צייט.

2. די אינדיער.

אינדיען איז פון אייביג אָן פערדעכענט פיר א לאַנד פון וואונדער. די אונגעהייער גרויסע רייכטימער, די שענע רייצענדע נאַטור, האָבען דיזעס לאַנד געמאַכט אָנציהענד פיר פיעלע גרויסע אונטערנעהמער, פיר פיעלע געלעהרטע פון אַנדערע לענדער, אַהין צו רייזען און אויספאָר-שען אַלע געהיימניסען פון דעם לאַנד. עס איז קיין וואונדער ניט וואָס וועגען אינדיען געפינען זיך ביי אַלע פעלקער אַזוי פיעלע זאַגעס און לע-גענדעס, וועלכע פערגרעסערן דעם אינטערעס אין דיזען לאַנד נאָך מעהר. אינדיען איז אין פיעלע הינזיכטען דער קאָנטראַסט, דער היפוך פון כינא.

דעם גרעסטען איינפלוס אויף די געשיכטליכע ענטוויקלונג פון אינדיען האָט געהאַט דער פאַקט, וואָס די בעפעלקערונג פון אינדיען איז צוזאַמענ-געשטעלט פון פיעלע פערשיידענע פעלקערשאַפטען. אין דעם קאַפּיטעל „די געשיכטע פון אור-אַלטע צייטען" האָבען מיר שוין דערמאָהנט די איינוואַנדע-רונג פון דער אַרישער קולטור-ראַסע אין אינדיען, ווי די נייע איינוואַנדע-רער האָבען די אור-איינוואוינער פון דיזען לאַנד טיילס פערטריבען, טיילס פערניכטעט און טיילס אונטערגעיאָכט. עס איז זעהר שווער ריכטיג אָנצו-ווייזען די אָפּשטאַמונגען פון דעם פעלקער-געמיש אין אינדיען. ווייל די פערשיידענע ראַסען, וועלכע האָבען אין די אור-אַלטע צייטען זיך בעזעצט אויף דיזער האַלב-אינזעל, האָבען זיך שפּעטער אַזוי צוזאַמענגעמישט, דאָס זיי זיינען כמעט צוזאַמענגעשמאָלצען געוואָרען אין איין פאָלק. אויך דער אַרישער טייל פון דער אינדישער בעפעלקערונג, וועלכער איז נאָך אין פיעלע ערטער געבליבען ריין ביז היינט, האָט זיך אין פיעלע אַנדערע ער-טער צוזאַמענגעמישט מיט אַנדערע ראַסען. צוזאַמען מיט דעם ריין-אַרי-שען טיפּ בעגעגנען מיר נאָך דאָרט אויף דעם ריינעם טיפּ פון די אור-בעוואוינער, וועלכע לעבען יעצט אין די וואַלד-געגענדען אין די בערג. דאָס נעבען-שטעהענדע בילד צייגט אונז א בהואַ-יאַ, וועלכער געהערט צו דער דונקעלער אור-ראַסע, וועלכע בעוואוינט נאָך היינט די וואַלד-געגענדען און

די בערג־געגענדען. די בהואי־יא וואוינען אין אָריססא און אין די נאכבאר־שאפטליכע געגענדען.

צו דיזע בעוואוינער פון די וואלד־געגענדען געהערען די פעלקער: ב ה י ל, ק אָ ל, ס אַ נ ט ה אַ ל, ק אַ ד ע ר א. אנד., וועלכע זיי־נען עד היום געבליבען ווייט פון יעדער קולטור. דיזע פעלקער וואוינען צו־טיילט אין הונדערטער שבטים איבער דעם גאנצען לאנד אין וועלדער און

א בהואי־יא.

אויף בערג פון די הימאלאיען אין צפון פון אינדיען ביז קאפ קאמארין ביי דעם דרום׳דיגען שפיץ פון אינדיען. אויב דיזע אלע פעלקער זיינען ווירק־ליך די אור־בעוואוינער פון לאנד, אָדער איינינע פון זיי זיינען איינגעוואנ־דערטע פון אנדערע ערטער, איז שווער צו זאָגען אויף ריכטיג. פון די דער־מאָהנטע פעלקער דארף מען אונטערשיידען די ד ר אַ וו י ד אַ ־ פעלקער. אויך וועגען דיזע פעלקער זיינען די מיינונגען פערשיידען, און איינינע

פֿאָרשער בעהויפּטען, אַז זיי זיינען געקומען פון צפון־מערב. צו דער צייט, ווען די אַרישע הינדוסען (אינדיער) האָבען איינגעוואַנדערט, זיינען די דראַווידען געווען זעהר פֿאָרגעשריטען און האָבען זיך זעהר שטאַרק געשטעלט געגען די אַריער. אָבער מיט דער צייט האָט זיך אַ בעדייטענדער טייל דראַווידען צוזאַמען מיט אַנדערע אור־פעלקער פערמישט מיט די אַריער. דאָס זעהען מיר פון דער אינדישער שפּראַך, פון ס אַ נ ס ק ר י ט, וועלכע איז אַפילו פערוואַנדט מיט פּערסיש, אָבער זי איז ניט פּערסיש, נאָר אַ שפּראַך וועלכע האָט זיך געבילדעט אין אינדיען דורך די פערמישונג פון פּערסיש מיט די לשונות פון די אור־פעלקער פון אינדיען. די אַריער האָבען די אור־איינוואוינער פון אינדיען בעזיגט און זיי האָבען זיך דאָרט בעפעסטיגט. די אונטערגעיאָכטע אור־איינוואוינער ווערען גערופען אין אינדיען מיט דעם נאָמען ס ו ד ר אַ — ד. ה. „אייז־מאָל געבאָרענע”, די בעזיגער זיינען בעוואוסט מיט דעם נאָמען אַ ר י אַ ס, וועלכע בעטראַכטען זיך אַלס „צוויי־מאָל געבאָרענע” (דער נאָמען אַריאַס איז לויט די שפּראַך־פאָרשער פון דעם סאַנסקריטישען שרש אַ ר, ד. ה. אַקערן). די אַריאַס ווערען בעטראַכט אַלס ריינע און די סודראַ — אַלס אונריינע (טמאים). דיזע שפּאַלטונג האָט ענדליך געבראַכט דערצו, אַז דאָס אינדישע פאָלק איז איינגעטיילט געוואָרען אין בעזונדערע קלאַסען, אין קאַסטעס, און דאָס האָט געהאַט זעהר אַ שלעכטען איינפלוס אויף דעם גאַנצען גאַנג פון דער געשיכטע פון די אינדיער און האָט געשטערט זייער פרייע ענטוויקלונג.

איינינגע ווילען בעהויפּטען, דאָס די צוטיילונג פון די הינדוסען אין קאַסטעס איז אַ רעזולטאַט פון דעם כאַראַקטער פון דיזען פאָלק. דיזע מיינונג איז אָבער פאַלש. דאָס אינדישע פאָלק, ווי אַלע אַנדערע קולטור־פעלקער, איז פריהער געווען נאָמאַדיש, ד. ה. עס האָט געפיהרט אַ וואַנדערנדעם לעבען. אין אַ נאָמאַדישען צושטאַנד בעזיצען ניט די פעלקער קיין רייכטימער און דעריבער קומט זעלטען פאָר ביי זיי מלחמות און שטרייטען. אַזוי, שיינט עס, איז ווירקליך געווען דער צושטאַנד פון דעם אינדישען פאָלק אין די אַלטע צייטען, ווען זיי האָבען נאָך ניט געוואוסט פון קאַסטעס און יעדער פאַמיליען־פאָטער האָט געהאַט דאָס רעכט צו בעטען צו די געטער און מקריב זיין קרבנות פיר די גאַנצע פאַמיליע. אַזוי פערשטעהט מען פון די אינדישע הייליגע ביכער, וועלכע זיינען בעוואוסט מיט דעם נאָמען ו ו ע ד אַ ס. די לאַגע איז אָבער געוואָרען אַנדערס, ווען עס האָט זיך ביי זיי אָנגעהויבען ווייזען די מאַכט פון פירסטען און קעניגען. די פירסטען און

קעניגען האָבען אָנגעפאַנגען צו פּראַווען רעליגיעזע צערעמאָניעס, מקריב זיין קרבנות מיט גרויס פּראַכט און גלאַנץ, וואָס עס האָט געפיהרט צו אַ פּריסטערטום, צו אַן אַמט פון כהנים, וועלכע זיינען געווען הויך געשעצט און געעהרט פון די פירסטען. אויסער די פּריסטער זיינען ענטשטאַנען בעזונדערע זינגער־פאַמיליעס, וועלכע האָבען געזונגען הייליגע לידער, מזמורים, ביי דעם קרבנות־דינסט. פון דיזע זינגער־פאַמיליעס שטאַמען עס די ריגוועדאס, וועלכע בילדען דעם עלטעסטען טייל פון די וועדאָס. אין דיזע לידער ווערט געשילדערט דאָס לעבען פון ערד־אַרבייטער און פּאַסטוכער פון די פּאַטריאַרכען אין דעם פּונדזשאַב („דאָס לאַנד פון פינף טייכען”), וועלכע האָבען מקריב געווען קרבנות צו דעם זונען־גאָט אינדראַ, צו דעם הערשער פון דעם וועלט־רוים און פון דעם ים וואַרונאַ און צו דעם גאָט פון פייער און ליכט אַגני.

אָבער דיזע פּריסטער און זינגער־פאַמיליעס האָבען נאָך ניט געבילדעט קיין בעזונדערע קאַסטע מיט העכערע פּריווילעגיעס ווי אַנדערע פון פאָלק. קאַסטעס האָבען זיך אָנגעהויבען בילדער שפּעטער. די לוסט צו אונטערשיאָכען זייערע אייגענע ברידער האָבען די אַריער בעקומען דורך דעם, וואָס זיי האָבען אונטערדריקט די אור־איינוואוינער פון לאַנד. פון אונטערשיאָכען און פערשקלאַפען פרעמדע ביז טאָן דאָס זעלביגע צו אייגענע שוואַכערע ברידער איז נאָר איין שריט. די פערשקלאַפונג פון די סודראַ האָט די אַריער פערשאַפט גרויסע רייכטימער און דורך דיזע רייכטימער האָבען זיי געקריגען אַ גרויסע מאַכט צו אונטערדריקען דאָס פאָלק. די פּריסטער זיינען דעריבער געוואָרען אַ בעזונדערע קאַסטע מיט אַ גרויסער מאַכט. די מלחמות אַרום דעם טייך גאַנגעס און אַרום יאַמונאַ, וועלכע האָבען זעהר אָפּגעשוואַכט דאָס פאָלק, האָבען נאָך מעהר פערשטאַרקט די מאַכט פון דער פּריסטער־קאַסטע, וועלכע איז געוואָרען די גרעסטע און העכסטע מאַכט פון לאַנד.

אום צו בעפעסטיגען זייער הערשאַפט האָבען די פּריסטער אָפּגעשאַפט די אַלטע נאַטור־רעליגיאָן און האָבען געשאַפען אַ נייע רעליגיאָנס־לעהרע, די לעהרע פון עמאַנאַציאָן, ד. ה. אויף אונזער קבלה־שפּראַך „אַצילות”. לויט דיזער לעהרע איז די הויפּט־גאָטהייט בראַהמאַ, ד. ה. די נשמה פון דער וועלט. פון איהם עמאַנירען, שטראָמען אַרויס, די אַנדערע געטער: אינדראַ, יאַמאַ, וואַרונאַ, אַגני און רודראַ (דער פאָטער פון די ווינטען). אונטער דיזע גאָטהייטען שטעהען אַלע נאַטור־קרעפטען, די גייסטער און די הייליגע, ריינע מענ-

שען. דאס בוך, אין וועלכען דיזע לעהרע פון די פריסטער איז אויספיהר-ליך בעשריבען, רופט זיך וועדא, ד. ה. דאס וויסען, די חכמה. לויט דער וועדא ווערט דאס אינדישע פאלק איינגעטיילט אין דריי „ריינע" קאסטעס אדער קלאסען: 1) די בראהמאנען, וועלכע קומען ארויס פון בראהאמא'ס מויל, 2) די קשאטריא, די קריעגס-לייט, וועלכע שטאמען פון בראהאמא'ס הענט און 3) די וואיזא, די ערד-ארבייטער, סוחרים און בעלי מלאכות, וועלכע זיינען ענטשטאנען פון בראהאמא'ס פיס.

די סודרא, די „אונריינע", טיילען זיך אויך לויט דער וועדא אין פערשיידענע קאסטעס, ווי צ. ב. די פאריא, טשאנדאלא א. אז. וו. צווישען דיזע קאסטעס האט זיך מיט דער צייט געבילדעט א גרויסע צאהל פון מיטעל-קאסטעס, פון וועלכע עס גיט נאך איבער פערציג. דיזע אלע קאסטעס, לויט דער רעליגיאן פון די אינדיער, מוזען לעבען שטרענג אפגעזונדערט איינע פון דער אנדערער, זיי טארען ניט פערקעהרען, ניט דייראטען איינע מיט די אנדערע א. אז. וו. די אלע „אונריינע" קאסטעס זיי-נען בעהאנדעלט געווארען מיט א שרעקליכער פעראכטונג. פון דיזע „אונ-ריינע" קאסטעס קומען ארויס די ציגיינער.

נאך דעם מענשען האבען פון דער הויפט-גאטהייט בראהאמא ארויסגע-שטראמט די חיות, די ביומער, די שטיינער א. אז. וו. דיזע לעהרע פון דער וועדא האט ניט געקענט צופרידען שטעלען די מאסע פון פאלק, וועל-כע האט געפאדערט געטער, וואס מען זאל זיי קענען זעהן און פיהלען; דעריבער האבען די אינדיער א חוץ דעם הויפט-גאט בראהמא פערעהרט נאך צוויי געטער: ווישנו און שיווא.

ווישנו איז דער אויפהאלטער און ערלעזער פון דער מענשהייט. פיר דאס גליק פון דער מענשהייט בעוויזט ער זיך אלס מענש און קעמפט גע-גען שלעכטס, געגען בייזעס. שיווא איז די צושטערענדע קראפט פון דער נאטור, ער ערשיינט אימער אין שרעקליכען שטורם און צושטערט אלץ, וואס די אנדערע געטער שאפען.

די קלוגע, כיטרע בראהמאנען האבען גוט פערשטאנען ווי צו אויס-נוצען די פאנטאזיע פון די הינדוסען אום זיי צו מאכען געהארזאם און קע-נען הערשען איבער זיי. זיי האבען אויסגעטראכט די לעהרע פון גלגול, ד. ה. אז די נשמה פון א זינדיגען, וואס פאלגט ניט די לעהרע פון בראה-מא, ווערט נאך דעם טויט מגולגל אין חיות, שטיינער א. אז. וו. און ליידט דערביי שרעקליכע יסורים. זיי האבען אויך ערפונדען די לעהרע פון עונש

אין גיהנם פיר רשעים. וואָס זינדיגען געגען די בראַהמאַנען. האָט איינער פערוואונדעט אַ בראַהמאַן, וועט ער אין גיהנם אַזוי פיעל יאָהרען צוריסען ווערען אין שטיקער פון ווילדע חיות, וויפיעל זאַמד־שטויבען עס האָט בענעצט דאָס פליסענדע בלוט פון דעם פערוואונדעטען בראַהמאַן. ווער עס האָט אַ בראַהמאַן ערמאָרדעט, וועט זיין נשמה מגולגל ווערען אין אַ הונט, אין אַן עזעל, אין אַ באָק, אין אַ וואָרים און אַז. וו. די פריסטער האָבען אויך געלערנט דאָס פאָלק צו זיין אַסקעטען (פרושים), צו פיהרען אַ לעבען פון בעלי תשובה, צו פייניגען דעם גוף, אום די נשמה זאָל קענען זיך צוריקקעהרען צו איהר אור־קוועלע, צו דער גאָטהייט. צו דיזען צוועק מוז דער מענש טאָן תשובה, וועלכע בעשטעהט אין אָנטאָן זיך אַלערליי יסורים, פאַסטען, וואַלגערן זיך אין שנעע, ענטזאַגען זיך פון יעדען געפיהל צום לעבען, ניט צולאָזען קיין פרייען מוט. דיזע פינסטערע לעהרע פון תשובה און ענויים האָט געהאַט דעם צוועק צו פערשקלאַפען דעם גייסט פון פאָלק, פערלעשען אין איהם יעדען פונק פון פרייהייט, אום צו קענען לייכטער בעהערשען די נשמה צוזאַמען מיט'ן גוף. און דיזען צוועק האָבען די כיטרע פריסטער פאָלשטענדיג דערגרייכט.

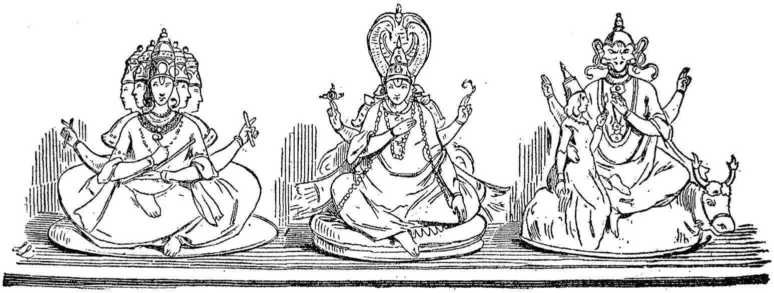

בראַהמאַ, ווישנו און שיוואַ.

דער רעזולטאַט פון דיזער פינסטערער לעהרע איז געווען, דאָס די בראַהמאַנען זעלבסט זיינען געוואָרען די אָפּפער פון זייער אייגענעם דעספאָטיזם. אום זייער לעהרע זאָל אָנגענומען ווערען ביים פאָלק, האָבען זיי מיט זיך אַליין געמוזט ווייזען אַ ביישפיעל דעם פאָלק פון איבערגעבענהייט צו דער לעהרע, וועלכע זיי פרעדיגען. זיי האָבען אָנגעהויבען פראַווען תשובה, זיך אָנטאָן אַלערליי יסורים און ענויים און געלעבט אין איינזאַמקייט. לעבענדיג אין איינזאַמקייט האָבען זיי זיך איבערגעגעבען צום דענקען, צו גייסטיגע, הימלישע זאַכען, זיי האָבען דאָס אונפערשטענדליכע

מיט נאָך מעהר אונפערשטענדליכקייט ערקלערט. דאָס אינדישע העלדען־געדיכט „ראַמאַיאַנאַ" דערצעהלט אונז פיעלעס וועגען אַזעלכע פּריסטער, וואָס האָבען געלעבט איינזאַם, אָפּגעזונדערט פון דער וועלט, פון דער גאַנצער מענשהייט, שטענדיג אונטער'ן פרייען הימעל, אויף די הויכע בערג, אָדער אין טיפע העהלען אויף דער ערד, האָבען זיך געשפּייזט נאָר מיט גראָזען און וואַסער און האָבען געשלאָפען אויף דער הוילער ערד; אַנדערע פון זיי האָבען פּשוט גאָר ניט געגעסען, האָבען אונטערגעהאַלטען זייער חיות נאָר מיט לופט, מיט זונען־שטראַהלען און לבנה־שטראַהלען. פיעלע פון דיזע פּריסטער פלעגען טראָגען שטענדיג נאַסע קליידער, אַנדערע זיינען יאָהרען־לאַנג געשטאַנען ביז'ן האַלז אין וואַסער. פיעלע האָבען זיך געפּייניגט מיט פייער, האָבען געלאָזען די הייסע שטראַהלען פון דער זון זאָלען זיי ברענען אין קאָפּ, פיעלע זיינען געשטאַנען יאָהרען־לאַנג אויף איין פוס אָדער אויף דעם שפּיץ פון דעם גראָבען פינגער פון פוס; אַנדערע זיינען געשטאַנען אויף'ן קאָפּ אָדער זיינען געהאַנגען מיט די פיס אויף אַ צווייג פון אַ בוים. דאָס אַלץ קענען מיר בעטראַכטען פיר אַ משוגעת, פיר אַ קראַנקהייט פון מענשליכען גייסט. אַט אויף אַזאַ אופן האָבען די בראַהמאַ־נען, וועלכע האָבען געזוכט צו פערשקלאַפען אַנדערע, אַנגעטאָן קייטען אויף זיך אַליין, וועלכע האָבען געשטערט זייער פרייע ענטוויקלונג און האָבען פערפינסטערט זייער אייגענעם גייסט.

ווייל די גאַנצע מאַכט פון די בראַהמאַנען איז געלעגען אין זייער העכערער גייסטיגער ענטוויקלונג, דעריבער האָבען זיי זיך אַלע מיה געגע־בען דיזע העכערע ענטוויקלונג צו בעהאַלטען אַלס זייער אייגענע פּריווי־לעגיע און האָבען דאָס פאָלק ניט צוגעלאָזען צו בילדונג און אויפקלערונג. נאָר די דריי ריינע קלאַסען אָדער קאַסטעס האָבען געהאַט דאָס רעכט צו לערנען די הייליגע ביכער און נעהמען אַן אַנטייל אין די קרבנות צו די גע־טער. עס איז אָבער געווען שטרענג פערבאָטען צו לאָזען די אונריינע קלאַסען צו שטודירען די הייליגע לעהרע און בריינגען קרבנות. לויט דעם געזעץ פון דער רעליגיאָן האָט דער פּריסטער ניט געטאָרט געבען וועלכע עס איז עצה צו אַן „אונריינעם", אָדער געבען איהם עטוואָס פון דער שפּייז פון זיין טיש, געבען רעליגיעזען טרויסט אָדער לערנען ווי צו טאָן תשובה. ווער עס איז עובר אויף דיזע געבאָטען, דער ווערט פערפאַלען אויף אייביג אין דעם גיהנם „אַזאַמאַריטאַ".

אָבער די פּריסטער האָבען זיך בענוגענט מיט זייער גייסטיגער, רע־ליגיעזער ממשלה, זיי האָבען אויך געזוכט אריינכאַפּען אין זייערע הענט

די וועלטליכע מאַכט. דעם טראָן און די הויכע אַמטען אין דער רעגיערונג האָבען זיי איבערגעלאָזען צו דער מיליטערישער קאַסטע. זיי האָבען אָבער פערשטאַנען, ווי אַזוי צו מאַכען דיזע קאַסטע אין גאַנצען אָפּהענגיג פון זיי, פון די פריסטער. מיט דער הילף פון דער מיליטער־קאַסטע איז עס די פריסטער געלונגען צו האַלטען דאָס גאַנצע פאָלק אין די צוואַנגען פון דעספּאָטיזם, פון וועלכען די הינדוסען האָבען געליטען מעהר פון וועלכען עס איז אַנדער פאָלק אין דער וועלט. די בראַהמאַנען זיינען לויט געזעץ געוועזען היילִיג, פיר קיין פערברעכען האָט מען זיי ניט געטאָרט בעשטראָ-פען. ווען אימיצער האָט זיי מיט עפּעס בעליידיגט, איז ער בעשטראָפט געוואָרען מיט אַלערליי שטראָפען אויף דיזער וועלט, איהם האָבען אויך ערוואַרט גרויסע שטראָפען אויף יענער וועלט און ער האָט פיר דיזע זינד קיינמאָל קיין מחילה ניט געהאַט. מיט דער זעלביגער היילִיגקייט האָבען זיי אויך אַרומגערינגעלט די הערשער, די קעניגען, וועלכע זיי האָבען גע-שטעלט גלייך מיט די געטער. די בראַהמאַנען זיינען געוועזען די הויפּט ראַט־געבער פון די הערשער און דערמיט האָבען זיי אויך די קעניגען גע-האַלטען אין זייערע צוואַנגען.

אַזוי האָבען די בראַהמאַנען אַריינגעכאַפּט אין זייערע הענט די וועלט-ליכע, שטאַאַטליכע און בירגערליכע מאַכט אין אינדיען. אַלע געזע-צען וועגען דעם שטאַאַטליכען און בירגערליכען לעבען האָבען זיי פערשריבען אין דעם היילִיגען געזעץ־בוך פון מ אַ נ ו, וועלכער איז לויט זיי געוועזען דער ערסטער מענש, דער ערסטער קעניג, דער ערסטער פריסטער און דער ערסטער געזעץ־געבער.

דיזעס בוך ענטהאַלט אַלע געזעצען, וואָס רעגולירען דאָס עפענטלִי-כע און פּריוואַט־לעבען פון די הינדוסען, און איז אָנגענומען געוואָרען אין אַלע אינדישע שטאַאַטען.

עס פערשטעהט זיך, דאָס מיט אַזאַ צוטיילונג אין קאַסטעס האָט ניט געקענט זיין קיין אמת'ע איינִיגקייט, קיין אחדות, אין דעם אינדישען פאָלק. דעריבער געפינען מיר שוין אין אַלטע צייטען אינדיען צוטיילט אין פיעלע קליינערע און גרעסערע שטאַאַטען. אפילו אין יעדען בעזונדער'ן שטאַאַט איז ניט געוועזען קיין ריכטיגע פעראייניגונג צווישען די בירגער. די שטאָדט־געמיינדעס האָבען געהאַט אַנדערע אינטערעסען, ווי די דאָרפי־יע געמיינדעס, און האָבען ניט געהאַט קיין פערבינדונג איינע מיט די אַנדערע. דאָס איינציגע, וואָס האָט צוזאַמענגעבונדען די הערשענדע געמיינדעס, איז געוועזען די הערשאַפט פון די בראַהמאַנען, דער אַלגעמיינער דעספּאָ-

טיזם, וואָס האָט אַלעמען גלייך געדריקט. די בראַהמאַנען זיינען געווען פריי פון אַלע שטייערן, די גאַנצע לאַסט פון די הוצאות פון שטאַאַט האָבען אויף זיך געטראָגען די נידריגע קלאַסען. דאָס פאָלק האָט געמוזט צאָהלען שטייער פון אַלע תבואות פון די פעלדער און פון אַלע אַרטיקלען פון האַנדעל. עס איז געווען איינגעפיהרט אַ ספּעציעלע קאָפּ־שטייער און אויסער דעם האָט יעדער בעל־מלאכה און טאָג־אַרבייטער (שכיר יום) געמוזט אַרבייטען איין טאָג אין מאָנאַט אומזיסט פיר די הערשענדע קאַסטעס. אַזוי איז דער רייכטום פון די פּריווילעגירטע קלאַסען געשטיגען אימער העכער און העכער און די אַנדערע קלאַסען, די נידריגערע, די אַרבייטער, זיינען געזונקען אין אָרימקייט.

עס וואָלט געווען אַ טעות צו גלויבען, דאָס עס איז די בראַהאַמאַנען לייכט אָנגעקומען צו בעהערשען דאָס פאָלק, דאָס די אונטערדריקטע האָבען זיך ניט געשטעלט געגען דעם און האָבען דאָס מקבל באהבה געווען. פיעלע אינדישע לעגענדעס דערצעהלען פון בלוטיגע מלחמות, וואָס זיינען פאָרגעקומען צווישען די הערשענדע בראַהמאַנען און דעם אינדישען פאָלק, וואָס האָט פּראָטעסטירט געגען דער צוטיילונג פון דעם פאָלק אין קאַסטעס. אויך די מיליטערישע קאַסטע איז פיעל מאָל אויפגעשטאַנען געגען דער הערשאַפט פון די בראַהמאַנען. דעם ערסטען קלאַפּ האָבען געקריגען די בראַהמאַנען דורך דעם בודהיזם אין דעם 6טען און 5טען יאָהרהונדערט פ. קר.

בודהאַ. דער אונערטרעגליכער דרוק, וועלכען דאָס אינדישע פאָלק האָט געליטען דורך די איינטיילונג אין קאַסטעס מיט די שרעקליכע שטראָפען און פייניגונגען, האָט געמוזט אַרויסרופען אין פאָלק אַן אויפשטאַנד געגען דיזער שרעקליכער אָרדנונג. דעם וועג צו זיין ערלעזונג האָט פאָרבערייט אַ מאַן, וועלכער האָט געהאַט ניט נאָר אַן עדעלעס, מיט־פיהלענדעם האַרץ פיר די ליידען פון דעם פאָלק, נאָר אויך דעם מוט אַרויסצוטרעטען געגען די בראַהמאַנען. דיזער מאַן איז געווען ג אַ ו ט אַ מ אַ ב ו ד ה אַ, ד. ה. דער ליכטיגער.

אין קאַפּילאַוואַסטו, אין די הימאַלאַיאישע בערג, האָט געהערשט דער קעניג ס ו ד ה אָ ד ז י נ אַ. זיין פרוי, די קעניגען מאַיאַ, האָט אין 623 פ. קר. געבאָרען אַ זוהן, וועלכען זיי האָבען אַ נאָמען געגעבען ס י ד אַ ה ר ט אַ. ווען דיזער סידאַהרטאַ איז אַלט געווען 29 יאָהר — דערצעהלט אַ לעגענדע — האָט אַ טרויעריגע פּאַסירונג איהם פלוצלונג געמאַכט נאַכדענקען וועגען די מענשליכע צרות. די קלעגליכע לאַגע פון

פאָלק האָט איהם טיף געריהרט. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון זיין רעכט אויף דעם טראָן, זיך אָפּגעזונדערט פון מענשען, געלעבט אין איינזאַמ־קייט, אויך איבערגעביטען דעם נאָמען ב ו ד ה א אויף דעם נאָמען פון דעם קריעגער־שטאַם ס א ק י אַ, צו וועלכען ער האָט געהערט, און האָט זיך גערופען ס א ק י אַ ־ מ ו נ י, ד. ה. דער איינזאַמער, דער נזיר סאַקיאַ. (ער האָט זיך אָפט אויך גערופען ג א ו ט א מ אַ, אַן אַנדער שטאַם־נאָמען.) אין זיין איינזאַמקייט האָט ער אויסגעקלערט אַ נייע לעהרע פיר די ערלעזונג פון דעם פאָלק, און ווען דיזע לעהרע איז ביי איהם צייטיג געוואָרען האָט ער פערלאָזען זיין איינזאַמעס לעבען און געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט אין בעגלייטונג פון אייניגע תלמידים בעקאַנט צו מאַכען דעם געדריק־טען פאָלק זיין נייע ערלעזענדע רעליגיאָן. אין זיין תורה פערוואַרפט ער דאָס וועלט־סיסטעם פון די בראַהמאַנען מיט זייער לעהרע וועגען פייניגונ־גען פון דעם גוף אום צו רעטען די נשמה, וועגען קרבנות און טבילות א. אַז. וו. און אַנשטאָט דעם פּרעדיגט ער, דאָס דער יסוד פון מענשליכען גליק און פרי־דען איז באַרמהערציגקייט און מענשען־ליבע. איינער פון די הויפּט פּרינ־ציפּען פון זיין לעהרע איז, דאָס אַלע מענשען זיינען גלייך, און דערמיט האָט ער צושטערט דעם גאַנצען געביי פון די בראַהמאַנען וועגען דער צו־טיילונג פון דעם אינדישען פאָלק אין קאַסטעס מיט בעזונדערע רעכטען. ער האָט אָפען פאַר אַלע קלאַסען מענשען ערקלערט די אורזאַכען פון דעם וועלט־שמערץ און די רפואה צו דיזען שמערץ. ער האָט זיך געמישט צווישען די קלאַסען, וועלכע זיינען געווען בעטראַכט אַלס „אונריינע", און האָט אַריינ־גענומען צווישען זיינע שילער פערברעכער און שקלאַפען. „מיין לעהרע", האָט ער געזאָגט, „איז געגליכען צו וואַסער, וואָס רייניגט און וואַשט אַלעמען גלייך, רייכע און אָרימע, גוטע און שלעכטע. פּונקט ווי די פיער־טייכען, וועלכע פאַלען אריין אין דעם הייליגען טייך גאַנגעס, פערלירען זייערע נעמען אַזוי באַלד, ווי זיי גיסען זיך אין איהם אריין, אַזוי הערט אויף דאָס פאָלק צו זיין געטיילט אין פערשיידענע קאַסטעס: בראַהמאַנען, קשאַטריאַ, וואַיזאַ און סודראַ, ווי נאָר עס אַנערקענט די נייע לעהרע פון בודהאַ". דיזע נייע תורה האָט באַלד געקריגען פיעלע בעגייסטערטע אַנ־הענגער, אָבער זי האָט צו דער זעלביגער צייט אַרויסגערופען געגען זיך אַ שרעקליכען שטורם פון די העכערע קאַסטעס, וועלכע האָבען אין דיזער לעהרע געזעהען אַ געפאַהר פיר זייער עקסיסטענץ.

פינף און פערציג יאָהר האָט בודהאַ געוואַנדערט איבער פערשיידענע ערטער פון זיין לאַנד און האָט אומעטום פערשפּרייט זיין לעהרע. ער איז

געשטארבען 543 פ. קר. אין דעם עלטער פון 80 יאהר. פיעלע פון זיינע תלמידים זיינען אנגעגאנגען מיט זיין ארבייט. זיי האבען גלייך ווי זייער לעהרער געוואנדערט אין געלע בעטלער־קליידער פון ארט צו ארט און האבען פערשפרייט די לעהרע פון בארמהערציגקייט און גלייכהייט. כאטש די הערשענדע קלאסען האבען בודהא'ס אנהענגער שרעקליך פערפאלגט, האבען זיי דאך ניט אויפגעגעבען זייער הייליגע ארבייט. דיזע לעהרע האט געמאכט אזא איבערקעהרעניס אין דעם לעבען פון דעם אינדישען פאלק, דאס אין יאהר 400 פ. קר. האט שוין אפילו א ס ו ד ר א געקענט ווערען א קעניג. דאס פאלק האט געעהרט דאס אנדענקען פון בודהא דורך פיעלע רעליגיעזע געביידעס.

די בראהמאנען זיינען ניט געבליבען גלייכגילטיג און האבען אנגעווענדעט אלע כחות דעם בודהיזם צו פערניכטען. מיט פייער און שווערד איז זיי ענדליך, אין דעם 6טען יאהרהונדערט נ. קר., געלונגען בודהא'ס רעליגיאן אין גאנצען פון אינדיען צו פערטרייבען. אבער דערפאר האט דער בודהיזם געשלאגען טיפע ווארצלען און זיך פערשפרייט אין אנדערע לענדער, ווי אין טיבעט, כינא, יאפאן און אויף די אינזלען פון אסט־אינדיען, אזוי דאס יעצט האט דער בודהיזם כמעט 400 מיליאן אנהענגער.

דער הויפט־יסוד פון בודהא'ס לעהרע איז בארמהערציגקייט, רחמנות. בודהא פערלאנגט גוטסקייט ניט נאר צו מענשען, נאר אויך צו אלע אנדערע בעשעפעניסען. לויט זיין תורה איז פערבאטען צו טויטען וועלכע עס איז לעבעדיגע זאך. די בודהיסטען האבען עס דעריבער געהאלטען פיר א פערברעכען צו פערפאלגען אפילו זייערע בעסטע שונאים, די בראהמאנען, ווען זיי האבען געהאט די מאכט עס צו טאן אין איינער פון די פראווינצען אין אינדיען, וואו זיי האבען געקריגען די אויבער־מאכט. די בודהיסטען קענען זיך ריהמען, דאס זייער רעליגיאן איז די איינציגע, וואס האט ניט פערגאסען קיין בלוט פון אנדערס־גלויבענדע, כאטש זיי אליין האבען געליטען שרעקליכע רדיפות פון אנהענגער פון אנדערע רעליגיאנען. דער בודהיזם האט אויך געהאט זיין ווירקונג אויף דאס עפענטליכע לעבען פון לאנד. אזוי צ. ב. האט מען צו פערדאנקען זיין לעהרע פון מענשען־ליבע און רחמנות, דאס מען האט אויפגעהערט אין אינדיען צו ערמארדען קריגס־געפאנגענע אדער ארויסטרייבען די איינוואוינער פון א לאנד, ווען דאס לאנד איז איינגענומען געווארען, ווי עס איז פריהער געווען דער גרויזאמער מנהג.

אבער נאך אלעמען האט דער בודהיזם ניט געמאכט קיין רעוואלוציאן

אין דער דענקונגס־ארט פון די הינדוסען. בודהא אליין האט זיך ניט גע־קענט אין גאנצען בעפרייען פון דעם אינדישען גייסט. אויך ער האט בע־טראכט אלס הויפט־ציל פון דעם מענשען'ס לעבען צו דערשטיקען אלע ליי־דענשאפטען און פערלאנגען, ניט איבערגעבען זיך צו א מאטעריעלען לע־בען, נאר זיך אימער בעשעפטיגען מיט נאכדענקען, מיט התבוננות. זיי־נע געבאט צו פיהרען א לעבען פון איינזאמקייט און זיך אפזאגען פון עולם הזה האט ניט געקענט ענטוויקלען אין פאלק א נייגונג צו ארבייט און טע־טיגקייט, און דעריבער זיינען די אינדיער אויך ניט געווען אין שטאנד אין גאנצען צו פערניכטען דעם דעספאטיזם. אין אמת'ן האט דער בודהיזם ניט פערבעסערט די לאגע פון דער נידריגער קלאס פון פאלק. כל זמן די העכערע קאסטעס זיינען געווען פריי פון אלע אפצאהלונגען און האבען זיך געבאדען אין לוקסוס אויף די קאסטען פון פאלק און דורך די ארבייט פון די שקלאפען, האבען די פרינציפען פון בודהא'ס לעהרע ניט געקענט מאכען א גרויסע ענדערונג אין דעם לעבען פון פאלק. (דער בודהיזם האט אפילו די שקלאפעריי אויך ניט געקענט אפשאפען!)

ווען מיר זאלען פערגלייכען די אינדיער מיט די כינעזער, וועט זיך ארויסווייזען, אז זיי זיינען דער קאנטראסט, דער הפוך איינע פון די אנדערע. די כינעזער אלס פראקטישעס, ארבייט־ליבענדעס פאלק האבען וועניג פאנטאזירט, האבען ניט געהאט קיין אידעאלע נייגונגען, דעריבער האט מען זיי דורך רעליגיעזע מיטלען ניט געקענט פערשקלאפען און עקס־פלואטירען. די אינדיער, דאגעגען, זיינען פון דער נאטור פאנטאזיארען, האבען א נייגונג צו אידעאלען. די רעליגיאן האט זיך ביי זיי ענטוויקעלט הויך שוין אין די פריהעסטע צייטען. אין אינדיען האט זיך דעריבער גע־גרינדעט א גרויסע פריסטער־מאכט, וועלכע האט ארויפגעלעגט איהר שטעמפעל אויף דעם אינדישען לעבען. אלע אינדישע שטאאטען זיינען אין גרונד גענומען פריסטער־שטאאטען. די מאכט פון די פירסטען איז געווען אונטערוואָרפען אונטער דער מאכט פון די פריסטער. די אינדישע פרינ־צען האבען געגלענצט דורך זייערע גרויסע פערשווענדונגען און פראכט, אבער ניט דורך זייער פאליטישע מאכט. דאס בעווייזען קלאר די אפטע ענדערונגען פון די דינאסטיעס (רעגירענדע פאמיליעס), מיט וועלכע די געשיכטע פון אינדיען איז פול. די פירסטען האבען זיך זעהר אפט געביטען אויף'ן טראָן, אבער די בראהמאנען זיינען געבליבען.

איבער די אינדישע פירסטען דערצעהלט אונז די געשיכטע זעהר ווע־ניג. ווי עס שיינט, האבען די אריער באלד נאך זייער איינוואנדערונג

אין די גאַנגעס־לענדער געגרינדעט צוויי הויפּט־קעניגרייכען: דאַס קעניג־רייך קורו מיט דער הויפּטשטאָדט האַסטינאַפּור און דאַס קעניגרייך פּאַנדו. לויט דער ערצעהלונג אין מאַהאַבהאַראַטאַ (אַ בעריהמטעס אינדישעס העלדען־געדיכט) האָבען דיזע צוויי קעניגרייכען שטענדיג געפיהרט קריג צווישען זיך. זייערע מלחמות האָבען זיך געענדיגט דערמיט, וואָס פּאַנדו האָט בעזיגט דאַס אַנדערע קעניגרייך, קורו. דאַס זאָל האָבען פּאַסירט אין 14טען יאָהרהונדערט פ. קר. אין די לענדער אַרום דעם טייך גאַנגעס האָבען שוין אין די גאַנץ אַלטע צייטען עקסיסטירט נאָך אַנדערע פּריסטער־שטאַאַטען, צווישען זיי דער שטאַאַט מאַגאַדהאַ; אין דרום, געפינט זיך דאָס רייך פּאַנדזשאַ, ביים טייך קרישנאַ — דאָס רייך קאַרנאַטאַ.

די ערסטע ריכטיגע היסטאָרישע ידיעות וועגען די בעציהונגען פון אַנדערע לענדער צו אינדיען האָבען מיר ערהאַלטען דורך דעם פּערסישען קעניג דאַריוס (אין דער ביבעל: דריוש), וועלכער האָט רעגירט אין 6טען יאָהרהונדערט פ. קר. דיזער קעניג האָט אונטערגעיאָכט די אינדישע פּראָווינצען, וואָס ליגען אויף די ברעגען פון דעם בעריהמטען טייך אינדוס. אַלכּסנדר דער גרויסער, אָדער — ווי אידען רופען איהם — אַלכּסנדר מוקדון, האָט נאָך טיפער איינגעדרונגען אין אינדיען. ער איז אין 326 פ. קר. געקומען ביז צו מזרח פון לאַהאָר. צו דיזער צייט געפינען מיר אין פּונדזשאַב, אין דעם לאַנד פון פינף טייכען, צוויי קעניגרייכען. אין איינעם פון דיזע קעניגרייכען האָט געהערשט טאַקסילעס, אין דעם צווייטען — פּאָרוס. אַלכּסנדר האָט דאָרטען געגרינדעט פיעלע נייע קאָלאָניעס, און זיי צו בעשיצען געגען דעם אָנפאַל פון די הינדוסען האָט ער דאָרט איבערגעלאָזען פיעלע גריכישע סאָלדאַטען. נאָך אַלכּסנדר'ס טויט איז אין אינדיען ארויף אויף דעם טראָן דער מעכטיגער קעניג טשאַנדראַגופּטאַ (315 — 291 פ. קר.) און האָט פּערטריבען דיזע סאָלדאַטען. דיזער קעניג איז געוועזען דער ערסטער הערשער, וועלכער האָט פּעראייניגט גאַנץ צפון־אינדיען אונטער איין קעניג. ער איז געוועזען דער גרינדער פון דער מאַורי־דינאַסטיע, וועלכע האָט געהערשט אין אינדיען פיעלע יאָהרהונדערטער. אין דעם לעצטען יאָהרהונדערט פ. קר. הערען מיר שוין, ווי די טערקיש־טאַטאַרישע פעלקער פון צענטראַל־אַזיען בעפאַלען אינדיען און שטעלען דאָרט אויף זייערע מלוכות. פון דיזער צייט אָן האָט שוין קיין אינדישער דינאַסטיע ניט געלונגען צו דערגרייכען אַ גרויסע מאַכט. די קליינע מלוכה'לאַך זיינען נאָך געוועזען זעלבשטענדיג, אונאָפּהענגיג פיר אַ טויזענד

יאָהר. אָבער זייער אַלעמען'ס פּאָליטישע מאַכט איז ניט געווען גרויס, ווייל זיי האָבען זיך קיינמאָל ניט פעראייניגט צו אַן אַלגעמיינעם צוועק. נאָר — פערקעהרט — זיי האָבען זיך געריסען צווישען זיך און אָפּגעשוואַכט איינע די אַנדערע. נאָר די פּאַנדזשאַ־דינאַסטיע אין דרום האָט נאָך געהאַט איהר אור־אַלטען איינפלוס. איהר הויפּטשטאָדט מאַדהוראַ איז געבליבען אין פערלויף פון פיעלע יאָהרהונדערטער דער מיטעלפּונקט פון געלעהרטע. אין 7טען יאָהרהונדערט נ. קר. איז אין אינדיען פאָרגעקומען אַ גרויסע אי־בערקעהרענים דורך דעם בעפאַל פון די מאַחמעדאַנער, וועלכע האָבען געמאַכט אַן ענד צו דער אונאָפּהענגיגקייט פון די מעהרסטע אינדישע מלוכות.

דיזע אומשטענדען האָבען פיעל געשטערט צו דער קולטורעלער ענט־וויקלונג פון דער אַרישער ראַסע אין אינדיען, כאָטש זיי זיינען געווען זעהר פעהיג צו ענטוויקלען אַ הויכע קולטור. אינדיען איז געוואָרען אַ גע־גענשטאַנד פון רויב צו פרעמדע פעלקער, וועלכע זיינען זיי בעפאַלען. דער דעספּאָטיזם און דער לוקסוס פון די אינדישע פירסטען האָבען פיעל גע־האָלפען צו זייער אונטעריאָכונג.

מיר האָבען שוין פריהער געזעהן, ווי דאָס אינדישע פאָלק איז געווען געצוואונגען צו צאָהלען הויכע שטייערן. די ערד־אַרבייטער צ. ב. האָבען מאַנכמאָל געמוזט צאָהלען אַ פערטעל פון די תבואות פון די פעלדער. אויסער שטייערן פון פּראָדוקטען זיינען אין אינדיען אויך געווען איינגע־פיהרט שטייערן אין געלד, און בעלי־מלאכות האָבען איין טאָג אין מאָנאַט פיר דעם קעניג געמוזט אַרבייטען אומזיסט, איבערהויפּט טאָן אַזעלכע אַרבייטען, וועלכע זיינען געווען נויטיג פיר די מלוכה, ווי צ. ב. מאַכען קליידער און געוועהר פיר די סאָלדאַטען. זעהר אַ גרויסע הכנסה האָבען אַריינגעבראַכט אין די קעניגליכע קאַסע די שטייערן אויף פערשיידענע אויסגעאַרבייטע אַרטיקלען, מיט וועלכע אינדיען איז געווען אַזוי בעריהמט און וועלכע האָבען צוגעצויגען צו זיך פיעלע סוחרים פון דער גאַנצער וועלט. דער זעקסטער טייל פון אַלע דיזע הכנסות האָט געהערט צום קעניג זעלבסט, דאָס איבריגע האָט געהערט צו דער רעגירונג אויף צו מאַכען פערשיידענע רעגירונגס־געביידעס, פעסטונגען, וועגען, קאַנאַלען, צו צאָהלען בעאַמ־טע, צו אויסהאַלטען אַרמיע לייט א. אז. וו. די ליבע צו פּראַכט און לוקסוס פון די העכערע קאַסטעס איז געווען גרויס, די פערשווענדונג איז געווען אונגעהייער. דאָס האָט מיט דער צייט אונטערגעגראָבען דעם פונדאַמענט פון דעם שטאַאַט און פון דער עקאָנאָמישער לאַגע פון פאָלק. אין אַזאַ צו־שטאַנד זיינען די פריהערדיגע איינפאַכע זיטען פערשוואונדען. די העכערע

קאַסטעס האָבען זיך געשטיצט אויף די קראַפט פון געלד. דאָס אויסגעזוי-גענע און אונטערדריקטע פאָלק האָט רוהיג איבערגעטראָגען אַלערליי צרות, וועלכע עס האָבען איהם פערשאַפט די דעספּאָטישע פירסטען און זייערע בעאַמטע. אַ בעזונדערע קוועלע פון רייכטום איז געווען דאָס פּראָצענט-געשעפט, וועלכעס איז געווען מעהרסטענס אין די הענד פון די בראַהמאַנען און האָט זיי געגעבען די מעגליכקייט נאָך מעהר אויסצוזויגען דאָס בלוט פון אָרימען פאָלק. די העכערע קאַסטעס האָבען זיך אין גאַנצען איבערגעגעבען צו זייערע תאוות, דורך וואָס זיי זיינען אימער געוואָרען שוואַכער און שוואַכער ביז זיי זיינען שוין מעהר ניט געווען אין שטאַנד זיך צו וועה-רען געגען די פרעמדע שונאים.

וואָס פיר אַ קאָנטראַסט צווישען דעם צושטאַנד פון דעם אינדישען פאָלק און דעם צושטאַנד פון דעם כינעזישען! די כינעזישע פירסטען האָ-בען גענומען דעם גרעסטען אָנטייל אין די אינטערעסען פון פאָלק, בשעת די פירסטען פון אינדיען האָבען געהאַט אין זינען נאָר די אינטערעסען פון די דינאַסטיעס, פון די הערשענדע פאַמיליעס. אין כינאַ זיינען די פיר-סטען געווען פיר דאָס פאָלק, אין אינדיען איז דאָס פאָלק געווען פיר די פירסטען. אין כינאַ האָט דאָס פאָלק זעלבסט גענאָסען די פרוכט פון זיין ארבייט, די שטייערן האָבען נאָר פערשאַפט די נויטיגע מיטלען צו אויפ-האַלטען דער שטאַאט; אין אינדיען, אָבער, האָבען די פירסטען, די בעאַמטע און די העכערע קאַסטעס אויסגעזויגען דעם לעצטען טראָפּען בלוט פון פאָלק, וועלכעס האָט זעלבסט פון זיין שווערער מיה און ארבייט זעהר ווייניג גענאָסען. אין כינאַ האָט די הויפּט-ראָלע געשפּילט דער פערזענליכער ווערט און די פעהיגקייט פון יעדער פערזאָן, קיינער האָט ניט געקענט ווע-רען גרויס און קריגען איינפלוס, ווען ער האָט ניט אויפגעטאָן עפּעס נוצ-ליכעס פיר דאָס פאָלק. יעדער מענש אין כינאַ האָט געקענט ווערען גרויס, ווען זיינע פעהיגקייטען און זיינע מעשים האָבען איהם געגעבען דאָס רעכט דערצו. קיין אמט, קיין רעגירונגס-שטעלע איז אין כינאַ ניט געווען בירושה, אויסער דער קעניגליכער טראָן. גאַנץ אַנדערש איז עס געווען אין אינדיען. פערזענליכער ווערט און די פעהיגקייטען פון אַ פערזאָן האָ-בען קיין ראָלע ניט געשפּילט. די העכערע קאַסטע האָט אַלעס בעקומען בירושה. קיין העלדענטאַט, קיין אויסצייכנונג איז ניט געווען אין שטאַנד צו געבען אַ מענשען די מעגליכקייט זיך צו דערהויבען צו עפּעס העכערעס. אין כינאַ איז די פאָלקס-בילדונג געווען אַן אַלגעמיינע; אין גאַנצען לאַנד זיינען פאָרגעקומען עקזאַמענס אום אויסצוקלייבען די פעהיגסטע מענשען;

פיר אַמטען. מערקווירדיג איז דער פאַקט, דאָס אַלע פעלקער און רעגירונגען פון די מערב־לענדער האָבען נאָכגעטאָן ניט די כינעזער, נאָר די אינדיער. מעהר פון אַלץ איז די שקלאַפעריי, וועלכע האָט אַזעלכע טיפע וואָרצלען געשלאָגען אין אַלע מערב־לענדער און האָט געבראַכט אַזוי פיעל אונגליק צו די דאָרטיגע פעלקער און רעגירונגען.

עס בלייבט פיר אונז אַ וואונדער, דאָס אינדיען האָט זיך נאָך ערהאַלטען ביז אונזער צייט, ווען אַלע קולטורען פון די מערב־לענדער זיינען שוין לאַנג אונטערגעגאַנגען. מיר מוזען גלויבען, דאָס די אינדיער זיינען אַלס קולטור־ראַסע בעשענקט פון דער נאַטור מיט אַן אונגעוועהנליכער לעבענס־פעהיגקייט, וועלכע האָט זיי געהאָלפען אויסהאַלטען אַלע אונטערדריקונגען און בלייבען לעבען.

די הויפט־אורזאַך, פאַרוואָס די אינדיער זיינען ניט אונטערגעגאַנגען, ליגט אין זייער אייגענאַרטיגען געמיינדע־לעבען. די אינדיער געמיינדעס זיינען געווען פריי און זעלבשטענדיג, זיי האָבען בעזעסען זייער גרונד און באָדען בשותפות, און זיינען אין דיזען רעכט ניט געוואָרען געשטערט. די דאָרף־געמיינדעס זיינען געווען איינגעאָרדענט פאָלשטענדיג קאָמוניסטיש. די רעגירונגען זיינען איבעראַל געווען גענוג קלוג זיך צופרידען צו שטעלען מיט די אָפּצאָהלונגען און שטייערן, זיי האָבען ניט געשטערט די איינגעפיהרטע אָרדנונג פון די געמיינדעס און דאָס פאָלק האָט געאַרבייט, אָנגעזאַמעלט פיר די יחסנים פון לאַנד אוצרות אויף אוצרות, ניט קימערנדיג זיך וועגען די שטרייטען פון די פירסטען און די גרויסע לייט. אונטער אַלע פּאָליטישע שטורמס איז דאָס פאָלק געבליבען רוהיג ביי זיין אַרבייט, און אָט דיזע אונערמידליכע אַרבייט איז געבליבען דער פעסטער יסוד פון דער אינדישער מדינה. קעניגרייכען זיינען ענטשטאַנען, קעניגרייכען זיינען אונטערגעגאַנגען, דאָס אינדישע פאָלק איז אימער געבליבען ביי זיין אַרבייט, וועלכע איז געווען געשיצט געגען יעדען אַנגריף דורך די געמיינשאַפט פון פּראָדוקציאָן. ווי דריקענד די לאַסטען און שטייערן זיינען געווען, האָט די געמיינשאַפט פון אינטערעסען קיינמאָל ניט געלאָזען די שאַפונגס־קראַפט פון פאָלק זאָל זיך אָפּשטעלען. אויך האָט די איינטיילונג אין קאַסטעס געהאַט די איין גוטע מעלה, דאָס די בראַהמאַנען האָבען די אַרבייט געהאַלטען פיר נידריג און זי אין גאַנצען איבערגעלאָזען צו די וואַיזאַ; דיזע לעצטע, ווידער, ווייל זיי זיינען געווען אויסגעשלאָסען פון יעדען העכערען גייסטיגען לעבען, האָבען געגעבען זייער גאַנצע ענערגיע און טעטיגקייט צו אַרבייט.

נאָך אַ זאַך, וואָס האָט געהאָלפען פערהיטען דאָס אינדישע פאָלק פון אונטערגאַנג, איז דער נאַטירליכער רייכטום פון לאַנד. אינדיען האָט זיך אימער אויסגעצייכענט מיט די טייערסטע פּראָדוקטען אין דער וועלט — פּראָדוקטען, וואָס קיין אַנדער לאַנד האָט ניט געהאַט — און דאָס האָט אינדיען געמאַכט פיר דעם מיטעלפּונקט פון דעם וועלט־האַנדעל. דיזער וועלט־האַנדעל האָט פיעל געהאָלפען צו ענטוויקלען די מיטלען פון פערקעהר. וואַסער־פערקעהר, שאָסעען און אַנדערע וועגען זיינען געוועזען גוט איינגעאָרדענט. די גריכען אין דער צייט פון אַלכסנדר מוקדון האָבען בעוואונדערט די יבשה־וועגען און וואַסער־וועגען פון אינדיען. קאַראַוואַנען, קאָמפּאַניעס פון סוחרים, פלעגען רעגעלמעסיג געהן דורך אַלע פּראָווינצען; די גאַסען, שאָסעען און אַנדערע וועגען זיינען געוועזען בעזאָרגט מיט גוט איינגעריכטעטע האָטעלען פיר די בעקוועמליכקייט פון די רייזענדע, די מארק־פּרייזען זיינען געוועזען גוט גערעגעלט; מינצען, (מטבעות), מאָסען, געוויכטען און געלט־וועקסעל זיינען געוועזען אונטער אַ זעהר שטרענגער קאָנטראָל.

צווישען די בעוואונדערנס־ווערטע זאַכען פון אינדיען רעכנען די פאַרצייטיגע שריפטשטעלער ניט נאָר צאָהלרייכע נאַטירליכע פּראָדוקטען, נאָר אויך מערקווירדיגע אינדוסטריע־אַרטיקלען און קונסט־אַרבייטען. אינדוסטריע און קונסט זיינען ביי די אינדיער געוועזען זעהר הויך ענטוויקעלט. זעהר הויך געשטעלט צווישען די אינדישע פּראָדוקטען זיינען געוועזען: עדעל־שטיינער, פּערל, גאָלדשמיד־אַרבייט און יובעליער־אַרבייט, צירונג און שמוק־זאַכען פון פּערלמוטער און העלפאַנד־ביין. דער געהאַרטעטער שטאָהל וואָס די אינדיער האָבען געמאַכט, האָט ניט געהאַט צו זיך קיין גלייכען אין דער גאַנצער וועלט, און ער איז דעריבער געוועזען פערשפּרייט אין אַלע לענדער. אויך איז וועבעריי אין אינדיען געוועזען שטאַרק ענטוויקעלט. טייערע אינדישע באַוועל־שטאָפען האָבען געגלענצט אין אַלע מערק פון דער וועלט. פון אינדיען האָט מען אַרויסגעפיהרט: געווירצען, צימערינג, קאַפע, סעזאַם־אויל (שמן שמשמין), אינגבער, פעפער, רייז, צוקער־סירופּ, סאַנדעל־האָלץ, אינדיגאָ, לאַקאַ (אַ מין פאַרב), באַוועל, אינדישע הינט פיר לייבען־יאַגד און טיגער־יאַגד. דיזע אַלע פּראָדוקטען האָט די וועלט אימער שטאַרק געפאָדערט און מען פלעגט אָפט פיר זיי בעצאָהלען זעהר טייער — מאַנכמאָל אַזוי פיעל גאָלד, וויפיעל די זאַכען האָבען געוואויגען. דורך סוחרים פון אַנדערע לענדער זיינען אין אינדיען אַריינגעפיהרט געוואָרען פּראָדוקטען פון אויסלאַנד. אין די אַלט־אינדישע גע-

זעץ־ביכער און דיכטונגען ווערען דערמאָהנט אזעלכע ארטיקלען, ווי פעלץ־ווארג, זיידענס, פארצעליי, ווייהרויך און נאָך אנדערע, וועלכע זיינען געקומען פון כינא.

די אינדיער פלעגען זעהר זעלטען אליין פאָהרען נאָך אנדערע לענדער פערקויפען זייערע סחורות, נאָר די סוחרים פון דער וועלט פלעגען קומען צו זיי. דאָס איז געווען ערסטענס דערפאַר, ווייל די נאַטור האָט די אינדיער געגעבען אלץ, וואָס זיי האָבען געהאַט נעטיג צום לעבען אָהן בעזונדערער מיה און זיי זיינען ניט געווען געצוואונגען צו זוכען פערדינסטען אָדער טוי־שען אין אויסלאַנד; צווייטענס איז דער אינדיער פון נאַטור א מענש, וואָס ליבט א רוהיגעס לעבען. דורך אינדוסטריע און האנדעל איז אינדיען געוואָרען אלץ רייכער און רייכער, און דאָס האָט צוגעצויגען פיעלע לענ־דער־בעזיגער. די רייכטימער פון אינדיען זיינען געוואָרען בעוואוסט אין דער גאַנצער וועלט. אלס זעלטענע אויסנאַהמע האָבען אינדישע סוחרים בעזוכט מיט זייערע סחורות אנדערע לענדער, דאָרט געגרינדעט קאָנטאָרען און בערייזט פערשיידענע ימים.

דאָס אינדישע קולטור־לעבען. עס איז לייכט צו פערשטעהן, דאָס ביי א פאָלק, ווי די אינדיער, ביי וועלכען די רעליגיאָן האָט געהאַט אזא גרויסען איינפלוס אויף דאָס פאָליטישע לעבען, האָט די רעליגיאָן געמוזט לעגען איהר שטעמפעל אויף זיין גאַנצעם קולטור־לעבען. דאָס האָט זיך איבערהויפט געצייגט אין דער אינדישער ארכיטעקטור. דער ערסטער שטויס צו א העכערער ארכיטעקטור איז געקומען פון רעליגיאָן. די תלמידים פון בודהא רופען זיך בהיקשו, ד. ה. בעטלער־מאָנאַכען. זיי דאַרפען זיך אָפּ־זאָגען פון אלע ערדישע פערגניגענס, פון די תענוגי עולם הזה. זיי מוזען נאָר לעבען פון צדקה, פערברייגען זייער גאַנצע צייט אין איינזאַמקייט, אין רוהע, און ניט צולאָזען צו זיך קיין ליידענשאַפט. ווען זיי האָבען געקרי־גען די איינגשאַפטען, די מדות, וועלכע די לעהרע פון בודהא פאָדערט, דאַן ווערען זיי פאָלקס־לעהרער, זיי געהען אין פאָלק און לערנען איהם דעם וועג, ווי זיך צו רעטען און ערלעזען פון דעם עמק הבכא, פון דעם יאָמער־טאָל פון לעבען. אין דער רעגען־צייט, ד. ה. אין די מאָנאַטען פון יולי ביז אָקטאָבער, האָבען זיך די בהיקשו, די בעטלער־מאָנאַכען, גע־מוזט פערזאַמלען אום אליין זיך אָפּצוגעבען מיט רעליגיעזע איבונגען, מיט עבודה און תשובה. עהנליכע דינים זיינען געווען פיר די בהיקשוני, ד. ה. די בעטלער־מאָנאַשקעס, די נאָנעס.

די בודהיסטישע מאָנאַכען פלעגען אויסקלייבען פיר זייער איינזאַמעס

לעבען העהלען אין פעלזען. דיזע זיינען געווען דאָס רוב נאַטירליכע העהלען, וועלכע זיינען מיט לייכטער מיה געמאַכט געוואָרען פאַסענד פיר וואוינונגען. אין איינער פון אַזעלכע פעלזען־העהלען האָבען זיך פערזאַמעלט 500 בודהא'ס תלמידים אייניגע מאָנאַטען נאָך זייער לעהרער'ס טויט זיך צו בעראַטען וואָס צו טאָן אום צו פערשפרייטען בודהא'ס לעהרע. אַזוי ווי די נדבות, וואָס די אינדישע מאָנאַכען פלעגען צוזאַמענקלייבען, זיינען מיט דער צייט געוואָרען צו אונגעהייער גרויסע סומעס, האָבען זיי געהאַט די מעגליכקייט צו פערלאָזען זייערע נאַטירליכע העהלען און אויסבויען גרויסאַרטיגע מאָנאַסטירען. דיזע מאָנאַסטירען זיינען מיט דער

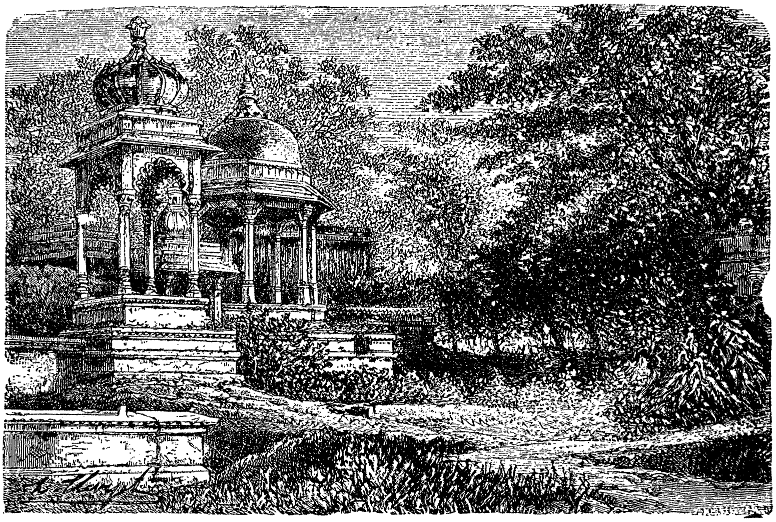

געביידעס אויף די קברים פון הייליגע הינדוס.

צייט רואינירט געוואָרען און צופאַלען, אָבער די נאַטירליכע פעלזען־העהלען זיינען נאָך פערבליבען ביז היינטיגע צייטען. דיזע העהלען ווייזען ווי גרויס עס איז געווען די קונסט און שעפערישע קראַפט, וועלכע די אינדיער האָבען פערברויכט זיי צו בעפוצען און בעשענען.

די עלטעסטע פעלזען־מאָנאַסטירען זיינען בעשטאַנען פון אַ גרויסען זאַאַל, פון וועלכען מען האָט געקענט אריינקומען אין פערשיידענע קליינע קאַמערן, וואָס זיינען געווען בעשטימט אַלס וואוינונגען פיר די מאָנאַכען. אין דיזע קאַמערן פלעגט מען אריינגעהן אָדער גלייך פון דעם אַלגעמיינעם זאַאַל, אָדער פערשיידענע גאַלעריעס און קליינע הויפען האָבען געפיהרט צו

זיי פון זאאל. די עבודה פון די בודהיסטען איז איבערהויפט בעשטאנען אין פערעהרען די הייליגע, און מיט דעם האבען זיי ארויסגעשטויסען די עבודה פון קרבנות ביי די בראהמאנען. אין דעם גרויסען זאאל פלעגען די בודהיסטען אנידערשטעלען א שראנק, אין וועלכען עס זיינען געלעגען די ביינער פון א הייליגען, און די פערזאמעלטע געמיינדע איז געפאלען אויף די קני און דיזען הייליגען פערעהרט. פיעל ענערגיע און קונסט האבען די אינדיער פערברויכט צו דיזע העהל־מאנאסטירען מיט פערשיידענע זיילען, פיגורען, בודהא־בילדער, וועלכע זיי האבען אויסגעהאקט אין די נאטירליכע פעלזען־העהלען. דיזע אין שטיין אויסגעהאקטע טעמפלען און מאנאסטירען געפינען זיך נאך עד היום אין א זעהר גרויסער צאהל אין מערב־אינדיען, אין בעהאר, די היימאט פון בודהיזם, ווי אויך אין דער פראוויניץ אריססא.

די בראהמאנען האבען מקנא געווען די בודהיסטען, וואס זיי האבען געבויט אזעלכע וואונדערבארע טעמפלען און מאנאסטירען, און זיי האבען אויך אנגעהויבען אויפשטעלען גרויסארטיגע געביידעס און נאך איבערשטייגען זייערע פערהאסטע געגנער. זיי האבען אויסגעבויט אונגעהייער גרויסע בראהמאנישע פעלזען־טעמפעלען מיט גוואלדיג־גרויסע פיגורען פון געטער, מענשען און חיות. דאס גרויסארטיגסטע געביידע פון דיזער ארט איז דער הויפט־טעמפעל אויף דער קליינער אינזעל עלעפאנטא, ניט ווייט פון באמביי. דער פעלז איז אויסגעהאקט 40 מעטער לאנג און ברייט, די הויך איז ביז 6 מעטער. דער באלקען איז אנגעשפארט אויף צוויי שורות זיילען, צו 18 זיילען אין יעדער שורה. יעדע זייל איז 9 מעטער דיק, אבער זי איז דינער אין דעם אויבערסטען טייל. אויך זיינען בעריהמט די טעמפלען פון סאלסעטטע (ביי באמביי) און פון עללארא (אין מיטען פון דער אינדישער האלב־אינזעל). מען זאגט, דאס די טעמפלען אין עללארא שטייגען איבער אלע אנדערע מאנומענטען פון דיזער ארט אין קונסט. די טעמפלען פערנעהמען דארט דעם אונגעהייערן רוים פון א שטונדע גאנג און זיינען בעצירט מיט טייערע זעהר גרויסע סקולפטור־ארבייטען, אויף וועלכע עס האבען געארבייט טויזענדער הענט זעהר פיעלע יאהרען, אהן צווייפעל מיט דער הילף פון פיעלע שקלאפען.

ווי מיר האבען שוין פריהער ערצעהלט, האט דער בודהיזם איינגעפיהרט די פערגעטערונג פון הייליגע. עס פלעגען אפט ארויסקומען מלחמות צוליב די ביינער פון א הייליגען. פיר דאס טייערסטע און הייליגסטע האט זיך ביי די בודהיסטען גערעכענט דער אויבערסטער לינקער אויגען־צאהן

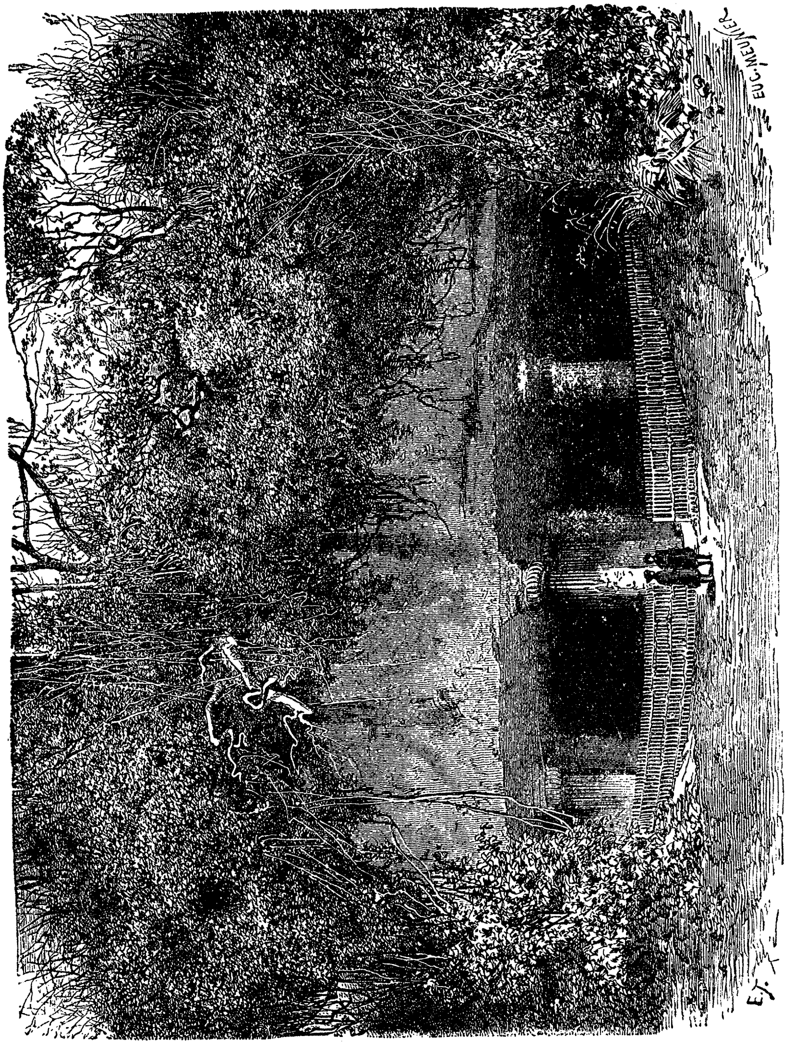

אריינגאנג צום פעלזען־טעמפעל אויף עלעפאנטא.

פון בודהא. אזעלכע רעסטען פון א היילינען האָט מען געהאַלטען אין א כלי, וועלכע האָט געהאַט די פאָרמע פון א קירכען־קופּעל. אלע טעמפעל־גע־ביידעס זיינען דעריבער געווען בעצירט מיט אזעלכע קופּלען.

די אינדישע ארכיטעקטור און סקולפּטור צייכנען זיך אויס מיט דער אונגעהייערער גרויס פון געביידעס און פיגורען, אָבער זיי שטימען ניט מיט די רעגלען פון קונסט. אין די מענשליכע פיגורען איז ניט צו בעמערקען קיין וואַהרע קונסט, קיין ריכטיגען אויסדרוק פון דער נשמה. דיזע פעה־לערן זיינען דער רעזולטאַט פון דעספּאָטיזם און שקלאַפעריי. קונסט פער־לאַנגט פרייהייט פון דער נשמה, דאָס אָבער געפינט מען ניט ביי א פאָלק אונטער א דעספּאָטישער הערשאַפט, וועלכע דערשטיקט יעדעס געפיהל פון פרייהייט, יעדען פונק פון פרייער פאַנטאַזיע.

די בראַהמאַנען דאַגעגען, וועלכע זיינען געווען די הערשענדע קאַסטע און האָבען די וויסענשאַפט בעטראַכט אַלס זייער מאָנאָפּאָל, האָבען זיך גייסטיג געקענט ענטוויקלען אונגעשטערט. זיי האָבען שוין אין די גאַנץ אַלטע צייטען ענטוויקעלט א שענעם שפּראַך־געשמאַק. די שענע סאַנ־סקריט־שפּראַך, וועלכע איז די ליטעראַטור־שפּראַך פון די געבילדעטע אינ־דיער, איז דאָס קינד פון די בראַהמאַנען. די שענע קלינגענדע אויסשפּראַך, דער רייכטום אין ווערטער און די וואונדערבארע גראַמאַטישע אויסבילדונג פון דיזער בעריהמטער שפּראַך איבערשטייגען אפילו די הויך־געבילדעטע לאַ־טיינישע און גריכישע שפּראַכען. זינט די אייראָפּעאישע געלעהרטע האָבען זיך בעקענט מיט דער סאַנסקריט־שפּראַך איז די טעאָריע וועגען דער ענטשטעהונג פון די אייראָפּעאישע שפּראַכען אין גאַנצען געענדערט געוואָרען, ווייל מען האָט אין דיזער שפּראַך ענטדעקט די הויפּט־קוועלע פון די שפּראַכען פון אַלע אייראָפּעאישע קולטור־פעלקער (מיט אויסנאַהמע פון אייניגע קלענערע פעלקער, ווי די פינען און אונגאַרען, וועלכע געהערען צו די טוראַניער). סאַנסקריט האָט זינט דעם 6טען יאָהרהונדערט פ. קר. אויפגעהערט צו זיין א פאָלקאָם־שפּראַך. איהר אָרט האָט פערנומען פּ אַ ל י, די שפּראַך פון מיטעלען הינדוסטאַן. בודהא האָט ניט געשריבען זיין לעהרע אין דער סאַנסקריטישער שפּראַך, נאָר אין דער פאָלקס־שפּראַך, ד. ה. אין דעם פּאַלי־לשון.

די שריפט אין אינדיען איז איינגעפיהרט געוואָרען ערסט אין 5טען יאָהרהונדערט פ. קר. די אינדישע שריפט האָט זיך ענטוויקעלט פון היעראָ־גליפען, ד. ה. פון בילדער־שריפט. מאַנכע פאָרשער בעהויפּטען, דאָס די אינדישע שריפט איז ענטשטאַנען פון א סעמיטישען (פעניציישען) אלף־בית.

אויסער שפּראַך־וויסענשאַפט, גראַמאַטיק, האָבען אַסטראָנאָמיע און מע־דיצין ביי די בראַהמאַנען שוין אין די אַלטע צייטען דערגרייכט אַ הויכע שטו־פע. אויך די אַלגעבראַ און דאָס צעהנער־סיסטעם פון רעכנען זיינען ענט־שטאַנען אין אינדיען, פון וואַנען זיי זיינען דורך די אַראַבער אַריבער גע־בראַכט געוואָרען אין איירָאָפּאַ. אין געשיכטע האָבען די בודהיסטען איי־ניגע גוטע ווערק איבערגעלאָזען.

זעהר גרויס זיינען די אינדיער געווען אין דיכטונג, אין פּאָעזיע. מיר האָבען שוין פריהער ביי פערשיידענע געלעגענהייטען דערמאָהנט זייע־רע גרויסאַרטיגע העלדען־געדיכטען. אין זייערע רעליגיאָנס־ביכער, אין די וועדאַס, הערשט נאַטירליך דער רעליגיע־זער אינהאַלט. ריינע העלדען־געדיכטען זיי־נען די אַלטע זאַגעס, וועלכע זיינען בעוואוסט מיט די נעמען מ א ה א ב ה א ר א ט א און ר א מ א י א נ א. די ערסטע ענט־האַלט די געשיכטע פון דעם גרויסען קאַמף צווישען די פערוואַנדטע פעלקער קורו און פּאַנדו; די צווייטע, וועלכע געהערט צו אַ שפּעטערער צייט, שילדערט דעם קאַמף פון די אינדישע זאַגענהאַפטע העלדען געגען די ווילדע פעלקער פון דעקהאַן. אויך דאָס דראַמאַ אין פערבינדונג מיט טאַנץ און מוזיק איז זעהר פריה ענטווי־קעלט געוואָרען אין אינדיען.

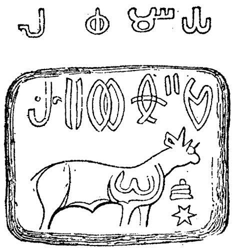

עלטעסטע אינדישע שריפט.

אין זאַמלונגען פון פאַבלען (משלים) אין זאַגעס האָבען די אינדיער צו זיך ניט געהאַט קיין גלייכען צווישען אַנדערע נאַציאָנען. זעהר פיעלע פון אונזערע בעקאַנטע פאַבלען, ווי אויך אַ גרויסע צאָהל פון די אַראַבישע וואונדער־מעשיות פון „טויזענד און איין נאַכט", שטאַמען פון אינדיען.

וועגען דער וויטערער ענטוויקלונג פון דער אינדישער קולטור, וועל־כע איז זעהר שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון דעם איסלאַם (מאַהמעדאַ־נישען גלויבען), וועלען מיר רעדען אין דער שפּעטערער געשיכטע.

די אידען אין אינדיען.

די אידען אין אינדיען זיינען פון צוויי מינים: ווייסע און שוואַרצע. די שוואַרצע שטאַמען פון געמישטע הייראַטען און ווערען דעריבער ניט גערעכענט פיר עכטע, כשר'ע אידען, אַזוי דאָס די ווייסע ווילען מיט זיי

זיך ניט מתחתן זיין. די ווייסע אידען ווערען איינגעטיילט אין צוויי קלא-סען: בני ישראל און יהודים. ווי די זאגע ערצעהלט זיינען די בני ישראל די ערסטע, וואס זיינען געקומען אין אינדיען פון די עשרת השבטים, אין ערך 150 יאהר פאר דעם חורבן בית ראשון. די יהודים, גלויבט מען, שטאמען פון די שבטים יהודה און בנימין און זיי זיינען געקומען אין אינדיען נאך דעם חורבן בית שני. די נייע פארשער אבער בעהויפטען, דאס די בני ישראל פון אינדיען שטאמען פון אראביען.

די בני ישראל האבען ביז ניט לאנג צוריק געוואוסט גאנץ ווייניג פון דער אידישער רעליגיאן, דאך האבען זיי זיך ניט פערמישט מיט אנדערע פעלקער און האבען אפגעהיט זייערע אלטע מנהגים. זיי ערצעהלען, דאס ווען זיי זיינען אנגעקומען אין אינדיען, האבען זיי געהאט א ספר דברי הימים, א כראניק, אין וועלכער עס איז געווען אויספיהרליך אנגעגעבען זייער אפ-שטאמונג מיט זייער געשיכטע, אבער מיט דער צייט, אונטער פיעלע צרות, איז דאס פערלארען געווארען.

די ערסטע צייט נאך זייער אנקומען דארט האבען די בני ישראל זעהר פיעל געליטען פון די אינדיער, וועלכע האסען יעדען מענשען פון אן אנדער גלויבען, ווייל זיי רעכנען איהם פיר א טמא. ווען א בן ישראל האט בעגעגענט אן אינדיער אין גאס האט ער זיך געמוזט זעצען אויף דער ערד אום דער אינדיער זאל חס ושלום ניט דורכגעהן אין דעם בן ישראל'ס שאטען און דורך דעם ווערען טמא. די בני ישראל זיינען אין די אלטע ציי-טען ניט צוגעלאזען געווארען צו קיין ארבייט, נאר איין זאך האט מען זיי ערלויבט צו טאן — צו מאכען מאהן-אויל, אן ארבייט, וועלכע די אינדיער האלטען פיר זעהר א נידריגע. דיזער צושטאנד האט געדויערט ביז די מאהמעדאנער האבען בעהערשט אינדיען. דאן האבען די בני ישראל אנ-געהויבען זיך בעשעפטיגען מיט ערד-ארבייט און פערשיידענע אנדערע אר-בייטען. ווען אינדיען איז געקומען אונטער דעם שוץ פון ענגלאנד האבען די בני ישראל בעקומען די פולע פרייהייט, פיעלע פון זיי זיינען אריין אין ענגלישען מיליטער-דינסט און האבען זיך דערדינט צו הויכע אמטען.

אין דער העברעאישער ליטעראטור פון מיטעלאלטער ווערען אפט-מאל דערמאהנט די אידען אין אינדיען, אבער די בעריכטען וועגען זיי זיינען פערשיידען. צ. ב. דער רמב"ם אין זיין תשובה צו די חכמי לוניל אין יאהר 1149 זאגט וועגען די אידען אין הודו (אינדיען), דאס זיי ווי-סען אפילו ניט די תורה שבכתב, ד. ה. תורת משה, און וויסען בכלל גארניט פון דער אידישער רעליגיאן, אויסער וואס זיי היטען שבת און

מילה. דער בעוואוסטער רייזענדער פון 12טען יאהרהונדערט בנימין פון טודילה דערמאָהנט אין זיין רייזע־בעשרייבונג די אידען אין אינדיען און דערצעהלט גראָדע פערקעהרט, דאָס די אידען אין מאַלאַבאר (מערב־אינדיען) ווייסען אפילו תורה שבעל פה, ד. ה. אויך דעם תלמוד.

אין דער יעצטיגער צייט פיהרען זיך אויף די בני ישראל פון אינדיען אין רעליגיאָן גלייך מיט אַלע אַנדערע אידען, נאָר אייניגע אייגענע אַלטע מנהגים האַלטען זיי נאָך אויף. זונדערבאַר איז זייער מנהג תשעה באב אויף דער נאַכט נאָך דעם תענית. דאַמאָלס וויקלען זיי איין לינזען אין א בגד, לעגען דאָס אריין אין א כלי מיט וואַסער און קאָכען דאָס מיט פער־שיידענע בשמים. דאָס איז ביי זיי א סימן פון אבלות, פון טרויער *). זיי זיינען זיך נוהג צו פאַסטען גאַנץ חדש אלול און עשרת ימי תשובה. ראש השנה איז ביי זיי א פרעהליכער יום טוב. דעם טאָג נאָך יום כפור מאַכען זיי גרויסע מאָהלצייטען, לאַדען איין פיעלע געסט, גיבען מתנות צו אָרימע לייט און קוסען די הענט פון זייער חזן אָדער לעהרער, ווי עס פלעגען טאָן די אידען אין צייט פון בית שני דעם כהן גדול. חמשה עשר בשבט איז ביי זיי א גרויסער יום טוב, מען עסט פרוכט און מען זינגט מזמורים פון הבדלה לכבוד אליהו הנביא, ווייל זיי גלויבען, אַז אין דיזען טאָג איז אליהו הנביא אַרויף אויף'ן הימעל. די בני ישראל דערמאָהנען אליהו הנביא אין אַלע יום־טוב'דיגע טעג און ביי יעדער שמחה. דער פסוק „שמע ישראל" געהט ניט אַראָפּ פון זייערע ליפּען; זיי זאָגען איהם ביים אויפשטעהן און ביים לעגען זיך און צו יעדער צייט מיט גרויס התלהבות. עס איז ביי זיי אַן אַלטער מנהג ניט שערען אָדער גאָלען א קינד ביז עס ווערט אַלט פינף יאָהר, און דאַן, ווען מען גאָלט איהם צום ערסטען מאָל, מאַכט מען א גרויסע סעודה און צערעמאָניע. דאָס אָפּגעגאָלטע האָאר ווערט אָפּגעוואויגען מיט גאָלד אָדער זילבער, וועלכעס ווערט געגעבען אַלס נדבה פיר די הצטרכות פון שול.

די בני ישראל זיינען קערפּערליך זעהר שעהן און שטעהען גייסטיג זעהר הויך, לויט ווי דער ריכטער פון דעם סופרים קאָורט (העכסטען געריכט) פון באָמביי כאַראַקטעריזירט זיי. זיי צייכנען זיך אימער אויס אין מילי־טער־דינסט און פון זיי זיינען דאָ אין דער ענגלישער אַרמעע פיעלע גרויסע

*) עסען לינזען איז ווירקליך אַן אַלטער אידישער מנהג פון טרויער. דיזען מנהג דערמאָהנט דער בעריהמטער אידישער פוסק „שבלי הלקט" אין הלכות אבלות.

בעאַמטע. נעקליידט געהען זיי גלייך מיט אַלע אינדיער, נאָר אין דער לעצטער צייט האָבען זיי אָנגעפאַנגען צו קליידען זיך נאָך דער אייראָפּעאישער מאָדע. זייערע טעכטער האָבען אויפגעהערט צו טראָגען נאָז-בענדער, ווי די פרויען פון די אינדיער. די פּערזענליכע נעמען זייערע זיינען מעהרסטענס ווי די נעמען פון די שבטים, די פאַמיליען-נעמען זיינען גענומען פון די נעמען פון די דערפער אָדער שטעדט, וואו זיי זיצען. אין די לעצטע הונדערט יאָהר האָבען זיי זיך שטאַרק גענומען צו בילדונג. פיעלע פון זיי, סיי מענער, סיי פרויען, בעזוכען די אוניווערזיטעטען און פערנעהמען גרויסע שטעלעס אין דער רעגירונג. וואָס אָנבעטרעפט רעליגיאָן זיינען זיי בכלל אָרטהאָדאָקסען, אָבער עס זיינען דאָ צווישען זיי אויך רעפאָרמירטע.

אין יאָהר 1790 זיינען אָנגעקומען פון בבל אייניגע אידען אין באָמביי און האָבען זיך דאָרט בעזעצט. זיי פלעגען דאַווענען אין איין שול מיט די בני ישראל, אָבער האָבען ניט געוואָלט זיך מתחתן זיין מיט זיי. ווען דאָס איז בעוואוסט געוואָרען צו די רבנים אין צפת און טבריה האָבען זיי שטאַרק פּראָטעסטירט געגען דעם.

די צאָהל פון די אינדישע אידען אין אַלגעמיין איז יעצט אַן ערך 20,000, צווישען זיי רעכענט מען די בני ישראל אונגעפעהר 10,000 נפשות.

3. די באַבילאָניער און אַסיריער.

ווען מיר ווענדען זיך פון אינדיען צו מערב, בעגעגנען מיר צוערסט די דאָזיגע מלוכות, וועלכע האָבען זיך מעהר פון אַלץ אויסגע-צייכענט מיט זייער אונטערדריקענדער הערשאַפט, וואָס האָט אונערבאַרמליך אויסגעזויגען די בעזיגטע פעלקער, עקספּלואַטירט שקלאַפען-אַרבייט און געשטערט פרייע אַרבייט. אין דיזע מלוכות האָט דער דעספּאָטיזם פון די דינאַסטיעס געבליהט און געשלאָגען טיפע וואָרצלען. וואָס ווייטער מיר געהען צו מערב ווערט די געשיכטע פון פעלקער אַלץ אונרוהיגער, גרוייזאַמער, בלוטיגער. מלחמות זיינען דאָרט טאָג-טעגליכע ערשיינונגען.

שוין אין די עלטעסטע צייטען, נאָך פיעל פריהער אַלס נאָך אינדיען, האָבען די קולטור-ראַסען פון צענטראַל-אַזיען גענומען אויסוואַנדערן נאָך די פרוכטבאַרע לענדער פון דעם אייפראַט (פרת) און טיגרים (חדקל). עס איז קיין צווייפעל ניט, דאָס די קייל-שריפט (באַבילאָניש-אַסירישער כתב, וואָס איז עהנליך צו שפּיציגע פלעקלאַך) איז ניט ערפונדען געוואָרען דורך אַרישע שטאַמען, נאָר דורך טוראַנישע פעלקער, נעמליך די סומעריער און אַקאַדען, וועלכע האָבען לויט די עלטעסטע מאָנומענטען פון כאַלדעאַ (בבל) שוין 4,000 יאָהר פ. קר. געלעגט דעם פונדאַמענט צו דער אַסיריש-באַבילאָנישער קולטור. אָבער שוין 3,000 יאָהר פ. קר. געפינען מיר דיזע לענדער בעזעצט מיט סעמיטישע פעלקער. לויט אינשריפטען אין קייל-שריפט זיינען פאַר די סעמיטען דאָרט געוועזען אַרישע פעלקער. אָבער אין דער גאַנצער היסטאָרישער צייט זיינען דיזע לענדער געוועזען בעוואוינט נאָר פון סעמיטישע פעלקער. די עלטערע איינוואוינער פון דיזע לענדער, די טוראַניער און קושיטען (בני כוש), זיינען צוזאַמענגעשמאָלצען געוואָרען מיט די איינגעוואַנדערטע סעמיטען. לויט ווי אַלטע באַבילאָנישע בילדער ווייזען, זיינען די אור-איינוואוינער געוועזען אַ ווילדעס נעגער-פאָלק, וואָס האָט זיך בעשעפטיגט מיט יאַגד.

אָבער עס זיינען אויך דאָ בעווייזען, דאָס נאָך פאַר דער געשיכטליכער צייט האָבען די איינוואוינער פון באַבילאָניען (בבל) זיך שוין בעשעפטיגט מיט ערד־ארבייט און פיה־צוכט. וואו פרידליכע ערד־ארבייטער האָבען גע-וואוינט נעבען ווילדע יעגער האָבען זיי געמוזט זיך שיצען געגען אָנפאַלען און בויען פעסטע ווענט אַרום זייערע ערטער.

די גרינדונג פון דיזע שטעדט איז דעריבער געווען דאַמאָלס אַ נויט-ווענדיגקייט. דער לעהמיגער באָדען פון באַבילאָניען האָט געליפערט בוי-מאַטעריאַל, וואָס איז געווען לייכט צו בעאַרבייטען, אָבער פון דיזע-לעהם אַליין האָט מען ניט געקענט מאַכען קיין שטאַרקע ציגעל, וואָס זאָ-לען ניט צושטערט ווערען אין די רעגענס. אום דיזער לעהם זאָל קריגען די נויטיגע פעסטקייט האָט מען איהם געמישט מיט ערד־פעך, וואָס האָט זיך געפונען פיעל אין די בערג פון אַסיריען (אשור). די שטעדט, וואָס מען האָט דאַמאָלס געבויט, האָבען געהאַט אין זייער מיטען אַן אָנ-געשאָטענעם באַרג, פון וועלכען מען האָט גע-קענט זעהן, ווען ווילדע ווילען בעפאַלען די פעלדער, און וואַרנען די אַרבייטער זיי זאָלען אַריין צוריק אין די געמויערטע ווענט, וואָס האָ-בען געשיצט די שטאָדט. די בערג־בעוואוינער פון באַבילאָניען און אַסיריען האָבען זיך מעהר-סטענס בעשעפטיגט מיט פיה־צוכט. דיזע זיי-נען אַראָפּגעגאַנגען פון צייט צו צייט אין די פלאַכע לענדער, אין די טאָלען, האָבען אונטער-יאָכט די ערד־אַרבייטער און געגרינדעט פיעלע נייע שטעדט. דאָס איז די אורזאַך, וואָרום מיר געפינען אין די גאַנץ אַלטע צייטען אין דיזע ערטער אַזוי פיעלע איינצעלנע שטעדט, וועלכע זיינען דאַמאָלס געווען אונאָפּהענגיגע קעניגרייכען. פון דיזע קליינע קעניגרייכען האָבען זיך ענטוויקעלט צוויי גרויסע און מעכטיגע מלוכות: באַבילאָניען (בבל) און אַסיריען (אשור), פון וועלכע באַבילאָניען איז געווען די עלטערע.

אַ קעניג.

לויט די בעריכטען פון דעם באַבילאָנישען פריסטער בעראָסוס, וועלכער האָט געלעבט אין 3טען יאָהרהונדערט פ. קר., איז באַבילאָניען געגרינדעט געוואָרען 2,000 פ. קר. אַ פאָרשער פון דער נייער צייט, פ. האָממעל, בע-ווייזט דורך שפּראַך־פאָרשונג, דאָס באַבילאָניען איז געגרינדעט געוואָרען צווישען 3,700 — 3,800 פ. קר.

די עלטעסטע געשיכטע פון באַבילאָניען איז פול מיט וואונדערליכע ערצעהלונגען און זאַגעס. צווישען דיזע שפּילט די הויפּט־ראָלע די זאַגע וועגען דעם מבול. לויט דער זאַגע האָט דער לעצטער פון צעהן באַבילאָנישע קעניגען, קסיסוטהראָס, זיך גערעטעט פון דעם מבול מיט פערשיידענע חיות אויף אַ שיף. אויך דערצעהלען באַבילאָנישע זאַגעס פון דער צומישונג פון שפּראַכען נאָך דעם מבול. דיזע זאַגעס שטימען מיט די ערצעהלונגען פון תורת משה. לויט די באַבילאָנישע זאַגעס האָט נ מ ר ו ד באַלד נאָך דעם מבול געגרינדעט אַ מלוכה אין צפון פון כאַלדעאַ. זיי דערמאָהנען אויך אַ קעניג א ו ר ו ך אָדער א ר ך, וועלכער שיינט צו זיין אַ געשיכטליכע פּערזאָן, ווייל עס עקסיסטירען נאָך יעצט חורבות פון כאַלדעאישע שטעדט, אויף וועלכע דיזער נאָמען קומט פאַר זעהר אָפט. די הויפּטשטאָדט פון דעם קעניג אורוך איז געווען א ו ר, וועהרענד ב ב ל איז ערסט שפּעטער געוואָרען די הויפּטשטאָדט פון דיזען קעניגרייך. איינער פון די מעכטיגסטע קעניגען פון דיזער מלוכה שיינט צו זיין ס ר ג ו ן ד ע ר 1 ט ע ר אָדער ג ו ר ג ו נ אַ, וועלכער האָט געהערשט פון 1825 ביז 1775 פ. קר. וועגען דיזען קעניג געפינען זיך נאָך פיעלע אינשריפטען. די באַבילאָנישע הערשאַפט איז ביסלאַכוויז געוואָרען שוואַכער און שוואַכער דורך די מאַכט פון אַסיריען (אשור) און האָט אין דעם 16טען יאָהרהונדערט פ. קר. אָנגעהויבען צו זינקען. אַסיריען, וועלכע איז פריהער געווען אונטערגעיאָכט אונטער באַבילאָניען האָט דורך קאַמף געקריגען איהר זעלבשטענדיגקייט און איז ענדליך געוואָרען אַ וועלט־מאַכט. פון די באַבילאָנישע קעניגען, וועלכע האָבען נאָך שפּעטער געשפּילט אַ ראָלע, איז צו דערמאָהנען נאָר נבוכדנצר דעם 1טען און מרודך־נאַדין־אַך, אונגעפעהר 1100 פ. קר.

אַסיריען. לויט די עלטעסטע אַסירישע אינשריפטען איז אַ ס ו ר־ב ל־נ י ז י ס געווען דער ערסטער קעניג, וועלכער האָט אין 16טען יאָהרהונדערט פ. קר. פעראייניגט אַלע אַסירישע שבטים אין איין פאָלק. ש ל מ נ א ס ר ד ע ר 1 ט ע ר, וועלכער האָט געקיניגט פון 1290 ביז 1270, האָט איינגענומען אַ טייל פון די בערג, וועלכע רינגלען אַרום דעם טאָל פון דעם טייך טיגרים (חדקל). ער האָט געגרינדעט אַ נייע הויפּטשטאָדט קאַלעה אָנשטאָט דער פריהערדיגער הויפּטשטאָדט אַסור (אשור). די אַסירישע קעניגען האָבען געהאַט אַן אונבעגרענצטע מאַכט, זיי זיינען געווען די העכסטע ריכטער, די העכסטע אַרמעע־פיהרער און די העכסטע פּריסטער, זיי האָבען זיך בעטראַכט אַלס די

פּערטרעטער פון גאָט דורכצופיהרען זיינע בעפעהלען. זיי האָבען געוועלטיגט איבער דעם פאָלק מיט אייזערנער דעספּאָטיע. ווי עס זעהט אויס, האָבען זיי גוט געוואוסט די קונסט, ווי צו פערשקלאַפען אַ פאָלק און מאַכען עס געהאָרזאַם, אָהן דעם מינדעסטען ווידערשטאַנד, אַנדערס וואָלט געוועזען שווער צו פערשטעהן, ווי אַזוי אַזאַ קליינעם לאַנד האָט זיך געקענט ערהייבען צו אַ וועלט־מאַכט.

צווישען די ערסטע זיגרייכע אַסירישע קעניגען גלענצט דער קעניג תּ ג ל ת ס א מ ד א ן ד ע ר 1 ט ע ר, וועלכער האָט רעגירט נאָך שלמנאסר'ן. דיזער הערשער האָט פערגרעסערט זיין קעניגרייך אין דרום און האָט איינגענומען באַבילאָניען. ער האָט זיך פון דעסטוועגען ניט ערלויבט די בעריהמטע שטאָדט בבל צו מאַכען פיר זיין הויפּט־שטאָדט; ער האָט זיך בענוגענט מיט דעם, וואָס ער האָט דאָרט אריינגעזעצט אַן אַסירישע דינאַסטיע און געצוואונגען צו צאָהלען טריבוט (מס). דיזע דינאַסטיע איז אָבער באַלד פערטריבען געוואָרען און באַבילאָניען האָט פיר אַ קורצע צייט צוריק געקריגען איהר זעלבשטענדיגקייט. אונטער דער געוואַלדיגער הערשאַפט פון תּ ג ל ת ־ פ ל א ס ר ד ע ם 1 ט ע ן, דעם עניקעל פון תגלת סאמדאן דעם 1טען, האָט אַסיריען געוואונען איהרע גרעסטע נצחונות. דיזער הערשער האָט זיך בעריהמט, דאָס ער האָט 42 לענדער איינגענומען, אַלע לענדער צווישען דעם מיטעללענדישען ים און די טייכען אייפראַט און טיגרים (פּרת און חדקל). קורץ פאַר דעם סוף פון זיין רעגירונג האָט ער געפיהרט מלחמה מיט באַבילאָניען, האָט איינגענומען די הויפּטשטאָדט, האָט פערוויסטעט און בערויבט דאָס גאַנצע לאַנד ביי די ברעגען פון אייפראַט. אָבער דער באַבילאָנישער קעניג מרודך־נאדין־אַך האָט איהם צוריק פערטריבען און ביי איהם אָפּגענומען פיעלע אָנגערויבטע זאַכען, צווישען דיזע פיעלע אַסירישע געטער־בילדער, וועלכע תגלת־פלאסר האָט מיט זיך געפיהרט. דיזע געטער־בילדער זיינען פערבליבען אין באַבילאָניען 400 יאָהר, מען האָט זיי דאָרט געהאַלטען טייער אַלס צייכענס פון זיג איבער די אַסיריער.

די געשיכטע פון אַסיריען דערצעהלט ניט פון וועלכע עס איז נצחונות נאָך דעם טויט פון תגלת פלאסר. דאָס אַסיריען האָט שוין מעהר קיין ראָלע ניט געשפּילט אין מערב־אַזיען, ווייזט אויף דער פאַקט, דאָס דאַמאָלס זיינען די אידישע קעניגען ד ו י ד און ש ל מ ה געוואָרען אונאָפּהענגיגע הערשער אין פּאַלעסטינאַ. דאָס וואָלט געוועזען אונמעגליך, ווען די אַסירישע קעניגען וואָלטען דאַמאָלס געוועזען אַזוי מעכטיג, ווי פריהער.

א נייע גליקליכע צייט האָט זיך אָנגעפאַנגען פיר אַסיריען מיט דעם קעניג אַ ס ו ר = א י ד אַ נ י = פּ אַ ל (סאַרדאַנאַפּאַל דער 1טער), וועלכער האָט רעגירט פון 888 ביז 860 פ. קר. דיזער קעניג האָט פערברייטערט זיין הערשאַפט אין אַלע ריכטונגען. ער איז דורכגעצויגען דורך פיעלע געגענדען און האָט איינגענומען לענדער, וועלכע די פריהערדיגע קעניגען האָבען גאָר אין זינען ניט געהאַט. די איינגענומענע לענדער האָט ער בעהאַנדעלט מיט גרויס אַכזריות. דעם הערשער, וועלכער האָט זיך ניט פריוויליג אונטערגעגעבען אונטער איהם, האָט ער אומגעבראַכט, די געפאַנגענע האָט ער געהייסען פּייניגען און נאָך דעם הענגען. פערוויסטענדיג און רויבענדיג האָט ער אַזוי גע-צויגען ביז דעם מיטעללענדישען ים. אויך מיט דעם אידישען קעניגרייך האָט ער געפיהרט מלחמה. פון לבנון האָט ער געבראַכט צעדער=בוימער

אַסור=אידאַני=פּאַל (סאַרדאַנאַפּאַל דער 1טער) אויף'ן טראָן.

און ציפּרעסען נאָך נינוה, די הויפּט=שטאָדט פון אַסיריען, אום דערמיט צו בעצירען די קעניגליכע געביידעס. דאָס בילד אויף דיזער זייט ווייזט, ווי דער קעניג, זיצענדיג אויף זיין טראָן, פייערט זיינעם אַ נצחון. די צייכנונג איז געמאַכט נאָך אַן אַסירישען מאָנומענט, וואָס געפינט זיך אין דעם בריטישען מוזעאום.

אַסור=אידאַני=פּאַל האָט זיך אויסגעצייכענט ניט נאָר מיט זיינע נצחונות, נאָר אויך מיט זיינע אויפטואונגען ביי זיך אין לאַנד. ער האָט געלאָזען גראָבען פיעלע קאַנאַלען, צווישען דיזע דעם גרויסען קאַנאַל, וואָס האָט פעראייניגט דעם טייך צאַב מיט דעם טיגרים. דיזער קאַנאַל איז גע-ווען 25 מייל לאַנג און איז געגאַנגען דורך אַ באַרג, אין וועלכען עס איז געווען דורכגעגראָבען אַ טונעל. ער האָט זיך זעהר פיעל בעשעפטיגט מיט

בוי־קונסט. די פּרעכטיגע געביידעס, וועלכע ער האָט געלאָזען אויפשטעלען, איבערטרעפען די בנינים פון אַלע פריהערדיגע קעניגען פון אַסיריען.

אויך די נאָכפאָלגער פון אַסור־אידאני־פּאַל האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט שרעקליכע אַכזריות. מיר לעזען פון שרעקליכע פּייניגונגען, וואָס קריגס־געפאַנגענע האָבען געהאַט אויסצושטעהן — פון קרייציגען, פערברענען, אָפּשניידען אברים, אויסשטעכען די אויגען א. אז. וו. כמעט אַלע אַסירישע קעניגען האָבען בעגאַנגען אַזעלכע גרויזאַמקייטען; פרידליכע, מענשליכע אַסירישע הערשער זיינען געווען זעהר ווייניג. צו די לעצטערע געהערט איוואַ־לוז דער 4טער (851 — 822 פ. קר.), דער מאַן פון סומוראַמיט, וועלכע איז פיליכט די העלדין פון דער זאַגע וועגען דער קעניגין סעמיראַמיס, וואָס ווערט דערצעהלט ביי דעם גריכישען היסטאָריקער העראָדאָט. די קעניגין סעמיראַמיס, וועלכע, ווי די זאַגע ערצעהלט, איז געווען די פרוי פון נינוס, דעם גרינדער פון דער שטאָדט נינוה

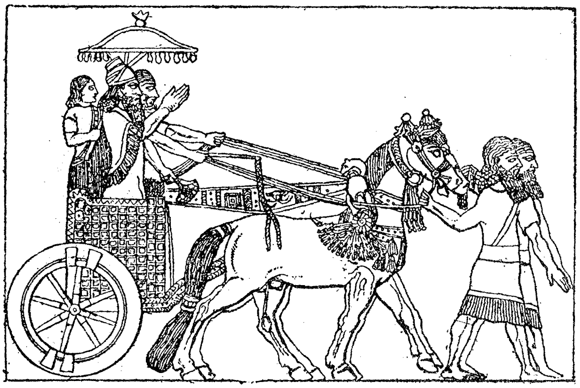

תגלת־פּלאסר.

2,000 פ. קר., און וועלכע האָט נאָך דער ערמאָרדונג פון איהר מאַן געפיהרט מלחמות, געשאַפען גרויסאַרטיגע געביידעס און וואונדער־ווערק, איז ניט געווען קיין געשיכטליכע פּערזאָן. די געשיכטליכע סעמיראַמיס (סומוראַמיט) האָט געלעבט פיעל שפּעטער און האָט זיך מיט קיין זאַך ניט אויסגעצייכענט אויסער מיט דעם, וואָס זי האָט אויפגעשטעלט איינִיגע שטאַאַטס־געביידעס. אַזוי ווי סומוראַמיט איז די איינציגע פרוי, וואָס ווערט דערמאָהנט אין די אַסירישע אינשריפטען, גלויבען די אַסיראָלאָגען (פאָרשער פון אַסירישע אַלטערטימער), דאָס סומוראַמיט איז געווען אַ קעניגין פון באַבילאָניען און איוואַ־לוז האָט זי געהייראַט אום דורך דעם צו פעראייניגען ביידע מלוכות, אַסיריען און באַבילאָניען,

אין איין מעכטיגע מדינה. דאָס איז נאָך זייער מיינונג דער גרונד, וואָרום זי ווערט אין די אינשריפטען דערמאָהנט צוזאַמען מיט איהר מאַן דעם קעניג.
די צייט פון די פרידליכע הערשער און פון דער רוהיגער אינערליכער ענטוויקלונג רופען די היסטאָריקער אָן: די צייט פון דער אָפּשוואַכונג פון דער אסירישער מלוכה. ווען פרעמדע לענדער ווערען ניט פערוויסטעט דורך שווערד און פייער, ווען געפאַנגענע קרעכצען ניט אונטער גרויזאַמע פּיי-

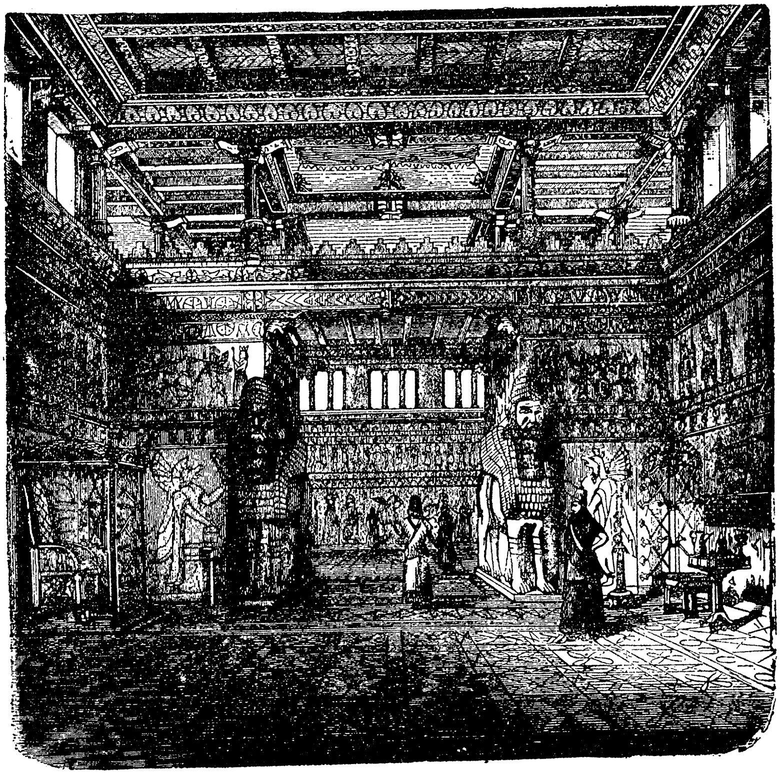

אַן אַסירישער קעניגליכער פּאַלאַץ פון אינוועניג.

ניגונגען אָדער פילען ניט אָן די רייהען פון די שקלאַפען, ווען מענשען ציי-גען ניט קיין ווילדקייט און פערשפּרייטען ניט אַרום זיך טויט או פערוויס-טונג, איז דאָס ביי די היסטאָריקער געווען אַ צייכען פון שוואַכקייט! און דעריבער בעגריסען דיזע היסטאָריקער מיט פרייד דעם מעכטיגען אַסי-רישען קעניג טוקלאַט=האַבאַל=אַסאַר דעם 2טען (745 — 727 פ. קר.), וועלכער האָט אַסיריען ווידער אויפגעריהרט און

די אסירישע הערשאפט פערשפרייט ווייטער און ברייטער פון אלע פריהער-דיגע אסירישע הערשער. אין דער ביבעל איז דיזער קעניג בע-וואוסט אונטער דעם נאמען פ ו ל אדער ת ג ל ת = פ ל א ס ר. דאס נעבען=שטעהענדע בילד, וועלכעס איז געצייכענט נאך אן אסירישען מאנומענט, שטעלט פאר דיזען קעניג, ווי ער שטעהט אויף א קריגס=וואגען. אויך די אידען האבען שטארק געפיהלט זיין אייזערנע האנד, פיעלע טויזענדער פון זיי זיינען דורך איהם געפאנגען געווארען און פערקויפט געווארען פיר שקלאפען. פון פאלעסטינא האט ער זיך א קעהר געטאן צו דמשק, וועלכע ער האט נאך א צוויי=יעהריגער בעלאגערונג איינגענומען. גאנץ סיריען איז דאמאלס גע-ווארען אן אסירישע פראווינץ.

נאך דעם טויט פון טוקלאט=האבאל=אסאר האבען די אונטערגעיאכ-טע לענדער זיך אויפגעהויבען געגען אסיריען, אבער די קעניגען ש ל מ נ א ס ר ד ע ר 5 ט ע ר (725 — 721 פ. קר.) און ס ר ג ו ן ד ע ר 2 ט ע ר (721 — 704 פ. קר.) האבען זיי אין גאנצען אונטער-געיאכט און פעראייניגט אלע מערב=אזיאטישע לענדער אונטער דער אסירי-שער הערשאפט. שלמנאסר דער 5טער האט בעזונדערס פעניציען (כנען) און סיריען ווידער אונטערגעיאכט. אויך פאלעסטינא האט געפרופט בע-פרייען זיך פון דעם יאך פון אסיריען, אבער עס איז איהר ניט געלונגען. דער קעניג הושע פון די מלכי ישראל האט זיך געווענדט נאך הילף געגען שלמנאסר'ן צו עגיפטען, אבער שלמנאסר האט בעזיגט די מלוכה פון ישראל איידער עגיפטען איז געקומען צו הילף. הושע איז אריינגעווארפען גע-ווארען אין געפענגניס, וואו ער איז געשטארבען. שלמנאסר האט אבער ניט געקענט איינעהמען די הויפט=שטאדט פון די עשרת השבטים, שומרון, דאס האט ערסט דורכגעפיהרט סרגון דער 2טער.

אונטער דיזע לעצטערע קעניגען איז נינוה, די אלטע הויפטשטאדט פון אסיריען, געווארען די גרעסטע און וואונדערבארסטע שטאדט אין דער וועלט. שלמנאסר האט צו דיזער שטאדט צוגעבויט א גאנץ נייעם טייל, פון וועלכען עס זיינען נאך פערבליבען די רעסטען פון א פאלאץ צווישען די רואינען פון חארסאבאד (א דארף אין אזיאטישער טערקיי). דער נביא נ ח ו ם פערגלייכט די צאהל פון איהרע האנדעלס=לייט מיט די שטערן פון הימעל און מיט אונצעהלבארע מחנות פון היישעריקען. דער גריכישער היסטאריקער דיאדאר פון סיציליען שרייבט, דאס נינוה איז גע-ווען אונגעהייער גרויס. לויט יונה הנביא האט נינוה געהאט א שטח פון

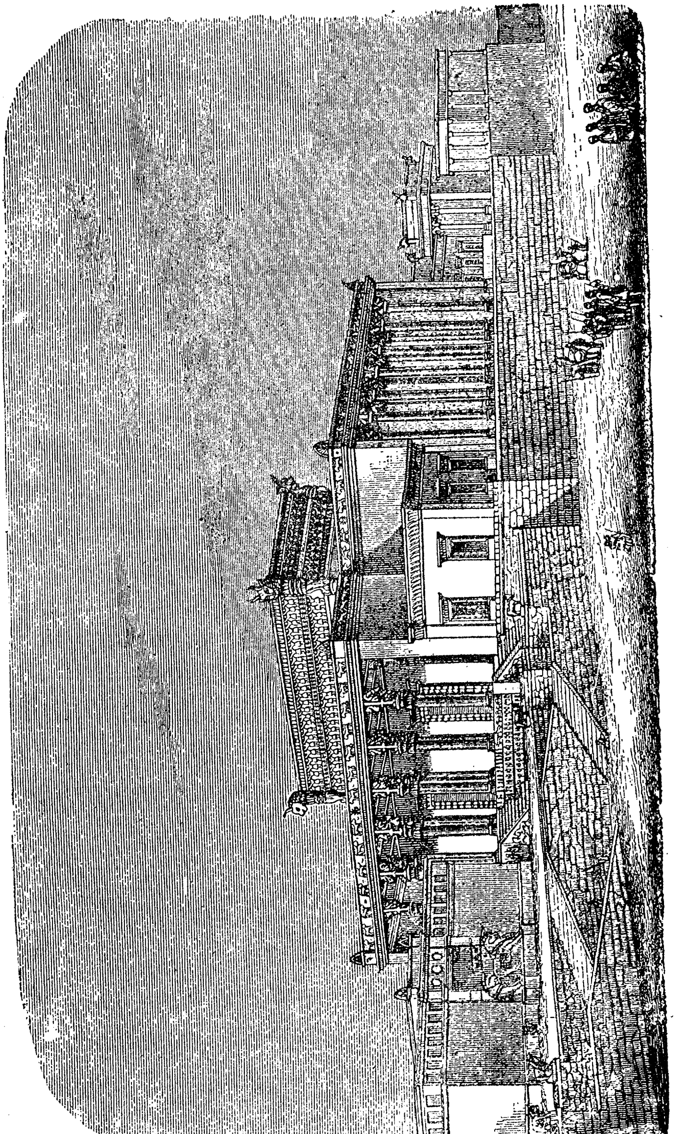

אַ טעמפּעל־געבײדע אין נינוה.

3 טעג רייזע. דיזע בעהויפּטונגען האָט מען געהאַלטען פיר גוזמאות, איבער־טרייבונגען, אָבער נאָך די אויסגראָבונגען, וואָס מען האָט געמאַכט אין דער נייערער צייט, און נאָך דער מיינונג פון דעם אסיראָלאָגישען געלעהר־טען לאַיאַרד, שיינען דיזע בעהויפּטונגען צו זיין ריכטיג. לאַיארד האַלט די חורבות פון נמרוד, קויונדזשוק, חאָרסאַבאַד און קאַראַמלאָס פיר די טיילען פון איינער און דער זעלביגער שטאָדט, וועלכע האָבען אַלע צו־זאַמען ווירקליך אַ שטח פון 3 טעג רייזע. נאָך זיין מיינונג איז יעדעס פּערטעל אַ קעניגליכע רעזידענץ, אַרומגערינגעלט מיט אַ שטאַרקער מויער און פערשיידענע פעסטונגען און ענטהאַלט אין זיך אויסער די וואוינונגען אויך גרויסע יאַגד־פּלעצער, גערטנער און גראָז־פּלעצער פיר פּאַשע. דאָס נעבען־שטעהענדע בילד פון אַ טעמפּעל גיט אַ בעגריף פון די שענקייט און גרויסקייט פון די געביידעס אין נינוה.

די מאַכט פון אַסיריען האָט אַלץ געשטיגען העכער און העכער. דער נאָכפאָלגער פון סרגון דעם צווייטען איז געווען דער מעכטיגער סנחריב (704 — 681 פ. קר.). ער האָט ווידער אונטעריאָכט די מעדיער און באַ־בילאָניער (פעלקער פון מדי און בבל), וועלכע האָבען זיך ביי גינסטיגע גע־לעגענהייטען געמאַכט אונאָפּהענגיג. אַן אַסירישע אינשריפט בעצייכענט איהם אַלס בעזיגער פון אַלע קעניגען פון אַזיען פון דעם אויבערסטען וואַלד (לבנון) ביז צום אונטערסטען ים (פּערסישען ים־בוזים), וועלכער האָט אונ־טערגעיאָכט דעם באַבילאָנישען קעניג מרודך־בלאדן און פיעלע שטעדט פון באַבילאָניען, מעדיען, סיריען און פעניציען.

זיין זוהן אסר־חדון (681 — 667) איז געווען נאָך מעכטיגער און קריגערישער פון איהם. ער האָט בעזיגט עגיפּטען, איינגענומען די בעריהמטע עגיפּטישע שטעדט מעמפיס (מוף) און טהעבען (נא אמון), און האָט נאָך געהייסען אויסקריצען זיין נאָמען אין שטיין אַלס „קעניג פון עגיפּ־טען, טהעבען און עטהיאָפּיען” נעבען די זיג־מאָנומענטען פון דעם בעריהמ־טען עגיפּטישען קעניג ראַמסעס דעם 2טען. אסר־חדון'ס זוהן, אסור־באן־האבאל (667 — 626), האָט עגיפּטען נאָך מעהר אונטערטע־ניג געמאַכט.

אין דער צייט פון אסור־באן־האבאל'ס רעגירונג האָט אַסיריען דער־גרייכט די העכסטע שטופע פון איהר מאַכט. נאָך דיזען הערשער האָט אַסי־ריען אָנגעהויבען אַרונטערצוגעהן פון איהר גרויסקייט. די אונטערטע־ניגע לענדער: עילם, באַבילאָניען, אַראַביען, סיריען, לידיען, עגיפּ־טען האָבען אָנגעהויבען רעבעלירען געגען דעם דרוק פון דעם אַסירישען דעם־

פּאַטיזם. די אַסיריער האָבען צוזאַמענגענומען אַלע קרעפטען די רעוואָלוציאָנען צו דערשטיקען. צוערסט האָבען זיי זיך גענומען צו באַבילאָניען, וועלכע איז נאָך אַ לאַנגער בעלאַגערונג געוועזען געצוואונגען זיך צו אונטערגעבען. דאַן האָבען זיי זיך גענומען צו עילם. אין דיזען לאַנד האָבען די אַסיריער אָנגעמאַכט גרויסע חורבנות און צולעצט איז אויך געפאַלען די גרויסע און בעריהמטע שטאָדט ס ו ז אַ (שושן), וועלכע איז צוליב איהר שענקייט אָנגערופען געוואָרען „די שטאָדט פון די געטער" (645 פ. קר.). דאָס קעניגרייך עילם איז אין גאַנצען אונטערגעגאַנגען, זיינע איינוואוינער זיינען פערטריבען און צושפּרייט געוואָרען איבער די פערשיידענע מדינות פון דער אַסירישער אימפּעריע. דאָס איינציגע לאַנד, וואָס איז געבליבען ניט בעריהרט פון דער אייזערנער האַנד פון אַסור=באַן=האַבאַל, איז געוועזען עגיפּטען. ווי עס שיינט, האָט דיזער דעספּאָט ניט געוואַגט אָנצופאַנגען מיט דעם בעריהמטען מעכטיגען עגיפּטישען קעניג פּסאַמעטיך.

אָבער דיזע אַלע גרויסע נצחונות האָבען ניט געגעבען אַסיריען גענוג קראַפט צו אַ דויערהאַפטער עקסיסטענץ. דאָס פאָלק האָט געזיפצט אונטער דעם דרוק פון דער שרעקליכער דעספּאָטיע, דער אַדעל און די בעאַמטע האָבען זיך איבערגעגעבען צו אַ הולטייסקען לעבען, וועלכעס האָט זיי געמאַכט פיר שוועכלינגען. די אונגעוועהנליכע אכזריות פון אַסור=באַן=האַבאַל געגען די אונטערטעניגע פירסטען האָבען זיי שרעקליך ערביטערט געגען אַסיריען. און דעריבער, ווי נאָר אַסור=באַן=האַבאַל איז געשטאָרבען (626 פ. קר.), האָט אַסיריען ניט געקענט ביישטעהן דעם גרויסען שטורם פון אַלע אונטערדריקטע פעלקער. אַזוי באַלד ווי זיין זוהן אַסור=אידיל=אילי איז אַרויף אויף דעם אַסירישען טראָן האָבען זיך געגען איהם אויפגעהויבען ק י אַ ק ס אַ ר ע ס, דער קעניג פון מעדיען (מדי), און נ אַ ב ו = ב ו ל = אַ ס י ר (נבו=פּלאסר), דער קעניג פון באַבילאָניען. זיי זיינען אַרויס געגען איהם מיט אַן אונגעהייער גרויסער מיליטערישער מאַכט און האָבען בעלאַגערט די אַסירישע רעזידענץ נינוה. אַסור=זידיל=אילי האָט זיך אַפּילו פערטיידיגט מיט גרויס מוט, אָבער צו זיין אונגליק האָט אַ פערפלייצונג איינגעריסען אַ שטיק פון דער מויער און דאָס האָט די בעלאַגערער געגעבען די מעגליכקייט אַריינצוגעהען אין שטאָדט. ווען דער אונגליקליכער אַסירישער קעניג האָט געזעהן, דאָס עס איז פיר איהם ניטאָ קיין רעטונג, האָט ער אַליין אונטערגעצונדען זיין פּאַלאַץ און האָט זיך פערברענט צוזאַמען מיט זיינע ווייבער און זיינע אוצרות (625 פ. קר.). די פּרעכטיגע שטאָדט נינוה איז צושטערט געוואָרען ביז צום גרונד און די מעכטיגע אַסירישע אימפּעריע

האָט אויפגעהערט צו עקסיסטירען. די זיגער האָבען זיך צוטיילט מיט די בעזיגטע מדינות. קאַיאַקסאַרעס האָט צוגענומען אַסיריען און נאַבו=בול=אוסור האָט צוגענומען מעסאָפּאָטאַמיען (ארם נהרים). סיריען און פּאַלעס-טינאַ און האָט דיזע פעראייניגט מיט באַבילאָניען. פון דער געוועזענער אַסירישער אימפעריע זיינען יעצט ענטשטאַנען צוויי נייע קעניגרייכען: דאָס קעניגרייך מ ע ד י ע ן (מדי) און נ י י = ב אַ ב י ל אָ נ י ע ן.

אונטער דער רעגירונג פון נאַבו=בול=אוסור איז באַבילאָניען געוואָרען גרויס און שטאַרק. אַנשטאָט נינוה איז באַבילאָן (בבל) געוואָרען די גרעס-טע הויפּטשטאָדט. די בעפעסטיגונגען און גרויסע געביידעס, וועל-כע נאַבו=בול=אוסור האָט אונטערגענומען פיר די בעשיצונג און פערשענע-רונג פון דער שטאָדט, האָט זיין זוהן נ אַ ב ו = ק ו ד ו ר = אַ ו ס ו ר אָדער נ ב ו כ ד נ א צ ר (604 — 561 פּ. קר.) פאָרטגעזעצט און האָט געבראַכט באַביליאָן צום העכסטען גלאַנץ. צו עהרע פון זיין ווייב פון מעדיען האָט נבוכדנאצר געלאָזען מאַכען די „הענגענדע גערטענער פון סע-מיראַמים", וועלכע האָבען זיך גערעכענט פיר איינס פון די וואונדער=ווערק פון דער אַלטער וועלט.*)

עגיפּטען האָט נאָך אין דער צייט פון נאַבו=בול=אוסור בעפאַלען דאָס לאַנד יהודה און סיריען, אָבער נבוכדנאצר האָט די עגיפּטער אין גאַנצען צושלאָגען ביי כרכמיש, אַ שטאָדט ביי דעם ברעג פון אייפראַט (פּרת), און האָט זיי פערטריבען צוריק. פינף יאָהר שפּעטער האָט אויך דאָס לאַנד יהודה זיך געמוזט אונטערגעבען אונטער זיין שווערד, ירושלים איז צו-שטערט געוואָרען און אַ גרויסער טייל פון דער בעפעלקערונג איז פערטרי-בען געוואָרען אין בבל (597 פּ. קר.).

נבוכדנאצר האָט געבראַכט באַבילאָניען צו דער העכסטער מאַכט; ער האָט בעהערשט האַלב אַזיען און אַלע פיינד האָבען געציטערט פאַר איהם. אָבער אַזוי געשווינד ווי דיזעס קעניגרייך איז אַרויפגעשטיגען צו זיין העכס-טער גדולה, אַזוי גיך איז עס געזונקען צוריק. דער זיגרייכער נבוכדנאצר איז געשטאָרבען אין דעם יאָהר 561 פּ. קר. זיינע נאָכפאָלגער זיינען געווען הולטייסקע, אויסגעלאַסענע דעספּאָטען. זיין זוהן א ו י ל = מ ר ו ד ך און זיין נאָכפאָלגער נ אַ ב ו = נ אַ ה י ד, וועלכער האָט זיין זוהן ב ע ל = ס אַ ר = אַ ו ס ו ר (בלשצר) געמאַכט אַלס מיט=קעניג, זיינען געוועזען גרוי-סע בריות צו געבען רייכע בעלער און צו ווייזען דער וועלט זייער רייכטום

*) וועגען סעמיראַמיס ז. זייט 109.

און גלאַנץ, אָבער זיי זיינען ניט געווען אין שטאַנד צו ווייזען גבורות אויף'ן שלאַכט=פעלד. אין דיזער צייט איז ערשינען אויף דער ביהנע פון דער געשיכטע דער קעניג צ י ר ו ס (כורש), דער גרינדער פון דער פער-סישער אימפעריע, וועלכער האָט בעשלאָסען אונטער=צו=וואַרפען באַבילאָניען אונטער זיין הערשאַפט. די אָפגעשוואַכטע אויסגעלאַסענע באַבילאָנישע הער-

דער קעניג שטעכט אויס אַ געפאַנגענעם די אויגען.

דאָס צעהלען פון אָפגעהאַקטע קעפּ.

שער און פירסטען האָבען זיך ניט געקענט וועהרען געגען דיזען פערסישען לייב און באַבילאָניען איז געפאַלען אין די הענד פון די פערסיער (538 פ. קר.). בעל=סאַר=אוסור איז געפאַלען אין קאַמף, און אין אַ קורצער צייט נאָך דעם, ווי אַסיריען האָט אויפגעהערט צו עקסיסטירען אַלס וועלט=מאַכט, איז אויך באַבילאָניען געפאַלען און איז געוואָרען אַ טייל פון דער

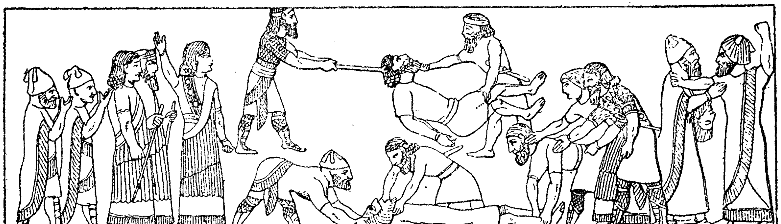

די פייניגונג פון געפאַנגענע.

פערסישער אימפעריע. די פערסישע הערשער האָבען די פרעכטיגע שטאָדט באַבילאָן ניט צושטערט און האָבען די איינוואוינער מילד בעהאַנדעלט.

דיזע פלעצליכע ענדערונגען, דאָס שטייגען און זינקען, וועלכע מיר זעהען אין די באַבילאָניש=אַסירישע וועלט=מלוכות, איז דער רעזולטאַט פון אַ דעספּאָטיזם, וועלכער האָט צו זיך ניט געהאַט קיין גלייכען אין קיין

שום אַנדערער מלוכה. אין דיזע מלוכות האָט נאָר געהערשט איין ווי־לען — דער ווילען פון דעם הערשער. דאָס פאָלק איז געווען בלויז אַ ווערק־צייג אין די הענט פון דעם הערשער, אַ ווערקצייג אָהן אַ ווילען. דאָס שיק־זאַל, דער גורל פון גאַנצען לאַנד איז געלעגען אין איין איינציגער האַנט. איז די האַנט געווען שטאַרק, האָט זיך די וואָג־שאָל פון גליק אויפגעהויבען, איז זי אָבער געווען שוואַך, איז די וואָג־שאָל אַרונטער. די אַסירישע הער־שער האָבען געפאָדערט געטליכע פערעהרונג און דאָס פאָלק האָט זיי דיזע פערעהרונג געגעבען. אַלע גבורות, אַלע נצחונות זיינען צוגעשריבען גע־וואָרען צו די קעניגען. די גרויסע מחנות סאָלדאַטען זיינען נאָר געווען אַ ביי־זאַך. די קעניגען אַליין זיגען, די קעניגען אַליין נעהמען איין פעסטונ־גען, און דאָס פאָלק, דאָס מיליטער, איז גאָר גיט. אויף בילדער־ווערק, וועל־כע מען האָט געפונען צווישען די אַלטע חורבות פון אַסיריען און באַבילאָניען, ווערען די קעניגען פאָרגעשטעלט אַלס ריזען און די איבריגע קריגס־לייט אַלס קליינע — דאָס איז צו וויזען, אַז דער הערשער איז העלדישער און מעכטיגער אַלס אַ מענש פון אַן אַנדערן שטאַנד.

ווי ווילד, ווי באַרבאַריש די אַסיריער זיינען געווען, הגם זיי זיינען געווען אַ קולטור־פאָלק, ווייזען קלאָר די נעבען־שטעהענדע בילדער, וועלכע זיינען געקאָפּירט פון געפונענע אַסירישע בילדער־ווערק. דיזע בילדער שטעלען פאָר, ווי דער קעניג, מיט זיין אייגענער האַנט, שטעכט אויס די אויגען פון אַ געפאַנגענעם, ווי מען שניידט אָפּ די קעפּ פון גע־פאַנגענע און מען צעהלט זיי, ווי מען פייניגט געפאַנגענע מיט אַלערליי פייניגונגען. און אַזעלכע גרויזאַמע מעשים האָט מען נאָך געהאַט די ווילדע חוצפּה צו פעראייביגען אַלס שטאָלץ. דאָס אַלץ איז דער טרויעריגער רעזול־טאַט פון דעספּאָטיזם.

דער עקאָנאָמישער און סאָציאַלער צושטאַנד אין באַבילאָניען און אַסיריען. די טייכען אייפראַט (פרת) און טיגרים (חדקל), וועלכע האָבען בעוועסערט אַסיריען און באַבילאָניען, זיינען פיר דיזע לענדער גע־ווען דאָס זעלביגע, וואָס דער נילוס איז געווען פיר עגיפּטען. אויך דיזע טייכען האָבען מיט זייערע איבערשוועמונגען בעוועסערט דאָס לאַנד און האָבען געמאַכט פרוכטבאַר די ערד אַרום. די ביידע טייכען זיינען געווען גוט פיר שיפען־גאַנג און האָבען שוין פון זעהר אַלטע צייטען געדינט אַלס נאַטירליכע וועגען פיר האַנדעל און פערקעהר מיט פערשיידענע פעלקער. פיעל האָט געהאָלפען צו דער ענטוויקלונג פון מסחר און קולטור דער פאַקט, וואָס דער ים איז געווען זעהר נאָהענט צו דיזע לענדער. דיזע אייגענשאַפ־

טען האָבען געווירקט אויף די ערסטע בעוואוינער פון דעם לאַנד צו פער־בייטען זייער וואַנדער־לעבען אַלס פאַסטוכער אויף אַקער־בוי און פיהרען אַן אַנזעסיגעם לעבען. די אַפטע שטאַרקע פערפלייצונגען פון דעם אייפראַט האָבען געהאַט נאָך אַ סאָרט ווירקונג אויף די ענטוויקלונג פון קולטור אין יענע געגענדען, נעמליך: זיי האָבען געפיהרט צו דער ענטוויקלונג פון אַ קאַנאַל־סיסטעם מיט פערשיידענע בוי־ווערק ביי די ברעגען פון דעם טייך צו פערבעסערן און פערגרעסערן דעם פערקעהר פון שיפען. די נעטיגקייט פון אַזעלכע מיטלען האָט נאַטירליך געפיהרט צו פאָרשריט אין דער טעכני־שער קונסט.

אַקער־בוי איז אין באַבילאָניען און אַסיריען מיט דער הילף פון קינסט־ליכער בעוועסערונג געוועזען אויסגעצייכענט. פאַבריקאַציאָן האָט בעזונדערס אין באַבילאָן דערגרייכט אַ הויכע שטופע, איבערהויפט די וועבעריי פון וואָל און ליינען. די באַבילאָנישע טעפּיכען (קאָווייאָרען) האָבען זיך געפּרייזט זעהר הויך פיר זייער גוטע קוואַליטעט און רייצענדע פאַרבען און זיי זיינען געוועזען געזוכט איבעראַל. פון העלפאַנד־ביין און פון האַרטע האָלצען, וואָס די באַבילאָניער פלעגען איינקויפען אין אינדיען, פלעגען זיי מאַכען זעהר קונציגע שניצערייען; פון אינדישען שטאָהל פלעגען זיי אויסאַרבייטען פערשיידענע פיינע שטאָהלענע אַרטיקלען; פון די עדלע מעטאַלען, פון גאָלד און זילבער, פלעגען זיי מאַכען פערשיידענע שמוק־זאַכען, צירונגען. אויסער דיזע אַרבייטען זיינען אין באַבילאָן פערפערטיגט געוואָרען פערשיי־דענע זאַלבען און אַלערליי פּערפיומען פיר טואַלעט. דיזע אַלע אינדוסטריע־צווייגען האָבען געבראַכט אין לאַנד פיעל רייכטום. דורך איהר מסחר איז באַבילאָן געקומען אין בעריהרונג מיט אַראַביען, עגיפּטען, פעניציען און אַנדערע לענדער. באַבילאָן האָט ניט נאָר פערקויפט איהרע פּראָדוקטען אין יענע לענדער, נאָר זי האָט אויך אימפּאָרטירט פיעלע אַרטיקלען פון יענע לענדער צו זיך. פון אַראַביען האָט זי אימפּאָרטירט פערשיידענע געוויר־צען, פון אינדיען — שאַאַלען און יאַגד־הינד. פון אַרמעניען — וויין, פערד און פערשיידענע מעטאַלען.

אין באַבילאָניען זיינען געוועזען אַלע נעטיגע בעדינגונגען צו ענטוויקלען אַ הויכע קולטור. די אונגעוועהנליכע פרוכטבאַרקייט פון דער ערד, די גרויסע האַנדעלס־פערבינדונגען מיט אַנדערע לענדער, די הויך־ענטוויקעל־טע אינדוסטריע האָבען דיזען לאַנד פערשאַפט גרויסע רייכטימער. אָבער דיזע גליקען האָבען ניט געשיצט דיזעם דעספּאָטישע לאַנד פון אונטערגאַנג. באַבילאָניען איז מיט איין מאָל פון איהר הויכען שטאַנד אַראָפּגעפאַלען אין

טיפען אָפּגרונד, פון וועלכען זי האָט זיך שוין מעהר קיינמאָל ניט געקענט אויפהויבען. די אורזאַך דערפון ווערט אונז קלאָר נאָך דעם, ווי מיר בע-קענען זיך מיט דער געשיכטע פון כינא און עגיפּטען.

כינא האָט אויך פיעל פּראָדוצירט. פיעלע רייכטימער געשאַפען, אָבער דאָרט בלייבען די רייכטימער אין די הענט פון פאָלק, וואָס האָט די רייכ-טימער געשאַפען, נאָר אַ קליינער טייל פון דעם איז אָנגעקומען צו די פירסטען און דעם קיסר. דאָס פאָלק האָט זיך קיינמאָל ניט געלאָזען פער-שקלאַפען, די אַרבייט איז געבליבען פריי, דעריבער איז דאָס כינעזישע פאָלק געבליבען לעבענס-פעהיג ביז היינטיגער צייט. ביי די אינדיער גע-פינען מיר שוין פערשקלאַפטע אַרבייט, אָבער דערביי אויך אַ גרויסען טייל פרייע אַרבייט, וועלכע האָט זיי געהאָלפען איבערלעבען אַלע פּאָליטישע שטורמס און בלייבען עקסיסטירען.

גאַנץ אַנדערס זיינען געווען די פערהעלטניסען אין אַסיריען און באַבי-לאָניען. אויך דאָ זיינען די אור-איינוואוינער אונטערגעיאָכט און פער-שקלאַפט געוואָרען פון נייע איינוואַנדערער, אָבער די שקלאַפעריי האָט אין דיזע מדינות אָנגענומען אַ שרעקליכען כאַראַקטער, ווייל די סעמיטישע פעלקער, וועלכע האָבען איינגעוואַנדערט אין דיזע לענדער, זיינען גע-ווען פיעל ווילדער, פיעל פאַנאַטישער אַלס די אינדיער. די אַסיריער האָ-בען זיך אויסגעצייכענט מיט אַ ליידענשאַפט צו הערשען, וועלכע האָט געפיהרט צו אַ פאַנאַטישער פערקנעכטונג פון דעם גאַנצען פאָלק. אין אינדיען איז די הערשאַפט געווען געטיילט צווישען פערשיידענע אויבערע קאַסטעס, וועלכע האָבען ווענינסטענס איינע די אַנדערע געהאַלטען אין צוים, און דאָס פאָלק האָט דערפון פּראָפיטירט. אין אַסיריען און באַבי-לאָניען, אָבער, זיינען קיין קאַסטעס ניט געווען, די גאַנצע מאַכט איז געווען אין דער פּערזאָן פון דעם קעניג, דעריבער האָט זיך דאָ, אין באַ-בילאָניען און אַסיריען, דער דעספּאָטיזם ענטוויקעלט שרעקליכער, ווי אין וועלכען עס איז אַנדערן לאַנד אין דער וועלט. דער קעניג איז דאָ גע-ווען דער אַבסאָלוטער הערשער. נאָר די געלעהרטע, די מאַגיער, די כאַל-דעער, די כשדים, זיינען געווען נאָהענט פון דעם הערשער. דאָס פאָלק, די מאַסע פון פאָלק, איז נאָר בעשאַפען געוואָרען אום דעם קעניג צו דינען. דער גרעסטער טייל פון דעם, וואָס דאָס לאַנד האָט פּראָדוצירט דורך דעם פלייס פון פאָלק, אָדער פון דעם, וואָס דאָס פאָלק האָט געשאַפען דורך אינדוסטריע און מסחר, איז אַריין אין די הענט פון דעם קעניג און פון זיינע געליבטע בעאַמטע. די אַלע גרויסע געביידעס, וואָס דאָס פאָלק

איז געווען געצוואונגען צו בויען, זיינען ניט געווען פיר די נוצען פון פאָלק, נאָר צו פערגרעסערן דעם גלאַנץ און די עהרע פון דעם קעניג. דאָס פאָלק אליין האָט קיין הייזער ניט געהאַט און איז געווען געצוואונגען צו וואוינען אין געצעלטען, ווי די נאָמאַדען, די וואַנדערנדע פאַסטוכער. אַ בליק אויף דאָס נעבען־שטעהענדע בילד, וועלכעס איז אַ קאָפּיע פון אַ בילד־ווערק, וואָס מען האָט געפונען צווישען די אַסירישע חורבות, ווייזט אונז דייטליכער ווי אַלע בעשרייבונגען, וויפיעל ארבייטס־קראַפט פון פאָלק עס איז פערשווענדעט געוואָרען פיר די בעצירונג פון קעניגליכען פּאַלאַץ. דאָס בילד שטעלט פאָר, ווי מען טראַנספּאָרטירט אַן אונגעהייער גרויסע סטאַטוע פון אַן אָקס מיט פליגלען, וואָס איז געווען בעשטימט צו בעצירען אַ קעניגליכעס געביידע. דאָס איז אַ וואהרעס בילד פון אַ פערשקלאַפּטען פאָלק, וועלכעס איז מיט׳ן בייטש געווען געצוואונגען צו טאָן אוננִיצליכע ארבייט, נאָר צופרידען צו שטעלען דעם קאַפּריז פון אַ דעספּאָט.

עס איז אַגב אינטערעסאַנט צו בעטראַכטען, ווי ווייט די פעלקער אין יענער צייט זיינען געווען ענטוויקעלט אין טעכניק, דאָס זיי האָבען שוין דאַמאָלס געוואוסט, ווי צו איבערפיהרען אונגעהייער גרויסע משאות פון איין אָרט נאָך דעם צווייטען. די אונגעהייער גרויסע סטאַטוע ווערט גע־שלעפּט אויף אַ העכערן אָרט. זי שטעהט אויף אַ געשטעל, וואָס געהט אויף וואַלצען. פון הינטען העלפען מענשען צו מיט אַן אונגעהייער גרויסען דראָנג. פון פאָרנט שלעפּט אַ גרויסע מאַסע אין רייהען מיט שטריק. דער קאָמאַנדיר, דער אויפזעהער אויף די אַרבייט, שטעהט פון פאָרנט אויף דעם געשטעל און ווייזט אַן מיט די הענט צו ציהען. בשעת די אונגעהייער גרויסע סטאַטוע בעוועגט זיך, ווערט זיי אונטערגעשטיצט פוןביידע זיי־טען מיט שטאַנגען און געהאַלטען אין גלייכגעוויכט דורך שטריק. די נוי־טיגע מיטלען צום שלעפּען די סטאַטוע (די קלעצער, די שטריק) ווערען מיטגעטראָגען און מיטגעפיהרט.

עס איז אמת, דאָס אויסער די פּרעכטיגע געביידעס האָבען די אַסי־רישע און באַבילאָנישע קעניגען געלאָזען מאַכען אויך ניצליכע זאַכען, ווי צ. ב. קאַנאַלען צו בעוועסערן די ערטער, וואָס האָבען ניט געהאַט גענוג וואַסער, אָדער צו פערגרינגערן דעם פערקעהר פון האַנדעל, אָבער דער־ביי האָבען זיי ניט געהאַט אין זינען די נוצען פון פאָלק, נאָר זייערע אייגענע הכנסות, אום צו קענען לעבען אין לוקסוס.

זעהר פיעלע בעאַמטע זיינען געווען בעשעפטיגט איינצומאַהנען די שטייערן אין נאַטור־פּראָדוקטען אָדער אין גאָלד און זילבער. פון אַלע פּראָ־

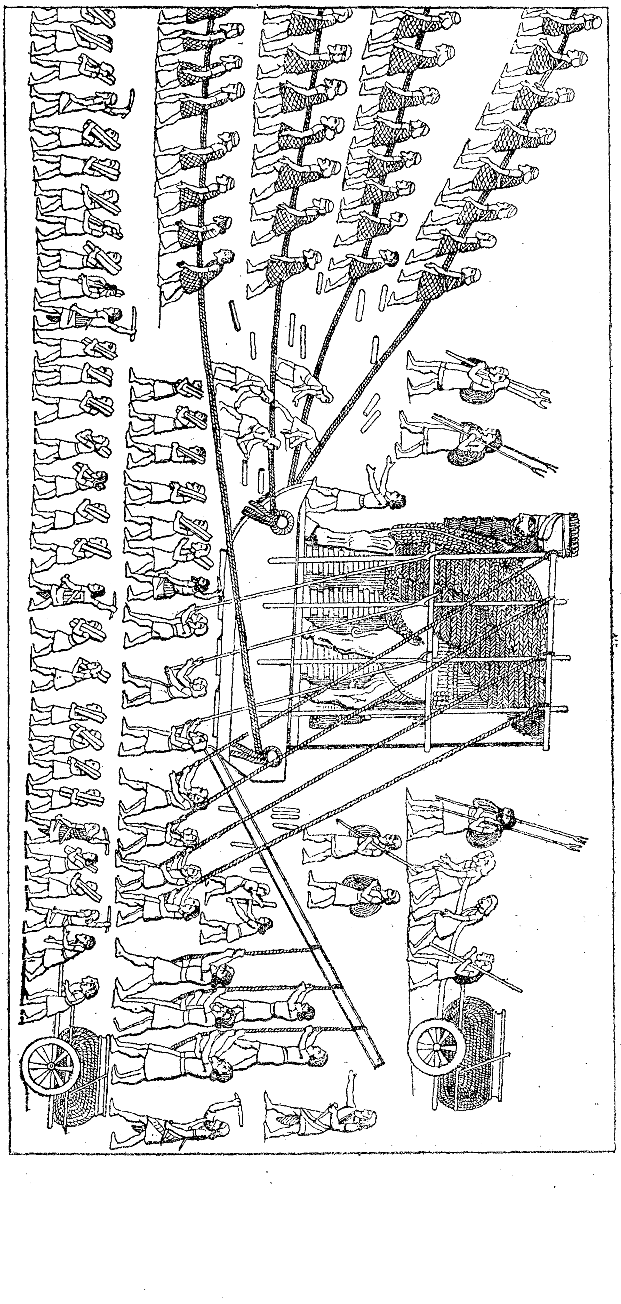

די טראַנספּאָרטירונג פון אַ שטיינערנעם געפליגעלטען אָקס.

ווינצען אין לאַנד האָבען געשטראָמט אונגעהייערע קאַראוואַנען פון בעאַמטע מיט די שטייערן. אויסער די רעגעלמעסיגע הכנסות פון שטייערן זיינען נאָך געווען די גרויסע איינקונפטען פון אָנגערויבטע זאַכען אין מלחמות, וועלכע האָבען קיינמאָל ניט אויפגעהערט. די פּאַלאַצען פון די קעניגען און פירסטען אָדער פון גרויסע בעאַמטע זיינען געווען איבערפילט מיט גאָלד און זילבער אין דער צייט, ווען דאָס פּאָלק האָט געשמאַכטעט פון הונגער און נויט. דער לוקסוס פון די קעניגען און פון די בעאַמטע האָט זיי גע-פיהרט צו פערדאָרבענהייט און אויסגעלאַסענהייט, וועלכע האָבען זיי אָפּ-געשוואַכט און געמאַכט אונפעהיג זיך צו פערטיידיגען אין אַ צייט, ווען אַ שונא איז בעפאַלען דאָס לאַנד. דעריבער זיינען די מלוכות פון אַסיריען און באַבילאָניען געפאַלען אַזוי באַלד, ווי זיי האָבען געהאַט צו טאָן מיט אַ מעכטיגען פיינד.

די באַבילאָניש־אַסירישע קולטור. ווי עס שיינט איז די איינגע-וואַנדערטע סעמיטישע ראַסע געווען די טרעגעריו פון אַ העכערער קולטור, הגם די אור־בעוואוינער, די טוראַנישע פעלקער (די סומעריער און אַקאַדיער), האָבען איהר אַ געוויסע קולטור איבערגעלאָזען. וואָרום די טוראַנישע פעלקער האָבען מיטגעבראַכט די קונסט ווי צו בעאַרבייטען מעטאַלען און זיינען גע-ווען די גרינדער פון דער שפּעטערדיגער באַבילאָניש־אַסירישער קייל־שריפט (בוכשטאַבען ווי דריי־קאַנטיגע פלעקלאַך). די סעמיטישע פעלקער זיינען אין אָנפאַנג געווען איינגעטיילט אין קאַסטעס (קלאַסען), פון וועלכע די כּריסטער־קאַסטע איז געווען די הערשענדע. לאַנגזאַם האָט זיך ביי זיי ענטוויקעלט אַ שטאַרקע קעניגליכע דינאַסטיע, וועלכע האָט מיט איהר דעספּאָטיזם פערניכטעט די מאַכט פון די גייסטליכע און איז געוואָרען די איינציגע הערשערין. דער פּריסטער־שטאַנד איז אָבער פערבליבען, הגם ניט מיט זיין פריהערדיגער מאַכט. די איינוואַנדערער האָבען זיך פער-מישט מיט די אור־איינוואוינער, אויסער די פּריסטער, וועלכע זיינען געבליבען ריין, ניט פערמישט, ווייל זייער שטאַנד איז איבערגעגאַנגען פון פאָטער צום זוהן. די באַבילאָנישע פּריסטער זיינען געווען אַזוי שטאַרק געאַכטעט, אַז דאָס גאַנצע פאָלק האָט אָנגענומען זייער נאָמען כ אַ ל ד ע ע ר. זיי זיינען געווען די איינציגע געלערנטע לייט, די איינציגע בעשיצער פון די וויסענשאַפטען פון זייער צייט, די הויפּט־טרעגער פון דער באַבילאָ-ניש־אַסירישער קולטור.

עס איז שווער אָנגעקומען די אייראָפּעאישע פאָרשער צו געפינען דעם שליסעל, ווי צו לעזען די קייל־שריפט פון די באַבילאָניער און אַסיריער.

ענדליך האָבען זיי אויסגעפונען דעם סוד. די באַבילאָניער און אַסיריער האָבען געשריבען ניט אויף פּאַפּיער, נאָר אויף ליימענע טאַפלען, דינע ציגעל. דער ענגלישער פאָרשער לאַיאַרד האָט געפונען אונטער די חורבות פון נינוה אַן אונגעהייער גרויסע ביבליאָטעק פון אַזעלכע ליימענע טאַפלען מיט קייל־שריפט. דיזע ביבליאָטעק געפינט זיך יעצט אין דעם בריטיש מוזעאום אין לאָנדאָן, און זי איז די בעסטע קוועלע פיר דאָס שטודיום פון דער שפּראַך און פון די וויסענשאַפטען פון די באַבילאָניער און אַסיריער. דיזע זעלטענע ביבליאָטעק איז ענטשטאַנען אונטער אַסור־באַן־האַבאַל. ביי־דע זייטען פון די טאַפלען זיינען בעדעקט מיט געדיכטער שריפט, וועלכע איז איינגעצייכענט געוואָרען אויף דעם פרישען לעהם. די טאַפלען זיינען גענומערירט און זיינען איינגעטיילט אין ביכער. לאַיאַרד האָט געזאַמעלט 10,000 פון דיזע טאַפלען איבער פערשיידענע ענינים, ווי גראַמאַטיק, גע-

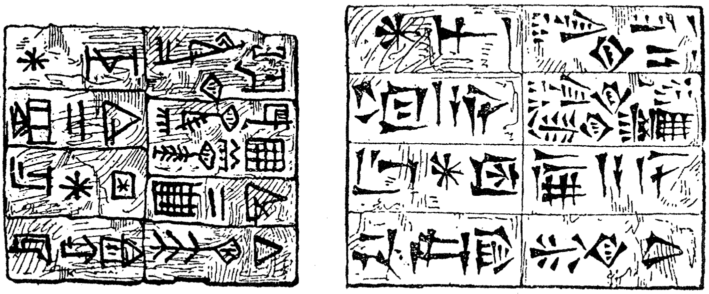

באַבילאָניש־אַסירישע אינשריפטען.

שיכטע, געטער־לעהרע (מיטהאָלאָגיע), נאַטור־געשיכטע, אַסטראָנאָמיע, אַסטראָלאָגיע (שטערן־דייטונג) א. אַז. וו. די גראַמאַטיקאַלישע טאַפלען האָ-בען פיעל געהאָלפען די געלעהרטע צו ערלערנען די באַבילאָניש־אַסירישע שפּראַך. די נעבען־שטעהענדע אינשריפט איז פון דער צייט פון דעם קעניג אוראַך, וועלכער האָט געהערשט אין א ו ר פון 2093 ביז 2070 פ. קר. דיזע אינשריפט ענטהאַלט איז זיך די ווערטער: „באַלטים, זיין פרוי, האָט גע'פועל'ט ביי איהר מאַן, דעם פרומען העלד און קעניג פון אור און קעניג פון אַקאַד (אכד), צו בויען איהר אַ טעמפעל.”

די רעליגיאָן פון די כאַלדעער איז געווען שטערן־דינסט (עבודת כוכבים ומזלות). זיי האָבען פערגעטערט די זון, די לבנה, די פּלאַנעטען און אַנ-דערע שטערן, און האָבען צו זיי געבעטען ווי צו געטער. דיזער שטערן־דינסט האָט ענטוויקעלט ביי די באַבילאָניער די אַסטראָנאָמיע, וועלכע די-

שפּעטערדיגע פעלקער האָבען איבערגענומען פון זיי. די כאַלדעער זיינען געווען די ערסטע, וואָס האָבען ערפונדען די 12 מזלות און האָבען איינגעטיילט אַ מאָנאַט אין 4 וואָכען נאָך די 4 פאַזעס (געשטאַלטען) פון דער לבנה. זיי האָבען אויך געקענט בערעכנען די צייט פון לקוי־לבנה'ס. אַלס אָרט פון וואַנען צו בעטראַכטען די שטערן האָט זיי געדינט דער טעמפּעל פון בל. צוזאַמען מיט דער אַסטראָנאָמיע האָט זיך ביי זיי ענטוויקעלט די אַסטראָלאָגיע אָדער שטערן־דייטונג. די פּריסטער האָבען אין די שטערן געלעזען דעם מענשען'ס מזל, וואָס פיר אַ וועטער עס וועט זיין, ווען עס וועלען פאָרקומען ערד־ציטערניסען, לקוי־חמה'ס און לקוי־לבנה'ס. מיט אַסטראָלאָגיע האָבען זיך אָבער בעשעפטיגט די נידריגערע, ווייניגער געבילדעטע פּריסטער; די הויכע, געבילדעטע פּריסטער האָבען פון דעם ניט געהאַלטען.

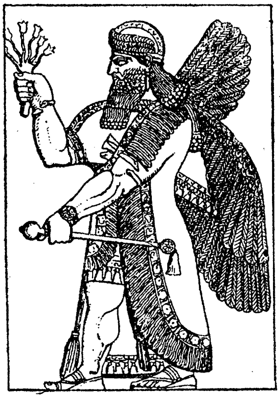

פּריסטער־פיגור מיט פליגלען.

אין גאַנץ אַלטע צייטען האָבען די באַבילאָניער און אַסיריער, ווי די פּערסיער, פערעהרט די זון אַלס די העכסטע גאָטהייט. זי האָט ביי די באַבילאָניער געהייסען „איל“ אָדער „ראַ“, ביי די אַסיריער „אַסור“. אָבער צוזאַמען מיט דעם שטערן־דינסט האָט ביי דיזע פעלקער עקסיסטירט די פערגעטערונג פון חיות, וועלכע זיי האָבען גע'ירש'נט פון די טוראַנישע אור־איינוואוינער. אויף אַלטע בילדער־ווערק געפינט מען אַ פיש, אַ לייב א. אַז. וו. אַלס גאָטהייט. אין שפּעטערדיגע צייטען ווערען די פּריסטער פאָרגעשטעלט מיט צייכענס, וועלכע דייטען אָן אויף דיזע חיות, ווי די נעבען־שטעהענדע געפליגעלטע פּריסטער־פיגור ווייזט. מיר געפינען אויך פּריסטער־פיגורען מיט מאַסקעס פון חיות. אין די עלטעסטע צייטען האָט יעדער שטאָדט געהאַט איהר הייליגטום. אָבער די גאָטהייט איז געווען איבעראַל די זעלביגע, נאָר אונטער פערשיידענע נעמען. אַזוי האָט די גאָטהייט אין באַבילאָן געהייסען „ב ל י י“ און „מ ר ו ד ך“ (פון וועלכער עס איז שפּעטער געוואָרען „בל־מרודך“), אין באָרסיפּאַ „נבו“, אין קוטהאַ „נרגל“, אין ניפּור אָדער כלנה „באַלטים“, אין היט „העאַ“ אָדער „האַאַ“, אין ארך „אַנאַ“. אין אור האָט מען פערגעטערט די לבנה, אין סיפּאַראַ — די זון. פון דיזע איינצעלנע געטער האָט זיך מיט דער צייט, ווען די שטעדט האָבען זיך פעראייניגט צו איין מלוכה, געבילדעט

אַ געטער־פאַמיליע, און ווען די איינצעלנע קעניגרייכען זיינען געוואָרען וואַסאַלען־שטאַאטען, ד. ה. אָפּהענגיגע און אונטערטעניגע צו דער הויפּט־מלוכה, זיינען אויך די איינצעלנע געטער געוואָרען די אונטערטאַנען פון דעם הויפּט־גאָט „איל" (אל) אָדער „רא". פערשיידענע גאָטהייטען האָבען זיי פאָרגעשטעלט אַלס חיות מיט פליגלען; אויף מאַנכע בילדער ערשיינט נ ר ג ל, שפּעטער דער פּלאַנעט מארס, אין דער געשטאַלט פון אַ לייב מיט אַ מענשליכען קאָפּ און מיט פליגלען. צוזאַמען מיט דעם אויבערסטען זון־גאָט בל (בעל), דעם הערר פון הימעל און ליכט, וועלכער האָט בעשאַפען די וועלט און די מענשען, וועלכער האָט זיין טראָן איבער די וואָלקענס און וויזט די שטערן זייער וועג, — האָבען די באַבילאָניער אויך פערעהרט אַ ווייבליכע גאָטהייט מ י ל י ט א אַלס סימבאָל פון געבערען (העברעאיש מ ו ל ד ת — געבערערין). די זעלביגע געטין האָט ביי די אַסיריער געהייסען א י ס ט א ר (עשתרות). יעדע פרוי האָט איין מאָל אין איהר לעבען אין דעם טעמפּעל פון מיליטא זיך געמוזט אָפּגעבען מיט אַ פרעמדען מאַן, וועלכער האָט זי אין דעם נאָמען פון דיזער געטין דערצו אויפגעפאָדערט. דיזער אָפּשייליכער מנהג האָט עקסיסטירט אויך ביי אַנדערע פעלקער און הערשט נאָך היינט ביי איינינע אַראַבישע שבטים. דער גריכישער היסטאָריקער הערָאדאָט, פון וועלכען מיר ערפאַהרען וועגען דיזען מנהג, בעמערקט אויסדריקליך, דאָס דיזער מנהג האָט אין באַבילאָניען ניט געפיהרט צו אויסגעלאַסענקייט.

אויסער דיזע גרויסע געטער האָבען די באַבילאָניער געהאַט אויך פיעלע הויז־געטער, געצען, וואָס זייער עובדא איז געווען צו היטען דאָס גליק פון הויז. דאָס פאָלק האָט געלעבט אין טיפער אונוויסענהייט, עס האָט געגלויבט, דאָס די געטער־בילדער זיינען לעבעדיגע וועזענס, וועלכע פערצעהרען די קרבנות, וואָס מען אָפּפערט צו זיי, ווען אין דער ווירקליכקייט זיינען די כהנים אין געהיים מיט זייערע פאַמיליעס געגאַנגען ביי נאַכט אין טעמפּעל די קרבנות צו פערצעהרען.

וועגען דער באַבילאָנישער קולטור ווייסען מיר ניט זעהר פיעל. אויסער אַסטראָנאָמיע, שיינט עס, האָבען די פּריסטער ניט ענטוויקעלט קיין הוי־כע וויסענשאַפטען. פון מעדיצין האָבען זיי געהאַט זעהר אַ פאַלשען בע־גריף. די קראַנקהייטען זיינען נאָך זייער מיינונג געווען די אַרבייט פון שדים, פון שלעכטע גייסטער, און קורירען זיי האָט מען נאָר געקענט מיט תפלות און אָפּשפּרעכען.

דאָס די אַסיריער און באַבילאָניער האָבען בעזעסען פעהיגקייט פיר

קונסט, זעהט מען קלאָר פון זייערע איבערגעבליבענע בוי־ווערק און סקולפּ-
טורען. ווען די קונסט האָט זיך ביי זיי ניט ענטוויקעלט זעהר הויך, איז
דאָס געווים געווען צו פערדאַנקען אויסערע אומשטענדען. אזוי ווי די
באַבילאָניער האָבען אין זייער לאַנד ניט געהאַט קיין שטיין־מאַטעריאַל פיר
געביידעס, האָבען זיי אויסגעקלערט צו מאַכען ציגעל — אַ טייערע ערפינ-
דונג, וועלכע האָט דער וועלט געבראַכט גרויסע נוצען. דערמיט האָבען זיי
געשאַפען אַ בעקוועמעס מאַטעריאַל דורכצופיהרען זייערע גרויסאַרטיגע
בנינים. די ציגעל־ערד איז אויך געווען אַ בעקוועמעס מאַטעריאַל אויסצו-
פאָרמעווען אַלע ארטען בילדער און פיגורען. אויך די אַסיריער, הגם זיי
האָבען געהאַט אין זייער לאַנד גענוג שטיין־מאַטעריאַל, האָבען זיך ליבער
בעדינט מיט די ציגעל־שטיינער. פיר סקולפּטור איז דיזעס מאַטעריאַל ניט
גוט, דעריבער געפינען מיר, דאָס ביי די אַסיריער, וועלכע האָבען בעזעסען
שטיין־מאַטעריאַל, איז דיזע קונסט געווען ווייט פאָרגעשריטען. די צייכ-
נונגען פון די אַסירישע בילדער־ווערק ווייזען אַרויס פיעל לעבעדיגקייט און
גרויסע נאַטור־טרייהייט. דיזע מעלות געפינט מען ניט אין די אינדישע
אָדער עגיפּטישע בילדער־ווערק. די אַסיריער זיינען אין סקולפּטור געווען
די לעהרער פון די גריכען, וועלכע האָבען דיזע קונסט געבראַכט צו דער
העכסטער שטופע.

4. די עגיפּטער.

דאָס וואונדערבארע לאַנד עגיפּטען (מצרים), דאָס לאַנד פון די פּי־ראַמידעס, האָט דורך זיינע גרויסע געביידעס און מאָנומענטען צוגעצויגען די אויפמערקזאַמקייט און בעוואונדערונג פון אַלע ציוויליזירטע פעלקער. עגיפּטען איז דער זיץ פון דער עלטעסטער קולטור אין מערב, וועלכע צייכענט זיך אוים מיט איהר אייגענאַרטיגקייט. דיזע אייגענאַרטיגקייט האָט די עגיפּטישע קולטור צו פערדאַנקען דעם זונדערבארען כאַראַקטער פון לאַנד. דער טייך נילוס האָט צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער גאַנצער וועלט. ער אַליין איז דער ערנעהרער, דער שפּייזער פון גאַנצען לאַנד. אָהן איהם וואָלט עגיפּטען אויך היינט געווען אַ וויסטעניס, אַ מדבר. ער מאַכט דאָס לאַנד פרוכטבאַר דורך זיינע איבערשוועמונגען.

אין דעם מאָנאַט יוני פאַנגט אָן דער נילוס רעגעלמעסיג צו שטייגען און אין אָנפאַנג אָקטאָבער דערגרייכט ער זיין העכסטע שטופע (אין דער צייט פון הערָאדאָט 16 איילען הויך, אין היינטיגע צייטען ביז 23 איילען). דאַן הייבט ער אָן לאַנגזאַם זינקען און לאָזט נאָך זיך איבעראַל אַ שלאַם, אַ בלאָטע, וועלכע ער האָט מיטגעשלעפּט פון די אַביסינישע בערג. הערָאָדאָט, דער ערסטער היסטאָריקער, וועלכער האָט בערייזט עגיפּטען 450 פ. קר., רופט אָן עגיפּטען אַ „מתנה פון נילוס”. דיזער נאָמען פּאַסט נאָך אויך היינט פיר דיזעם לאַנד. דאָס יאָהר אין עגיפּטען האָט דריי תקופות: די 4 חדשים פון איבערשוועמונג, פון יוני ביז אָקטאָבער; די 4 חדשים פון זעען און וואַקסען, פון נאָוועמבער ביז פעברואַר; דאַן די 4 חדשים שניט־צייט, פון מערץ ביז יוני. דורך זיינע איבערשוועמונגען שאַפט דער נילוס אימער נייעס פרוכטבאַרעס לאַנד. דאָס גאַנצע לאַנד, וועלכעס איז יעצט בעקאַנט מיט דעם נאָמען „דעלטאַ”, איז אַ מאָל געווען אונטער וואַסער.

מענשען האָבען זיך געוויס געשטעלט די פראַגע: פון וואַנען נעהמט זיך דיזע רעגעלמעסיגע איבערשוועמונג? די עגיפּטער האָבען עס אָפילו

ערקלערט, אָבער זייער ערקלערונג איז פאַבעלהאַפט. נאָך אַן אַלטער עגיפּ-טישער זאַגע לאָזט גאָט אַרונטער אין איינע פון די נעכט פון חדש יוני אַ טראָפּען אין דעם נילוס און פון דיזען טראָפּען שוועלט ער אויף אַזוי הויך, דאָס ער בעוועסערט דאָס גאַנצע לאַנד. נאָך עד היום ווערט די נאַכט, אין וועלכער דער נילוס פאַנגט אָן צו שטייגען, אָנגערופען די „נאַכט פון טראָפּען" און ווערט געפייערט אַלס אַ יום טוב. פון די גריכישע געלעהרטע, וועלכע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט דער ערקלערונג פון דיזער פראַגע, איז העראָדאָט מיט זיין ערקלערונג געקומען נעהענטער צו דער וואהרהייט, נעמ-ליך: דאָס די אורזאַך פון דער איבערשוועמונג פון נילוס זיינען די גרוי-סע רעגענס, וועלכע קומען פאָר אין אַפריקאַ ביים עקוואַטאָר. פריהער, איידער די קוואַלען פון נילוס זיינען ענטדעקט געוואָרען, איז דיזער טייך געווען בעדעקט מיט אַ צויבער-שלייער. היינט אָבער וויסען מיר שוין זיין זיין אָנפאַנג — דאָס ער הייבט זיך אָן אין די עקוואַטאָריאַלע געגענדען פון אַפריקאַ; מיר וויסען, דאָס פון די גרויסע זעען (אָזיערעס) וויקטאָריאַ און אַלבערט-ניאַנצאַ פליסען אַרויס זיינע ביידע קוואַל-שטראָמען: אַביאַד און אַזרעק, ד. ה. דער ווייסער און דער בלויער נילוס, און דערמיט איז אונז מיט זיכערהייט קלאָר געוואָרען די אורזאַך פון זיין רעגעלמעסיגער אי-בערשוועמונג.

עס איז זעהר וויכטיג מען זאָל האָבען אַ ריכטיגעס בילד פון דיזער איבערשוועמונג, ווייל זי האָט אַ זעהר גרויסע בעדייטונג פיר די גאַנצע עגיפּטישע קולטור. אַ זעהר אינטערעסאַנטע און לעבעדיגע שילדערונג אין דער נייעסטער צייט גיט אונז דער פראַנצויזישער רייזענדער מאַספּעראָ אין זיין בוך „געשיכטע פון די פעלקער פון די מזרח-לענדער אין אַלטערטום". לויט זיין אייגענער אויספאָרשונג שרייבט ער אַזוי: „מען מוז בעטראַכ-טען דעם נילוס אין דער צייט, ווען דאָס וואַסער איז צום טיפסטען, אַ חדש פאַר דעם לענגסטען טאָג אין יאָהר (יום הארוך), אום מען זאָל פער-שטעהן, וואָס עס וואָלט געוואָרען פון עגיפּטען, ווען דיזער מערקווירדיגער פלוס וואָלט פערשווינדען. דער נילוס ווערט דאַן אַ העלפט פון זיין געוועהנ-ליכער ברייט, און זיין שלאַם-וואַסער זעהט אויס ווי שטעהענדעס וואַסער, וואָס פליסט ניט און בעוועגט זיך גאָר ניט. זיינע ביידע ברעגען זעהען אויס, ווי שוואַרצע בלאָטע פערטריקענט פון דער זון; דאָס לאַנד אַרום איז ווי אַ דאַרע וויסטעניס, ווייל דער חמסין (חמשין), ד. ה. דער מדבר-ווינט, וואָס בלאָזט 50 טעג, ברייננגט מיט זיך היץ און זאַמד. די בוימער מיט זייערע בלעטער זיינען אַזוי בעדעקט מיט זאַמד און שטויב,

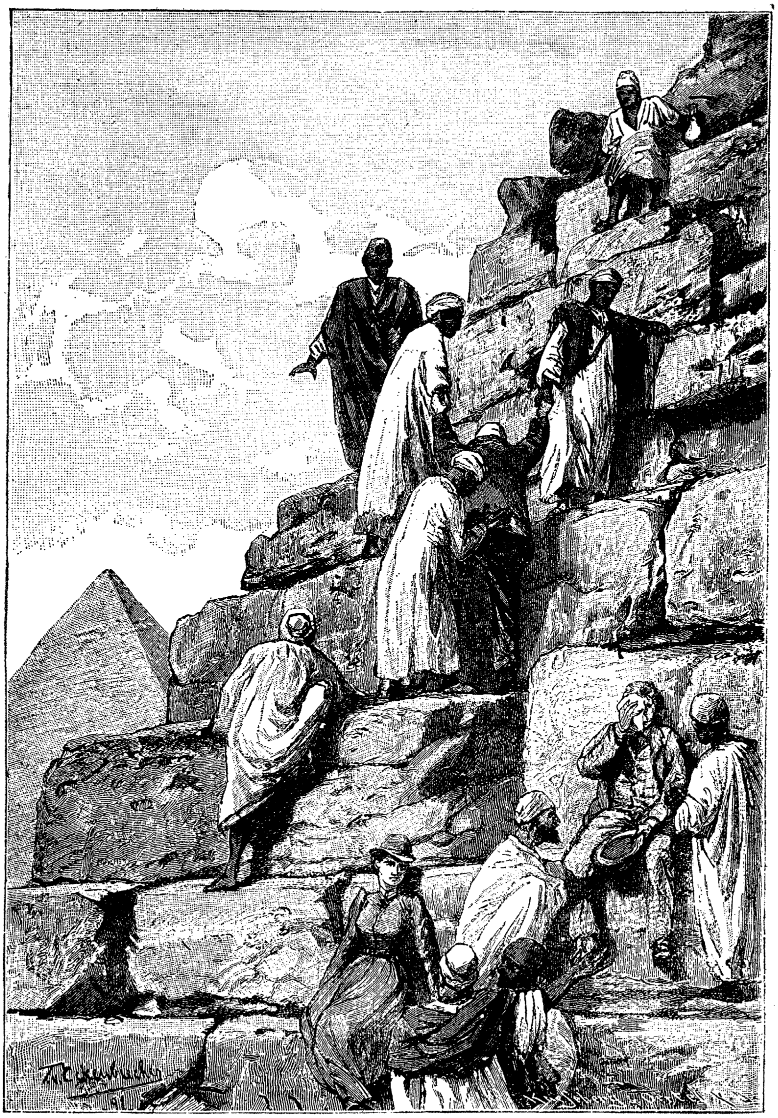

בעשטייגונג פון דער חופו-פיראַמידע.

דאָס עס איז אונמעגליך צו אונטערשיידען צווישען זיי און דער וויסטעניס. נאָר אין די גערטנער פון דעם פּאַשאַ איז צו בעמערקען עטוואָס גרינע פּלאַנצען, ווייל מען ווענדט דאָרט אָן זעהר פיעל מיה זיי צו בעוועסערן. ענדליך הייבט זיך אויף דער נאָרד־ווינט, וועלכער איז דער ערסטער אָנזאָגער, דאָס עס איז שוין געקומען אַן ענד צו דיזער שרעקליכער תקופה. דיזער נאָרד־ווינט בלאָזט אָפט זעהר שטארק גאַנצע טעג נאָכאַנאַנד; ער טרייבט אראָפּ דעם שטויב פון די בוימער, אזוי דאָס זיי קריגען ווידער זייער גרינעם פּנים. דער נאָרד־ווינד בלאָזט דאָרטען 3 מאָנאַטען נאָכאַנאַנד און קיהלט אָפּ די לופט, וועלכע ווערט דערהיצט פון דער ברענענדער זון.

„מיט דעם נילוס פאַנגט זיך אָן אַ גאַנצע פערענדערונג. ער הייבט זיך אויף אַ צאָהל אָדער צוויי, דאָס וואַסער פערלירט זיין קלאָרקייט, עס בעקומט אַ גרינע, מאַטע פאַרב; דיזען מאַטען שטאָף איז נאָך עד היום קיינעם ניט געלונגען דורך וועלכען עס איז מיטעל אויסצורייניגען, אום מען זאָל דאָס וואַסער קענין טרינקען. זעקס חדשים שטעהט דער טייך אויף איין שטאַנד אונטער דער הייסער זון פון עגיפּטען, דאָס וואַסער ווערט שרעקליך פויל, ענדליך קומט אַ נייע איבערשוועמונג און טרייבט דאָס וואַסער צוריק אין זיין אָרט, אין זיין פלוס־בעט.

„דאָן איז זעהר אָפט צו בעמערקען אַ זעלטענע ערשיינונג: דאָס וואַסער, אין וועלכען די זונען־שטראַהלען שיינען אָפּ, ווערט רויט ווי בלוט. דער נילוס פערוואַנדעלט זיך אין אַ בלוט־שטראָם. נאָך דיזער ערשיינונג הייבט זיך דער נילוס אויף אייניגע צאָל. דאָס וואַסער ווערט אָבער דאַמאָלס ליבליכער, געזונדער און ערפרישענדער אַלס ביי דער איבערשוועמונג.

„אין דער גאַנצער נאַטור איז קוים צו בעמערקען נאָך אַזאַ וואונדערבאָרע ערשיינונג, ווי די, וועלכע דער נילוס שטעלט פאָר אין דער צייט פון זיין שטייגען. פאַר אונזערע אויגען פערוואַנדלען זיך וויסטעניסען אין פּאַראַדיזען. דער נילוס פערשפּרייט לעבען און פרייד איבעראַל, וואוהין זיין איבערשוועמונג דערגרייכט. מענער און קינדער, סטאַדעס פון רינדער און פויגלאָך פרייען זיך מיט זיין איבערשוועמונג. אַן אונגעהייערע מאַסע פון קליינע ברואים׳לאָך בעלעבען דעם באָדען אזוי באַלד, ווי זיין וואַסער בעפייכטעט די טרוקענע, זאַמדיגע ערד. אין הערבסט, ווען די טעג ווערען ביי אונז גלייך מיט די נעכט, דערגרייכט דער נילוס זיין העכסטע שטופע פון איבערשוועמונג און ער הייבט אָן צו זינקען; און באַלד נאָך אונזער יום הקצר (אין ווינטער) איז ער שוין צוריק אין זיינע ברעגען און

האָט שוין צוריק געקריגען זיין העל־בלויען קאָליר. אין דער צווישען־צייט האָט מען געזעעט, און ווען די איבערשווענמונג איז געקומען צו ענד, איז מען מיט דעם זעען פערטיג. אין פריהלינג איז אין עגיפּטען שניט־צייט, און איידער דער חמסין (מדבר־ווינט) הייבט אָן צו בלאָזען זיינען שוין אַלע תבואות און פּרוכטען אריינגעבראכט אין די שייערן און שפּייכלער."

אָבער דער נילוס איז נאָך ניט דער איינציגער יסוד פון דער עגיפּטישער קולטור. פיעלע געלעהרטע האָבען זיך בעמיהט צו בעווייזען, דאָס די איינגעשאַפט פון לאַנד איז די אונטערלאַגע פון דער עגיפּטישער קולטור. אָבער דיזע בעהויפּטונג איז צו איינזייטיג. די עגיפּטער זיינען ניט געווען די אור־איינוואוינער פון לאַנד. פאַר זיי האָט דאָ עקסיסטירט א דונקעלע ראַסע, וועלכע די שפּעטערע איינוואַנדערער האָבען ארויסגעשטופּט פון לאַנד צום דרום, און דיזע דונקעלע ראַסע האָט קיין שפּור פון קולטור הינטער זיך ניט איבערגעלאָזען. ווען די עגיפּטער זיינען ארונטער פון דער ביהנע פון דער היסטאָריע איז מיט זיי אויך פערשוואונדען זייער קולטור, הגם דאָס לאַנד מיט זיינע אייגענשאַפטען איז געבליבען דאָס זעלביגע. מיר זעהען אין דיזען לאַנד דאָס זעלביגע, וואָס אין אַלע אנדערע קולטור־לענדער: אינדיען, באַבילאָניען, אסיריען א. אז. וו. די גוטע אייגענשאַפטען פון א לאַנד זיינען נאָך ניט גענוג אום צו ענטוויקלען א קולטור, דערצו מוז נאָך די ראַסע, וועלכע בעזיצט דאָס לאַנד, זיין קולטור־פעהיג. די אור־איינוואוינער, די נעגערן, האָבען אין עגיפּטען ניט ענטוויקעלט קיין קולטור איידער די עגיפּטער האָבען דאָ איינגעוואַנדערט, אויך ניט נאָך דעם, ווי יענע האָבען דאָס לאַנד פערלאָזען.

פון וואַנען אָבער איז דיזע קולטור־ראַסע געקומען? עס זיינען וועגען דעם דאָ זעהר ביעלע השערות. פון די געפאַרבטע בילדער, וואָס מען האָט געפונען אויף עגיפּטישע מאָנומענטען, קען מען אונטערשיידען ווייסע, שוואַרצע, געלע און רויטע מענשען. די הערשער, די פּריסטער און די אדעל־לייט פון לאַנד, ווערען מעהרסטענס פאָרגעשטעלט העל־פאַרביג. דערפון שליסט מען, דאָס די גרינדער פון דער עגיפּטישער קולטור זיינען געווען פון דער ווייסער ראַסע. פיעלע דענקען, דאָס די גרינדער פון דער עגיפּטישער קולטור זיינען געווען פּריסטער, וועלכע האָבען איינגעוואַנדערט אין עגיפּטען פון אינדיען. דער בעוויז דערצו איז, דאָס אין עגיפּטען, ווי אין אינדיען, איז דאָס פאָלק געווען איינגעטיילט אין קאַסטעס און איינער פון די עיקרים פון דער רעליגיאָן איז געווען די אמונה אין זעעלען־וואַנדערונג (גלגול הנפש). דיזע איינוואַנדערונג פון אינדיען, גלויבט מען, איז

פריהער געקומען איבער אַראַביען נאָך עטהיאָפּיען (כוש) און פון דאָרט נאָך עגיפּטען. אָבער דער גרויסער גריכישער היסטאָריקער הערדאָט האָט בע-וויזען פערקעהרט, דאָס די עטהיאָפּיער האָבען זייערע מנהגים און קולטור איבערגענומען פון די עגיפּטער. די בנינים, וועלכע געפינען זיך נאָך היינט אין נוביען (אַ טייל פון עטהיאָפּיען) ווייזען, דאָס זיי געהערען ניט צו אַ פריהערדיגער שטופע פון עגיפּטישער בוי-קונסט, נאָר זיי זיינען נאָכ-אַהמונגען פון די עגיפּטער. עס איז אָבער דאָ נאָך אַ שטאַרקערער בעווייז, דאָס די ענגפּיטער האָבען זייער קולטור ניט איבערגענומען פון די אינדיער, נעמליך דער פאַקט, דאָס די אינדישע קולטור איז געקומען פיעל שפּעטער, ווי די עגיפּטישע. די צייט, ווען די אַרישע ראַסע האָט איינגעוואַנדערט אין אינדיען איז קוים 2,000 יאָהר פ. קר. און פון עגיפּטען בעזיצען מיר ריכטיגע היסטאָרישע בעווייזען וועגען אַן ענטוויקעלטער קולטור און הער-שענדע דינאַסטיעס פון 3,000 יאָהר פ. קר. אין דער צייט פון דער פערטער די-נאַסטיע (אַן ערך פון 2830 פ. קר.) זיינען געבויט געוואָרען די גרויסע פּיראַ-מידעס פון גיזעה: ח ו פ ו (כעפּאָס), ח אַ פ ר אַ (חפרע) און מ ע נ ק ע ר אַ. מיר מוזען אָננעהמען, דאָס די עגיפּטער זיינען שוין דאַ-מאָלס פון איינינע טויזענד יאָהר פריהער געוועזן שטאַרק ענטוויקעלט, ווען זיי זיינען געווען אין שטאַנד אויסצובויען אַזעלכע וואונדערבאַרע בנינים, ווי די פּיראַמידעס. ביי העליאָפּאָלים (און) און מעמפיס (מוף) האָט מען אין אַ טיפקייט פון 60 ביז 72 פוס געפונען שטיקער ציגעל און לעהמענע טעפּ. נאָך גענויע אונטערזוכונגען און בערעכנונגען האָט מען פעסטגעשטעלט, דאָס דער טאָל פון נילוס אין יענער געגענד ווערט אין אַ הונדערט יאָהר אָנ-געשאָטען העכסטענס 5 צאָל. לויט דיזען חשבון זיינען די געפונענע שטי-קער ציגעל און טעפּ אַלט פון 12,000 ביז 14,000 יאָהר. יעדענפאַלס ווייזט דאָס אונז, דאָס די עגיפּטישע קולטור איז זעהר אַן אַלטע.

די וויכטיגע ידיעות וועגען די עגיפּטער זעלבסט, ווי אויך וועגען נאַכבאַרשאַפטליכע פעלקער, וועלכע זיינען צו דער צייט פון די פּרעה׳ס מיט זיי געשטאַנען אין פריינדליכען אָדער פיינדליכען פערקעהר, האָבען מיר צו פערדאַנקען, ווי שוין אויבען דערמאָהנט, דער עגיפּטישער מאַלע-ריי. די בילדער, וועלכע מיר געפינען נאָך יעצט געמאָלט אין פערשיידע-נע פאַרבען אויף אַלטע עגיפּטישע בנינים, ווייזען אונז ניט נאָר די קערפּער-פאָרמע, נאָר אויך דעם הויט-קאָליר פון דיזע פעלקער, אַזוי דאָס מען קען בעשטימען, צו וועלכער ראַסע זיי האָבען געהערט: צו דער ווייסער, שוואַרצער, רויטער אָדער געלער.

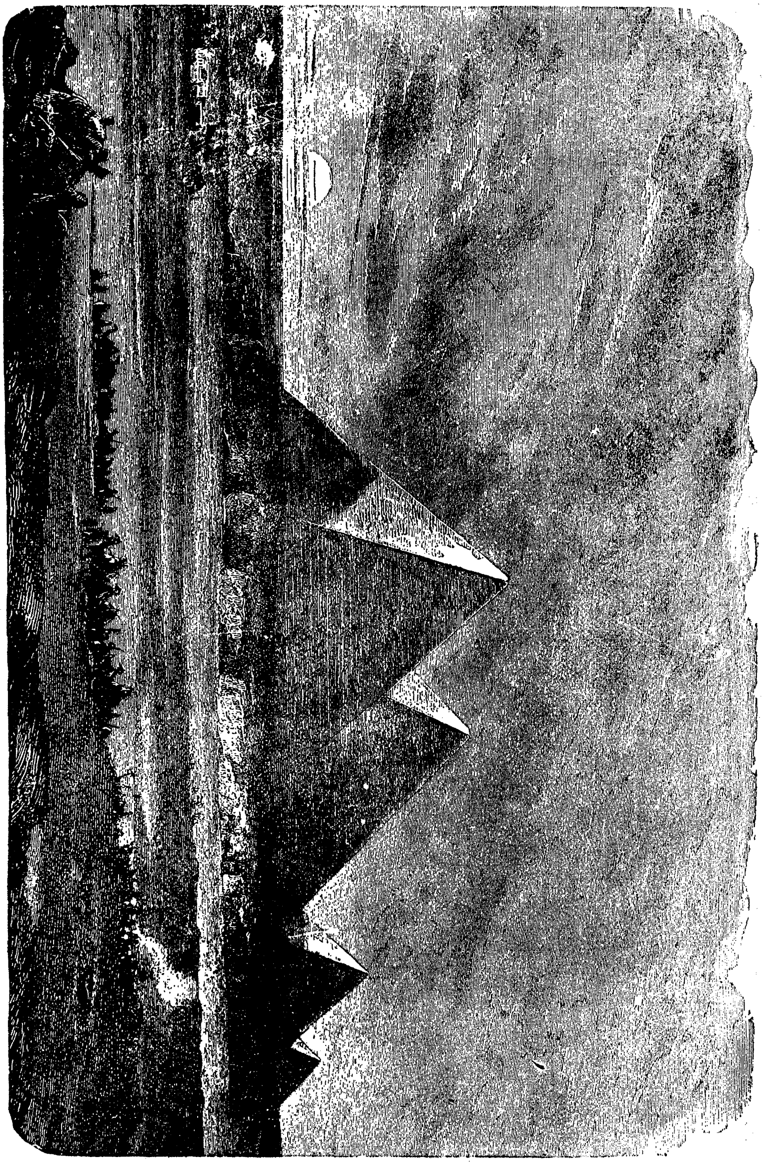

די דריי גרויסע פּיראַמידען פון גיזעה.

די העל־פארביגע פעלקער אויף דיזע בילדער זיינען לויט אלע סימנים פון איין אפשטאמונג מיט די קולטור־פעלקער, וועלכע האבען אויסגעוואנדערט פון צענטראל־אזיען, און לויט דעם בעריהמטען עגיפטאלאג ב ר ו ג ש האבען זיי געהערט צו דעם דריטען צווייג פון די קושיטען (כושיים). אויך די שפראך־פארשונג האט פיעל געהאלפען צו ענטפערן אויף דיזע פראגע. פון דער אלט־עגיפטישער שפראך איז פיעל פערבליבען אין דער קאפטישער שפראך, וועלכע ווייזט א גרויסע פערוואנדטשאפט מיט די סעמיטישע שפראכען. דאס אלץ בעווייזט, דאס די עגיפטישע קולטור־ראסע האט איינגעוואנדערט פון צענטראל־אזיען איבער דעם סועץ (א שמאלער פאס לאנד, וואס האט פעראייניגט אזיען מיט אפריקא) און האט פערטריבען די שווארצע אור־איינוואוינער פון די ברעגען פון נילוס.

די געשיכטע. איבער דער געשיכטע פון עגיפטען האבען מיר פיעל צו פערדאנקען דעם „פאטער פון היסטאריע" הערארדאט, וועלכער האט אונז געגעבען זעהר פיעלע וויכטיגע ידיעות פון דיזען לאנד. הגם פיעלע פון זיינע ערצעהלונגען זיינען לויט די נייעסטע פארשונגען אין ספק, ווייל אלס פרעמדער האט ער אלץ נאר געקענט נעהמען אויף'ן ווארט און זיך צופריעדען שטעלען מיט וואס די איינוואוינער פון עגיפטען האבען איהם דערצעהלט, און עס איז גאנץ מעגליך, אז די עגיפטישע פריסטער האבען איהם אפט געגעבען פאלשע ידיעות, ווי עס האט געפאסט צו זייערע אינטערעסען. א צווייטער היסטאריקער, דיאדאר פון סיציליען, וועלכער האט געלעבט 400 יאהר נאך הערארדאט און האט אויך געשריבען וועגען עגיפטען, האט געשעפט זיינע ידיעות מעהרסטענס פון גריכישע קוועלען. א גרויסען ווערט האבען פיר אונז די שריפטען פון דעם עגיפטישען פריסטער מ א נ ע ט ה א, וועלכער האט געלעבט אין 3טען יאהרהונדערט פ. קר. און וועלכער האט אויף דעם פערלאנג פון דעם קעניג פטאלעמעאוס פילאדעלפוס געשריבען די געשיכטע פון עגיפטען אין דער גריכישער שפראך. דיזע געשיכטע איז צוזאמענגעשטעלט נאך אריגינעלע עגיפטישע קוועלען, ליידער אבער זיינען אונז פערבליבען נאר ברוכשטיקער פון איהר. פריהער האבען אייניגע געלעהרטע געצווייפעלט אין די ריכטיגקייט פון די פאקטען, וועלכע מאנעטהא האט מיטגעטיילט, אבער די נייעסטע פארשונגען בעשטעטיגען זיי.

זעהר וויכטיגעס פון דער געשיכטע פון עגיפטען ליפערן אונז די אינשריפטען, וואס מען געפינט אויף די עגיפטישע מאנומענטען און געביידעס. דיזע אינשריפטען זיינען געמאכט אין ה י ע ר א ג ל י פ ע ן —

אַ בילדער־שריפט, וועלכע איז אַ לאַנגע צייט געוועזן אַ געהיימניס פיר די וועלט, אָבער אַ דאַנק דעם שאַרפזין פון די אייראָפּעאישע פאָרשער האָט מען אַין דעם פאָריגען יאָהרהונדערט דערגאַנגען ווי זי צו לייענען. דער ענגלענדער יאָנג און דער פראַנצויז שאַמפּאָלליאָן האָבען די ערסטע אויסגע-פונען דעם שליסעל צו דיזען געהיימניס. דיזע צוויי געלעהרטע איז איינ-געפאַלען, דאָס די היעראָגליפען זיינען ניט בלויז בילדער, סימבאָלען, נאָר זיי שטעהען פיר בוכשטאַבען; די בילדער ווערען ניט בענוצט צו בעצייכ-נען די פיגורען פון זאַכען, נאָר אַלס צייכענס פון קלאַנגען, און נעמליך אויף אַזאַ אופן, אַז יעדעס בילד בעצייכענט דעם ערסטען בוכשטאַב פון

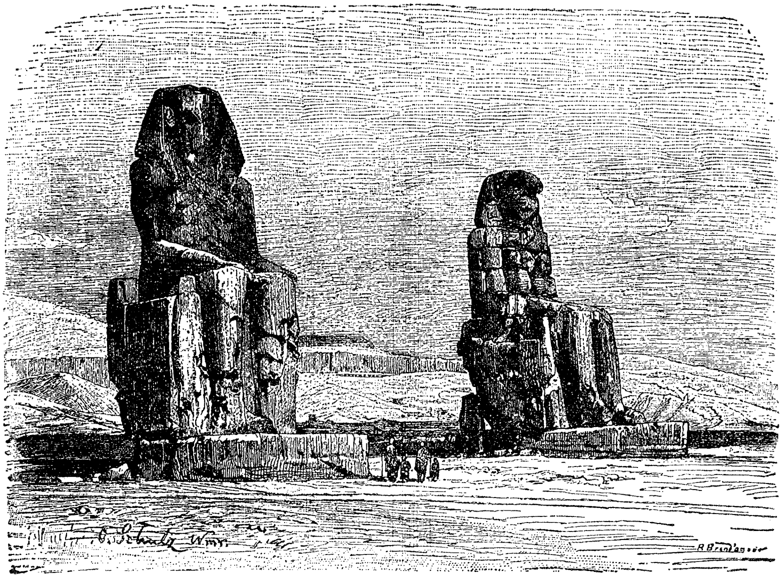

די קאָלאָסאַלע ספינקסען ביי טהעבען.

דעם וואָרט, דורך וועלכעס דער געגענשטאַנד פון דעם בילד זעלבסט ווערט בעצייכענט. אַזוי למשל האָט מען פיר דעם אות ר געצייכענט אַ מויל, ווייל אַ מויל איז אין עגיפּטיש געוועזן רָאָ; פיר דעם בוכשטאַב ד האָט מען געצייכענט אַ האַנט — דאָט, פיר דעם בוכשטאַב ט אַ ברויט — טאַ, פיר דעם בוכשטאַב כ אַ שאָל — כעלאָל, פיר דעם בוכשטאַב ל אַ לייב— לאַבאָ א. אַז. וו. אורשפּרינגליך האָבען די היעראָגליפען פאָרגעשטעלט טאַקע בילדער פון געגענשטענדען, אַלס בוכשטאַבען האָט מען זיי אָנגעפאַנגען

צו בענוצען שפעטער. דער פאָרשריט פון בילדער־שריפט ביז צו צייכענס פון קלאַנגען איז פיר די ענטוויקלונג פון דער קולטור געווען פון זעהר גרויסער בעדייטונג; דאָס איז איינע פון די גרויסאַרטיגסטע לייסטונגען פון די עגיפּ־טער, מיט וועלכער קיין אַנדער פאָלק קען זיך ניט ריהמען. מיט דער צייט האָבען זיך דורך פערשיידענע פערקירצונגען פון דער היעראָגליפען־שריפט ענטוויקעלט צוויי אַנדערע שריפט־פאָרמעס: די הי ע ר אַ ט י ש ע און

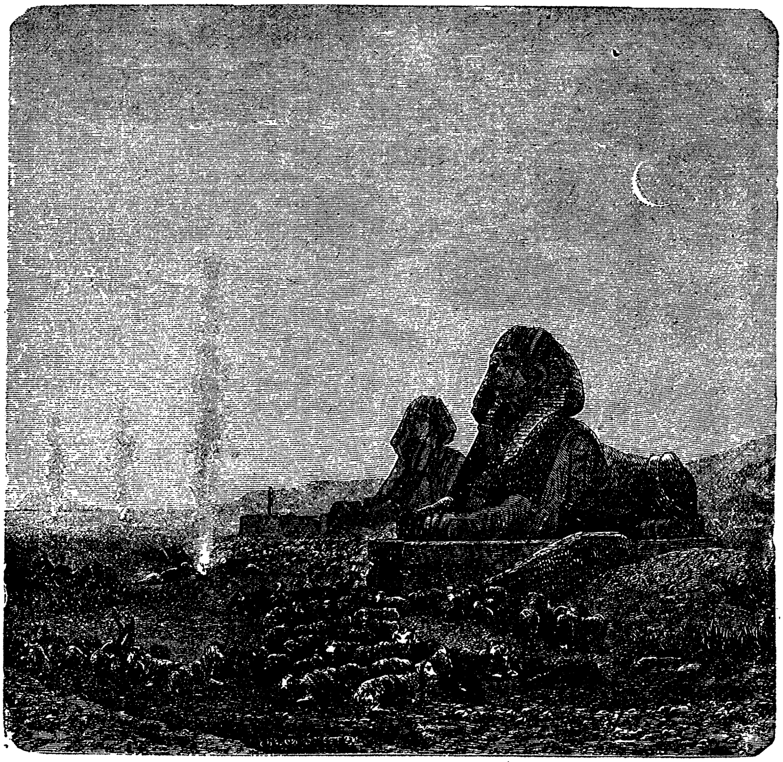

די ספינקסען פון וואַדי־סעבוא.

די ד ע מ אָ ט י ש ע. אַזוי ווי עס איז געווען בעשווערליך און עס האָט אויך אַוועקגענומען פיעל צייט צו צייכנען אַ גאַנצע רייהע פון בילדער אום אויסצודריקען אַן איינציגעס וואָרט, איז מען מיט דער צייט געקומען אויף די אידעע איינצעלנע צייכענס אַפּצוקירצען, זיי צייכנען אין איינפאַכע שטריכען. דערפון איז אַרויסגעקומען די ה י ע ר אַ ט י ש ע שריפט,

וועלכע איז א קורסיוו־שריפט פון דער היעראָגליפישער. דורך ווייטערע אָפּ־קירצונגען און פעראיינפאַכונגען איז ענטשטאַנען די ד ע מ אָ ט י ש ע שריפט. די היעראָגליפישע שריפט האָט מען געוועהנליך בענוצט, ווען מען האָט געוואָלט עטוואָס פעראייביגען אין שטיין, די היעראַטישע און די דעמאָטישע שריפטען האָט מען געברויכט אויף פּאַפּירוס אָדער אויף לעהמע־נע פּלאַטעס. נאָך דעם ווי דיזע אַלטע שריפטען זיינען פערגעסען גע־וואָרען, האָט אין דעם 4טען יאָהרהונדערט נ. קר. זיך געבילדעט די איינ־סטע עגיפּטישע שריפט, די ק אָ פּ ט י ש ע, וועלכע איז געגרינ־דעט אויף דעם גריכישען אלף־בית.

דעם ערסטען יסוד צו דער ערקלערונג פון די היעראָגליפישע שריפטען האָבען געלעגט די אויבען־דערמאָהנטע געלעהרטע יאָנג און שאַמפּאָלליאָן. אין דעם יאָהר 1799, אין דער צייט פון נאַפּאָלעאָן'ס עקספּעדיציאָן אין עגיפּ־טען, האָט דער קאַפּיטאַן בוססאר ביי דער שטאָדט ראָזעטט געפונען א שטיי־נערנע טאַפעל, אויף וועלכער עס איז געווען אַן אינשריפט צו עהרע פון דעם קעניג פּטאָלעמעאוס דעם 5טען. דיזע אינשריפט איז געווען אין גריכיש, אין היעראָגליפען־שריפט און אויך אין דער דעמאָטישער שריפט. דער פראַנצויז סילוועסטער דע סאַסי און דער שוועד אַקערבלאַד האָבען אויסגעפונען צו לעזען די דעמאָטישע שריפט. דעם ענגלענדער יאָנג איז עס געלונגען צו לעזען די היעראָגליפען, אָבער ער האָט נאָך ניט דערגאַנגען גענוג צו קענען אויסמאַכען אין גאַנצען ריכטיג. דעם ריכטיגען שליסעל צו די היעראָגליפען האָט ערסט ענטדעקט דער פראַנצויז שאַמפּאָלליאָן (געשטאָרבען 1832), און נאָך איהם איז די קענטניס פון די היעראָגליפען פערפאָלקאָמט געוואָרען דורך די געלעהרטע ל ע פּ ס י ו ס, ב י ר ט ש, ד ע ר ו ז ש ע, מ א ר י ע ט ט, ג ו ד ו ו י ן, ב ר ו ג ש און אַנדערע.

דיזע פאָרשונגען און ענטדעקונגען האָבען געבראַכט גרויסע רעזולטאַ־טען. זיי האָבען אויפגעעפענט פאַר דער וועלט דעם אינהאַלט פון די אינ־שריפטען אויף די פיעלע שטיינערנע מאָנומענטען און פּאַפּירוסען, וועלכע זיינען אַ דאַנק דעם גוטען קלימאַט פון עגיפּטען פערבליבען גאַנץ ביז אונ־זער צייט.

די געשיכטע פון עגיפּטען טיילט מען געוועהנליך איין אין דריי פּע־ריאָדעס: 1) די הערשאַפט פון די ערסטע 10 דינאַסטיעס, ווען די רעזי־דענץ איז געווען אין דער שטאָדט מ ע מ פ י ס (מוף). 2) די הערשאַפט פון דעם צווייטען צעהנדליג דינאַסטיעס, ווען די רעזידענץ איז געווען

ט ה ע ב ע ן. 3) די הערשאפט פון דעם דריטען צעהנדליג דינאסטיעס, ווען די רעזידענץ איז געווען די שטאדט ס א א י ס.

די עלטעסטע געשיכטע פון עגיפטען איז איינגעוויקעלט אין א דונקעלן שלייער פון זאגעס, פון לעגענדעס. מיר ווייסען ניט, אויב די איינוואנדערער פון צענטראל-אזיען, ווען זיי זיינען געקומען אין עגיפטען, האבען מיט זיך געבראכט די קונסט צו בעארבייטען מעטאלען. עס שיינט, דאס די ערסטע איינוואנדערער זיינען געווען געטיילט אין שבטים, וועלכע האבען זיך אין אנפאנג בעשעפטיגט מיט פיה-צוכט און נאך דעם אנגעפאנגען צו בעשעפטיגען זיך מיט ערד-ארבייט. ווען מיר זאלען אורטיילען נאך דער געשיכטע פון אלע אנדערע אור-פעלקער, זיינען דיזע שבטים געווען פריי ארגאניזירט. קיין שבט האט ניט געהערשט איבער די אנדערע, קיין שבט האט דעם אנדערן ניט פערקנעכטעט. עס איז ווירקליך ניט געווען קיין אורזאך פיר איינעם צו וועלען הערשען איבער דעם אנדערן. קיין רייכטום האבען זיי נאך ניט געהאט. די פיהרער האבען נאר געשפילט א ראלע אין דער צייט פון קריג, פון שטרייט מיט דעם שונא. ערסט דאן, ווען די שבטים האבען אנגעהויבען בעשעפטיגען זיך מיט ערד-ארבייט און האנדעל און עס האט זיך אנגעזאמעלט ביי איניגע רייכטום, האט זיך אנגעפאנגען ביי איניגע צו ענטוויקלען דער חשק אפצונעהמען אייגענטום ביי אנדערע דורך גוואלד אדער שווינדעל און צו הערשען איבער זיי.

דיזע געזעלשאפטליכע ענדערונג, ווי מיר האבען געזעהען ביי אנדערע קולטור-ראסען, געהט צו נאך שנעלער, ווען די אור-איינוואוינער ווערען פערשקלאפט דורך די איינוואנדערער. די פערשקלאפונג פון די אור-איינוואוינער איז דער אנפאנג פון פערשקלאפונג אויך פון די אייגענע מענשען. אויך די עגיפטער האבען פון אנפאנג פערשקלאפט די אור-איינוואוינער. די ערסטע פארמע פון רעגירונג אין עגיפטען איז געווען פריסטער-הערשאפט (ממלכת כהנים). אין אונטער-עגיפטען זיינען שוין אין די גאנץ אלטע צייטען געווען איניגע פריסטער-הערשאפטען. לויט ווי מאנעטהא ערצעהלט האט א געוויסער קעניג מ ע נ ע ס צושטערט די פריסטער-הערשאפטען און האט געגרינדעט א מאנארכיע אין מעמפיס. נאך הערא-דאט'ן האט מענעס זעלבסט געגרינדעט די שטאדט מעמפיס און האט אין איהר געלאזען אויסבויען דעם בעריהמטען פטאה-טעמפעל.

מיר בעגעגענען אין עגיפטען דעם זעלביגען געזעלשאפטליכען און שטאאטליכען ענטוויקלונגס-גאנג, ווי אין אלע אנדערע קולטור-לענדער. עס

וואַנדערן איין קולטור־ראַסען אין פרייע שבטים, די איינוואַנדערער פער־שקלאַפּען די אור־איינוואוינער, נאָך דעם ווערען זיי אַליין אונטעריאָכט און בעהערשט, צוערסט פון אַ פּריסטער־הערשאַפט דאַן דורך אַ מאָנאַרכיע. שוין אין דער געשיכטע פון באַבילאָניען, אַסיריען און אינדיען האָבען מיר בעמערקט דיזען ענטוויקלונגס־גאַנג. מאַנכע האָבען דערפון געשלאָסען, דאָס דיזע קולטור־פעלקער האָבען אַ פערוואַנדטשאַפט צווישען זיך. אָבער דער שלוס איז ניט ריכטיג. גלייכע אורזאַכען ברייננגען ארויס איבעראַל די זעלביגע ווירקונגען.

דער מהות פון דעם מענשען, די פעהיגקייט פון זיין גייסט און זיין נשמה, איז דער יסוד פון יעדער ענטוויקלונג, פון יעדער קולטור, מיט איהרע גוטע און שלעכטע זייטען. דיזער מהות פון דעם מענשען ווירקט אומעטום מיט דער זעלביגער רעגעלמעסיגקייט. אויך די אויסערע פערהעלט־ניסען האָבען איבעראַל געווירקט אויף די מענשען אויף דעם זעלביגען אופן. וואו נאָר עס האָט זיך ענטוויקעלט די קולטור, וואו נאָר עס האָט זיך אָנגעזאַמעלט רייכטום, דאָרט האָט זיך ענטוויקעלט אַ חשק צו איי־גענטום און מאַכט, דאָרט האָט זיך אויך ענטוויקעלט הערשאַפט, שקלאַ־פעריי און אונטערדריקונג. מיט דער ענטוויקלונג פון קולטור געהט אונטער די פרייהייט און גלייכהייט פון דעם נאַטירליכען געזעלשאַפטליכען לעבען פון די וואַנדערנדע הירטען־פעלקער (פּאַסטוכער) און יעגער־פעלקער. די ברכה און די קללה פון דער קולטור געהען אימער האַנט אין האַנט. דיזע געגענזעצען, דיזע הפוכים, מוזען מיר שטענדיג האָבען פאַר אונזערע אוי־גען, ווייל אַרום זיי דרעהט זיך די גאַנצע געשיכטע פון דער מענשהייט, זיי זיינען די אורזאַכען פון יעדען קאַמף און שטרייט צווישען מענשען. עס זיינען דאָ צוויי מיטלען צו אונטערדריקען און בעהערשען מענשען: רויהע געוואַלט און פערשטאַנד. מיר האָבען געזעהען, דאָס אין די קולטור־לענדער באַבילאָניען, אַסיריען, אינדיען, עגיפּטען האָבען זיך פריהער גע־גרינדעט פּריסטער־הערשאַפטען און נאָך דעם זיינען ענטשטאַנען מאָנאַרכי־שע רעגירונגען; דאָס הייסט, אַז אָנפאַנגס האָט ניט דער שווערד, די רויהע געוואַלט, נאָר דער גייסט, דער פערשטאַנד אַריינגעכאַפּט די ממשלה איבער די אַלע פרייע שבטים. עס איז זעהר לייכט צו פערשטעהן, פאַר־וואָס מען האָט פריהער ניט בענוצט דעם שווערד צו בעהערשען די מענש־הייט: דער שווערד איז געווען צו שוואַך צו אונטערוואַרפען מענשען, וועלכע האָבען געלעבט אין פרייהייט טויזענדער יאָהרען, ביי וועלכע דער טריב צו פרייהייט איז געלעגען אין זייער פלייש און בלוט. דעם שווערד

האָט מען דאָן געקענט נאָר בענוצען געגען אַ פרעמדען שוואַכען פיינד, אָבער ניט געגען די אייגענע שטאַם־ברידער, וועמעס ליבע צו פרייהייט עס איז געוועזן שווער צו בעזיגען מיט רויהער געוואַלט.

פיעל גרינגער איז עס געוועזן פיר אַ קלוגען קאָפּ מיט בעזונדערע גייס־טיגע פעהיגקייטען אויסצוגעפינען אַ מיטעל, ווי צו בעהערשען זיינע שטאַם־

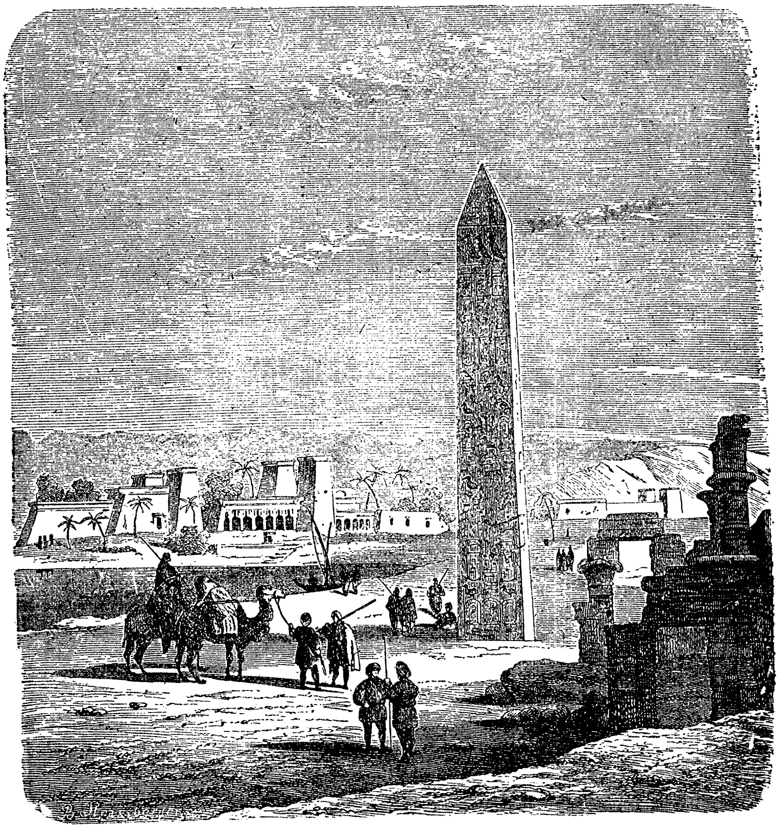

אָבעליסק. ווערט אָנגערופען: „קלעאָפּאַטראַ׳ס נאָדעל״; פריהער אין העליאָפּאָ־ליס, יעצט אין אַלעקסאַנדריען אויפגעשטעלט.

ברידער, ווי זיי צו מאַכען אונטערטעניג. די רעליגיאָן האָט זיך גראַדע גע־צייגט אַלס דאָס זיכערסטע מיטעל צו פאַנגען דעם גייסט און די נשמה פון מענשען, צו מאַכען זיי מיט גוטען, אָהן שום צוואַנג, טאָן דעם רצון פון דעם הערשער־גייסט. מיר דאַרפען וויסען, דאָס ביי דעם נאַטור־מענשען

הערשט דאָס נשמה־לעבען אין זיין גאַנצער נאַטירליכקייט. דאָס נאַטירליכע גייסטיגע לעבען איז אַ זעהר פרוכטבארער באָדען פיר רעליגיאָן און דעריבער איז גאַנץ נאַטירליך, אַז די ערסטע שטאַאַטליכע איינריכטונגען זאָלען זיין פּריסטער־הערשאַפטען. מיר מוזען אָבער בעמערקען, אַז דיזע רעגעל האַלט איים נאָר אין אַזעלכע קולטור־לענדער, וואו גלייך ביי זייער איינגעהמען איז אויך איינגעפיהרט געוואָרען די שקלאַפעריי, וועלכע איז געווען דער ערסטער סיגנאַל פון הערשאַפט. איין אויסנאַהמע האָבען מיר געזעהען ביי די כינעזער, וועלכע האָבען ניט צוגעלאָזען קיין שקלאַפעריי; אויך ביי די גריכען און רוימער איז דער ענטוויקלונגס־גאַנג געווען אַנדערס, ווי מיר וועלען זעהן אין די געהעריגע ערטער.

שוין אונטער די ערסטע דינאַסטיעס האָט זיך די שטאָדט מעמפיס געשווינד ענטוויקעלט און איז געוואָרען דער צענטער פון עגיפּטישער קולטור. ליטעראַטור, וויסענשאַפט און קונסט האָבען דאָ דערגרייכט אַ זעהר הויכע שטופע. אָבער שוין אין דיזער צייט האָט זיך אויך ענטוויקעלט ביי די עגיפּטער אַ בעזונדערע נייגונג צו זאָרגען פיר זייערע פערשטאָרבענע, פיר זייערע מתים. קיין מיה איז זיי ניט שווער געווען צו בעזאָרגען, אַז די מויטע קערפּערס זאָלען ניט פערפוילט ווערען. די קברים־געביידעס, די פּיראַמידעס, זיינען געבויט געוואָרען אַזוי שטאַרק, דאָס זיי זיינען פערבליבען ביז היינטיגען טאָג. מיר האָבען שוין פריהער בעהויפּטעט, דאָס די רעליגיאָן האָט איהר ערסטען אָנפאַנג אין דער פערעהרונג פון די פערשטאָרבענע עלטערן. די כינעזישע רעליגיאָן איז נאָך ביז היינט געבליבען אויף דיזער שטופע. די עגיפּטישע פּריסטער האָבען דאָס פאָלק געהאַלטען פעסט אָן דיזען גלויבען. דער שרעק פאַר דעם טויט, די אונוויסענהייט פון דעם, וואָס עס וועט זיין מיט דעם מענשען נאָך'ן טויט, האָט שטאַרק בעשעפטיגט די פאַנטאַזיע פון די עגיפּטער. דאָס לעבען, האָבען זיי געגלויבט, מוז אויך דויערן נאָך דעם טויט, די נשמה איז אוועק פון דעם גוף נאָר פיר אַ געוויסע צייט, זי מוז אָבער נאָך אַ לאַנגער וואַנדערונג צום גוף קומען צוריק. דעריבער מוז מען בעזאָרגען דעם גוף, ער זאָל ניט צופוילט ווערען, ווען די נשמה וועט זיך צו איהם צוריקקעהרען זאָל זי איהם געפינען גאַנץ. דעריבער האָבען זיי פיעל מעהר זאָרג געהאַט צו מאַכען שטאַרק די קברים, וועלכע זיי האָבען געהאַלטען פיר אייביגע ערטער, איידער די וואוינונגען, וועלכע זיי האָבען בעטראַכט בלויז פיר אַ אכסניות, פיר גאַסט־הייזער.

שוין אין דער צייט פון דער ערסטער דינאַסטיע איז די פערעהרונג פון

די קברים געווען אין עגיפטען אויף דער העכסטער שטופע. די אונגעהייער גרויסע פיראמידעס זיינען קברים פון די קעניגען. אויפצובויען דיזע ריזיגע געביידעס האבען געארבייט מיליאנען פערשקלאפטע מענשען. אום די קברים זאלען ניט פערדארבען ווערען פון די איבערשוועמונגען פון דעם נילוס, האט מען געוועהלט א הויכע געגענד צו מערב פון מעמפיס, וואו דאס וואסער פון נילוס האט קיינמאל ניט דערגרייכט. אין דיזען ארט האבען זיי די קברים אויסגעהאקט אין די פעלזען אדער זיי האבען אריינגעבויט אין דער ערד זעהר שטארקע בנינים. נאטירליך האט דא, אין די בתי קברות, אויך געהערשט דער זעלביגער אונטערשייד פון מענש צו מענש, ווי ביים לעבען. דעם פערשטארבענעם ארימאן האט מען בעגראבען אין זאמד, אהן אן ארון און אהן תכריכים. די רייכע און די מעכטיגע האט מען באלזאמירט און מען האט פיר זיי אויסגעבויט טייערע דויערהאפטע קברים-געביידעס. אויף די קברים פלעגען זיי מאכען בערגלאך פון ערד אדער שטיינער, אום ווילדע חיות זאלען ניט קענען אויסגראבען די טויטע קערפערם און זיי אויפפרעסען. די שטארקע ווינטען פון דער אראבישער וויסטענעס פלעגען אפט פערשיטען די קברים מיט זאמד און פון זיי ניט איבערלאזען קיין שפור. די קעניגען, וועלכע האבען געוואלט, אז דער אנדענקען פון זייער הערליכקייט און גרויסקייט זאל פערבלייבען פיר אלע צייטען, האבען אנשטאט אנגעשאטענע בערג פיר זיך געלאזען מאכען געמויערטע בערג, פ י ר א מ י ד ע ס, וועלכע זאלען ניט קענען צושטערט ווערען און זאלען בלייבען אן אייביגער צייכען פון זייער כבוד און מאכט. די היסטאריקער האבען אפגעשאצט די גרויסקייט און הערליכקייט פון די עגיפטישע קעניגען נאך דער גרויס פון די פיראמידעס, וועלכע זיי האבען געלאזען אויפשטעלען זיך צו פעראייביגען. די ערסטע דינאסטיע, וועלכע מענעס האט געגרינדעט אין מעמפיס, האט געהערשט 252 יאהר. די צווייטע דינאסטיע האט געהערשט אן ערך 300 יאהר און די דריטע — אן ערך 200 יאהר. פון דיזע דינאסטיעס ווייסען מיר ווייניג, מיר קענען בלויז אייניגע נעמען. די קעניגען חופו (ביי די גריכען כעאפס), ח פ ר ע (כעפרען) און מ ו נ ק א ר א (מיקערינאס) פון דער פערטער דינאסטיע האבען פיעללייכט איבערגעשטיגען אלע פריהערדיגע קעניגען, ווייל זיי זיינען געווען די יעניגע, וואס האבען אויפגעשטעלט די דריי גרעסטע פיראמידעס ביי מעמפיס. די גרעסטע פון דיזע איז די פיראמידע פון חופו, וועלכע איז יעצט 137 מעטער הויך, אבער איז א מאל געווען 146 מעטער הויך. אויסער דעם דאס אין קעלן און דעם אייפעל-טורם אין פאריז האט

נאָך קיין געביידע אין דער וועלט ניט דערלאַנגט אזא הויך. די חופו־פּיראַ־מידע ענטהאַלט אין זיך 2½ מיליאָן קוביק מעטער מויערווערק און לויט ווי הערָאדאָט דערצעהלט האָבען געאַרבייט אויף איהר 100,000 מענשען 20—30 יאָהר. לויט דיאָדאָר פון סיציליען איז די צאָהל פון די אַרבייטער געווען 300,000. מיר בעוואונדערן דיזע ריזען־אַרבייט, וועלכע קיין אַנדער פאָלק האָט ניט בעוויזען צו מאַכען. אויסצופיהרען אזא גוואַלדיגע אַרבייט האָט מען געמוזט קאָנצענטרירען די גאַנצע אַרבייטס־קראַפט פון לאַנד אויף איין איינציגען פּונקט, א זאַך, וואָס מען געפינט ניט ביי קיין אַנדער פאָלק.

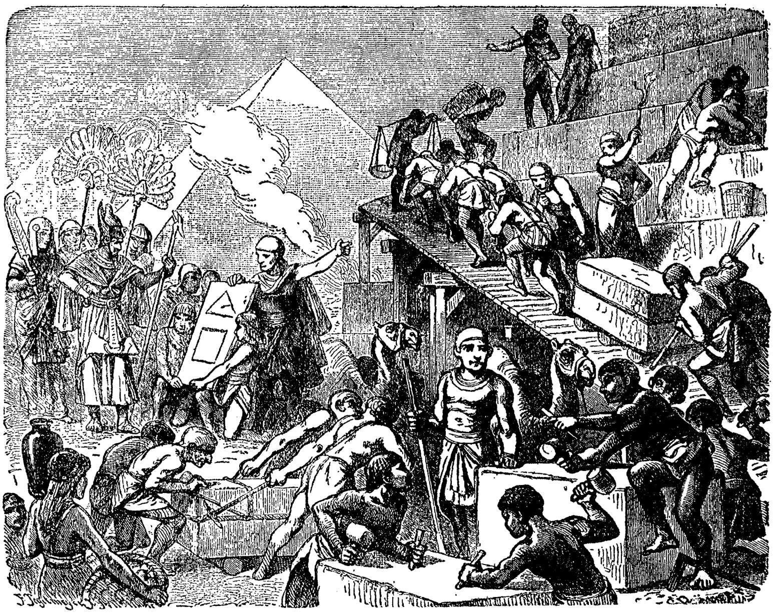

דאָס בויען פון די פּיראַמידעס.

אָבער דיזע גרויסקייט לאָזט אונז פון דער אַנדערער זייט בליקען אין א טיפען אָבגרונד, אין א פערשקלאַפונג פון פאָלק, וועלכע האָט צו זיך אויך קיין גלייכען ניט אין דער געשיכטע. נאָר דורך שקלאַפען־אַרבייט איז גע־ווען מעגליך אזא ריזען־אַרבייט אויסצופיהרען. אום דאָס צו פערשטעהן וועלען מיר נעהמען א ביישפּיל פון דער נייער צייט. איינע פון די גרעס־טע אונטערנעהמונגען פון היינטיגער ציוויליזאַציאָן איז אָהן צווייפעל די אויסגראָבונג פון דעם סועץ־קאַנאַל. צו דיזער אַרבייט האָט מען בענוצט 25,000 עגיפּטישע אַרבייטער און די אַרבייט האָט געדויערט 10 יאָהר, פון

1859 ביז 1869. דיזע אונטערנעהמונג אונטער פרייער ארבייט האט אבער געפאדערט 20 מיליאן פונט סטערלינג. אויף דער חופו-פיראמידע האבען לויט העראראט'ן געארבייט צום ווענינגסטענן 100,000 מענשען פיר א צייט פון 20 יאהר, וואס וואלט ביי פרייער ארבייט געקאסט צום ווענינגסטען פינף מאל אזוי פיעל, ווי עס האט געקאסט דער סועץ-קאנאל, ווייל דער סועץ-קאנאל איז נאר אויסגעגראבען, אבער ניט אויסגעמויערט. מיט רעכט זאגט באקל, דאס קיין רייכטום אין דער וועלט וואלט ניט געווען אין שטאנד צו דעקען די קאסטען פון אזעלכע בויווערק, ווען די ארבייט וואלט געטאן געווארען דורך פרייע מענשען פיר אן עהרליכען לוין. נאך דער בערעכנונג פון זשאמאר וואלט מען פון די שטיינער פון דער חופו-פיראמידע קענען מאכען א מויער ארום גאנץ פראנקרייך, וועלכע זאל זיין כמעט א מעטער די הויך און דריי-צעהנטעל פון א מעטער דיק. און אזעלכע פיראמידעס זיינען אין עגיפטען אויפגעשטעלט געווארען א הונדערט! די שווערקייט פון אזא ארבייט אין א צייט, ווען מען האט ניט געוואוסט פון דאמף-קראפט, וואס זאל טרייבען שלעפ-מאשינען אדער הייב-מאשינען, איז גאר ניט משער צו זיין. נאך העראראט האבען 2,000 מאן גאנצע דריי יאהר געארבייט אום איין איינציגען שטיין איבערצושלעפען פון עלעפאנטינע נאך סאאיס. דאס לעבען פון דעם פערשקלאפטען פאלק האט קיין ווערט ניט געהאט. 120,000 מענשען זיינען אומגעקומען נאר ביים גראבען דעם קאנאל צום רויטען מעער (ים סוף). אונטער דעם קעניג ראמסעס דעם 4טען זיינען געווען נעטיג 8,365 מאן אריבערצוטראנספארטירען שטיינער אויפצושטעלען פראכט-געביידעס אין טהעבען — 5,000 סאלדאטען, 2,000 ארבייטער און 50 פיהרער פון לאסט-וואגענס, פון וועלכע יעדערער איז געשלעפט געווארען פון זעקס אקסען, ווי אויך 130 שטיין-האקער — און אין דער צייט פון דער טראנספארט-ארבייט זיינען פון דיזע ארבייטער צושטארבען ניט ווענינגער ווי 900 מענשען. עס ווייזט אויס, דאס די דריי גרויסע קעניגען חופו, חפרע און מענקארא האבען דאס פאלק דורך זייער בעדריקונג געטריבען צו פערצווייפלונג. העראראט ערצעהלט, דאס חופו איז געווען ביים פאלק זעהר פערהאסט צוליב זיינע שרעקליכע און גרויזאמע בעדריקונגען. דיאדאר שרייבט, אז דאס פאלק איז געגען דיזען קעניג און זיין זוהן חפרע געווען אזוי אויפגערעגט, דאס זיי האבען זיי ארויסגעריסען פון זייערע קברים און צוריסען אויף שטיקער. דאס בעווייזט, דאס די אונצופרידענהייט פון דעם פאלק האט זיך אנגעפאנגען אין דער צייט פון חופו און איז געוואקסען אלץ מעהר און מעהר

אונטער די בעדריקונגען פון זיינע נאכפאלגער, ביז די געדולד פון פאלק האט געפלאצט און עס האט אויסגעגאסען זיין צארן אויף די מויטע ביינער פון דעם „טיראן” חופו. ווי דאס פאלק האט איהם נאך אנגערופען צו העראדאט'ס צייט.

פון דיזער אומזיסטער פערשווענדונג פון קראפט און ארבייט איז דאס עגיפטישע פאלק פיעל אפגעשוואכט געווארען. שוין מיט דער 6טער דינאסטיע האט די גרויסקייט און בעדייטונג פון דער רעזידענץ־שטאדט מעמפיס אנגעהויבען צו זינקען. נאר אייניגע קעניגען, ווי פאפי דער 1טער, מערענרא און נאווערקארא האבען נאך ווי עס איז אויפגעהאלטען דעם אלטען גלאנץ. די רעזידענץ פון מעהרערע דינאסטיעס איז איבערגעגאנגען פון מעמפיס אין אנדערע שטעדט. די 9טע און 10טע דינאסטיע האבען שוין געהאט זייער רעזידענץ אין העראקלעאפאלים; זיי זיינען שוין דאמאלס געוועזן אזוי אפגעשוואכט, דאס די פירסטען פון טהעבען האט געלונגען ארויסצורייסען די מאכט פון זייערע הענד און די הערשאפט איז איבערגעגאנגען צו די דינאסטיעס פון דיזער שטאדט (טהעבען).

עס פערשטעהט זיך, אז דיזע ענדערונג איז ניט אפגעגאנגען גלאט, אהן רעוואלוציאנען. מיר ווייסען, אז אזעלכע רעוואלוציאנען זיינען אויסגעבראכען אין דער רעגירונגס־צייט פון אמענעמהאס דעם 1טען, וועלכער איז געוועזן דער ערסטער קעניג פון דער 12טער דינאסטיע, ביז עס האט ענדליך די שפעטערדיגע קעניגען פון דיזער דינאסטיע געלונגען צו בערוהיגען דאס פאלק און צו פעראייניגען די הערשאפט איבער עגיפטען אין איין האנט. אונטער די קעניגען פון דיזער דינאסטיע צייכענט זיך אויס אוסארטעסען דער 3טער, וואס האט געגצליך אונטערוואָרפען אונטער זיין מאכט די נוביער, וועלכע האבען א לאנגע צייט רעבעלירט. אלס גרויס און מעכטיג ווערט אויך געשילדערט דער קעניג אמענעמהאס דער 3טער (2221 — 2179 פ. קר.). ער האט זיך אויסגעצייכענט דורך זיינע גרויסארטיגע געביידעס, בעזונדערס דורך דעם לאבירינט, דעם ריזיגען פאלאץ, וועלכער האט ענטהאלטען 3,000 צימערן פיר וואוינונגען און קברים.

דער בעפאל פון די היקסאס. עס איז קיין וואונדער ניט, דאס דורך די קאנקורענציע פון די קעניגען איבערצושטייגען איינער דעם אנדערן אין אויפשטעלען אלץ גרעסערע און גרויסארטיגערע געביידעס, פון וועלכע די קראפט פון פאלק האט זיך אימער אויסגעשעפט, איז די ענטוויקלונג פון עגיפטען ניט געגאנגען כסדר פאָרווערטס. נאר איז אפט געגאנגען צוריק.

דורך דיזע גרויסע שווערע ארבייטען איז אין דער צייט פון דער 13טער און 14טער דינאסטיעס דאס פאלק געווארען אזוי אפגעשוואכט, דאס 2100 פ. קר. האבען בארבארישע שבטים פון פאסטוכער, וואהרשיינליך פון סי-ריען, געקענט בעפאלען און בעזיגען דיזעס מעכטיגע לאנד, וועלכעס איז געשטאנען אויף דער העכסטער שטופע פון קולטור. לויט מאנעטהא איז אין דער צייט פון דעם קעניג ט י מ א א ס א בארבארישעס פאלק פון מזרח פלוצלונג בעפאלען און איינגענומען דאס לאנד, אונטערוואָרפען די הער-שער, ערמארדעט די איינוואוינער, פערשקלאפט די פרויען, פערברענט די הייליגטימער פון די געטער און דאן ארויפגעזעצט אויף דעם טראן איינעם פון זיך מיט'ן נאמען ש א ל י ט אלס קעניג. דיזער קעניג האט גענומען די אלטע מלוכה־שטאדט מעמפיס פיר זיין רעזידענץ, האט פון דארט אויף דאס גאנצע לאנד ארויפגעלעגט אפצאהלונגען און האט די וויכטיגסטע ער-טער בעזעצט מיט חיל. דיזע פרעמדע בעצווינגער זיינען אין עגיפטען גע-ווען בעקאנט אונטער דעם נאמען ש א ס ו אדער ש ו ס, ד. ה. רויבער (העברעאיש: ש ו ס י ם). זייערע פיהרער האבען געהייסען ה י ק - ס א ס. דיזעס פאלק איז אויך בעקאנט אונטער דעם נאמען מ ע נ ט י א ו (פאסטוכער) אדער ס א ט י א ו (בויגען־שיסער). לויט מאנעטהא האט דיזעס פאלק געהערשט אין עגיפטען 500 יאהר. אבער זייער הערשאפט האט זיך ניט אויסגעברייטעט איבער גאנץ עגיפטען.

די היקסאס האבען אנפאנגס זיך ניט אזוי פיעל געשראקען פאר די עגיפטער, ווי זיי האבען מורא געהאט פאר זייערע אייגענע שטאם־ברידער, וועלכע זיינען געווען אויף יענער זייט פון סועץ, און איבערהויפט פאר די כאלדעער. זייער קעניג ש א ל י ט האט דעריבער גלאזען אויפשטעלען א גרויסע פעסטונג ביי דער שטאדט ה א ר ו ס א ר, וואו ער האט שטענ-דיג געהאלטען גרייט אן ארמעע פון 200,000 מאן. אלס הויפטשטאדט האט ער געמאכט ט א נ י ס. די היקסאס האבען באלד איינגעזעהן, ווי נעטיג עס איז פיר זיי אנצונעהמען די עגיפטישע קולטור, אום זייער מאכט צו בעפעסטיגען. זיי האבען דעריבער אנגענומען די עגיפטישע מנהגים און איינריכטונגען און ביז א געוויסען גראד אויך די עגיפטישע קונסט. די עגיפטישע היסטאריקער רעכנען די היקסאס פיר די 16טע דינאסטיע. מען גלויבט, דאס אין דער צייט פון דיזע היקסאס איז יעקב מיט זיינע קינדער געקומען אין עגיפטען.

די היקסאס האבען ניט צושטערט די עגיפטישע קולטור, אין געגענ-טייל, זיי האבען זיך צוגעפאסט צו איהר. זיי זיינען געווארען ציוויליזיר-

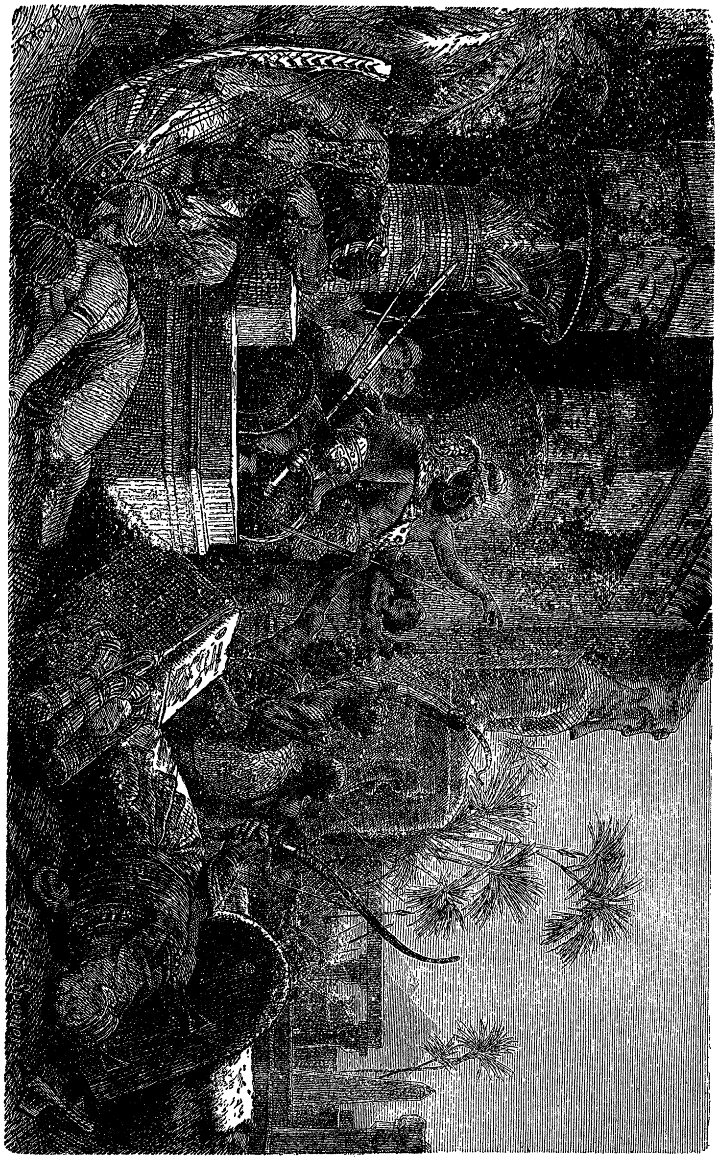

דער בעפאַל פון די היקסאָס.

טער, אָבער דערמיט זיינען זיי נאָך מעהר פערהאַסט געוואָרען ביי די עגיפּטער. די עגיפּטער, וועלכע זיינען געווען שטאָלץ אויף זייער אייגענע קולטור, האָבען פיינד געהאַט אַלץ, וואָס איז געווען פרעמד, און דעריבער האָבען זיי ניט געקענט לאַנג בליהען אונטער אַ פּרעמדער הערשאַפט, אי-בערהויפּט אין דער צייט, ווען זייער קולטור האָט געהאַלטען אין שטייגען העכער.

די מאַכט פון די היימישע פירסטען אין טהעבען האָט מיר דער צייט זיך ביסלאַכווייז געהויבען און זיי האָבען דאַן אָנגעפאַנגען צו נעהמען זיך צו די היקסאָס. די בעפאַלען אויף די היקסאָס זיינען בעזונדערס געלונגען דאַן, ווען די קלענערע עגיפּטישע פירסטען זיינען געווען פעראייניגט אונ-טער דער 17טער דינאַסטיע, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרען פון דעם פירסט פון טהעבען, ר א ־ ס ק ע נ ע ן ט א א ד ע ם 3 ט ע ן (1800 פ. קר.). אַן ערך 150 יאָהר האָט געדויערט דער קאַמף פיר בעפרייאונג און עס איז די עגיפּטישע פירסטען ענדליך געלונגען צו פערטרייבען די היק-סאָס פון מיטעל־עגיפּטען נאָך דער שטאָדט מעמפיס. אונטער דער 18טער דינאַסטיע איז אויך מעמפיס בעזיגט געוואָרען דורך די עגיפּטער און ענדליך האָט טוטהמאָסיס דער 3טער (1625 — 1591 פ. קר.) פון די היקסאָס אָפּגע-נומען דעם לעצטען שטיץ־פּונקט, די פעסטונג האַרואַר, פון וואַנען זיי האָבען אָפּגעצויגען צוריק נאָך סיריען. דערמיט איז עגיפּטען בעפרייט גע-וואָרען אויף שטענדיג פון דער פרעמדער הערשאַפט, וועלכע האָט געדויערט 500 יאָהר.

דיזער בעפרייאונגס־קאַמף האָט ווידער אויפגעוועקט דעם קריגערישען גייסט פון די עגיפּטער, און מיר הערען פון די נצחונות פון די קעניגען ט ו ט ה מ אָ ס י ס ד ע ם 3 ט ע ן, א מ ע נ אָ פ י ס ד ע ם 3 ט ע ן און א מ ע נ אָ פ י ס ד ע ם 4 ט ע ן, וועלכע האָבען בעזיגט סיריען, פאַלעסטינא, מעסאָפּאָטאַמיען און עטהיאָפּען.

די העכסטע שטופע פון מאַכט און קולטור האָט עגיפּטען דערגרייכט אונטער דער 19טער דינאַסטיע, און זייער גאַנצער גלאַנץ, ווי עס שיינט, האָט זיך פעראייניגט אין די צוויי גרויסע זיגער ס ע ט ה אָ ס ד ע ם 5 ט ע ן און זיין זוהן ר א מ ס ע ס (רעמסס) ד ע ם 2 ט ע ן. דעם ווירק-ליכען גלאַנץ פון עגיפּטען אין דיזער גליקליכער צייט האָבען די היסטאָריקער בעפּוצט מיט וואונדערבאַרע זאַגעס, לויט וועלכע דער גאַנצער גלאַנץ פון דיזער פּעריאָדע ווערט צוגעשריבען צו איין איינציגער העלדען־פּערזאָן, וואָס ווערט אָנגערופען מיט דעם נאָמען ס ע ס אָ ס ט ר י ס. די נייעסטע פאָר-

שונגען אָבער האָבען בעוויזען, דאָס די גרויסע העלדענטאַטען און וואונ-דערבאַרע געביידעס, וועלכע ווערען צוגעשריבען צו ס ע ס אָ ס ט ר י ס, זיינען אין אמת'ן די אויפטואונגען פון דער גאַנצער 18טער דינאַסטיע און פון די קעניגען סעטהאָס דעם 1טען און ראַמסעס דעם 2טען, וועלכע האָ-בען זיך אויסגעצייכענט פון אַלע קעניגען פון דער 19טער דינאַסטיע.

דער גרינדער פון דער 19טער דינאַסטיע איז געווען ר אַ מ ס ע ס ד ע ר 1 ט ע ר, וועלכער האָט דעם טראָן גענומען מיט געוואַלד. זיין זוהן ס ע ט-ה אָ ס ד ע ר 1 ט ע ר (1439 — 1388 פ. קר.) האָט זיך אויסגעציי-כענט מיט פיעלע גרויסע נצחונות, וועלכע האָבען פערשאַפט עגיפּטען אַ גרויסען איינפלוס איבער פיעלע לענדער. סיריען איז דאַמאָלס געווען אַ גרויסע מאַכט און זי האָט פיעל געשטערט עגיפּטען אין פערשפּרייטען איהר איינפלוס. סעטהאָס דער 1טער האָט דעריבער גע-פּלאַנט סיריען צו אונ-טערוואַרפען. נאָך דעם, ווי דיזער קעניג האָט אונ-טעריאָכט איינינע ווילדע פערקערשאַפטען, וועלכע האָבען זיך געפונען אין צפון און מזרח פון עגיפּ-טען, האָט ער געצויגען

מומיע־קאָפּ פון סעטהאָס דעם 1טען.

נאָך סיריען, וואו ער האָט אָנגעווענדעט אַלע כחות צו בעקעמפען די אַל-טע שונאים פון עגיפּטען, די היקסאָס. נאָך דעם, ווי ער האָט דיזע בע-זיגט, האָט ער געצויגען נאָך פּאַלעסטינא, וועלכע האָט זיך געהאַט פעראייניגט מיט די היקסאָס. ער איז געצויגען זיגרייך ביז מעסאָפּאָ-טאַמיען ביז די ברעגען פון דעם טייך אייפראַט (פרת), ער האָט אָבער די-זע אַלע לענדער ניט אונטערגעוואָרפען אונטער זיין הערשאַפט און האָט זיי ניט אונטעריאָכט.

פון סעטהאָס דעם 1טען האָט מען געפונען די מומיע (ד. ה. דעם פּער-שטיינערטען באַלזאַמירטען קערפּער), וועלכע איז געבליבען זעהר גוט בע-האַלטען. מיר גיבען דאָ צוויי בילדער פון איהר.

אָבער ניט די זיגרייכע מלחמות אַליין האָבען דעם קעניג סעטהאָס דעם 1טען פערשאַפט א הויכען אָרט אין דער געשיכטע, זיין רעגירונגס־צייט האָט זיך נאָך בעזונדערס אויסגעצייכענט דורך דעם, דאָס מיט איהר האָט די עגיפּטישע קונסט, די קולטור אין אַלגעמיין, דערגרייכט די העכסטע שטופע. איבער דיזען הויכען צו-שטאַנד פון דער עגיפּטישער קול-טור אין די רעגירונגס־צייטען פון סעטהאָס דעם 1טען און ראַמסעס דעם 2טען וויסען מיר נאַטירליך פון די רואינען פון די פּרעכטיגע געביידעס פון יענער צייט, אָבער צוזאַמען מיט דעם לערנען מיר אויך דעם טרויעריגען צושטאַנד פון פאָלק, וועלכעס איז געוועזען גע-צוואונגען צו שאַפען אַזעלכע שווע-רע ריזען־ארבייטען אָהן שום נוצען פיר זיך. און דיזעס, נאָך אונזער בעגריף פון קולטור, וואַרפט א פינ-סטערען שאָטען אויף דעם כאַראַק-טער פון יענער קולטור. מיר בע-וואונדערן די גרויסאַרטיגע ריזיגע בנינים פון די טהעבאַנישע קעני-גען, אָבער מיר פערגעסען דערביי, וויפיעל מיה און שוויים עס האָט געקאָסט דעם פאָלק, און וויפיעל עס האָט איהם געשאַדט צו זיין טעגליכען לעבען, ווייל עס האָט געמוזט צוליב דעם פערנאַכלעסיגען צו בעאַרבייטען די ערד, צו ענטוויקלען דעם אַקערבוי, וואָס דאָס איז אימער די הויפּט־קוועלע פון דעם מענשען׳ס עקסיסטענץ.

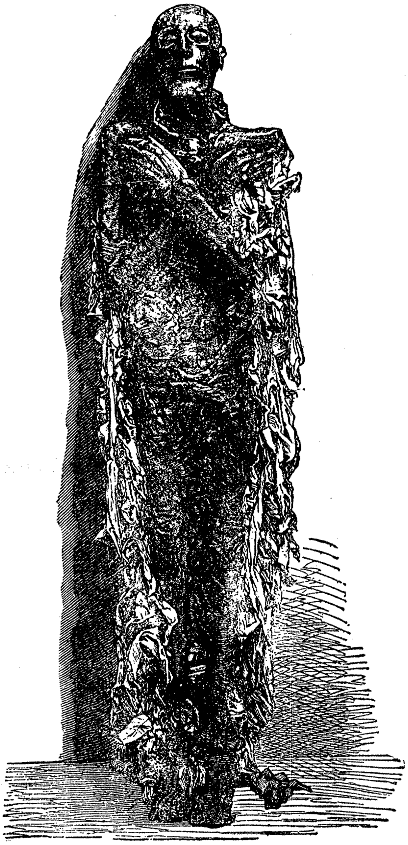

מומיע פון סעטהאָס דעם 1טען.

די קברים, וועלכע די עגיפּטישע קעניגען האָבען געלאָזען אויסהאַקען

פון פעלז, זיינען מאַנכמאָל געווען אַזוי ריזענהאַפט און האָבען געפאָדערט אַזוי פיעל אַרבייט, דאָס עס האָט דערגרייכט ביז אונזין, ביז משוגעת. די קעניגען פון דער 19טער און 20טער דינאַסטיע האָבען געלאָזען מאַכען פעלזען־קברים, וועלכע האָבען ענטהאַלטען זאַאַלען און צימערן ביז 100 מעטער *) לאַנג און ברייט. פיינער פון אַלע קברים איז געווען אויסגעאַר־בייט דער פעלזען־קבר פון סעטהאָס דעם 1טען. דיזער קעניג האָט זיך אויך געמאַכט אונשטערבליך דורך דעם בוי פון דעם גרויסען טעמפעל פון אַמון אין קאַרנאַק. דיזען טעמפעל האָבען נאָך די קעניגען פון דער 11טער די־נאַסטיע אָנגעהויבען צו בויען און פאָלגענדע קעניגען האָבען איהם ווייטער פערפאָלקאָמט און אַלץ גרויסאַרטיגער געמאַכט, ביז סעטהאָס דער 1טער און ראַמסעס דער 2טער האָבען איהם פערענדיגט און געמאַכט צום גרעס־טען און פרעכטיגסטען טעמפעל־געביידע אין דער וועלט. די לענג פון די־זען טעמפעל איז 365 מעטער און זיין אומפאַנג 2,400 מעטער. 450 ספינק־סען, ד. ה. לייבען־געשטאַלטען מיט מענשליכע קעפ, זיינען צושטעלט אין די פערשיידענע דורכגענג. דער גרויסער זאַאַל פון דעם טעמפעל איז אונטערשטיצט מיט 134 ריזען־זיילען און האָט 50 מעטער אין דער לענג און 100 מעטער אין דער ברייט. דער אויבערסטער טעלער פון יעדער זייל איז 6 מעטער אין דורכמאָס (ד. ה. גראַדע ליניע דורך׳ן מיטען). די שטיי־נערנע באַלקענס, וועלכע ווערען אונטערגעהאַלטען דורך דיזע זיילען, זיינען אין דורכשניט ניין מיט אַ פינפטעל מעטער לאַנג און יעדער האָט אַ געוויכט פון אַן ערך 65,000 קילאָגראַם **). די רואינען פון קאַרנאַק זיינען די גוואַל־דיגסטע, ריזענהאַפטעסטע אין דער וועלט. דאָ איז אַלעס ריזענהאַפט גרויס: רוים און זיילען, מויערווערק און שטיינערנע בילדער. אַלע גרעסטע געביידעס אין דער וועלט ווייזען אויס קליין, אונבעדייטענד אין פערגלייך מיט די אונגעהייערע ריזען־געביידעס אין קאַרנאַק.

אויף די ווענט פון טעמפעל אין קאַרנאַק האָט סעטהאָס דער 1טער גע־לאָזען פעראייביגען אַלע זיינע זיגען אין ווערטער און בילדער. די קעניגען, ווי ביי די אַסיריער, זיינען פאָרגעשטעלט אין גרעסערע פיגורען, ווי אַנדערע פערזאָנען. די קעניגען אַליין זיינען געווען די זיגער, זיי אַליין האָבען איינגענומען פעסטונגען, אַלע גבורות פון פאָלק זיינען געווען זייערע, דאָס פאָלק אַליין איז געווען גאָרניט. דאָס איז דער גייסט פון דעספאָטיזם.

*) אַ מעטער איז אַ יאַרד מיט 3 צאָל.

**) אַ קילאָגראַם איז אַן ערך 2½ פונט.

אין דעם נעבען־שטעהענדען בילד ווערט סעטהאָס דער 1טער פאָרגעשטעלט אין דער זעלביגער ריזען־געשטאַלט, ווי דער גאָט, וואָס זיצט געגען איהם אויף אַ טראָן. כמעט אויף אַלע עגיפּטישע בילדער זיינען די קעניגען פאָר־געשטעלט אין אַ פיעל גרעסערער געשטאַלט, ווי אַנדערע מענשען. די אויפשריפטען אויף די ווענט פון טעמפּעל אין קאַרנאַק בעשרייבען די גבורות פון דעם קעניג סעטהאָס דעם 1טען מיט בעריהמערישע, ענטהוזיאַסטישע, התלהבות'דיגע ווערטער, ווי צ. ב.: „די מדבר־שבטים אין דעם לאַנד מאַרמאַריקאַ האָט ער בעזיגט ביז ער האָט זיי פערוואַנדעלט אין גאָרניט; ער האָט געוואָרט אויף דעם קאַמף־פּלאַץ ביז זיי האָבען מעהר ניט געקענט האַלטען דעם בויגען און האָבען ווי פוקסען זיך בעהאַלטען אין זייערע העהלען פון שרעק פאַר זיין מאַיעסטעט". — „אַלע זיינע פיינד זיינען פאַר איהם געפאַלען פון שרעק". — „זיין הארץ האָט זיך געפרייט ביים אָנבליק פון בלוט, ווען ער האָט געזעהען, ווי מען האַקט אַראָפּ די קעפּ פון פיינד". — „זיין מאַיעסטעט האָט ליב געהאַט מלחמה מעהר ווי אַלע פערגניגענס; ער טויטעט זיינע פריינד מיט אַמאָל, ניט איבערלאָזענדיג קיין איינעם פון זיי". נעבען דיזע שוידערהאַפטע ווערטער געפינען זיך בילדער, וועלכע שטעלען פאָר, ווי דער קעניג האַקט אַראָפּ די קעפּ פון פיעלע געפאַנגענע מיט איין קלאַפּ.

אום אויסצומיידען שטערונגען אָדער אויפשטאַנדען פון פערוואַנדטע, וועלכע האָבען פּרעטענזיעס אויף דעם עגיפּטישען טראָן, האָט סעטהאָס דער 1טער גענומען אַלס מיט־רעגירער זיין זוהן ראַמסעס דעם 2טען (1388—1322 פ. קר.) נאָך ווען דיזער איז געווען אַ קינד. ראַמסעס האָט בעגלייט זיין פאָטער סעטהאָס אויף זיינע מלחמות געגען סיריען און האָט גאַנץ פריה זיך אויסגעלערנט צו בעפעהלען. די גריכישע היסטאָריקער הערָאָדאָט און דיאָדאָר האָבען איהם שטאַרק געריהמט און האָבען זיין גרויסקייט דערצו נאָך איבערטריבען. לויט ווי זיי דערצעהלען, האָט ער באַלד נאָך זיין בעשטייגען דעם טראָן אָנגעפאַנגען אַ קריגס־צוג אום צו בעזיגען די גאַנצע וועלט. די אַרמעע זיינע איז בעשטאַנען פון 600,000 פוס־סאָלדאַטען, 29,000 רייטער און 27,000 רייט־וועגען. ער האָט זיך דורכגעשפּאַרט דורך עטהיאָ־פּיען ביז צום ים, און ניט קוקענדיג דערויף, וואָס די עגיפּטער האָבען פיינד געהאַט דאָס מעער, האָט ער געבויט אַ גרויסע פלאָטע. איין טייל פון דער פלאָטע האָט ער אַוועקגעשיקט אין מיטעללענדישען ים און האָט בעזיגט די אינזעל ציפּערן (קפריסין) און די ברעגען פון פעניציען (צור און צידון). פיער הונדערט שיפען פון דיזער פלאָטע האָט ער געשיקט נאָך אינדיען, וועלכע

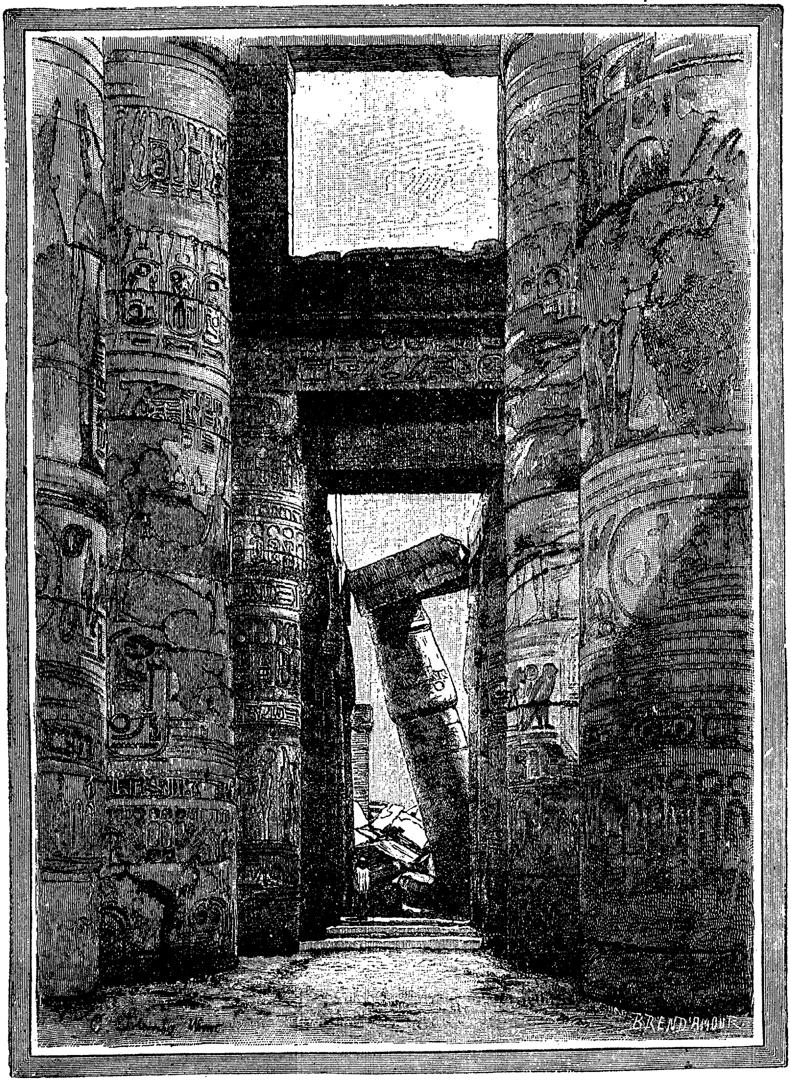

רואינען פון דעם טעמפעל אַמון רא אין קאַרנאַק.

ער האָט בעזיגט פון איבער'ן גאַנגעס ביז צום ים. ער האָט אויך בעזיגט די מעדיער און אַסיריער (מדי און אשור). פון אינדיען איז ער געצויגען צו צפון, האָט בעזיגט די סקיטהען ביז דעם טייך טאַנאיט (דאָן). ניין יאָהר האָבען געדויערט זיינע מלחמות און ער האָט זיך צוריקגעקעהרט נאָך עגיפּטען אַלס דער גרעסטער זיגער. אָבער דיזער קריגס-צוג שיינט צו זיין פיעל איבערטריבען, שטאַרק פערגרעסערט. לויט די אינשריפטען אויף די עגיפּטישע מאָנומענטען איז ער ניט געקומען ווייטער פון צור און צידון (פע-ניציען). פון דער אַנדערער זייט ווייזען די אינשריפטען, דאָס ראַמסעס דער 2טער האָט פערשפּרייט די עגיפּטישע מאַכט אין עטהיאָפּיען ווייט מעהר, ווי די קעניגען פאַר איהם.

ראַמסעס דער 2טער האָט אויך איינגעשטילט די ח ת י ם, אַ פאָלק, וואָס איז געזעסען אין דרום פון כנען. דיזע חתים האָבען פריהער געצאָהלט טריבוט (מס) צו עגיפּטען, אָבער זיי האָבען זיך פעראייניגט מיט איינינע קליינע פעלקער פון קליין-אַזיען און זיינען איינינע מאָל בעפאַלען עגיפּטען. שוין סעטהאָס דער 1טער האָט ביטער געקעמפט געגען דיעזען פאָלק און ראַמסעס דער 2טער האָט פון דאָס ניי אויפגענומען דעם קאַמף געגען די פעראייניגטע פיינדליכע פעלקער. די מלחמה ביי דער שטאָדט ק ד ש האָט די מאַכט פון די חתים געבראָכען אויף אימער און זייערע פירסטען האָבען געשלאָסען אַן אויביגען פרידען מיט עגיפּטען. דיזער פרידענס-אָפּ-מאַך איז דער ערסטער, וועלכער קומט פאָר אין דער געשיכטע; ער איז אינ-טערעסאַנט מיט דעם, וואָס ער ענטהאַלט אין זיך אַלע פונקטען, וועלכע ווערען דערמאָהנט אין היינטיגע אַזעלכע אָפּמאַכען. דער פירסט פון די חתים און דער קעניג פון עגיפּטען האָבען זיך פערפליכטעט איינער דעם אַנ-דערן צו העלפען אין פאַל פון מלחמה מיט אַן אַנדער פאָלק. דיזער פונקט פון דעם אָפּמאַך לויטעט אַזוי: „ווען אַ פיינד וועט אַרויסטרעטען געגען איינער פון די מדינות, וועלכע זיינען אונטערטעניג צום גרויסען קעניג פון עגיפּטען, און דיזער קעניג וועט שיקען צו דעם פירסט פון די חתים און וועט זאָגען: קום, ברייננ מיר שטרייט-קרעפטען געגען יענעם, זאָל עס דער גרויסער פירסט פון די חתים טאָן; קען ער אָבער אַליין ניט קומען, זאָל ער שיקען זיינע בויגען-שיסער און זיינע שטרייט-וואָגענס". די זעלביגע פערפליכטונגען האָט אויף זיך גענומען דער קעניג פון עגיפּטען. אין דיזען אָפּמאַך געפינען זיך אויך פונקטען וועגען געגענזייטיגער בעשיצונג פון האַנ-דעל און אינדוסטריע איןביידע לענדער, ווי אויך וועגען דער אַרויסגעבונג פון פערברעכער. זעהר אינטערעסאַנט איז דער פונקט, וועלכער לויטעט,

דאָס יעדער אַרבייטער, וועלכער בעזעצט זיך אין דעם לאַנד פון דעם אַנדערן, זאָל צ ו ר י ק ג ע ש י ק ט ווערען, אָבער ניט בעשטראָפט ווערען. „מען זאָל זיין הויז ניט צושטערען, מען זאָל זיין ווייב און קינדער ניט אומ-ברינגען, מען זאָל איהם ניט שלאָגען אויף די אויגען, ניט איבער'ן מויל, ניט אויף די פיס, מען זאָל קיין קרימינעלע קלאַגע ניט מאַכען געגען איהם". מיר זעהען דערפון ווי די קעניגען האָבען נעטיג געהאַט די אַרבייטס-קרעפ-טען, דאָס זיי האָבען געוואָלט זיין צו די אַרבייטער מילד אום צו געווינען זיי צוריק. די עקאָנאָמישע לאַגע האָט דיזע פעלקער שוין דאַן געמוזט שטאַרק בעשעפטיגען, ווען אין אַזאַ מין אָפּמאַך האָט מען געפונען פיר נעטיג אַריינצושטעלען אַ פּונקט וועגען ענטלאָפענע אַרביי-טער.

אייניגע היסטאָריקער שרייבען צו דיזען אָפּמאַך צו סעטהאָס דעם 1טען. די חתים זאָלען איהם האָבען עטליכע מאָל געבראָכען, ביז ראַמסעס דער 2טער האָט זיי בעזיגט און פון דאַמאָלס אָן האָבען זיי דעם אָפּמאַך רע-ספּעקטירט.

מיר האָבען שוין פריי-הער בעמערקט, דאָס די ידיעות וועגען די גבורות און זיגען פון ראַמסעס דעם 2טען זיינען איבערטריבען. דערפאַר אָבער זיינען די בעריכטען וועגען זיינע אויפטואונגען ביי זיך אין לאַנד פיעל ריכטיגער און פּינקטליכער. דיזע בעריכטען ווייזען, דאָס ער האָט ריכטיג פערדינט דעם ביינאָמען דער „גרויסער", וועלכען דאָס פאָלק האָט איהם געגעבען. אויף זעהר פיעלע מאָנומענטען און געביידעס גלענצט זיין נאָמען, און מען רעכענט זיין צייט פיר די בליהענדסטע צייט פון עגיפּטישע קונסט און קולטור.

מומיע-קאָפּ פון ראַמסעס דעם 2טען.

ווי זיינע פארגענגער האט זיך אויך ראמסעס דער 2טער בעמיהט צו ברייננגען די רעזידענץ־שטאדט טהעבען צו דער העכסטער שטופע פון גלאנץ און פראכט. דאס שענסטע און דאס בעסטע, וואס די עגיפ־טישע אכיטעקטור האט געשאפען אין די עלטעסטע צייטען, האט ער אריבערגעבראכט אין די וועלט־בעריהמטע שטאדט טהעבען מיט איהרע הונ־דערט מויערן, און דאס אלץ האט דארט דערגרייכט אזא הויכע שטופע פון אויסבילדונג, ווי עס האט נאך קיינמאל פריהער ניט דערגרייכט.

ווי מען קען שליסען פון די רואינען, די חורבות פון די מאנומענטען, וועלכע זיינען צושפרייט אויף א גרויסען שטח, האט די אלטע שטאדט טהעבען געהאט אן אומפאנג וועניגסטענס פון 45 קילאמעטער (אן ערך 50 טויזענד יארד). אין דיזער ריזען־שטאדט ערהייבען זיך די אונפער־גלייכליכע פראכט־טעמפלען, וואס מיר בעוואונדערן זייערע רואינען נאך היינטיגען טאג. נעבען די פרעכטיגע געביידעס האבען די רייכע געהאט זייערע וואוינונגען און לאנד־הייזער. דאס פאלק אבער האט געוואוינט אין ארימע לעהמענע הייזלאך, וועלכע מיר בעגעגנען נאך היינט ביי די פעלאחען (עגיפטיש־אראבישע בויערן).

אבער ניט די רעזידענץ־שטאדט טהעבען אליין, נאר דאס גאנצע לאנד איז געווען בעצירט מיט אזעלכע פראכט־געביידעס. די טהעבאנישע קעני־גען האבען פערשפרייט זייער בוי־ארבייט ביז דער האלב־אינזעל סיני, ווי מען קען זעהן פון די חורבות, וועלכע זיינען נאך דארט פערבליבען.

פאר דעם פעלזען־טעמפעל פון אבו סימבעל, וועלכען ראמסעס דער 2טער האט אויסגעבויט, האט ער זיך זעלבסט פערעהרט דורך אונגע־הייער גרויסע סטאטועס, די גרעסטע אין גאנץ עגיפטען. די סאטועס זיי־נען אויסגעהאקט פון דעם פעלז זעלבסט. די פאסאדע פון טעמפעל איז 38½ מעטער ברייט און 28½ מעטער הויך. דער העכסטער ווערט פון ארכיטעקטור ווערט צוגעגעבען דעם ר א מ ע ס ע א ו ם, דעם „די־מענט פון עגיפטישער בויקונסט”, דעם טעמפעל פון ראמסעס דעם 2טען אין טהעבען. די דעק (באלקען) פון דיזען טעמפעל איז געשטיצט אויף 48 גאלד־געלע זאמד־שטיינערנע זיילען פון פאלקאמענער שענהייט.

אויף ביי טהעבען, עהנליך ווי ביי מעמפיס, ליגט אויף די ליבישע בערג, 300 פוס הויך, א טויטען־פעלד, א בית־עולם. די קברים אויף דיזען בית־עולם ציהען זיך אויף א שטרעקע פון 2 שטונדען גאנג. היר האט מען געפונען אונגעהייער פיעלע מומיעס, פערשטיינערטע באלזאמירטע טויטע קערפערס. די אראבער בענוצען מאנכמאל דיזע מומיעס אלס הייץ־מא־

טעריאַל. אויסער דעם פּרעכטיגען פעלזען־קבר פון סעטהאָס דעם 1טען, וועלכען מיר האָבען פריהער בעשריבען, געפינען זיך דאָ אויך די פּרעכטיגע קברים פון אַמעמפיס דעם 3טען, פון ראַמסעס דעם 1טען און ראַמסעס דעם 3טען. די מומיע פון ראַמסעס דעם 2טען האָט מען געפונען גאַנץ און אונבעשעדיגט. אויף אַ פריהערדיגער זייט קומט דאָס בילד פון דעם קאָפּ פון דיזער מומיע.

אויסער די פיעלע פּראַכט־געביידעס האָט ראַמסעס דער 2טער אויך דורכגעפיהרט פיעלע נוצליכע בוי־ווערק. ער האָט פיעל אויפגעטאָן צו פערברייטען דעם פערקעהר פון שיפען. צו דיזען צוועק האָט ער אונטערגענומען צו גראָבען אַ קאַנאַל צו פעראייניגען דעם נילוס מיט דעם רויטען מעער (ים סוף). ער האָט אָבער בעוויזען דורכצוגראָבען בלויז אַ טייל פון דיזען וויכטיגען קאַנאַל, וועלכער איז אין גאַנצען געענדיגט געוואָרען ערסט אין דער צייט, ווען די פּטאָלעמעער האָבען געהערשט אין לאַנד.

ראַמסעס דער 2טער האָט איבערגעלאָזען נאָך זיך 59 זיהן און 60 טעכטער. זיין 13טער זוהן מ ע נ ע פּ ט אַ האָט בעשטיגען דעם טראָן אונטער דעם טיטעל מענעפּטאַ האָטעפּ־הי־מאַ (גאָט פון דער זון). ער איז געווען זיגרייך אין אַ מלחמה מיט די ליביער. נאָך איהם איז געוואָרען קעניג מ ע נ ע פּ ט אַ ד ע ר 2 ט ע ר, אַ שוואַכער פירסט, וועלכער האָט ניט געקענט בעשיצען דאָס לאַנד געגען דעם בעפאַל פון פיינד, אַזוי דאָס אַ טייל פון עגיפּטען איז געקומען אונטער דער הערשאַפט פון סיריען. מען רעכענט, דאָס אונטער דער הערשאַפט פון מענעפּטאַ דעם 2טען זיינען די אידען אַרויס פון עגיפּטען. זיין נאָכפאָלגער ס ע ט ה אָ ס ד ע ר 2 ט ע ר האָט אַפילו דאָס לאַנד צוריק געבראַכט אין גאַנצען אונטער עגיפּטישער הערשאַפט. אָבער די עגיפּטישע גרויסע לייט האָבען זיך געריסען צווישען זיך און האָבען געבראַכט דאָס לאַנד אין אַ מהומה.

אונטער דער רעגירונג פון זיין זוהן ר אַ מ ס ע ס ד ע ם 3 ט ע ן (1269 — 1244 פ. קר.), וועלכער איז געווען דער גרינדער פון דער 20טער דינאַסטיע, איז אין לאַנד ווידער געוואָרען רוהיג. קונסט, האַנדעל און אינדוסטריע האָבען פון דאָס ניי אויפגעלעבט. העראָדאָט רופט דיזען קעניג אָן ר ה אַ מ פּ ס ע נ י ט און ערצעהלט פון איהם פאָלגענדע געשיכטע, וועלכע מיר גיבען דאָ וועגען איהר קוראַזיטעט. רהאַמפּסעניט איז געווען זעהר רייך. אום זיין רייכטום צו שיצען פון גנבים, האָט ער געלאָזען אויסבויען אַ שאַץ־קאַמער, וועלכע האָט ניט געהאַט קיין טירען און קיין פענסטער, נאָר איין אַריינגאַנג צו זיינע אייגענע צימערן. דער בוי־

מייסטער האָט אָבער אָהן דעם קעניג׳ס וויסען אריינגעזעצט א גרויסען שטיין אזוי קינצליך, דאָס מען האָט איהם פון דרויסען געקענט לייכט ארויסנעה־מען, ווען מען האָט געוואוסט דאָס געהיימניס. דער בוי־מייסטער אליין האָט זיך ניט בענוצט מיט דיזען געהיימניס, וויל ער איז באַלד געשטאָר־בען, ווי די שאַץ־קאַמער איז פערטיג געוואָרען. אָבער איידער ער איז געשטאָרבען האָט ער דעם סוד ענטדעקט צו זיינע צוויי זיהן. דיזע האָבען באַלד נאָך זייער פאַטער׳ס טויט זיך בענוצט מיט דעם געהיימניס און האָ־בען ביי נאַכט ארויסגענומען פון שאַץ־קאַמער אזוי פיעל גאָלד, ווי פיעל זיי האָבען נאָר געקענט טראָגען. דער קעניג האָט באַלד בעמערקט, אז עס פעהלט איהם פון זיינע אוצרות, אָבער ער האָט ניט געקענט פערשטעהן, ווי אזוי עס איז געשעהען. אום צו כאַפּען דעם גנב האָט דער קעניג אריינגעלעגט צווישען די אוצרות פערשיידענע נעצען מיט דער האָפנונג, דאָס דער גנב וועט אריינפאַלען אין איינעם פון זיי. און ווירקליך איז דער ערסטער ברו־דער, וועלכער איז אריין אין שאַץ־קאַמער דעם צווייטען מאָל צו גנב׳ענען פון די אוצרות, אריינגעפאַלען אין אַ נעץ, פון וועלכען ער האָט זיך ניט געקענט בעפרייען. ווען ער האָט דערזעהן, דאָס ער איז פערלאָרען, האָט ער געבעטען זיין ברודער, ער זאָל איהם אָפּהאַקען דעם קאָפּ, אום מען זאָל איהם ניט דערקענען און דערמיט וועט ווענינגסטענס גערעטעט ווערען דער ברודער, וועלכער איז געבליבען דרויסען ביי דער שאַץ־קאַמער. דיזער האָט ערפילט דעם וואונש פון דעם אונגליקליכען. דער קעניג איז נאָך מעהר פער־וואונדערט געוואָרען, ווען ער האָט געפונען דעם קערפּער אָהן אַ קאָפּ אין זיין שאַץ־קאַמער. דער קעניג איז געפאַלען אויף די אידעע צו בענוצען זיך מיט דעם רעליגיעזען געפיהל פון דעם פאָלק, מיט זיין הייליגען רעספּעקט צו די טויטע, אום צו ענטדעקען דאָס געהיימניס. ער האָט געהייסען אויפ־הענגען דעם געקעפּטען קערפּער אויף דער מויער און האָט אָנגעזאָגט די וועכטער, זיי זאָלען פעסטהאַלטען יעדען, ווער עס וועט צוגעהן צום קער־פּער און וועט איהם בעקלאָגען. דער קעניג האָט ווירקליך גוט בערעכענט. ווי די מוטער פון די צוויי ברידער האָט געהערט פון דער שאַנדע, האָט זי באַלד בעפוילען דעם ברודער, וואָס איז געבליבען לעבען, ער זאָל איהר צושטעלען דעם טויטען קערפּער, און אויב ניט וועט זי דעם קעניג אויפ־דעקען די גאַנצע געשיכטע. דער ברודער איז דאַן געפאַלען אויף אַ נייעם איינפאַל. ער האָט אָנגעלאָדען אַן עזעל מיט לאָגלען וויין און איז געקומען צום טויטען קערפּער. דאָרט האָט ער געעפענט אַ לאָגעל און דער וויין האָט אָנגעהויבען ארויסרינען. די וועכטער האָבען ניט געקענט ביישטעהן דעם

נסיון און האָבען זיך גענומען צום וויין ביז זיי זיינען בערוישט געוואָרען און זיינען איינגעשלאָפען. דערווייל איז געוואָרען פינסטער און עס האָט געלונגען דעם קלוגען יונג אָפּצושניידען דעם קערפּער און ברייננגען איהם אין אַ זיכערן אָרט. צו מאַכען חוזק האָט ער נאָך יעדען פון די וועכטער אָפּגעשאָרען אַ האַלבען באָרד. דער קעניג איז געוואָרען שרעקליך אויפגעבראַכט, ער איז אָבער געקומען צו דער איבער־ציינונג, דאָס ער וועט מיט בייזען גאָר ניט אויספיהרען. אָבער ער איז גע־ווען אַזוי נייגיריג צו וויסען דעם קלוגען, כיטרען גנב, דאָס ער האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט פאַר דעם לעצטען מיטעל, אָנצובאָטען זיין טאָכטער פיר אַ פרוי דעם יעניגען, וועלכער וועט איהר ערצעהלען די קליגסטע און שענד־ליכסטע טאָט פון זיין לעבען. דער פרעכער גנב האָט בעשלאָסען דעם קעניג ווידער אָפּצונאַרען. ער איז געקומען צו דעם קעניג׳ס טאָכטער און האָט איהר ערצעהלט, דאָס זיין שענדליכסטע טאָט איז געווען, וואָס ער האָט ער־מאָרדעט זיין ברודער אין דעם קעניג׳ס שאַץ־קאַמער, און זיין קליגסטע טאָט איז געווען, וואָס ער האָט די וועכטער פער׳שכור׳ט און דעם טויטען קער־פּער אַרויסגע׳גנב׳עט. די פּרינצעסין האָט איהם באַלד אָנגעכאַפּט ביי דער האַנט, אָבער צו איהר פערוואונדערונג איז ביי איהר געבליבען די האַנט פון דעם טויטען ברודער און דער כיטרער גנב איז ענטלאָפען. דער קלוגער גנב האָט פערשטאַנען דעם קעניג׳ס שפּיצעל און האָט איהם בעצאָהלט מיט אַ גרעסערען און קליגערן שפּיצעל. ווען ער איז געגאַנגען צו דער פּרינצע־סין האָט ער אָפּגעשניטען די האַנד פון זיין טויטען ברודער און האָט זי בע־האַלטען אונטער׳ן מאַנטעל. דער קעניג איז געוואָרען אָפּהענטיג און זיין צאָרן איז איבערגעגאַנגען אין בעוואונדערונג פיר די חכמה פון דעם כיטרען גנב. ער האָט געלאָזען וויסען, דאָס ווען ער וועט זיך מודה זיין, וועט ער איהם ניט נאָר פערצייהען זיין פערברעכען, נאָר ער וועט איהם אויך גוט בעלוינען. דער גנב האָט געטרויט דעם קעניג׳ס וואָרט און האָט איהם אַלץ אָפען אויסגעזאָגט, און דער קעניג האָט איהם אַלס דעם קליגסטען מענשען פון דער וועלט געגעבען זיין טאָכטער פיר אַ פרוי.

אויב דיזע מעשה איז אַן אמת, אָדער זי איז נאָר אַן אויסגעטראַכטע, קען מען גענוי ניט בעשטימען. אָבער די שאַץ־קאַמער פון דעם קעניג רהאַמפּסעניט האָט מען ווירקליך ענטדעקט אין מעדינעט־אַבו און דאָרט האָט מען אויך געפונען פערצייכניסען פון די טייערע זאַכען און אוצרות, וועלכע האָבען זיך אַמאָל דאָרט געפונען.

ראַמסעס דער 3טער האָט פיעל מאָל צוריקגעשלאָגען די בעפאַלען פון פערשיידענע פעלקערשאַפטען אין צפון־מזרח און מערב פון עגיפּטען. ער האָט אויך געוואונען פיעלע זיגען אויף דעם ים איבער די איינוואוינער אויף די ברעגען פון דעם רויטען מעער (ים סוף). ער האָט אויך געבויט גרויס-אַרטיגע מאָנומענטען נאָך דעם ביישפּיל פון די בעריהמטע פריהערדיגע קעניגען.

אָבער די שטענדיגע מלחמות און די פערשווענדונג פון דעם פאָלק'ס קראַפט אויף אויסצובויען אונגעהייער גרויסע בנינים האָבען דאָס לאַנד שוואַך געמאַכט. ניט ראַמסעס דער 4טער, דער זוהן פון ראַמסעס דעם 3טען, און ניט די דריי קעניגען פון זיין הויז, וואָס האָבען געהערשט נאָך איהם, האָבען געקענט אויפהאַלטען דעם פריהערדיגען גלאַנץ פון זייער רעזידענץ טהעבען: דאָס גאַנצע לאַנד איז שוואַך געוואָרען. די לעבענס-קראַפט פון דער עגיפּטישער קולטור, וועלכע האָט זיך ענטוויקעלט אין אַ צייט פון טויזענד יאָהר, איז געקומען צו אַן ענדע. די אונענדליכע פער-שקלאַפונג פון אַרבייט האָט אונטערגעגראָבען דעם פונדאַמענט פון לאַנד. די הערשאַפט פון טהעבען איז פערשוואונדען געוואָרען. נאָר אין דעם אונ-טערן עגיפּטען האָבען זיך נאָך אויפגעהויבען אייניגע דינאַסטיעס, צום מעהרסטען קעניגען פון פּריסטער־שטאַנד, וועלכע האָבען געגרינדעט זייער רעזידענץ אין סאַאיס. מיט דער 21טער דינאַסטיע איז אונטער־עגיפּטען ווידער אַרויף אויף די ביהנע פון דער געשכטע.

די געשיכטע פון יענער צייט איז אָבער זעהר דונקעל. מיר הערען נאָר פון דעם ערסטען קעניג פון דער 22טער דינאַסטיע ש ע ש אָ נ ק דעם 1 ט ע ן (אין דער ביבעל: ש י ש ק), וועלכער איז אַרויף אויף דעם טראָן אַלס פיהרער פון אַ רעוואָלוציאָן. דיזער קעניג האָט אונטערגענומען אַ מלחמה געגען דעם אידישען קעניג רחבעם, דעם זוהן פון שלמה המלך, און האָט אין דעם יאָהר 971 פ. קר. בעזיגט ירושלים און אויסגערויבט די אוצרות פון טעמפּעל. ווייטער ווייסען מיר פון איהם זעהר וועניג.

די מאַכט פון עגיפּטען איז אָבער אימער געוואָרען שוואַכער און שוואַ-כער. אין מיטען פון 8טען יאָהרהונדערט פ. קר. האָט דער עטהיאָפּישער קעניג ס אַ ב אַ ק אָ אונטערגעוואָרפען עגיפּטען אונטער זיין הערשאַפט און האָט דאָרט געגרינדעט די 25טע דינאַסטיע. נאָך איהם איז אַרויף אויף דעם עגיפּטישען טראָן זיין זוהן ס ע ב י כ אָ ס. אָבער דער נעכסטער קעניג ת ר ה ק ה (700 — 672 פ. קר.), ווי די גריכישע היסטאָריקער ערצעהלען, איז פון די עגיפּטער אַראָפּגעזעצט געוואָרען און האָט זיך צו-

ריקגעקעהרט נאָך עטהיאָפּיען. דאָרט האָט ער געגרינדעט דאָס קעניגרייך מ ע ר אָ ע, וועלכעס מען האָט פריהער גערעכענט פיר דעם ערסטען אָרט פון דער עגיפּטישער קולטור, אָבער דאָס איז פאַלש. אסירישע בעריכטען ערצעהלען, דאָס דער אסירישער קעניג אסר־חדון (690 — 667) האָט בעזיגט עגיפּטען און עס געמאַכט אונטערטעניג אונטער איהם און דערנאָך אונטער זיין זוהן אסור־באַן־האַבאַל. נאָך דיזע בעריכטען איז תרהקה ניט געשמירצט געוואָרען פון די עגיפּטער, נאָר פון די אסיריער.

די אסיריער האָבען איינגעטיילט עגיפּטען אין צוואַנציג גובערניעס. איינער פון די גובערנאַטאָרען, פּסאַמעטיך, האָט זיך אויפגעהויבען געגען דער אסירישער הערשאַפט און האָט אַלס פּ ס אַ מ ע ט י ך ד ע ר 1 ט ע ר (653 — 610 פ. קר.) ווידער געגרינדעט אַ היימישע דינאַסטיע, די 26טע, וועלכע האָט געהאַט סאַאיס אַלס איהר רעזידענץ. פּסאַמעטיך דער 1טער איז אַרויף אויף'ן טראָן מיט דער הילף פון פרעמדע סאָלדאַטען, וועלכע זיינען געווען פיעל געשיקטער און מוטיגער פון די עגיפּטישע סאָל-דאַטען, און מיט זייער הילף האָט ער אויך די אַנדערע עגיפּטישע פירסטען אונטערגעוואָרפען אונטער זיין מאַכט. עגיפּטען איז ווידער געוואָרען אַ פרייע, זעלבשטענדיגע מדינה. אָבער די הילף פון די פרעמדע סאָלדאַטען האָט מיט זיך געבראַכט אַ גאַנצע איבערקעהרענים אין לאַנד. דיזע פרעמדע עלע-מענטען האָבען געצוואונגען עגיפּטען אַרויסצוטרעטען פון איהר ביזהעריגער אָפּגעשלאָסענקייט און קומען אין אַ גרעסערען און ענגערען פערקעהר מיט אויסלאַנד. די עגיפּטער האָבען מיט זייער גאַנצער קראַפט פּראָטעסטירט געגען דיזער ענדערונג. די פּריווילעגיעס, וואָס די רעגירונג האָט געגעבען צו די פרעמדע, האָט שטאַרק אויפגערעגט דאָס מיליטער און 200,000 היימישע סאָלדאַטען האָבען אויסגעוואַנדערט נאָך עטהיאָפּיען. פּסאַמעטיך איז אָבער געבליבען ביי זיינס און האָט פּאָרטגעזעצט זיין נייע פּאָליטיק. ער האָט גע-לעגט פיעל געוויכט אויף דעם האַנדעל און די אינדוסטריע, וואָס די גרי-כען האָבען ענטוויקעלט אין לאַנד, און ער האָט געברויכט אַלע מיטלען זיי צו־צו־ציהען. ער האָט פיר די גריכען געעפענט פערשיידענע האַפענס און זיי האָבען זיך דאָרט בעזעצט אין אַ גרויסער צאָהל, איבערהויפּט אין נ אַ ו ק ר אַ ט י ס. אויך די היימישע קונסט האָט אונטער זיין רעגירונג נאָך אַמאָל אויפגעבליהט. זיינע פּלענער צו פערשפּרייטען זיין הערשאַפט צו מזרח זיינען איהם ניט אין גאַנצען געלונגען. אין אַ לאַנגען, פערביסע-נעם קאַמף האָט ער בעזיגט די סיריער, אָבער דאָס איז געווען זיין איינצי-גער זיג, ווייל ער איז באַלד נאָך דעם געשטאָרבען.

זיין זוהן נ כ ה ד ע ר 1 ט ע ר (610—595 פ. קר.) האָט ווידער אויפגענומען די פּלענער איינצונעהמען אנדערע מדינות. ער איז אפילו אומגע-גאנגען מיט דעם געדאנק איינצונעהמען באַבילאָניען. צוערסט האָט ער בעקעמפט די אידען, וועלכע האָבען זיך געשטעלט געגען איהם אונטער דער רעגירונג פון זייער קעניג יאשיהו; ער האָט זיי בעזיגט ביי מגידו (600 פ. קר.) און זיי האָבען איהם געמוזט צאָהלען טריבוט. ער האָט אויך געמאַכט אונטערטעניג אַלע לענדער ביז דעם טייך אייפראַט. אָבער די באַבילאָניער אונטער נבוכדנאצר'ן האָט בעזיגט זיין אַרמעע נעבען כרכמיש ביים אייפ-ראַט און האָבען אָפּגענומען פון איהם אַלע לענדער, וועלכע ער האָט גע-מאַכט אונטערטעניג אונטער זיך.

נכה'ס זוהן, פ ס א מ ע ט י ך ד ע ר 2 ט ע ר (595—589 פ. קר.), האָט אונטערגענומען אַ קריגס-צוג געגען עטהיאָפּיען, אָבער עס זיינען ניטאָ קיין צופערלעסיגע נאַכריכטען וועגען דעם, מיט וואָס דיזער פעלד-צוג האָט זיך געענדיגט, אויך וויסען מיר גאָרניט וועגען זיין איבע-ריגער טעטיגקייט.

נכה'ס אייניקעל, ח פ ר ע אָדער אַפּריעס (589 — 570 פ. קר.), האָט געפיהרט קריג מיט די פעניציער, אָבער אָהן ערפאָלג. קורץ נאָך דעם האָט ער געוואָלט קומען צו הילף דעם אידישען קעניג צדקיהו געגען באַבילאָ-ניען, אָבער נבוכדנאצר האָט איהם אין גאַנצען צושלאָגען. זיין אונטערגאַנג האָט ער געקריגען דורך אַ קריגס-צוג, וועלכען ער האָט געמאַכט געגען קירע-נע, אַ גריכישע שטאָדט אין ליביען. אַזוי ווי ער האָט מורא געהאַט אַרויסצו-שטעלען זיינע גריכישע סאָלדאַטען געגען זייערע לאַנדסלייט, האָט ער בענוצט עגיפּטישע סאָלדאַטען, וועלכע האָבען געליטען אַ שרעקליכע נידערלאַגע. צווישען די עגיפּטער האָט דעריבער אויסגעבראָכען אַן אויפשטאַנד און דאָס מיליטער האָט ערנאַנט אַלס קעניג איינעם פון זיינע גענעראַלען מיט'ן נאָ-מען א מ א ס י ס. עס איז צווישען אמאַסיס און חפרע געקומען צו אַ קאַמף, אין וועלכען דער לעצטער איז בעזיגט געוואָרען און גענומען געוואָ-רען אין פּלען. חפרע איז געבראַכט געוואָרען נאָך דער רעזידענץ-שטאָדט סאַאיס, וואו אַן ערביטערטע, אויפגערעגטע מאַסע האָט איהם דערוואָרגען.

אמאַסיס איז געוועזען דער לעצטער עגיפּטישער ענערגישער קעניג. ער האָט געשטאַמט פון אַ נידריגער פאַמיליע, ער האָט אָבער מיט זיין הויכען פערשטאַנד און מיט זיינע פרייע מאַנירען געוואונען אַ גרויסען איינפלוס נאָך זייענדיג אין דער אַרמעע. ער האָט געהייראַט די טאָכטער פון פּסאַמע-טיך דעם 2טען און דאָס האָט איהם געגעבען אַ מין געזעצליכעס רעכט אויף

דעם עגיפטישען טראן; אבער אויך אהן דעם האט ער געוואונען די ליבע און אכטונג פון דעם עגיפטישען פאלק צוליב זיין אויסגעצייכענטער רעגירונג, אונטער וועלכער האנדעל און אינדוסטריע האבען געמאכט גוואלדיגען פארשריט. ער האט בעזונדערס פיעל געטאן צו הייבען דעם פערקעהר, ער האט געלאזען אויסבעסערן און פערגרעסערן דאס גאנצע קאנאל-סיסטעם און האט געשלאסען האנדעלס-טראקטאטען מיט פערשיידענע גריכישע שטאאטען. אזוי ווי זיינע פארגעגנער האט ער אויך גוט פערשטאנען די הויכע בעדייטונג פון דעם גריכישען איינפלוס אויף די היימישע קולטור. ער האט ערלייבט די גריכען זיך בעזעצען אין עגיפטען. ער האט זיי אפילו ערלויבט דא צו בויען אייגענע טעמפלען און עפענטליך צו האלטען זייער רעליגיאנס-דינסט. עגיפטען האט געשיינט דאמאלס צו זיין אין א נייער בליהונגס-צייט. הערדאט בעהויפטעט, דאס אונטער אמאסים' רעגירונג האט עגיפטען זיך געפונען אין א זעהר גליקליכען צושטאנד, אזוי דאס אין זיין צייט זיינען געווען אין לאנד 20,000 בעוואוינטע שטעדט. די גרעסטע שטעדט זיינען געלעגען אין דער דעלטא *), און צווישען זיי איז די רעזידענץ סאאיס געווען די וויכטיגסטע. די גרעסטע בעפעלקערונג האט געהאט מעמפיס. אמאסים האט אין סאאיס געלאזען אויפשטעלען גרויסארטיגע געביידעס, וועלכע האבען אין שענקייט, גרויסקייט און קוואליטעט פון מאטעריאל איבערגעטראפען אלע אנדערע. ער האט געלאזען ברייננגען גוואלדיג גרויסע גראניט-שטיינער פון דער אינזעל עלעפאנטינע איבער'ן נילוס נאך סאאיס, וואס זייער טראנספארט האט בעשעפטיגט טויזענדער מענשען יאהרען לאנג.

די אונגעוועהנליכע ליבע פיר אלץ, וואס קומט פון גריכענלאנד, האט געפיהרט דערצו, דאס אמאסים האט געשלאסען פריינדליכע טראקטאטען מיט פערשיידענע גריכישע פירסטען. צום מעהרסטען זיינען אונז בעקאנט זיינע פריינדליכע בעציהונגען צו פ א ל י ק ר א ט ע ס, דער הערשער פון דער אינזעל סאמאס, וועגען וועלכע הערדאט ערצעהלט אונז א זעהר אינטערעסאנטע געשיכטע. די פערסיער האבען שוין געהאט איינגענומען די אינזלען כיאס און לעסבאס און האבען זיי געבראכט אונטער זייער הערשאפט. נאר סאמאס איז נאך געבליבען אונטער פאליקראטעס, וועלכער

---

*) אזוי הייסט א דריי-עקיגע אינזעל, וועלכע בילדעט זיך צווישען צוויי מינדונגען פון א טייך (פון דעם גריכישען בוכשטאב ד ע ל ט א, וועלכער האט די פארמע פון א דריי-עק). היר איז געמיינט די טעריטאריע צווישען די מינדונגען פון דעם נילוס.

האָט זיך דאַמאָלס גערעכענט פיר דעם גליקליכסטען מענשען אין דער וועלט. זיין פריינד אַמאַסיס, וועלכער איז געוועזן איבערצייגט, דאָס די הצלחה פון דיזער וועלט האָט ניט קיין קיום, און האָט מורא געהאַט, דאָס די געטער וועלען איהם דיזע הצלחה מקנא זיין און איהם פערפאָלגען, האָט געראַטען פּאָלי-קראַטעס׳ן, ער זאָל זיך אַליין אָנטאָן אַ שמערץ, אום אויסצומיידען די קנאה פון די געטער. פּאָליקראַטעס האָט געפאָלגט די עצה פון זיין פריינד און האָט אַריינגעוואָרפען אין ים אַ טייערן רינג, וועלכער איז איהם געוועזן ליבער פון אַלע זיינע אוצרות. אין עטליכע טעג אַרום האָט אַ פישער גע-בראַכט צו פּאָליקראַטעס׳ן אַ מתנה, אַ זעהר שענעם פיש, וועלכען ער האָט געפאַנגען אין ים. ווען מען האָט דעם פיש גענומען פערטיג מאַכען צום קאָכען, האָט מען אין זיין בויך געפונען דעם טייערן רינג, וואָס פּאָליקראַ-טעס האָט אין ים אַריינגעוואָרפען. פּאָליקראַטעס האָט אין דעם געזעהן אַ צייכען, דאָס די געטער זיינען צו איהם פריינדליך, און האָט דאָס מיט שמחה געגעבען צו וויסען זיין פריינד אַמאַסים. דיזער האָט זיך שטאַרק דערשראָ-קען פאַר דיזען אונגעוועהנליכען גליק, ווייל ער האָט געגלויבט, דאָס זיין פריינד פּאָליקראַטעס׳ן ערוואַרטעט יעצט נאָך אַ פיעל גרעסערער אונגליק. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון זיין פריינדשאַפט צו איהם אום ניט צו וויסען פון זיין ביטערען סוף. ווי העראָדאָט ערצעהלט, האָט פּאָליקראַטעס געהאַט אַ טרויעריגען סוף: ער איז געפאַלען דורך אַ פערסיער, וועלכער האָט איהם דערוואָרגען.

אָבער אויך אַמאַסים האָט דערפיהלט, אַז גליק איז ניט קיין אייביגע זאַך. אַלע מיה, וואָס ער האָט זיך געגעבען, עגיפּטען צו ברייגגען אויף די הויבע שטופע פון מאַכט און גלאַנץ, אויף וועלכער זי איז געשטאַנען אין די אַלטע צייטען, האָבען איהם ניט געהאָלפען אָפּצוהאַלטען דעם שטורם, וועלכער האָט זיך דאַמאָלס אויפגעהויבען אין די מזרח־לענדער און האָט אויך עגיפּטען אויף אימער בערויבט פון איהר זעלבשטענדיגקייט. די קרעפ-טען פון די אַלטע חאַמיטישע און סעמיטישע פעלקער זיינען אויסגעשעפּט געוואָרען און אויף די ביהנע פון דער געשיכטע זיינען אַרויף די פעלקער פון מעדיען און פּערסיען (מדי און פרס), וועלכע זיינען געוועזן פון אַרישער אָפּשטאַמונג. צירוס (כורש) האָט געגרינדעט אַ גרויסע פּערסישע מלוכה, און זיין זוהן קאַמביסעס האָט גלייך נאָך דעם, ווי ער איז אַרויף אויף דעם טראָן, אונטערגענומען אַ קריגס־צוג געגען עגיפּטען. אַמאַסים איז אין דער צייט פון דיזען קריגס־צוג געשטאָרבען און זיינע אויגען האָבען ניט געזעהן דעם פינסטערן סוף פון זיין מלוכה. זיין זוהן פּ ס אַ מ ע נ י ט (פּסאַ-

מעטיך דער 3טער) האָט זיין טראָן געמוזט אָפּרעטען צו די פּערסיער אַזוי באַלד, ווי ער האָט איהם בעשטיגען. ביי דער שטאָדט פּעלוסיום האָבען דיביידע אַרמעען, די עגיפּטישע און די פּערסישע, זיך בעגעגענט. עס איז פאָרגעקומען אַ ביטערע שלאַכט, אין וועלכער די עגיפּטער האָבען געליטען אַ שרעקליכע נידערלאַגע און האָבען געמוזט זיך צוריקציהען נאָך מעמפיס. אָבער די פּערסיער האָבען באַלד אויך דיזע שטאָדט איינגענומען און האָבען דאָרט גענומען געפאַנגען דעם קעניג מיט זיין מיליטער. זעקס חדשים נאָך זיין פאָטער'ס טויט איז פסאַמעניט געבראַכט געוואָרען אַ געפאַנגענער נאָך פּערסיען. עגיפּטען האָט אויפגעהערט צו זיין אַ זעלבשטענדיגע מלוכה; זי איז פֿ״ר די נעכסטע צוויי הונדערט יאָהר געבליבען אַ פּערסישע פּראָווינץ.

די עגיפּטישע עקאָנאָמיע. דער עקאָנאָמישער צושטאַנד פון עגיפּטען האָט פיר אונז דעם זעלביגען אינטערעס ווי דער פּאָליטישער. עס איז אַ גרויסער וואונדער, וואָס די עגיפּטער זיינען געשטאַנען טויזענדער יאָהרען אויף אַזאַ הויכער שטופע פון קולטור, הגם די קרעפטען פון פאָלק זיינען פערשווענדט געוואָרען אויף אונגוצליכע פּראַכט-געביידעס און דאָס לאַנד האָט געזיפצט אונטער שקלאַפעריי און אונטערדריקונג. דאָס רייכטום פון לאַנד, ווייזט אויס, איז געווען אונגעהייער גרויס, אונערשעפליך, ווען עס האָט געקענט אימער היילען די וואונדען, וואָס דאָס פאָלק האָט זעהר אָפט בעקומען פון דער טיראַניי פון זיינע קעניגען. די וואונדערבאַרע שעפערישע קראַפט פון עגיפּטישען פאָלק, זיין ערפינדערישער גייסט, האָט געמוזט זיין זעהר גרויס און ערהאַבען, ווען דיזע אַלע וואונדען זיינע האָבען איהם ניט געשטערט צו זיין דאָס העכסטע קולטור-פאָלק אין דער אַלטער וועלט. דערביי דאַרפען מיר אויך געדענקען, דאָס די עגיפּטער האָבען ניט געפונען פיר זיך קיין הויכע קולטורען, פון וועלכע זיי זאָלען זיך לערנען. אַלץ האָבען זיי נאָר זיך אַליין צו פערדאַנקען. דאָס עגיפּטישע פאָלק האָט בעזעסען אַן אונגעוועהנליכע שעפערישע קראַפט. ווען מיר זאָלען נאָך בעטראַכטען, ווי שווער עס איז אָנגעקומען די ערסטע מענשען צו מאַכען די נויטווענדיגע ערפינדונגען, און ווי לאַנגזאַם עס זיינען צוגעגאַנגען די ערסטע ערפינדונגען, וועט דאָס אין אונז ערוועקען נאָך מעהר בעוואונדערונג איבער אַלץ, וואָס די עגיפּטער האָבען געשאַפען אויף דעם פעלד פון קולטור, ניט האָבענדיג פאַר זיך קיין ביישפּיל. אַפילו ווען מיר פערגלייכען די עגיפּטישע קולטור מיט אונזער היינטיגער, מאָדערנער קולטור, איז זי נאָך אַלץ פיר אונז אַ וואונדער. עס איז זיכער, דאָס די עגיפּטישע קולטור האָט ענטהאַלטען אין זיך די קערנער פון דער מאָדערנער אייראָפּעאישע קולטור.

די עלטעסטע און בעסטע קוועלע פיר עקסיסטענץ איז ביי די עגיפּטער געווען דער אַקער־בוי. די איבערשוועמונגען פון דעם נילוס האָבען נאָך ניט, ווי אַנדערע דענקען, אויפגעטאָן אַליין, וואָס עס איז געווען נעטיג אום דעם באָדען פרוכטבאַר צו מאַכען; מען האָט נאָך אחוץ דעם געמוזט פיעל טאָן אום דיזען רעזולטאַט צו בעקומען. די ערד־אַרבייט איז דאַמאָלס געווען אויף דעם זעלביגען שטייגער ווי אין מאַנכע לענדער נאָך היינט. די סאָכע איז געווען פון האָלץ, די זריעה האָבען איינגעטראָטען חזירים אָדער שאָף. דרעשען די גאַרבען פלעגט מען מיט אייזלען. אויך פיה־צוכט און וויין־אַרבייט האָבען געבליהט אין עגיפּטען. פערשיידענע בילדער וויזען אונז, ווי אַזוי די עגיפּטער האָבען געפלאַנצט וויין־טרויבען, געמאַכט וויין און איהם געהאַלטען אין קריגלאַך. די בעאַרבייטונג פון וויין איז ביי זיי צוגעגאַנגען אויף דעם זעלביגען שטייגער ווי ביי די רוימער.

די בילדער, וואָס מען געפינט נאָך היינט אין די עגיפּטישע קברים, גיבען אונז אַ קלאָרען בעגריף פון דער טעטיגקייט פון די אַלטע עגיפּטער. זיי וויזען, דאָס אויסער דער ערד־אַרבייט האָבען זיי זיך אויך בעשעפטיגט מיט אינדוסטריע, וועלכע האָט שוין אין די אַלטע צייטען דערגרייכט אַ הויכע שטופע. ביי די עגיפּטער איז שוין געווען איינגעפיהרט אַרבייטס־טיילונג. געוויסע סאָרטען אַרבייט זיינען איבערגעגאַנגען בירושה פון איין דור צום אַנדערן אין דער זעלביגער פאַמיליע, אַזוי דאָס דיזע סאָרטען אַרבייט האָבען זיך אין דער פאַמיליע אַליין מעהר און בעסער ענטוויקעלט.

שוין אין אַלטע צייטען איז געווען בעקאַנט דאָס שרייב־מאַטעריאַל, וואָס די עגיפּטער האָבען ערפונדען. דאָס איז דער פּאַפּירוס, אַ שרייב־מאַטעריאַל געמאַכט פון אַ פּלאַנץ מיט דיזען נאָמען. אונזער שרייב־מאַטעריאַל, פּאַפּיר, טראָגט דעם זעלביגען נאָמען, הגם עס איז געמאַכט פון אַ גאַנץ אַנדערן שטאָף.

די עגיפּטער זיינען געווען גרויסע קינסטלער צו מאַכען לייוועַנטען, וועלכע זיינען געווען אַזוי פיין, אַזוי עדעל, דאָס זיי זיינען געווען אַזוי גוט ווי אונזערע זיידענע שטאָפען. אין אַלטע צייטען איז געווען בעריהמט אַ געוויסער שטאָף ב י ס ו ס (אין דער ביבעל: בוץ), וועלכען מען האָט געמאַכט פון פלאַקס אָדער פון באַוועל. אויך אין לעדער־אַרבייט האָבען די עגיפּטער בעוויזען גרויסע קונסט. די עגיפּטער האָבען געוואוסט צו מאַכען גלאָז און גלעזערנע געשיר שוין מיט 3,500 יאָהר צוריק. זיי האָבען אפילו אויך געקענט מאַכען פון גלאָז פאַלשע דימענטען, וועלכע עס איז שווער געווען צו אונטערשיידען פון אמת'ע. מען געפינט יעצט אַזעלכע זאַכען פון גלאָז, וועל-

כע בעווייזען, דאָס אין די אַלטע צייטען פלעגט מען אין עגיפּטען מאַכען פערשיידענע טייערע כלים און צירונגען פון גלאָז. גלעזערנע פּערל און קרענץ, ווי עס שיינט, זיינען ביי זיי געווען אַ הויפּט־צווייג פון פאַבריקאַציאָן.

מיר האָבען אויך בעוויזען, דאָס שוין אין די אור־אַלטע צייטען האָבען די עגיפּטער בעזעסען די קונסט פון טעפּערײ. די בילדער, וואָס מיר געפינען אויף עגיפּטישע רואינען, ווייזען צילינדער־פערמיגע אויוועגס, אין וועלכע מען האָט געברענט די לעהמענע כלים.

זעהר אינטערעסאַנטע בילדער געפינען זיך, וועלכע ווייזען, ווי די עגיפּ־טער פלעגען בעאַרבייטען גאָלד פיר שמוק־זאַכען. מיר זעהען, ווי זיי האָבען דאָס גאָלד געוואַשען, דורכגעזייהט און דערנאָך געשמאָלצען אין ספּעציעל דערצו געמאַכטע אויוועגס. דיזע אַרבייט איז געטאָן געוואָרען אונטער דער קאָנטראָל פון קעניגליכע אויפזעהער, וועלכע האָבען דאָס גאָלד אָפּגעוואויגען און פערצייכענט.

דער שיפען־בוי איז אין עגיפּטען געווען זעהר פריה ענטוויקעלט. די ערסטע שיפלאַך זיינען געמאַכט געוואָרען פון פּאַפּירוס־שטעקלאַך און האָ־בען הויפּטזעכליך געדינט צום פיש־פאַנג, צוליב זייער לייכטקייט. שפּעטער האָט מען אָנגעפאַנגען צו בויען שיפען פון האָלץ. די האָלץ־שיפען זיינען געווען שיפען צום פיהרען פּאַסאַזשירען, שיפען צום טראַנספּאָרטירען משאות א. אַז. וו. די ערסטע שיפען האָבען געהאַט נאָר איין זעגעל, די שפּעטערדיגע אָבער האָבען שוין געהאַט מעהר פון איינעם. עס געפינען זיך בילדער, וועל־כע ווייזען, ווי מען פלעגט אָנלאָדען די שיפען. מען קען זאָגען, דאָס אין טעכניק זיינען די אַלטע עגיפּטער געשטאַנען ניט נידריגער פון אונז איידער מיר האָבען געוואוסט פון דאַמף־קראַפט און עלעקטריציטעט. ווי ווייט זיי זיינען געווען ערפינדעריש קען מען זעהן פון דעם, דאָס די העכסטע שפּיצען פון דעם טעמפּעל פון דענדעראַה זיינען געווען בעדעקט מיט קופּער, „אום — ווי די אינשריפט אין יענעם טעמפּעל ערקלערט — צו צובר־עכען די שטורם־וועטערן אויף׳ן הימעל״. ווי מען זעהט האָבען די עגיפּטער אַ סך פריהער פון אונז שוין געוואוסט פון אַ דונער־ און בליץ־אָפּלייטער.

אויסגעצייכענט האָבען זיך די עגיפּטער איבערהויפּט מיט זייערע וואַ־סער־בויוועדק. אַזוי ווי דער נילוס איז געווען דער קוואַל פון ברכה פיר דאָס גאַנצע לאַנד (ווי ער איז נאָך אויך היינט), האָט מען געזוכט איהם אויסצונוצען ווי ווייט מעגליך. מען האָט אויסגעבויט נילוס־מעס־טער אויף דער אינזעל עלעפאַנטינע און אויף דער אינזעל ראָדאַ, וועלכע האָבען געצייגט דעם וואַסער־שטאַנד פון דיזען מערקווירדיגען טייך

און די שוועלונג פון זיין וואסער, ווען די איבערשוועמונג פאנגט זיך אָן.
אזוי ווי די איבערשוועמונג פון דעם נילוס האָט ניט דערגרייכט אַלע ערטער,
האָט מען געגראָבען קאַנאַלען אום זיין וואסער צו פיהרען וואו נאָר מען
האָט עס נעטיג געהאט. מען האָט דעם נילוס פערבונדען דורך אַ קאַנאַל
מיט'ן רויטען מעער (ים סוף) שוין 13 הונדערט יאָהר פ. קר. אַ גרויסער טייל
פון דיזע קאַנאַלען ווערט נאָך היינט־צו־טאָג בענוצט אין אויבער־עגיפּטען.
דאָס עגיפּטישע קאַנאַל־סיסטעם איז געווען אַזוי פּראַקטיש, דאָס דיזעס
לאַנד האָט קיינמאָל ניט געליטען פון וואסער־מאַנגעל אַפילו דאַן, ווען די
איבערשוועמונג פון נילוס איז געווען קליין.

פון דער אַנדערער זייט איז מען אויך געווען געצוואונגען צו בויען
דאַמען אָדער וואסער־ווענד אום צו פערהיטען, אַז דער נילוס אין דער צייט
פון זיין איבערשוועמונג זאָל ניט פערטרינקען די בעזעעטע פעלדער און ניט
פערדאַרבען די תבואות. צו דעם זעלביגען צוועק האָט אַמענעמהאַ דער
3טער געמאַכט אַ קינסטליכען זעע (אָזיערע), וועלכער איז בעקאַנט אונטער
דעם נאָמען מאָרים. דיזער זעע האָט אריינגענומען אין זיך די איבעריגע
וואסער־מאַסע פון דער איבערשוועמונג און אין פאַל פון נויט זי אָפּגעגעבען
צוריק. עס פערשטעהט זיך, דאָס דיזער זעע האָט געמוזט זיין זעהר גרויס
אום ער זאָל קענען ענטהאַלטען אין זיך די גרויסע מאַסע וואסער פון דער
איבערשוועמונג. דער מאָרים־זעע איז ווירקליך געווען זעהר גרויס; זיין
שטח ווערט געשאַצט אויף 400 קוואַדראַט קילאָמעטער. דער בעריכט ווע-
גען דיזען קינסטליכען זעע שטאַמט פון העראָדאָט'ן, נאָך די נייערע פאָרשער
איז דיזע געשיכטע ניט מעהר ווי אַ פאַבעל. אום העכערע ערטער צו בע-
וועסערן האָבען די עגיפּטער זיך בעדינט מיט וואסער־רעדער און שעפּ־ברו-
נענס. אין קערב פון ראָהר בעשמירט מיט לעהם פלעגען זיי מיט ווינדעס
און רעדער ארויפציהען וואסער פון די ברונענס אויף די הויכע ערטער.
דורך דיזע מיטלען איז עגיפּטען געוואָרען די קאָרן־קאַמער פון דער אַלטער
וועלט. און דעריבער איז זי אויך געווען לעבענס־פעהיג, שטאַרק און אונ-
אָפּהענגיג, ווי קיין אַנדער פאָלק אין דער וועלט, אויסער כינא. די שאַפונגס-
קראַפט, די פּראָדוקציאָן פון אַ לאַנד און פון אַ פאָלק איז דער הויפּט־יסוד
פון זייער קולטור.

די אונגעוועהנליכע קולטור־פעהיגקייט פון די עגיפּטער ווייזט זיך אויך
ארויס אויף די העכערע פעלדער פון קונסט און וויסענשאַפט.

די בוי־קונסט. די עגיפּטישע אַרכיטעקטור בעצויבערט אונז ניט
נאָר מיט איהרע קאָלאָסאַלע, געוואַלדיג־גרויסע פאָרמעס, נאָר מיט דער פאָל-

קאָמענהייט פון די פּראָפּאָרציאָנען פון דיזע פאָרמעס. די סקולפּטורען פון די עגיפּטער מעגען זיך ניט האָבען קיין קלאַסישען ווערט, אָבער זייערע קאָלאָ־סאַלע געביידעס טראָגען אויף זיך דעם שטעמפּעל פון העכסטער קונסט. זיי פערדינען אָבער נאָך מעהר אונזער בעוואונדערונג מיט דעם, וואָס זיי זיינען דער אָריגינעלער פּראָדוקט פון דעם עגיפּטישען פאָלק, וועלכעס האָט פיר דיזע זיינע בעשאַפונגען פאַר זיך ניט געהאַט קיין מוס־טער פון אַנדערע. דאָס בעווייזט אונז, אַז די עגיפּטער האָבען בעזעסען אַ ריזיגען שעפּערישען גייסט.

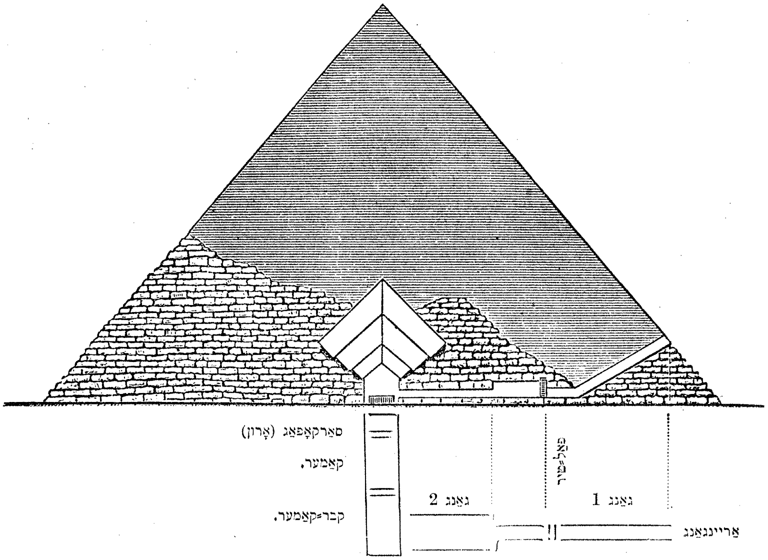

דורכגענג און קבר־קאַמער אין דער פּיראַמידע פון דעם קעניג פּאַפּי דעם 1טען.

דיזען מערקווירדיגען שעפּערישען גייסט פון די עגיפּטער ווייזען שוין זייערע עלטעסטע בוי־ווערק, די פּיראַמידעס, וועלכע זיינען די עלטעסטע קונסט־מאָנומענטען אין דער וועלט. די דריי גרעסטע פּיראַמידעס געפינען זיך ביי דער היינטיגער שטאָדט גיזעה, וועלכע ליגט אויף דעם אָרט פון דעם טויטען־פעלד פון דער אַלטער שטאָדט מעמפיס. די פיער זייטען פון יעדער פּיראַמידע זיינען גענוי געשטעלט צו די פיער זייטען פון דער וועלט (מזרח, מערב, צפון, דרום). פערשיידענע דורכגענג פיהרען צו דעם צימער פון קבר, אין וועלכען עס געפינט זיך דער סאַרקאָפאַג (אָרון) פון דעם קע־

ניג, וואָס האָט געלאָזען בויען די פּיראַמידע. די נעבען־שטעהענדע פיגור ווייזט די אינוועניגסטע דורכגענג און די קאַמער פון קבר אין דער פּיראַמידע פון דעם קעניג פּאַפּי דעם 1טען. די פּיראַמידע פון דעם קעניג חופו ענט־האַלט 3 קאַמערן, פון וועלכע די אונטערסטע איז איינגעהאַקט טיף אין דעם פעלזיגען באָדען. די ווענט פון דיזע קאַמערן זיינען גלאַט געפּאָלירט און זיינען בעמאָלט מיט סצענעס פון דעם לעבען פון דעם פערשטאָרבענעם קעניג אָדער מיט געטער־בילדער.

די אינוועניגסטע דורכגענג און די קברים־קאַמערן פון די פּיראַמידעס צייגען וואונדערליכע טעכנישע קענטניסען. די גענוי בערעכענטע פּראָפּאָר־ציאָנען פון די געביידעס בעווייזען אונז, דאָס די בוי־מייסטערס האָבען אַלץ געמאַכט מיט ווויסענשאַפטליכע בערעכנונגען. נאָך מעהר איז צו שטוי־נען איבער די טעכניק פון דער בעאַרבייטונג. דער אַראַבישער שריפטשטעלער אַבדול־לאַטיף בעמערקט: די שטיינער ליגען איינער אויף דעם אַנדערן אָהן קיין צעמענט, אַזוי קונציג צוגעפּאַסט, דאָס „מען קען צווישען זיי ניט אַריינשטעקען קיין נאָדעל, אפילו ניט קיין האָאַר”. די גענויאיגקייט, מיט וועלכער די שטיינער זיינען בעהאַקט און צוגעפּאַסט איינער צום אַנדערן, וואָלט אויך אין היינטיגער צייט געווען שווער צו בעווייזען, הגם מיר האָבען היינט בעסערע ווערקצייג און מאַשינען.

דאָס גרעסטע מייסטער־ווערק פון די עגיפּטישע אַרכיטעקטען איז די אינוועניגסטע אַרבייט פון דער גרויסער פּיראַמידע פון דעם קעניג חופו אָדער בעאָפּס. אין איהר געפינט זיך אַ גרויסע גאַלעריע 8 מעטער הויך, 2 מעטער ברייט. די קאַמער פון דעם קבר איז פון גראַניט־שטיין און דער סאַרקאָפאַג (אָרון), אין וועלכען די ביינער פון חופו געפינען זיך, איז פון ראָזען־גראַניט.

אין קיין אָרט אין דער וועלט זיינען ביז היינטיגער צייט געביידעס ניט דורכגעפיהרט געוואָרען אַזוי מעכאַניש ריכטיג, ווי אין עגיפּטען. מיר קענען ניט פערשטעהן, וועלכע מעכאַנישע הילפס־מיטלען זיי האָבען בענוצט ביי דיזע ריזען־אַרבייטען, און מיר בעוואונדערן דעריבער די קראַפט און דאָס וויסען, וועלכע האָבען געהאָלפען דיזע געביידעס אויסצופיהרען. דערביי וואונדערן מיר זיך אויך אויף די פערקעהרטקייט פון מענשליכע זאַ־כען: די געשיכטע פון די קעניגען, פון זייערע מלחמות און צושטערונגען איז אונז טריי איבערגעגעבען געוואָרען, און די געשיכטע פון די גוואַלדיגסטע שאַפונגען פון מענשליכען גייסט זוכען מיר אומזיסט. מיר ווייסען ניט פון דער געשיכטע פון די פּיראַמידעס, מיר ווייסען גאָרניט פון דער טעכניק

און וויסענשאַפט, וועלכע האָבען געהאָלפען שאַפען דיזע גרויסע זאַכען. צווישען אַלע בילדער און אינשריפטען איז אונז ניט פערבליבען קיין איינ־ציגער נאָמען פון די גרויסע עגיפּטישע מייסטערס, וועלכע האָבען געשאַפען דיזע גרויסאַרטיגע קונסט־אַרבייטען.

די אויסערע פאָרמעס פון די פּיראַמידעס ערוועקט אין אונז פערוואונ־דערונג איבער זייער אונגעהייערע גרויסקייט. די פּיראַמידעס זיינען געווען די קברים פון ערהאַבענע קעניגען, וועלכע מען האָט בעטראַכט אַלס די פער־טרעטער פון גאָט אויף דער ערד—דעריבער האָט מען זיי געמאַכט זעהר הויך. זיי האָבען געדאַרפט שיצען די בוי־ווערק ביי׳ם נילוס, זיי זאָלען ניט פערשאָטען ווערען פון דעם זאַמד פון דעם מדבר — דעריבער האָט מען געמאַכט די זייטען פון דיזע געביידעס משופּע. אין דער פאָרמע, וועל־כע ווערט אין געאָמעטריע בעצייכענט מיט דעם נאָמען פּיראַמידע.

די פאָרמע פון אַ פּיראַמידע איז אויך די הויפּט־פאָרמע פון אַלע אַנ־דערע מאָנומענטען אין עגיפּטען. אויך די אָ ב ע ל י ס ק ע ן, גרויסע שטיינערנע זיילען מיט אינשריפטען, און די פּ י ל אָ נ ע ן, טעמפּעל־טורמס פון דער שפּעטערער צייט, און אַלע עגיפּטישע בנינים האָבען געהאַט די פאָרמע פון פּיראַמידעס — אונטען ברייט און אויבען שפּיציג. די פּי־ראַמידעס זיינען געווען קברים נאָר פיר די קעניגען. די קברים פון פּרי־וואַט־לייט זיינען געווען איינפאַך, געוועהנליך פלעגט מען זיי איינהאַקען אין פעלז; פון פאָרנט איז געווען געמאַכט אַ קליינער טעמפּעל און ווייטער זיינען געווען געמאַכט לעכער אריינצושטעלען אין זיי די זאַרגען (ארונות) מיט די טויטע קערפּערס. אויף די ווענט פון דיזע קברים זיינען געווען בעמאָלט מיט פערשיידענע פיגורען.

בעזונדערס צייכנען זיך אויס די קברים־געביידעס פון דער 12טער די־נאַסטיע מיט דער אויסבילדונג פון זייערע ז י י ל ע ן. דיזע זיילען האָ־בען געהאַט די געשטאַלט פון דער לאָטאָס־בלום, פון דער פּאַפּירוס־פלאַנץ און פון דער פּאַלמע. דורך די אָפטע בענוצונג פון זיילען האָט זיך די עגיפּטישע בוי־קונסט געשטעלט אויף איין מדרגה מיט די העכסטע שאַפונגען פון אַלע פעלקער.

פון דער טעהבאַנישער בליהענדער צייט איז מעהר פון אַלץ צו בעוואונ־דערן די פּרעכטיגע טעמפּעל־געביידעס. דיזע געביידעס זיינען געוועהנליך אויפגעשטעלט אין מיטען פון אַ טעראַסע, וועלכע איז ארומגערינגעלט מיט שטאַרקע מויערן. דער הויפּט־אריינגאַנג האָט ביי ביידע זייטען פּילאָנען, ברייטע טורם־אַרטיגע געביידעס. דער קראַנץ־געזימס ביי דעם אריינגאַנג איז

בעצירט מיט דער געפליגעלטער זון און מיט דער אורעאוס=שלאַנג (דיזע שלאַנג איז געווען דער סימבאָל פון דער קעניגליכער ווירדע) ; דורך דעם טויער קומט מען אַריין אין פאָר=הויף, וועלכער איז אַרומגערינגעלט פון זיילען. נאָך דעם פאָר=הויף קומט אַ זאַאל, וועלכער איז דורך ענגע שורות פון זיילען

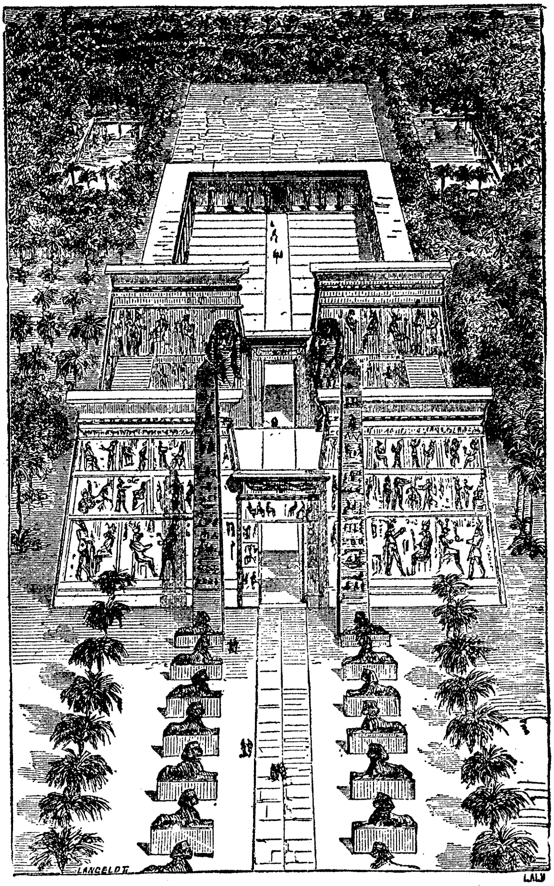

אַנזיכט פון אַ טעמפעל פון דער הויך.

געטיילט אין מעהרערע אָפּטיילונגען, פון וועלכע די מיטעלסטע איז אָפּט העכער. הינטער דיזען זאַאל געפינט זיך דאָס געהיימניספולע היילינטום, דער קדשי=קדשים, די קאַמער מיט דעם בילד פון גאָט ; דער גאַנצער טעמ-פעל איז איינגעשלאָסען אין גערטנער מיט וואַסער=גראָבענס. אין מיטען

פון דיזע גערטנער זיינען די הויפט־וועגען צום טעמפעל צו ביידע זייטען בעזעצט מיט אונגעהייער גרויסע ספינקסען, וועלכע מאַכען אַן אונגעהייערן איינדרוק. דאָס נעבען־שטעהענדע בילד ווייזט דעם פּלאַן, לויט וועלכען די מעהרסטע טעמפּלען זיינען געווען געבויט.

דאָס גרויסאַרטיגסטע טעמפעל־געביידע איז געווען דער טעמפעל אין קאַרנאַק, וועלכער איז פערבונדען דורך אַן אַלעע פון קאָלאָסאַלע ספינקסען מיט דעם בעריהמטען טעמפעל פון לוקסאָר. ניט ווייט פון דיזער טעמפעל־גרופּע געפינט זיך דער טעמפעל פון ראַמסעס דעם גרויסען, דער אַזוי גענאַנטער „ראַמעסעאום", וועלכער רעכענט זיך פיר איינעם פון די שענסטע מאָנו-

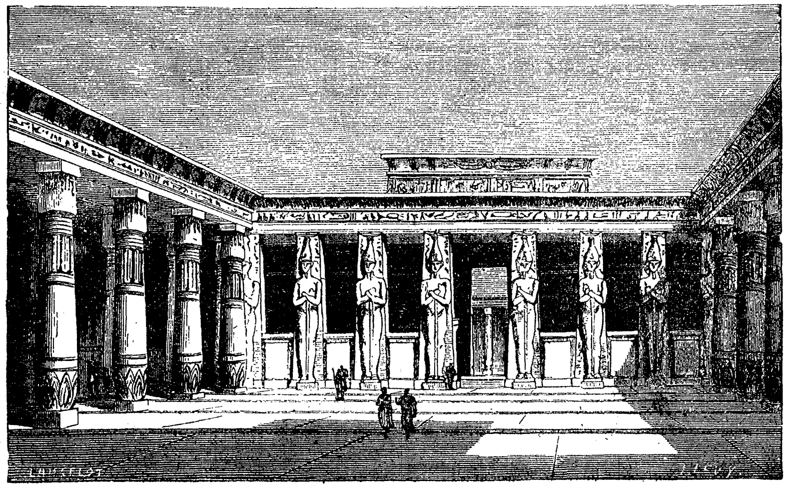

אַ זאַאַל פון דעם ראַמעסעאום.

מענטען פון עגיפּטישער אַרכיטעקטור. מיר גיבען דאָ צוויי אַנזיכטען פון דיזען מערקווירדיגען בנין. צו מערב פון דיזער טעמפעל־גרופּע געפינען זיך נאָך יעצט די מערקווירדיגע רואינען פון דעם טעמפעל פון מעדינאַט־האַבו.

אַ בעזונדערן איינדרוק מאַכען אויף די בעזוכער פון דיזע פּלעצער די צוויי קאָלאָסאַלע סטאַטועס, וועלכע שטעלען פאָר צוויי זיצענדע קעניגען. איינע פון דיזע, וועלכע שטעלט פאָר דעם קעניג מעמנאָן, האָט לויט אַ גריכישער זאַגע יעדען מאָרגען פון זיך אַרויסגעגעבען אַ קלינגענדען טאָן. די זאַגע ערצעהלט, דאָס מעמנאָן האָט דורך דעם בעגריסט זיין מוטער, די געטין פון מאָרגען־ליכט. די זאַגע פון דעם קלינגענדען טאָן נעהמט זיך וואַהרשיינ-

ליך פון דעם קנאַקען, וואָס מען הערט פון דער מעמנאָן=סטאַטוע, ווען איהר אויבערסטער טייל ווערט ערוואַרמט פון דער זון. ניט וועניגער גרויסאַרטיג זיינען די פעלזען=טעמפּלען, וועלכע זיינען גלייך ווי די אינדישע טעמפּלען אויסגעהאַקט געוואָרען אין פעלז. די קרוין פון דיזער פעלזען=אַרכיטעקטור איז דער טעמפּעל פון אַבו סימבעל. די ריזען=סטאַטועס, וועלכע רינגלען אַרום דעם קדשי=קדשים פון דיזען טעמפּעל, צייכנען זיך אויס מיט זייער שענקייט, ווי מיט זייער אונגעהייערער גרויס.

צו בעוואונדערן זיינען אויך די **אָבעליסקען**, אַ פּראָדוקט פון עגיפּטישער קונסט, וואָס געפינט קיין גלייכען ניט ביי אַנדערע קולטור=פעלקער. אַן אָבעליסק איז אַ פיער=עקיגע זייל, וועלכע געהט וואָס העכער

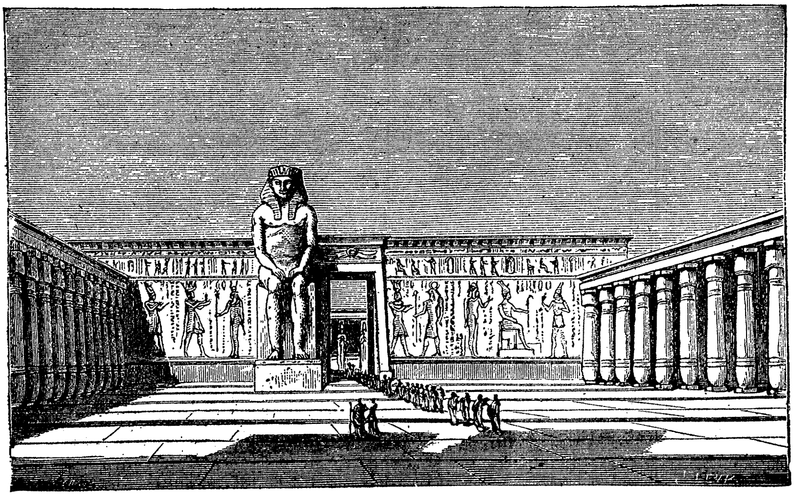

די קאָלאָסאַלע סטאַטוע פון ראַמעסעאום.

אַלץ שמעלער און ענדיגט זיך אויבען אין אַ קליינע פּיראַמידע. אָבעליסקען זיינען פון 15 ביז 54 מעטער הויך און אונטען פון 1½ ביז 7½ ברייט. און ווי אונגעהייער גרויס די אָבעליסקען זיינען, זיינען זיי געמאַכט פון איין שטיין, פון דעם האַרטעסטען, מעהרסטענס רויטליכען גראַניט פון די מזרח=בערג אין אויבער=עגיפּטען. אין דער צייט פון דער איבערשוועמונג פון דעם נילוס פלעגט מען דיזע אונגעהייערע שטיין=מאַסען ברייננגען אויף פליטעם מיט גרויס מיה פון פילע טויזענדער אַרבייטער נאָך מיטעל=עגיפּטען און אונטער=עגיפּטען. די אָבעליסקען זיינען זעהר פיין פּאָלירט און בעדעקט מיט היעראָגליפישע בילדער. מען האָט זיי אויפגעשטעלט פּאָאַר=ווייז ביי

די טעמפּלען און זיי זיינען געוועזן געהייליגט צו דעם גאָט פון דער זון. שפּעטער האָט מען זיי אָנגעהויבען צו בענוצען אַלס זון־זייגערס. וועגען דעם אורשפּרונג און דער בעדייטונג פון די אָבעליסקען ווייסען מיר נאָך ניט גענוי. פיעלע פון די אָבעליסקען האָט מען געבראַכט נאָך אייראָפּאַ. מעהרערע פון

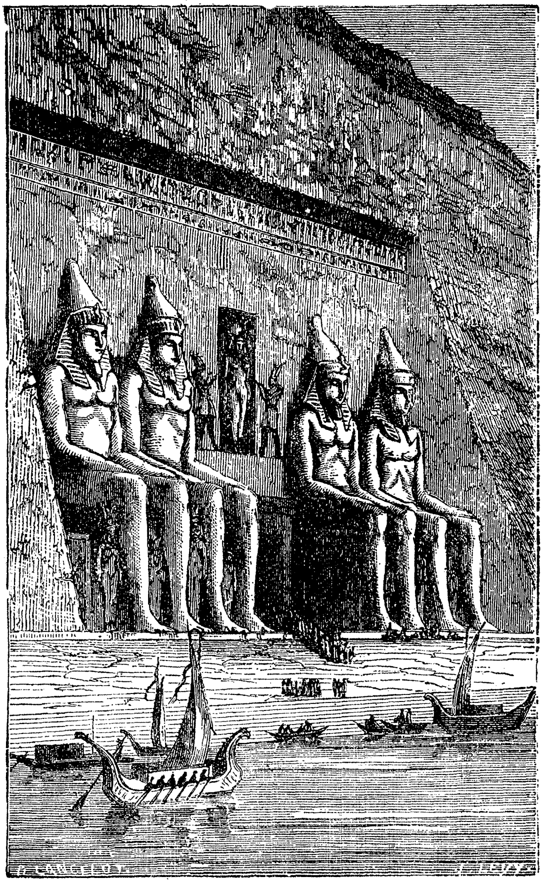

טעמפּעל פון רא אין אבו סימבעל.

זיי האָט מען געבראַכט נאָך רוים אין דער צייט פון דעם רוימישען קיסר אוגוסטוס און זיינע נאָכפאָלגער. אָבער זיי זיינען שפּעטער אומגעפאַלען דורך ערד־ציטערנים אָדער דורך גוואַלדטאַט פון מענשען. אין דעם יאָהר 1585 האָט דער פּאַפּסט סיקסטוס דער 5טער געלאָזען אויפשטעלען פיער

אָבעליסקען דורך זיין גרויסען ארכיטעקט פאָנטאנא. דיזער ארכיטעקט האָט בענוצט ביי דער ארבייט די קונציגסטע מאשינען, ביי וועלכע עס האָבען געארבייט 1,200 מענשען און 100 פערד, און דאָך האָט די אויפשטעלונג פון די אָבעליסקען געדויערט פולע 4 יאָהר. דער גרעסטער פון דיזער, וועלכער איז אויפגעשטעלט פאר דער לאטעראן-קירכע, איז 25½ מעטער הויך און וועגט 650,000 קילאָגראמען. אויך אין פאריז, לאָנדאָן און ניו יאָרק האָט מען געבראכט אזעלכע אָבעליסקען און מען האָט זיי דאָרט אויפגעשטעלט. דאָס בילד אויף זייט 140 שטעלט פאר דעם אָבעליסק, וועלכען אוסאָרטע-סען דער 1טער האָט אויפגעשטעלט אין העליאָפאָליס.

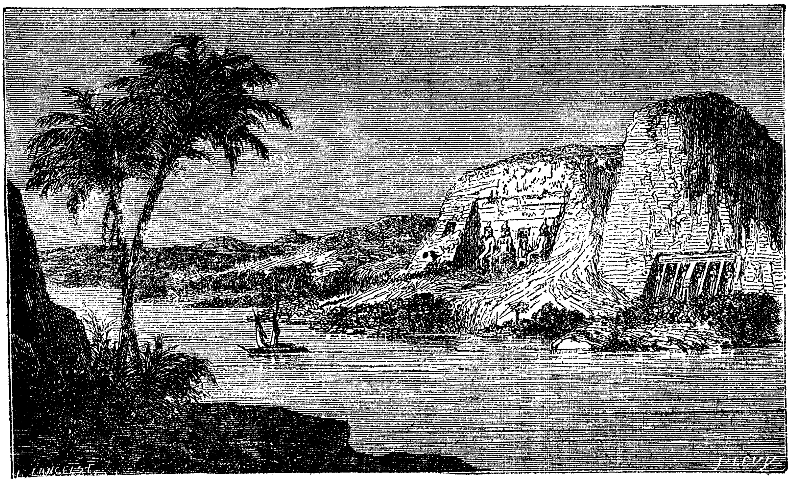

אַבו סימבעל. (ז. 174.)

א מערקווירדיגעס געביידע, וואָס האָט דעם גריכישען היסטאָריקער העראָדאָט ערפילט מיט גרויס פערוואונדערונג, איז געווען דער לאבירינט (א בנין מיט געהיימע, פערפלאָנטערטע גענג) ביי'ם מאָרים-זעע אין מיטעל-עגיפטען. דיזער לאבירינט איז בעשטאנען פון 12 פאלאצען, 6 צו צפון און 6 צו דרום, וועלכע האָבען ענטהאלטען אין זיך 3,000 זאאלען, 1,500 איבער דער ערד און 1,500 אונטער דער ערד. דיזע זאאלען זיינען געווען בעצירט מיט קונסטפולע בילדער-ווערק און מיט שטיינער פון פערשיידענע קאָלירען. לויט העראָדאָט'ן זיינען אין דיזע זאאלען געשטאנען די זארגען (ארונות) פון די קעניגען, וואָס האָבען אויפגעשטעלט דיזען לאבירינט, ווי אויך פון די הייליגע קראָקאָדילען. יעצט איז דיזער לאבירינט אין גאנצען רואינירט.

אַ זונדערבאַרער פּראָדוקט פון עגיפּטישער קונסט זיינען די ס פ י נ ק ס ע ן. מיר האָבען שוין פריהער ערקלערט, דאָס אויך די אַסיריער האָבען געהאַט ספינקסען, דעריבער קען מען גענוי ניט זאָגען, ווער עס האָט זיי ערפונדען: די עגיפּטער אָדער די אַסיריער. די פיגור פון אַ ספינקס איז אַ קערפּער פון אַ לייב מיט אַ קאָפּ פון אַ פרוי אין אַ ליגענדער פּאָזיציאָן.

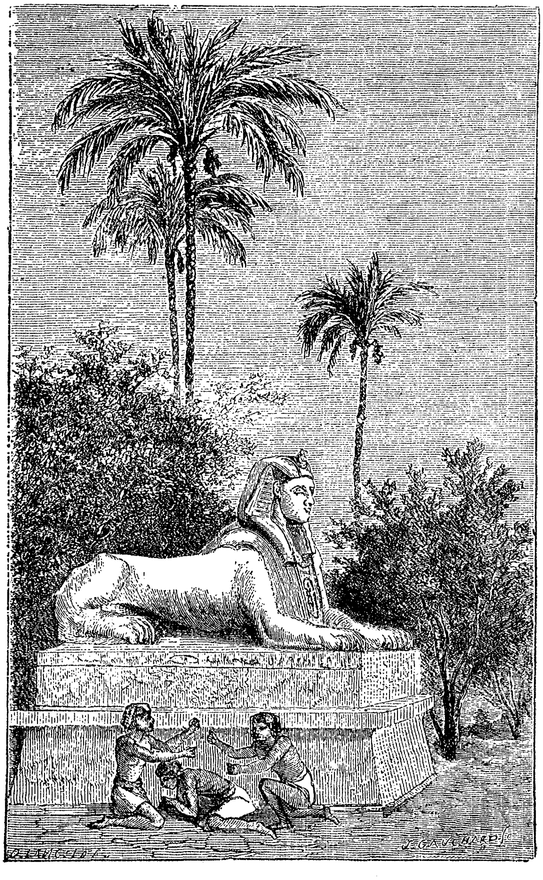

אַ ספינקס.

געוועהנליך פלעגט מען זיי צושטעלען אין שורות אין די וועגען, וועלכע פיה־רען צו די טעמפּלען. מיט דעם אויסדרוק פון מאַיעסטעטישער רוהיגקייט זיי־נען דיזע קאָלאָסאַלע פיגורען געלעגען אויף גרויסע שטיינער. דאָס נעבען־שטעהענדע בילד שטעלט פאָר די פיגור פון אַ ספינקס. ניט ווייט פון די

דריי גרויסע פּיראַמידעס אין גיזעה שטעהט אַן אונגעהייערער, אַ קאָלאָסאַלער ספינקס. יעצט זעהט מען נאָר דעם קאָפּ פון דיזען ספינקס, זיין קערפּער איז פערשאָטען פון דעם זאַמד פון מדבר. נאָך אין מיטען פון 13טען יאָהר-הונדערט, לויט אַן אַראַבישען שריפטשטעלער, איז דיזער ספינקס געװען שעהן און פול מיט חן. אין 14טען יאָהרהונדערט האָט אַ פאַנאַטישער שייך (אַראַ-בישער הויפּטלינג) שרעקליך צוקלאַפּט דאָס געזיכט פון דיזען ספינקס און פון זיין שענקייט איז קיין שפּור ניט געבליבען. די קינסטלערישע בעאַר-ביטונג פון דיזע געװאַלדיגע מאַסען מוז מען בעװאונדערן. װען מען האָט דעם שוין דערמאָהנטען אַראַבישען שריפטשטעלער אַבדול-לאַטיף געפרעגט, װאָס איז נאָך זיין מיינונג נאָך דאָס װאונדערבאַרסטע אין עגיפּטען, האָט ער גע-ענטפערט: „גענויאיגקייט פון די פּראָפּאָרציאָנען אין דעם קאָפּ פון דעם ספינקס".

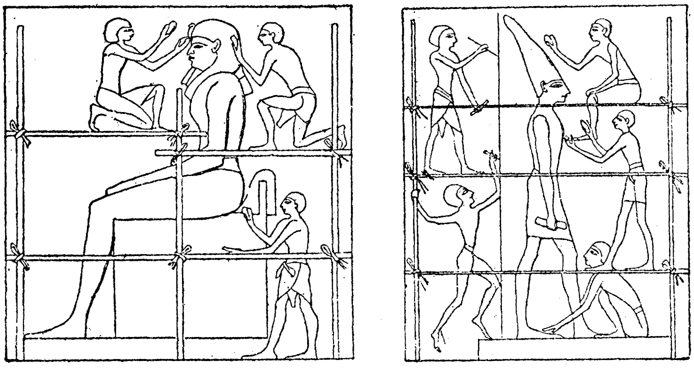

סקולפּטאָר ביי דער אַרבייט אויף אַ קאָלאָסאַלע סטאַטוע.

אין אַלגעמיין בעמערקען מיר אין דער סקולפּטור און מאַלעריי פון די עגיפּטער אַ בעזונדער סיסטעם. װי עס שיינט האָבען די עגיפּטער געגלויבט, דאָס סקולפּטירען אָדער מאָלען דאַרף מען אַזוי, אַז דער צושויער זאָל קע-נען זעהן אַלע טיילען פון קערפּער. דערפון נעהמען זיך די אונגאַטירליכע שטעלונגען פון זייערע פיגורען; אַזוי, צום ביישפּיל, איז דער קאָפּ געװען פון דער זייט און דאָס אויג האָט געקוקט פון פאָרנט; פיס זעהט מען פון דער זייט; אַקסלען, אָרמס און הענט פון פאָרנט. װען אַ פּערזאָן איז פאָרגעשטעלט געװאָרען, װי זי זיצט, זיינעןביידע הענד אימער געלעגען אויף די קני. פיר אַ קורצע צייט האָבען די עגיפּטער אויפגעגעבען דיזע ניט-נאַטיר-ליכע קונסט, נעמליך אין דער בליהענדער טהעבאַנישער צייט, אָבער זיי

האָבען זיך באַלד צוריקגעקעהרט צו דיזען אַלטען סיסטעם פון סקולפּטור און מאַלעריי.

מערקווירדיג איז, דאָס אין בילדער פון שקלאַפען און חיות איז אַלץ געווען נאַטירליך פאַרגעשטעלט. די בילדער פון אַלטעגליכען לעבען זיינען אַזוי נאַטור־טריי, דאָס זיי דינען פיר אונז אַלס די בעסטע קוועלע פיר די קענטניס פון דער עגיפּטישער קולטור.

מיר בעזיצען אויך בילדער, וועלכע שטעלען פאָר די עגיפּטישע קינסט־לער ביי דער אַרבייט. מיר דאַרפען זיך אין אמת'ן ניט וואונדערן אויף דעם, וואָס זייערע שאַפונגען זיינען ניט ווי זיי האָבען געדאַרפט זיין. מיר געפינען בילדער, וועלכע שטעלען פאָר, ווי די קינסטלער ווערען מיט בייטשען אָנ־געטריבען צו דער אַרבייט. מען קען זיך פאָרשטעלען, ווי די קונסט קען געוויייהען אונטער'ן בייטש! ווי אַזוי קען זיך אונטער'ן שקלאַפען־בייטש ענטוויקלען די קינסטלערישע פרייע פאַנטאַזיע? די קונסט אונטער דעם בייטש האָט געמוזט אַראָפּזינקען צו דער מדרגה פון אַ האַנד־ווערק, פון אַ מלאכה.

אין קונסט־האַנדווערק זיינען די עגיפּטער אין מאַנכע בעציהונגען גע־ווען ווייטער פאָרגעשריטען ווי מיר. בעזונדערס האָבען זיי געוויזען גרויס־קייט אין פאַיאַנס־אַרבייטען. זיי האָבען געוואוסט, ווי צו בעדעקען מיט פאַיאַנס שטיינערנע זאַכען. מיר קענען נאָר לעהמענע כלים מיט פאַיאַנס איבערציהען. זעהר פאָרגעשריטען איז ביי זיי אויך געווען די קונסט פון גאָלד־שמידעריי. די שענסטע פון די שמוק־זאַכען, וואָס מען האָט געפונען אין מהעבען, איז אַ קליין טעמפּעלע פון גאָלד מיט אַ סטאַטועלע פון דעם קעניג אהמעס. מיר בעוואונדערן היר די זעלטענע פיינע גאָלד־אַרבייט, די וואונדער־שענע פאַרבען, די געשמאַקפולע פאָרמעס און די טעכניק. דער בעגולטער זאַרג, אין וועלכען מען האָט געפונען דיזען קליינעם טעמפּעל מיט נאָך פיעלע אַנדערע ווערטפולע קונסט־אַרבייטען, האָט די פאָרמע פון אַ ווייבליכער מומיע. די אויגען־רעמעלאַך פון דיזער מומיע זיינען בעצויגען מיט גאָלד, דאָס ווייסעל פון די אויגען בעשטעהט פון קיזעל־שטיין, דער שוואַרץ־אַפּעל פון שוואַרצער עמאַליע (גלאַזור).

די וויסענשאַפט. אין די וויסענשאַפטען האָבען די עגיפּטער שוין אין די גאַנץ אַלטע צייטען דערגרייכט אַ זעהר הויכע שטופע. מיר האָבען שוין פריהער געהאַט די געלעגענהייט צו בעוואונדערן זייער הויכען וויסענ־שאַפטליכען גייסט. זייערע הויכע טעכנישע קענטניסען ביים אויפשטעלען זייערע פראַכט־געביידעס און נוצליכע בוי־ווערק. די אייראָפּעאישע פאָרשער,

איבערהויפּט דער ענגלישער געלעהרטער מ. סמיטה, וועלכע האָבען געמאַכט מעסטונגען פון די פּיראַמידען פון גיזעה, בעוואונדערן די גרויסע קענט-ניסען פון די עגיפּטער אין אַסטראָנאָמיע און מאַטעמאַטיק.

אין בעציהונג אויף אַסטראָנאָמיע ווייזען איינינע פּאַפּירוסען, וועלכע מען האָט געפונען, דאָס די עגיפּטער האָבען שוין זעהר פריה געוואוסט דעם אונטערשייד צווישען פּלאַנעטען און פיקס־שטערן. די פּלאַנעטען רופען זיי אָן „די שטערן, וואָס רוהען קיינמאָל ניט", און די פיקס־שטערן רופען זיי: „די שטערן, וועלכע בעוועגען זיך קיינמאָל ניט". יעדע פּלאַנעט האָט ביי זיי געהאַט אַ בעזונדערן נאָמען. זיי האָבען שוין געוואוסט, דאָס דער מאָרגען־שטערן איז דער זעלביגער וואָס דער אָבענד־שטערן ב ע נ נ ו (ווע-נוס). שוין אין דער גאַנץ אַלטער צייט, ווען די עגיפּטער זיינען נאָך געווען אַ פאָלק פון פּאַסטוכער, האָבען זיי בעמערקט, דאָס די איבערשוועמונג פון דעם נילוס פאַנגט זיך אימער אָן, ווען דער שטערן סיריוס בעווייזט זיך. זיי האָבען דיזע שטערן אָנגערופען מיט דעם נאָמען „הונט", וועכטער פון דער הימלישער טשערעדע, וועלכער זאָגט אויך אָן די מענשען צו היטען אין דער ריכטיגער צייט זייערע פיה און שאָף. די עגיפּטער האָבען אויך געקענט ריכטיג אויסרעכנען לקוי־חמה'ס (זונען־פינסטערניסען) און פאָרויס־זאָגען, ווען זיי וועלען פאָרקומען. די גריכען האָבען זיך אימער בענוצט מיט די טאַבעלען, וואָס די עגיפּטער האָבען צוזאַמענגעשטעלט צו דיזען צוועק. אויך די אַסטראָנאָמישע צייכענס פון טיער־קרייז (אזור המזלות), וועלכע מיר בענוצען נאָך היינט, שטאַמען כמעט אין אונפערענדערטער פאָרמע פון די עגיפּטער. איבערהויפּט האָבען מיר צו פערדאַנקען די עגיפּ-טער דערפאַר, וואָס זיי האָבען אויסגעגליכען דאָס לבנה־יאָהר מיט דעם זון־יאָהר. דער עגיפּטישער צייט־לוח איז געווען דער יסוד פיר דעם קאַ-לענדער פון יוליוס צעזאר (יוליאַנישער קאַלענדער), וועלכער ווערט נאָך היינט בענוצט אין אַלע ציוויליזירטע לענדער מיט די פערבעסערונגען פון דעם פּאַפּסט גרעגאָריוס דעם 13טען (גרעגאָריאַנישער קאַלענדער).

וואָס אַנבעטרעפט מ א ט ע מ א ט י ק, איז די קונסט פון רעכנען (אַריפמעטיק) ביי די עגיפּטער געווען זעהר שוואַך, אָבער זיי האָבען שוין געוואוסט די הויפּט־יסודות פון דער געאָמעטריע.

די מעדיצינישע וויסענשאַפט פון די עגיפּטער, ווי עס שיינט, איז געווען הויך ענטוויקעלט פיר יענע צייט. עגיפּטישע דאָקטוירים זיינען געווען אָנ-געשטעלט אין פּערסישען קעניגליכען הויף און די גריכישע דאָקטוירים האָבען זיך פיעל געלערנט אין עגיפּטען. ביי איינינע מומיעס האָט מען געפונען

אַריינגעשטעלטע ציינער. זיי זיינען געווען זעהר גוט בעוואַנדערט אין דער אַנאַטאָמיע פון מענשליכע גלידער און אַפילו פון זייערע אינגעווייד, הגם די רעליגיאָן האָט שטאַרק פערבאָטען צו פאַלמעסען אַ טויטען קערפּער. פיר די היילונג פון קראַנקהייטען זיינען געגעבען געוואָרען בעשטימטע פאָר־שריפטען, רעצעפּטען, וועלכע זיינען געווען אַזוי שטרענג, דאָס ווען אַ קראַנקער איז געשטאָרבען, האָט מען דעם דאָקטאָר מיט'ן טויט בעשטראָפט אַלס מערדער, ווען ער האָט ניט בענוצט דיזע בעשטימטע רעצעפּטען. דאָס האָט אָבער פיעל געשטערט דער פרייער ענטוויקלונג פון מעדיצין. דאָס די כ ע מ י ע איז ניט דאָס קינד פון אונזער יאָהרהונדערט, ווי פיעלע גלויבען, בעווייזט שוין אַליין דאָס וואָרט „חעמיע", וועלכעס שטאַמט פון עגיפּטען.

אין ג ע ש י כ ט ע האָבען די עגיפּטער ניט געמאַכט קיין גרויסע פאָרשריטען. זיי האָבען זיך בענוגענט מיט פערצייכנען די נעמען און אויפטו־אונגען פון זייערע קעניגען. פ י ל אָ ז אָ פ י ע איז געבליבען אין אַ רויהען צושטאַנד; העכסטענס האָט מען געקענט דערצו רעכנען איינִיגע מאָראַל־שריפטען, וועלכע זיי האָבען איבערגעלאָזען.

טויטען־פערעהרונג און רעליגיאָן. ווי מיר האָבען שוין פריהער אָנ־געדייטעט, איז דער יסוד פון דער עגיפּטישער רעליגיאָן געווען די פער־עהרונג פון פערשטאָרבענע עלטערן. די קברים און די פּיראַמידעס זיינען די עלטעסטע בעווייזען פון זייער קולטוס, פון זייער רעליגיעזער עבודה. אויף די קברים און פּיראַמידעס האָבען זיי אָנגעווענדט זייער גאַנצע קראַפט, זייער גאַנצעס וויסען. דאָס בויען פון טעמפּלען, די ריכטיגע צייכענס פון גאָטהייט־פערעהרונג, האָט זיך ביי זיי ענטוויקעלט פיעל שפּעטער, ערסט אין דער טהעבאַנישער צייט. ווי יעדעס ענטוויקעלטע פאָלק, זיינען אויך די עגיפּטער אַריבער פון טויטען־פערעהרונג צו העכערע בעגריפען פון רע־ליגיאָן. אין דיזער ענטוויקלונג שפּיגעלט זיך אָפּ דער אייגענער כאַראַקטער פון דעם עגיפּטישען פאָלק, ווי אויך דער אַיינפלוס פון אַנדערע פעלקער, וועלכע זיינען מיט די עגיפּטער געקומען אין בעריהרונג. עס איז קיין צווייפעל ניט, דאָס די רעליגיעזע פעהיגקייט פון די עגיפּטער איז געווען זעהר ערהאַבען, וואָרום זייער טויטען־פערעהרונג האָט געהאַט אַזעלכע הויכע פאָר־מעס, וועלכע מיר געפינען ניט ביי קיין פאָלק אין דער וועלט. דאָס נשמה־געפיהל פון די עגיפּטער איז געווען אַ פרוכטבאַרער באָדען פיר הויכע רע־ליגיעזע בעגריפען. ווען מיר מאַכען אַ פערגלייך מיט אַנדערע פעלקער, צום ביישפּיל מיט די כינעזער, באַבילאָניער און אַסיריער, וועלען מיר זעהן,

דאָס די כינעזער זיינען כמעט עד היום געבליבען ביי'ם טויטען־קולטוס, ביי דער פערעהרונג פון פערשטאָרבענע עלטערן. דעם כינעזער פעהלט דאָס טיפע רעליגיעזע נשמה־געפיהל; ער איז צו פיעל מאַטעריאַליסט, דעריבער האָט ער ניט געקענט שאַפען קיין וועלט פון בעגריפען און קיין קונסט. דער עגיפּטער אָבער האָט אַ טיפעס נשמה־געפיהל און אַ הויכע פאַנטאַזיע, דערי־בער איז ער פון דער פערעהרונג פון טויטע איבערגעגאַנגען צו העכערע רע־ליגיעזע בעגריפען. פון דער אַנדערער זייט זיינען די עגיפּטער אויך, ווי די כינעזער און ווי אַלע סעמיטישע פעלקער געווען זעהר פּראַקטיש. זיי זיינען אויך געווען אַ פאָלק מעהר פון אַרבייטער, ווי פון בעזינגער פון לענדער. זייערע רייכטימער זיינען אויך געווען, ווי ביי די כינעזער, זעלבסט־געשאַפע־נע, ניט גערויבטע פון אַנדערע פעלקער. ביי אַזאַ פּראַקטישען פאָלק האָט אַלץ, וואָס האָט געהאַט אַ ווירקונג אויף זיין עקסיסטענץ און גליק, אויך געמוזט האָבען אַן איינפלוס אויף זיינע רעליגיעזע בליקען.

מיט דעם ערקלערט זיך אויך די ענטוויקלונג פון דעם עגיפּטישען רע־ליגיאָנס־סיסטעם, וועלכעס שטימט מיט דער קולטור־ענטוויקלונג פון די עגיפּטער, מיט זייער אַלטען נאָמאַדישען פּאַסטושען לעבען, מיט זייער איבערגאַנג צו אַקער־בוי און ענדליך צום הויכען קולטור־לעבען. די נוצליכע חיות, די בעלעבענדע זון, די נאַטור־קרעפטען א. אז. וו. זיינען געווען די הויפּט־יסודות פון זייער רעליגיאָן. אויך די באַבילאָניער און אַסיריער האָ־בען פערעהרט די זון און אַנדערע נאַטור־קרעפטען; די טייכען אייפראַט און טיגרים (פּרת און חדקל) האָבען פיר דיזע לענדער געהאַט די זעלביגע בעדייטונג, ווי דער נילוס פיר עגיפּטען. זיי זיינען אָבער ניט, ווי די עגיפּ־טער, געבליבען אַ פאָלק פון אַרבייט. זיי האָבען דעם שווערד מעהר געשעצט ווי די אַרבייט, דאָס פאָלק האָט פערלאָרען דעם נאַטירליכען יסוד פיר זיין דענקען און פיהלען, זיינע רעליגיעזע בעגריפען זיינען געבליבען שטעהן אין מיטען פון זיין ענטוויקלונג, זיין פערעהרונג פו דער זון און פון די שטערן איז איבערגעגאַנגען אין שטערן־זעהעריי און פאַטאַליזמוס (גלויבען אין מזל). ביי די עגיפּטער זיינען די גאָטהייטען געווען די שטיצער פון זייער אַרבייט, פון זייער מאַטעריעלער און גייסטיגער הצלחה.

די עגיפּטער האָבען געהאַט זעהר פיעלע לאָקאַלע געטער. כמעט יע־דער אָרט, יעדע פּראָווינץ האָט זיך געהאַט איהר גאָט, צ. ב. אין טהעבען איז געוואָרען פערעהרט דער גאָט אַ מ ו ן, אין מעמפיס דער גאָט פ ט אַ ה א. אז. וו. אָבער צוזאַמען מיט דיזע לאָקאַלע געטער האָבען זיי מיט דער צייט אויך ענטוויקעלט נאַציאָנאַלע געטער. די הויפּט נאַציאָנאַלע געטער זיינען

געוועזן ר אַ אָדער די זון, אָ ז י ר י ס און זיין ווייב א י ז י ס. וועגען אָזירים עקסיסטירט פאָלגענדע זאַגע, וועלכע ווערט ערקלערט אויף פערשיידענע אופנים. אָזירים איז גע'הרג'עט געוואָרען דורך זיין ברודער, דעם בייזען טיפאָן (בעל צפון), און איז אַריינגעוואָרפען געוואָרען אין דעם נילוס, וועלכער האָט געבראַכט זיין קערפער נאָך ביבלאָס. איזיס האָט געפונען דעם טויטען קערפער פון אָזירים און האָט איהם בעגראָבען אויף פילאָ (אַן אינזעל אין נילוס). אָזירים איז אָבער לעבעדיג געוואָרען און האָט אויפגעפאָדערט זיין זוהן ה אָ ר זיך נוקם זיין פיר איהם. האָר האָט ניט געטאָן זיין פאָטער'ס פערלאַנג, ער האָט בעזיגט טיפאָן און האָט איהם פערטריבען אין דעם מדבר. פאַולמאַן ערקלערט דיזע זאַגע אַזוי: טיפאָן שטעלט פאָר דעם גאָט פון די אַלטע עגיפּטער, ווען זיי זיינען נאָך געווען פאַסטוכער. אָזירים איז דער גאָט פון די אַיינגעוואַנדערטע ערד=אַרבייטער. דער קאַמף צווישען די ביידע געטער שטעלט פאָר דעם קאַמף, וואָס דאָס אַלטע עגיפּטישע פאָלק האָט געהאַט מיט דעם אַיינגעוואַנדערטען פאָלק. אַנדערע מיינען, דאָס די אָזירים=זאַגע שטעלט פאָר דעם קאַמף צווישען ליכט און פינסטערניס אָדער צווישען גוטעס און בייזעס.

אַזוי ווי יעדער אָרט האָט זיך געהאַט זיין אייגענעם גאָט, אַזוי האָט יעדער אָרט אויך פערעהרט אַ בעזונדער טיער (חיה). די עגיפּטער האָבען פערעהרט די חיות צוליב די נוצען, וועלכע זיי ברייגגען. זיי האָבען פערעהרט די קוה, דעם שוויין, דעם איכנעאומאָן (אַ מין ראַט), וועלכער פרעסט אויף די אייער פון דעם קראָקאָדיל א. אַז. וו. צוגלייך זיינען אויך פערגעטערט געוואָרען בייזע חיות, וואָס זיינען פיינדליך צום מענשען, אום זיי דורך דעם צו מאַכען פריינדליך. די מיינונגען וועגען דער הייליגקייט פון די חיות זיינען אָפט געווען זעהר אָפט פערשיידען. אין עלעפאַנטינע, צום ביישפּיל, פלעגט מען דעם קראָקאָדיל טויטען, אין טהעבען און שעד האָט מען איהם געהאַלטען הייליג. אַזוי ווי יעדער אָרט האָט געהאַט זיין גאָט, אַזוי האָט אויך יעדער גאָט געהאַט זיין טיער. אַזוי צ. ב. איז דער באַראַן געווען געהייליגט צום גאָט אָמון, דער שאַקאַל צום גאָט אַנובים, דער אָקס צו אָזירים, דער חזיר צו טיפאָן א. אַז. וו. אייניגע טיערען זיינען געווען פערעהרט איבעראַל, ווי דער אָקס האַפּי אָדער אַפּיס און דער פויגעל פעניקס. דער אַפּיס איז געווען פערעהרט מעהר ווי אַלע, ווייל מען האָט געגלויבט, דאָס אין איהם איז די נשמה פון אָזירים. אַן אַפּיס, וואָס די עגיפּטער האָבען פערעהרט, האָט געמוזט זיין אַ שוואַרצער, אַ חוץ דעם האָט ער געדאַרפט האָבען אויף זיין שטערן אַ דריי=עקיגען ווייסען פלעק און אויף זיין רוקען דאָס

צייכען פון אן אָדלער. עס האָט זיך אויך געפּאָדערט, אז דאָס האָאר פון זיין ווייַדעל זאָל זיין פון צוויי פאַרבען. די פּריסטער פלעגען ענטשיידען, אויב אן אָקס איז אן אַפּיס אָדער ניט. דער אַפּיס איז פערעהרט געוואָרען אין אַ בעזונדערען טעמפּעל, וועלכער איז געווען מיט לוסט־גארטנער. ווען דער אַפּיס איז אַלט געוואָרען 25 יאָהר, האָט מען איהם דערטרונקען אין אַ וואסער־בעקען, וואָס איז געווען געהייליגט צו דער זון, און נאָך דעם האָט מען איהם אריינגעלעגט אין אַ פּרעכטיגען קבר.

וועגען דעם פויגעל פעניקס איז דאָ אַ זאָגע, דאָס ער בויט זיך אַ נעסט פון שמעקעדיגע האָלצען און פערברענט זיך זעלבסט אין דיזען נעסט, ער ווערט דאַן ווידער לעבעדיג פון זיין אַש און פליהט אוועק אין זיין אַלטע היים אין מזרח, פון וואַנען ער קומט אַלע 500 יאָהר ווידער צוריק. עס איז ווערט צו בעמערקען, דאָס די פערבינדונג פון געטער און חיות אין דער רעליגיאָן פון די עגיפּטער האָט ביי זיי אַרויסגערופען פיגורען פון געטער, וועל-כע זיינען אַ קאָמבינאַציאָן פון אַ מענשליכען קערפּער מיט אַ געזיכט פון אַ טיער אָדער פערקעהרט. פון דיזער אַרט רעליגיאָן איז דייטליך אַרויסצו-זעהן, דאָס די עגיפּטער האָבען ניט געהאַט קיין געהעריגע גייסטיגעס רע-ליגיעזעס דענקען, זיי זיינען נאָר געבליבען ביי זייערע מגושם'דיגע אויסערע סימבאָלען. דאָס זעלביגע קען מען אויך זאָגען וועגען זייערע בליקען אויף דעם טויט און זייער אידעע פון דער אונשטערבליכקייט פון דער נשמה. זיי זיינען געבליבען ביי דעם אַלטען גלויבען, דאָס די נשמה, אום פאָרטצוזעצען איהר עקסיסטענץ, האָט נעטיג דעם גוף. צוליב דיזען גלויבען איז געווען אַ הויפּט־עיקר אין זייער קולטוס צו זאָרגען פיר די בעהאַלטונג פון דעם טויטען קערפּער. צו דיזען צוועק האָבען זיי די קערפּערס באַלזאַמירט און האָבען פיר זיי געמאַכט דויערהאַפטע קברים.

די אַרט פון **באַלזאַמירען** איז געווען פערשיידען לויט דער פערמעגליכקייט פון די בעטראָפענע פּערזאָנען. די רייכע, וועלכע זיינען געווען אין שטאַנד אויסצוגעבען מעהר געלט, זיינען אַנדערש באַלזאַמירט געוואָרען ווי די אָרימע, וועלכע זיינען ניט אין שטאַנד צו מאַכען פיעלע הוצאות. די איינבאַלזימירונג איז צוגעגאַנגען אזוי: באַלד נאָך דעם טויט האָט מען אַרויסגענומען דעם מאַרך און די איינגעווייד. דאַן האָט מען דאָס אינערע אויסגעוואַשען מיט פּאַלמען־וויין און אָנגעפילט מיט מור און אַנדערע שטאַרק שמעקעדיגע בשמים און געטונקט אין גומי. נאָך דעם האָט מען דעם קערפּער 70 טעג געהאַלטען אין נאַטראָן; נאָך דיזער צייט האָט מען איהם ריין געוואַשען און איינגעוויקעלט אין לאַנגע פּאַסען

פון לינען געוויקעלט אין גומי־וואַסער. לינען פלעגט מען געברויכען זעהר פיעל. פיר א קערפּער פון א רייכען האַט מען געברויכט ניט ווייניגער פון 5,000 מעטער! אין די באַנדאַזשען פלעגט מען אריינלעגען פערשיידענע זאַכען, וואָס האָבען געהאַט א שייכות מיט דעם לעבען פון דעם פערשטאָרבענעם. צ. ב. דעם סוחר פלעגט מען אריינלעגען א מאָס, דעם שניידער א שער, דעם קינד א שפּיל־צייג א. אז. וו. דאָס נעבסטע בילד צייגט די מומיע אין דיזען צושטאַנד. נאָך דעם, ווי דער קערפּער איז שוין געווען איינגעהילט אין די לייווענטענע באַנדאַזשען, האָט מען איהם ארומגעלעגט מיט א ווייכען שטאָף, וואָס האָט זיך גיך פערהאַרטעט, ווי עס צייגט דאָס צווייטע בילד. אין דיזען צושטאַנד, ווי עס ווערט דאָ געוויזען אויף דער צייכנונג, איז די מומיע געווען בעמאָלט מיט פערשיידענע פיגורען און אָפט אויך בעגולט. דאַן איז די מומיע אריינגעלעגט געוואָרען אין א זארג און נאָך דעם אין א צווייטען זארג, ווי עס ווייזען די בילדער אויף נעבסטער זייט. אין דעם ערסטען הילצערנעם זארג האָט מען אריינגעלעגט אַלערליי זאַכען, ווי קמיעות, גע־טער־פיגורען, אָרם־בענדער, האַלז־בענדער און אויך פיעלע סטאַטועלאַך פון האָלץ אָדער שטיין, וועלכע זיינען בעשטימט צו אַרבייטען פיר זייער איי־גענטימער אויף יענער וועלט. דער אויסערער זארג איז עפּטערס געמאַכט געוואָרען פון שטיין און איז געווען בעדעקט מיט פאָרשטעלונגען פון דעם טויטען'ס לעבען, מיט געטער־פיגורען, אינשריפטען, תפלות און אַנדערע זאַכען, ווי עס צייגט דאָס פערטע בילד. ווען דער אויסערער זארג איז געווען פון שטיין, איז ער אָפט געווען פון אויסען און פון אינוועניג שען גראַ־ווירט.

פון די פיעלע אינשריפטען, וואָס מען האָט געפונען אין די עגיפּטישע קברים, ווייסען מיר אויך גענוי אַלע צערעמאָניעס פון דער קבורה ביי די עגיפּטער. דעם אָרון האָט מען ארויפגעשטעלט אויף די „היילינע באַרקע“, די „באַרקע“ (שיף) אויף א שליטען, וועלכען עס האָבען געשלעפּט פיער אָק־סען און זיבען שקלאַפען. פאָרויס איז געגאַנגען ביי די רייכע א לאַנגער צוג פון שקלאַפען, וועלכע האָבען געטראָגען טויטען־קרבנות, קליינע קירכען מיט סטאַטועס פון געטער אָדער פון היילינע חיות אָדער פון דעם פערשטאָר־בענעם'ס עלטערן, ווי אויך לעבענס־מיטלען, און זאַכען, מיט וועלכע דער בר־מנן האָט זיך בענוצט אין זיין לעבען, צווייגען פון פאַלמעס און נאָך אַנ־דערע זאַכען; הינטער דעם מת זיינען געגאַנגען קלאָג־ווייבער, וועלכע האָ־בען צום צייכען פון טרויער געטראָגען ווייסע קליידער, און ענדליך איז גע־גאַנגען דער פּריסטער מיט זיינע כלים פון קטורת. הינטער דער אָרון און

טיילס אויף פון פאַרנט זיינען געגאַנגען די קרובים פון דעם פערשטאָרבע-נעם, וועלכע האָבען געלעגט זייערע הענט אויף דעם ארון און האָבען ווי די אַנדערע אבלים געטראָגען לאַנגע ווייסע קליידער. ביי יעדען בית-עלמין איז געווען א זעע (אָזיערע), וועלכער האָט געהייסען „דער זעע פון די טוי-טע". ווען דער אָרון איז געקומען צום טויטען-זעע האָט מען איהם ארויפ-

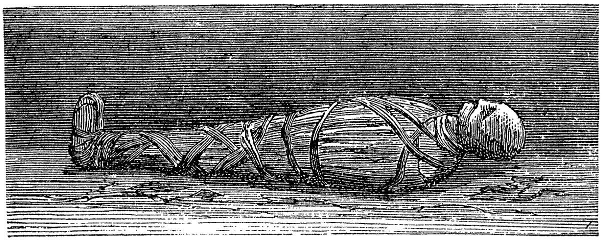

מומיע מיט די באַנדאַזשען.

געשטעלט אויף א גרויסעם שיף בעפּוצט מיט לאָטאָס-בלומען און די, וואָס זיינען געגאַנגען צו דער לויה, האָבען זיך אַריינגעזעצט אין אַנדערע שען בעפּוצטע שיפען. פאַר'ן אַריבערגעהן איבער דעם זעע האָט מען דעם טויטען ג'ג'משפּט. 42 ריכטער, וועלכע זיינען געווען געזעצט אלס טויטען-ריכטער, האָבען זיך צושטעלט אין א האַלבען קרייז אויף'ן ברעג פון דעם זעע, אום

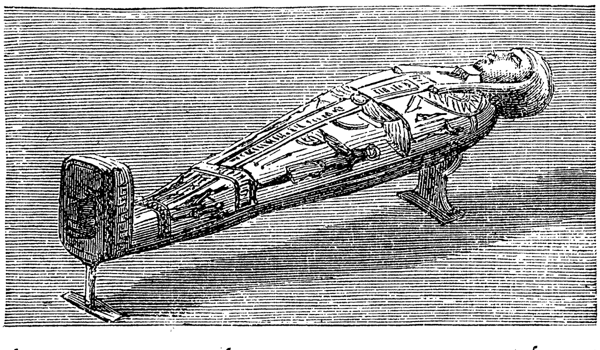

בעמאָלטע מומיע מיט אַן אינערליכען זאַרג-געשטעל.

אויסצוהערען קלאַגעס געגען דעם פערשטאָרבענעם און אַרויסצוגעבען דעם משפּט וועגען איהם. ווען דער טויטער איז אַרוים ריין, אונשולדיג, איז אַנ-שטאָט טרויער געוואָרען ששון ושמחה, און די אבלים זיינען איבער'ן זעע אַריבערגעגאַנגען אונגעשטערט. ווען דער צוג איז ענדליך געקומען צום קבר,

האָט מען די מומיע אַרויסגענומען פון דעם אָרון און מען האָט זי אוועק-געשטעלט אין די קבר-קאַמער. דאַן האָט אַ שוועסטער אָדער אַן אַנדער נאָהענטע קרובה די מומיע אומגעאַרמט, האָט דעקלאַמירט אַ קלאָג-ליד און

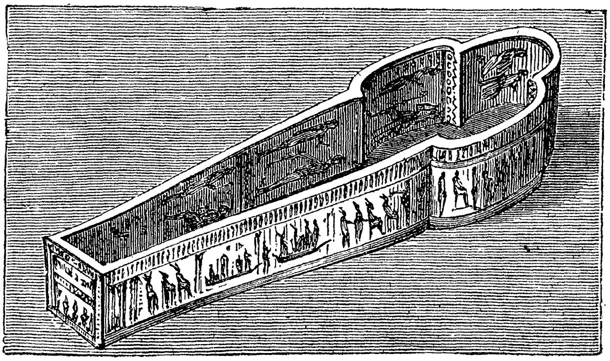

ערסטער הילצעלנער קאַסטען.

האָט אויסגערעכענט די מעשים טובים פון דעם פערשטאָרבענעם. נאָך דעם האָט מען די מומיע אוועקגעלעגט און מען האָט איהם מיטגעגעבען פיעלע זאכען.

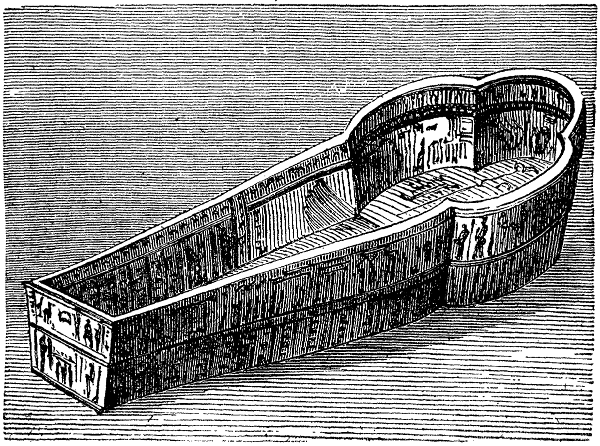

צווייטער הילצערנער קאַסטען.

די עגיפּטער האָבען געגלויבט, דאָס נאָך דעם טויט קומט די נשמה פאַר אַ געריכט אונטער דער ערד. דאָ זיצט אָזירים און אַרום איהם זיינען 42

טויטען־ריכטער. פאַר דעם ריכטער שטעהט אַ וואָג־שאָל. אויף איין שאָל ליגט דאָס האַרץ פון דעם פערשטאָרבענעם, ווייל דאָס האַרץ איז די קוועלע פון גוטעס און שלעכטעס. אויף דער אַנדערער שאָל ליגט אַ סטאַטוע פון דער געטין פון וואהרהייט און גערעכטיגקייט. דער גערעכטער און קלוגער גאָט, טהאָט, פערצייכענט דעם רעזולטאַט פון דעם אָפּוועגען און דער גאָט אַנובים קאָנטראָלירט די וואָג. אויב דאָס האַרץ איז ניט צו גרינג, ווערט דער טויטער איבערגעגעבען צום גאָט רא אַלס אַ צדיק; איז אָבער דאָס האַרץ צו גרינג, ווערט ער איבערגעגעבען צו דעם בייזען האַרפּעחראַט, און דאַן ווערט ער אָהן רחמנות געשלאָגען און געיאָגט פון מלאכי חבלה. זיין נשמה כאַפּט זיך אריין אין די קערפּערס פון אַנדערע מענשען און ברייגגט אויף זיי קראַנקהייטען און משוגעת. דיזען סאָרט ליידען קומט די נשמה אָפּ איינינגע הונדערט יאָהר, דאַן שטאַרבט זי צום צווייטען מאָל און ווערט פערוואַנדעלט אין גאָרנישט. אויך אַ גערעכטע נשמה, אַ נשמה וואָס האָט ניט געזינדיגט, מוז אַ לאַנגע צייט וואַנדערן, מגולגל ווערען פון איין חיה צו דער אַנדערער, ביז זי קומט ארויס ריין אָהן אַ שום פלעק.

דער פּאָליטישער און סאָציאַלער צושטאַנד. דער קעניג אָדער פּרעה איז געוועזן דער פערטרעטער, דער ממלא מקומו פון דעם העכסטען גאָט, און מען האָט איהם דעריבער געצייגט געטליכע עהרע. ער איז געוועזן דער העכסטער געזעץ־געבער, ריכטער און קריגס־קאָמאַנדיר. זיין נאָכפאָלגער איז געוועזן דער עלטעסטער זוהן, און ווען ער האָט קיין זוהן ניט געהאַט, דאַן איז די מלוכה איבערגעגאַנגען צו אַ טאָכטער, וועלכע האָט דורך הייראַט געבראַכט אויף'ן טראָן אַ נייע פאַמיליע. אָפט האָט פּאַסירט, דאָס אַ קעניג האָט נאָך ביי זיין לעבען בעשטימט זיין זוהן אַלס מיט־רעגירער.

אין דער לעצטער צייט האָבען מאַנכע פאָרשער בעהויפּטעט, דאָס די עגיפּטישע קעניגען, די פּרעה'ס, זיינען ניט געוועזן קיין דעספּאָטען אין דעם ריכטיגען זין פון דיזען וואָרט. זיי בויען זייער השערה אויף מאַנכע פּראָשריפטען פון דער עגיפּטישער רעליגיאָן, וועלכע פאָדערן פון די קעניגען זיי זאָלען זיין מילד צו זייערע אונטערטאַנען, אָדער אויף געוויסע פאַקטען פון דער עגיפּטישער געשיכטע, ווי צ. ב. דאָס סעטהאָס דער 1טער האָט פיר די מינע־ארבייטער געלאָזען מאַכען ברונענס, דאָס ראַמסעס דער 3טער האָט געלאָזען פלאַנצען בוימען און וועלדלאַך, אום „די איינוואוינער זאָלען קענען רוהען אין שאָטען", און נאָך אַנדערע פאַקטען. אָבער וואָס פיר אַ בעדייטונג האָט דאָס ביסעל גוטסקייט געגען די אונערהערטע אויסנוצונג און פערשקלאַפונג פון פאָלק, פון וועלכע די פּיראַמידעס זיינען די בעסטע עדות?

דאָס עגיפּטישע פאָלק האָט געמוזט דורך און דורך פערשקלאַפּט זיין, אום צו קענען דורכפיהרען אַזעלכע אונגעהייערע בנינים. מיר האָבען שוין פרי־הער בעוויזען, דאָס אַלע קאַפּיטאַלען פון עגיפּטען וואָלטען ניט געווען גענוג צו בעצאָהלען פיר אַזעלכע ארבייט.

עס איז אויך וואהר, דאָס דער עגיפּטישער הערשער איז געווען בע־שרענקט אין זיין מאַכט. ער איז נעמליך געווען בעשרענקט פון די פּריסטער, וועלכע זיינען געווען זיינע ערציהער און ראַט־געבער, וויל זיי זיינען געווען די געלעהרטע און זיי אַליין האָבען בעזעסען די נויטיגע ידיעות. דער קעניג איז פון די פּריסטער געווען אָפּהענגיג אַפילו אין זיין פּריוואַט־לעבען, וועל־כעס ער האָט געמוזט פיהרען לויט זייערע פאָרשריפטען. זיין בעשעפטיגונג און זיינע פערגניגענס האָבען געהאַט בעשטימטע צייטען פון טאָג. עס איז איהם אַפילו אויך געווען פאָרגעשריבען, וועלכע שפּייז ער זאָל געניסען, און דער געניס פון וויין, וואָס איז יעדען אַנדערן געווען ערלויבט, איז איהם גע־ווען פערבאָטען. דאָך האָט אַ שטאַרקער, מוטיגער קעניג זיך געקענט בע־פרייען פון דיזע בעשרענקונגען, איבערהויפּט ווען ער האָט זיך געשטיצט אויף די גרויסע פערעהרונג, וועלכע ער האָט גענאָסען ביים פאָלק.

אויסערליך האָט זיך דער קעניג אונטערשיידט פון אַנדערע דורך בע־זונדערע קליידונג, ווי אויך דורך דעם פּאַסטוכשען שטעקען און דעם פּע־כער פון שטרוים־פעדערן, וועלכען מען האָט געהאַלטען איבער איהם. אויף די בילדער ווערט דער קעניג פאָרגעשטעלט פיעל גרעסער אין פיגור אין פער־גלייך מיט אַלע אַנדערע פערזאָנען; ער אַליין (אַזוי ווערט פאָרגעשטעלט) שלאָגט די פיינד, ער אַליין נעהמט איין די פעסטונגען. דער קעניגליכער פּאַלאַץ האָט זיך אימער געפונען נעבען אַ טעמפּעל און ער איז געווען איינ־געטיילט אין צוויי טיילען; איין טייל איז געווען בעשטימט פיר די רע־גירונג און די העכערע בעאַמטע, דער אַנדערער טייל איז געווען בעשטימט פיר דעם קעניג אַליין. פיעלע קעניגען האָבען געהאַט מעהר ווי איין פּאַלאַץ. דער שטאַאַט, דער פּאַראַד, פון קעניגליכען הויף איז געווען גלענצענד און די צאָהל פון בעאַמטע איז געווען זעהר גרויס. עס איז געווען איינגעפיהרט, דאָס דער קעניג זאָל געבען עהרען־טיטלען וועמען ער האַלט פיר ווירדיג; מיר געפינען די טיטלען „געהיים־ראַט", „פריינד פון קעניג" א. אז. וו. ווען אַ קעניג איז געשטאָרבען, האָט דאָס לאַנד נאָך איהם געמוזט טרויערן 72 טעג; אין דער צייט פון טרויער נאָך אַ קעניג זיינען געווען געשלאָסען אַלע טעמפּלען און עס איז יעדען געווען פערבאָטען צו געניסען פליישׁ און וויין. צו ענדע פון דיזער טרויער־צייט האָט מען דעם טויטען קערפּער

אריינגעבראכט אין די קברים=קאמער. ביי דיזער צערעמאניע האט א פּריס-טער געהאלטען א רעדע, אין וועלכער ער האט ערצעהלט די שבחים פון דעם פערשטארבענעם. ווען די רעדע איז ניט געפעלען געווארען, ווען דאס פאלק איז מיט דעם קעניג ניט געוועזען צופרידען, האט מען זיין קערפּער א־ריינ-געבראכט ניט אין א קעניגליכען קבר, נאר אין א געוועהנליכען, אדער עס פלעגט אויך טרעפען, דאס מען האט אויף דעם דאזיגען קבר אויסגעמעקט דעם קעניג'ס נאמען.

די פערוואלטונג פון עגיפּטען איז ניט אין אלע דריי פּע-ריאדעס פון איהר געשיכטע געוועזען גלייך. די איינציגע איינריכטונג, וועלכע איז אימער געבליבען די זעלבינע, איז, דאס די גאנצע מדינה איז געוועזען איינגעטיילט אין 42 פּראווינצען. אין די אלטע צייטען זיינען די איינצעלנע פּראווינצען רעגירט געווארען דורך בעזונדערע פירסטען, וועלכע האבען צוזאמען מיט די הויף=בעאמטע צוזאמענגעשטעלט דעם אדעל און זיינען געווארען ערנאנט פון דעם קעניג. עס פערשטעהט זיך, דאס דיזע פירסטען זיינען געוועזען אפּהענגיג פון דעם קעניג, וועלכער האט זיי געגע-בען זייערע אמטען. שפּעטער זיינען דיזע פירסטען געווארען אונאפּהענגיגע רעגירער, מלכים פאר זיך; זיי זיינען געוועזען אזוי זעלבשטענדיג, דאס מען האט אין זייערע פּראווינצען אפּט גערעכענט די צייט נאך זייערע רעגירונגס=יאהרען. אין דער נייערער פּעריאדע קומט פאר אן ענדערונג; די פירסטען פערשווינדען און אנשטאט זיי ווערען אלס רעגירער פון די פּראווינצען גע-זעצט קעניגליכע בעאמטע.

איינע פון די פליכטען פון די פּראווינץ=רעגירונגען איז געוועזען צו רע-גולירען און איינעהמען די שטייערן פון פאלק. דיזע שטייערן זיינען בע-שטאנען פון די פּראדוקטען פון פעלד, פון וועלכע דאס פאלק האט געדארפט געבען א פינפטעל צום קעניג און צו דער רעגירונג. די פּריסטער און די קריגס=לייט זיינען געוועזען פריי פון אלע שטייערן.

די קריגס=קונסט איז ביי די עגיפּטער געוועזען ווייניג ענט-וויקעלט, ווייל זיי זיינען פון דער נאטור געוועזען א פאלק פון ארבייט, ניט פון קריג, א קולטור=פאלק אין דעם אמת'ן זין פון ווארט. זייערע אידעאלען זיינען געוועזען עפּעס צו שאפען, ניט צו צושטערן וואס אנדערע הא-בען געשאפען. ווען זיי האבען אונטערגענומען מלחמות געגען אנדערע פעל-קער איז דאס נאר געוועזען דורך דעם צוואנג פון עהרגייציגע, כבוד=זוכענדע הערשער.

אין דער אַלטער צייט האָט יעדע פּראָווינץ געהאַט איהר אייגענעם מיליטער, וועלכעס איז געשטאַנען אונטער דעם בעפעהל פון דעם פירסט פון דער פּראָווינץ. עס איז נאָך דאַמאָלס ניט געווען קיין אַלגעמיינעס מיליטער פיר דאָס גאַנצע לאַנד. די געוועהר זיינען געווען איינפאַכע: אַ שפּיז, אַ בויגען און אַ שילד. די עגיפּטער פון דער אַלטער צייט האָבען דעריבער ניט אונטערגענומען קיין גרויסע מלחמות. די נאָמאַדישע (וואַנדערנדע) פעלקער, וועלכע האָבען זיך געפונען אַרום עגיפּטען, האָבען ניט געהאַט קיין גרויסע רייכטימער, וועלכע זאָלען אויפוועקען אין די עגיפּטער דעם וואונש צו שטרייטען מיט זיי. דאָס געפיהל און דעם פערלאַנג נאָך מלחמות האָבען ענטוויקעלט אין פאָלק שפּעטער די קריגערישע קעניגען פון דער טהעבאַנישער דינאַסטיע.

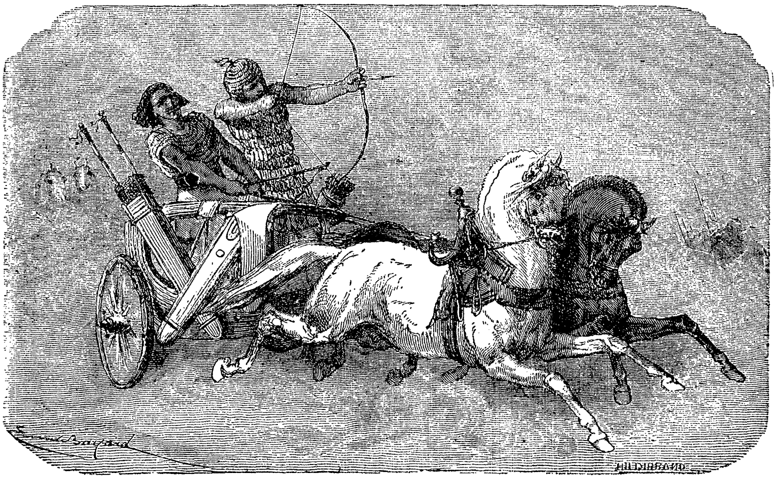

עגיפּטישע וואָגען־קעמפּער.

ערסט דאַמאָלס האָט זיך אָרגאַניזירט אַן אַלגעמיינע מיליטער־מאַכט פיר דאָס גאַנצע לאַנד. די שטענדיגע אַרמעע איז דאַמאָלס בעשטאַנען פון 40,000 מאַן. די געוועהר זיינען נאָך געבליבען די זעלביגע וואָס פריהער, עס זיינען נאָר צוגעקומען קריגס־וואָגענס (מרכבות). די נעבען־שטעהענדע צייכנונגען גיבען דעם לעזער אַ בילד פון זייערע שטרייט־וואָגענס און פוס־סאָלדאַטען. אין יענער צייט האָבען די עגיפּטער אָנגעפאַנגען בויען פעסטונגען. די פעסטונג פון ק ד ש איז איינע פון די פעסטונגען, וועלכע זיינען אין יענער צייט אויפגעשטעלט געוואָרען.

די געזעצען זיינען ביי די עגיפּטער ניט געווען קיין מענשען־פריינד־ליכע, אָפטמאָל זעהר באַרבאַרישע. לויט עגיפּטישען דין און משפּט האָט מען אַ פערברעכער בעשטראָפט דערמיט, וואָס מען פלעגט איהם אָפּהאַקען דעם אבר, דאָס גליד, מיט וועלכען ער האָט בעגאַנגען דאָס פערברעכען. האָט איינער, צום ביישפּיל, געמאַכט אַ פאַלש אין אַ דאָקומענט, האָט מען איהם אָפּגעהאַקט אַ האַנט; איז איינער געווען אַ שפּיאָן, האָט מען איהם אָפּגעשניטען די צונג א. אז. וו. ווען אימיצער האָט געזעהן, ווי איינער בעגעהט אַ פערברעכען און ער האָט איהם ניט אָפּגעהאַלטען דערפון, איז ער געווען פעראַנטוואָרטליך און איז דערפאַר שטאַרק בעשטראָפט געוואָרען, אָפטמאָל מיט דעם טויט. אויך אַ טויטען האָט מען געקענט פערקלאָגען אין

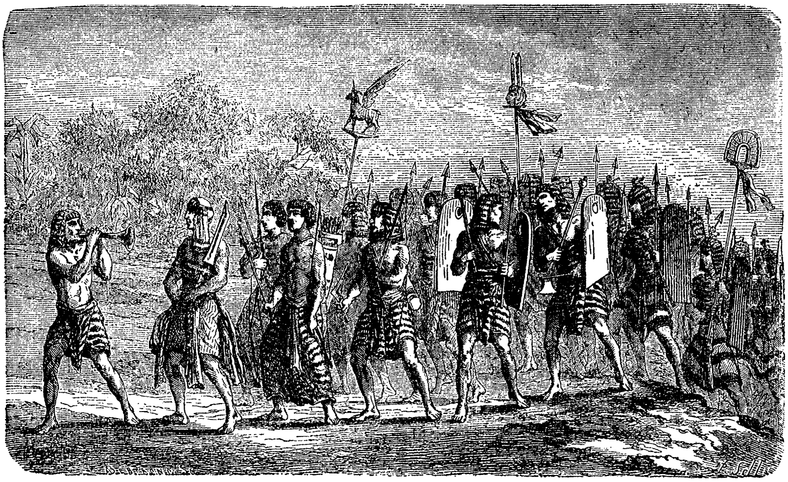

עגיפּטישע פוס־סאָלדאַטען.

אַ פערברעכען, און ווען עס איז בעוויזען געוואָרען זיין שולד, האָט ער פער־לאָרען זיין פּריווילעגיע, זיין זכות, בעגראָבען צו ווערען לויט דעם געזעץ און מנהג פון עגיפּטען. עס זיינען ביי די עגיפּטער געווען צוויי אינסטאַנ־צען, מדרגות פון געריכט. די ערסטע אינסטאַנץ זיינען געווען די פירסטען, שפּעטער די קעניגליכע בעאַמטע פון די פּראָווינצען. איז מען ניט געווען צו־פרידען מיט די אורטיילען פון דיזע פירסטען, האָט מען געקענט אַפּעלי־רען צו די פּריסטער, וועלכע האָבען געבילדעט דאָס העכסטע געריכט פון דער לעצטער אינסטאַנץ. די ריכטער האָבען נאָר געהאַט דאָס רעכט צו בעשטימען, אויב דער אָנגעקלאָגטער איז שולדיג אָדער אונשולדיג, זיי האָ־

בען ניט געהאט קיין רעכט ארויסצוגעבען שטראפען, ווייל דאס איז געוועזן בעשטימט פון דעם געזעץ. זעהר מערקווירדיג איז געוועזן די פארמע, ווי א משפט איז צוגעגאנגען. ניט דער קלעגער און ניט דער אנגעקלאגטער האבען געהאט דאס רעכט צו רעדען, נאר זיי האבען געמוזט אלץ דעם ריכטער איבערגעבען שריפטליך. דער יוריסטישער גייסט פון די עגיפטער איז געוועזן הויך ענטוויקעלט און זייער שארפזיניגקייט אדער, בעסער געזאגט, זייער שפיציגקייט איז געגאנגען אזוי ווייט, דאס נאך זייערע געזעצען האט א פערזאן געקענט שליסען א קאנטראקט אפילו מיט זיך אליין, ווי מען זעהט עס פון אן איבערגעבליבענער עגיפטישער שריפט. פון דעם גריכישען היסטאריקער דיאדאר האבען מיר ערפאהרען וועגען איניגע פון זייערע געזעצען.

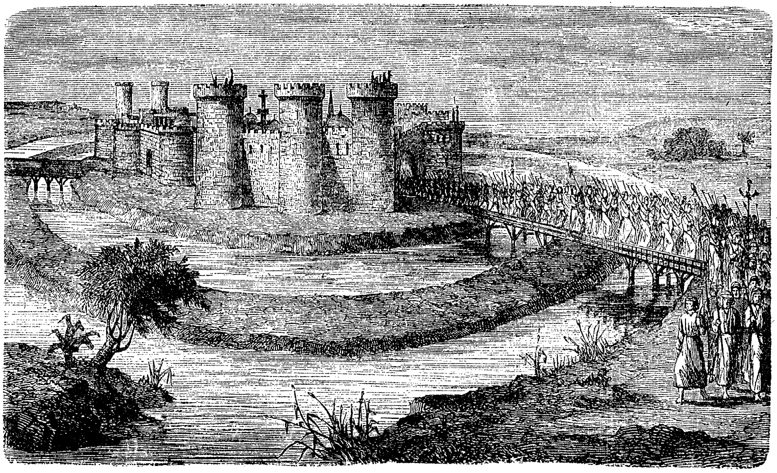

די פעסטונג קדש.

מערקווירדיג איז דאס געזעץ, לויט וועלכען די ערמארדונג פון א שקלאף איז בעשטראפט געווארען מיט'ן טויט.

די געזעלשאפטליכע איינריכטונג פון די עגיפטער איז געוועזן עהנליך צו דער אינדישער מיט דעם, וואס דאס פאלק איז געוועזן איינגעטיילט אין קאסטעס. די עגיפטישע קאסטעס זיינען ניט געוועזן אזוי שטרענג אפגעזונדערט ווי די אינדישע; זיי זיינען געשטאנען גלייך פאר'ן געזעץ אין דין און משפט, און מיטגלידער פון אן אונטערער קאסטע האבען געקענט אויפגענומען ווערען אלס מיטגלידער פון א העכערער. די צאהל פון די קאסטעס ביי די עגיפטער איז געוועזן דריי. די ערסטע איז געוועזן די קאסטע

פון די פּריסטער, וועלכע האָבען, ווי די אַדעליגע, געהערט צו דער איינ-געוואַנדערטער העלער קולטור־ראַסע. זיי האָבען בעזעסען אַ דריטעל פון דער גאַנצער ערד פון לאַנד, וועלכעס זיי האָבען ניט געהאַט קיין רעכט צו פערקויפען אָדער אַוועקצוגעבען, און זיינען געווען פריי פון אַלע שטייערן. אויסער זייערע פליכטען אַלס פּריסטער האָבען זיי זיך בעשעפטיגט מיט די וויסענשאַפטען, און דעריבער זיינען זיי געווען די ראַט־געבער פון די קעניגען, ווי אויך די בוי־מייסטערס, אינזשעניערען און אויפזעהער פון עפענט-ליכע אַרבייטען. אויך אויסערליך האָבען זיי זיך אונטערשיידט פון דעם איבריגען פאָלק דורך זייער קליידונג און זייער פיהרונג.

די פּריסטער־קאַסטע האָט געהאַט אַ פאַרשטעהער אין דער פּערזאָן פון דעם אויבער־פּריסטער (כהן גדול), וועלכער איז אויסער דעם קעניג גע-ווען פערעכענט פיר די גרעסטע פּערזאָן אין דער מדינה. די פּריסטער זיי-נען געווען איינגעטיילט אין פערשיידענע אָפּטיילונגען לויט דער גאָטהייט, אין וועמעס דינסט זיי זיינען געשטאַנען, און לויט דער מדרגה פון זייער קענטניס. די לעהרע פון די עגיפּטישע פּריסטער איז געווען איבערהויפּט אַ געהיים־לעהרע (אַ מין קבלה); דיזע לעהרע איז פיר געוועהנליכע מענ-שען געבליבען פרעמד, אונבעקאַנט; אפילו אונטער די פּריסטער זעלבסט האָבען זי ניט אַלע געקענט. עס זיינען געווען פערשיידענע גראַדען פון ערקענטניס, וועלכע מען האָט געמוזט שטודירען לאַנגזאַם, מדרגות־ווייז. די העכסטע מדרגה האָבען נאָר ווייניגע זוכה געווען צו דערגרייכען. אום צו ערהייבען דעם כבוד פון דער פּריסטער־קאַסטע האָט מען דעם קעניג אין דער צייט פון זיין קריינונג אַריינגענומען אין דיזע קאַסטע און מען האָט איהם מגלה געווען די סודות פון דער רעליגיאָן. עס זיינען אויך געווען פרויען־פּריסטער, וועלכע האָבען געשטאַמט פון פּריסטער־פאַמיליעס אָדער פון דעם קעניגליכען הויז.

די צווייטע קאַסטע איז געווען די קאַסטע פון די קריגס־לייט. אויך דיזע קאַסטע האָט בעזעסען אַ דריטעל פון דעם באָדען פון לאַנד און זיינען געווען פריי פון שטייערן. דיזער טייל פון דעם לאַנד איז געווען אין גלייכע חלקים פערטיילט צווישען זייערע פאַמיליעס, אַזוי דאָס יעדע פאַמיליע האָט געקריגען 12 טויזענד קוואַדראַט־איילען. די פליכט פון די קריגסלייט איז געווען צו היטען די גרענצען פון לאַנד געגען פיינד; צו דיזען צוועק האָט מען נאָך אויך געהאַט געדונגענע סאָלדאַטען. פון דיזער קאַסטע האָט דער קעניג אויסגעקליבען זיין לייב־גוואַרדיע. לויט גריכישע בעריכטען איז די קריגער־קאַסטע אין דעם 5טען יאָהרהונדערט פ. קר. בעשטאַנען פון 400,000

מאַן, פון וועלכע נאָר אַ העלפט איז געווען בעוואַפענט. דיזע בעוואַפענטע קריגס־לייט זיינען געוועהנליך געשטאַנען אין די פעסטונגען פון לאַנד. דער קעניג איז געווען דער הויפט־קאָמאַנדיר פון דער אַרמעע; די איבריגע מיליטער־בעאַמטע זיינען געווען די קעניגליכע פרינצען און הויכע אַדעלליט.

די דריטע קאַסטע איז געווען דאָס גאַנצע אַרבייטענדע פאָלק: די ערד־אַרבייטער, האַנדווערקער, מינע־אַרבייטער, קויפלייט א. אַז. וו. זיי אַלע צוזאַמען האָבען בעזעסען דעם איבריגען דריטען טייל פון דער ערד. עס איז ניט בעוואוסט, אויב דאָס לאַנד איז געווען זייער אייגענטום אָדער זיי זיינען נאָר געווען פאַכטער, וועלכע האָבען פיר זייער בעאַרבייטונג גענומען אַ געוויסען טייל פון די פראָדוקטען, וואָס די ערד האָט

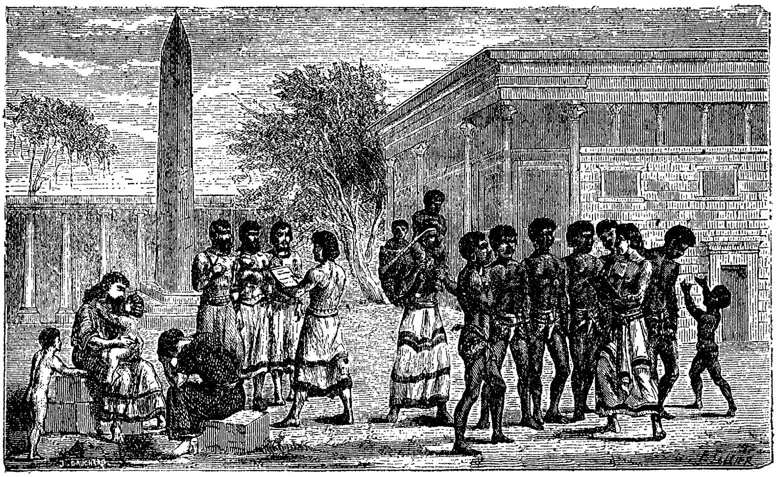

געפאַנגענע נעגערן און אַזיאַטען פאַר'ן קעניגליכען שרייבער.

אַרויסגעבראַכט. נאָר דאָס ווייס מען זיכער, דאָס אין דער דריטער קאַסטע האָבען זיך געפונען זעהר פיעלע, וועלכע האָבען אַלס פאַכטער בעאַרבייט דעם באָדען פון די ערסטע צוויי קאַסטעס. אַזוי ווי נאָר די דריטע קאַסטע אַליין האָט געאַרבייט און האָט אויף זיך געטראָגען די גאַנצע לאַסט פון שטייער, איז איהר לאַגע נאַטירליך געווען אַ זעהר געדריקטע, עהנליך צו דער לאַגע פון שקלאַפען. דיזע געדריקטע לאַגע פון דער אָרימערער בעפעלקערונג ערקלערט אונז, וואָרום די עגיפטישע קעניגען האָבען געהאַט די מעגליכקייט צו בענוצען אַזוי פיעל מענשען־מאַטעריאַל דורכצופיהרען זייערע קאָלאָסאַלע געביידעס. דאָס פאָלק אין דיזען קלעגלי-

כען צושטאנד האָט געפּאָדערט אזא קלעגליכען לוין, דאָס די קעניגען האָבען עס ליכט געקענט צופרידען שטעלען. אויסער דיזע כלומר'סט פרייע ארבייטער איז געווען אין עגיפּטען א גרויסע צאָהל ווירקליכע שקלא-פען, וועלכע זיינען געווען אָדער קריגס-געפאנגענע אָדער געקויפטע נע-גערן. אונטעריאָכטע פעלקער זיינען מעהרסטענס געמאכט געוואָרען צו שקלאפען און זיינען בענוצט געוואָרען אין דעם דינסט פון דעם שטאאט. אזעלכע פערשקלאפונגען זיינען פאָרגעקומען זעהר אָפט. מיר בעזיצען פיעלע פאָרשטעלונגען דערפון אין בילדער. דאָס בילד אויף דער פריהערדיגער זייט שטעלט פאָר, ווי קריגס-געפאנגענע נעגערן און אזיאטען שטעהען פאר די קעניגליכע שרייבער און ווערען פערצייכענט אלס שקלאפען.

דאָס פאמיליען-לעבען איז פאָרצייטען אין עגיפּטען גע-ווען, ווי עס שיינט, א זעהר געזונדעס און גליקליכעס. די פרויען אין די-זען לאנד זיינען געשטאנען א סך העכער, ווי די פרויען אין די איבריגע לענ-דער פון אזיען. ערסטענס האָט דאָ כמעט דורכאויס געהערשט מאָנאָגאמיע, ד. ה. די איינפיהרונג צו נעהמען נאָר איין פרוי. הגם פיעל-ווייבעריי איז דאָ געווען ערלויבט, האָט דאָ זעהר זעלטען געטראָפען, דאָס א מאן זאָל האָ-בען מעהר פון איין ווייב. די פרויען זיינען געווען אָפּגעשלאָסען פון דער וועלט און בעשרענקט נאָר אויף זייערע הייזליכע ארבייט; זיי האָבען זיך אָפט בעוויזען פריי אין געזעלשאפט און האָבען געהאט בעדייטענדע רעכטען, ווי דאָס רעכט פון ירושה און דאָס רעכט איבערצוגעבען אייגענטום. ביי די-זער הויכער שטעלונג פון דער פרוי האָט דאָס פאמיליען-לעבען נאטירליך זיך געקענט פריי ענטוויקלען. זעהר פיעלע בילדער שטעלען אונז פאָר פאמיליען-סצענעס פון יענער צייט. אויף איינעם פון אזעלכע בילדער איז פאָרגע-שטעלט, ווי אן עגיפּטישער קעניג שפּילט זיך מיט זיינע טעכטער, אויף אן אנדערן ווערט פאָרגעשטעלט, ווי אמענהאָטעפּ דער 4טער איז ארומגערינ-געלט פון זיין ווייב און זיינע טעכטער, און זיין ווייב, די קעניגין, האלט איהר טאָכטער אויף'ן שויס און קוסט זי.

די קינדער פלעגען די עגיפּטער די ערסטע צייט ערציהען צו הויז. ביז פיער יאָהר זיינען זיי געבליבען אונטער דער אויפזיכט פון דער מוטער, דאַן זיינען זיי איבערגעגאנגען אונטער די אויפזיכט פון דעם פאָטער. מיידלאך זיינען אין גאנצען ערצויגען געוואָרען פון דער מוטער; אינגלאך אָבער פלעגען פריה אָנהייבען געהן אין שולע, וואו מען האָט זיי געלערנט וויסענ-שאפט, גימנאסטיק (קערפּערליכע איבונג), מאָראל און דרך ארץ. די עגיפּ-טישע יוגענד, ווי הערןדאָט ערצעהלט, איז געווען זעהר בעשיידען און ער-

צווגען אין גרויס דרך ארץ. יעדער יונגער מאן איז גלייך אויפגעשטאנען פון זיין זיץ, ווען עס איז אנגעקומען אן אלטער מאן. אויסער אין דער שולע האבען די קינדער אויך געהאט בעשעפטיגונג אין פיעלע שפילען, ווי מיר זעהען עס פון פיעלע בילדער, וואס זיינען פערבליבען פון יענער צייט.

די לעבענס=ארט איז געווען פערשיידען און יעדער קאסטע. דאס הויפט נאהרונגס=מיטעל איז געווען ברויט געמאכט פון א מין הירז. שווינען=פלייש איז געווען פערבאטען. אלס געטרענק האבען זיי געברויכט ווייז, א סארט גערשטען=ביר און איבערהויפט דאס געשמאקע נילוס=וואסער, וועלכעס זיי האבען בעהאלטען אין בעזונדערע קריג צו בענוצען אין דער צייט פון דער איבערשוועמונג, ווען דאס וואסער איז געווען מוטנע. ביים עסען איז מען געזעסען אויף דער ערד אדער אויף שטוהלען. לעפעל האבען זיי צום עסען געברויכט, אבער פון גאפלען און מעסערס האבען זיי ניט גע־וואוסט. דעריבער האבען זיי פאר דעם עסען און נאך דעם עסען געוואשען די הענט.

די קליידונג פון די אלטע עגיפטער איז געווען איינפאך. די מענער האבען געטראגען א פארטוך און די פרויען א קלייד אהן פאלבען, וואס איז געלעגען ענג צום לייב. אין שפעטערע צייטען האבען די פרויען געטראגען א ברייטען אויבער=מאנטעל. אלס שיך, פון וועלכע מען האט אין דער אלטער צייט ניט געוואוסט, האבען געדינט סאנדאלען (זאהלען) פון לעדער, לייוועגט, פאלם=בלעטער א. אז. וו. די האאר האבען זיי געשארען קורץ, שפעטער האבען זיי אנגעפאנגען פערלאזען הינטען לאנגע האאר. דעם בארד האבען זיי אין גאנצען אפגעשארען, דאגעגען, מערקווירדיג, האבען זיי געטראגען פאלשע שפיציגע בערדלאך. די פרויען האבען געהאט פיעלע פערשיידענע מאדעס, ווי זיך די האאר צו פריזירען און האבען אויף דיזען פוץ פערווענדט פיעל צייט און מיה. זיי האבען געשמירט די האאר מיט זאלבען אום זיי צו געבען א שענעם גלאנץ און אן אנגענעהמען גערוך. די עגיפטישע פרויען זיינען געווען זעהר געשיקט אין דער קונסט פון טואלעט. די אויגען=ברעמען האבען זיי געפארבט שווארץ, און אונטער די אויגען האבען זיי געמאכט א גרינעם שטריך. זיי האבען ליב געהאט צו טראגען פע־כערס און פיעלע פערשיידענע צירונגען, ווי רינגען, שפאנקעס, האלז=בענדער א. אז. וו.

פון דעם געזעליגען לעבען פון די עגיפטער האט מען פריהער געהאט א פאלשע פארשטעלונג. מען האט זיי גערעכענט פיר ערנסטע, מע־לאנכאלישע מענשען, ווייל זיי האבען זיך צו פיעל אפגעגעבען מיט זייערע

טויטע. דיזע מיינונג איז אָבער ניט ריכטיג. די עגיפּטער זיינען גראָדע געוועזען אַ זעהר לוסטיגעס און פרעהליכעס פאָלק. זיי האָבען ליב געהאַט צו־זאַמענצוקומען, אויפנעהמען געסט, און האָבען זיך דערביי זעהר פיין אַמוזירט. דאָס ערסטע, ווען געסט זיינען זיך צוזאַמענגעקומען, האָט מען זיי באַלד די האָאָר געשמירט מיט זאַלבען. די זאַלבען, וועלכע זיי האָבען בענוצט ביי דיזע געלעגענהייטען, זיינען געוועזען צוגעגרייט אין זעהר שענע כלים פון אַלאַבאַסטער אָדער לעהם. זיי זיינען געוועזען אַזוי גוט, דאָס דער פערבליבענער טייל פון אַן אַלטער זאַלב אין אַן אַלאַבאַסטער־פלעשעלע, וואָס געפינט זיך יעצט אין דעם מוזעאום פון אַלנוויטש־קאַסטל (ענגלאַנד), האָט נאָך היינט, ד. ה. נאָך 3,000 יאָהר, בעהאַלטען זיין גערוך. נאָך דעם ווי מען האָט די געסט געזאַלבט די האָאָר פון קאָפּ, האָט מען יעדען פון זיי געגעבען אַ לאָ־טאָס־בלום, וועלכע ער האָט ביי דער מאָהלצייט געהאַלטען אין האַנט. אויך

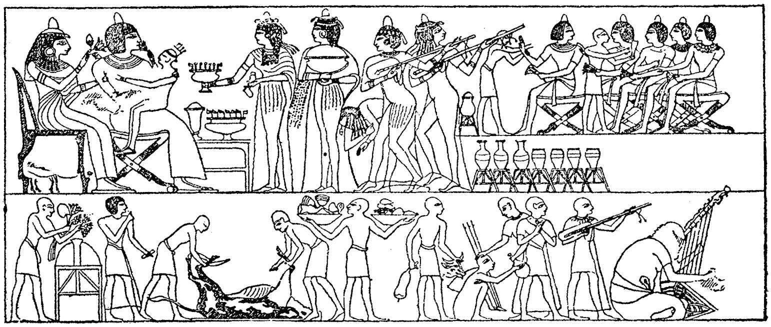

הייזליכע אונטערהאַלטונג.

האָט מען יעדען גאַסט געגעבען אַ האַלז־קראַגען פון בלומען און בעצירט זיין קאָפּ מיט בלומען. צו בעדינען די געסט זיינען געוועזען בעשטימט פרויען, וועלכע זיינען געגאַנגען מוטער־נאַקעט, נאָר מיט אוירינגלאַך, אָרם־בענדער און גאַרטלען, אָדער געקליידט אין אַ דורכזיכטיגען שטאָף. דאָס ווייזט קלאָר, ווי שווענדעריש די פערמעגליכע עגיפּטער זיינען געוועזען. אַלס פער־בייסען נאָך אַ רייכער מאָהלצייט האָבען זיי געגעבען צום טיש פערשיידענע פרוכטען, ווי פייגען, טרויבען, מעלאָנען און קאָנפעקטען. פון די שענע טיש־געשיר האָבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט די וויין־פלעשער, וועלכע זיי־נען געוועזען בעפּוצט מיט אַלערליי בלומען. צום אָפּקיהלען די לופט אין די צימערן האָט מען געלאָזען דורכציהען פרישעס וואַסער דורך טעפּ, וועלכע מען האָט אַרויפגעשטעלט אויף אַ סטענדער. די צייט איידער די פאַמיליען־

סיוד"ה אָדער מאָהלצייט האָט זיך אָנגעהויבען האָט מען זיך אונטערהאַלטען זעהר לעבעדיג מיט מוזיק און פערגניגען. די נעבען־שטעהענדע צייכנונג נאָך אַן עגיפּטישען בילד שטעלט פאָר איינע פון אַזעלכע אונטערהאַלטונגען. לינקס זיצט די ווירטין אויף אַ פאַטעל, האַלטענדיג איהרע פיס אויף אַ פוס־בענקעל. נעבען איהר, אויף אַ פאַלט־שטוהל, זיצט דער ווירט מיט אַ קינד אויף זיינע הענט. דערביי זעהט מען אויף לאָטאָס־בלומען, בעפּוצטע וויין־קריג, דורכזיכטיג געקליידטע בעדינערינס, פון וועלכע צוויי ברייגנען וויין און זאַלבען און צוויי אַנדערע שפּילען אויף דער לויטע. אויף דער אונטער־סטער העלפט פון בילד ווערט פאָרגעשטעלט, ווי די הויז־דינער גרייטען צו דאָס עסען. עס ווערט געקוילעט אַן אָקס, די שטיקער ווערען אריינגעבראַכט אין קיך. רעכטס פון אונטען שטעהט אַ גרופּע הארפען־שפּילער און זינגער, וועלכע נעהמען אויף די געסט מיט מוזיק. דיזע סצענע דאַרף מען זיך פאָר־שטעלען אין פאָר־הויז. איינער פון זיי, וועלכער זעצט זיך אויף דער ערד, איז אַ בעטלער, וועלכער נעהמט צו פון די געסט זייערע שטעקענס. אַ דינער דערלאַנגט איהם אַ קרוג מיט וויין און לעגט אַרויף די האַנט אויף זיין קאָפּ אַלס צייכען פון מיטלייד.

די עגיפּטער זיינען ניט געווען מעסיג אין זייער עסען און טרינקען, הגם זיי האָבען פרעסעריי און זויפעריי גערעכענט צו די 42 גרעסטע זינד. צווישען די איבערגעבליבענע בילדער געפינען מיר פיעלע סצענעס פון דינער, וועלכע ווערען אָפּגעשאַפּט פיר שכרות. די עגיפּטישע מאַלער האָבען אויך פעראייביגט די שכרות פון פרויען. אויף איין בילד ווערט פאָרגעשטעלט אַ פרוי אין אַזאַ בעטרונקענעם צושטאַנד, דאָס אַ דינערין האָט איהר געמוזט שנעל צוטראָגען אַ כלי איהר אויסצוהעלפען אין נויט. די פרויען האָבען זעהר אָפט אנטייל גענומען אין געזעליגע פערזאַמלונגען. די בילדער שטע־לען פאָר פערזאַמלונגען פון פרויען אַליין, אָהן מענער, און אויך געמיש־טע פערזאַמלונגען פון מענער און פרויען. דאָס בעווייזט אונז, דאָס די פרויען אין עגיפּטען זיינען געווען פריי און זעלבשטענדיג.

אויף **טאַנצען** און מוזיק האָבען די עגיפּטער זעהר ליב געהאַט. טאַנצען פלעגען איבערהויפּט פרויען, מענער זעהר זעלטען, מענער און פרויען צוזאַמען קיינמאָל ניט. ביים טאַנצען האָבען זיי געהאַלטען די הענט אי־בער'ן קאָפּ אָדער איין האַנט ביי דער זייט און מיט דער אַנדערער געמאַכט פערשיידענע בעוועגונגען. די פיס־בעוועגונגען זיינען בעשטאַנען אין געמאָס־טענע שריט הין און צוריק. עס זיינען צווישען זיי געווען פּראָפעסיאָנעלע טענצערינס, וועלכע מען פלעגט אַנגאַזשירען צו אונטערהאַלטען געסט. איין

בילד שטעלט פאָר, ווי געסט ווערען אונטערהאַלטען דורך צוויי טענצערינס, וועלכע געהען לוסטיגע טענץ נאָך דעם קלאַנג פון א דאָפּעל־פייף. די טענצערינס זיינען געווען נאַקעט און די טענץ זעלבסט זיינען געווען אונמאָראַליש.

וואָס מוזיק אַנבעטרעפט, ווייסען מיר, דאָס שוין די אַלטע עגיפּטער האָבען געהאַט פיעלע מוזיקאַלישע אינסטרומענטען. דיזע זיינען געווען: די האַרף, די פלייט, דער דריי־עק, דער טאַנץ־קלאַפּער, די לויטע (א מין גיטאַר), די לירע, די פויק, דאָס האָרן א. אז. וו. אן אָריגינעלעס אינסטרומענט איז געווען א פּוסטע מעטאַלענע בולאווע מיט איינעם אָדער צוויי רונדע קעפּ. דער טאַקט איז געגעבען געוואָרען פון בעזונדערע פרויען דורך פּאַטשען מיט די הענט. אויסער דער אינסטרומענטאַלער מוזיק האָבען די עגיפּטער זיך אויך אָפּגעגעבען מיט געזאַנג. די פרויען האָבען געזונגען אָהן בעגלייטונג פון אינסטרומענטען, די מענער אימער מיט בעגלייטונג. בעזונדערס זיינען געווען בעליבט בלינדע זינגער.

אויסער מוזיק און טענץ האָבען די עגיפּטער ליב געהאַט אַלערליי שפּילען פיר גימנאַסטיק אָדער אונטערהאַלטונג. ווי פיעלע פערבליבענע בילדער וויזען, זיינען צווישען זייערע שפּילען און צייט־פערטרייבען געווען: דאָס פעכטען מיט שווערדען; דאָס שיסען אין א ציל, אין וואָס עס האָבען זיך אויך בעטייליגט יונגע פרויען; דאָס לויפען אויף געוועט; דאָס ראַנגלען זיך; צופּלייסענדיגע מלחמות אויף שיפלאַך א. אז. וו. אויך זיינען פערבליבען בילדער פון קונצען־מאַכער. אויף איינעם ווערט פאָרגעשטעלט, ווי א מאַן שטעהט אויף'ן קאָפּ ניט אונטערגעשטיצט מיט די הענט; אן אַנדער בילד שטעלט פאָר, ווי א פרוי בייגט איהר קערפּער אויף צוריק ביז איהר קאָפּ דערלאַנגט די ערד. ביי די עגיפּטער איז אויך געווען איינגעפיהרט דאָס אָקסען־געפעכט. צווישען די שפּילען פון צייט־פערטרייב זיינען געווען בעליבט דאָס רייפען־שפּיל, באַל־שפּיל און מאָררא ס־שפּיל. דאָס לעצטערע שפּיל איז בעשטאַנען דערין, דאָס איינער האָט מיט די שנעלקייט פון א בליץ אויסגעשטרעקט און צוריק פערמאַכט איינינע פינגער און דער אַנדערער האָט געדאַרפט טרעפען, ווי פיעלע פינגער יענער האָט אויסגעשטרעקט. די עגיפּטער האָבען אויך געוואוסט פון שאַך־שפּיעל. עס זיינען ביי זיי אויך געווען שפּיל־צייג פיר קינדער. קורץ, מיר זעהען, אז דאָס געזעליגע לעבען איז ביי די עגיפּטער שוין מיט 3 — 4 טויזענד יאָהר צוריק געוועזען ניט ווענינער ענטוויקעלט ווי ביי אונז. די מענשליכע נאַטור איז צו אַלע צייטען די זעלבינע. זי דריקט אויס איהרע אינסטינקטען און פער-

לאַנגען און איהרע זעעלישע און גייסטיגע פעהיגקייטען אימער אויף די זעל-
ביגע אַרט.

די עגיפּטער זיינען געווען אַ שעפערישע ראַסע, אַ ראַסע, וואָס האָט
געשאַפען פיעלע אייגענע זאַכען, און זיי האָבען געהאַט אַ גרויסען איינפלוס
אויף פיעלע פעלקער פון דער אַלטער וועלט. מען האָט ביז יעצט געשטעלט
העכער דעם שעפערישען גייסט פון די גריכען. אָבער די נייע פאָרשונגען
ווייזען, דאָס די גריכען האָבען פיעלעס געלערנט פון באַבילאָניען און אַסיריען
אין וויסענשאַפט, ווי אין קונסט. אָבער די עגיפּטער זיינען אין דיזער בעצי-
הונג געווען זעלבשטענדיג.

מאַנכע פאָרשער בעהויפּטען, דאָס די עגיפּטער האָבען איבערגענומען
זייער קולטור פון די אינדיער; אַנדערע דענקען, דאָס זיי האָבען זי איבער-
גענומען פון די פעניציער. אָבער אַזוי ווי מיר ווייסען, דאָס די עגיפּטער
זיינען אימער געווען אָפּגעשלאָסען פון דער גאַנצער אויסערליכער וועלט און
האָבען מיט קיין אַנדערן פאָלק קיין פערבינדונג ניט געהאַט, שיינט עס אונז,
דאָס זייער גאַנצע קולטור האָבען זיי צו פערדאַנקען נאָר זייער אייגענער
שעפערישער קראַפט. דאָס אונזער מיינונג איז ריכטיג, בעווייזען צום בעס-
טען די גרויסאַרטיגע, קינצליך געבויטע עגיפּטישע פּיראַמידעס, וועלכע זיי-
נען פיעל עלטער פון דער קולטור פון די אינדיער און פעניציער. אמת, די
עגיפּטער זיינען געקומען אין בעריהרונג מיט באַבילאָניען און אַסיריען, אָבער
דאָס איז געווען אין די שפּעטערע צייטען, ווען די עגיפּטישע קולטור איז
שוין געווען הויך ענטוויקעלט. מיר מוזען דעריבער אָננעהמען, דאָס די
עגיפּטער האָבען זעלבשטענדיג ענטוויקעלט זייער קולטור, ווי די כינעזער.
פון די עגיפּטער, דורך די גריכען, האָבען אויך מיר אונזער קולטור אָנ-
געפאַנגען. דאָך גיט אונז עגיפּטען די גרויסע און וויכטיגע לעהרע, וועלכע
די געשיכטע האָט געלערנט פיעלע פעלקער אָהן אַ שום ערפאָלג. די עגיפּ-
טער האָבען אָהן שום צווייפעל בעזעסען ניט נאָר אַ פעהיגקייט פיר קולטור,
נאָר אויך אַן אונגעוועהנליכע לעבענס־פעהיגקייט, וועלכע האָט זיי געגעבען
די מעגליכקייט צו עקסיסטירען טויזענדער יאָהרען, ניט אַכטענדיג אויף די
גרויסע שטורמס, וועלכע זיי האָבען איבערגעליטען. דאָך זיינען די עגיפּטער
אונטערגעגאַנגען און די כינעזער עקסיסטירען נאָך און האָבען נאָך האָפנונגען
אויף די ווייטע צוקונפט. אייניגע ערקלערען די אורזאַך, וואָרום די עגיפּ-
טער זיינען אונטערגעגאַנגען, מיט דעם, דאָס זייער קולטור איז געוואָרען צו
אַלט און זי האָט ניט געקענט אויסהאַלטען די פאָדערונגען פון דער נייער
קולטור. אָבער אויך די כינעזער האָבען זיך אָפּגעשלאָסען פון אַלע אַנדערע

קולטורען — ווארום זיינען זיי פערבליבען? די געשיכטע פון כינא האט אונז געגעבען דעם שליסעל צו דיזער וויכטיגער פראגע.

ארבייט איז און בלייבט די קוועלע פון אלע קולטורען. וואו די ארבייט איז פריי, דארט איז אויך די קולטור לעבענס־פעהיג; אבער וואו ארבייט איז פערשקלאפט, דארט געהט די קולטור צו גרונד. דאס פאלק מעג בעזיצען די שטארקסטע ענערגיע, איז זיין ענד אונפערמיידליך. ווערט די ארבייט פערשקלאפט, פערלירט דאס פאלק דעם גאנצען אינטערעס פיר די ארבייט, און דאן געהט אויך די קולטור פערלארען. א פאלק ווערט אפגעשוואכט פון אן אויסגעלאסענעם, הולטייסקען לעבען. דאס איז אין דער שפעטערער צייט אויך געוועזן דער פאל אין עגיפטען. די עגיפטער האבען צום ענדע געפיהרט אן אונמאראלישעס, אונגארמאלעס לעבען, און דאס האט זיי זעהר פיעל אפגעשוואכט. אבער די הויפט־אורזאך פון זייער אונטערגאנג איז געוועזן און בלייבט דאס, וואס די ארבייט פון פאלק איז געוועזן פערשקלאפט און דאס פאלק האט דורך דעם פערלארען יעדען וואונש עטוואס צו שאפען און יעדע שטרעבונג צו קולטור. אויך אין אינדיען האט די הערשענדע קלאס געפיהרט אן אויסגעלאסענעם לעבען פון לוקסוס און וואוילטאג, אבער די ארבייט איז ניט געוועזן פערשקלאפט. די זעלביגע אורזאכען גיבען איבעראל די זעלביגע ווירקונגען. די באבילאניער און די אסיריער האבען דורך די פערשקלאפונג פון פאלקס־ארבייט אונטערגעגראבען דעם פונדאמענט פון זייער עקסיסטענץ, דאס זעלביגע האבען געטאן די עגיפטער, דאס זעלביגע האבען אויך געטאן אלע אנדערע קולטור־פעלקער פון דער אלטער וועלט. זיי אלע זיינען אויפגעוואקסען, האבען געבליהט און זיינען אונטערגעגאנגען. איינציגע פארשער ערקלערען דעם אונטערגאנג פון די אלטע קולטור־פעלקער אלס א נאטור־געזעץ. אזוי ווי אלץ אין דער וועלט קומט און פערגעהט, אזוי ווערען אויך אין דער וועלט פעלקער געבארען און פערלארען. אבער יעדענפאלס מוזען מיר בעוואונדערן דעם שעפערישען גייסט פון די עגיפטער און פיהלען דאנקבארקייט צו זיי, ווייל זיי זיינען געוועזן די הויפט־גרינדער פון אונזער קולטור. וואס מעהר מיר געפינען אין די אויסגראבונגען פון די רואינען פון די אלטע עגיפטער, אלץ מעהר קומען מיר צו דער איבערצייגונג, דאס מען האט ביז יעצט ניט געוואוסט גענוג צו שעצען די אלטע עגיפטישע קולטור און איהר איינפלוס אויף די אייראפעאישע קולטור. אין דער אלטער געשיכטע פערנעהמט עגיפטען אן עהרען־פלאץ ניט וועניגער פון די אלטע גריכען און רוימער.

5. די פעניציער.

די פעניציער זיינען געווען אַ מערקווירדיגעס פאָלק, וועלכעס האָט גע־האַט אַ גרויסע בעדייטונג פיר די ענטוויקלונג פון אונזער קולטור. זיי זיינען געווען גרויס ניט אַלס שעפּער פון אַן אייגענער קולטור, נאָר אַלס פערברייטער פון די קולטורען פון אַנדערע פעלקער. זיי האָבען, אמת, אויך אַליין פיעלע ערפינדונגען געמאַכט, און דערמיט בערייכערט די אַלגעמיינע קולטור, אָבער זייער הויפּט־פערדינסט בעשטעהט אין דעם, וואָס זיי האָבען פערשיידענע פעלקער בעקאַנט געמאַכט איינע מיט די אַנדערע און געבראַכט אין בעריהרונג די פערשיידענע קולטורען. דורך זיי האָבען די נאַציאָנען זיך געביטען איינע מיט די אַנדערע מיט די פּראָדוקטען פון זייערע לענדער. זייער האַנדעל איז געווען פערברייטערט איבער אַלע בעקאַנטע ימים. זייערע קאַראַוואַנען (קאָמפּאַניעס פון קויפליית) זיינען געגאַנגען איבער פּאַלעסטינאַ, אַראַביען, סיריען, באַבילאָניען און די סקיטהען־לענדער אין צפון. די גרעס־טע האַנדעל־שטעדט אין דער וועלט פון ווייטען מזרח ביז ענדע מערב זיינען געווען פערבונדען אין געשעפט מיט צור און צידון, די צוויי הויפּט האַנדעל־שטעדט אין פעניציען.

אַזאַ גרויסע האַנדעלס־פערבינדונג האָט געמוזט האָבען אַ גרויסע וויר־קונג. די פעלקער פון דער אַלטער צייט האָבען ניט געקענט מעהר פער־בלייבען אָפּגעשלאָסען, אָפּגעזונדערט איינס פון אַנדערן, ווי פריהער; זיי האָבען זיך ניט נאָר געביטען מיט זייערע פּראָדוקטען, נאָר אויך מיט זיי־ערע קולטורען. די פעניציער האָבען דורך זייערע געשעפטס־רייזעס געווירקט אויף די אַלגעמיינע קולטור; זיי האָבען איבעראַל געגרינדעט קאָלאָניעס, געמאַכט נייע וועגען און גאַסען אום צו קענען לייכטער פערשפּרייטען דעם האַנדעל, און דורך דעם איז דאָס צוזאַמענקומען פון פערשיידענע פעלקער געוואָרען לייכט און אויך נויטווענדיג. אונערשראָקען האָבען זיי זיך אי־בערגעשיפט איבער פערשיידענע ימים, אין אַלע וויכטיגע ערטער געגרינ־דעט קאָלאָניעס, געבויט בריקען און האַפענס אום צו פערלייכטערן דעם

פערקעהר. די קאָלאָניעס האָבען געדינט צו בעשיצען די קאַראַוואַנען אָדער שיפען געגען דעם בעפאַל פון רויבער־באַנדעס. קורץ, זיי האָבען בעשאַפען אַ ריכטיגען וועלט־האַנדעל און זיי זיינען דורך דעם געוואָרען אַ מוסטער פיר אַנדערע פעלקער. בעזונדערס האָבען די גריכען און די רוימער פיעל גע־לערנט פון זיי. עס איז וואַהר, דאָס נאָך פריהער האָבען די אַראַבער שוין געהאַט קאָלאָניעס אין אינדיען און געפיהרט געשעפטען אויך מיט אַנדערע ערטער, אָבער דאָס זיינען נאָר געווען נאָהענטע געגענדען. דעם אמת'ן וועלט־האַנדעל האָבען די פעניציער בעשאַפען.

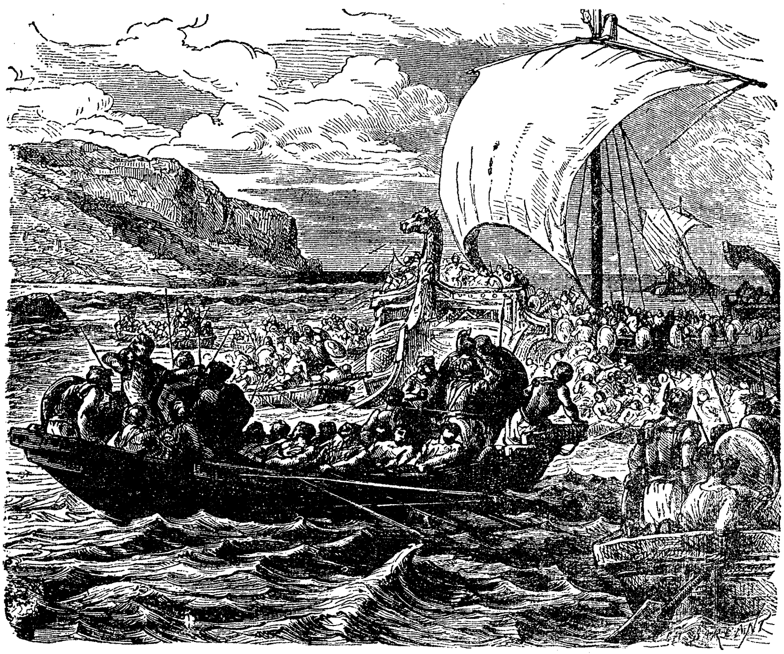

לאַנדונג פון פעניצישע שיפען.

די פעניציער זיינען געווען קלוג און פראַקטיש אין דער בעהאַנדלונג פון די קאָלאָניעס, וועלכע זיי האָבען געגרינדעט. זיי האָבען גוט פערשטאַ־נען, דאָס ווען זיי וועלען דורך שווערע שטייערן פעראַרימען די קאָלאָניעס, וועלען זיי צום סוף ניט האָבען, ביי וועמען עטוואָס צו נעהמען, דעריבער האָבען זיי זייערע קאָלאָניעס געגעבען אַלע פרייהייט. דאָס מוטער־לאַנד האָט איבעראַל בעשיצט איהרע טעכטער די קאָלאָניעס און האָט געטאָן אַלץ, וואָס איז געווען מעגליך, דאָס די קאָלאָניעס זאָלען זיין גליקליך און אין

א בליהענדען צושטאַנד. זייער וויכטיגקייט פיר די וועלטגעשיכטע האָבען די פעניציער צו פערדאַנקען נאָר זייער האַנדעל; זיי האָבען זיך ניט אויסגעצייכענט אין מלחמות, ניט אין קונסט און ניט אין וויסענשאַפטען. זייער גאַנצעס לעבען און שטרעבען איז נאָר געווען געריכטעט אין די פּראַקטישע זייט. אין דיזער הינזיכט זיינען די פעניציער געווען זעהר ענהליך צו די בּינעזער. זיי האָבען ניט געמאַכט זייערע רייכטימער דורך זיגען אין מלחמות, נאָר דורך אַרבייט און פּליים. דורך דעם האַנדעל האָט זיך ביי זיי ענטוויקעלט שלויהייט, כיטראָסט, וועלכע איז געוואָרען אַלס שפּריכוואָרט אין דער אַלטער וועלט.

די פעניציער האָבען געהערט צו דער ווייס־פאַרביגער קולטור־ראַסע. זיי האָבען געשטאַמט פון די קושיטען (כושיים), פון דעם זעלביגען שטאַם, פון וועלכען די עגיפּטער זיינען אַרויסגעקומען. זייערע עלטערן זיינען אַ מאָל געזעסען ביים פּערסישען ים. ווען זיי האָבען אויסגעוואַנדערט פון זייער פריהערדיגען אָרט און האָבען זיך בעזעצט אין פּאַלעסטינאַ, ווייס מען ניט גענוי. איבערהויפּט זיינען אונז פון דער פעניצישער געשיכטע פערבליבען זעהר ווייניג ידיעות. דיזעס אַלטע האַנדעלס־פאָלק האָט ניט איבערגעלאָזען נאָך זיך קיין שריפטליכע נאַכריכטען און קיין שטיינערנע מאָנומענטען. מיר האָבען נאָר איינינע קליינע ברוכשטיקער פון שריפטען פון דעם פעניצישען פּריסטער סאַנחוניאַטאָן און פון מענאַנדראָס פון עפעסוס. מיר בעזיצען איינינע נאַכריכטען איבער די פעניציער פון הערעדאָט, דיאָדאָר, סטראַבאָן, אַריאַן און יאָזעפוס, אָבער דיזע נאַכריכטען האָבען אַ צווייפעלהאַפטען ווערט. נאָך ווייניגער בעדייטונג האָבען די שטיין־שריפטען, וואָס מען האָט ביז יעצט געפונען. עס איז פּיעל צו בעדויערן, וואָס מיר האָבען אַזוי ווייניג ידיעות וועגען דער פערגאַנגענהייט פון דיזען וויכטיגען פאָלק. אַ ריכטיגע שילדערונג פון דער ענטוויקלונג פון דיזען פאָלק וואָלט פיר אונז געווען פּיעל וויכטיגער, ווי די ידיעות, וועלכע מיר בעזיצען וועגען די גרויסע מלחמות און זיגען פון די אַלטע פעלקער. דער נאָמען פ ע נ י צ י ע ן איז אַ ווייטערע ענטוויקלונג פון דעם נאָמען פ ו ן (אין לאַטייניש: פּ ו נ י), וועלכען זיי האָבען מיטגעבראַכט פון זייער ערסטען אָרט.

דאָס לאַנד פון די פעניציער איז געלעגען ביים מיטעללענדישען מעער צווישען דעם בארג כרמל און דעם אָרט, וואו דער טייך אַ ר אָ נ ט ע ס גיסט זיך אַריין אין ים; זיין שטח איז געווען בלויז 30 געאָגראַפישע מייל לאַנג און 5 מייל ברייט. דער גרענעץ פון דיזען קליינעם לאַנד צו מזרח איז געווען דער לבנון. די לאַגע פון לאַנד איז געווען אַ זעהר גוטע. די ערד איז גע-

ווען זעהר פרוכטבאר, דער קלימאט זעהר מילד און אנגענעהם צוליב דעם איינפלוס פון דער ים־לופט. גוטע וואסער־ברעגען און טייערע געהילץ פון די צעדער־בוימער האבען פיעל געהאלפען צו ענטוויקלען דעם פערקעהר פון שיפען. דערצו נאך איז פעניציען געווען פון אלע זייטען ארומגערינגעלט מיט קולטור־פעלקער. די פעניציער האבען געהאט אלע בעדינגונגען, וועל־כע זיינען געווען נעטיג צו ענטוויקלען דעם אקער־בוי אין זייער לאנד און דעם וועלט־האנדעל מיט דאמאלס בעקאנטע פעלקער. צו דיזע אלע מעלות קומט נאך צו דער גרויסער אונטערנעהמונגס־גייסט און דער שארפער בליק פון דיזען פאלק.

די פאליטישע געשיכטע. דער צענטער, דער מיטעל־פונקט פון דער פאליטישער געשיכטע פון די פעניציער זיינען געווען די צוויי גרעסטע שטעדט צור און צדון. אין די גאר אלטע צייטען איז צידון געווען די וויכטיגסטע פוןביידע. אין אנפאנג איז זי געווען א קליינער פישער־דארף און לאנגזאם האט זי זיך ענטוויקעלט ביז זי איז געווארען די גרעסטע האנדעל־שטאדט אין דער וועלט. צידון איז געשטאנען ביי א זעהר גוטען האפען, ארומגערינגעלט פון פרעכטיגע גערטנער, וועלכע האבען איהר געגעבען דעם נאמען „די בלומען־שטאדט”. דער הויפט־קאנקורענט פון צידון איז געווען צור. די זאגע ערצעהלט, דאס צור איז א מאל געווען א קליין שטעדטעל מיט הייז־לאך פון ראהר־פלאנצען און מעלקארט האט זי איבערגעבויט און אין איהר געמאכט שטיינערנע און הילצערנע בנינים. צור איז בעשטאנען פון צוויי טיילען; איין טייל איז געווען אויף דער גרויסער יבשה און דער צווייטער טייל איז געווען אויף אן אינזעל. אין די שפעטערע צייטען איז צור פערגרע־סערט געווארען. מען האט צו איהר צוגעגעבען נאך א קליינע אינזעל, אויף וועלכער עס איז געשטאנען דער אלטער טעמפעל פון מעלקארט. דיזע קליינע אינזעל האט מען מיט דער הויפטשטאדט פעראייניגט דורך א בריק.

דער עלטעסטער געשיכטליכער פאקט, וואס האט א שייכות מיט פע־ניציען, איז דער קריגס־צוג פון דעם עגיפטישען קעניג טוטהמאסים דעם 1טען נאך סיריען. די פעניצישע האנדעל־שטעדט צור און צידון האבען זיך ניט געשטעלט געגען איהם, זיי האבען איינגעוויליגט צו צאהלען איהם טריבוט (מס). אין דער צייט פון טוטהמאסים דעם 1טען האבען די פע־ניציער זיך געוואלט בעפרייען פון דעם טריבוט, וואס זיי האבען געצאהלט צו עגיפטען, אבער עס איז זיי ניט געלונגען. זיי האבען זיך אונטערגעגע־בען און עס האט ווידער א לאנגע צייט געהערשט רוה און פרידען ביז עס איז אויסגעבראכען א מלחמה פון די פלשתים אונטער סערען און אשקלון

געגען די פעניציער. די פּלאָטע פון צידון איז אין דיזער מלחמה אין גאַנצען געשלאָגען געוואָרען און דער סוף פון דיזען קריג איז געווען, דאָס די רייכע האנדעלס־לייט האָבען פערלאָזען צידון און זיך בעזעצט אין צור, וואו זיי האָבען גערעכענט, דאָס זיי וועלען זיין זיכערער מיט זייער רייכ־טום. דערמיט האָט זיך דער האנדעל פון צידון איבערגעטראָגען נאָך צור, און פון דאמאָלס אָן, ד. ה. פון 1200 פ. קר., האָט צור אָנגעפאַנגען צו בלי־העזן מעהר און מעהר ביז זי איז געוואָרען די גלענצענדסטע און רייכסטע האנ־דעל־שטאָדט פון גאַנץ אזיען.

שפּעטער האָט שלמנאסר, דער קעניג פון אסיריען, געוואָלט די פעני־ציער אונטערוואַרפען אונטער זיין יאָך, אָבער צור האָט זיך זעהר פעסט גע־שטעלט געגען איהם. נאָך דעם, ווי די אסיריער האָבען גענומען דעם טייל שטאָדט, וואָס איז געשטאַנען אויף'ן ברעג, האָבען די איינוואוינער זיך גע־רעטעט אויף די אינזעל־שטאָדט (ד. ה. אויף דעם טייל שטאָדט, וואָס איז גע־לעגען אין וואסער) און האָבען מיט זייער קליינער פּלאָטע די גרויסע אַסי־רישע פּלאָטע צוריקגעשלאָגען. די אסיריער האָבען נאָך די מלחמה ניט אויפגעגעבען. פינף יאָהר האָבען זיי בעלאַגערט צור, אָבער אָהן אַ שום ער־פאָלג. די פעניציער האָבען זיך ניט אונטערגעגעבען און די אסיריער האָבען געמוזט זיך צוריקציהען פון דער בעלאַגערונג. צור האָט אין אַ קורצער צייט זיך צוריק אויפגעהויבען און האָט נאָך מעהר אויפגעבליהט ווי פריהער.

די זעלביגע געשיכטע האָט זיך מיט צור געטראָפען נאָך אַ מאָל. ווען נבוכדנאצר האָט בעזיגט ירושלים, האָט ער אויך איינגענומען מעהרערע פע־ניצישע שטעדט, צור אָבער האָט זיך פעסט געשטעלט געגען איהם; דיזע שטאָדט ביים ברעג פון דער יבשה איז ווידער געפאַלען, אָבער די אינזעל־שטאָדט האָט אויסגעהאַלטען אַ דריי־יעהריגע בעלאַגערונג, און נאָר די איינ־וואוינער פון ברעג־שטאָדט זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען אלס געפאַנגענע נאָך באַבילאָניען.

ווען צירוס (כורש), דער קעניג פון פערסיען, האָט אַרונטערגעבראַכט אונטער זיין יאָך אַלע פעלקער פון מערב־אזיען, האָבען די פעניציער גערע־כענט, דאָס עס איז פיר זיי בעסער זיך אונטערצוגעבען אונטער איהם. זיי האָ־בען דערפאַר געגאָסען פולע פרייהייט, און האָבען נאָר געמוזט צאָהלען טרי־בוט (מס). זייער זעלבסט־רעגירונג איז אויף קיין האָאָר ניט אָנגעריהרט געוואָ־רען. צו דיזער צייט האָט צידון ווידער דערגרייכט איהר פריהערדיגען הוי־כען אָרט און איז ווידער געוואָרען דער מיטעל־פונקט פון דעם וועלט־האנ־דעל. ווערענדיג צוריק מעכטיג, האָט צידון זיך אָנגעהויבען צו עמפּערען גע־

גען פערסיען. דער סוף פון דיזער עמפערונג איז אָבער געווען ניט קיין גו-טער. אַלע פעניציש שטעדט האָבען זיך אונטערגעגעבען אונטער צירוס'ן, אויסער צידון, וועלכע האָט פערברענט איהרע שיפען, אום די איינוואוינער און די סאָלדאַטען זאָלען ניט האָבען די מעגליכקייט צו ענטלויפען, אוו זי האָט געקעמפט פיר איהר פרייהייט ווי אַ פערצווייפעלטע. צידון איז אָבער ענדליך איינגענומען געוואָרען, און די איינוואוינער האָבען די שטאָדט פער-ניכטעט אין פלאַמען, אין וועלכע זיי זיינען אַליין אויך אומגעקומען.

דורך דיזען אונטערגאַנג פון צידון איז צור ווידער אַרויף אויף די סצענע, אָבער דאָס איז שוין געווען צום לעצטען מאָל. ווען אַלכסנדר מוקדון האָט איינגענומען פערסיען (333 פ. קר.) האָט זיך אין פעניציען ווידער-האָלט די אַלטע געשיכטע. אַלע שטעדט האָבען זיך אונטערגעגעבען, אויסער צור. דיזען מאָל האָט די עקשנות זי געבראַכט צום אונטערגאַנג. זיבען חדשים האָבען די פעניציער מיט העלדישען מוט אויסגעהאַלטען די בעלאַ-גערונג, אָבער עס האָט זיי ניט געהאָלפען זייער גבורה געגען אַלכסנדר'ס מאַכט און קריגס-קונסט. די שטאָדט איז געפאַלען און די איינוואוינער זיי-נען גרויזאַם בעשטראָפט געוואָרען. פיעלע זיינען געקרייציגט געוואָרען און פיעלע זיינען פערקויפט געוואָרען אַלס שקלאַפען. צור איז אין גאַנצען אונ-טערגעגאַנגען, דער וועלט-האַנדעל איז אַריבער אין אַלעקסאַנדריען, און דורך דעם האָט ניט נאָר צור, נאָר גאַנץ פעניציען אויף אימער פערלאָרען איהר בע-דייטונג.

פיעל וויכטיגער ווי די פּאָליטישע געשיכטע איז די געשיכטע פון דער פעניצישער קאָלאָניזאַציאָן. פעלע קויפלייט האָבען זיך בעזעצט אין פרעמדע שטעדט, האָבען דאָרט געגרינדעט פאַבריקען און געשעפטס-הייזער, געטרי-בען גרויסען און קליינעם מסחר, געלט-וועקסעל געשעפטען, פראַכט-געשעפט און הלוואות אויף שיפען אָדער אויף זייער פראַכט. אַנדערע האָבען זיך אי-בערגעגעבען צו מלאכות און האָבען געאַרבייט אַלס פורפור-פאַרבער, זאַלבען-מאַכער, בעקער, קעבער, שענקער א. אז. וו. ווען פיעלע פעניציער האָבען זיך בעזעצט אין דער פרעמד אין איין אָרט, האָבען זיי גלייך געגרינדעט אַ געזעלשאַפט און האָבען אויסגעווירקט פיר זיך ביי דער רעגירונג פון דעם אָרט געוויסע פריווילעגיעס. דיזע קאָלאָניעס האָבען פיעל געהאָלפען צו פערברייטען די פּראָדוקטען פון פעניציען אין אַנדערע לענדער און האָבען פיעל גרינגער געמאַכט פיר זיי צו בעקומען פון אַנדערע לענדער רויהע פּראָדוקטען, וועלכע זיי האָבען בעאַרבייט אין זייערע פאַבריקען און דער-נאָך אַרויסגעשיקט צום פערקויפען מיט גרויסע פּראָפיטען; די קאָלאָניעס

האָבען נאָך געדינט צו אַן אַנדער צוועק. צווישען די פאַבריק־ארבייטער פלע-גען זיך זעהר אָפט געפינען אונצופרידענע. דיזע אונצופרידענע האָט מען איינגעשטילט, ווען מען האָט זיי אַוועקגעשיקט אין די נייע ערטער, וואו זיי האָבען בעקומען בעסער געצאָהלט פיר זייער אַרבייט. אויף דיזען אופן האָבען די פעניציער בעזייטיגט פיעלע סאָציאַלע שוועריגקייטען.

די עלטעסטע פעניצישע קאָלאָניע איז געווען די שטאָדט צור זעלבסט, וועלכע די שטאָדט צידון האָט געגרינדעט. נאָך דעם האָבען איינוואוינער פון צידון געגרינדעט קאָלאָניעס אויף דער אינזעל ציפערן (קפריסין). דאָרט האָבען זיי געפונען פיעל ריינעם קופער, תבואות, וועלדער, וואָס האָט זיי

פעניצישע קויפלייט.

זעהר שטארק צוגעצויגען. דאָס זעלביגע האָבען זיי אויך געטאָן אין קליין־אזיען און אויף די ברעגען פון פערשיידענע נאָהענטע ימים. אין עגיפטען האָבען די קעניגען זיי געשטערט זיך צו בעזעצען, דאָך האָבען זיי אין דער בעריהמטער עגיפטישער רעזידענץ־שטאָדט מעמפיס פערנומען אַ גרויסען טייל מיט זייערע געשעפטען און פאַבריקען. די פעניציער האָבען זיך אויך בעזעצט ביי די ברעגען פון גריכענלאַנד, אויף די אינזלען מאַלטאַ, סיציליען, סאַרדיניען, אויך אין עטרוריאַ (איטאַליען) און ביי די ברעגען פון צפון־אַפריקאַ.

ווען צור איז נאָך צידון געוואָרען די וויכטיגסטע פון אַלע פעניצישע שטעדט, האָבען די פעניציער געקריגען מוט אַרויסצוגעהן ווייטער אין ים צו בעזוכען נייע ערטער. פריהער האָבען זיי גערעכענט, דאָס די ים־שטראָס פון גיבראַלטאַר איז עק וועלט. שפּעטער זיינען זיי אַרוים נאָך ווייטער אין דעם אַטלאַנטישען אָקעאַן און האָבען געגרינדעט ביי דעם שפּאַנישען ברעג די שטאָדט גאַדיר, וועלכע מען האָט שפּעטער גערופען גאַדעס (היינט: קאַ-דיס). די וויכטיגסטע האַנדעלס־אַרטיקלען זיינען דאָ געווען גאָלד און זיל-בער, וועלכע די פעניציער פלעגען איינטוישען פון די דאָרטיגע איינוואוינער מיט קלייניגקייטען פון זייערע פאַבריקען.

די פעניציער האָבען אויך בעזעצט די ברעגען פון אַפריקאַ, וועלכע ליגען געגען־איבער שפּאַניען. זיי זיינען אויך איבער דעם אַטלאַנטישען אָקעאַן געגאַנגען ווייטער צו צפון און האָבען אויף פערשיידענע אינזלען געגרינדעט קאָלאָניעס; זיי האָבען דערלאַנגט ביז די קאַסיטערידען — די בריטישע צין־אינזלען — און דעם צפון־ברעג פון פראַנקרייך. העראָדאָט ערצעהלט, דאָס די פעניציער זיינען געווען די ערסטע, וועלכע האָבען אַרומגעשיפט אַפ-ריקאַ. לויט דיזען היסטאָריקער איז דיזע רייזע געשעהען אויף דעם בעפעהל פון פּרעה נכה דעם 1טען (595 — 610 פ. קר.). די פעניציער האָבען דיזע רייזע אָנגעפאַנגען פון דעם רויטען מעער (ים סוף), זיינען געפאָהרען כסדר צו דרום ביים ברעג פון אַפריקאַ ביז זיי זיינען געקומען צום זיד־מעער. ווען דער הערבסט איז אָנגעקומען, זיינען זיי אַרוים פון די שיפען, האָבען בע-זעעט דאָס לאַנד, און ווען די תבואה איז פערטיג געוואָרען זיינען זיי דער-מיט ווייטער געפאָהרען. אין דעם דריטען יאָהר נאָך זייער אַרויספאָהרען פון רויטען מעער האָבען זיי זיך צוריקגעקעהרט נאָך עגיפּטען דורך די גיב-ראַלטאַר־שטראָס און דעם מיטעללענדישען ים. צו דיזען בעריכט זעצט העראָדאָט צו פאָלגענדעס: „זיי ערצעהלען אויך, דאָס ביים אַרומשיפען אַפריקאַ האָבען זיי געהאַט די זון צו זייער רעכטער זייט (ד. ה. אין צפון) — דאָס מעגען אַנדערע גלויבען, ניט איך". אָבער גראָדע דיזע בעהויפּטונג קען דינען אַלס בעווייז, דאָס זיי האָבען ווירקליך בערייזט אַפריקאַ אַרום און אַרום, ווייל אין דרום־אַפריקאַ, וועלכע געפינט זיך אויף יענער זייט עקוואַטאָר, האָט זיי די זון געדאַרפט אויסקומען אין צפון.

ניט נאָר איבער די ימים האָבען די פעניציער געגרינדעט קאָלאָניעס, נאָר אויך אויף דעם אַזיאַטישען קאָנטינענט (יבשה). אַזוי צ. ב. האָבען זיי זיך בעזעצט אין חמת ביים טייך אָראָנטעס, אין טהאַפּסאַקאָס ביים אייפראַט, אין ליש ביים ירדן, אין נִיסִיבִיס (נציבין)

ביים טיגרים. אויב די פעניציער האבען בעזוכט אינדיען, ווי עס וואלט אויס־
זעהן פון זייער האנדעל מיט די פראדוקטען פון דיזען לאנד, איז צווייפעל־
האפט; זיכער איז צו גלויבען, דאס זיי האבען געביטען זייערע פראדוקטען
אויף אינדישע סחורות אין די פערשיידענע מארק־פלעצער אין אראביען
אדער באבילאניען.

א זעהר וויכטיגע קאלאניע, וואס די פעניציער האבען גענרינדעט, איז
געווען קרית־חדשת, אדער קרתא חדתא, וועלכע די רוימער
האבען אנגערופען מיט דעם נאמען קארטהאגא. די בעדייטונג פון
דיזען נאמען אין דער פעניצישער שפראך, ווי אין העברעאיש און כאלדע־

דידא קריגט דורך בעטרוג א בוי־פלאץ פיר קארטהאגא.

איש, איז: נייע־שטאדט (קריה, קרתא—שטאדט, חדשה, חדתא
— נייע). דיזע שטאדט איז וואהרשיינליך געגרינדעט געווארען אין מיטען
פון 9טען יאהרהונדערט פ. קר. א זאגע ערצעהלט וועגען דער גרינדונג פון
קארטהאגא פאלגענדעס: דידא, א פרינצעסין, וואס איהר מאן איז
ערמארדעט געווארען, איז געווען געצוואונגען צו ענטלויפען פון פעניציען.
זי האט זיך בעזעצט אויף דעם צפון־ברעג פון אפריקא, וואו זי האט דורך
ביטראסט, דורך רמאות, בעקומען א גרויסעם שטיק לאנד. זי האט נעמליך
ביי די איינוואוינער געקויפט אזוי פיעל לאנד, ווי פיעל מען זאל קענען

בערעקען מיט איין אָקסען־פעל. זי האָט אָבער גענומען אַ פעל, האָט עס צושניטען אויף שמאָלע פּאַסען און האָט מיט זיי אַרומגערינגעלט אַ גרויסעס שטיק ערד; זי האָט גע'טענה'ט, אַז אַזוי פיעל ערד האָט זי געקויפט און די איינוואוינער האָבען איהר געמוזט נאָכגעבען. מען גלויבט, דאָס דיזע זאגע שטאמט דערפון, וואָס דער עלטעסטער טייל פון דיזער שטאָדט האָט געהייסען בורסאַ, וואָס בעדייט אין דער פעניצישער שפּראַך בורג (העב־רעאיש: ב י ר ה), אָבער אין גריכיש — פעל, הויט. ווען די מאַכט פון פעניציען האָט אָנגעהויבען צו זינקען, האָט קאַרטהאַגאָ איבערגענומען איהר ראָלע און האָט פיר אַ צייט בעהערשט דעם מיטעללענדישען ים פון סיציליען ביז דעם גיבראַלטאַר. פיער הונדערט יאָהר האָט געדויערט די מאַכט פון קאַרטהאַגאָ ביז זי איז געפאַלען דורך די רוימער. די געשיכטע פון דיזער מערקווירדיגער שטאָדט איז ענג פערבונדען מיט דער געשיכטע פון רוים און מיר וועלען זיך שפּעטער מיט איהר גענויער בעקענען.

אויסער דעם האַנדעל האָבען די פעניציער זיך אויסגעצייכענט מיט זייער פאַבריקאַציאָן. זיי האָבען בעאַרבייט די רויהע פּראָדוקטען פון פרעמדע לענ־דער. זיי זיינען איבערהויפּט געווען גרויסע קינסטלער אין אויסאַרבייטען מעטאַלענע זאַכען. בעזונדערס וויכטיג איז פיר יענע צייט געווען די בעאַרביי־טונג פון בראָנז, פון וועלכער עס זיינען דאַמאָלס געמאַכט געוואָרען אַלערליי געוועהר און פערשיידענע כלים. זיי האָבען אויך געוואוסט ווי מעטאַלען צו גיסען און אויסצואַרבייטען פערשיידענע געהאַמערטע זאַכען. זייערע מינ־צען (מטבעות) האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט זייער שענער אויסאַרבייטונג.

מעהר בעקאַנט איז די פעניצישע וואָל־פאַרבעריי. זיי האָבען דערצו בענוצט דעם פּורפּור־רויטען זאַפט פון געוויסע ים־מושלען, וועלכע מען האָט אין די אַלטע צייטען געפאַנגען זעהר פיעל אין דעם מיטעללענדישען מעער. די זאגע ערצעהלט, דאָס די פעניציער האָבען אויסגעפונען דיזע פאַרב דורך אַ צופאַל, בעמערקענדיג, ווי דער מויל פון אַ הונד איז געוואָרען רויט גע־פאַרבט דורך צובייסען אַ מושעל. עס איז אָבער מעגליך, דאָס די פעניציער האָבען די פּורפּור־פאַרבעריי געלערנט פון די אַסיריער, נאָר זיי האָבען די־זע קונסט פערבעסערט. זיי האָבען ניט נאָר געוואוסט צו פאַרבען רויט, נאָר אויך אין אַנדערע קאָלירען. איבערהויפּט האָבען זיי געפאַרבט לייווענט און וואָל, וואָס זיי האָבען געבראַכט פון עגיפּטען. פּורפּור־קליידער זיינען גע־ווען זעהר טייער, ווייל מען האָט געברויכט צו דיזען שטאָף זעהר פיעל פּור־פּור־זאַפט. די קעניגען זיינען געווען געקליידט אין פּורפּור, און אויסער קעני־גען האָבען נאָר גאַנץ רייכע לייט זיך געקענט ערלויבען אַזאַ לוקסוס. די, וואָס

זיינען ניט געווען אין שטאנד צו מאכען א גאנצען בגד פון פורפור־שטאף, האבען בעפוצט זייערע קליידער מיט שטרייפען פון פורפור.

אויך גלאז־פאבריקאציאן איז ביי די פעניציער געווען בעקאנט. א מאל האט מען געגלויבט, דאס זיי זיינען געווען די ערפינדער פון גלאז, און מען האט וועגען דעם ערצעהלט פאלגענדע געשיכטע. די מאטראזען פון א פעניצישען שיף האבען אמאל געקאכט זייער עסען אויף ריינעם זאמד און האבען אונטערגעשפארט זייערע קעסלען מיט סאלפעטער־שטיינער (סעליט־רע), וועלכע זיי האבען געהאט אויף זייער שיף. אין דעם פייער איז דער סאלפעטער צושמאלצען געווארען און האט זיך צוזאמענגעמישט מיט די אש און מיט דעם זאמד. ווען דאס פייער איז פערלאשען געווארען, האבען די לייט צו זייער פערוואונדערונג בעמערקט, אז דאס געמיש האט זיך פערהארטעט אין א דורכזיכטיגע מאסע, וועלכע איז ניט געווען קיין אנדער זאך ווי גלאז. עס איז אבער וואהרשיינליך, דאס די פעניציער האבען די גלאז־פאבריקאציאן געלערנט פון די עגיפטער, ווייל עס איז בעוואוסט, דאס דיזע האבען בעזעסען די קונסט צו מאכען און בלאזען גלאז לאנג פאר דער היסטארישער צייט פון די פעניציער. די גלאז־פאבריקאציאן האט ביי די פעניציער קיינמאל נט דערגרייכט צו א הויכער שטופע. זיי פלעגען נאר מאכען קלייניגקייטען און צירונגען, וועלכע זיינען געווען געשעצט ביי די ווילדע פעלקער.

די פעניציער האבען זיך אויך אויסגעצייכענט אין אויסארבייטען פערשיידענע פוץ־זאכען, ווי שטיקערייען, האלז־בענדער, ארטיקלען פון העלפאנד־ביין, צירונג פון גאלד און זילבער א. אז. וו.

פיר אקערבוי איז דער באדען פון פעניציען געווען זעהר א גוטער. די פלייסיגע, ארבייטזאמע פעניציער האבען די ערד אויסגענוצט אויף'ן בעסטען אופן, און דאס גאנצע לאנד האט אויסגעזעהן ווי איין גרויסער גארטען. מען האט דארט בעארבייט די בעסטע מינים תבואות, וויינטרויבען, אראנזשען, אוילבערטען און נאך פיעלע אנדערע עדעלע פרוכטען. עס איז אבער א פראגע, אויב די תבואה, וואס די פעניציער האבען פראדוצירט, איז געווען גענוג פיר דאס לאנד, וועלכעס איז געווען זעהר געדיכט בעפעלקערט. מען האט וואהרשיינליך געמוזט צופיהרען געטריידע פון אנדערע לענדער.

די פאליטישע איינריכטונג פון די פעניציער איז זעהר אינטערעסאנט. היר זעהען מיר צום ערסטען מאל אין דער געשיכטע

א האנדעלס־רעפּובליק, אַ פאָרמע, וועלכע מיר וועלען שפּע-טער עפטער בעגעגנען.

פעניציען איז אימער געווען אַ רעפּובליק. איהרע קעניגען זיינען נאָר געווען ערוועהלטע בעאמטע, וועלכע האָבען געהאַט אין פאָלק די זעלביגע שטעלונג, ווי די דאָזשעס אין ווענעדיג. אויסער דעם האָט פעניציען ניט געהאַט די ענגע, איינהייטליכע אָרגאַניזאַציאָן פון אַ קעניגרייך. יעדע שטאָדט איז געווען אַ שטאַאַט פיר זיך און איז ניט געווען אָפּהענגיג פון אַ צענטראַלער רעגירונג. די פערשיידענע שטעדט פלעגען זיך נאָר אָפטמאָל בעראַטען וועגען געמיינשאַפטליכע אינטערעסען. אין אַ צייט, ווען עס האָט זיי געדראָהט אַ געפאַהר פון אויסען, פלעגען די שוואַכע שטעדט זיך פער-בינדען מיט די שטאַרקע, און אַזוי האָבען זיך מיט דער צייט געבילדעט דריי פערבאַנדען מיט די הויפּטשטעדט צור, צידון און אראַדוס. מיר האָבען שוין פריהער געזעהן, ווי די הערשענדע שטעדט האָבען צווישען זיך קאָנקורירט.

הגם די פּאָליטישע פאָרמע איז געווען רעפּובליקאַניש, איז די פערפאַ-סונג, די קאָנסטיטוציאָן פון פעניציען געווען ניט דעמאָקראַטיש, נאָר אריס-טאָקראַטיש. דער אַדעל איז געווען איינגעטיילט אין דריי פערבאַנדען אָדער שטאַמען (שבטים), פון וועלכע יעדער איז בעשטאַנען פון 10 משפחות; יעדע משפחה איז ווידער געווען איינגעטיילט אין 10 הויז־פאַמיליעס. דיזע איינטיילונג פון פאָלק האָט אַן עהנליכקייט מיט דער איינטיילונג פון פאָלק ביי די גריכען און רוימער.

ווי מאָרגאַן און אַנדערע פאָרשער האָבען בעוויזען, איז יעדעס פאָלק אין אָנפאַנג בעשטאַנען פון שבטים, וועלכע זיינען געווען בלוט־פערוואַנדטע איינער מיט'ן אַנדערן, און זיינען געווען אָרגאַניזירט אויף דעם יסוד פון גלייכע רעכטען. ווי אַזוי עס האָבען זיך אויסגעבילדעט די שבטים ביי די פעניציער איז אונז ניט בעקאַנט. דאַגעגען ווייסען מיר גענוי ווי די שבטים האָבען זיך אויסגעבילדעט ביי די רוימער און די גריכען. מיר ווייסען אויך די שטאַם־פערפאַסונג פון פערשיידענע נאַטור־פעלקער. דיזע פערפאַסונג אָדער איינריכטונג איז כמעט ביי אַלע נאַטור־פעלקער איינע און די זעלביגע. זיי מעגען זיך געפינען ווי ווייט איינע פון די אַנדערע. אין אַלע טיילען פון דער וועלט געפינען מיר פעלקער, וועלכע זיינען צוטיילט אין שבטים און זיי-נען אָרגאַניזירט אויף דעם יסוד פון גלייכע רעכטען. די פעניציער זיינען אין אָנפאַנג, ווי אַלע אַנדערע פעלקער, געוויס אויך געווען איינגעטיילט אין שטאַמען. אָבער צוליב דעם גרויסען האַנדעלס־פערקעהר האָבען אין פע-

ניציען זיך בעזועצט פיעלע פרעמדע, וועלכע זיינען געבליבען אויסער דעם פערבאַנד פון די שבטים. עס פערשטעהט זיך, דאָס דיזע האָבען געהאַט וועניגער רעכטען ווי די שטאָם־ברידער, וועלכע האָבען געהאַט די ממשלה אין זייערע הענט. דאָס זאָל זיין די אורזאַך פון דעם אַריסטאָקראַטישען כאַראַקטער פון דער פעניציישער פערפאַססונג. די אורשפּרינגליכע שטאָם־פערוואַנדטע זיינען געוועזען די אַריסטאָקראַטען, די קינדער פון די פרעמדע איינגעוואַנדערטע זיינען געבליבען איינפאַכע בירגער. די אויבען־דערמאָהנטע איינטיילונג פון דעם פעניצישען אַדעל ערקלערט זיך גאַנץ איינפאַך אַלס אַ רעסט פון דער אַמאָליגער שטאָם־פערפאַססונג.

גראַדע די זעלביגע ענטוויקלונג איז פאָרגעקומען אין דעם אַלטען רוים. די אַריסטאָקראַטיע, די פּאַטריציער, האָבען געשטאַמט פון די אַלטע שבטים, און דאָס איינפאַכע פאָלק, די פּלעבעיער, זיינען געקומען שפּעטער און האָבען ניט געהערט צום אַלטען פערבאַנד פון די שבטים. אויך די פאָרמע פון רעגירונג איז ביי די פעניציער געוועזען עהנליך ווי ביי די אַלטע רוימער. דער ר א ט איז אין פעניציען ווי אין רוים בעשטאַנען פון די פערטרעטער פון די געשלעכטער אָדער פאַמיליעס. אויסער דיזען איז נאָך ביי די פעניציער געוועזען אַ קליינער ראַט, וועלכער איז בעשטאַנען פון פערטרעטער פון די משפחות. דער גרויסער ראַט האָט געהאַט די מעהרסטע מאַכט. די העכסטע בעאַמטע זיינען געוועזען אַ שופט אָדער ריכטער (ביי די קאַרטהאַגער: סופעט) און אַ כהן־גדול.

דער אַקערבוי אין פעניציען איז געוועזען אין די הענט פון דעם אַדעל. דער פעניציישער אַדעל האָט בעזעסען כמעט דעם גאַנצען אַקער־באָדען, וועלכען ער האָט אָבער ניט בעאַרבייט אַליין, נאָר אָוועקגעגעבען אויף פּאַכט צו אַנדערע, ווי די עגיפּטער האָבען עס געטאָן. די פּאַכטער האָבען געדאַרפט געבען אַ פערטעל פון די פּראָדוקטען צו די אייגענטימער פון דעם באָדען און אַ צעהנטעל (מעשר) צו די פּריסטער פון לאַנד. די לאַגע פון די פּאַכטער איז אין אַלגעמיין געוועזען זעהר טרויעריג. זיי האָבען ניט געהאַט די פרייהייט צו פערלאָזען זייערע ערטער, נאָר זיי זיינען געוועזען צוגעשמידט צו דעם באָדען.

דערפאַר זיינען האַנדעל און אינדוסטריע געוועזען ניט אין די הענט פון דעם אַדעל, נאָר ביים איבריגען פאָלק, עהנליך ווי ביי די רוימער. די פאַבריק־אַרבייטער האָבען זיך געפונען אין אַ זעהר געדריקטער לאַגע, ווי עס בעווייזען זייערע אָפטע אויפשטאַנדען. צום גרעסטען טייל זיינען זיי געוועזען שקלאַפען. די פעניציער האָבען זיך אויך בעשעפטיגט מיט מענשען־האַנדעל,

ווי אַלע אַרבייטער־פעלקער. די שקלאַפען זיינען געווען אַ וויכטיגער אַרטי־קעל אין זייער האַנדעל.

אין פעניציען איז דעריבער פאָרגעקומען אַן ערביטערטער קלאַסען־קאַמף צווישען די אונטערדריקטע און אונטערדריקער. אָבער ניט נאָר האָבען געקעמפט די לאַנד־אַרבייטער מיט די פאַבריק־אַרבייטער געגען די בע־זיצער, נאָר דיזע ביידע קלאַסען אַרבייטער האָבען אויך געקעמפט צווישען זיך, ווייל זייערע אינטערעסען זיינען געווען פערשיידען. דיזער קלאַסען־קאַמף האָט ענדליך אָפּגעשוואַכט פעניציען געגען איהרע אויסערע פיינד.

אויך די אונטערדריקער זיינען געווען געטיילט אין צוויי קלאַסען: די איינגעבאָרענע אַריסטאָקראַטיע, די אַלטע שבטים פון לאַנד, און די איינ־געוואַנדערטע קויפלייט, וועלכע זיינען מיט דער צייט רייך געוואָרען און זיינען צוליב זייער רייכטום געוואָרען אַ מאַכט. די איינגעבאָרענע אַריסטאָ־קראַטען האָבען ניט געוואָלט צולאָזען די רייך־געוואָרענע איינוואַנדערער צו רעגירען. עס האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ קאַמף צווישען יחוס און קאַפּיטאַל. די קאַפּיטאַליסטען האָבען מיט זייערע מיטלען צוגעצויגען צו זיך די אונ־טערדריקטע קלאַסען, וועלכע האָבען זיי געהאָלפען דורך אָפטע אויפשטאַנ־דען און רעוואָלוציאָנען, ביז עס איז ענדליך אָנשטאָט דער אַריסטאָקראַטיע איינגעפיהרט געוואָרען אין לאַנד די פּלוטאָקראַטיע, די הערשאַפט פון געלט, ווי עס איז געווען דער פאַל אין אַלע אַנדערע האַנדעלס־רעפּובליקען.

די קאָלאָניעס זיינען געווען פריי פון דעם קאַמף צווישען יחוס און קאַפּיטאַל, ווייל דאָרט איז ניט געווען קיין איינגעבאָרענע אַריסטאָקראַטיע. די גרינדער פון די קאָלאָניעס זיינען געווען איבערהויפּט קויפלייט און פאַבריקאַנטען. אָבער דער קאַמף צווישען קאַפּיטאַל און אַרבייט איז אויך דאָרט פאָרגעקומען, ווי אין פעניציען גופא.

אין קונסט און וויסענשאַפט האָבען די פעניציער קיין וויכטיגעס ניט בעשאַפען. זיי זיינען געווען דורך און דורך אַ פּראַק־טישעס פאָלק, וועלכעס האָט זיך בעשעפטיגט נאָר מיט דעם, וואָס איז געווען ענג פערבונדען מיט האַנדעל. אין בוי־קונסט האָבען זיי קיין אייגענע, אָריגינעלע פאָרמעס ניט געשאַפען, ווי די אינדיער אָדער די עגיפּטער. זייערע טעמפּלען און קברים־געביידעס צייכנען זיך ניט אויס מיט זייער אַרכיטעקטור אָדער מיט זייער גרויס. מיר בעגעגנען ביי זיי ניט קיין אונגעהייער גרויסע, קאָלאָסאַלע געביידעס. דערפאַר פעררינט זייער טעכנישע פעהיגקייט פולע אַנערקענונג. אין דער קונסט פון מאַכען ביל־דער און סטאַטועס זיינען זיי געשטאַנען אויף אַ נידריגער שטופע, ווי מען

זעהט פון דער שטייפער האַלטונג און אונגעלומפּערטקייט פון די פיגורען. אויף נעכסטער זייט גיבען מיר צוויי פערבליבענע פעניצישע סטאַטועס. זייערע געטער־בילדער האָבען די פעניציער געלאָזען מאַכען אין אויסלאַנד, איבערהויפּט אין עגיפּטען, אָבער זיי האָבען זיי נאָכגעמאַכט אָהן טאַלאַנט און געשמאַק. די געטער־בילדער אויף די פעניצישע שיפען זיינען.געווען זעהר מיאוס'ע פיגורען.

אין די וויסענשאַפטען, ווי אין אַלע אַנדערע זאַכען, האָט ביי די פעניציער געשפּילט די הויפּט־ראָלע די פּראַקטישע זייט. זיי האָבען געשטו-

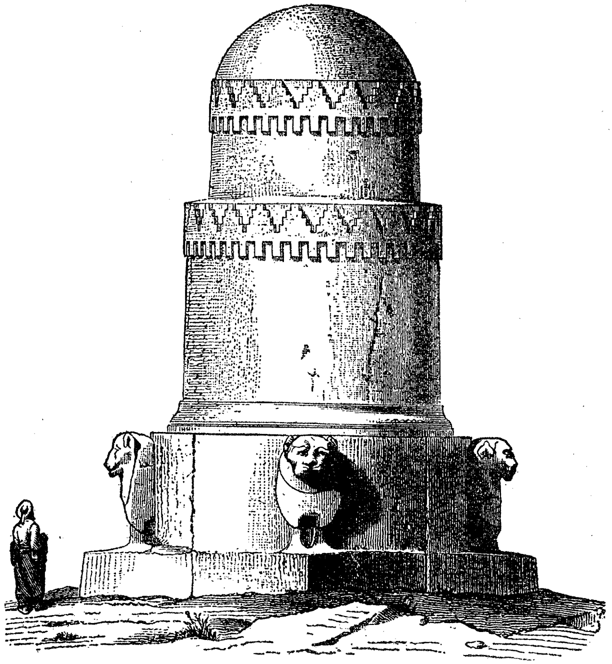

קבר־דענקמאַל אין אַמריטה (פעניציען).

דירט דעם גאַנג פון די שטערן, געפאָרשט די ענדערונג פון דעם וועטער אוי בעטראַכט דאָס וואַנדערן פון פויגלאַך, ווייל דיזע ערשיינונגען זיינען זיי געקומען צוניץ אַליץ וועג־ווייזער אין זייערע רייזעם איבער די ימים.

צו פערדאַנקען זייער פּראַקטישקייט זיינען די פעניציער געווען די ערפינדער פון דער ב ו כ ש ט אַ ב ע ן ־ ש ר י פ ט. דער וועלט־האַנדעל, וואָס זיי האָבען געטריבען, האָט זיך ניט געקענט צופרידען שטעלען מיט די

פיעלע סימנים און בילדער, וועלכע די עגיפּטער האָבען געברויכט אין זייער שרייבען. עס איז פיר זיי צו שוועד געוועזן צו פיהרען קאָרעספּאָנדענציעס מיט אזאַ מין שריפט, וואָס האָט געפאָדערט פיעל צייט און מיה. זיי האָ-

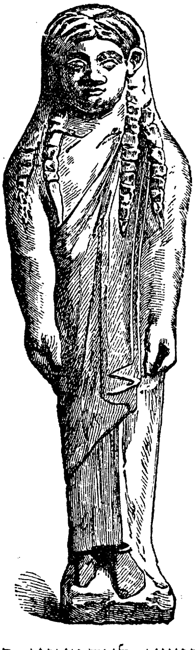

פעניצישע לעהמענע פיגור.

סטאַטוע פון גאָלגאָי אויף ציפּערן.

בען דריבער ערפונדען אַן אַלף־בית פון אַ קליינער צאָהל בוכשטאַבען, וואָס האָבען בעצייכענט אַלע קלאַנגען פון זייער שפּראַך. דער פעניצישער אַלף־בית איז געוואָרען דער יסוד פון די שריפטען פון אַלע שפּעטערע ציוויליזירטע

פעלקער. מען האָט אויך די קונסט פון רעכנען צוגעשריבען צו די פעניציער, אָבער זיי זיינען באמת נאָר געווען די פערברייטער, ניט די ערפינדער פון דיזער קונסט.

אזוי ווי די פעניציער זיינען געווען לויטער א פּראַקטישעס פאָלק, וואָס האָט געהאַט וועניג לוסט צו ספּעקולאַציאָן, צו גייסטיגע גריבלעריי, האָט רעליגיאָן ביי זיי ניט געשפּילט אזא ראָלע, ווי צ. ב. ביי די אינדיער און עגיפּטער. ביי דיזע לעצטע פעלקער האָט די רעליגיאָן בע־הערשט דאָס גאַנצע לעבען, דאָס געזעלשאַפטליכע ווי דאָס פּריוואַט־לעבען. דאָך קען מען די בעדייטונג פון רעליגיאָן אין דעם לעבען פון די פעניציער ניט אַרונטערמאַכען אונטער'ן האַנד. אין אייניגע היגזיכטען האָט דער געט־ליכער דינסט ביי זיי געהאַט אזעלכע אייגענטימליכע און אָפטמאָל אזעלכע שרעקליכע פאָרמעס, ווי ביי וועניג אַנדערע פעלקער פון זייער צייט.

די פעניציישע געטער זיינען אין אָנפאַנג געווען נאָר לאָקאַלע, אָרטיגע, ווי ביי אַלע נאַטור־פעלקער. יעדער אָרט האָט זיך געהאַט זיין גאָט. מיט דער צייט זיינען אייניגע געטער געוואָרען נאַציאָנאַלע, ד. ה. זיי זיינען פערעהרט געוואָרען פון גאַנצען פאָלק אין אַלע ערטער. די נאַציאָנאַלע געטער זיינען געווען איינגעטיילט אין צוויי קלאַסען: גוטע און בייזע — געטער, וואָס בריינגען און שאַפען נאָר גוטעס, און געטער, וואָס צושטערען אַלץ און בריינ־גען נאָר שלעכטעס. די גוטע געטער זיינען ביי זיי געווען בעל און זיין פרוי אשרה, וועלכע האָבען פאָרגעשטעלט די שאַפונגס־קראַפט פון דער נאַטור. די פערעהרונג פון דער אשרה איז געווען פערבונדען מיט אונזיטליכקייט, אונאַנשטענדיגקייט. אין געוויסע ימים־טובים האָבען יונג־פרויען זיך אָפּגעגעבען מיט פרעמדע מענער אין געצעלטען, וואָס זיינען גע־ווען עקסטרא דערצו געבויט אַרום דעם טעמפעל פון דער געטין. אויך די פּריסטערינס האָבען געדינט צו דער אשרה אויף דיזען אופן, נאָר זיי האָ־בען עס געטאָן אין טעמפעל זעלבסט. פיעלע פעניציישע פרויען פלעגען ריי־זען איבער אַנדערע לענדער אום דורך געשלעכטליכען פערקעהר צו זאַמלען געלט פיר דעם טעמפעל פון אשרה. אויך צו דעם פריהלינג־גאָט אדאָ־ניס האָט מען געדינט אויף אזא אָרט, נאָר פאַר דעם יום־טוב פון דיזען גאָט האָבען זיי געמוזט זיבען טעג טרויערן און זיך אָפּהאַלטען פון אַלע פער־גניגענס.

גאַנץ אַנדערש איז געווען דער קולט, דער דינסט צו די בייזע געטער, צו דעם גאָט מולך און זיין ווייב עשתרת (אַסטאַרטע). מולך איז געווען דער גאָט פון דער ברענענדיגער זון און פון פייער. דער דינסט

צו איהם איז געווען שרעקליך. אום איהם צו עהרען האָט מען פערברענט קינדער אין א פוסטען אייזערנעם אָקס, וועלכען מען האָט אונטערגע-הייצט. די עלטערן פון די קינדער האָבען געמוזט זיין ביי דער שרעקלי-כער סצענע, זיי האָבען אָבער ניט געטאָרט ווייזען קיין סימן פון שמערץ. אום מען זאָל ניט הערען דאָס שרייען פון די ברענענדע קינדער האָט מען גע-טאַנצט און ווילד געלאַרמט אַרום דעם מולך. צו בעפרייען זיך פון אַזא סאָרט קרבנות פלעגען די בירגער פון פעניציען ערציהען קינדער פון שקלא-פען אַלס אייגענע, און ווען די פּריסטער האָבען געפאָדערט פון א בירגער א קרבן צום מולך, האָבען זיי אַרויסגעגעבען די שקלאַפען=קינדער. דאָס איז אָבער בעטראַכט געוואָרען אַלס א בעטרוג. ווען די פּריסטער האָבען נאָך א פערלאָרענער מלחמה אויסגעפונען, דאָס מען האָט אַלס קרבנות צום מולך שקלאַפען=קינדער אַרויסגעגעבען פיר אייגענע, האָבען זיי געוואָרפען די שולד פיר די מפּלה אויף דיזען בעטרוג, און האָבען געפאָדערט פון די רייכע און אַנגעזעהענע פאַמיליעס אַרויסצוגעבען צוויי הונדערט פון זייערע אייגענע קינדער, זכרים, אַלס קרבנות אום דעם גאָט מולך איבערצובעטען. דער פאַ-נאַטיזם פון פאָלק איז געגאַנגען אַזוי ווייט, דאָס מען האָט פרייוויליג אָנ-געבאָטען נאָך דריי הונדערט קינדער צום פערברענען.

אויך צו דער עשתרת (אסטאַרטע) האָט מען מקריב געווען קינדער, נאָר די קרבנות זיינען געווען ריינע יונגפרויען. אין דעם טעמפּעל פון דער געטין האָט שטענדיג געברענט א פייער, וואָס איז אויפגעהאַלטען געוואָרען פון אונבעפלעקטע יונגפרויען. דיזע האָבען געשוואָרען צו בלייבען בתולות זייער גאַנצען לעבען, אָבער אַזוי ווי מען האָט זיי ניט געטרויט, האָט מען אַלע פּריסטער און דינער פון דעם טעמפּעל געמאַכט פיר אויס=זכרים. פיעלע פון דיזע פּריסטער האָבען אָפט געמאַכט וואַנדערונגען איבער'ן לאַנד און האָבען מיט זייערע פאַנאַטישע אויפרופען אויף זייערע צוהערער גע-ווירקט אַזוי, דאָס יענע האָבען זיך פרייוויליג געלאָזען מאַכען פיר אויס זכרים, ווי די פּריסטער. אויסער דיזע געטער האָבען די פעניציער אויך פער-עהרט די קאַבירען, די געטער פון די ימים (סעמיטיש: כביר, מעכטיג).

מיר האָבען געפונען פיר נעטיג צו שילדערן דיזען העסליכען רעלי-גיאָנס=דינסט, וויל ער האָט פיעל געהאָלפען צו דעם אונטערגאַנג פון די פעניציער. מיר האָבען די פעניציער פערגליכען צו די כינעזער אַלס א פּראַק-טישעם פאָלק פון אַרבייט און אַלס קאָנטראַסט צו די פעלקער, וועלכע האָ-בען געזוכט צו בעזיגען לענדער. די אַרבייט, וועלכע איז די הויפּט=שטיצע

פון קולטור, האָט אויך די פעניציער געדאַרפט פערזיכערן אַ דויערהאַפטע עקסיסטענץ. און דאָך איז עס אין דער ווירקליכקייט אַנדערש געווען. דער וואונדער איז נאָך פיעל גרעסער, ווען מיר בעטראַכטען, דאָס די פעניציער זיינען געוועזן בעגאַבט מיט גרויסער ענערגיע און פעסטקייט פון כאַראַקטער, ווי מען זעהט עס פון דער געשיכטע פון פעניציען גופא און נאָך מעהר פון דער געשיכטע פון קאַרטהאַגאָ.

אָבער די אַרבייט פון די פעניציער איז געוועזן פון אַן אַנדערן סאָרט ווי די אַרבייט פון די כינעזער אָדער עגיפּטער. זייער אַרבייט איז ניט געוועזן קיין פּראָדוקטיווע, זייער הויפּט־בעשעפטיגונג איז געוועזן דער האַנדעל, און דורך זייערע רמאות אין מסחר האָבען זיי אַנדערע פעלקער בערויבט און פעראָרימט ניט ווייניגער, ווי אַנדערע פעלקער האָבען עס געטאָן דורך׳ן שווערד. פיר ביליגע קלייניגקייטען פלעגען זיי אָפט אויסנאַרען ביי אונ־קולטורווירטע פעלקער טייערע אוצרות. אום זייער איינטרעגליכען האַנדעל אַזוי ווייט ווי מעגליך צו בעהאַלטען פיר זיך אַליין, האָבען זיי אויסגעטראַכט אַלערליי מעשיות אום אַנדערע אָפּצושרעקען צו אונטערנעהמען ים־רייזעס. זיי זיינען געוואָרען אַ פאָלק פון ליגנער און בעטריגער. אָבער די רייכטימער, וואָס זיי האָבען אָנגעזאַמעלט אין זייערע שטעדט, האָבען אויפגערייצט דעם חשק אין אַנדערע פעלקער זיך אַריינצומישען אין דעם פעניצישען האַנדעל. צוערסט האָבען אָנגעהויבען קאָנקורירען מיט זיי די גריכען, וועלכע האָבען דעם האַנדעל פון זייערע פיעלע אינזלען גענומען אין זייערע אייגענע הענט און די פעניציער פון אומעטום אַרויסגעשטופּט. דעם גרעסטען קלאַפּ האָט דעם פעניצישען האַנדעל געגעבען דאָס אויפבליהען פון אַלעקסאַנדריען, וועלכע איז געוואָרען דער מיטעל־פּונקט פון האַנדעל פון דעם מיטעללענדישען ים. מיט דער אונטערגראָבונג פון דעם האַנדעל איז אויך אונטערגעגראָבען געוואָרען די פּאָליטישע זעלבשטענדיגקייט פון די פעניציער. די פעניצישע שטעדט האָבען גיך אָנגעהויבען אַרונטערצופאַלען אונטער פרעמדע הער־שאַפט. דערצו האָט געפיהרט פון איין זייט דאָס פערשווענדערישע און הול־טייסקע לעבען פון די רייכע און פון דער אַנדערער זייט די פערשקלאַפטקייט פון די אָרימע צו די זעלביגע צושטענדען, וועלכע האָבען אויך אַנדערע פעל־קער געפיהרט צום אונטערגאַנג.

ווען מיר בעטראַכטען אָבער די וויכטיגקייט פון האַנדעל און פערקעהר פיר יעדע קולטור־ענטוויקלונג, קענען מיר זאָגען, דאָס די פעניציער האָבען פיעל מעהר געהאָלפען צו פערשפּרייטען קולטור ווי אַלע אַנדערע פעלקער פון דער אַלטער צייט און זיי פערדינען דערפאַר אונזער העכסטע אַכטונג

און שעצונג. זאָל זיין, אַז זיי האָבען דערביי געהאַט אין זינען זייערע אייגענע נוצען, און זייער לוסט צו בעזיץ און רייכטום האָט זיי געטריבען צו זייער'ע אונטערנעהמונגען, אָבער דאָס זעלבינע איז דאָך אויך געווען מיט די פּיעלע ענטדעקער און ים־רייזענדע אין אונזערע צייטען, און דאָך ריהמען מיר זיי פיר זייער העלדישען מוט און אונטערנעהמונגס־גייסט. וויפיעל מעהר דאַרפען מיר בעוואונדערן די פעניציער, וועלכע האָבען אָהן אַלע הילפס־מיטלען זיך געלאָזען אויף זייערע קליינע שיפלאַך אין די וויטעסטע אונבעקאַנטעסטע לענדער, ניט מורא האָבענדיג פאַר קיין געפאַהר, מיט וועלכע ים־רייזעס זיינען געווען פערבונדען אין יענע אַלטע צייטען. ווען זיי וואָלטען געהאַט איבערגעלאָזען אַלץ, וואָס זיי האָבען אויף זייערע נסיעות געזעהן און ערפאַהרען, וואָלטען מיר יעצט געוואוסט אַ סך מעהר וועגען דער קולטור־ענטוויקלונג פון די אייראָפּעאישע פעלקער.

6. די העברעער (אידען, בני ישראל).

א. די אורצייט פון אידישען פאָלק.

די העברעער אָדער עברים זיינען געווען א גרופּע סעמי-טען (בני שם), וועלכע האָבען אויסגעוואנדערט פון באַבילאָניען נאָך כנען. פון דאָרט זיינען זיי געגאַנגען ווייטער ביז גושן ביים נילוס אין מצרים, וואו זיי זיינען פערבליבען א לאַנגע צייט. דער נאָמען „עברים" בע-דייט די „יענזייטיגע", פון דעם העברעאישען וואָרט „עבר" — „יענע זייט". דיזע אויסוואנדערער האָבען אזוי געהייסען, ווייל זיי זיינען געקומען פון יענער זייט פון דעם טייך פּרת (יהושע כד, 2—3) *).

לויט דער ביבעל איז דער אורפאָטער פון דעם אידישען פאָלק געווען אברהם פון דער שטאָדט אור אין דעם לאַנד פון די כאַלדעער (אור כשדים). אברהם האָט פערלאָזען זיין געבורטס-אָרט און האָט זיך בעזעצט אין דעם לאַנד כנען, וועלכעס, ווי די ביבלישע זאָגע דערצעהלט, גאָט האָט פערשפּראָכען אוועקצוגעבען צו זיינע קינדער — צו דעם פאָלק, וועלכעס וועט פון איהם אַרויסקומען (לערך 1965 פ. קר.). נאָך איהם האָבען געפאָלגט אַלס פּאַטריאַרכען (אבות) פון אידישען פאָלק, זיין זוהן יצחק און זיין ענייקעל יעקב. דער לעצטער האָט געהאַט דעם צונאָמען ישראל, נאָך וועלכען די אידען האָבען אויך געקראָגען דעם נאָמען „בני ישראל" — „איזראַעליטען". יעקב האָט געהאַט צוועלף זיהן, וועלכע זיינען געווען די גרינדער פון צוועלף שבטים, מיט די נעמען: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר, זבולון, דן, נפתלי, גד, אשר, יוסף, בנימין. יוסף'ס צוויי זיהן אפרים און מנשה זיינען געווען די גרינדער פון צוויי בעזונדערע שבטים. נאָך דעם

---

*) אַנדערע דענקען, דאָס זיי הייסען „עברים", ווייל זיי שטאַמען פון עבר, דעם זוהן פון שם (בראשית י, 21).

שבט יהודה, וועלכער האָט ענדליך געשפּילט די הויפּט־ראָלע, האָבען שפּע־טער אַלע שבטים זיך אָנגערופען „יהודים“ — „יודען“ (אידען).

די ביבעל פערבינדעט די איינוואַנדערונג פון די אידען אין מצרים מיט פאָלגענדער ראָמאַנטישער געשיכטע:

יוסף, דער נײַנטער זוהן פון יעקב'ן, איז געווען דער ליבלינג פון זיין פאָטער. זיינע ברידער האָבען איהם דערפאַר מקנא געווען און האָבען איהם פערקויפט צו אַ קאָמפּאַניע סוחרים ישמעאלים (אַראַבער). דעם פאָטער האָבען זיי געזאָגט, דאָס אַ חיה האָט איהם פערצוקט. די ישמעאלים האָבען געבראַכט יוסף'ן אין מצרים און האָבען איהם פערקויפט צו פּוטיפר'ן, דעם

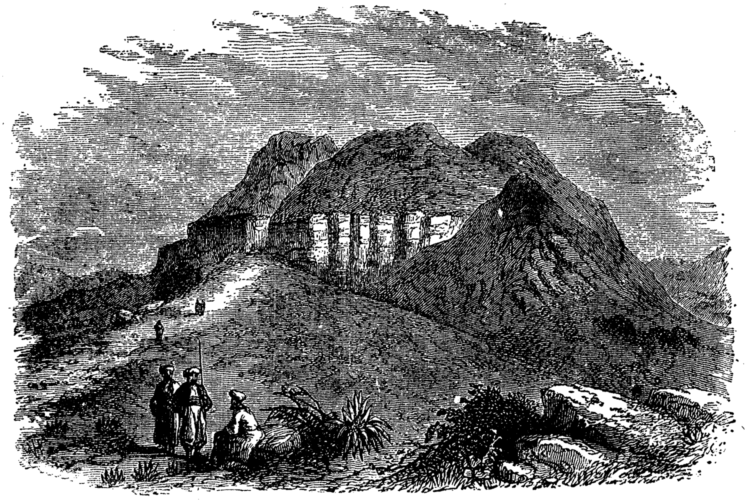

די חורבות פון אור כשדים, אברהם'ס געבורטס־אָרט.

הויפּט פון פרעה'ס וואַך (1772 פ. קר.). יוסף האָט געדינט פּוטיפר'ן אַזוי טריי, דאָס ער האָט איהם באַלד געמאַכט פיר דעם פערוואַלטער פון זיין הויז. יוסף איז געווען זעהר אַ שענער און דאָס האָט איהם געבראַכט אין אַ צרה. פּוטיפר'ס פרוי האָט זיך אין איהם פערליבט און האָט איהם גע־וואָלט פערפיהרען צו בעפרידיגען איהר ליבע, אָבער ער האָט איהר צוריק־געוויזען און זי האָט איהם פאַר כעס פאַלש בעשולדיגט פאַר איהר מאַן, דאָס ער האָט זי געוואָלט פערגוואַלטיגען. אויף דיזע פאַלשע בעשולדיגונג האָט מען איהם גלייך אַריינגעוואָרפען אין געפענגניס, אָבער ער איז באַלד פון דאָרטען בעפרייט געוואָרען אויף דעם בעפעהל פון דעם קעניג פון מצרים.

יוסף איז געווען א גוטער אויסדייטער פון חלומות. עס האט זיך געמאכט צו יענער צייט, דאס פרעה האט געהאט צוויי חלומות, וועלכע קיינער האט ניט געקענט פותר זיין. דאן האט פרעה'ס שר המשקים, וועלכער איז פיר איניגע צייט געזעסען אין געפענגניס, דערצעהלט דעם קעניג, ווי אזוי ער האט דארטען געהאט א חלום, וועלכען יוסף האט פותר געווען, און ווי ער האט פותר געווען, אזוי איז טאקי געשעהען. פרעה האט געגעבען א בע־פעהל צו ברייננגען יוסף'ן פון געפענגניס און ער האט אויסגעדייטעט זיינע חלומות, וועלכע האבען פארויסגעזאגט א גרויסע גערעטעניס און זול אין דעם לאנד מצרים פיר זיבען יאהר, און דערנאך א שרעקליכען הונגער פיר זיבען יאהר. יוסף איז בעפרייט געווארען פון געפענגניס און איז ערנאנט געווארען צו פערוואלטען איבער עגיפטען אונטער פרעה'ן (1759 פ. קר.).

קורץ נאך יענער צייט איז געווען א הונגער אין דעם לאנד כנען און יעקב מיט זיין פאמיליע האט אויסגעוואנדערט אין מצרים (1750 פ. קר.) נאך דעם, ווי ער האט דערגאנגען, אז זיין זוהן יוסף לעבט און איז א פיהרער אין עגיפטען. יוסף האט יעקב'ן און זיין פאמיליע אנגעוויזען אן ארט צום וואוינען אין גושן, א פרוכטבארער טייל פון לאנד און א זעהר גוטער ארט פיר פאשע צווישען דעם נילוס און דעם ים סוף. אין דיזען ארט האבען יעקב'ס קינדער געלעבט גליקליך און זיך שטארק פערמעהרט. זיי זיינען געווארען אזוי רייך און גרויס אין צאהל, דאס די עגיפטישע הערשער האבען אנגעהויבען מורא האבען, אז זיי זאלען ניט ווערען מעכטיג און מאכען אן אויפשטאנד. אום אזא געפאהר צו פערהיטען האבען די עגיפטישע קעניגען גענומען געגען די העברעער שטרענגע מיטלען, זיי האבען זיי גערדיקט מיט שווערער שקלאפען־ארבייט און האבען בעפוילען ארייצואווארפען אין וואסער אלע זכרים, וואס וועלען ביי זיי געבארען ווערען.

פאר דער צייט, וואס די העברעער האבען זיך בעזעצט אין דעם **לאנד** גושן, האבען זיי געפיהרט א לעבען פון פאסטוכער און זיינען ניט געווען אונטערוואָרפען אונטער א געוויסער פארמע פון רעגירונג. קינדער זיינען געווען געהארזאם צו זייערע עלטערן און דינער צו זייערע הארען. זייער רעליגיאן איז געווען די איינפאכסטע. איין גאט, אלס בעשעפער און רעגירער פון דער וועלט, איז פערעהרט געווארען אהן געצען־בילדער און אהן פריסטער.

די געשיכטע פון די העברעער אין די אוראלטע צייטען ווערט דערצעהלט אין דעם ערסטען בוך פון דער תורה (ספר בראשית) זעהר גענוי און איינפאך. דארטען לעזען מיר א בעשרייבונג פון די אוראלטע זיטען און ארט לעבען פון די פאטריארכען (די אבות) אברהם, יצחק און יעקב. די געשיכטע פון

יעקב וואַנדערט אויס אין מצרים.

נאָך דאָרע.

יוסף'ן און זיינע ברידער ווערט בעוואונדערט פיר די איינפאכקייט פון דער שפראך און די ריהרענדע אומשטענדען, וועלכע זי שילדערט. אזוי ווי די געשיכטע פון יענער אורצייט איז ניט וויכטיג פיר די פאליטישע היסטאריע פון דער נאציאן, איז ניט נעטיג מיר זאלען זיך דא איבער איהר פערברייטען. מיר וועלען יעצט דעריבער איבערגעהן צו דער געשיכטע פון די העברעער פון דער פעריאדע אן, ווען זיי זיינען ארויס פון מצרים (1495 פ. קר.).

אין עגיפטען זיינען די העברעער פערבליבען איבער פיער הונדערט יאהר. א לאנגע צייט זיינען זיי געווארען געפייניגט מיט שווערער ארבייט, וועלכע איז בעשטאנען אין טרעטען לעהם, מאכען ציגעל און בויען. לויט דעם בעריכט פון דער ביבעל זיינען מיט זייער שקלאפען-ארבייט אויפגע-בויט געווארען די צוויי שטעדט פיתם און רעמסס. נאך פיעלע ליידען איז פיר זיי אויפגעשטאנען א רעטער, וועלכער האט זיי בעפרייט פון זייער

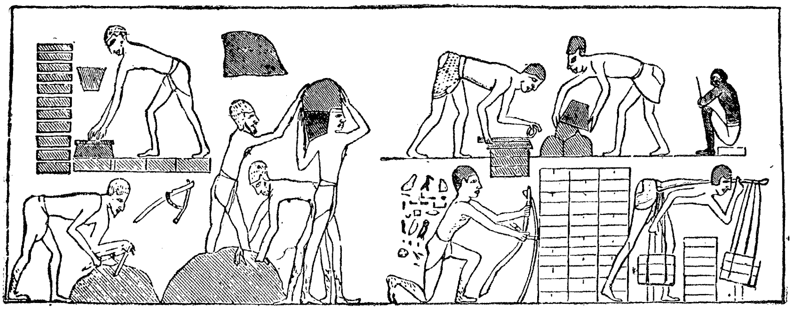

ווי מען מאכט ציגעל. (פון אן עגיפטישען מאנומענט.)

עלענדער לאגע. דיזער בעפרייער איז געווען משה, דער זוהן פון עמרם, פון דעם שבט לוי (געב. 1575 פ. קר.). פאלגענדיג פרעה'ס גרויזאמען בע-פעהל, האט משה'ס מוטער, יוכבד, נאך דעם, ווי זי האט איהם בע-האלטען דריי מאנאטען און האט איהם לענגער שוין ניט געקענט בעהאלטען, איהם ארויסגעשטעלט ביי דעם ברעג פון נילוס, וואו דעם קעניג פרעה'ס טאכטער האט איהם געפונען און צוגענומען פיר א קינד. ווען משה איז אויפגעוואקסען און האט זיך בעקענט מיט דער טרויעריגער לאגע פון זיין פאלק, האט ער בעשלאסען אנצופיהרען א קאמף פיר זייער בעפרייאונג. איהם צו פערדאנקען זיינען די העברעער ארויס פון מצרים, פון דעם לאנד פון זייער קנעכטשאפט, און זיינען געווארען א פרייעס זעלבשטענדיגעס פאלק.

די צייט פון דיזער גרויסער פּאַסירונג (יציאת מצרים) קען גענוי ניט בעשטימט ווערען. מעהרערע היסטאָריקער גלויבען, אַז דיזע בעגעבענהייט איז פּאָרגעקומ׳ען אַן ערך 1500 פ. קר.

איינינע היסטאָריקער צווייפלען אין דער געשיכטע פון די אידען מיט מצרים, ווייל אויף די עגיפּטישע מאָנומענטען ווערט גאָרניט דערמאָהנט וועגען דעם. אפילו דער נאָמען פון אַ פאָלק „ישראל" אָדער „עברים" ווערט אויף דיזע מאָנומענטען ניט דערמאָהנט. אָבער דאָס איז ניט גענוג בעווייז אָפּצולייקענען אַ פאַקט, פון וועלכען עס איז איבערגעבליבען אַזאַ גענויע געשיכטע, ווי די, וועלכע מיר לעזען אין דער ביבעל. ערסטענס זיינען מיר ניט זיכער, דאָס מען האָט שוין געפונען אַלע מאָנומענטען, וועלכע די עגיפּטער האָבען איבערגעלאָזען. צווייטענס קען זיין, אַז די עגיפּטער האָבען ניט געהאַט פיר די אידען קיין בעזונדערן נאָמען, נאָר זיי האָבען זיי גערעכענט פיר איינס פון די סירישע פעלקער, וועלכע זיי האָבען אונטעריאָכט און פערשקלאַפט אין דער צייט פון די קעניגען רעמסס דעם 2טען און רעמסס דעם 3טען. דריטענס געפינט מען אויף די בעריהמטע טאַפלען פון תל־אֶל־אַמאַרנאַ *) אַ נאָמען „אַפּרו" צווישען די פעלקער, וועלכע די עגיפּטער האָבען פערשקלאַפט אין די צייטען פון די דערמאָהנטע עגיפּטישע קעניגען. דער נאָמען „אַפּרו" איז זעהר עהנליך צו דעם נאָמען „עברי". אויך ווערט אין דיזע טאַפלען דערמאָהנט אַ פאָלק „האַבירי", וועלכעס איז געווען פון די סירישע פעלקער און האָט שרעקליך געהאַסט די עגיפּטער. דער נאָמען „האַבירי" איז אויך עהנליך צו דעם נאָמען „עברי".

אַרויספיהרענדיג די אידען פון מצרים האָט משה געהאָפט צו ברייננען זיי אין דאָס לאַנד כנען, וועלכעס, ווי די ביבעל דערצעהלט, גאָט האָט פערשפּראָכען אברהם׳ען צו געבען צו זיינע קינדער. ער האָט זיי געפיהרט איבער דעם רויטען מעער (ים סוף) און האָט מיט זיי געוואַנדערט דורך די אַראַבישע וויסטע. אין דער צייט פון זייער וואַנדערן אין דעם מדבר האָבען זיי ביי דעם באַרג סיני געקראָגען פון משה׳ן די תורה און צוויי שטיינערנע לוחות מיט די צעהן געבאָט, וועלכע זיינען דער יסוד פון די געזעצען פון יעדער ציוויליזירטער געזעלשאַפט.

*) תל־על־אַמאַרנאַ איז אין אויבער־עגיפּטען. דאָרט האָט מען אין יאָהר 1887 געפונען לעהמענע טאַפלען מיט אַסירישע אינשריפטען, וועלכע ענטהאַלטען בריף פון די פעלקער פון כנען צו די עגיפּטישע הערשער. אַסיריש איז געווען די אינטערנאַציאָנאַלע שפּראַך צווישען דיזע פעלקער אין מצרים.

ווען משה איז געווען אין מצרים האָט ער געמוזט בעמערקען, ווי שעד-ליך עס האָט דאָרטען געווירקט די אונבעגרענצטע מאַכט פון די פּריסטער. ער האָט דעריבער אָפּגעזונדערט די פּריסטערליכע אויטאָריטעט פון דער ביר-גערליכער. די רעליגיאָנס-בעאַמטע איז ניט געווען ערלויבט צו מישען זיך אין וועלטליכ'ן זאַכען. זייער עובדא איז געווען נאָר דער געטליכער דינסט. די אויטאָריטעט איבער וועלטליכע אַנגעלעגענהייטען איז איבערגעגעבען געוואָ-רען צו די עלטסטע (זקנים) פון פאָלק, וועלכע האָבען געפיהרט משפּט אונטער דער קאָנטראָל פון אַ העכסטען מאַגיסטראַט, וועלכער האָט געטראָגען דעם נאָמען ריכטער (שופט). דעם ריכטער איז איבערגעגעבען געוואָ-רען אי די בירגערליכע אי די מיליטערישע מאַכט.

נעהמענדיג אין בעטראַכט די אונוויסענהייט און די רויהייט פון דעם פאָלק, וועלכעס ער האָט אַרויסגעפיהרט פון מצרים, האָט משה ניט אויסגע-לאָזען קיינע געזעצען, קיינע דינים, וועלכע ער האָט געהאַלטען פיר נעטיג אום זיי צו בעלעהרען און אויפצוקלערען, צו רעגולירען זייער לעבען, צו פער-בעסערן זייערע שלעכטע נייגונגען און צו פערגרעסערן זייער וואוילשטאַנד און זיכערקייט. ער האָט פאָרגעשריבען געזעצען פיר זייער שפּייז, פיר זייער געזונדהייט און פיר די בעהאַנדלונג און קורירונג פון קראַנקהייטען, צו וועלכע זיי זיינען געווען אויסגעזעצט.

די אידען האָבען געוואַנדערט אין דעם מדבר פערציג יאָהר. ערסט דער נייער דור, וועלכער איז אויפגעוואַקסען אין דיזער צייט, איז אַריינגעקומען אין דאָס פערשפּראָכענע לאַנד. משה אַליין האָט דאָס ניט דערלעבט. נאָך דעם, ווי ער האָט געפיהרט די אידען דורך פיעלע געפאַהרען און שוועריגקיי-טען אין דעם מדבר און האָט ערנענט יהושע'ן אַלס זיין נאָכפאָלגער, איז משה געשטאָרבען (1455 פ. קר.). יהושע איז געווען אַ קלוגער מענש און אַ גרויסער קריגס-מאַן. אונטער דיזען פיהרער האָט דאָס פאָלק ישראל גאָר אין גיכען בעזיגט דאָס לאַנד כנען. די שטעדט יריחו, עי און שכם זיינען באַלד געפאַלען און די מעהרסטע איינוואוינער זיינען פערניכטעט געוואָרען. נאָך דיזע זיגען האָט יהושע לויט משה'ס אָנזאָג צוטיילט דאָס לאַנד על פּי גורל. דאָס לאַנד פון דיזער (מערב-) זייט ירדן איז פערטיילט געוואָרען צווי-שען די 9 שבטים: יהודה, בנימין, שמעון, דן, יששכר, אשר, זבולון, נפתלי, אפרים און אַ האַלבען שבט מנשה. דער אַנדערער האַלבער שבט מנשה און די שבטים ראובן און גד האָבען געקראָגען זייערע חלקים אויף יענער (מזרח-) זייט ירדן. אין דרום פון פּאַלעסטינאַ זיינען געזעסען יהודה, בנימין, שמעון און דן; אין מיטען האָבען זיך בעזעצט אפרים און מנשה; אין צפון ביי

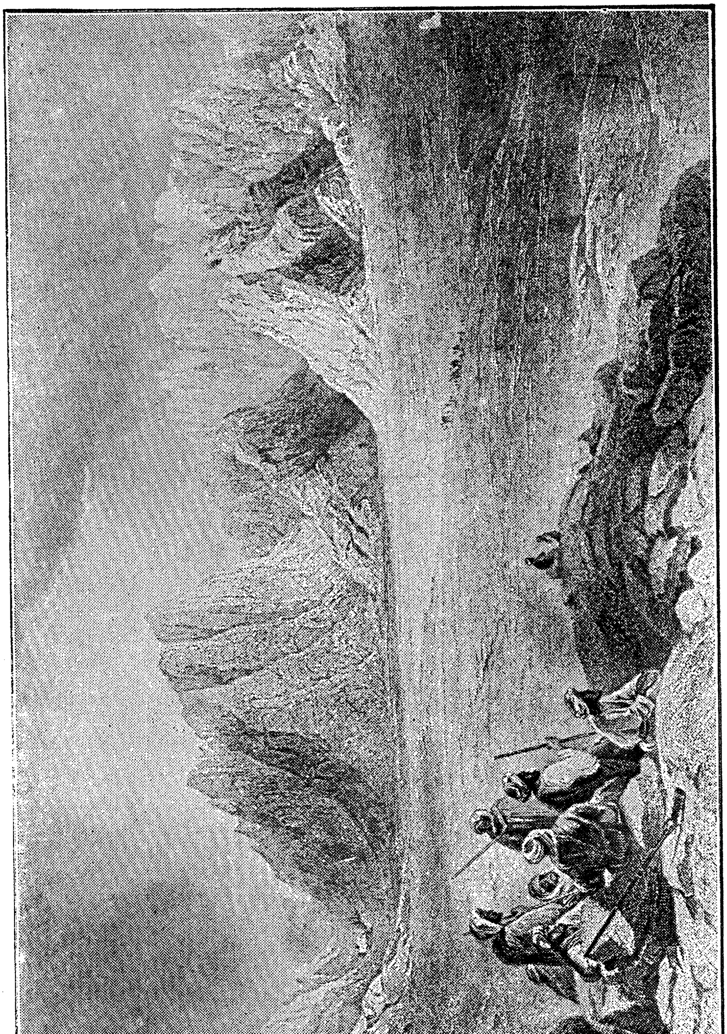

דער באַרג סיני.

דעם אָפּהאַנג (שפּוע) פון כרמל און אין דעם טאָל ביז צור האָבען געהאַט זייערע ערטער יששכר, זבולון, נפתלי און אשר. דער שבט לוי האָט קיין בע- זונדערן חלק לאַנד ניט געקראָגען, נאָר מעהרערע שטעדט אין די טעריטאָריעס פון די אַנדערע שבטים.

יהושע האָט מיט זיין פיהרונג געהאַלטען צוזאַמען אַלע שבטים פון ישראל. ווען ער איז געשטאָרבען האָט די איינינקייט צווישען די שבטים אויפגעהערט און יעדערער פון זיי איז זיך געגאַנגען זיין אייגענעם וועג. דער רעזולטאַט דערפון איז געווען, דאָס זייער קאַמף געגען די פעלקער פון כנען

צוטיילונג פון דעם לאַנד צו די שבטים על פי גורל.

איז אָפּגעשוואַכט געוואָרען. די יבוסים זיינען געבליבען אין ירושלים, די פלשתים אין דרום־מערב, און אַנדערע פעלקער אין דעם לבנון. דיזע פעל- קער האָבען זיך בענוצט מיט דער שפּאַלטונג צווישען די שבטים און האָבען אונטעריאָכט אַ מאָל איין שבט, אַ מאָל אַן אַנדערען. אין דיזער צייט זיינען צווישען זיי אויפגעשטאַנען מוטיגע מענער, וועלכע האָבען די איינצעלנע אונטערדריקטע שבטים בעפרייט פון זייער יאָך און האָבען אָנגעוואָרפען אַ מורא אויף די פיינדליכע פעלקער. דיזע פיהרער פון דעם אידישען פאָלק ווערען אין דער ביבלישער היסטאָריע בעצייכענט מיט'ן טיטעל שופטים,

ד. ה. ריכטער. די שופטים האָבען אָבער זעלטען געהאַט איינפלוס אויף די גאַנצע נאַציאָן, און נאָך זייער טויט זיינען די שבטים ווידער געוואָרען ניט איינִיג, צושפּליטערט.

ב. די פּעריאָדע פון די ריכטער.

דער ערסטער ריכטער פון ישראל איז געווען עתניאל, דער זוהן פון קנז. ער האָט בעזיגט די שטאָדט קרית־ספר אין כנען און בעפרייט דאָס פאָלק פון דעם יאָך פון ארם (סיריען). צווישען די אַנדערע האָבען זיך אויס־געצייכענט יפתח, שמשון, שמואל און די העלדין דבורה. די געשיכטע פון דיזע ריכטער איז געמישט מיט ראָמאַנטישע לעגענדעס. יפתח איז גע־ווען אַן אונגעזעצליכעס קינד, אַ ממזר, וועלכען זיינע ברידער האָבען פער־טריבען פון גלעד. ער איז געוואָרען דער אָנפיהרער פון אַ רויבער־באַנדע אין אַראַביען און האָט זיך בעריהמט געמאַכט אַלס העלד. ווען די איינוואוי־נער פון גלעד האָבען געליטען פון די בעפאַלען פון די עמונים, האָבען זיינע שטאָדטס־לייט איהם געבעטען, אַז ער זאָל זיין זייער אָנפיהרער אין אַ מלחמה געגען די שונאים. ער האָט איינגעוויליגט, אָבער מיט דער בעדינגונג, דאָס ער זאָל בלייבען זייער פיהרער אויך נאָך דעם, ווי ער וועט די שונאים בע־זיגען. דיזע בעדינגונג איז אָנגענומען געוואָרען. איידער ער איז אַרויס אין מלחמה האָט ער געטאָן אַ נדר, דאָס ווען ער וועט זיגען, וועט ער ברייִנגען צו גאָטט אַ קרבן וואָס עס וועט איהם נאָר צוערסט קומען ענטקעגען ביי זיין צוריקקעהר פון דער מלחמה. עס האָט איהם געגליקט. גלייך נאָך דעם ערסטען מוטיגען בעפאַל זיינען די עמונים געשלאָגען געוואָרען און יפתח איז אַוועק צוריק אין זיין היים אין מצפה. ביי זיין צוריקקעהר איז צו זיין שרעק צוערסט איהם געקומען ענטקעגען זיין טאָכטער. ער האָט שטאַרק בעדויערט זיין נדר, אָבער אַזוי ווי ער האָט ניט געוואָלט ברעכען זיין וואָרט, האָט ער געבראַכט זיין קינד פיר אַ קרבן. די יונגפרויען פון גלעד האָבען צום אָנדענקען פון דיזער טרויעריגער פּאַסירונג געהאַט יעדען יאָהר אַ טרוי־ער־פעסט פון פיער טעג.

די שענסטע פיגור צווישען די ריכטער איז געווען די ריכטערין דבורה. זי איז געווען פון דעם שבט אפרים און איז ערשינען נאָך דעם טויט פון אהוד'ן אין דער צייט, ווען די אידען האָבען געשמאַכטעט אונטער דער יאָך פון יבין, דעם קעניג פון כנען. זי האָט גערופען ברק'ן צו העלפען איהר בעפרייען דאָס פאָלק, האָט זיך געשטעלט אָן דער שפּיץ פון אַן אַרמעע צו בעפאַלען פון דעם באַרג תבור די כנעגים און צו בעפרייען דאָס פאָטער־

לאַנד פון דעם צוואַנציג־יעהריגען יאָך. ברק האָט געפאָלגט איהר רוף. דבורה האָט דורך איהם געלאָזען זאַמלען אַן אַרמעע אין די געגענדען פון נפתלי און זבולון און האָט זיך געשטעלט אַלס אָנפיהרערין. ביים פוס פון דעם באַרג תבור איז סיסרא, דער קאָמאַנדיר פון דעם קעניג יבין, געשלאָגען געוואָרען און ווען ער איז ענטלאָפען איז ער אויף דעם וועג געטויטעט געוואָרען דורך אַ פרוי מיט'ן נאָמען יעל. דער זיג איז געווען גרויס און דער פריַדען נאָך דעם האָט אָנגעהאַלטען פערציג יאָהר לאַנג. אַ העלדען־געדיכט, וועלכעס איז פערבליבען אין דער ביבעל (שופטים ה), בעזינגט דיזען גלענצענדען זיג. דיזעס געדיכט איז בעקאַנט אַלס „דבורה'ס ליד".

מיט נאָך מעהר זאַגע און לעגענדע איז געמישט די געשיכטע פון דעם ריכטער שמשון. ער איז געווען פון דעם שבט דן. גלייך פון זיין געבורט איז ער געהייליגט געוואָרען פיר אַ נזיר, ד. ה. ער האָט אין זיין גאַנצען לעבען ניט געטאָרט טרינקען קיין וויין און ניט שערען די האָאָר פון זיין קאָפּ. ווען שמשון איז אויסגעוואַקסען, איז ער געוואָרען אַ גבור. ער איז געווען אַזוי שטאַרק, דאָס איין מאָל האָט ער צוריסען אַ לייב, וועלכער איז איהם אָנגעקומען ענטקעגען, ווען ער איז געגאַנגען בעזוכען זיין כלה. אַן אַנדער מאָל האָט ער די טויערן פון דער שטאָדט עזה אַראָפּגענומען פון זייערע אַנגלען און האָט זיי אויף זיינע אַקסלען אַרויפגעטראָגען אויף דעם שפּיץ פון אַ באַרג. אויך די שונאים האָט שמשון געלאָזט פיהלען זיין גבורה. עס ווערט דערצעהלט, דאָס ער האָט איינמאָל אַריינגעטריבען פוקסען מיט צוגעבונדענע פאַקלען אין די פעלדער פון די פלשתים צו פערברענען זייערע תבואה און האָט דאַן גע'הרג'עט פון זיי טויזענד מאַן מיט איין מאָל. די פלשתים האָבען געזוכט מיט איהם זיך אָפּצורעכנען פיר דיזע הריגה. זיי האָבען אונטערגעקויפט אַ פרוי מיט דעם נאָמען דלילה, וועלכע שמשון האָט געליבט, אַז זי זאָל ביי איהם דערגעהן, אין וואָס אייגענטליך עס ליגט זיין גבורה. דאָס איז איהר געלונגען נאָך דעם, ווי זי האָט איהם טאָג און נאַכט געקוועלט מיט איהרע פראַגעס, און זי האָט פון איהם דערגאַנגען, דאָס זיין שטאַרקקייט ליגט אין זיינע האָאָר. ווען די פלשתים האָבען דאָס געוואוסט, האָבען זיי געבעטען דלילה'ן אָפּטאָן נאָך עפּעס. דלילה האָט איינגעשלעפערט שמשון'ען אויף איהר שויס, און אין זיין שלאָף האָט זי איהם אָפּגעשניטען זיינע האָאָר. שמשון'ס גבורה איז פערשוואונדען, און ווען ער האָט די פלשתים ווידער אָנגעגריפען, זיינען זיי איהם בייגעקומען, האָבען איהם אויסגעשטאָכען די אויגען און אוועקגעפיהרט אין געפענגניס אין עזה, וואו ער האָט געמוזט דרעהען אַ האַנט־מיהל.

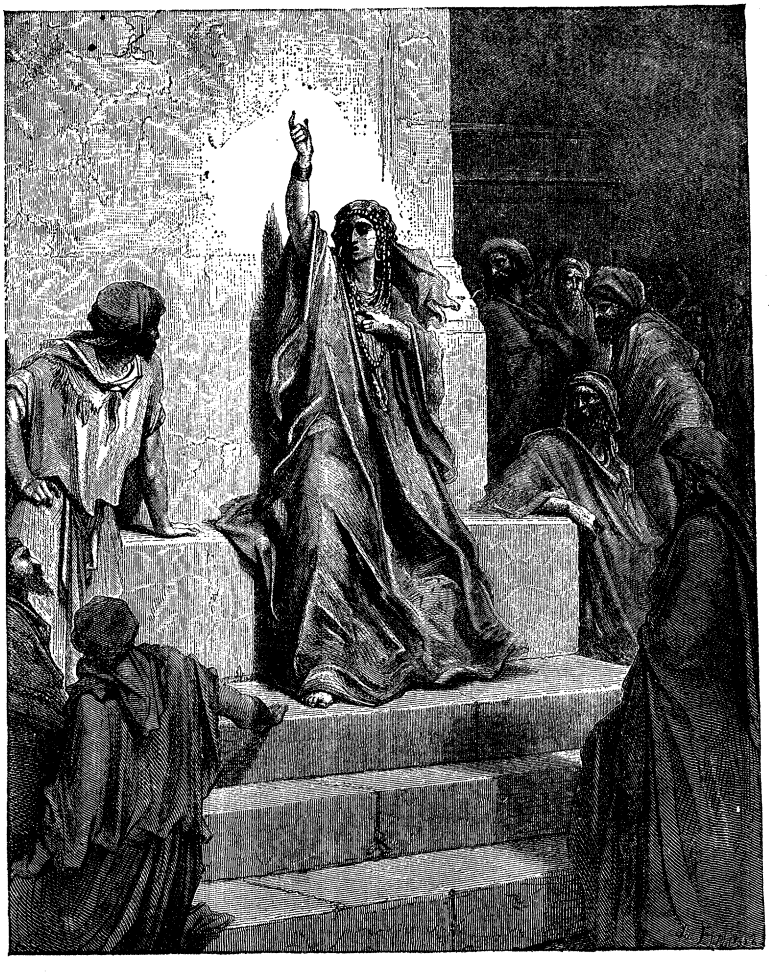

דבורה זינגט איהר זיג-ליד.

נאך דארע.

אין דער צייט, וואָס שמשון איז געווען אין געפענגניס, איז זיין האָר ווידער אָפּגעוואַקסען און ער האָט צוריקגעקראָגען זיין גבורה. ווען די פּלשתים האָבען איהם אין זייערן אַ יום־טוב אַרויסגעפיהרט פון געפענגניס און האָבען איהם געהייסען טאַנצען פיר זייער פערגניגען, האָט ער נאָך אַ מאָל גענומען ראַכע פון זיינע פיינדע. ער האָט געבעטען דעם יונג, וועלכער האָט איהם געפיהרט, אַז ער זאָל איהם צופיהרען צו די זיילען, אויף וועלכע דער פעסט־זאַאַל איז געשטאַנען, און האָט דאַן אַרויסגעריסעןביידע הויפּט־זיילען מיט די ווערטער: „דאָ וועל איך שטאַרבען מיט די פּלשתים אין איינעם!" דער זאַאַל איז איינגעפאַלען און האָט בעגראָבען אונטער זיינע חורבות דאָס גאַנצע פאָלק, וואָס איז דאָרט געווען פערזאַמעלט, ווי אויך שמשון'ען זעלבסט.

דער לעצטער און וויכטיגסטער פון די ריכטער איז געווען שמואל ער איז געווען דער זוהן פון אלקנה פון בית לחם. זיין פרומע מוטער חנה האָט איהם געהייליגט צו גאָט און האָט איהם אַלס קינד געבראַכט צום ער־ציהען אין דעם טעמפּעל פון שילה, וואו דער הייליגער ארון איז געשטאַנען, ביז ער האָט אין זיך דערפיהלט, דאָס ער איז בערופען צו זיין דער רעטער פון זיין פאָלק. צווישען די שבטים פון ישראל האָבען אויסגעבראָכען ריי־סערייען און די כנענים און פּלשתים האָבען פערכאַפּט זייער לאַנד. אפילו דאָס הייליגטום פון שילה, דעם ארון העדות, האָבען די פּלשתים פערכאַפּט אין זייערע הענט.

נאָך דעם, ווי די פּלשתים האָבען דעם הייליגען ארון צוריקגעגעבען, איז שמואל ערוועהלט געוואָרען פון פאָלק אַלס דער ווירדיגסטער ריכטער. שמואל האָט דורך גערעכטיגקייט געשאַפען אָרדנונג און פרידען. ער האָט אויך געגרינדעט שולען פיר נביאים, צו הייבען די גייסטיגע קולטור.

אָבער נאָך וויכטיגער איז שמואל געווען מיט דעם, וואָס ער איז געווען דער ערסטער, וועלכער האָט איינגעפיהרט קעניגליכע הערשאַפט ביי אידען. אזוי ווי שמואל'ס זיהן, וועלכע זיינען פון זייער פאָטער געזעצט געוואָרען אַלס ריכטער, זיינען ניט געגאַנגען אין דעם וועג פון גערעכטיגקייט, און די נאַכבאַרשאַפטליכע פעלקער האָבען געלעבט זיכערער אונטער דער הערשאַפט פון קעניגען, האָבען די אידען פערלאַנגט פון שמואל'ן אַ קעניג, „אום ער זאָל געהן פאַר זיי פאָרויס אין אַ צייט פון קריג". שמואל האָט אָנגעווענדט אַלע מיה אָפּצורעדען דאָס פאָלק דערפון און האָט געשילדערט די צרות, וועלכע אַ קעניג וועט איהם פערשאַפען. עס האָט אָבער ניט געהאָלפען, דאָס פאָלק האָט זיך איינגע'עקשן'ט און שמואל איז געווען געצוואונגען נאָכ־

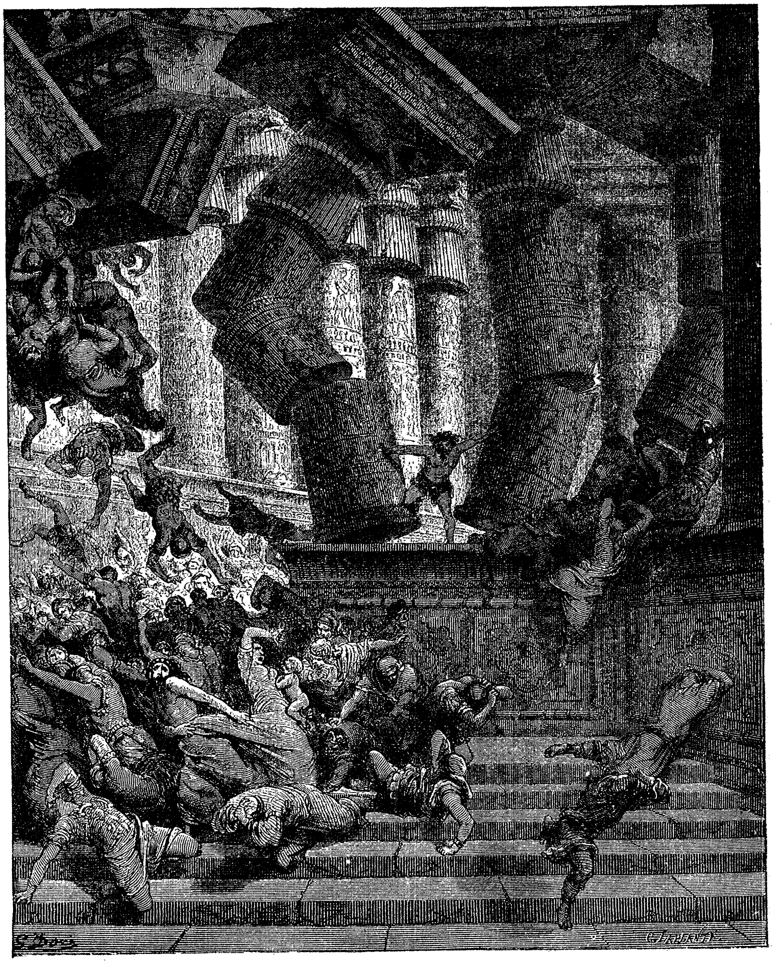

שמשון'ס טויט.

נאך דארע.

צוגעבען. אלס ערסטען קעניג האָט ער ערוועהלט א מאַן פון אַן אונבעריי־טענדער פאַמיליע פון דעם קלענסטען שבט בנימין, מיט׳ן נאָמען שאול, וועל־כער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין שענעם וואוקס און מיט זיין העלדיש־קייט. שאול איז גראַדע געקומען צו שמואל׳ן פרעגען וועגען עזלען, וועלכע זיינען אנטלאָפען פון זיין פאָטער. שמואל האָט איהם אויפגענומען אלס גאַסט, האָט איהם געזאַלבט אין געהיים און האָט איהם דערנאָך אויף אַן אלגעמיינער פערזאַמלונג פאָרגעשטעלט אַלס קעניג, און דאָס פאָלק האָט איהם אָנערקענט. עס זיינען געווען פיעלע, וועלכע זיינען מיט שאול׳ן ניט געווען צופרידען, דאָך איז ער געבליבען קעניג און דערמיט איז אין ישראל איינגעפיהרט געוואָרען מאָנאַרכיע.

ג. דאָס פעראייניגטע פאָלק אונטער די ערסטע דריי קעניגען.

די אידען זיינען יעצט געקומען אין די דריטע פעריאָדע פון זייער ענט־וויקלונג. די ערסטע פעריאָדע איז געווען, ווען זיי זיינען נאָך געווען נאָמאַ־דען אָהן א לאַנד; די צווייטע פעריאָדע, ווען זיי האָבען איינגענומען א לאַנד און האָבען אָנגעהויבען פיהרען א לעבען פון אַקערבויער אין א בעשטענדיגען לאַנד, און יעצט איז געקומען די צייט, ווען זיי האָבען דערפיהלט א נויט־ווענדיגקייט אין א פאָליטישען לעבען. אַלע פעלקער אַרום זיי: ארם, מואב, אדום, עמון, פלשתים, האָבען שוין געהאַט קעניגען און אָרגאַניזירטע מלוכות, נאָר זיי זיינען נאָך געווען אין דעם אַלטען פאַטריאַרכאַלישען צושטאַנד, און זיי האָבען אָנגעהויבען צו פאָדערן פון זייער פיהרער, דעם נביא שמואל, איינצואָרדנען ביי זיי א קעניגטום. ער האָט זיי געמוזט נאָכגעבען און האָט ערוועהלט פיר זיי אַלס קעניג שאול פון דעם שבט בנימין. מיר וועלען דאָ געבען א קורצען איבערבליק איבער דעם צושטאַנד פון דעם אידישען פאָלק אין דער צייט פון זיינע ערסטע דריי קעניגען, וועלכע צייכענט זיך אוים מיט דער פעראייניגונג פון אַלע שבטים אין איין פאָלק.

דער ערסטער קעניג שאול האָט געפיהרט מלחמות מיט די אַרומיגע פעלקער צו פערטיידיגען די אינטערעסען פון אידישען פאָלק. דער צוויי־טער, דוד, האָט געשאַפען א אידישע אימפעריע, ער האָט געפיהרט מלחמות מיט אַנדערע פעלקער אום צו פערגרעסערן די טעריטאָריע פון אידישען פאָלק. און איהם איז ווירקליך געלונגען צו מאַכען פיעלע פון די אַרומיגע פעלקער פיר זיינע וואַסאַלען (אונטערטעניגע). דער דריטער קעניג, שלמה, האָט גענאָסען די פרוכט פון זיין פאָטער׳ס נצחונות און האָט מעהר געזאָרגט פיר דעם מאַטעריעלען צושטאַנד פון לאַנד, און האָט פערברייטעט דעם האַנדעל

מיט נאָהענטע און וויטע לענדער. ירושלים איז געוואָרען דער פּאָליטישער צענטער פיר דאָס גאַנצע פאָלק, און זינט שלמה האָט אויסגעבויט דעם פּרעכטיגען טעמפּעל, איז ירושלים אויך געוואָרען דער רעליגיעזער צענטער. אָבער דערפאַר איז אָפּגעשוואַכט געוואָרען די פּאָליטישע קראַפט. דערצו איז צוגעקומען אַן אינערליכע שפּאַלטונג. די בני אפרים, וואָס האָבען אימער פּרעטענדירט צו זיין די רעדעל־פיהרער פון אידישען פאָלק, האָבען זיך אָפּגעריסען מיט נאָך אַנדערע שבטים פון דער דינאַסטיע פון דוד׳ן אין דער ערשטער צייט פון דער רעגירונג פון שלמה׳ס זוהן רחבעם און האָבען געגרינדעט אַ בעזונדערע מלוכה אונטער דעם נאָמען מלכות ישראל, אָדער מלכות עשרת השבטים. דאַן איז אויך דער רעליגיעזער צענטער צושפּאָלטען געוואָרען. די מלכות ישראל האָט געגרינדעט אַנדערע צוויי פּונקטען אין דן און אין בית אל, מיט אַ רעליגיעזען דינסט, גאַנץ פערשיידען פון דעם דינסט צום איינציגען גאָט אין ירושלים. נאָך דיזען קורצען איבערבליק וועלען מיר איבערגעהן צו איינינע איינצעלהייטען פון דער געשיכטע פון די ערסטע דריי קעניגען.

דער ערסטער קעניג שאול איז אָנפאַנגס ניט אָנערקענט געוואָרען פון גאַנצען פאָלק. אָבער ווען ער האָט בעזיגט די בני עמון, וועלכע האָבען בעלאַגערט די שטאָדט יבש גלעד, האָבען איהם אַלע אָנערקענט אַלס זייער קעניג. די ערסטע זאַך זיינע איז געווען צו אָרגאַניזירען אַ בעשטענדיגע אַרמעע פון 3,000 גוטע סאָלדאַטען, צו וועלכער עס זיינען אין צייט פון קריג צוגעשטאַנען פיעלע וואָלונטירען פון פאָלק. די הויפּט־בעאַמטע פון דיזער קליינער אַרמעע זיינען געווען דער קעניג שאול און זיין העלדישער זוהן יונתן. די פלשתים האָבען דאַמאָלס בעהערשט אַ גרויסען טייל פון דעם אידישען לאַנד; אין דער שטאָדט גבע, די רעזידענץ פון שאול׳ן, איז געשטאַנען אַ גאַרניזאָן פלשתים מיט אַן אויבער־מיליטערישען בעאַמטען. יונתן האָט פריהער פון אַלעם ערמאָרדעט דעם בעאַמטען אין גבעה. דאָס האָט דעם פאָלק געגעבען מוט צו אָנפאַנגען אַ שטרייט מיט די פלשתים. דער שטרייט איז פאָרגעקומען אין מכמש. אין דיזער מלחמה האָט יונתן בעוויזען גרויסען מוט און גבורה און די פלשתים האָבען אָנגעהויבען ענטלויפען פון קריגס־פעלד. שאול און די אידען האָבען זיי נאָכגעיאָגט און האָבען זיי געשלאָגען. דער רעזולטאַט פון דיזען זיג איז געווען, דאָס די פלשתים האָבען געמוזט פערלאָזען די שטעדט, וואָס זיי האָבען פערנומען פון די אידען.

שאול האָט אין זיין רעזידענץ גבעה, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבען רופען פון דאַמאָלס אָן גבעת שאול, געפיהרט אַ זעהר איינפאַכעס לעבען, עהנליך

צו דעם לעבען פון די פריהערדיגע שופטים. אין דער שטאָדט נוב איז דאַמאָלס געווען דער רעליגיעזער צענטער, דאָרט האָבען זיך געפונען עטליכע און אכציג כהנים און אַ קליינער טעמפעל מיט'ן אורים ותומים. שאול איז געווען רעליגיעז און האָט געזעהען, אַז דאָס פאָלק זאָל זיך אויפפיהרען אין עכט אידישען גייסט און האָט דעריבער פערטריבען פון לאַנד אַלע צויבערער (מכשפים און טרעפער) און האָט געלעבט אין פרידען מיט'ן נביא שמואל. דער פאָלגענדער צופאַל האָט אָבער געמאַכט צווישען זיי אַ שנאה, און פון דאַמאָלס אָן איז שאול'ס לעבען פערביטערט געוואָרען. דער צופאַל איז געווען אַ מלחמה מיט עמלק'ן.

די עמלקים האָבען ווידער אָנגעהויבען בעאונרוהיגען דאָס אידישע לאַנד מיט זייערע בעפאַלען, ווי אין די צייטען פון די שופטים. דער נביא שמואל האָט בעפוילען שאול'ן אין גאָט'ס נאָמען צו מאַכען אַן ענדע מיט דעם אַלטען פיינד פון אידישען פאָלק. שאול איז אַרויס געגען די עמלקים מיט אַ שטאַרקער מאַכט, האָט פיעלע פון זיי פערניכטעט. אָבער ער האָט געלאָזען אַ קליינעם רעסט פון זיי מיט זייערע שאָף און רינדער. שמואל איז געוואָרען שטאַרק אויפגערעגט אויף שאול'ן, וואָס ער האָט ניט געטאָן ווי מען האָט איהם בעפוילען, און ער האָט איהם אָפען געזאָגט, דאָס ער איז ניט ווערט צו זיין אַ קעניג אין ישראל, און דאָס גאָט האָט בעשלאָסען איבערצוגעבען די מלוכה צו אַן אַנדערען, וועלכער וועט בעסער פערשטעהן די אינטערעסען פון פאָלק. דיזע פערזאָן איז געווען ד ו ד פון שבט יהודה.

דוד איז געווען דער אינגסטער פון ישי פון בית לחם. אין זיין יוגענד האָט ער געפיטערט די שאָף פון זיין פאָטער. ער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט גרויסען מוט און העלדישקייט. ווי די זאָגע דערצעהלט, האָט ער אַמאָל מיט אַ שטיינדעל פון אַ וואַרפער גע'הרג'עט אַ ריז פון די פלשתים מיט דעם נאָמען ג ל י ת, וועלכער האָט אַרויסגערופען די אידען אויף אַ קאַמף. אויך האָט ער זיך אויסגעצייכענט מיט אַ טאַלענט צום שפּילען אויף מוזיקאַלישע אינסטרומענטען און מיט אַ פּאָעטישער גאָבע.

דיזער דוד איז דורך אַ צופאַל געוואָרען שאול'ס איידים. דוד'ס נאָמען אַלס אַ יונגער העלד איז באַלד בעקאַנט געוואָרען אין שאול'ס הויז און ער האָט איהם איינגעלאַדען צו זיין זיין וואַפען־טרעגער. שאול האָט איהם בעזונדערס ליב געקראָגען פיר זיין קונסט צו שפּילען אויף דער האַרף. זינט דעם ריס, וואָס איז פאָרגעקומען צווישען שאול'ן און דעם נביא שמואל, איז שאול געוואָרען מעלאַנכאָליש. דוד פלעגט מיט זיין שפּילען זעהר אָפט גוט ווירקען אויף'ן קעניג צו פערטרייבען זיין מעלאַנכאָליע. שאול'ס עלטערער

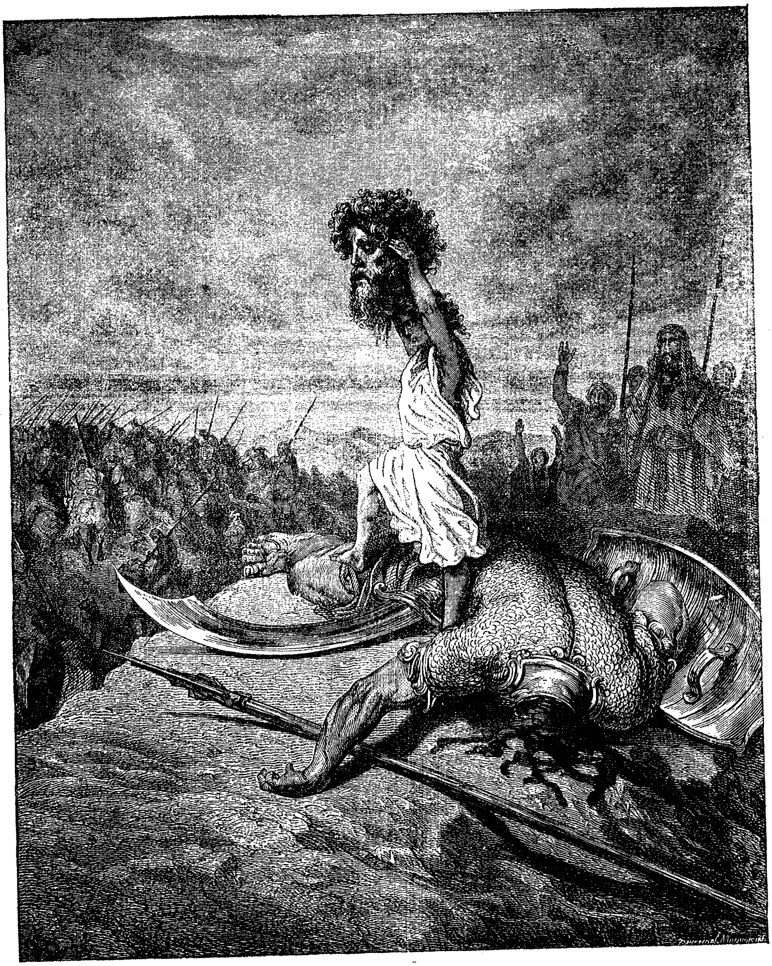

דוד מיט גלית'עם קאָפּ.

נאָך דארע.

זוהן, יונתן, האָט זיך בעפריינדעט מיט דוד'ן און זיי זיינען געוואָרען זעהר הייסע פריינד. שאול'ס אינגערע טאָכטער, מ י כ ל, האָט זיך פערליבט אין דוד'ן און איז געוואָרען זיין ווייב. מיט דער צייט איז דוד געוואָרען אַן אויבערסט (פּאָלקאָווניק) אין דעם מיליטער און האָט זיך אימער אויסגעצייכענט מיט זיין העלדישקייט. דאָס פאָלק האָט אָנגעהויבען רעדען, אַז דוד איז אַ פיעל גרעסערער העלד פון שאול'ן. דער קעניג האָט זיך דערפון דערוואוסט, איז ער געוואָרען דוד'ן אַ שרעקליכער שונא און האָט איהם געוואָלט הרג'ענען. דוד איז אַנטלאָפען צו שמואל'ן אין רמה. שמואל האָט זיך דאָמאָלס נעהענטער בעקענט מיט דוד'ן און האָט איהם געזאַלבט צום קעניג אָנשטאָט דעם מעלאַנכאָלישען שאול.

שאול האָט זיך גענומען ערנסט פערפאָלגען דוד'ן און האָט זיך אָנגעהויבען יאָגען נאָך איהם. אָבער איהם איז ניט געלונגען צו כאַפּען איהם. שאול האָט ערקלערט דוד'ן אַלס בונטאָוושטשיק און האָט אָנגעהויבען בעשטראָפען יעדען, וואָס האָט בעוויזען צו דוד'ן וועלכע עס איז פריינדשאַפט. אַנטלויפענדיג פון שאול'ן איז דוד אַריינגעלאָפען צום כהן גדול אחימלך אין נוב און האָט פון איהם געבעטען עטוואָס עסען און אַ שווערד, ווייל ער איז אַוועק פון קעניג'ס הויז אונערוואַרטעט. דער כהן גדול האָט ניט געוואוסט פון קיין זאַך, וואָס עס קומט פאָר אין שאול'ס הויז, און האָט געגעבען דוד'ן וואָס ער האָט פערלאַנגט, אַלס אַן איידים פון קעניג. ווען שאול האָט זיך דערפון דערוואוסט האָט ער געהייסען הרג'ענען אחימלך'ן מיט אַלע כהנים אין נוב. נאָר דער זוהן פון אחימלך, אביתר, האָט זיך גערעטעט און איז אַנטלאָפען צו דוד'ן, צו וועלכען עס האָבען זיך אָנגעקליבען אייניגע הונדערט מענשען אַלס זיינע אָנהענגער פון אידען און אויך פון אַנדערע פעלקער, ווי פון די חתים און פלשתים, אויך זיינע צוויי קוזינס, יואב און אבישי, און מיט זיי אַלע האָט ער געוואַנדערט איבער יהודה און אַנדערע ערטער, אום צו רעטען זיך פון די פערפאָלגונגען פון שאול'ן. ענדליך איז ער געוועזען געצוואונגען צו אַנטלויפען צו די פלשתים. אכיש, דער קעניג פון גת, האָט איהם פריינדליך אויפגענומען, ווייל ער האָט גערעכענט דוד'ן אַלס שאול'ס פיינד און האָט ערוואַרטעט, דאָס דוד מיט זיינע לייט וועלען איהם העלפען אין זיין מלחמה, וועלכע ער האָט געפּלאַנט צו פיהרען מיט די אידען. אָבער ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכען האָבען די פלשתים ניט דערלאָזען, דאָס דוד זאָל נעהמען אַנטייל אין איהר. זיי האָבען מורא געהאַט, דאָס ער וועט העלפען זיין פאָלק.

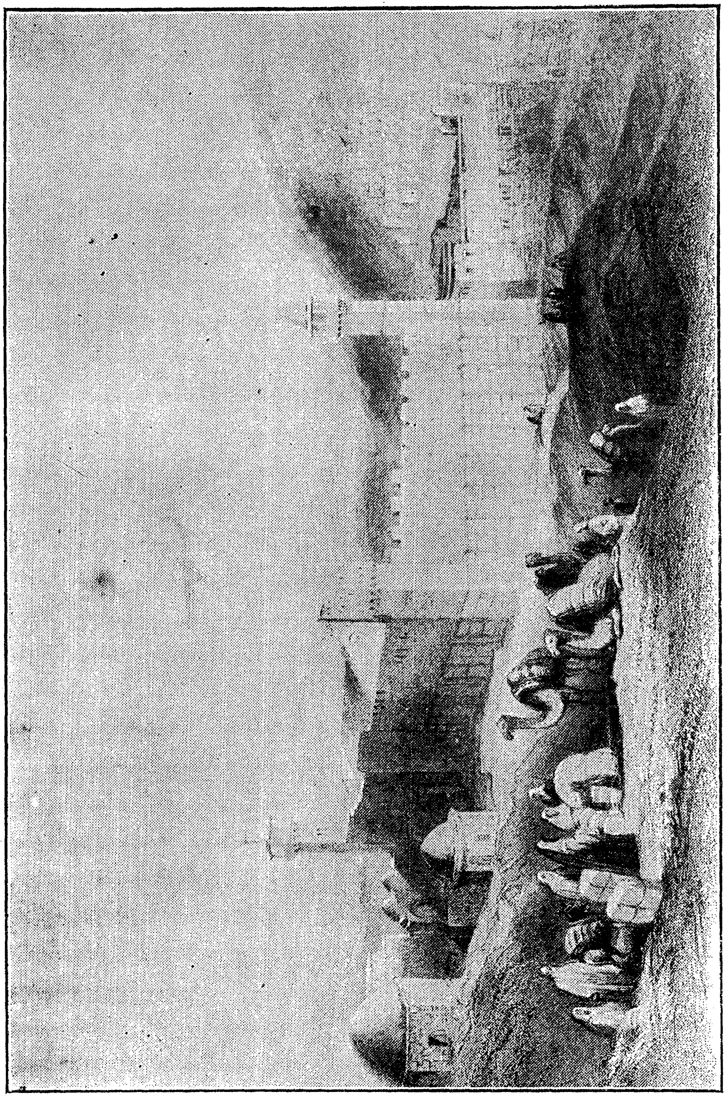

חברון.

די מלחמה צווישען די אידען און די פלשתים האט זיך צופלאקערט אויף די בערג גלבוע. זי איז געווען א שרעקליכע פיר די אידען. אין איהר זיינען גע'הרג'עט געווארען פיעלע אידישע קריגער און אויך דער קעניג שאול מיט זיינע זיהן זיינען אומגעקומען, נאר איינער, איש בשת, איז געבליבען. ווען דוד האט זיך דערוואוסט וועגען שאול'ס און זיין געליבטען פריינד יונתן'ס טויט האט ער פערפאסט א זעהר פאעטישען הספד, וועלכער דריקט אויס גרויס טרויער וועגען שאול'ס און יונתן'ס טויט און נאך מעהר וועגען דעם אונגליק פון פאלק.

ד. די מעכטיגע רעגירונג פון דוד'ן. (1030—990 פ. קר.)

נאך דעם טויט פון שאול'ן האט א גרויסער טייל פון אידישען פאלק אנערקענט אלס זייער קעניג שאול'ס זוהן, איש־בשת, וועלכער האט זיך בעזעצט אויף יענער זייט ירדן. דוד איז געקומען פון דעם לאנד פלשתים און האט זיך בעזעצט אין יהודה אין דער שטאדט חברון. צו איהם זיינען באלד געקומען די פארנעהמע לייט פון יהודה און האבען איהם אנערקענט אלס זייער קעניג. צווישען דיביידע קעניגען זיינען אפט פארגעקומען קליינע שטרייטען. דער הויפט־פיהרער פון איש־בשת'עס ארמעע איז געווען אבנר, שאול'ס פעטער, און פון דוד'ס — יואב. אין איינעם פון דיזע שטרייטען האט אבנר דער'הרג'עט עשהאל'ן, דעם ברודער פון יואב'ן, און דיזער איז איהם דערפאר געבליבען אן אייביגער פיינד. עס האט ניט לאנג גענומען און צווישען איש־בשת'ן און אבנר'ן איז ארויס א קריג, און אבנר איז אריבער אויף דער זייט פון דוד'ן און ער איז געקומען מיט די פארנעהמע לייט פון די אידען, אויף וועלכע איש־בשת האט געהערשט, אין חברון צו דוד'ן, און האבען איהם אנערקענט אלס קעניג איבער דעם גאנצען אידישען פאלק. דוד האט זיי פריינדליך אויפגענומען און האט זיי אוועקגעשיקט בשלום. יואב האט יעצט געפונען א געלעגענהייט צו נוקם זיין זיך אן אבנר'ן פיר דעם טויט פון זיין ברודער עשהאל. ער האט איהם נאכגעיאגט און האט איהם ערמארדעט. דוד'ן האט די געשיכטע שרעקליך פערדראסען; ער האט געשאלטען יואב'ן מיט זיין פאמיליע און האט אבנר'ן שטארק בעוויינט.

נאך אבנר'ס טויט איז איש־בשת געבליבען אהן א שום שטיצע. צוויי מיליטער־בעאמטע פון איש־בשת'ן האבען געגען איהם געמאכט א פערשווערונג און האבען איהם ערמארדעט. דוד האט זיי דערפאר בעשטראפט מיט'ן טויט. דאס פאלק איז אין גאנצען אריבער אויף דוד'ס זייט, און ער איז געווארען קעניג איבער אלע אידען, וועלכע האבען געלעגט גרויסע האפנונגען

אויף דוד'ן, דאָס ער וועט ברייננען אָרדנונג אין לאַנד און וועט בעשיצען דאָס פאָלק פון אויסלענדישע פיינד. און זייער האָפנונג איז ווירקליך ערפילט געוואָרען.

דאָס ערסטע, וואָס דוד האָט געטאָן, איז געוועזן צו שאַפען אַ נייעם פּאָליטישען און רעליגיעזען צענטער פיר דאָס אידישע פאָלק. ער האָט געפונען, דאָס דער בעסטער פונקט פיר דיזען צוועק איז די שטאָדט ירושלים, וועלכע איז געשטאַנען צווישען די שבטים יהודה און בנימין. אָבער דיזע שטאָדט איז דאַמאָלס געוועזן אין די הענט פון דעם פאָלק יבוסי און איז געוועזן שטאַרק בעשיצט דורך די פעסטונג ציון. דוד האָט אָנגעווענדט אַלע קרעפטען און האָט גענומען די שטאָדט און די פעסטונג און האָט זיך בעזעצט אין ירושלים, וועלכע איז פון דאַמאָלס אָן געוואָרען די רעזידענץ פון די קעניגען פון אידישען פאָלק, און האָט זיך דעריבער אויך גערופען „עיר דוד" (דוד'ס שטאָדט). אום צו מאַכען די שטאָדט אויך פיר אַ רעליגיעזען צענטער האָט ער אַהין אַריינגעבראַכט דעם ארון, וועלכער האָט זיך דאַמאָלס געפונען אין אַ דאָרף קרית יערים, און האָט איהם אַריינגעשטעלט אין אַן אהל (צעלט). דאָרט האָט ער אויפגעשטעלט אַ מזבח און האָט בעשטימט אַלס כהן גדול אביתר'ן, וועלכער איז צו איהם ענטלאָפען פון דער הריגה אין נוב. אין גבעה, אין דעם שבט בנימין, איז געבליבען אַ גרויסע במה, און דאָרט איז געבליבען אַלס כהן גדול צדוק. די ביבעל דערצעהלט, דאָס דוד האָט איינגעאָרדענט דעם געטליכען דינסט מיט פּאָעטישען געזאַנג און מיט מוזיק. אַלס דיכטער האָט ער זעלבסט פערפאַסט הימנעס, וועלכע מען האָט געזונגען ביי דער עבודה.

ווען די פלשתים האָבען דערזעהען, דאָס דוד האָט זיך גענומען אָרגאַניזירען דאָס אידישע פאָלק, האָבען זיי בעשלאָסען צו הינדערן און צו שטערען זיינע פלענער, און זיינען ארויס געגען איהם אין אַ שטרייט. דוד איז ארויס געגען די פלשתים און האָט זיי בעזיגט. פון דיזער צייט אָן האָט זיך אָנגעהויבען אַ לאַנגע רייהע פון מלחמות צווישען די אידען און די פלשתים, און די אידען האָבען אימער געזיגט. פיעל האָבען געהאָלפען דוד'ן אין זיינע נצחונות איבער די פלשתים די דרייסיג גבורים, וואָס ער האָט געהאַט אין זיין אַרמעע. אַזוי זיינען די אידען געוואָרען אָנגרייפער פון די פלשתים, אַנשטאַט וואָס פריהער האָבען זיי זיך נאָר פערטיידיגט געגען די אָנפאַלען פון די פלשתים. דוד האָט די פלשתים אין גאַנצען ארויסגעטריבען פון אידישען לאַנד און האָט נאָך פון זיי צוגענומען די שטאָדט גת מיט דער גאַנצער געגענד, וואָס האָט צו איהר געהערט. פון דאַמאָלס אָן זיינען די

פּלשתים, וועלכע זיינען געווען זעהר געפעהרליך פיר די אידען, ווייל זיי האָבען געוואָלט ווערען די בעהערשער פון גאַנצען לאַנד כנען — געוואָרען אויס קאָנקורענטען, און האָבען געשפּילט אַ קליינע ראָלע, ווי די אַנדערע קליינע בענאַכבאַרטע פעלקער.

נאָך דעם, ווי דוד האָט אונטערוואָרפען אונטער זיין מאַכט די פּלשתים, האָט ער זיך גענומען צו אַנדערע בענאַכבאַרטע פעלקער: מואב, עמון און אדום. בעזונדערס גרויזאַם האָט ער בעהאַנדעלט די מואבים. די אורזאַך איז אונבעקאַנט. נאָכדעם האָט דוד זיך גענומען צו די בני עמון. דיזע האָבען אַליין אַרויסגערופען די מלחמה. דוד האָט געשיקט אַ געזאַנדטשאַפט צום קעניג פון די בני עמון, ח נ ו ן, צו טרייסטען איהם אויף זיין פאָטער'ס טויט. אָבער חנון האָט די געזאַנדטשאַפט שטאַרק בעליידיגט. דוד איז אַרויס געגען די עמונים אין אַ שטרייט און האָט זיי בעזיגט און אָפּגענומען זייער מלוכה־שטאָדט ר ב ת. ער האָט אויך בעזיגט ה ד ר ע ז ר'ן, דעם קעניג פון ארם, וועלכער איז געקומען העלפען די בני עמון, און האָט איינגענומען זייער מלוכה־שטאָדט דמשק. דוד האָט אויך בעזיגט די בני אדום און האָט אין איינע שטעדט זייערע געזעצט וויצע־קעניגען. אַזוי איז דאָס אידישע פאָלק געוואָרען זעהר מעכטיג און האָט בעהערשט אַ גאַנצע אימפּעריע. אידען זיינען געוואָרען אין דוד'ס צייטען דאָס מעכטיגסטע פאָלק פון אַלע פעלקער פון פּאַלעסטינאַ.

אום אויפצוהאַלטען זיין מאַכט האָט דוד אָרגאַניזירט אַ שטענדיגע אַרמעע פון אידישען פאָלק, און האָט אויך געהאַט געדונגענע סאָלדאַטען פון די פּלשתים און פון די חתים. דער קאָמאַנדיר פון דער אידישער אַרמעע אין דוד'ס צייטען איז געווען י ו א ב, און פון די געדונגענע איז געווען ב נ י ה ו, דער זוהן פון יהוידע. דיזע אַרמעע איז בעוואוסט אין דער ביבעל מיט'ן נאָמען „כרתי ופלתי". דוד האָט בעפוילען צו מאַכען אין לאַנד אַ פאָלקס־צעהלונג. די צעהלונג האָט בעוויזען, דאָס אין גאַנצען לאַנד געפינט זיך איבער אַ מיליאָן מענשען, וואָס זיינען פעהיג צו שטרייטען. דאָס הייסט, אַז אין לאַנד האָבען זיך דאַמאָלס געפונען קרוב צו 5 מיליאָן איינוואוינער. מען רעכענט, דאָס צווישען זיי האָט זיך געפונען אַ גרויסע צאָהל פון אַנדערע פעלקער, וועלכע האָבען זיך אַסימילירט מיט די אידען, ווייל דוד האָט בעהאַנדעלט זעהר ליבעראַל אויך אַנדערע איינוואוינער פון פרעמדע פעלקער.

ווי אַלע אַזיאַטישע הערשער האָט דוד אויך געהאַט פיעלע ווייבער. פון זיי האָט ער געהאַט זיהן און טעכטער, און דערפון זיינען אַרויסגעקומען זעהר אָפט פאַמיליען־טראַגעדיעס. זיין געליבטע ערסטע פרוי מיכל, די טאָכטער

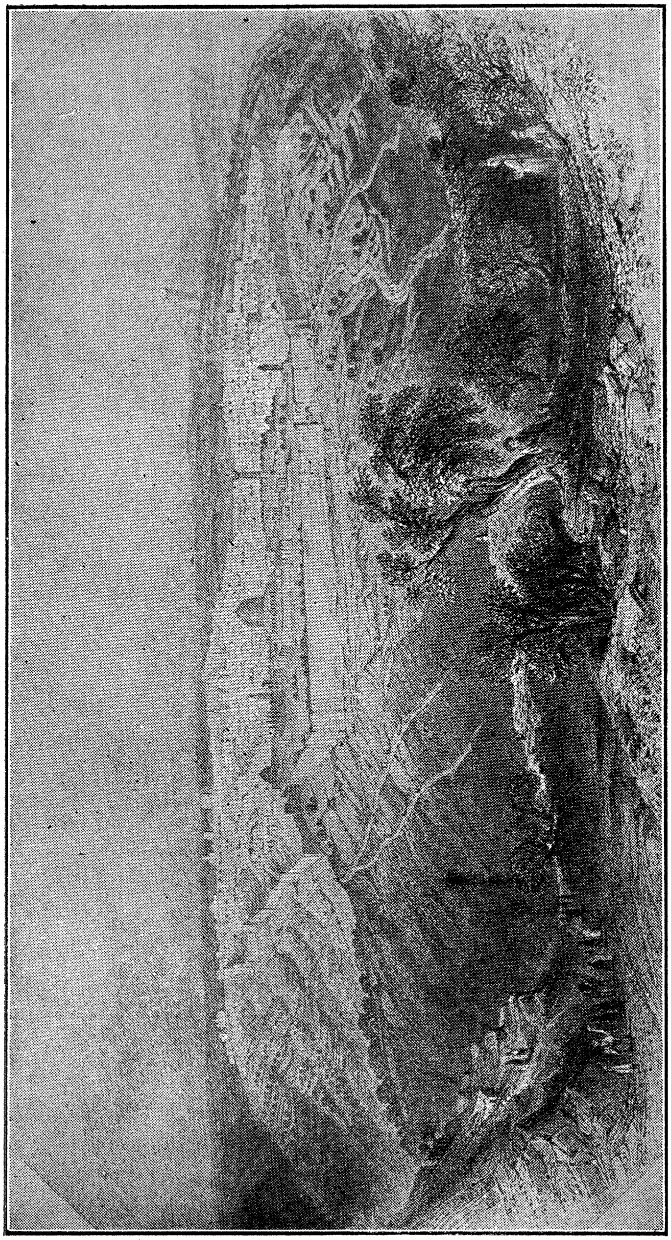

ירושלים פון דעם הר הזיתים.

פון שאול'ן, וועלכע האט איהם פריהער שטארק געליבט, איז שפעטער, ווען ער איז געווארען גרויס, אפגעקיהלט געווארען צו איהם. פון איהר האט ער קיין קינד ניט געהאט. פון אנדערע ווייבער האט ער געהאט אבשלום'ען, אדוניהו'ן און שלמה'ן. שלמה איז געוועזן דער זוהן פון בת־שבע, די פריהער־דיגע פרוי פון זיין גענעראל אוריה, אין וועלכע ער האט זיך פערליבט און האט זי צוגענומען פון איהר מאן מיט גרויס אונרעכט. דער נביא פון יענער צייט, נתן, האט איהם דערפאר שטארק גע'מוסר'ט און דוד האט אנער־קענט די גרויסע עוולה, וואס ער האט געטאן. די גרעסטע פאמיליען־טרא־געדיע איז געוועזן דער אויפשטאנד פון זיין זוהן א ב ש ל ו ם געגען איהם. אבשלום איז געוועזן זעהר א שענער און דאס פאלק האט איהם זעהר ליב גע־האט. אבער דוד האט איהם ניט ליב געהאט, דערפאר וואס ער האט ער־מארדעט זיין עלטסטען זוהן א מ נ ו ן. אבשלום האט איהם ערמארדעט, וויל ער האט געשענדעט זיין שוועסטער ת מ ר. צוליב דיזער מארדטאט איז אבשלום געוועזן געצוואונגען צו ענטלויפען פון לאנד. ענדליך האט איהם דוד ערלויבט צו קומען צוריק, אבער ער האט איהם ניט געוואלט זעהן. פון דיזער שנאה צווישען פאטער און זוהן איז ארויסגעוואקסען א גרויסע טראגעדיע. אבשלום האט געמאכט אן אויפשטאנד געגען זיין פאטער דוד, און דיזער האט געמוזט ענטלויפען פון ירושלים. עס איז ענטשטאנען א בירגער־קריג צווישען די אנהענגער פון אבשלום און די אנהענגער פון דוד'ן. אין דיזער מלחמה איז אבשלום גע'הרג'עט געווארען און דוד איז צוריקגע־קומען צו זיין טראן. נאך איידער דוד האט זיך בערוהיגט פון דעם אויפ־שטאנד פון אבשלום'ען, האט איינער ש ב ע ב ן ב כ ר י פון שבט בנימין געמאכט געגען איהם א נייעם אויפשטאנד. עס קען זיין, דאס די בני בנימין זיינען געוועזן אונצופרידען מיט דוד'ן פיר זיין האנדלונג מיט דער פאמיליע פון שאול'ן, וועלכער האט געשטאמט פון זייער שבט. דער סוף פון דיזען אויפשטאנד איז געוועזן גינסטיג פיר דוד'ן. שבע איז ערמארדעט געווארען און דאס לאנד האט זיך בערוהיגט.

די לעצטע יאהרען דוד'ס זיינען אויך געוועזן זעהר אונרוהיגע. ער איז געווארען זעהר שוואך פון צופיעל אנשטרענגונג. זיינע זיהן האבען אנגעהוי־בען רייסען זיך וועגען דעם טראן. אדוניה און שלמה זיינען געוועזן די הויפט־פרעטענדענטען. די הויף־בעאמטע זיינען געוועזן צוטיילט אויף צוויי פארטייען. אייניגע האבען געהאלטען מיט אדוניהו, צווישען זיי זיינען אויך געוועזן יואב און דער כהן גדול אביתר, און אנדערע זיינען געוועזן מיט שלמה'ן, מיט וועמען עס איז אויך געוועזן דער נביא נתן. אדוניהו האט זיך אליין

געגומען די ממשלה און האט זיך ערקלערט פיר קעניג. אבער שלמה'ס פאר־טיי איז געוועזן שטארקער און דוד אליין איז אויך געוועזן פיר שלמה'ן, איז ער געבליבען קעניג און דאס לאנד האט זיך בערוהיגט.

ה. די רעגירונג פון שלמה'ן. (990—950 פ. קר.)

אום צו רעגירען דאס פאלק רוהיג האט שלמה בעשלאסען אפצוראמען פון וועג זיינע געגנער. דאס ערסטע האט ער געהייסען הינריכטען זיין ברו־דער אדוניהו. ער האט, פערשטעהט זיך, געפונען אויף איהם אן עברה און האט זיין פלאן דורכגעפיהרט. נאכדעם האט ער געהייסען הינריכטען יואב'ן, וועלכער האט געהאט פיעלע אנהענגער אין דער ארמעע און ער איז פיר שלמה'ן געוועזן געפעהרליך. ענדליך האט ער ארויסגעטריבען פון ירושלים דעם כהן גדול אביתר און האט איהם געהייסען פערבלייבען אויף אימער אין דער כהנים־שטאדט ענתות.

נאך דעם, ווי שלמה האט זיך בערוהיגט פון זיינע שונאים, האט ער זיך גענומען איינצופיהרען אין לאנד נייע ארדנונגען. זיין פאטער האט געגרינ־דעט א מעכטיגע אימפעריע און ער האט זיך געמאכט אלס אויפגאבע צו מאכען גליקליך דאס פאלק דורך פערברייטערן דעם אקערבוי און פערגרע־סערן דעם האנדעל. ער האט געגרינדעט א גרויסע פלאטע צו פערפיהרען גרויסע געשעפטען מיט אויסלאנד. דער האנדעל איז געגאנגען ביז אופיר, וועלכעס מאנכע האלטען פיר אינדיען, און די הויפט־ארטיקלען זיינען געוועזן גאלד און זילבער. אויך איז דער האנדעל מיט פערד אויפגעקומען אין שלמה'ס צייט. ביז איהם האבען די אידען קיינמאל ניט בענוצט צו ערד־ארבייט קיין פערד, נאר מויל־טיערען.

אויך די קריגס־מאכט האט שלמה געענדערט. ער האט איינגעפיהרט א רייטעריי פון 12,000 מאן מיט 1,400 שטרייט־וואגענס. דיזע רייטער זיינען געוועזן פערטיילט אין בעזונדערע שטעדט, גראדע ווי אין עגיפטען. די פערד פון די אידישע רייטער זיינען געקומען מעהרסטענס פון עגיפטען דורך דעם אויבען־דערמאהנטען האנדעל.

שלמה האט ליב געהאט רוה, און האט געזוכט צו לעבען אין פרידען מיט די וויכטיגסטע לענדער ארום פאלעסטינא. ער האט געהייראט די טאכ־טער פון דעם עגיפטישען קעניג, און האט פערבונדען מיט איהם האנדעלס־געשעפטען. אויך מיט די פעניציער האט ער זיך שטארק בעפריינדעט און האט מיט זייער הילף געבויט זיין האנדעל־פלאטע.

שלמה האט געפונען פיר נעטיג צו פערשענערן ירושלים און צו מאכען זי פיר א שענע רעזידענץ, ווי עס פאסט פיר א קעניג פון א גרויסער אימ-פעריע. דאס ערסטע, וואס ער האט געטאן, איז געווען צו בויען א גרויסען טעמפעל, א פרעכטיגען בית המקדש, וועלכער זאל דינען אלס רעליגיעזער צענטער פיר דאס גאנצע פאלק. צעהנדליגע טויזענדע ארבייטער האבען גע-האקט שטיינער אין די שטיינערנע בערג און האבען זיי געבראכט אין ירושלים. פיעל גאלד, זילבער און קופער האט זיין פאטער אנגעגרייט צו דיזען צוועק. זיין פריינד חירם, דער קעניג פון צור, האט איהם צוגע-שיקט דורך'ן ים דאס צעדער-האלץ, וואס דער בנין פון בית המקדש האט געפאדערט. איבער 30,000 אידישע ארבייטער האבען געארבייט ביים אויפ-בויען דעם טעמפעל. נעבען דיזער פרעכטיגער געביידע האט ער געבויט פיר זיך א גרויסארטיגען פאלאץ. דאס בויען פון דעם טעמפעל האט געדויערט 7 יאהר און פון דעם פאלאץ 13 יאהר. ווען דער טעמפעל איז געווארען פערטיג האט שלמה געמאכט א גרויסארטיגען חנוכת הבית, אויף וועלכען עס האבען זיך פערזאמעלט זעהר פיעלע אידען פון אלע עקען פון לאנד. די ערהאבענע תפלה, וועלכע שלמה האט געהאלטען ביי דער איינווייהונג, ווייזט אויף א הויכען ליבעראלען גייסט.

ירושלים איז געווארען אין שלמה'ס צייט א זעהר שענע שטאדט און א צענטער פון האנדעל. פון אלע עקען פון לאנד האבען זיך צו איהר גע-צויגען פיעלע מענשען. זי איז געווארען בעריהמט אויך אין אנדערע לענ-דער. שלמה זעלבסט איז געווען בעריהמט אין דער וועלט אלס גרויסער חכם. איהם ווערען צוגעשריבען פיעלע קלוגע שפרוכען (משלים) און ער האט זיך אויסגעצייכענט אלס אונגעוועהנליך קלוגער ריכטער. אלגעמיין בעקאנט איז „שלמה'ס משפט", וועלכע איז ביי אלע ציוויליזירטע פעלקער געווארען שפריכווערטליך. די געשיכטע פון דעם משפט איז פאלגענדע: א פרוי האט אין שלאף צודריקט איהר קינד אויף טויט און האט עס פער-ביטען מיט דעם לעבעדיגען קינד פון אן אנדער פרוי. צווישען דיביידע פרויען איז געווארען א שטרייט און זיי זיינען געקומען צום קעניג אויף א משפט. אום צו דערגעהן דעם אמת האט דער קעניג געהייסען צושניידען דאס לעבעדיגע קינד און געבען יעדערער פון די צוויי פרויען א העלפט. איין פרוי איז געווען צופרידען, אבער די אנדערע האט זיך געווארפען דעם קעניג צו די פיס און האט איהם געבעטען, בעסער דאס קינד איבערצוגעבען צו דער אנדערער פרוי איידער עס צו טויטען. דערפון האט שלמה פערשטא-

שלמה המלך'ס משפט.

נאך דארע.

נען, דאָס דיזע פרוי איז די ריכטיגע מוטער און האָט אַלס קלוגער ריכטער גע׳משפט, מען זאָל איהר אָוועקגעבען דאָס קינד.

שלמה האָט געהאַט פיעלע פרויען פון פערשיידענע פעלקער. עס האָבען זיך געפונען ביי איהם אין לאַנד אין זיין צייט פיעלע פערשיידענע פעלקער און שלמה איז געווען זעהר ליבעראַל צו זייערע רעליגיעזע געוואוינהייטען און האָט זיי ערלויבט צו בויען טעמפּלען צו זייערע געטער אין גאַנצען לאַנד. אָבער ניט אַלע אידען זיינען געווען צופרידען מיט דיזען קלוגען מאָנארך, בעזונדערס איז דאָס פאָלק געווען מיט איהם אונצופרידען פיר דעם צו־גרויסען לוקסוס, וואָס ער האָט איינגעפיהרט אין זיין הויף, ווייל דאָס איז געווען אויף׳ן פאָלק אַ שווערע לאַסט.

איבערהויפּט זיינען געווען אונצופרידען די בני אפרים. זיי האָבען געקוקט מיט קנאה אויף׳ן שבט יהודה, וואָס פון איהם זיינען געוואָרען די בעריהמטע הערשער איבער׳ן אידישען פאָלק. מיט דיזער אונצופרידענהייט האָט זיך בענוצט ירבעם בן נבט (פון שבט אפרים), וועלכער איז געווען אַ בעאַמטער אונטער שלמה׳ן. ירבעם האָט בעשלאָסען צו מאַכען אַן אויפשטאַנד געגען שלמה׳ן. מיט איהם האָט סימפּאַטיזירט דער נביא אחיה השלוני, וועלכער איז געווען אונצופרידען מיט שלמה׳ס ליבעראַליזם, ערלויבענדיג געצענדינסט אין לאַנד. אָבער שלמה האָט זיך וועגען ירבעם׳ס פּלענער דערוואוסט בעצייטענס און האָט געשיקט אַן אָפּטיילונג מיליטער צו אַרעסטירען איהם. ירבעם איז בעצייטענס ענטלאָפען אין מצרים. דאָרט האָט דאַמאַלס געהערשט אַן אַנדער דינאַסטיע, שלמה׳ס שווער איז שוין דאַמאַלס ניט געווען אויף׳ן טראָן. דער נייער קעניג אין מצרים שישק האָט געזוכט אַפּצושוואַכען דאָס אידישע קעניגרייך, און איז דעריבער געווען צופרידען פון ירבעם׳ס קומען אין מצרים.

שוין פריהער איז געקומען אין עגיפּטען איינער פון דער קעניגליכער פאַמיליע אין אדום מיט׳ן נאָמען הדד. דיזער איז ענטלאָפען פון אדום אין דער צייט, ווען דוד האָט בעזיגט די אדומים און האָט זיי אונטערוואָרפען אונטער זיין יאָך. אָבער דאַמאַלס האָט הדד ניט געפונען אין עגיפּטען קיין סימפּאַטיע מיט זיינע פּלענער, ווייל דאַמאַלס האָט אין עגיפּטען געהערשט אַ דינאַסטיע, וועלכע איז געווען פריינדליך צו אידען. אָבער זינט שישק איז אַרויף אויף׳ן עגיפּטישען טראָן, האָט זיך די לאַגע געענדערט און הדד האָט זיך צוריקגעקעהרט אין אדום און האָט אָנגעהויבען צו בעאונרוהיגען די גרענצען צווישען יהודה און אדום. אין דער זעלבער צייט האָבען די אַראַמעער אָנגעפאַנגען צו בעאונרוהיגען דאָס אידישע לאַנד פון צפון־זייט.

איינער פון די אראמעאישע מיליטערישע בעאמטע רזון האט געמאכט אן אויפשטאנד געגען זיין קעניג און האט פערכאפט די מלוכה־שטאדט פון ארם, דמשק, און האט אנגעהויבען בעאונרוהיגען דאס אידישע לאנד. שלמה, וועלכער איז ניט געווען געניינט צו מלחמות, האט דיזע אומשטענדען גע־שיינקט ווייניג אויפמערקזאמקייט; דאס פאלק איז געווען מעהר איבערגע־געבען צו א רוהיגען לוקסוס־לעבען און דער מיליטערישער גייסט פון דוד'ס צייטען איז שטארק אפגעשוואכט געווארען.

און אזוי האט זיך דער פאליטישער האריזאנט, אין דער לעצטער צייט פון שלמה'ס רעגירונג, אנגעהויבען צו פערוואלקענען. שלמה האט געהערשט 40 יאהר און מיט זיין טויט האט זיך געענדיגט די ערסטע 100 יאהר פון דער אידישער קעניגליכער רעגירונג, וועלכע האט געשטעלט דאס אידישע פאלק אין דער רייהע פון די גרויסע קעניגרייכען פון אריענט.

ז. די צוטיילונג פון דער אידישער מלוכה אין צוויי קעניגרייכען.

(950—720 פ. קר.)

נאך שלמה'ס טויט איז געבליבען א זוהן רחבעם. ער איז דא־מאלס געווען אלט לערך 40 יאהר. ער האט אבער ניט געהאט אין זיך ניט די העלדישקייט פון דוד'ן און ניט די חכמה פון שלמה'ן, דאך האבען די שבטים יהודה און בנימין איינגעשטימט צו אנערקענען איהם אלס זייער קעניג. אבער די בני אפרים, וועלכע האבען פון לאנג געהאט פרעטענזיעס אויף'ן טראן, האבען צוגעצויגען צו זיך די איבריגע צעהן שבטים און האבען בעשלאסען אפצוטיילען זיך פון יהודה און בנימין און גרינדען א בעזונדער מלוכה. דאס איז געשעהען נאך דעם, ווי רחבעם האט זיך ענטזאגט נאכ־צוגעבען די פאדערונג פון פאלק, וועלכעס האט זיך פערזאמעלט אין שכם צו פערהאנדלען וועגען פערשיידענע רעפארמעס אין דער רעגירונג איידער זיי וועלען אנערקענען רחבעם'ען פיר זייער קעניג. ירבעם, וועלכער איז נאך שלמה'ס טויט צוריקגעקומען אין ארץ ישראל פון מצרים, האט זיך בענוצט מיט דער אונצופרידענהייט פון פאלק און האט געמאכט אן אויפשטאנד. דיזער אויפשטאנד האט געפיהרט צו דער צוטיילונג פון דער אידישער מלוכה (953 פ. קר.). רחבעם איז געווען געצוואונגען צו ענטלויפען פון שכם נאך ירושלים, און איז געבליבען קעניג נאר אויף צוויי שבטים, יהודה און בנימין, און די אנדערע צעהן שבטים האבען ער־וועהלט אלס קעניג ירבעם'ען. אזוי איז די אידישע מלוכה צושפאלטען גע־ווארען אויף צוויי ניט גלייכע טיילען. דער גרעסערער טייל, דער נארדלי־

בער, איז בעשטאַנען פון צעהן שבטים מיט ירבעם׳ען אַלס קעניג, און דער קלענערער טייל, דער זידליכער, פון צוויי שבטים, יהודה און בנימין, מיט׳ן קעניג רחבעם פון דער דינאַסטיע דוד (950 פ. קר.). יהודה און בנימין האָבען געבילדעט דאָס קעניגרייך יהודה, די איבריגע צעהן שבטים — דאָס קעניגרייך ישראל.

ירבעם האָט בעשטימט פיר זיין רעזידענץ די שטאָדט שכם, ווייל זי איז געווען די וויכטיגסטע שטאָדט אין דעם שבט אפרים, וועלכער איז געווען אין צאָהל דער גרעסטער פון אַלע אַנדערע שבטים. ער האָט גע-פונען פיר נעטיג צו מאַכען אַ רעפאָרמע אין דעם געטליכען דינסט, אום

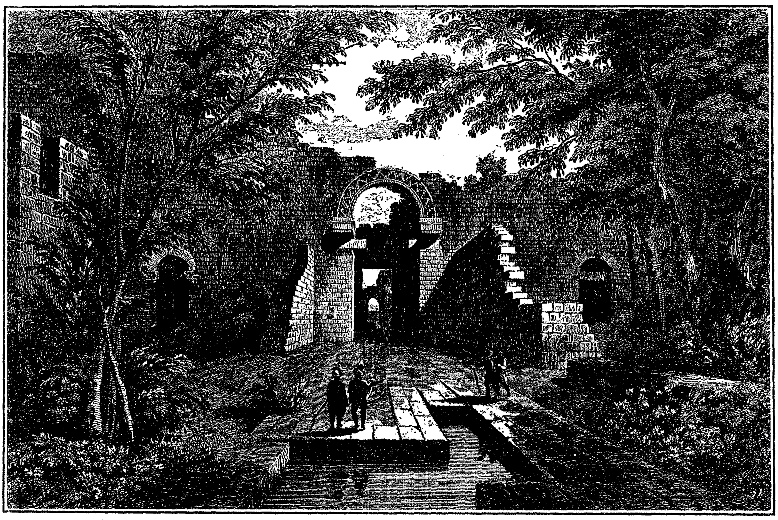

די שטאָדט שכם.

דאָס פאָלק זאָל ניט געהן נאָך ירושלים, צום אַלטען רעליגיעזען צענטער. ער האָט אויסגעבויט צוויי טעמפּלען, איינעם אין בית־אל (אין דרום) און דעם אַנדערען אין דן (אין צפון) און האָט דאָרט אריינגעשטעלט צוויי גאָל-דענע קעלבער (ווי אין מצרים דער אַפּיס). דערמיט האָט ער געוואָלט חנפ׳ענען מצרים, פון וועמען ער האָט ערוואַרטעט שטיצע געגען רחבעם׳ען, און אום צו דערווייטערן די אונטערטאַנען פון זיין רייך אויך אין רע-ליגיעזער הינזיכט פון די אונטערטאַנען פון רחבעם׳ען. און ווייל די כהנים פון שבט לוי האָבען ניט געוואָלט דינען אין די טעמפּלען, וואָס ירבעם האָט

אויסגעבויט, איז ער געווען געצוואונגען צו נעהמען כהנים פיר זיינע טעמפּ-לען פון אנדערע שבטים. אין די גרויסע ימים טובים פלעגט ירבעם אליין ערפילען די פליכטען פון א כהן ביים מזבח אין בית אל. אויסער דעם האט ער ערלויבט צו בויען מזבחות אויף הויכע ערטער, ווי אין די צייטען פון די שופטים. אזוי האט זיך אין דער מלוכה פון צפון (אין קעניגרייך ישראל) ווידער אנגעהויבען פערברייטען דער געצען-דינסט.

רחבעם, וועלכער האט רעגירט אין ירושלים, האט זיך א לאנגע צייט ניט געקענט בערוהיגען וועגען דעם, וואס די שבטים פון צפון זיינען אפּ-געפאלען פון דער דינאסטיע פון דוד'ן. ער האט געפיהרט אפטע מלחמות מיט ירבעם'ען, אבער אומקעהרען צוריק די אפּגעפאלענע פּראווינצען האט ער שוין ניט געקענט. ארומגערינגעלט פון פערשיידענע זייטען מיט פיינד-ליכע שכנים, האט רחבעם מעהר פון אלץ געזארגט וועגען פערשטארקען די פערטיידיגונג פון זיין לאנד. ער האט בעפעסטיגט פיעלע שטעדט אין יהודה אום צו קענען שיצען זי פון א פיינדליכען איבערפאל. אבער דיזע בעפעסטיגונגען זיינען ניט געווען גענוג שטארק געגען דעם בעפאל פון די עגיפּטער. אין דעם פינפטען יאהר פון ירבעם'ס רעגירונג (אונגעפעהר 945 פ. קר.) האט שישק, דער קעניג פון מצרים, אונטערגענומען א פעלדצוג אין פּאלעסטינא. אריינברעכענדיג זיך פון דרום-זייט איז די עגיפּטישע ארמעע גלייך צוגעקומען צו ירושלים. שישק האט מיט דיזען פעלדצוג ניט געמיינט צו בעזיגען יהודה, נאר אנצורויבען דארט רייכטום. ער האט פער-נומען פיעלע אוצרות פון בית המקדש און פון קעניגליכען שלאס אין ירושלים און איז מיט דיזען רויב אוועקגעגאנגען ווייטער צו בערויבען אנדערע שטעדט אין יהודה און אין דעם קעניגרייך ישראל, אין צפון. קומענדיג צוריק אין עגיפּטען האט שישק געהייסען אויסגראווירען אויף די ווענט פון זיין שלאס אין טהעבען (נא אמון) בילדער און א בעשרייבונג פון זיין געלונגענעם פעלדצוג. צווישען די חורבות פון דעם גרויסען טעמפּעל פון קארנאק זיינען נאך געבליבען אויף איין וואנט בילדער, וואס שטעלען פאר פערשיידענע מאמענטען פון דיזער עקספּעדיציאן, און א היעראגליפישע פערצייכנים פון די שטעדט, וועלכע ער האט גענומען. צווישען דיזע גע-פינען זיך אויך די נעמען פון אייניגע שטעדט פון יהודה און ישראל. אזעלכע רויבערישע עקספּעדיציאנען זיינען אין די אלטע צייטען געווען פון די געוועהנליכסטע פעלדצוגען; זיי זיינען אונטערגענומען געווארען מיט דעם צוועק צו שאפען רייכטום און צו מאכען זיך א נאמען אלס מעכטיגער

קעניג. די מלחמות פון די קעניגען פון יהודה רחבעם און זיין זוהן אבים מיט ירבעם'ען האבען ניט אויפגעהערט. דאס לאנד יהודה איז אין דער צייט פון די צוויי קעניגען רחבעם און אבים געווען פול מיט טעמפלען פון געצען־דינער, ווי אין שלמה'ס צייטען. נאך דער קעניג אסא, אבים'ס זוהן, האט אויסגעראמט דעם געצען־דינסט פון לאנד (931—890) און האט איינגעפיהרט איבעראל א שטרענגען קולט צום איינציגען גאט (אלהי ישראל).

די דינאסטיע פון דוד האט געהערשט אין יהודה די גאנצע צייט, וואס די מאנארכיע האט דארט עקסיסטירט. אין דעם קעניגרייך פון ישראל אבער האבען זיך די דינאסטיעס זעהר אפט געביטען און דאט האט דאס לאנד פיעל אפגעשוואכט. ירבעם האט רעגירט 22 יאהר. נאך איהם איז ארויף אויף'ן טראן זיין זוהן נדב. דיזער איז ערמארדעט געווארען דורך זיין פעלדמארשאל בעשא נאך דעם ערסטען האלבען יאהר פון זיין רעגירונג. בעשא האט געשלאסען א בונד מיט בן הדד דעם קעניג פון דמשק און האט פערפיהרט א מלחמה מיט אסא, דעם קעניג פון יהודה. אום אפצושניי־דען פיר דאס לאנד יהודה יעדע האנדעלס־פערבינדונג מיט'ן צפון האט בעשא אויפגעשטעלט א פעסטונג אין רמה, דורך וועלכע עס איז געגאנגען דער וועג פון יהודה צו נארד. אסא האט געשיקט גרויסע מתנות צו בן־הדד'ן, און דיזער האט אפגעבראכען זיין פריינדשאפט מיט בעשא, און אסא האט צושטערט די פעסטונג אין רמה. נאך דעם טויט פון בעשא איז געווען זיין נאכפאלגער זיין זוהן אלה. דיזער איז געווען איבערגעגעבען צו אויס־געלאסענהייט און שכרות און דער קאמאנדיר פון די קעניגליכע שטרייט־רייטוועגען, זמרי, האט איהם ערמארדעט, און האט זיך פערשלאסען אין דער הויפטשטאדט תרצה. דער פעלדמארשאל עמרי האט באלד בעלאגערט תרצה און זמרי האט אונטערגעצונדען דעם קעניגליכען פאלאץ. אין דיזען פייער איז זמרי אויך פערברענט געווארען. דאס מיליטער, וואס איז געווען אונטער דער קאמאנדע פון עמרי, האט איהם ערקלערט אלס קעניג. אבער ניט אלע האבען אנערקענט עמרי'ן אלס קעניג. עס האבען זיך געפונען איניגע, וואס האבען געוואלט אויף'ן טראן איינעם מיט'ן נאמען תבני בן גנת. צוויי יאהר האט געדויערט דער קריג צווישען דיביידע פאר־טייען. ענדליך האט די מיליטערישע פארטיי געזיגט און עמרי איז גע־בליבען קעניג. מיט עמרי'ן האט זיך געגרינדעט א נייע דינאסטיע, אונטער וועלכער עס האבען זיך פעראייניגטביידע מלוכות.

ז. די דינאסטיע עמרי און די פעראייניגונג פון די צוויי מלוכות.

(900—842 פ. קר.)

עמרי איז געווען ניט נאָר אַ גוטער פעלדהערר, נאָר אויך אַ טיכטיגער רעגירער. ער האָט ענדליך פערשאַפט רוהע דעם לאַנד פון די עשרת השבטים. ער האָט אויך געבויט אַ נייע רעזידענץ, וועלכע האָט זיך גערופען שומרון, און שפּעטער האָט אויך דאָס גאַנצע קעניגרייך געטראָגען דיזען נאָמען (שומרון). עמרי האָט ניט געפיהרט קיין מלחמות מיט'ן לאַנד יהודה. אין געגענטייל, עס שיינט, דאָס ער האָט מיט דיזער מלוכה געשלאָסען אַ בונד, אום צו בעשיצען זיך מיט אַלגעמיינע קרעפטען געגען אַן אַלגעמיינעם שונא. אין זיין צייט האָבען די פעניציער אָנגעהויבען צו בעזעצען זיך אין לאַנד ישראל און פערברייטערן דאָרט גרויסע געשעפטען, און האָבען אריינגעבראַכט מיט זיך זייערע פרייע זיטען און דעם קולט פון בעל, וועלכע זיינען געווען פרעמד דעם אידישען פּאַטריאַרכאַלישען לעבען. אום צו פערבינדען ענגער דיזע צוויי פעלקער, די אידען מיט די פעניציער, האָט עמרי גענומען פיר זיין זוהן אחאב די טאָכטער פון דעם פעניצישען קעניג, די בעוואוסטע איזבל. אום צו בעשיצען די אינטערעסען פון די שבטים צו מזרח־זייט פון ירדן האָט עמרי פערפיהרט אַ מלחמה מיט'ן קעניג פון מואב און האָט איהם אונטערי־ יאָכט. וועגען דיזען שטרייט ווערט דערצעהלט אויף דעם מאָנומענט פון מישע דעם קעניג פון מואב, וועלכען מען האָט ענטדעקט מיט איינינע צעהנד־ ליג יאָהר צוריק. דער נאָמען „עמרי" האָט אָנגעהויבען צו ווערען בעוואוסט אין אויסלענדישער פּאָליטיק. אויף די אסירישע מאָנומענטען געפינט זיך זעהר אָפט דער נאָמען עמרי, זאָגאַר דאָס לאַנד ישראל ווערט דאָרט דער־ מאָהנט אַלס „דאָס לאַנד עמרי".

דער נאָכפאָלגער פון עמרי'ן איז געווען זיין זוהן אחאב. זיין ווייב איזבל האָט גענומען אַ גרויסען אָנטייל אין דער רעגירונג פון איהר מאַן, און האָט געמאַכט איהר אויפגאַבע איינצופיהרען דעם קולט פון בעל, דעם גאָט פון איהר לאַנד, צווישען די אידען. צוזאַמען מיט'ן קולט פון בעל האָט זי אויך אריינגעבראַכט אין לאַנד ישראל לוקסוס און דאָס פרעהליכע לעבען, ווי אין פעניציען. אָבער דאָס האָט ניט אַזוי פיעל געשאַדט די בני ישראל ווי די איינפיהרונג פון פעניצישען קולט, דעם דינסט צום גאָט בעל; דאָס פאָלק האָט זיך אַפילו ניט אָפּגעזאָגט אין גאַנצען פון דעם גאָט פון זייערע עלטערן, עס האָט געדינט ביידען, ווי דער נביא דריקט זיך אויס: „פוסחים על שתי הסעפים", זיי טרעטען איבער ביידע שוועלען, פון אידישען טעמפעל

און אויך פון דעם טעמפעל בעל. זאָגאַר אחאב האָט געגעבען זיינע קינדער געמען מיט'ן צוגאָב „יה", וואָס איז אַ טייל פון „יהוה", דער נאָמען פון אלהי ישראל: יהורם, אחזיה, עתליה. דאָס האָט אָבער געצייגט, דאָס זיי האָבען ניט געהאַט דעם וואהרען בעגריף פון דער איינהייט פון גאָט, וואָס דאָס איז דער הויפט-פּרינציפּ פון דער אידישער רעליגיאָן.

אָבער עס האָט זיך געפונען אין פאָלק אַ קליינער טייל, וועלכער האָט שטאַרק פּראָטעסטירט געגען דעם גלויבען אין צווייערליי גאָטהייטען. צווי-שען זיי האָבען זיך געפונען גרויסע רעדנער און נביאים, וועלכע האָבען גע-פּרעדיגט פאַר'ן פאָלק די אידעע פון דער איינהייט פון גאָט. דיזע פּראָפע-

שומרון.

טען האָבען זיך גערופען נביאי יהוה, צום אונטערשייד פון די פאַלשע נביאים, וועלכע מען האָט גערופען „נביאי הבעל". איזבל האָט שטרענג פערפאָלגט די נביאי יהוה. די געגנער פון דעם פעניציישען קולט זיינען אויך געווען געגען דער פעניציישער קולטור. עס האָט זיך געבילדעט אַ סעקטע רכבים, אָן דער שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען איי-נער מיט'ן נאָמען יונדב בן רכב, וועלכע האָט זיך אין גאַנצען ענטזאָגט פון יעדער קולטור און האָט זיך בעשעפטיגט נאָר מיט פיה-צוכט, ווי אין די גאַנץ אַלטע צייטען. נאָך אַ טייל פון די רעאַקציאָנערען זיינען

פערבליבען אין די שטעדט, אָבער זיי האָבען געפיהרט אַ לעבען פון אַס-קעטען (מענשען, וואָס ווילען ניט הנאה האָבען פון דער וועלט). דיזע האָ-בען זיך גערופען „נזירים". אָבער די מעכטיגסטע ארבייט אין דיזען שטרייט האָבען געטאָן די נביאי יהוה.

דער וויכטיגסטער פון דיזע נביאים אין יענער צייט איז געווען אליהו (אלי יהו — מיין גאָט איז יהוה) פון דער שטאָדט תשבי (אין נפתלי). אַלס שטרענגער אָנהענגער פון דעם גאָט יהוה און הייסער נאַ-ציאָנאַליסט האָט אליהו געזעהען אין די נייע אָרדנונגען דעם אָנפאַנג פון דעם אונטערגאַנג פון דער אידישער נאַציאָן. איהם האָט שטאַרק געקרענקט די פעניצישע קולטור מיט איהר אויסגעלאַסענקייט און דער ווידערשפּרוך אין דעם רעליגיעזען גייסט פון פאָלק, וועלכעס האָט אָפיציעל אָנערקענט יהוה אַלס דעם גאָט פון ישראל און האָט געבויט מזבחות צו דער עבודה זרה בעל (באַאַל). אליהו האָט אין זיך פעראייניגט אַן אסקעט (אַ פּרוש) און אַ פייערדיגען קעמפער. צייטענווייז האָט ער ארומגעוואַנדערט אין דער מדבר, ווייט פון דער פערדאָרבענער, צולאָזענער געזעלשאַפט, און אַמאָל איז ער פּלוצלינג געקומען צו פליהען ווי אַ דונער אין שומרון און האָט דעם קעניג און דאָס פאָלק גע'מוסר'ט פיר זייערע זינד. ער האָט צוגעצויגען צו זיך די אויפמערקזאַמקייט פון פאָלק מיט זיין אויסערליכען ערשיינונג און זיין אַרט לעבען: ער איז געווען געקליידט אין אַ גראָבען האָאָריגען מאַנטעל, האָט געטראָגען זעהר לאַנגע האָאָר, האָט זיך אָפּט צוריקגעהאַלטען פון דעם גענוס פון פלייש און וויין — ער האָט זיך בכלל אָפּגעזאָגט פון די בעקוועמ-ליכקייטען און פערגניגענס פון לעבען. דאָס פאָלק האָט איהם געהאַלטען פיר אַ „געטליכען מאַן", וועלכער קען טאָן איבערנאַטירליכע זאַכען, און מען האָט פון איהם דערצעהלט גרויסע וואונדער. דאָס האָט איהם געגעבען מוט ארויסצוטרעטען אָפען געגען דעם קעניג אחאב און געגען זיין רע-גירונג. איבערהויפּט איז ער ארויסגעטרעטען געגען אחאב'ן, ווען דיזער האָט זיך ערלויבט צו ערמאָרדען אַ בירגער נבות פון יזרעאל דערפאַר, וואָס יענער האָט איהם ניט געוואָלט פערקויפען זיין וויינגאָרטען. אום צו מאַכען דעם מאָרד געזעצליך, האָט אחאב אָנגעשטעלט פאַלשע עדות, וועלכע האָבען געזאָגט, אַז נבות האָט געלעסטערט גאָט און דעם קעניג, און דאָס געריכט האָט איהם דערפאַר פעראורטיילט צום טויט. נאָך דיזען סקאַנדאַל איז אליהו געקומען צו אחאב'ן, האָט איהם מיט פייער פאַרגעוואָרפען זיינע מעשים תעתועים, האָט איהם גערופען „מערדער",

„רויבער", און האָט נביאות געזאָגט, דאָס גאָט וועט מאַכען פון זיין הויז דאָס זעלבע, וואָס ער האָט געמאַכט פון דעם הויז פון ירבעם בן נבט און פון דעם הויז פון בעשא, און דאָס הינט וועלען לעקען זיין בלוט אויף דעם זעלבען אָרט, וואו ער האָט פערגאָסען דאָס אונשולדיגע בלוט פון נבות היזרעאלי. נאָך דעם, ווי ער האָט געענדיגט דיזע פּראָפעצייהונג, איז ער רוהיג אוועק פון אחאב'ן, וועלכער האָט זיך ניט ערלויבט צו טאָן איהם עט-וואָס שלעכטעס, ווייל דאָס פאָלק האָט איהם זעהר שטאַרק געעהרט אלס אַ געטליכען מאַן.

אין יענער צייט האָט זיך געטראָפען אַ שרעקליכער הונגער אין לאַנד. דריי יאָהר נאָכאַנאַנד איז ניט געגאַנגען קיין רעגען און עס איז ניט גע-ווען קיין ברויט. ווען אחאב האָט זיך בעגעגענט מיט אליהו'ן האָט ער איהם גערופען „עוכר ישראל", ווייל ער האָט גערעכענט, דאָס ער האָט עס פערהאַלטען דעם רעגען אין לאַנד. אליהו האָט איהם געענטפערט, דאָס ער, אחאב, איז דער „עוכר ישראל", ווייל ער האָט פערפיהרט דאָס פאָלק צום געצען-דינסט, און דאָס פאָלק קען נאָר דאַן געהאָלפען ווערען, ווען עס וועט זיך צוריקקעהרען צו גאָט און וועט זיך ענטזאָגען פון דעם דינסט פון בעל. דורך אַ וואונדער, ווערט דערצעהלט, האָט זיך דאָס פאָלק איבערצייגט אין דער ווירקליכקייט פון דעם גלויבען פון זייערע עלטערן, זיי האָבען זיך ענט-זאָגט פון דעם געצען-דינסט און האָבען ערמאָרדעט 400 פון די כהנים פון בעל, און באַלד האָט אָנגעהויבען געהן אַ גרויסער רעגען.

עס האָט ניט לאַנג גענומען און בן-הדד דער 2טער, דער קעניג פון ארם, האָט ערקלערט אחאב'ן קריג. אחאב האָט איהם געוואָלט פיעל נאָכגעבען, אָבער ווען די פאָדערונגען פון בן-הדד'ן זיינען געוואָרען צו גרויס, איז אחאב אַרויס געגען איהם אין אַ שטרייט און האָט איהם בעזיגט. אין אַ קורצער צייט שפּעטער איז בן-הדד ווידער אַרויס געגען אחאב'ן און האָט ווידער געכאַפּט אַ גרויסע מפּלה, און ער האָט געשיקט בעטען אחאב'ן, אַז ער זאָל אויף איהם רחמנות האָבען. אחאב איז געווען אַ זעהר גוטהערציגער מענש און האָט איהם זעהר גוט בעהאַנדעלט. בן-הדד האָט איהם פערשפּראָכען צוריקגעבען די שטעדט, וואָס זיין פאָטער האָט צוגענומען פון אחאב'ס פאָטער עמרי. אָבער ווייל בן-הדד האָט ניט געהאַלטען וואָרט איז אחאב אַרויס געגען איהם אויף אַ שטרייט.

אחאב'ן האָט געהאָלפען אין דיזען שטרייט דער קעניג יהושפט, דער זוהן פון אסא'ן. צווישען דיזע צוויי הערשער האָט עקסיסטירט אַ שטאַרקע פריינדשאַפט. אחאב האָט געגעבען זיין טאָכטער עתליה אלס פרוי

צו יהורם׳ען, דעם זוהן פון יהושפט. הגם דיזער איז געווען א טרייער אי-בערגעבענער אנהענגער צום קולט פון דעם איינציגען גאט, און ער האט שטארק געהאלפען צו צענטראליזירען דעם געטליכען דינסט אין ירושלים און האט אפגעשאפט די פריוואט-ערטער פון רעליגיאן אין דער פראווינץ (די במות), דאך האט ער געשלאסען א פערבאנד מיט דעם געצען-דינער אחאב. איידער די צוויי קעניגען זיינען ארויס מיט זייערע ארמעען אין פעלד צום שטרייט האט מען בעשלאסען צו פרעגען פריהער די נביאים וועגען דעם רעזולטאט פון דער מלחמה. איין נביא פון אליהו׳ס תלמידים האט פארגע-זאגט א טרויעריגען סוף פיר אחאב׳ן. און ווירקליך, אחאב איז געטראפען געווארען פון א פייל פון שונא און איז דעם זעלבען טאג געשטארבען. זיין בלוט האט גערונען אויף דעם זעלבען ארט, וואו ער האט אמאל פערגאסען דאס בלוט פון דעם אונשולדיגען נבות. אזוי ווערט דערצעהלט אין ספר מלכים פון דער ביבעל.

נאך אחאב׳ס טויט איז ארויף אויף׳ן טראן זיין זוהן אחזיה. ער האט רעגירט נאר צוויי יאהר און איז פון א צופאל דער׳הרג׳עט געווארען, און זיין ברודער יורם איז געווען זיין נאכפאלגער. זיין רעגירונג איז געווען א זעהר שטירמישע. די פעלקער, וועלכע זיינען געווען אונטערואכט אונטער דער דינאסטיע עמרי, האבען זיך אנגעהויבען צו בעפרייען פון דעם יאך. מישע, דער קעניג פון מואב, האט ערקלערט זיין לאנד פיר אונאפהענ-גיג. יורם איז ארויס געגען איהם אויף א מלחמה. דער קעניג פון יהודה, יהושפט, איז איהם געקומען צו הילף. זיי האבען בעלאגערט די פעס-טונג קיר-חרשת, וואו מישע האט זיך פערשלאסען. אבער צוליב אן אונבע-קאנטער אורזאך האבען זיי די בעלאגערונג אויפגעגעבען און מישע האט דיזע געשיכטע פערראייבינגט מיט אן איבערשריפט אויף א שטיין, וועלכען מען האט ניט לאנג געפונען.

די אראמעער האבען ניט אויפגעהערט צו בעאונרוהיגען דאס לאנד פון די צעהן שבטים (די מלוכה פון ישראל). איינמאל האבען זיי בעלאגערט שומרון און האבען דארט אנגעמאכט אזא הונגער, דאס פרויען האבען גע-געסען דאס פלייש פון זייערע פערשטארבענע קינדער. צום גליק האבען די אראמעער דערהערט, דאס די חתים זיינען בעפאלען זייער לאנד און האבען אויפגעגעבען זייער בעלאגערונג. ווי עס שיינט זיינען עס געווען אסיריער (אשורים), וועלכע האבען אנגעהויבען צו מאכען בעפאלען אויף ארם. אויף די אסירישע טאפלען מיט קייל-שריפטען ווערט ווירקליך דערצעהלט, דאס

אין דער צייט פון שלמנאסר דעם 2טען זיינען די אסיריער בעפאלען די ארא-מעער אין די יאהרען 850, 849 און 846 פ. קר.

אין דמשק איז געוואָרען אן ענדערונג אין דער רעגירונג. בן־הדד איז געשטאָרבען און זיין נאָכפאָלגער איז געוואָרען זיינער א פעלדהערר ח ז א ל. אָבער אויך דיזער איז געווען פיינדליך צו די אידען און איז ארויס געגען זיי אין א שטרייט אום אָפּצונעהמען די שטעדט, וואָס די פריהערדיגע קעניגען פון ארם האָבען אָפּגעגעבען צו די אידען. אין דיזער מלחמה איז ארם פער-וואונדעט געוואָרען און איז אוועק אין זיין פּאלאַץ, און אויף זיין אָרט אין שלאכט־פעלד איז געבליבען זיין פעלדהערר יהוא בן נמשי. די נביאים מיט דער נאציאָנאל־פּארטיי האָבען זיך בענוצט מיט דיזען צושטאנד אין האָבען בעשלאָסען צו מאכען אן ענדע צו דער פערהאסטער דינאסטיע פון עמרי, וועלכע האט איינגעפיהרט א פרעמדען קולט (געטליכען דינסט) און א פרעמדע קולטור (ציוויליזאציע) אין פאָלק. אָן דער שפּיץ פון דיזער פּארטיי איז געשטאנען דער נביא אלישע, אליהו'ס תלמיד. וועגען דיזען נביא ווערען דערצעהלט פיעלע גרויסע וואונדער, אָבער זיין ווירקליכע גרויס-קייט בעשטעהט אין זיינע וויכטיגע פּאָליטישע קענטניסען פון יענער צייט. מיט דעם איינפלוס פון אלישע איז יהוא געזאלבט געוואָרען אלס קעניג. יהוא האט זיך בענוצט מיט יורם'ס שוואכקייט פון דער וואונד, וואָס ער האט בע-קומען אויף'ן שלאכט־פעלד, און איז געקומען אין יזרעאל, וואו יורם איז גע-לעגען קראנק און האט איהם ערמאָרדעט, און האט געמאכט אן ענדע צו דער פערהאסטער דינאסטיע עמרי. אום צו געווינען אין גאנצען אויף זיין זייט די נביאים און די נאציאָנאלע פּארטיי, האט יהוא בעשלאָסען אָפּצו-שאפען אין גאנצען דעם בעל־דינסט פון לאנד. ער האט צוזאמענגערופען די פּריסטער פון דעם בעל־קולט מיט זייערע אָנהענגער און האט זיי איינגע-רעדט, דאס ער וויל פיר זיי מאכען א גרויסען יום טוב. ווען עס האט זיך פערזאמעלט א גרויסער טייל, האט ער געהייסען זיינע סאָלדאטען אלעמען ערמאָרדען. נאָכדעם האט ער שטרענג פערבאָטען דעם בעל־קולט. אָבער ניט אלע, אפילו די נביאים, זיינען געווען צופרידען מיט אזא שרעקליכער שחיטה. מיט 100 יאָהר שפּעטער, ווען די דינאסטיע פון יהוא איז פערניכ-טעט געוואָרען, האט דער נביא הושע געזעהען דערין די האנט פון גאָט וועלכער האט בעצאָהלט פיר אזא גרוילטאט.

אין דעם קעניגרייך פון יהודה איז אויך ניט געווען גאנץ רוהיג אין יענער צייט. נאָך דעם טויט פון יהושפט'ן איז געוואָרען זיין נאָכפאָלגער זיין זוהן יהורם (אָדער יורם). אין זיין צייט האָבען זיך די אדומים

ענטזאגט פון צו זיין אונטערטעניג אונטער יהודה, און דערמיט האָבען זיי געגעבען אַ שטאַרקען קלאַפּ דעם מסחר אין יהודה, ווייל דערמיט איז אָפּ־געשניטען געוואָרען דאָס גינשעפט פון דעם ים סוף; יורם האָט געפּרובּט אונטערוואַרפען זיי צוריק אונטער זיין יאָך, אָבער עס איז איהם ניט געלונ־גען. ער האָט געקיניגט אַכט יאָהר און איז געשטאָרבען. נאָך איהם איז אַרויף אויף'ן טראָן זיין זוהן אחזיה, וועלכער האָט געקיניגט נאָר איין יאָהר און איז געשטאָרבען פון דער וואונד, וואָס ער האָט בעקומען פון יהוא בן נמשי אין דער צייט, וואָס אחזיה פון יהודה איז געווען צו בעזוך ביי אחזיה פון ישראל, וועלכען יהוא דאָט ערמאָרדעט. די פריינדשאַפט צווישען יהודה און ישראל איז געווען אַזוי שטאַרק, דאָס די קעניגען זייערע האָבען זיך גערופען מיט די זעלבע נעמען, ווי: „יורם", „אחזיה".

נאָך דעם טויט פון אחזיה מלך יהודה איז זיין מוטער עתליה, די טאָכטער פון אחאב און איזבל, געוואָרען רעגענטין ביז עס וועלען אונטער־וואַקסען אחזיה'ס יורשים. עתליה האָט אָבער געוואָלט זיין די שטענדיגע הערשערין אין יהודה. זי האָט ערמאָרדעט אַלע פּערזאָנען פון דער דינאַסטיע דוד, וועלכע האָבען געקענט האָבען אַ פּרעטענזיע אויף'ן טראָן. נאָר איין זויג־קינד, יואש, איז געראַטעט געוואָרען דורך זיין טאַנטע יהושבע, די פרוי פון דעם כהן גדול יהוידע, וועלכער האָט איהם אויסבעהאַלטען אין בית המקדש 6 יאָהר. עתליה האָט אין דער צייט פון איהר הערשאַפט איינ־געפיהרט אין יהודה דעם געצען־דינסט פון בעל און האָט אויך אויסגעבויט אין ירושלים אַ גרויסען טעמפּעל פיר דעם בעל מיט אַ בעזונדערען אויבער־פּריסטער מתן. ווען יואש איז אַלט געוואָרען 7 יאָהר, האָט איהם דער כהן גדול יהוידע אַרויסגעפיהרט צום פאָלק און האָט איהם געקרוינט אַלס קעניג, און עתליה'ן האָבען די סאָלדאַטען ערמאָרדעט. דאָס פאָלק האָט דאַן צושטערט דעם טעמפּעל פון בעל, האָט ערמאָרדעט דעם אויבער־פּריסטער מתן און דער נאַציאָנאַלער רעליגיאָנס־דינסט איז ווידער איינגעפיהרט גע־וואָרען אַלס הערשענדער אין ירושלים. אַזוי איז אין צייט פון צעהן יאָהר איינגעפיהרט געוואָרען דער עכט־אידישער קולט איןביידע לענדער: יהודה און ישראל.

ח. די דינאַסטיע יהוא און דער פּאָליטישער צושטאַנד אין יהודה און ישראל. (842—745 פ. קר.)

יהוא האָט רעגירט איבער דעם קעניגרייך ישראל מיט גרויס אכזריות. אויך האָט זיין רעגירונג געבראַכט אונגליק פון דרויסען. דער אַסירישער

קעניג שלמנאסר דער 3טער (860—851 פ. קר.) איז באלד נאך זיין בע־שטייגען דעם טראָן ארוים אויף א מלחמה מיט בן־הדד דעם 2טען, דעם קעניג פון דמשק. בן־הדד האָט זיך געווענדט צו די פעניציער, צו ישראל, צו די אראַבער און צו די עמונים וועגען הילף געגען דעם געמיינשאפטליכען שונא. יהוא איז צוגעשטאַנען צו די אַנדערע פעלקער מיט 10,000 מאַן און עס איז פאָרגעקומען ביי קרקר א בלוטיגע שלאַכט, אין וועלכער די אַסיריער זיינען געבליבען די זיגער. איבער 14,000 טויטע פון די דערמאָהנטע פער־אייניגטע פעלקער האָבען בעדעקט דאָס שלאַכט־פעלד. דער אַסירישער קעניג האָט נאָך דיזען זיג ניט געקענט אַנגעהן ווייטער מיט דער מלחמה, ווייל עס זיינען אין מיטען דערינען אויסגעבראָכען אונרוהען אין זיין אייגענעם לאַנד און ער האָט געמוזט שנעל ציהען צוריק. ער האָט זיך בעגונגענט מיט דעם, וואָס ער האָט אַרויפגעלעגט אויף די געשלאָגענע פיינד א טריבוט (מס). שלמנאסר האָט צו עהרע פון דיזען זיג געלאָזען אויפשטעלען אַן אָבעליסק (א הויכע מצבה), וועלכע איז פערבליבען ביז יעצט. מיר גיבען דאָ ווייטער צייכנונגען פון צוויי זייטען פון דיזען אָבעליסק. איין זייט וויוזט, ווי יהוא ליגט אויף דער ערד פאַר דעם אַסירישען קעניג; די צווייטע זייט שטעלט פאָר מענער פון ישראל, וועלכע ברייגנען טריבוט (מס). די דאָזיגע אינ־שריפטען זיינען א וויכטיגע בעשטעטיגונג פון דער ביבלישער געשיכטע פון די אידען.

אין דער צייט, וואָס יהואחז דער זוהן פון יהוא האָט געהערשט אין ישראל (814—798 פ. קר.), איז די מלכות עשרת השבטים זעהר אָפּגע־שוואַכט געוואָרען. יהואחז האָט געהאַט א זעהר קליינע אַרמעע, צוליב די אונאויפהערליכע מלחמות מיט ארם. די ביבעל דערצעהלט, דאָס גאָט האָט געשיקט די אידען א רעטער, וועלכער האָט זיי אויסגעהאָלפען פון דעם דרוק פון ארם. אָבער קיין איינצעלהייטען דערצעהלט זי ניט. דאָס דערצעהלט אונז אַן אַסירישער מאָנומענט פון יענער צייט. דער דאָזיגער מאָנומענט דערצעהלט, אַז דער סירישער קעניג יודד־ניראַרי (812—783) האָט ערהאַלטען טריבוט פון דעם לאַנד עמרי (דאָס מיינט דאָס לאַנד ישראל). וואהרשיינליך האָט דיזער טריבוט בעשיצט דאָס לאַנד ישראל אין דער צייט פון יהואחז פון דעם דרוק פון דעם לאַנד ארם, וועלכעס דער אַסירישער קעניג האָט בעזיגט אין א שטרייט, און האָט געצוואונגען דעם אַראַמעאישען קעניג חזאל צו פערשליסען זיך אין דמשק.

די רעגירונג פון יהואש דעם זוהן פון יהואחז (798—782 פ. קר.) איז געווען גליקליכער פיר דאָס לאַנד. ער האָט אין א מלחמה מיט די אַראַ־

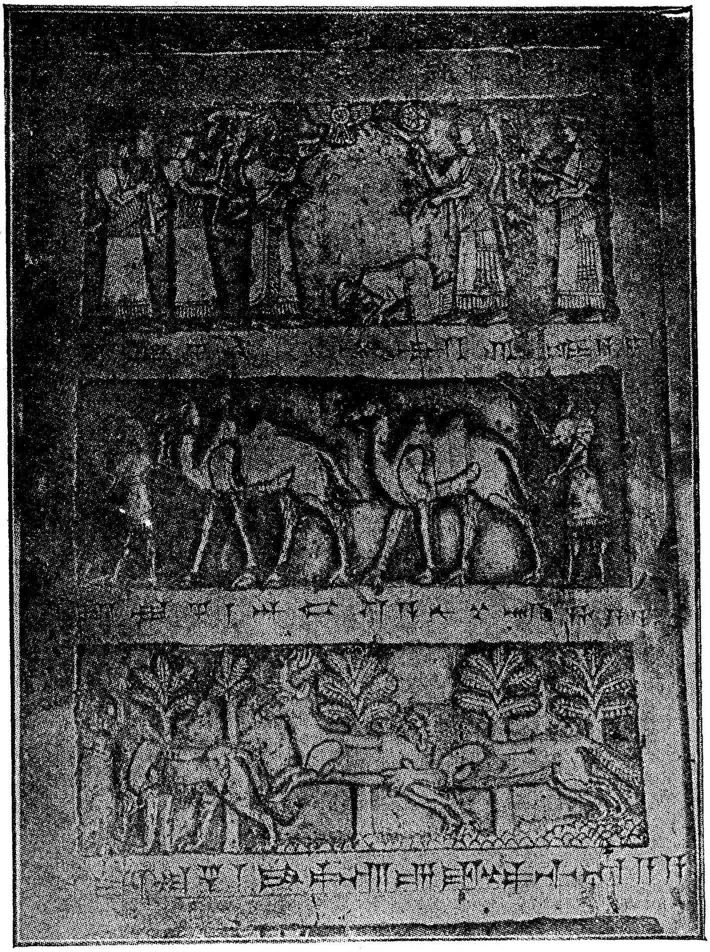

אינשריפט אויף דעם אָבעליסק פון קעניג שלמנאסר.
(אין דער אויבערסטער רייהע: יהוא פון ישראל פאַר'ן מלך אַשור.)

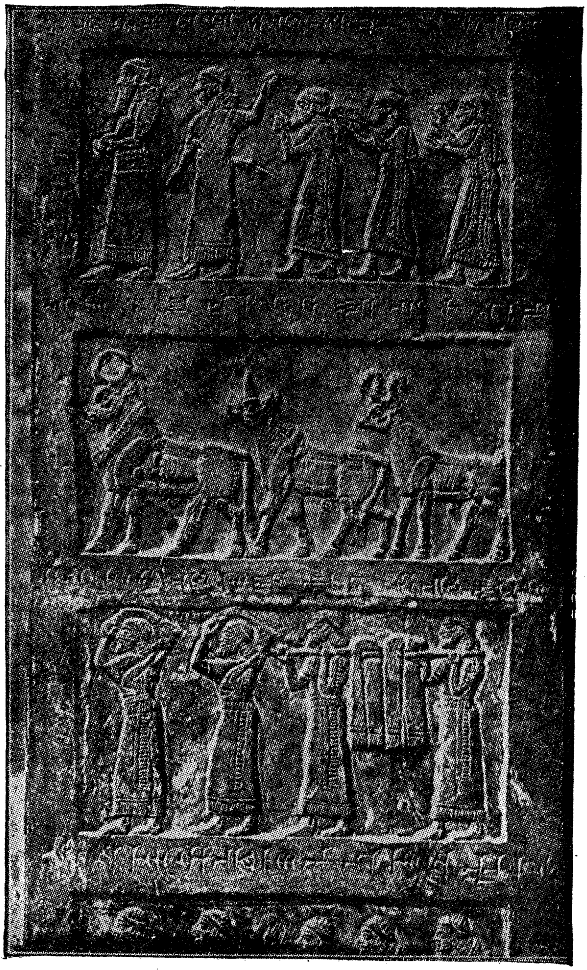

אינשריפט אויף דעם אָבעליסק פון קעניג שלמנאסר.
(אין דער אויבערסטער רייהע: אידען וועלכע ברייגגען טריבוט.)

מעער זיי בעזיגט און צוריקגענומען פון זיי אייניגע שטעדט. אין זיין צייט איז ווידער געוואָרען אַ שנאה צווישען יהודה און ישראל, ווי מיר וועלען עס ווייטער דערצעהלען. די פּראָפּאַגאַנדע פון די צוויי נביאים, אליהו און אלישע, האָט געהאַט דעם רעזולטאַט, דאָס עס איז ווידער אייננעפיהרט גע-וואָרען ביים גרעסטען טייל פון פאָלק דער נאַציאָנאַלער געטליכער דינסט, און דער איינפלוס פון פעניציען איז אין גאַנצען פערניכטעט געוואָרען.

דער יונגער קעניג פון יהודה, יהואש, האָט זיך געפונען די ערסטע צייט אונטער דעם איינפלוס פון די כהנים. ער האָט זיך גענומען רעפּאַרירען איי-ניגע טיילען פון בית המקדש, וועלכע זיינען פון אַלטקייט געוואָרען צו שוואַך. צו דיזען צוועק האָט ער געהייסען זאַמלען פון פאָלק נדבות. אין זיין צייט האָט חזאל געוואָלט מאַכען אַ אָנפאַל אויף יהודה, אָבער יהואש האָט איהם געגעבען אַ גרויסע סומע גאָלד און זילבער פון די אוצרות פון בית המקדש, און יענער האָט צוריקגעטרעטען פון ירושלים. נאָך דעם טויט פון כהן גדול יהוידע איז יהואש איבערגעגאַנגען אויף די זייט פון דער וועלטליכער פּאַרטיי, וועלכע איז ניט געווען צופרידען מיט דער שטרענגער פאָלקס-רעליגיאָן. ז כ ר י ה, דער זוהן פון כהן גדול יהוידע, האָט געמאַכט דעם קעניג ביטערע פאָרווירפען, און דיזער האָט געהייסען ערמאָרדען זכריה'ן אין בית המקדש. דאָס האָט שרעקליך אויפגערייצט דאָס פאָלק געגען איהם און צוויי פון זיינע הויף-לייט האָבען איהם ערמאָרדעט אין זיין שלאָפצימער (808).

זיין נאָכפאָלגער א מ צ י ה (808—792 פ. קר.) האָט זיך געוואָלט אויסצייכנען מיט נצחונות אין מלחמות און האָט זיך גענומען צונטערוואַרפען צוריק אונטער זיין יאָך די אדומים, וועלכע זיינען געוואָרען זעלבשטענדיג אין דער צייט פון דער רעגירונג פון יהורם. איהם איז ווירקליך געלונגען צו ברייננען זיי איבער-אַ-ניים אונטער דעם יאָך פון יהודה. דאָס האָט איהם געגעבען מוט אַרויסצוגעהן אין שטרייט מיט יהואש מלך ישראל, אָבער דאָ האָט ער געכאַפּט אַ מפּלה. ער זעלבסט איז געפאַנגען געוואָרען און די אַרמעע פון יהואש האָט אָנגעהויבען צו באָמבאַרדירען די פעסטונגען פון ירושלים. די איינוואוינער פון דער בעלאַגערטער ירושלים האָבען איהם געגעבען אַ גרויסע סומע גאָלד פון די אוצרות פון בית המקדש און יהואש האָט אמציה'ן בעפרייט און האָט צוריקגעטרעטען פון ירושלים. דאָס פאָלק איז געוואָרען שטאַרק אויפגערייצט אויף אמציה'ן פיר די ליידען, וואָס ער האָט זיי פער-שאַפט, און מען האָט איהם ערמאָרדעט.

די לאַנג-יעהריגע רעגירונג פון אמציה'ס זוהן ע ו ז י ה אָדער ע ז ר י ה (792—754 פ. קר.) האָט פערשאַפט דעם לאַנד גרויסע נצחונות איבער די

בענאַכבאַרטע פעלקער און פיעל רייכטום אין לאַנד. דאָס ערסטע, וואָס ער האָט געטאָן, איז געווען צו בויען פיעלע פעסטונגען אויף די גרענצען פון לאַנד און צו פערגרעסערן און פערשטאַרקען די אַרמעע. נאָכדעם האָט ער פערפיהרט אַ שטרייט מיט די אדומים און האָט זיי איבער־אַ־ניים אונטער־יאָכט. נאָך די אדומים האָט ער שטאַרק צוקלאַפּט די פּלשתים און האָט פון זיי אָפּגענומען אייניגע שטעדט, צווישען וועלכע עס איז אויך געווען די שטאָדט אשדוד. ער האָט צוריקגעבראַכט אונטער דער הערשאַפט פון יהודה די שטאָדט אילת, וועלכע איז געשטאַנען ביים ברעג פון ים סוף, און האָט דורך דעם בעניית דעם מסחר מיט אינדיען און אַראַביען, וועלכער איז אָפּגעהאַקט געוואָרען נאָך יהושפט׳ס טויט. דאָס לאַנד איז דערפון געוואָרען שטאַרק רייך און דאָס פאָלק האָט געפיהרט אַ גליקליכעס לעבען.

אָבער עס האָבען זיך אין זיין צייט אויך געטראָפען גרויסע אונגליקען. אַ גרויסע ערד־ציטערניס האָט רואינירט שטעדט מיט מענשען, און היישערי־קען און טריקענים האָבען אָנגעמאַכט גרויסע חורבנות אין דאָרפישען לעבען. אין דער צווייטער העלפט פון עוזיה׳ס רעגירונג האָט זיך געמאַכט אַ צו־זאַמענשטויס צווישען איהם און די כהנים. איהם האָט זיך פערוואָלט צו רויכערן זיין קטורת אין בית המקדש. די כהנים האָבען איהם ניט דערלאָזען. ער האָט אָבער ניט געוואָלט צוריקטרעטען פון זיין בעשלוס. אַ זאָגע דער־צעהלט, דאָס ער איז אויף׳ן אָרט געוואָרען אויסזעציג (מצורע) און האָט גע־מוזט אַרויס פון טעמפּעל און פערברייגגען זייגע לעצטע יאָהרען פערשלאָסען און אָפּגעזונדערט פון מענשען, און זיין זוהן יותם האָט געפיהרט די מלוכה (754—739 פ. קר.). יותם האָט פאָרטגעזעצט די פּאָליטיק פון זיין פאָטער. ער האָט בעפעסטיגט ירושלים און האָט אונטערגעוואָרפען די אדומים. אָבער צו ענדע פון זיינע יאָהרען האָט יהודה צוזאַמען מיט אסיריען אָנגעהויבען צו ליידען שטאַרק פון די אָנפאַלען פון דעם אסירישען קעניג תגלת־פּלאסר דעם 3טען (745 פ. קר.).

דאָס רייך פון די עשרת השבטים איז געוואָרען זעהר מעכטיג אין דער צייט פון דער רעגירונג פון דעם פערטען קעניג פון דער דינאַסטיע יהוא, ירבעם דעם 2טען (782—745 פ. קר.). דיזער מעכטיגער קעניג האָט געשטריטען מיט די אַראַמעער און האָט געהאַט איבער זיי גרויסע נצחונות. ער האָט אָפּגענומען צוריק די שטאָדט, וואָס זיי האָבען אין פרי־הערדיגע צייטען צוגענומען פון די אירען, און די מלוכה פון ישראל איז גע־וואָרען אין זיין צייט זעהר גרויס — פון לבנון ביז דעם ים המלח. דער האַנדעל איז געווען אין אַ זעהר בליהענדען צושטאַנד און צווישען די רייכע

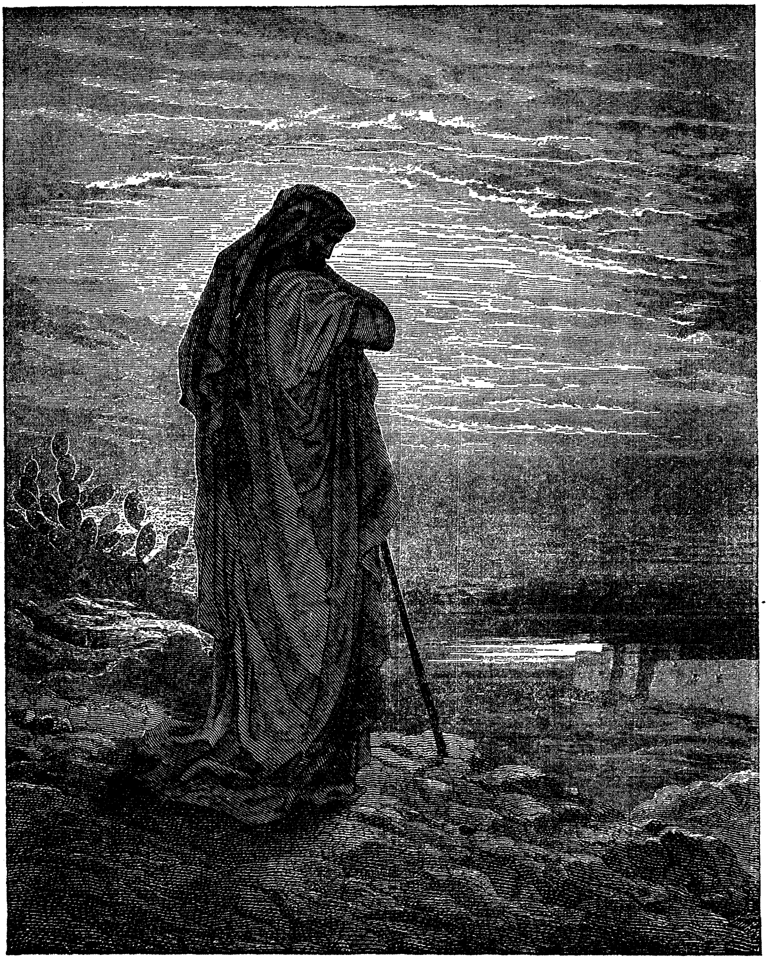

עמוס.

נאך דארע.

אין פאָלק האָט זיך ענטוויקעלט אַן אונגעוועהנליכער לוקסוס. ווי געוועהנ־ליך האָט זיך צוזאַמען מיט'ן רייכטום פערברייטעט אָרימקייט אין דער אונטערער קלאַס פון פאָלק, וועלכע די רייכע האָבען שרעקליך עקספּלואַטירט און גרויזאַם בעהאַנדעלט. די רעגירונג מיט די ריכטער זיינען געווען אויף דער זייט פון די רייכע און דאָס פאָלק האָט געליטען. ניט בעסער איז עס געווען מיט דעם צושטאַנד פון דער רעליגיאָן. דער הויפּט־טעמפּעל (מקדש מלך) איז געווען אין בית־אל; די גייסטליכע האָבען געפיהרט אַ זעהר פער־דאָרבענעם לעבען און האָבען גענעבען דעם פאָלק אַ שלעכטען ביישפּיל. עס האָבען זיך געפונען אין פיעלע ערטער טעמפּלען פיר דעם בעל און עשתרות מיט זייער העסליכען און שמוציגען קולט.

געגען דיזען טרויעריגען צושטאַנד פון פאָלק איז אַרויס דער **נביא עמוס**. ער איז געבאָרען געוואָרען אין דער שטאָדט תקוע אין לאַנד יהודה און האָט זיך בעשעפטיגט מיט פיה־צוכט. ער איז אָבער אַוועק פון זיין לאַנד נאָך בית־אל און האָט דאָרט אָנגעהויבען צו האַלטען פייערדיגע רעדעס געגען דעם פערדאָרבענעם לעבען אין ישראל. ער האָט מיט זיינע רעדעס געפּייערט געגען דער רעגירונג, געגען די גייסטליכע און איבערהויפּט געגען די פערדאָרבענע פון די רייכע קלאַסען. דער כהן גדול פון בית־אל, אמציה, האָט פון איהם געפאָדערט, אַז ער זאָל פערלאָזען דאָס לאַנד ישראל און זאָל האַלטען זיינע רעדעס אין לאַנד יהודה. עמוס האָט איהם געענטפערט, דאָס ער איז ניט קיין פּראָפעסיאָנעלער נביא, ער איז ניט געווען פאַרברייטעט פיר נביאות, אָבער ווען דער געטליכער רוף פאָדערט פון איהם צו זאָגען מענ־שען אָפען זייערע פערדאָרבענהייטען, קען ער זיך דערפון ניט ענטזאָגען. עמוס איז געווען פון די ערסטע נביאים, וועלכע האָבען אָנגעהויבען מיט זייער פּראָפעטישער רעדע־קראַפט צו פיהרען דאָס פאָלק אויף אַ וועג פון הויכער מאָראַל. הגם דאָס לאַנד יהודה האָט אויך געליטען פון צולאָזענקייט, אָבער דאָרט איז עס ניט געקומען צו אַזאַ שטופע ווי אין לאַנד ישראל, און דערי־בער האָבען די ערסטע נביאים אָנגעווענדט זייער טעטיגקייט מעהר אין ישראל איידער אין יהודה.

ט. דער אונטערגאַנג פון דעם קעניגרייך ישראל. (745—720 פ׳ קר׳)

ירבעם דער 2טער האָט לאַנג געהערשט אין לאַנד ישראל. אין דער צייט פון זיין הערשאַפט האָט דאָס לאַנד ישראל געהאַט רוה און האָט גע־בליהט. אָבער נאָך זיין טויט (745 פ. קר.) האָבען זיך אָנגעהויבען אין לאַנד גרויסע אונרוהען. זיין **זוהן** זכריה האָט רעגירט ניט מעהר ווי אַ האַלב

יאָהר. איינער שלום (שאַלום), וואהרשיינליך א מיליטערישער בעאַמטער, האָט איהם ערמאָרדעט און האָט פערכאַפּט דעם טראָן. אזוי האָט אויך די דינאַסטיע יהוא געענדיגט טראַגיש איהר עקסיסטענץ נאָך 100 יאָהר, זינט איהר ערסטער גרינדער איז געוואָרען הערשער. אָבער אויך דער נייער דיקטאַטאָר האָט ניט לאַנג עקסיסטירט. געגען איהם האָט געמאַכט אַן אויפשטאַנד איינער מנחם בן גדי (גאַדי) פון תרצה און ער איז געוואָרען קעניג. מנחם האָט געהאַט געגנער און עס האָט געהאַלטען, אז עס זאָל אויסברעכען א בירגער־קריג. אָבער אין יענער צייט איז אשור אַרויס צו בעהערשען גאַנץ אַזיען און האָט אָנגעפאַנגען פון מערב־אַזיען. דער שיקזאַל פון אַלע פעלקער אין יענע לענדער איז דאַן געלעגען ניט אין זייערע אייגענע הענט, נאָר אין די הענט פון אשור. נאָך דעם, ווי אשור האָט בעזיגט בבל און פּרס, האָט זי זיך גענומען צו די קליינע קעניגרייכען אין מערב־אַזיען אום צו מאַכען זיך א וועג צו מצרים. נאָך דעם ערסטען זיג פון תגלת־פּלאסר דעם 3טען איבער ארם האָבען פיעלע פון די קעניגען פון מערב־אַזיען זיך דערשראָקען פאַר דער גרויסער און שטאַרקער מאַכט פון אשור און זיינען געוואָרען איהרע וואַסאַלען און האָבען איהר געצאָהלט טריבוט. צווישען די קעניגען, וואָס האָבען געבראַכט טריבוט, איז אויך געווען מנחם, דער קעניג פון ישראל — אזוי ווערט דערצעהלט אין די פּלאַטען פון אשור געשריבען אין קייל־שריפט, וואָס די פאָרשער האָבען אין די נייערע צייטען געפונען אַרום נינוה. מנחם האָט געגעבען צום קעניג פון אשור אַן אונגעהייערע סומע זילבער, אז ער זאָל צורוה לאָזען דאָס לאַנד ישראל און זאָל איהם העלפען זיך בעפעסטיגען אויף׳ן טראָן און בעשיצען איהם פון זיינע געגנער. אום צו קענען שאַפען די גרויסע סומע האָט מנחם אַרויפגעלעגט אויף יעדען בירגער אַן אָפּצאָהל פון 50 שקל זילבער, און אזוי האָט ער צוזאַמענגעזאַמעלט 1,000 ככר (טאַלענטען) זילבער און האָט עס געגעבען צו תגלת־פּלאסר׳ן אַלס אויסקויף־געלט.

מנחם האָט רעגירט אין ישראל 10 יאָהר און איז געשטאָרבען אין יאָהר 736 פ. קר. זיין זוהן פּקחיה האָט נאָר רעגירט 2 יאָהר און איז ערמאָרדעט געוואָרען אין א פערזאַמלונג, אין וועלכער דער הויפּט־אָנפיהרער איז געווען פּקח בן רמליהו, וועלכער האָט פערכאַפּט דעם טראָן. פּקח און זיין פּאַרטיי האָבען בעשלאָסען צו שאַפען א בונד פון פיעלע פעלקער אום צו ברעכען די מאַכט פון אשור און בעפרייען זיך פון איהר יאָך. ער האָט געשלאָסען א בונד מיט ארם און האָט געוואָלט אריינציהען אין דיזען בונד אויך אַנדערע לענדער, צווישען וועלכע ער האָט אויך גערעכענט יהודה

און מצרים. אין יענער צייט איז געווען דער נביא הושע, וועלכער האָט שוין אין דער צייט פון ירבעם דעם 2טען פאָרויסגעזאָגט דעם אונטערגאַנג פון לאַנד ישראל. ער האָט פאָרויסגעזאָגט דעם ביטערען סוף פון לאַנד, זע-הענדיג די אונאָרדנונג וואָס הערשט דאָרט, און די נאַרישע פּאָליטיק, וואָס די קעניגען פיהרען מיט זייער וואַרפען זיך אויף אַלע זייטען: זיי שליסען אַ בונד מיט אשור און אין דער זעלבער צייט מאַכען זיי שטילערהייט פערבינ-דונגען מיט מצרים. ער איז אויך געווען שרעקליך אויפגעבראַכט אויף די פערדאָרבענע זיטען פון פאָלק, אויף זייער רעליגיאָנס-דינסט, וועלכער איז געווען עהנליך צו דעם געטליכען דינסט פון בעל. דאָס אידישע פאָלק האָט ער בעטראַכט אַלס אַ ווייב, וואָס איז אונטריי איהר מאַן, וועלכער פערשאַפט איהר אַ גליקליכעס לעבען און זי זוכט פרעמדע מענער. ער ראָט דעם אידי-שען פאָלק צוריקקעהרען זיך צו גאָט און ניט דערלאָזען די קאַטאַסטראָפע, וועלכע איז אונפערמיידליך, ווען דאָס פאָלק וועט פאָרטזעצען צו פיהרען זיין פערדאָרבענעם לעבען.

אָבער די רעדעס פון דעם נביא הושע האָבען ניט געווירקט אויף די פיהרער פון פאָלק ישראל. פקח האָט געשלאָסען אַ בונד מיט רצין, דעם קעניג פון ארם, און האָט אויך געוואָלט צוציהען צום בונד דאָס לאַנד יהודה. דאַמאָלס האָט געהערשט אין יהודה דער קעניג אחז, דער זוהן פון יותם. אחז האָט ניט געוואָלט צושטעהן צום בונד און האָט בעשלאָסען צו ווערען בעסער אַ וואַסאַל פון אשור. די צוויי פערבינדעטע קעניגען, רצין און פקח, האָבען בעשלאָסען אַרונטערצוזעצען אחז'ן פון זיין טראָן און אַרויפזעצען איינעם פון זייער פּאַרטיי מיט'ן נאָמען בן-טבאל. דאָס האָט שטאַרק איינ-געשראָקען אחז'ן און פיעלע אַנדערע אין ירושלים. דערצו האָבען די אדומים געמאַכט אַ בונט געגען אחז'ן און האָבען צוריקגענומען די פּאָרט-שטאָדט אילת, וועלכע איז געשטאַנען ביים ברעג פון ים סוף און איז געווען דער הויפּט-פּונקט פון דעם אויסלענדישען האַנדעל פון יהודה. אום אַרויסצודרע-העז זיך פון דיזען טרויעריגען צושטאַנד האָט ער געשיקט שלוחים צום קעניג תגלת-פּלאסר מיט רייכע מתנות און האָט זיך אונטערוואָרפען אונטער זיין הערשאַפט און געבעטען הילף געגען ארם און ישראל. דעם קעניג פון אשור איז געווען געפעלען די אונטערוואָרפיגקייט פון אחז'ן, און ער האָט באַלד אונטערגענומען אַ פעלד-צוג געגען די צוויי פערבינדעטע, רצין און פקח. דאָס האָט געצוואונגען דיזע צוויי הערשער אויפצוגעבען זייער פּלאַן וועגען אַ שטרייט מיט יהודה און זיי האָבען זיך צוריקגעקעהרט צו זייערע לענדער אום צו בעשיצען זיך געגען תגלת-פּלאסר'ן. אָבער עס איז שוין געווען צו

שפּעט. ער האָט בעזיגט ארם און ערמאָרדעט רצין׳ען, און אַ גרויסען טייל פון די צעהן שבטים האָט ער פערטריבען אין די וויטע פּראָווינצען פון אשור (739 פ. קר.). דאָס אידישע פאָלק איז געווען זעהר אויפגעבראַכט אויף פקח׳ן, וויל צוליב זיין אויפשטאַנד האָט ער אויף זיי געבראַכט אַ גרוי- סען אונגליק. מיט דער אונצופרידענהייט פון פאָלק האָט זיך בענוצט הושע בן אלה. ער האָט ערמאָרדעט פקח׳ן און מיט דער הילף פון אשור איז ער געוואָרען קעניג איבער דעם רעסט פון די צעהן שבטים. צו- זעהענדיג דעם שיקזאַל פון די צעהן שבטים האָט אחז בעשלאָסען אונטערצו- וואַרפען זיך פריייוויליג אונטער דעם יאָך פון אשור. ער איז פּערזענליך אוועק נאָך דמשק, וואו תגלת־פלאסר איז דאַמאָלס געזעסען, און האָט איהם איבערגעגעבען מתנות און האָט זיך ערקלערט אַלס זיין וואַסאַל. אין דמשק האָט ער בעמערקט דעם געטליכען דינסט פון די אַסיריער. איהם איז זעהר געפעלען געוואָרען דער מזבח פון זייער טעמפּעל. ער האָט געשיקט אַ מאָדעל צום כהן גדול, אַז ער זאָל לאָזען מאַכען אַזאַ מזבח פיר דעם בית המקדש אין ירושלים. די פּאָליטיק פון אחז׳ן האָט געראַטעוועט דאָס קעניגרייך יהודה, אַז עס זאָל ניט זיין אונטערוואָרפען דעם זעלבען שיקזאַל ווי שומרון (מלכות ישראל). אין דיזען צושטאַנד איז אחז געשטאָרבען און זיין זוהן חזקיה איז אַרויף אויף׳ן טראָן (724 פ. קר.).

דער פאַל פון שומרון. אין דער צייט פון תגלת־פלאסר איז דאָס לאַנד פון די עשרת השבטים געווען רוהיג אונטער דעם יאָך פון אשור. אָבער באַלד נאָך זיין טויט (727), ווען שלמנאסר דער 4טער איז אַרויף אויף׳ן אַסירישען טראָן, האָבען פיעלע פון די קליינע קעניגרייכען פון וועסט־אַזיען געשלאָסען אַ בונד מיט׳ן צוועק אָראָפּצוואַרפען פון זיך דעם שווערען יאָך פון אשור. הושע בן אלה איז אויך געווען צווישען די פערבינ- דעטע. אָבער דאָס האָט געפיהרט צום שטורץ פון שומרון. שלמנאסר איז געקומען צו שומרון מיט אַ גרויסער אַרמעע און האָט בעלאַגערט די שטאָדט. 3 יאָהר האָט זיך שומרון געהאַלטען ביז זי איז ענדליך געפאַלען. הושע בן אלה איז אין יענער צייט שוין געווען איינגעשלאָסען אין געפּענגנים. ווען שומרון איז געפאַלען איז שוין שלמנאסר ניט געווען ביים לעבען און סרגון איז געווען דער קעניג פון אשור (721 פ. קר.). נאָך דעם, ווי שומרון איז געפאַלען, האָט סרגון פערטריבען די אידען אין די וויטע לענדער פון אשור, און אין שומרון האָט ער געבראַכט אַנדערע פעלקער פון זיינע אַזיאַטישע לענ- דער, און אַזוי האָט ער אויף אימער פערניכטעט דאָס לאַנד פון די צעהן שבטים. אַזוי קורץ ווערט דיזער וויכטיגער פאַקט דערצעהלט אין דער בי-

בעל. די אסירישע געשיכטע־שרייבער דערצעהלען וועגען דיזען פאקט מעהר אויספיהרליך. זיי דערצעהלען, דאס נאך דעם פאל פון שומרון האט סרגון איבערגעלאזען אין לאנד א שטאטהאלטער און האט ארויפגעלעגט א קאנטרי-בוציע אויף די איבערגעבליבענע אין לאנד. אבער מיט א יאהר שפעטער האט ער ענטדעקט א פערשווערונג געגען איהם. די אידען האבען זיך פער-אייניגט אין א בונד מיט אנדערע קליינע פעלקער אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם אראמעאישען קעניג אילובידי. דער סוף פון דיזען אויפשטאנד איז געוועזן, דאס די איבערגעבליבענע אידען זיינען אויך פערטריבען געווארען פון זייער לאנד אין די ווייטע לענדער פון אשור און דארט האבען זיי זיך אסימילירט מיט אנדערע פעלקער און פון זיי איז ניט געבליבען קיין זכר.

אנשטאט די ארויסגעטריבענע אידען פון מלכות ישראל האט סרגון בע-זעצט דאס לאנד מיט אנדערע פעלקער פון אשור, בבל, כותא און אנדערע. דיזע האבען זיך אסימילירט מיט די אידען, וואס זיינען פערבליבען אין זייער לאנד: זיי האבען איינע פון די אנדערע איבערגענומען זיטען און מנהגים, אויך רעליגיעזע בעגריפען, און פון זיי איז מיט דער צייט אויסגעוואקסען א נייעם פאלק, וועלכעס איז בעוואוסט אונטער׳ן נאמען שומרונים (סא-מאריטאנער), ווייל זיי זיינען געווארען בירגער פון דעם לאנד, וואס האט גע-טראגען דעם נאמען שומרון. עס איז דא א גרונט צו רעכנען, דאס א גרויסער טייל פון דעם נארדליכען קעניגרייך, מלכות עשרת השבטים, האט עמיגרירט נאך יהודה און האט זיך פעראייניגט מיט די אידען פון יענעם לאנד; דאס האט מיט א מאל פערגרעסערט און פערשטארקט דאס אידישע פאלק און האט איהם געגעבען די מעגליכקייט צו עקסיסטירען נאך 150 יאהר אלס א זעלבשטענדיגעם פאלק, און נאכהער אלס אידישע נאציאן. די נארדליכע אידישע מלוכה, אדער מלכות עשרת השבטים, האט עקסיסטירט אן ערך 200 יאהר.

אין יענער צייט איז געוועזן דער גרעסטער אידישער נביא **ישעיה**. ער האט געהערט, ווי עס שיינט, צו דער העכסטער אידישער אריסטאקראטיע און האט געהאט א גרויסען צוטרעט צום קעניגליכען הויף. ער איז געוועזן א גרויסער חכם, א גרויסער פאעט, און א טיכטיגער פאליטיקער. ער איז געוועזן שטארק געגען דער פאליטיק פון אחז׳ן, וועלכער האט געזוכט שוץ געגען די קעניגען רצין און פקח ביי תגלת־פלאסר, דעם קעניג פון אשור. ישעיה האט גוט פערשטאנען די וועלט־פאליטיק פון יענער צייט און האט פארויסגעזעהען, דאס דיזע צוויי קעניגען, וועלכע זיינען ארוים געגען דעם מעכטיגען תגלת־פלאסר, וועלען גיך האבען א מפלה, און אחז האט גארניט

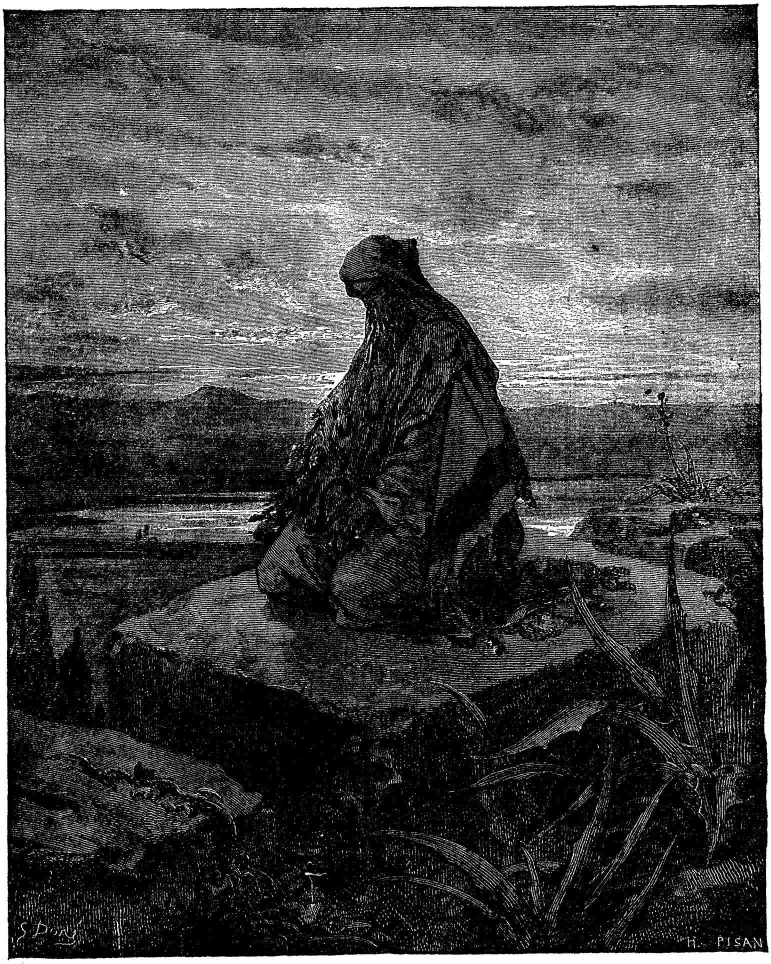

ישעיה הנביא.

נאך דארע.

וואס מורא צו האבען פאר זיי. ער האט דעריבער בערוהיגט אחז'ן, אז ער זאל ניט אונטערנעהמען קיין זאך און קוקען אויף די פאליטישע ענדערונגען, וואס די געטליכע פארזעהונג וועט ארויסברייינגען פון דיזע שטירמישע בע-וועגונגען פון די פעלקער. דער שטארקער וועט איינשלינגען דעם שוואכען, און וועט זיך מיט איהם דערוועדגען. גאנץ וועט בלייבען נאר דער, ווער עס וועט שטעהן פון ווייטען. ער האט געראטען אחז'ן, אז ער זאל פאר אשור'ן אויך ניט מורא האבען. „אשור", האט ישעיה געזאגט, „איז נאר א שטעקען אין גאט'ס האנט, צו פערניכטען די פערדארבענע פעלקער, אבער זיין סוף וועט אויך זיין אזוי טרויעריג, ווי עס איז געוועזען דער סוף פון אלע, וואס האבען געשטרעבט איינצושלינגען די וועלט". אחז האט אבער זיין ראט ניט אנגענומען און האט זיך גע'חנפ'עט צו אשור, האט נאכגעמאכט די פארמע פון געטליכען דינסט פון די אשורים, מיט זייערע זיטען און מנהגים. די מאראל אין יהודה איז געווארען שטארק פערדארבען, דער געצען-דינסט איז געווארען אנגענומען איבעראל, דאס פאלק האט זיך איבערגעגעבען צו לוק-סוס, צום פרעסען און זויפען, די פרויען האבען זיך געפוצט מיט אלערליי צירונגען, די ריכטער זיינען געווארען כאבארניקעס, קיין גערעכטיגקייט און געזעצליכקייט האט אין פאלק ניט עקסיסטירט. ישעיה איז ארויס מיט פייערדיגע רעדעס געגען דעם פערדארבענעם צושטאנד פון פאלק, א צו-שטאנד, וועלכער האט געמוזט פיהרען צו דער פערניכטונג פון יהודה, ווי דער זעלבער האט געפיהרט צו דער פערניכטונג פון מלכות ישראל. צום גליק פון יהודה איז נאך אחז'ן ארויף אויף'ן טראן פון יהודה דער קעניג חזקיה, דער זוהן פון אחז. דיזער קעניג חזקיה האט געגעבען דעם נביא ישעיה גוטע האפנונגען פיר דאס לאנד יהודה. ישעיה איז געווארען דער בעסטער ראט-געבער פון דיזען בעריהמטען קעניג, און דיזע צוויי גרויסע פערזענליכקייטען פון אידישען פאלק האבען איינגעפיהרט אין לאנד זעהר וויכטיגע רעפארמעס, וועלכע האבען פערשאפט דעם פאלק די מעגליכקייט צו עקסיסטירען 150 יאהר נאך דעם אונטערגאנג פון דער קעניגרייך ישראל.

י. דאס קעניגרייך יהודה אונטער דער הערשאפט פון אשור און בבל.

(720—586 פ. קר.)

די צייט, ווען חזקיה איז ארויף אויף'ן טראן, איז געוועזען זעהר אן אונ-רוהיגע. די מלכות שומרון איז אין גאנצען פערניכטעט געווארען פון דער מעכטיגער האנט פון אשור. אויך יהודה איז געוועזען אונטער'ן שווערען יאך פון אשור. אבער זי האט נאך עקסיסטירט אלס די „שארית ישראל", דער

איבערבלייב פון אידישען פאָלק, אויף וועלכען די נביאים האָבען געלעגט זייער גאַנצע האָפנונג. די רעליגיעזע מענשען פון יענער צייט האָבען אין דעם געזעהען די געטליכע השגחה, וואָס ירושלים, די הייליגע שטאָדט, מיט דער קליינער מלוכה יהודה זיינען געבליבען אונבעשעדיגט פון דעם גרויסען מעכטיגען האַמער, פון אשור, וועלכער האָט צוריבען אויף אַש גאַנצע שטאַרקע קעניגרייכען. די דינאַסטיע דוד איז פערהייליגט געוואָרען אין די אויגען פון פאָלק, וועלכעס האָט געלעגט גרויסע האָפנונגען אויף דעם יונגען קעניג חזקיה.

חזקיה, ווי עס שיינט, איז ערצויגען געוואָרען אונטער דעם איינפלוס פון די נביאים, און דעריבער איז זיין רעגירונג געווען זעהר פערשיידען פון דער רעגירונג פון זיין פאָטער אחז. ער איז געווען מיט לייב און זעעלע איבערגעגעבען צו די שטרעבונגען פון דער נאַציאָנאַלער פאַרטיי, און איז געווען שטאַרק געגען דער אַסירישער פאַרטיי מיט איהר נייגונג צום אויסלענדישען גלאַנץ און קולט. די הויפּט אויפגאַבע פון זיין רעגירונג איז געווען צו הערשטעלען אין ירושלים דעם געטליכען דינסט אין דעם גייסט פון די נביאים, און בעפרייען דאָס פאָלק פון דעם יאָך פון אשור. איהם איז ווירקליך געלונגען אויסצורייניגען דאָס לאַנד פון געצען־דינסט. ער האָט פערניכטעט אַלעס, וואָס האָט פערפיהרט דאָס פאָלק צום אַבערגלויבען, צווישען אַנדערעס האָט ער אויך פערניכטעט די קופּערנע שלאַנג, וואָס משה האָט געמאַכט אין מדבר, און וועלכע דאָס פאָלק האָט פערהייליגט; ער האָט פערוועהרט די היימישע במות, וואו יעדער רייכער מאַן האָט זיך געהאַט זיין אייגענעם מזבח און האָט מקריב געווען קרבנות צו וועלכען גאָט איהם האָט זיך געוואָלט. ער האָט אָנגעווענדט אַלע מיטלען צוציהען צו יהודה דעם רעסט פון די עשרת השבטים, וועלכע ער פלעגט איינלאַדען אויף אידישע ימים טובים צו קומען אין ירושלים און פייערן צוזאַמען די הייליגע היסטאָרישע טעג.

פיעל האָבען איהם געהאָלפען אין זיינע אונטערנעהמונגען די נביאים און איבערהויפּט דער גרויסער נביא ישעיה, וועלכער איז געווען זיין הויפּט ראַטגעבער אין זיינע רעליגיעזע רעפאָרמעס און אין זיינע פּאָליטישע שטרעבונגען. חזקיה האָט אָבער געהאַט פיעלע געגנער אין דער פאַרטיי, וועלכע איז געווען אונצופרידען מיט דעם שטרענגען רעליגיעזען און מאָראַלישען לעבען אין גייסט פון די נביאים; זיי האָט געצויגען צום פריילעכען לעבען אונטער דעם איינפלוס פון דעם היידנישען קולט, צו וועלכען זיי זיינען געווען געוועהנט פון די צייטען פון אחז. דיזע אַנטי־נאַציאָנאַלע פאַרטיי האָט איהם

פיעל געשטערט אין זיינע רעליגיעזע רעפאָרמעס און איז איהם אויך געשטאַנען אין וועג אין זיינע פּאָליטישע שטרעבונגען. אָן דער שפּיץ פון דיזער פּאַרטיי איז געשטאַנען דער מיניסטער פון קעניגליכען הויף ש ב נ א. געגען איהם איז ישעיה אַרוים מיט זיינע פייערדיגע רעדעס און האָט געבראַכט דערצו, דאָס ער, שבנא, איז אַרונטערגעזעצט געוואָרען פון זיין אַמט, וועלכעס עס האָט פערנומען אַן עכטער נאַציאָנאַליסט א ל י ק י ם ב ן ח ל ק י ה ו.

פינף און צוואַנציג יאָהר האָט יהודה געליטען פון דעם יאָך פון אשור. דער פאַל פון שומרון האָט אָבער אַלעמען אַזוי שטאַרק אָנגעשראָקען, דאָס קיינעם איז אויף די געדאַנקען ניט אַרויף צו מאַכען אַן אויפשטאַנד געגען דיזער שטאַרקער מאַכט. מיט דער צייט אָבער איז דער שרעק פאַר אשור געוואָרען שוואַכער און די אונצופרידענהייט מיט דעם יאָך פון אשור איז שטאַרקער געוואָרען. עס האָט זיך אין יהודה געבילדעט אַ פּאַרטיי, וועלכע האָט אַגיטירט צו מאַכען אַן אויפשטאַנד געגען אשור. צו יענער צייט האָבען די פּלשתים פון אשדוד געמאַכט אַ בונד מיט איינינע קליינע קעניגרייכען פון מערב־אַזיען אום אַרויסצוטרעטען געגען אשור. דערביי האָבען זיי גערעכענט, דאָס עגיפּטען וועט זיי העלפען. דאָס האָט צוגעגעבען דער קריגס־פּאַרטיי אין יהודה מוט צו אַגיטירען, אַז יהודה זאָל צושטעהן צום בונד געגען אשור. אָבער דער נביא ישעיה איז געווען שטאַרק געגען דעם. עס האָט זיך אויסגעלאָזען, דאָס דער נביא האָט בעסער פערשטאַנען דעם פּאָליטישען צושטאַנד. אשדוד איז געפאַלען און עגיפּטען איז געשטאַנען פון דער ווייטען און האָט די פערבינדעטע קיין הילף ניט געגעבען.

אַרום יענער צייט איז סרגון ערמאָרדעט געוואָרען און בבל האָט בעשלאָסען צו בעפרייען זיך פון דעם יאָך פון אשור און ווערען זעלבשטענדיג. מ ר ו ד ך ב ל א ד ן, דער קעניג פון בבל, האָט געמאַכט אַ בונד מיט די קליינע מלוכות פון סיריען און פּאַלעסטינאַ און האָט געשיקט אַ געזאַנדטשאַפט אויך צו חזקיה'ן, אַז ער זאָל זיך בעטייליגען אין דעם אויפשטאַנד געגען אשור. חזקיה'ן איז דער פאָרשלאַג געפעלען געוואָרען, און ער האָט זיך ענטזאַגט צו זיין מעהר אַ וואַסאַל פון אשור. דערווייל איז דער נאָכפאָלגער פון סרגון, ס נ ח ר י ב, געווען בעשעפטיגט מיט איינשטילען דעם אויפשטאַנד פון בבל ביי זיך אין לאַנד. חזקיה האָט געשלאָסען אַ בונד מיט מצרים, וועלכע האָט איהם פערשפּראָכען הילף געגען אשור. חזקיה האָט אויך געשלאָסען אַ בונד מיט צידון און צור (פעניציען) און איינינע אַנדערע קליינע מלוכות. ער איז געשטאַנען אָן דער שפּיץ פון דיזען פער־

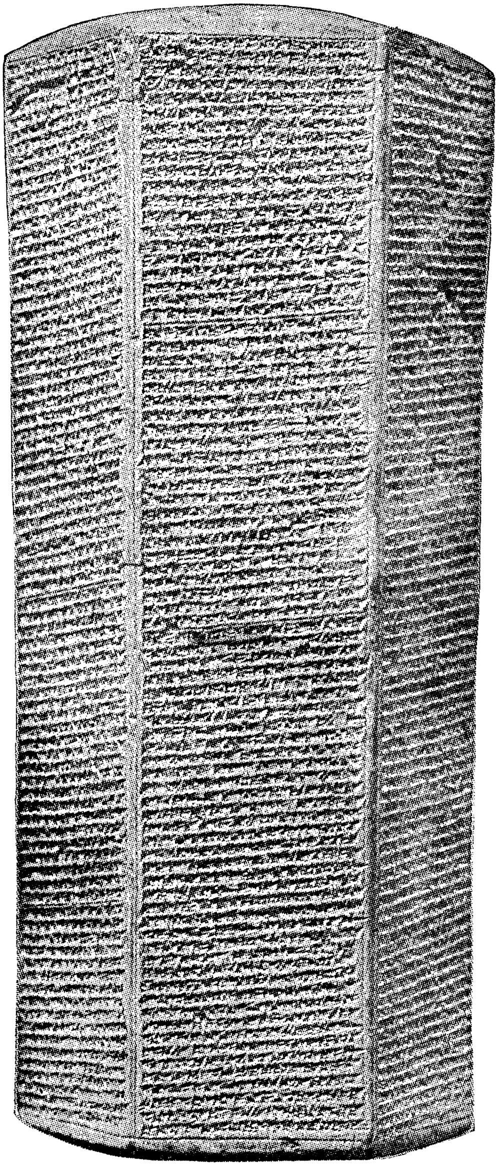

לעהמענער צילינדער פון סנחריב מלך אשור.

(אין דער אינשריפט ווערט בעריכטעט ווי סנחריב האָט בעלאַגערט הזקיהו מלך יהודה אין ירושלים.)

באנד. איינער פון די הערשער אין עקרון, מיט'ן נאָמען פּאַדי, האָט ניט געוואָלט צושטעהן צום בונד, האָבען איהם די אַריסטאָקראַטען איבערגעגעבען צו חזקיה'ן, און דיזער האָט איהם אַריינגעוואָרפען אין געפעננגנים. דיזע איינצעלהייטען לעזען מיר אויף דעם לעהמענעם צילינדער פון סנחריב, וועל־כען די אסיראָלאָגען האָבען געפונען.

נאָך דעם, ווי סנחריב איז פערטיג געוואָרען מיט בבל, איז ער אַרויס אין אַ פעלד־צוג געגען מצרים. די עיגפּטער זיינען אַרויס געגען איהם. ביי דער שטאָדט אלתקה איז געקומען צו אַ צוזאַמענשטויס, און די עגיפּטער האָבען געהאַט אַ מפּלה. נאָכדעם האָט סנחריב בעזיגט אויך צור און צידון. די פלשתים האָבען זיך באַלד אונטערגעגעבען. דאַן האָט זיך סנחריב גענומען צו יהודה. ער האָט אין אַ קורצער צייט איינגענומען כמעט אַלע פעסטונגען אין יהודה און איז שוין געווען ניט ווייט פון ירושלים. חזקיה האָט אָנגע־הויבען ציטערן פאַר'ן רעזולטאַט און האָט געשיקט צו סנחריב'ן אַ גרויסע סומע גאָלד און זילבער (30 ככר גאָלד און 3,000 ככר זילבער) און האָט איהם פערשפּראָכען זיין אונטערטעניגקייט. מעהר איינצעלהייטען וועגען דעם געפינען זיך אויף דעם דערמאָהנטען צילינדער פון סנחריב'ן.

סנחריב האָט געלאָזען צורוה יהודה. חזקיה האָט אָנגעהויבען שטאַרקער בעפעסטיגען ירושלים, ער זאָל זיך קענען פערטיידיגען אין פאַל, ווען אשור וועט ווידער וועלען בעפאַלען יהודה. סנחריב האָט עס אָנגענומען אַלס אַ בעוויז, דאָס חזקיה דענקט וועגען אַ נייעם אויפשטאַנד. ער האָט געשיקט אַ געזאַנדטשאַפט צו חזקיה'ן מיט דער פאָדערונג, אַז ער זאָל זיך אין גאַנצען אונטערוואַרפען אונטער איהם. דער שר המשקים פון סנחריב'ן, ר ב ש ק ה, האָט געהאַלטען פאַר'ן פאָלק אַ זעהר בעליידיגענדע רעדע, אין וועלכער ער האָט שטאַרק אָנגעגריפען דעם קעניג חזקיה און איבערהויפּט גאָט, וועלכען אידען עהרען און גלויבען אין איהם. חזקיה איז געוואָרען זעהר ענטמוטיגט. ער האָט זיך געווענדט צום נביא ישעיה פרעגען זיין עצה. דיזער נביא, וועל־כער איז פריהער געווען געגען אַ בונד מיט אַנדערע פעלקער געגען אשור, האָט געראַטען חזקיה'ן צו פערטיידיגען זיך מיט אַלע מיטלען געגען דעם בי־טערסטען שונא פון פאָלק, וועלכער האָט געפאָדערט, דאָס די אידען זאָלען פערלאָזען זייער הייליגעס לאַנד און זיך בעזעצען אין אַן אַנדער לאַנד, וועל־כעס ער וועט זיי געבען אין איינער פון זיינע ווייטע פּראָווינצען. דערביי האָט ער איהם געזאָגט נביאות, דאָס סנחריב וועט האָבען אַ מפּלה. באַלד האָט סנחריב דערהערט, דאָס תרהקה, דער קעניג פון כוש, איז אַרויס געגען איהם מיט אַ גרויסער אַרמעע. סנחריב האָט געמוזט אָפּטרעטען פון ירושלים

און געהן געגען עגיפטען. אבער אין א גאנץ קורצער צייט האט מען דער־הערט, אז עס האט אויסגעבראכען אין דער אסירישער ארמעע א שרעקליכע מגפה און אין איין נאכט זיינען צושטארבען 185,000 מאן. אין עגיפטען האט מען דערצעהלט, דאס אן אונגעהייערע מאסע מייז האבען פערניכטעט די אמוניציע פון דער אסירישער ארמעע. סנחריב האט זיך געמוזט צוריק־קעהרען אין זיין לאנד, וואו עס האט דערווייל אויסגעבראכען געגען איהם אן אויפשטאנד פון די באבילאניער, און יהודה איז גערעטעט געווארען, ווי ישעיה האט פארויסגעזאגט. דיזע ישועה האט פערשטארקט דעם רעליגיע־זען גייסט פון אידישען פאלק און האט געהייבען דעם מוט פון דער נאציא־נאלער פארטיי. די שטעדט, וואס סנחריב האט חרוב געמאכט, זיינען אין א קורצער צייט צוריק אויפגעבויט געווארען, און דאס פאלק האט אנגעהויבען צו געניסען די רוה, וועלכע האט איהם אזוי לאנג געפעהלט.

דער גרויסער נביא ישעיה איז געווען די רעכטע האנט פון קעניג חזקיה און האט איהם בעגייסטערט מיט זיינע אידעאלען. ישעיה האט געקוקט מיט גרויס פעראכטונג אויף די פיזישע מאכט פון א פאלק, וועלכעס האט געמאכט זיין אויפגאבע צו פערניכטען פעלקער, וואס זיינען שוואכער פון איהם, ווי וועלף פערניכטען די שוואכע שאף. די פרינציפען פון א פאלק דארפען לויט איהם זיין גערעכטיגקייט און גלייכהייט; דער אידעאל פון אן עכטען גאט־געפעלינגען קעניג דארף זיין אפצושאפען דעם אונטערשייד פון קלאסען, עס זאלען ניט זיין קיין שטארקע און קיין שוואכע. קיינער זאל ניט וועלען און ניט קענען טאן שלעכטס איינער דעם אנדערען (לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי). מלחמות זאלען אין גאנצען אפגעשאפט ווערען, די געוועהר זאלען פערוואנדעלט ווערען אין ניצליכע אינסטרומענטען פיר פעלד־ארבייט און ווייגגערטנער. אחז צווייפעל איז דאמאלס געווען א גאנצע פארטיי, וואס האט געשטרעבט צו פערווירקליכען די אידעאלען פון דיזען גרויסען נביא. אין דעם זעלבען גייסט האט אין יענער צייט פראפעצייהעט דער נביא מיכה המרשתי (פון מרשה). ער האט געברויכט אין אייניגע שטעלען פון זיינע נבואות די זעלבע אויסדרויקען, וואס ישעיה האט געברויכט.

ליידער האט דאס פאלק ניט גענוג פערשטאנען די גרויסקייט און וויכ־טיגקייט פון דיזע הייליגע אידעאלען. ווען חזקיה איז געשטארבען (690 פ. קר.) האט ער איבערגעלאזען א זעהר יונגען זוהן, מ נ ש ה, וועלכער איז אריינגעפאלען צו ערציהער, וואס זיינען געווען פון אחז'עס צייטען מיט די שטרעבונגען פון יענע צייטען — נאכצוטאן די אויסלענדישע פעלקער און פעראכטען די נאציאנאלע אידישע אידעאלען. אין דיזער אטמאספערע איז

מנשה ערצויגען געוואָרען און איז אויסגעוואקסען א שרעקליכער רעאקציאָנער צו אַלע רעפאָרמעם פון חזקיה'ן.

אין אשור איז דערווייל סנחריב געשטאָרבען און זיין זוהן אסר-חדון איז אַרויף אויף'ן טראָן. דיזער האָט ווידער אונטערגענומען א פעלד-צוג געגען עגיפּטען, און איהם איז געלונגען איינצונעהמען א גרויסען טייל פון עגיפּטען און האָט דאָרט בעפעסטיגט די אַסירישע מאַכט. דיזער אומשטאַנד האָט אָפּגעשוואַכט ביים אידישען פאָלק דעם גלויבען אין דער מאַכט פון אידישען גאָט. מנשה'ן איז ניט שווער געווען צוריקצוקעהרען דאָס פאָלק צום היידנישען קולט פון דער צייט פון זיין זיידען אחז. ער האָט ווידער ערלויבט יעדען צו בויען אָן אייגענעם טעמפּעל מיט א במה (א פאַמיליען-מזבח) און דאָרט איינפיהרען א רעליגיאָנס-דינסט נאָך זיין וואונש. דאָס לאַנד איז באַלד געוואָרען פול מיט אַלערליי סאָרטען געצען-דינסט, מיט אויסגעלאַסענע פּריסטערינס, מיט כשוף-מאַכערס, זאָגאַר מיט מענשען-אָפּפער צום אָפּגאָט מולך.

די נאַציאָנאַלע פּאַרטיי מיט די נביאים אָן דער שפּיץ זיינען שרעקליך פערפאָלגט געוואָרען. ישעיה האָט שוין דאַמאָלס ניט געלעבט. א זאָגע דערצעהלט, דאָס מנשה האָט איהם ערמאָרדעט. צום אונגליק פון דעם לאַנד יהודה האָט מנשה געהערשט א זעהר לאַנגע צייט, כמעט א האַלבען יאָהר-הונדערט. נאָך מנשה'ס טויט (640 פ. קר.) איז זיין זוהן אמון געוואָרען קעניג, אָבער ער איז ניט געווען בעסער פון זיין פאָטער. דיזער איז ערמאָרדעט געוואָרען פון זיינע אייגענע דינער אין 2טען יאָהר פון זיין רעגירונג. זיין זוהן יאשיהו, וועלכער איז דאַמאָלס געווען אַלט 8 יאָהר, איז געווען זיין טראָן-פאָלגער (638—608 פ. קר.).

אין די ערסטע 10 יאָהר פון יאשיהו'ס רעגירונג זיינען די פירסטען פון יהודה געווען די רעגירער אין נאָמען פון יונגען קעניג. דאַמאָלס איז פאָרגעקומען א גאַנצע איבערקעהרעניס אין דער פּאָליטיק פון אָריענט. די עגיפּטער האָבען אָראָפּגעוואָרפען פון זיך דעם יאָך פון אשור. אין מעסאָפּאָטאַמיען (ארם נהרים) זיינען אייניגע פון די פעלקער, וואָס זיינען געווען אונטערוואָרפען אונטער אשור, געוואָרען אונאָפּהענגיג, און פון זיד-אָסט אייראָפּא האָבען זיך פערשפּרייט די ווילדע סקיטהען און האָבען חרוב געמאַכט גאַנצע לענדער, וואָס האָבען געהערט צו אשור. אויף פּאַלעסטינא און פעניציען האָבען שטאַרק געליטען פון די האַלב-ווילדע סקיטהען.

דער נביא פון יענער צייט, צפניה, האָט געזעהען אין דיזען ווילדען אָנפאַל פון די סקיטהען א גרויסע און זעהר וויכטיגע וועלט-איבערקעה-

רענים. ער האָט אין דעם געזעהען דעם אונטערגאַנג פון אשור און איהר הויפּטשטאָדט נינוה. ער האָט אָבער אויך פּאָרויסגעזעהען מעהר שלעכטע צייטען פיר יהודה, ווען גאָט וועט מיט זיין מעכטיגער האַנט פערניכטען דעם געצענדינסט אין יהודה. דיזע נבואה איז באַלד פערווירקליכט געוואָרען. די קעניגליכע פאַמיליע האָט זיך זעלבסט גענומען אויסרייניגען ירושלים פון די געצענדינערישע קולטען. די שוואַכקייט פון אשור איז געוואָרען קלאָר פיר יעדען, און דאָס האָט געמאַכט אַ גאַנצע איבערקעהרענים אין דעם רע-ליגיעזען גייסט פון פאָלק אין ירושלים. דער גלויבען אין דער מאַכט פון פרעמדע געטער האָט ביי זיי אויפגעהערט. זיי האָבען זיך אַ קעהר געטאָן צוריק צום נאַציאָנאַלען גאָט, צום גאָט פון זייערע עלטערן. די נאַציאָנאַלע פּאַרטיי מיט די נביאים האָבען געקראָגען די איבערמאַכט. אָן דער שפּיץ פון די נביאים פון יענער צייט איז געשטאַנען דער בעריהמטער נביא ירמיהו, פון די כהנים, וואָס האָבען געוואוינט אין דער שטאָדט ענתות, ניט ווייט פון ירושלים. ירמיהו האָט אָנגעהויבען צו זאָגען זיינע נביאות אין דעם 13טען יאָהר פון דער רעגירונג פון קעניג יאשיהו. ער איז נאָך דאַמאָלס געוועזען זעהר יונג און האָט נאָך ניט געהאַט דעם מוט, וואָס אַ נביא דאַרף האָבען אין זיין אַרויסטרעטען געגען די פערדאָרבענהייטען פון קעניגען און גרויסע אַריסטאָקראַטען, אָבער ביסלאַכוויז איז זיין מוט געוואַקסען און ער איז געוואָרען איינער פון די גרעסטע אידישע נביאים. זיין שפּראַך איז פול מיט טרויער און טרערען. זיינע ערסטע נבואות זיינען געזאָגט געוואָ-רען וועגען די סקיטהען און דעם חורבן, וואָס זיי וועלען אָנמאַכען אין דעם לאַנד יהודה. אונטער דעם איינפלוס פון די נביאים און זייער פּאַרטיי, ווי אויך פון פּאָליטישע אומשטענדען, האָט זיך אָנגעהויבען אין ירושלים אַ בע-וועגונג צו פערווירקליכען די נאַציאָנאַלע אידעאַלען און די נאַציאָנאַלע רע-ליגיאָן ווי זי איז געוועזען אין חזקיה׳ם צייטען. ערנסט האָט מען זיך גענומען צו דיזער אַרבייט ווען יאשיהו איז אַלט געוואָרען 18 יאָהר. דער יונגער קעניג האָט שטאַרק סימפּאַטיזירט מיט דיזער בעוועגונג. די ערסטע זאַך, וואָס ער האָט געטאָן, איז געוועזען, צו רעפאַרירען דעם בית המקדש, איבער-הויפּט די יעניגע טיילען פון איהם, וועלכע זיינען געוואָרען צו אַלט. ביים רעפאַרירען האָט מען אין איין צימער פון טעמפּעל געפונען אַ ספר, אין וועל-כען עס זיינען געוועזען פערשריבען פערשיידענע געזעצען און לעהרעס. דיזען ספר האָט מען פאָרגעלעזען פאַר דעם יונגען קעניג, און דאָס לעזען האָט אויף איהם געמאַכט אַ טיפען איינדרוק.

מען רעכענט, דאָס דער דאָזיגער ספר, וואָס מען האָט געפונען אין בית המקדש, איז געווען דער ספר דברים, אָדער „משנה תורה“, אין וועלכען עס געפינען זיך ווארנונגען צום אידישען פאָלק אין דער פאָרמע פון רעדעס, וואָס משה רבנו האָט גערעדט פאַר זיין טויט. דאָרט געפינען זיך אויך פאָרויסזאָגונגען, וואָס עס וועט טרעפען מיט'ן פאָלק, ווען עס וועט זיך אי־בערגעבען צו געצען־דינעריי און וועט איינפיהרען ביי זיך אין לאַנד פרעמדע קולטען מיט צויבעריי און אַנדערע אבערגלויבישע נארישקייטען. אַלערליי קראַנקהייטען, הונגער, שווערד און איבערהויפּט גלות וועלען זיין די רעזול־טאַטען פון דער שלעכטער אויפפיהרונג פון פאָלק אין נאָכטאָן פרעמדע פעל־קער. דיזער ספר איז פול מיט פאָדערונגען פון דער פערמעגליכער קלאַס צו שטיצען מיט אַלעם מעגליכען די אָרימע און בעדירפטיגע, איבערהויפּט אַ יתום, אַן אלמנה און אַ פרעמדען (אַ גר); ניט דריקען אַ בעל חוב, ווען ער איז ניט אין שטאַנד צו בעצאָהלען וואָס ער איז שולדיג; פון די ריכטער ווערט דערין געפאָדערט צו בעהאַנדלען יעדען און אַלעמען גלייך, ניט צו מאַכען קיין אונטערשייד אין געזעץ צווישען אַ בירגער און אַ פרעמדען, מען זאָל גוט און מיט יושר בעהאַנדלען אַרבייטער, ניט פערציהען זייער לוין זאָגאַר פון היינט אויף מאָרגען, און נאָך אַ גאַנצע רייהע פון סאָציאַלע געזע־צען, וועלכע זיינען געצילט צו פערגרינגערן דאָס לעבען פון דער בעדירפטי־גער קלאַס. אין דיזען ספר „משנה תורה“ ווערט קלאָר ערקלערט, דאָס די אידישע נאַציאָן איז ערוועהלט געוואָרען פון גאָט צו זיין אַלס זיין בעסטע נאַציאָן, ווייל די אידען זיינען מעהר פון אַלע אַנדערע פעלקער געניינט פון דער נאַטור און פון זייער אָפּשטאַמונג צו האַנדלען אין דער געזעלשאַפט לויט דיזע פאָרשריפטען.

אויסהערענדיג די ערהאַבענע רעדעס פון דעם גרויסען אידישען לעהרער, פון משה רבנו, איז יאשיהו געוואָרען זעהר טרויעריג. ער האָט איינגעזעהען, ווי וייט דאָס פאָלק האָט זיך דערווייטערט פון דיזער הייליגער לעהרע און פון איהרע פאָדערונגען. ער האָט יעצט פערשטאַנען, דאָס דער פאַל פון שומרון און די שוואַכקייט פון יהודה זיינען פאָלגען פון דער שלעכטער אויפ־פיהרונג פון אידישען פאָלק, און ער האָט שטאַרק מורא געהאַט, דאָס אויך יהודה וועט ענדליך אַזוי געשטראָפט ווערען ווי שומרון, און די גאַנצע תוכחה מיט אַלע איהרע קללות וועלען אויך טרעפען יהודה, ווי זיי האָבען געטראָפען די מלוכה פון די עשרת השבטים. ער האָט געשיקט צו דער נביאה חולדה פרעגען, אויב מען זאָל ווירקליך ערוואַרטען, דאָס דער סוף פון יהודה וועט זיין ניט בעסער פון שומרון. די נביאה האָט געענטפערט, דאָס דער אורטייל

פון לאנד יהודה איז שוין לאנג בעשטימט פון גאט, נאר ווייל יאשיהו איז א גאטס־פארכטיגער קעניג וועט דער אונגליק ניט טרעפען דעם פאלק אין זיינע צייטען. יאשיהו האט זיך א ביסעל בערוהיגט. ער האט צוזאמענגערופען די עלטסטע פון פאלק, האט זיי פארגעלעזען דעם ספר, וואס מען האט געפונען אין בית המקדש, און האט זיי פארגעשלאגען צו פאסען א בעשלוס, אז מען זאל פון היינט אן און ווייטער אפהיטען אלע געזעצען און פארשריפטען פון תורת משה. דאס פאלק האט איינגעשטימט, און מיט אלגעמיינע קרעפטען האט מען זיך גענומען אויסראמען אין לאנד דעם געצען־דינסט, דעם כשוף און אלע אנדערע אבערגלויבישע מנהגים. ער האט זאגאר אין בית־אל, א שטאדט, וואס האט געהערט צו דער מלוכה פון די עשרת השבטים, פערניכטעט דעם קולט פון גאלדענעם קאלב, וואס ירבעם בן נבט האט דארט איינגעפיהרט. דיזע רעפארמע פון יאשיהו'ן איז געווען די ערסטע, וועלכע האט אלס יסוד פון דער פאלקס־רעגירונג אנגענומען תורת משה אין דעם גייסט פון די נביאים. די תורה איז פון דאמאלס אן געווארען די נארמע פון אידישען נאציאנאלען לעבען, א קאנסטיטוציאן פיר דאס פאלק.

אין יאהר 626 פ. קר. איז געשטארבען דער לעצטער שטארקער קעניג פון אשור אסורדאניפאל, און תון דאמאלס אן האט די אסירישע מאכט אנגעהויבען ווערען שוואך. עס זיינען אפגעפאלען פון אשור'ס הערשאפט פערשיידענע פראווינצען. מדי און בבל זיינען געווארען זעלבשטענדיג. מיט דיזער שוואכקייט האט זיך בענוצט דער קעניג פון יהודה און האט פערכאפט איינינע פון די שטעדט פון שומרון, וועלכע זיינען געווען אונטער דער הערשאפט פון אשור, און האט דארט איינגעפיהרט דעם ריינעם אידישען קולט, ווי אין ירושלים. מען האט אין יהודה אנגעהויבען האפען צוריקצושטעלען די אידישע אימפעריע, ווי זי איז געווען אין דוד'ס צייטען. יאשיהו וואלט עס ווירקליך דורכגעפיהרט, ווען מצרים וואלט איהם ניט געשטערט דערין.

עגיפטען האט צוריק אנגעהויבען ווערען מעכטיג אין דער צייט פון קעניג פסאמעטיך. אונטער זיין זוהן, פרעה נ כ ה (594—609 פ. קר.), האט זי בעשלאסען צו בענוצען זיך מיט דער שוואכקייט פון אשור און צוריק ווערען די הערשערין פון סיריען, וועלכע אשור האט פון איהר אפגענומען. יאשיהו האט אבער מורא געהאט, דאס ווען עגיפטען וועט בעהערשען סיריען, וועט זי נאכהער וועלען אויך יהודה אונטערוואארפען אונטער איהר יאך. דעריבער איז ער ארויס אין שטרייט מיט עגיפטען. ביי דעם טאל מ ג ד ו, נעבען די בערג פון כרמל, איז פארגעקומען א שטרייט צווישען די ארמעען פון מצרים און יהודה. דער שטרייט האט געהאט זעהר שלעכטע פאלגען

פיר יהודה: איהר ארמעע איז געשלאָגען געוואָרען און איהר בעליבטער קעניג יאשיהו איז פערוואונדעט געוואָרען און איז געשטאָרבען. מען האָט איהם געבראַכט אין ירושלים, און דאָס פאָלק האָט איהם יאָמערליך בעוויינט. מען גלויבט, דאָס ירמיהו הנביא האָט אויף זיין טויט פערפאַסט דעם פערטען קאַפּיטעל פון „איכה".

יאשיהו האָט געלאָזען נאָך זיך דריי זיהן: אליקים, שלום (שאַלום) און מתניה. דאָס פאָלק מיט די נביאים האָבען ערוועהלט שלום'ען אַלס קעניג און מען האָט איהם געגעבען אַ נאָמען יהואחז. נכה, דער קעניג פון עגיפּטען, וועלכער האָט געהאַט אַ גרויסע מאַכט אין יהודה, איז ניט געווען צופרידען מיט יהואחז'ן; ער האָט איהם גענומען געפאַנגען און אוועקגעשיקט אין עגיפּטען און האָט בעשטימט אַלס קעניג יאשיהו'ס עלטערען זוהן אליקים, וועלכער האָט אַלס קעניג געקראָגען דעם נאָמען יהויקים (607 פ. קר.). נכה האָט אַרויפגעלעגט אויף יהודה אַ שווערע קאָנטריבוציע און יהויקים האָט געמוזט געברויכען זעהר שטרענגע מיטלען איינצוזאַמלען די גרויסע סומע פון פאָלק און צושטעלען זי צום עגיפּטישען קעניג.

יא. דער קאַמף מיט בבל און דער פאַל פון יהודה. (607—586 פ. קר.)

דער פאַל פון יהודה ביי מגדו האָט געמאַכט אַ זעהר שלעכטען איינדרוק. דאָס פאָלק האָט זיך נאַר־וואָס בעפרייט פון דעם יאָך פון אשור בדרך נס, און עס האָט געגלויבט, דאָס גאָט בעשיצט זיי יעצט, ווייל זיי האָבען זיך ענטזאָגט פון געצען־דינסט און האָבע זיך צוריקגעקעהרט צו איהם, און יעצט זיינען זיי אונטערגעפאַלען אונטער דעם יאָך פון עגיפּטען. יהויקים איז דעריבער צוגעשטאַנען צו דער אַנטי־נאַציאָנאַלער פּאַרטיי, און האָט ווידער ערלויבט יעדען אין לאַנד צו האָבען זיין אייגענעם אַלטאַר מיט אַ קליינעם טעמפּעל (במה), וואו ער האָט געדינט וועלכען גאָט ער האָט געוואָלט און עס איז איהם געווען בעקוועם. יהויקים האָט זיך איבערגעגעבען צו אַ פּרעהליכען לוקסוס־לעבען גלייך מיט די הערשער פון אַנדערע פעלקער און האָט אָנגעהויבען צו בויען פיר זיך רייכע פּאַלאַצען.

געגען דיזער אַרט לעבען פון קעניג און פון דער אַריסטאָקראַטישער פּאַרטיי זיינען אַרויס די נביאים מיט ירמיהו אָן דער שפּיץ. זיי האָבען געמאַכט ביטערע פאָרוואורפען דעם קעניג און זיין פּאַרטיי און האָבען נביאות געזאָגט גרויסע אונגליקען דעם פאָלק און דעם לאַנד. די רעגירונג האָט אָנגעהויבען צו פערפאָלגען די נביאים. איינער פון זיי, אוריה, איז הינ-

געריכטעט געוואָרען לויט דעם בעפעהל פון יהויקים׳ען. זעהר פיעל האָט געליטען אין יענער צייט דער נביא ירמיהו, וועלכער איז פריהער, אין דער צייט פון יאשיהו, געווען מיט לייב און זעעלע איבערגעגעבען צו דער רעגי־רונג, אָבער יעצט, אין דער צייט פון יהויקים׳ס רעגירונג, איז ער געוואָרען דער שטאַרקסטער געגנער פון קעניג און זיין פאַרטיי. ער האָט אין אַ רעדע געמאַכט אַ שאַרפע אטאַקע אויף דעם קעניג, האָט איהם פאָרויסגעזאָגט אַ ביטערען און שענדליכען סוף, דאָס מען וועט איהם בעגראָבען ווי אַן עזעל פיר זיין שלעכטע רעגירונג און איבערהויפּט פיר זיין שלעכט בעהאַנדלען די אָרימע קלאַס פון פאָלק. ירמיהו האָט אויך ניט געשאַנעוועט דאָס פאָלק פיר זיין שלעכטע אויפפיהרונג, און מעהר פון אַלעמען האָט ער געשטראָפט און געטאַדעלט די בעאַמטע פיר זייער שלעכטע בעהאַנדלונג פון דעם פאָלק. ער האָט זעהר שטאַרק אָנגעגריפען די פאַלשע נביאים, וועלכע האָבען געהאָל־פען דער רייכער קלאַס פון פאָלק פיהרען זייער אויסגעלאַסענעם לעבען און דריקען די אָרימע, און האָבען נבואות געזאָגט, דאָס דעם פאָלק שטעהט ניט פאָר קיין שטראָף פיר זיין אויפפיהרונג. פיר דיזע פייערדיגע רעדעס פון נביא ירמיהו האָבען די כהנים און די פאַלשע נביאים איין מאָל איהם איבער־געגעבען צום משפט און זיי האָבען געפאָדערט, אַז מען זאָל איהם פעראור־טיילען צום טויט אַלס פעררעטער פון פאָלק. אָבער די זקנים, שופטים, האָ־בען געזאָגט, דאָס די נביאים ביים אידישען פאָלק האָבען זיך שטענדיג בע־נוצט מיט דער פרייהייט צו זאָגען אין נאָמען פון גאָט אַלעס, וואָס זיי פער־שטעהען און זעהען ברוח הנבואה, און קיינמאָל האָט מען זיי ניט בעשטראָפט פיר זייערע שלעכטע נבואות אויף דאָס פאָלק און דאָס לאַנד. אַזוי איז דעם מאָל ירמיהו גערעטעט געוואָרען פון טויט.

אין די ערסטע יאָהרען פון יהויקים׳ס רעגירונג איז געוואָרען אַ גרויסע ענדערונג אין דער פּאָליטיק פון אשור. מדי און בבל האָבען דריי יאָהר בע־לאַגערט די הויפּטשטאָדט פון אשור, נינוה, און האָבען זי ענדליך גענומען (606 פ. קר.). דיזער פאַל פון נינוה איז פאָרויסגעזאָגט געוואָרען דורך דעם נביא נ ח ו ם. דאָס האַרץ פון דיזען נביא איז געווען פול מיט פרייד, ווען עס איז געקומען די מפלה פון אשור, און איז געוואָרען פול מיט האָפ־נונג, דאָס יהודה׳ן שטעהט יעצט פאָר אַ רוהיגע צייט. אָבער ליידער איז דיזע האָפנונג ניט מקוים געוואָרען. אַ נייער וואָלקען האָט באַלד פער־פינסטערט דעם הימעל פון יהודה.

באַלד ווי בבל האָט בעזיגט אשור האָט אויסגעבראָכען אַ מלחמה צווישען בבל און עגיפּטען צוליב סיריען, אין וועלכער די עגיפּטער האָבען דאַמאָלס

געהערשט. נעבען כרכמיש איז פֿאָרגעקומען אַ שלאַכט צווישען דיזע צוויי מעכטען און בבל האָט מנצח געווען פרעה נכה. דער קעניג פון בבל איז דאַמאָלס געווען נבוכדנאצר (604 פ. קר.).

מיט דעם פאַל פון מצרים איז סיריען געבליבען אונטער דער הערשאַפט פון בבל. צוזאַמען מיט סיריען איז אויך יהודה געוואָרען אַ וואַסאַל (אונטערטעניגער שטאַאַט) פון בבל. אין ירושלים האָט זיך דאַמאָלס געגרינדעט אַ פּאַרטיי, וואָס האָט געפאָדערט קריג מיט בבל אום צו בלייבען אונאָפּהענגיג. דיזע פּאַרטיי האָט גערעכענט אויף די הילף פון עגיפּטען. די נביאים אָבער מיט ירמיהו'ן אָן דער שפּיץ, זיינען געווען געגען דיזער פּאַרטיי. זיי, די נביאים, האָבען בעטראַכט אַזעלכע וויכטיגע ענדערונגען אין דער וועלט-פּאָליטיק אַלס פאַסירונגען בעשטימט פון דער געטליכער השגחה, וועלכע פיהרען צו געוויסע צוועקען, וויכטיגע פיר די גאַנצע מענשהייט. אַזאַ געשעהענים, ווי דאָס ארויפשטייגען אויף דער ביהנע פון דער וועלט-געשיכטע פון אַ געוויסער מאַכט, איז ניט צופעליג, נאָר איז אַ בעשטימונג פון דער העכסטער געטליכער השגחה. דיזע נייע מאַכט איז ניט מעהר ווי אַ בלינדער אינסטרומענט אין דער האַנט פון גאָט, און יעדער ווידערשטאַנד געגען אַזעלכע ענדערונגען איז אַ ווידערשטאַנד געגען דעם ווילען פון גאָט. דאָס וויכטיגסטע ביי די נביאים איז געווען דער גייסטיגער און מאָראַלישער צושטאַנד פון אידישען פאָלק, צו ענטוויקלען די אידישע זעלבשטענדיגע קולטור, אָהן אַ שום צומישונג פון פרעמדע קולטורען. זיין אַ וואַסאַל צו אַן אַנדער מאַכט און צאָהלען אַ געוויסען יעהרליכען טריבוט, ווען יענע מאַכט האָט זיך ניט געמישט אין די אינערליכע אַנגעלעגענהייטען פון פאָלק, איז פיר די נביאים ניט געווען קיין גרויסער אונגליק. דאַגעגען האָבען זיי געזעהען דעם אונטערגאַנג פון דעם לאַנד יהודה און פון דעם אידישען פאָלק, ווען דאָס פאָלק וועט ארויס אין שטרייט מיט אַזאַ מאַכט ווי בבל, וועלכע בעהערשט יעצט די שיקזאַלען פון אַלע פעלקער אין מערב-אַזיען. זיי האָבען געזעהען, דאָס אין פאַל פון ווידערשטאַנד וועט יהודה פאַלען פון דער האַנט פון בבל, ווי שומרון איז געפאַלען פון דער האַנט פון אשור.

דערווייל האָט נבוכדנצר פאָרטגעזעצט זיין פעלד-צוג אויף ירושלים. דאָס אידישע פאָלק האָט בעשטימט אַ תענית און אַ פערזאַמלונג אין בית המקדש. ירמיהו האָט געהייסען זיין תלמיד ברוך בן נריה אויפשרייבען אַלע נבואות, וואָס ער האָט געזאָגט אין דעם פערלויף פון 23 יאָהר זינט דעם קעניג יאשיהו ביז דער לעצטער צייט, און זיי פאָרלעזען אין טעמפּעל אום צו איבערצייגען דאָס פאָלק, אַז זיינע ערסטע נבואות זיינען ווירק-

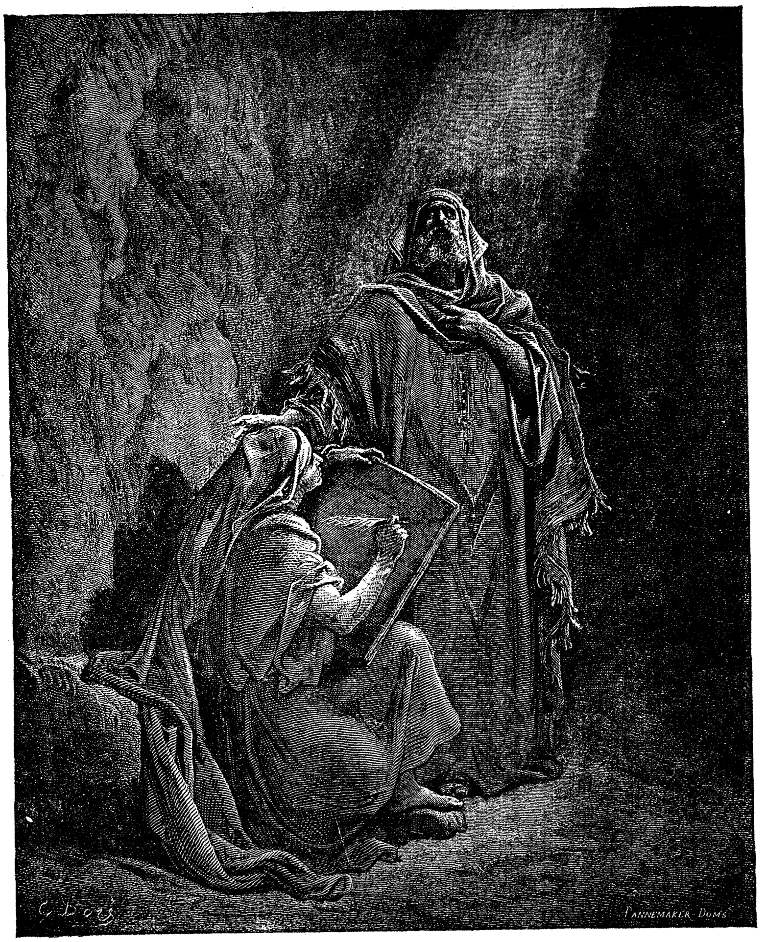

ברוך שרייבט ירמיהו'ס נבואה.

נאך דארע.

ליך מקוים געוואָרען, און דעריבער וועט דאָס פאָלק גלויבען, דאָס אויך זיינע לעצטע נבואות וועגען די אידישע בעציהונגען צו בבל וועלען אויך מקוים ווערען. ברוך האָט געטאָן ווי ירמיהו האָט איהם געהייסען. דיזע פאָרלע-זונג האָט געמאַכט אַ גרויסע ווירקונג אויף'ן געמיט פון פאָלק. ווען יהויקים האָט זיך דערפון דערוואוסט האָט ער געשיקט רופען ברוך'ן צו זיך, אום ער זאָל איהם פאָרלעזען די געשריבענע נבואות פון ירמיהו. אויסהערענדיג די פאָרגעלעזענע נבואות האָט ער זיי פערברענט, און דערמיט געצייגט דעם פאָלק, אַז ער גלויבט ניט אין זיי. יהויקים האָט געהייסען אַרעסטירען ירמיהו'ן מיט זיין תלמיד ברוך, אָבער זייערע אַנהענגער האָבען זיי בעהאַל-טען אין אַ זיכערען אָרט. דאָך, ווען נבוכדנצר איז געווען ניט ווייט פון ירושלים, האָט זיך יהויקים אונטערגעוואָרפען אונטער זיין מאַכט (602 פ. קר.) און האָט איהם דריי יאָהר געצאָהלט טריבוט. דערוויל האָט זיך געמאַכט אַן אויפשטאַנד פון אַנדערע פעלקער געגען נבוכדנצר'ן און יהויקים האָט גערעכענט, דאָס יעצט איז אַ גינסטיגער מאָמענט צו בעפרייען זיך פון נבוכדנצער'ס יאָך און האָט איהם אויפגעהערט צאָהלען דעם טריבוט. נבוכדנאצר איז דערוויל געווען בעשעפטיגט מיט זיינע מלחמות געגען מצרים און צור (פעניציען), און האָט אָפּגעלעגט זיך אָפּרעכענען מיט יהויקים'ען נאָך דעם, ווי ער וועט פערטיג ווערען מיט דיזע לענדער. דערוויל איז יהויקים געשטאָרבען און זיין 18-יעהריגער זוהן יויכין אָדער יכניה איז אַרויף אויף'ן טראָן (597 פ. קר.). די רעגירונג האָט דערוויל געפיהרט זיין מוטער נחושתא, וועלכע האָט זיך געהאַלטען אָן דער פּאָליטיק פון איהר מאַן יהויקים. ווי נאָר נבוכדנאצר איז פערטיג געוואָרען מיט עגיפּטען און צור איז ער געקומען נאָך ירושלים. יויכין מיט זיין מוטער האָבען זיך שטאַרק דערשראָקען, זיי זיינען אַרויס צו איהם און האָבען זיך אונטערגעגעבען אונטער זיין יאָך. אָבער נבוכדנאצר האָט זיי געהייסען אַוועקפיהרען אַלס געפאַנגענע נאָך בבל און דאָרט האָט ער יויכין'ען אַריינ-געוואָרפען אין געפענגניס. צוזאַמען מיט איהם האָט ער פערשיקט אין בבל אויף 10,000 מאַן פון די אַריסטאָקראַטען, בעאַמטע און געוועהר-מייסטערס, ער האָט צוגענומען פיעל רייכטום פון יהודה און פון טעמפּעל, האָט בע-שטימט אַלס קעניג פון יהודה יהויכין'ס אָנקעל מתניה, וועלכען ער האָט געגעבען אַ נייעם נאָמען צדקיהו. דיזער צדקיהו האָט געגעבען נבוכדנאצר'ן אַ שבועה, דאָס ער וועט בלייבען זיין טרייער אונטערטאַן אויף אימער. יויכין'ס רעגירונג האָט געדויערט ניט מעהר פון דריי חדשים.

דער גלות פון יהויכין און דער אריסטאָקראַטיע איז געווען פיר דאָס פאָלק אַ סאָרט שטאַרקע אָדער־לאָזונג. אָבער דאָס האָט ניט געהאָלפען צו בערוהיגען די גייסטער. אין גענענטייל, דער האַס צו בבל און צו נבוכדנאצר'ס יאָך איז געוואָרען שטאַרקער. די שנאה און שפּאַלטונג צווישען די צוויי פאַרטייען אין ירושלים — דער פאַרטיי פון קריג און דער פאַרטיי פון פרי-דען — איז געוואָרען שטאַרקער און גרעסער. צדקיהו איז געווען אַ מענש מיט אַ שוואַכען כאַראַקטער. ער האָט זיך געוואָרפען אויף ביידע זייטען: אַמאָל איז ער געווען אויף דער זייט פון איין פאַרטיי און אַן אנדער מאָל אויף דער זייט פון דער אנדערער פאַרטיי. אין יאָהר 593 פ. קר. זיינען אָנגעקו-מען צו צדקיהו'ן געזאַנדטשאַפטען פון די נאָהענטע פעלקער און האָבען פון איהם פערלאַנגט, אַז ער זאָל צושטעהן צו זייער בונד און מאַכען צוזאַמען אַן אויפשטאַנד געגען בבל. ירמיהו איז געקומען צו אַ פערזאַמלונג נעבען בית המקדש מיט קייטען אויף'ן האַלז און אַ הילצערנעם יאָך און האָט גע-זאָגט דער פערזאַמלונג, דאָס אַזעלכע קייטען און אַזאַ יאָך וועט נבוכדנאצר ארויפלעגען אויף אַלע פעלקער, וועלכע וועלען מאַכען אַן אויפשטאַנד געגען איהם. איז אָבער ארויס אַן אנדער נביא, אַ נביא פון דער קריגערישער פאַרטיי, חנניה בן עזור, און האָט צובראָכען דעם יאָך, וואָס ירמיהו האָט געהאַט אויף'ן האַלז, צו ווייזען, אַז נבוכדנאצר'ס יאָך וועט אין גיכען צובראָכען ווערען, אָבער ירמיהו האָט דערויף געענטפערט: „דו האָסט צובראָכען אַ הילצערנעם יאָך, אָבער אָנשטאָט דעם וועט נבוכדנאצר ארויפ-לעגען אויף די פעלקער אַן אייזערנעם". ירמיהו'ס ווערטער האָבען געווירקט אויף'ן פאָלק און מען איז צוגאַנגען אָהן אַ רעזאָלוציאָן פיר מלחמה.

אָבער דאָס פאָלק האָט זיך בערוהיגט ניט אויף לאַנג. פיעל האָבען אויפגערייצט די געמיטער אין ירושלים זייערע ברידער, וואָס זיינען פערטרי-בען געוואָרען אין בבל און האָבען זיי ערמונטערט צו אַן אויפשטאַנד אום צו בעפרייען זיך פון דעם פערהאַסטען באַבילאָנישען יאָך. ירמיהו האָט זיי גע-שריבען אַ בריף און האָט זיי געראָטען איבערטראָגען רוהיג דעם גלות, וועל-כער מוז געדויערן זיבעציג יאָהר; אָבער דער בריף האָט זיי נאָך מעהר אויפ-גערייצט, זיי האָבען בעטראַכט ירמיהו'ן אַלס אַ פיינד פון פאָלק און אַ פריינד פון בבל. מען האָט געשריבען פון בבל אין ירושלים, מען זאָל דאָרט בעשטראָפען ירמיהו'ן. די שפּאַלטונג צווישען די צוויי פאַרטייען איז גע-וואָרען גרעסער און ענדליך האָט די קריגס־פאַרטיי געוואונען דאָס פאָלק אויף איהר זייט. דאָס פאָלק האָט בעשלאָסען צו בעפרייען זיך פון בבל אָדער אין גאַנצען אונטערגעהן.

אין יאָהר 588 פ. קר. איז עגיפּטען אַרוים אין אַ פעלד־צוג געגען נבוכדנאצר'ן. אויך אַנדערע סירישע קליינע קעניגרייכען האָבען געמאַכט אַן אויפשטאַנד געגען בבל. דער עגיפּטישער קעניג פרעה חפרע (אַפּרים) האָט צוגעזאָגט צדקיהו'ן העלפען אין פאַל ער וועט מאַכען אַן אויפשטאַנד געגען בבל. צדקיהו האָט בעשלאָסען אויף קריג. אַכט יאָהר האָט ער גע־צאָהלט טריבוט צו נבוכדנאצר'ן און אויף'ן נײַנטען יאָהר האָט ער מעהר ניט געשיקט קיין טריבוט. נבוכדנאצר איז געוואָרען שרעקליך אויפגערעגט, ווען ער האָט דערהערט, דאָס אין יהודה איז ווידער אַן אויפשטאַנד. ער האָט באַלד געשיקט פון רבלה, דער הויפּט־קוואַרטיר, אַ גרויסע אַרמעע מיט דעם אויפטראַג צו פערוויסטען דאָס לאַנד און פערניכטען די רעבעלישע איינ־וואוינער.

דעם 10טען טאָג אין חודש טבת (עשרה בטבת) האָט נבוכדנאצר בע־לאַגערט ירושלים און האָט געמאַכט אַרום איהר אַ וואַל. די איינוואוינער פון ירושלים האָבען זיך זעהר מוטיג פערטיידיגט. דערווייל האָט דער עגיפּ־טישער קעניג פרעה חפרע אַרויסגעשיקט אַן אַרמעע געגען נבוכדנאצר'ן. די־זער האָט פערלאָזען ירושלים און איז אַ וועק געגען חפרע'ן. די איינוואוי־נער פון ירושלים האָבען געמיינט, דאָס זיי זיינען שוין פּטור געוואָרען פון די באַבילאָניער. אָבער ירמיהו האָט פאָרויסגעזאָגט, דאָס נבוכדנאצר וועט בעזיגען דעם קעניג פון עגיפּטען און וועט זיך איבער־אַ־נייס נעהמען צו ירושלים. מען האָט איהם חושד געווען, דאָס ער איז אַ שונא דעם אידישען פאָלק און איז אַ פריינד צו בבל. דער צאָרן פון די רעגירענדע בעאַמטע איז געווען אַזוי גרויס אויף ירמיהו'ן, דאָס זיי האָבען איהם אַריינגעוואָרפען אין אַ גרוב, וואָס איז געווען פול מיט לעהם. ווען דער קעניג וואָלט איהם ניט געהייסען פון דאָרט אַרויסנעהמען, וואָלט ער דאָרט אומגעקומען.

נאָך דעם, ווי נבוכדנאצר איז פערטיג געוואָרען מיט פרעה־חפרע האָט ער זיך צוריקגעקעהרט צו ירושלים און האָט זי בעלאַגערט. אין שטאָדט האָבען באַלד אויסגעבראָכען קראַנקהייטען פון צופיעל מענשען, וואָס זיינען דאָרט אַנגעלאָפען צו בעשיצען זיך אונטער די מויערן פון ירושלים. עס האָט ניט לאַנג גענומען און עס איז געוואָרען אַ גרויסער הונגער. די קריגער, וואָס האָבען זיך פערטיידיגט געגען די באַבילאָניער, זיינען פון הונגער אָפּגע־שוואַכט געוואָרען און האָבען אויך פערלאָרען דעם מוט. ענדליך האָט נבוכדנאצר גענומען די פעסטונגען פון ירושלים מיט שטורם (9טען תמוז, 586 פ. קר.), און זיינע סאָלדאַטען האָבען אָנגעמאַכט אַ שרעקליכע שחיטה צווישען די אידען. זיי האָבען געשניטען אָהן רחמנות מענער און פרויען,

ירמיהו הנביא אויף די חורבות פון ירושלים.

יונג און אלט, און האבען גערויבט און געפּלינדערט אלעס, וואס זיי האבען געקענט. צדקיהו מיט זיינע קינדער זיינען ביי נאכט ענטלאפען. אבער מען האט זיי געכאפּט און מען האט זיי געבראכט צו נבוכדנאצר׳ן אין זיין הויפּט־קוואַרטיר אין רבלה. נבוכדנאצר האט געהייסען, אז מען זאל פריהער שעכטען זיינע קינדער פאר זיינע אויגען און נאכדעם איהם זעלבסט אויס־שטעכען זיינע אויגען, שמידען אין קייטען און אוועקשיקען אין בבל אין גע־פענגניס.

נאכדעם האט נבוכדנאצר געשיקט זיינעם א בעאמטען **נבוזראדן** אין ירושלים צו מאכען אן ענדע צו דער הויפּטשטאדט פון יהודה. נבוזראדן האט פערברענט דעם בית המקדש פון דעם 9טען ביז דעם 10טען אין חודש אב, האט אויסגעשאכטען פיעלע פון די אריסטאקראטען אין שטאדט, און פיעלע האט ער אוועקגעשיקט אלס געפאנגענע נאך בבל. ירושלים איז אין גאנצען פערוויסטעט געווארען, נאר אין דער פּראווינץ זיינען פערבליבען איינוואוינער פון דער ארימער קלאס. צווישען די, וואס זיינען גענומען גע־ווארען אין געפאנגענשאפט, איז אויך געווען דער נביא ירמיהו. אבער איהם האט נבוכדנאצר געהייסען בעפרייען, וויייל עס איז געווען גוט בעוואוסט, דאס ער איז אימער געווען פיר זיין אונטערטעניג צו בבל. איהם האט אבער ווייניג געפרייט זיין פערזענליכע בעפרייאונג. ירמיהו האט מיט טיפען טרויער בע־וויינט דעם חורבן פון ירושלים, פון בית המקדש און פון דעם אידישען פאלק. די אידישע טראדיציאן האלט איהם פיר דעם פערפאסער פון מגלת איכה, וועלכע איז א טייל פון תנ״ך, און וועלכע די אידען לעזען עד היום אין זיי־ערע שולען און פערגיסען דערביי טייכען טרערען אום תשעה באב, דעם טאג, אין וועלכען עס איז געשעהען דער שרעקליכער חורבן פון אידישען פאלק.

נבוכדנאצר האט ניט געוואלט אין גאנצען צושטערען דאס לאנד יהודה. ער האט איבערגעלאזען די אקער־בויערן און די, וואס האבען זיך בעשעפטיגט מיט וויינגערטנער, אום זיי זאלען פארטזעצען צו בעארבייטען דאס לאנד, און אלס וויצע־קעניג האט ער בעשטימט **גדליהו בן אחיקם**, וועל־כער האט איינינגע מאל גערעטעט ירמיהו׳ן פון טויט, וויייל גדליה און זיין פאמיליע זיינען געווען בעוואוסט אלס מענשען, וואס האבען געראטען לעבען אין פרידען מיט בבל. ירמיהו׳ן האט נבוכדנאצר געגעבען די ברירה צו געהן אין בבל און לעבען דארט בכבוד אונטער דעם שוץ פון קעניג, אדער פערבלייבען אין ירושלים אלס מיטהעלפער צו גדליה׳ן צו פערבעסערן דעם צושטאנד פון לאנד און פון פאלק. ירמיהו איז בעסער פערבליבען נעבען

גדליה'ן און געבען דעם אַרימען פאָלק, צו העלפען זיי מיט וואָס עס איז מעגליך.

גדליה האָט בעשטימט די שטאָדט מ צ פ ה, ניט ווייט פון ירושלים, אַלס די רעזידענץ פון דער רעגירונג אין יהודה. אַהין זיינען צוריקגעקומען פיעלע ענטלאָפענע אידען פון די אַרומיגע לענדער, אויך מעהרערע קריגס-לייט, וועלכע האָבען פערשפּראָכען גדליה'ן צו פיהרען אַ רוהיגעס לעבען. צווישען זיי איז אויך געווען אַ היבשע אַפּטיילונג קריגער אונטער דער קאָמאַנדע פון י ו ח נ ן ב ן ק ר ח. צווישען די, וואָס זיינען געקומען צו גדליה'ן אין מצפה, האָט זיך אויך געפונען אַ פּרינץ פון דער קעניגליכער פאַמיליע דוד, י ש מ ע א ל ב ן נ ת נ י ה. דיזער האָט בעשלאָסען צו טויטען גדליה'ן, וואַהרשיינליך, ווייל ער האָט זעלבסט געוואָלט ווערען דער וויצע-קעניג. יוחנן בן קרח האָט זיך דערוואוסט פון דיזען בעשלוס פון ישמעאל'ן און האָט געווארנט גדליה'ן, אַז ער זאָל זיין פאָרזיכטיג. גדליה האָט אָבער ניט געגלויבט, דאָס עס זאָל זיך יעצט געפינען אַ מאַן, וואָס זאָל וועלען צושטערען דעם רעסט פון פאָלק. אָבער עס האָט זיך אַרויסגעוויזען, דאָס יוחנן איז געווען גערעכט. ישמעאל האָט ערמאָרדעט גדליה'ן ווען ער איז געווען איינגעלאַדען אַלס גאַסט אויף אַ מאָהלצייט. ישמעאל האָט מיט זיך פערכאַפּט איינינע פון די פאָרנעהמע אידען, וואָס האָבען זיך דאַמאָלס געפונען אין מצפה, און האָט זיי געוואָלט אַוועקפיהרען צו די בני עמון, מיט'ן צוועק צו פערניכטען דעם לעצטען צענטער פון דעם אידישען פאָלק. יוחנן בן קרח האָט איהם נאָכגעיאָגט און האָט אָפּגענומען די געפאַנגענע, אָבער ישמעאל'ן זעלבסט איז איהם ניט געלונגען צו פאַנגען, ער איז ענטלאָפען צו בעלים, דעם קעניג פון די בני עמון.

יוחנן מיט די אַנדערע פאָרנעהמע לייט אין מצפה האָבען שטאַרק מורא געהאַט, דאָס נבוכדנאצר וועט זיין זעהר אויפגערעגט אויף די אידען פיר דעם טויט פון זיין וויצע-קעניג גדליה, און זיי האָבען געפרעגט ירמיהו'ן אַן עצה, ווי זיי זאָלען דאָ האַנדלען. ירמיהו האָט זעהר ניט געוואָלט, אַז די לעצטע פאָרנעהמע מענשען זאָלען פערלאָזען דאָס לאַנד, ווייל דאַמאָלס וועט ניט זיין ווער עס זאָל רעגירען דאָס בלייבענדע פאָלק. ירמיהו האָט זיי פערזיכערט, דאָס זיי וועט ניט געשעהן קיין בייז פון נבוכדנאצר'ן און האָט זיי געבעטען פערבלייבען אין לאַנד און ניט געהן נאָך מצרים, וואוהין יוחנן און זיינע לייט האָבען בעשטימט צו עמיגרירען. ער האָט זיי געזאָגט, דאָס ווען זיי וועלען ניט פאָלגען זיין ראַט, וועלען זיי פערניכטעט ווערען אין מצרים. אָבער יוחנן האָט ניט געוואָלט הערען ירמיהו'ס עצה און האָט פער-

נומען מיט זיך א גרויסען טייל פון דער בעסערער קלאס פון פאלק און איז אוועק נאך עגיפטען. ירמיהו און זיין תלמיד ברוך זיינען געווען געצוואונגען צו געהן מיט זיי. חפרע, דער קעניג פון מצרים, האט די אידישע עמיגראנטען אויפגענומען פריינדליך און האט זיי אפגעגעבען די שטאדט תחפנחס (טאפנים) צו בעזעצען זיך אין איהר. דיזע קאלאניע האט געלעבט פריינדליך מיט די עגיפטער, און די אידען האבען זאגאר אנגעהויבען אננעהמען זייער קולט פון דער זון (מלכת השמים). ירמיהו האט זיי דערפאר גע׳מוסר׳ט און האט זיי פארויסגעזאגט, דאס זייער האפנונג צוריקקעהרען זיך צו זייער פאטערלאנד וועט קיין מאל ניט ערפילט ווערען, כל זמן זיי וועלען דינען אנדערע געטער און ניט זיין איבערגעגעבען צו דער רעליגיאן פון זייערע עלטערן מיט׳ן גאנצען הארצען. ירמיהו איז געשטארבען אין מצרים.

נאך דעם טויט פון גדליה האט נבוכדנאצר געשיקט זיין מיליטערישען בעאמטען נבוזראדן אין פאלעסטינא צו בעשטראפען די בונטאוושטשיקעס, וועלכע האבען ערמארדעט זיין וויצע־קעניג גדליה. נבוזראדן האט געפאנגען נאך אייניגע פון די אידען אין מצפה און זיי אוועקגעשיקט אין בבל. דאס לאנד יהודה איז געווארען וויסט, דאס פאלק צוריסען אויף שטיקער. די אריסטאקראטיע און די בעסטע מענשען פון פאלק זיינען געווען פערשיקט, איין גרויסער נביא, ירמיהו, איז געשטארבען אין מצרים, א צווייטער, יחזקאל, האט געשמאכט אין גלות אין בבל. דיזער לעצטער האט דאך געגעבען האפנונג, דאס די אידישע נאציאן וועט ווידער אויפלעבען און צוריקקעהרען זיך אין איהר לאנד.

יב. די אידען אין גלות בבל און די פערסישע הערשאפט.

(586—332 פ. קר.)

דער גלות בבל האט געמאכט אן ענדע צו דער יוגענד־צייט פון דער אידישער נאציאן. אין די 900 יאהר זינט די אידען זיינען ארויס פון מצרים האט זיך די אידישע נאציאן ענטוויקעלט מאטעריעל און גייסטיג. זי האט ערוואָרבען א לאנד, האט ענטוויקעלט אן אייגענארטיגע קולטור מיט א פראפעטיזם, וואס האט ניט קיין גלייכען אין דער גאנצער געשיכטע פון דער מענשהייט. אבער אין פאליטישער הינזיכט איז די אידישע נאציאן געבליבען הינטערשטעליג. אין א קורצער צייט נאך דעם, ווי די אידען האבען איינגעפיהרט א מאנארכיע, האט זי זיך צושפאלטען אויף צוויי מלוכות, ישראל און יהודה, און זיי זיינען באלד געווארען שוואך. עס האט ניט לאנג גענומען און אשור האט פערניכטעט די מלוכה פון ישראל, און נאכהער בבל —

די מלוכה פון יהודה.ביידע אידישע מלוכות זיינען געפאלען. אבער דער רעזולטאט איז פיר יעדע געווען פערשיידען. די אידען פון מלוכת ישראל, די עשרת השבטים, זיינען צושפרייט געווארען דורך די אסירישע קעניגען אין פערשיידענע לענדער, און אויף זייער פלאץ, אין דער מלוכה פון שומרון, האבען זיי בעזעצט אנדערע פעלקער. די פערטריבענע אידען האבען ניט גע-האט די מעגליכקייט צוריקצוקעהרען זיך אין זייער לאנד. דערצו איז דער נאציאנאלער געפיהל געווען צווישען זיי זעהר שוואך, ווייל זייער קולט האט אין זיך געהאט פיעל פערמישטעס פון אנדערע פעלקער, און אויך ווייל עס האבען זיך געביטען זעהר פיעלע דינאסטיעס (קעניגליכע פאמיליעס) אין זייער רעגירונג, און די קעניגען זיינען געווען בעשעפטיגט מיט זיך זעלבסט מעהר ווי מיט'ן פאלק. און דעריבער האבען זיך די פערטריבענע פון ישראל גיך צומישט מיט אנדערע פעלקער און פון זיי איז קיין זכר ניט געבליבען. גאנץ אנדערש איז עס געווען מיט יהודה. נבוכדנאצר האט זיי פערטריבען אין איין ארט, און ארץ ישראל האט ער ניט בעזעצט מיט אנדערע. די די-נאסטיע דוד איז געווען די איינציגע, וואס האט רעגירט אין פאלק. און דער קולט, דער געטליכער דינסט, איז געבליבען עכט נאציאנאל אין גייסט פון תורת משה און די נביאים. דעריבער איז פון דעם רעסט פון יהודה צוריק אויפגעוואקסען א פאלק מיט א בעסערען, שטארקערען נאציאנאלען גייסט, נאציאנאלען קולט און נאציאנאלער קולטור, אין דעם לאנד פון זייערע על-טערן. די מעגליכקייט צוריק אויפצולעבען האט געגעבען דעם אידישען פאלק דער פערסישער קעניג כ ו ר ש, וועלכער האט צושטערט די באבילאנישע מאכט אין מערב-אזיען און האט געגרינדעט א פערסישע אימפעריע. כורש האט ערלויבט די אידען, וואס זיינען פערטריבען געווארען פון ארץ ישראל אין פרעמדע לענדער, צוריקקעהרען זיך צו זייער פאטערלאנד און פיהרען א נאציאנאלעס לעבען מיט א געוויסער אויטאנאמיע אונטער דער אויבער-הערשאפט פון פערסיען. פיעלע אידען האבען זיך בענוצט מיט דיזער ער-לויבנים און האבען זיך צוריקגעקעהרט צו זייער אלטער היים. דער גלות בבל האט לויט טראדיציאן געדויערט 70 יאהר (ווי ירמיהו הנביא האט נבואות געזאגט), אבער פון צדקיהו'ס געפאנגענשאפט ביז דעם צוריקקעהר פון באבילאניען איז לויט היסטארישער בערעכנונג קוים דא 50 יאהר. עס קען זיין, אז די טראדיציאן בעציהט זיך אויף די צייט צווישען דער צושטע-רונג פון דעם ערסטען טעמפעל און דער אויפבויאונג פון דעם צווייטען, וואס האט ווירקליך געדויערט 70 יאהר.

די אידען אונטער דער פערסישער הערשאַפט האָבען ניט געהאַט קיין פּאָליטישע זעלבשטענדיגקייט, אָבער דערפאַר זיינען זיי געווען פריי פון דער זאָרג צו בעשיצען דאָס לאַנד פון אויסלענדישע שונאים, און האָבען גע-קענט פריי און אונבעזאָרגט ענטוויקלען זייער גייסטיגעס שטרעבען און זייער קולטור. די ערסטע צוריק־איינוואַנדערונג פון די גולי בבל אין זייער פאָ-טערלאַנד איז געווען אונטער דער פיהרונג פון זרבבל פון דער קעניג-ליכער פאַמיליע און יהושע בן יהוצדק, דעם כהן גדול. דיזע איינוואַנדערונג האָט געדויערט 20 יאָהר (537—516 פ. קר.). מיט 50 יאָהר שפעטער איז פאָרגעקומען אַ צווייטע צוריק־איינוואַנדערונג פון די גולי בבל נאָך פּאַלעסטינאַ אונטער דער פיהרונג פון עזרא און נחמיה. די צוריקקעהרענדע פון בבל זיינען אַלע געווען דורכגעדרונגען מיט אַ נאַציאָ-נאַל־רעליגיעזען גייסט. די צייט פון דער פערסישער הערשאַפט איז מערק-ווירדיג אויך דערמיט, וואָס אידישע קאָלאָניעס האָבען זיך דאַן געגרינדעט אין אייניגע מדינות אויסער פּאַלעסטינאַ, ווי בבל און עגיפּטען. דיזע קאָ-לאָניע אין עגיפּטען איז געגרינדעט געוואָרען פון די ערסטע פליכטלינגען נאָך דעם טויט פון גדליה בן אחיקם, צווישען וועלכע עס האָט זיך אויך געפונען דער נביא ירמיהו.

די פערטריבענע אידען אין בבל האָבען זיך אין גאַנצען אָפּגעוועהנט פון די קולטען, וואָס האָבען געהערשט אין פּאַלעסטינאַ, און האָבען פערפיהרט די אידען אין אַ שלעכטען וועג. אין בבל האָבען זיי אָנגעהויבען בעסער צו פערשטעהן די אידעאַלען פון די נביאים, וועלכע האָבען זיי געגעבען צו ער-קלערען, דאָס די הויפּט־מאַכט פון אידישען פאָלק ליגט ניט אין זיין פּאָלי-טישער קראַפט, נאָר אין זיין גייסטיגער און זיין מאָראַלישער ענטוויקלונג, דאָס אין דיזער הינזיכט דאַרפען די אידען דינען אַלס אַ מוסטער פיר אַלע פעלקער, און מוזען דעריבער בעטראַכט ווערען אַלס אַן ערוועהלטעס פאָלק פון דער השגחה צו פערברייטען אין דער וועלט וואַהרע מאָראַל און מענשען-ליבע. איינער פון די מיטלען, וואָס האָבען געווירקט אויף'ן פאָלק צו געהן אין דיזער ריכטונג, איז געווען צו זאַמלען די לעהרעס פון די נביאים אין ספרים און פערברייטען זיי צווישען פאָלק, וועלכעס איז מיט דער צייט גע-וואָרען דורכגעדרונגען מיט די פּרינציפּען פון טיפער מאָראַל. דאָס האָט גע-געבען דעם אידישען פאָלק די מעגליכקייט צו בעקעמפען דעם גריכישען גייסט (העלעניזם), וואָס האָט זיך שפּעטער טיף איינגעוואָרצעלט אין פיעלע לענדער פון מערב־אזיען, ווען די גריכען האָבען דאָרט געהערשט.

די פערטריבענע אידען אין בבל. די ערסטע געפאנגענע דורך נבוכדנאצר'ן, וואס זיינען פערטריבען געווארען אין בבל צוזאמען מיט זייער קעניג יהויכין, האבען גערעכענט, דאס זיי וועלען ניט לאנג פערבלייבען אין געפאנגענשאפט, דאס זיי וועלען אין גיכען בעפרייט ווערען און צוריקקעהרען זיך צו זייער פאטערלאנד. זיי האבען דעריבער געפיהרט געהיימע פערהאנדלונגען מיט זייערע ברידער אין ירושלים און האבען זיי ערמונטערט צו מאכען אן אויפשטאנד געגען נבוכדנאצר'ן. אבער מיט 11 יאהר שפעטער, ווען דער אויפשטאנד האט זיך געענדיגט מיט דעם שרעקליכען שטורץ פון דער נאציאן און מען האט געבראכט אין בבל נייע געפאנגענע מיט דעם אונגליקליכען קעניג צדקיהו'ן מיט אויסגעשטאכענע אויגען, זיינען די פריהערדיגע געפאנגענע געקומען אין פערצווייפלונג.

דער אלגעמיינער אונגליק האט ענטוויקעלט מעהר אחדות אין פאלק, און האט די אידען געמאכט מעהר אויפמערקזאם אויף די לעהרעס פון די נביאים. זיי האבען אנגענומען ירמיהו'ס ראט: בעטראכטען בבל אלס זייער היים ביז א געוויסער צייט; בויען הייזער, קויפען פעלדער און וויינגערטנער און זיי בעארבייטען, זיך בעשעפטיגען מיט האנדעל, מיט האנטווערק און ד. גל. נבוכדנאצר האט זיי געגעבען אלע רעכטען אלס בירגער פון בבל און האט זיי אויך געגעבען א געוויסע אויטאנאמיע. זיי האבען געבילדעט פערשיידענע געמיינדעס, לויט די שטעדט, פון וועלכע זיי זיינען אנגעקומען, ווי צ. ב. אנשי יריחו, אנשי בית לחם, א. אז. וו. די איינוואוינער פון ירושלים האבען זיך איינגעטיילט אין גרופען נאך זייער אפשטאמונג (יחוס). יעדע פאמיליע האט געהאט א ספר היחס, אדער יחוס=בריף, פון וועמען זי האט געשטאמט. דיזע יחוס=בריף האט מען זעהר פארזיכטיג געהאלטען בעוואהרט אין די הענט פון די פארשטעהער פון דער געמיינדע. מען גלויבט, דאס א היבשער טייל פון די, וואס זיינען פערטריבען געווארען פריהער מיט 130 יאהר פון די עשרת השבטים, האבען זיך פעראייניגט מיט די גולי יהודה. דער נביא יחזקאל האט אין דעם געזעהען דעם אנהויב פון וויעדער=פעראייניגונג פון יהודה און ישראל און האט זיי געגעבען האפנונג, דאס דיזעס איז אן אנפאנג פון דער בעפרייאונג און צוריק=אויפלעבונג פון דער אידישער נאציאן און זייער פאטערלאנד.

אויך דאס רעליגיעזע לעבען פון די אידען אין בבל האט זיך אנדערש אויסגעבילדעט. קיין טעמפעל, קיין מזבח און קיין קרבנות האבען זיי דארט ניט געקענט האבען. אנשטאט א טעמפעל האבען זיי געגרינדעט רעליגיאנס=פערזאמלונגען, סינאגאגען. דער טאג שבת איז ביי זיי געווארען אן אמת'ער

טאָג פון רוה און איז געווען געווידמעט צו גייסטיגער ערהייבונג. אין דיזען טאָג האָבען זיי געהערט בעגייסטערטע רעדעם פון זייערע נביאים, וועלכע האָבען אין זיי איינגעפלאַנצט האָפנונג אויף ווידער־אויפלעבונג אלס זעלבשטענדיגעם פאָלק, און פאַרלעזונגען פון געלעהרטע, וועלכע האָבען זיי אונטעררוכט אין דער תורה. אויך די שלש רגלים, די דריי גרויסע נאַציאָנאַלע ימים טובים פון דער נאַטור: פסח, דער יום טוב פון ווערען צייטיג פון תבואה אין זייער אַלטער היים, שבועות, דער יום טוב פון שניידען ווייץ, און סוכות, דער יום טוב פון איינזאַמלען די פרוכט פון די פעלדער אין די הייזער אריין — דיזע אַלע ימים טובים, וועלכע האָבען אין דער פרעמד פערלאָרען זייער ערסטע אייגענטליכע בעדייטונג, האָבען אין דער פרעמד ערהאַלטען אַ נייע בעדייטונג, אַ פערבינדונג מיט וויכטיגע היסטאָרישע פאַסירונגען: פסח אלס ערינערונג פון דער בעפרייאונג פון מצרים, שבועות אלס זמן מתן תורה, און סוכות אלס אָנדענקען אָן דער צייט פון זייער לעבען אין דעם מדבר. אום ניט צו פערגעסען זייער פערגאַנגענעם גלאַנץ, האָבען זיי איינגעאָרדענט פיער תעניתים אין יאָהר: עשרה בטבת, צום אָנדענקען פון דער בעלאַגערונג פון ירושלים; שבעה עשר בתמוז, ווען די מויערן פון ירושלים זיינען צושטערט געוואָרען; תשעה באב, ווען ירושלים מיט'ן בית המקדש זיינען חרוב געוואָרען, און צום גדליה, ווען דער לעצטער פונק פון דער אידישער נאַציאָן איז אויסגעלאָשען געוואָרען אין זייער פאָטערלאַנד.

די געבילדעטע קלאַס פון אידישען פאָלק, וואָס איז פערטריבען געוואָרען אין בבל, האָט אין דעם גלות־לאַנד איבערהויפּט אָנגעווענדט איהר ענערגיע אויף צו ענטוויקלען דעם גייסטיגען צושטאַנד פון פאָלק. פון דער היים, פון יהודה, האָבען זיי געבראַכט מיט זיך תורת משה און וויכטיגע רעדעם פון די נביאים. זיי האָבען זיך גענומען ברייינגען אין אָרדנונג דעם מאַטעריאַל, וואָס זיי האָבען געבראַכט פון יהודה, און בעקאַנט מאַכען דאָס פאָלק מיט זיין אינהאַלט. דורך דעם האָבען זיי געזוכט צו ענטוויקלען און צו פערשטאַרקען אין פאָלק דעם נאַציאָנאַלען געפיהל. צו דיזען צוועק האָט מען איינגעפיהרט צו לעזען יעדע וואָך פון יאָהר אַ געוויסען טייל פון דער תורה, און מען האָט דאָס דעם פאָלק ערקלערט. מען האָט אויך אָפט געלעזען אין די סינאַגאָגען די רעדעם פון די נביאים וועגען דער צוקונפט פון אידישען פאָלק, זיין מאָראַל און זיינע בעציהונגען צו די אַנדערע פעלקער פון דער וועלט. מען האָט אויך צוזאַמענגעשטעלט אַ אידישע געשיכטע פון אַלע בעגעבענהייטען, וואָס האָבען פאַסירט מיט די אידען זינט זיי זיינען געוואָרען אַ פאָלק ביז דאָס לאַנד איז צושטערט געוואָרען. דערביי

האָט מען ערקלערט די פּאסירונגען אַלס רעזולטאַטען פון דעם מאָראַלען צו־שטאַנד פון פאָלק. דאָס איז געווען די ערסטע געשיכטע אין דער וועלט, וואָס איז געשריבען געוואָרען אין אַזאַ גייסט. דיזע פּעריאָדע האָט בע־שאַפען די „כתבי הקודש", די הייליגע שריפט.

אויך די נביאים, וואָס זיינען פערטריבען געוואָרען מיט **יכניה'ן**, **אָדער** יהויכין'ען, אין בבל, האָבען פיעל געהאָלפען צו ענטוויקלען דעם מאָראַלען צושטאַנד פון פאָלק. דער הויפּט פון זיי איז געווען דער נביא י ח ז ק א ל. דיזער נביא האָט די ערסטע 10 יאָהר פון זיין לעבען אין בבל, פון יכניה'ן ביז צדקיהו'ס פאַל, געזאָגט נביאות צווישען די גולי בבל, דאָס ירושלים מוז פאַלען, דאָס לאַנד וועט ווערען חרוב, און דאָס פאָלק וועט פערטריבען ווערען אין גלות, און דאָס וואָס זיי רעכנען, אַז דער בית המקדש און די הייליגע שטאָדט ירושלים קען בשום אופן ניט צושטערט ווערען און אַריינפאַלען אין די הענט פון שונא, איז אַ פאַלשע איינרערעניס. אָבער נאָך דעם, ווי צדקיהו איז געפאַנגען געוואָרען און די פּאָרויסזאָגונגען פון די נביאים ירמיהו און יחזקאל זיינען מקוים געוואָרען, און די גולי בבל האָבען זיך אָנגעהויבען מיאש זיין פון צוריק אויפלעבען ווען עס איז, איז יחזקאל אַרוים מיט זיינע טרייסט־רערעס און האָט זיי געגעבען האָפנונג אויף צוריק אויפלעבען. ווי מיר האָ־בען פריהער דערצעהלט, זיינען אין בבל צוגעשטאַנען צו די גולי בבל פיעלע פון די עשרת השבטים, און דאָס האָט געגעבען דעם נביא האָפנונג, אַז מיט דער צייט, ווען דאָס פאָלק וועט זיך צוריקקעהרען צו זיין אַלטער היים, וועט הערגעשטעלט ווערען די אַלטע אידישע מלוכה, דאָס פאָלק ישראל וועט מעהר ניט זיין צוריסען אויף צוויי קעניגרייכען, נאָר איין קעניג פון דער דינאַסטיע דוד וועט אויף זיי הערשען.

יג. דער זיג פון כורש'ן און די אידישע האָפנונגען.

נבוכדנאצר, דער קעניג פון בבל, האָט געהערשט 40 יאָהר ביז 562 **פ. קר.** די לעצטע יאָהרען פון זיין הערשאַפט האָט ער פערבראַכט אויף צו פערשענערן זיין רעזידענץ בבל און האָט געמאַכט, דאָס זי האָט מיט איהר שענקייט און איהרע טייערע בנינים איבערגעשטיגען נינוה, די הויפּט־שטאָדט פון אשור. נאָך נבוכדנאצר'ס טויט האָבען זיך אָנגעהויבען אין בבל שטאַרקע אונרוהען צוליב די פּרעטענזיעס פון פערשיידענע פערזאָנען אויף דעם באַבילאָנישען טראָן. באַלד נאָך איהם איז אַרויף אויף'ן טראָן זיין זוהן א ו י ל מ ר ו ד ך. דיזער האָט בעפרייט דעם געוועזענעם קעניג פון יהודה, יהויכין'ען, פון זיין געפענגניס, אין וועלכער ער האָט פערבראַכט

35 יאָהר, און האָט איהם געגעבען אַן עהרען־שטעלע אין קעניגליכען הויף. עס קען זעהר זיין, דאָס ער וואָלט פאָרטגעזעצט זיינע גוטע בעציהונגען צום אידישען פאָלק, אָבער ער האָט רעגירט נאָר 2 יאָהר, און זיין איידים נריגילסר האָט פערכאַפּט דעם טראָן. דיזער האָט רעגירט נאָר 4 יאָהר און איז געשטאָרבען. נאָך איהם איז געבליבען אַ קינד אַ יורש, וועל־כען די באַבילאָנישע אַריסטאָקראַטיע האָט ערמאָרדעט און ארויפגעזעצט אויף'ן טראָן איינעם פון זיי מיט'ן נאָמען נבו־ניד (556 פ. קר.). ער איז אָבער געוועזן אַ שוואַכער הערשער און בבל האָט געמוזט אַרונטער־פאַלען אונטער די הערשאַפט פון פערסיען, וועלכע איז באַלד געוואָרען די הערשערין פון מערב־אזיען.

אין מיטען פון 6טען יאָהרהונדערט פ. קר. האָט דער יונגער קעניג פון פערסיען, כורש, וועלכער איז געוועזן אַ וואַסאַל פון אַסטיאַגעס, דעם קעניג פון מדי, זיך ערקלערט אונאַפּהענגיג, און נאָך דעם, ווי ער האָט בע־זיגט זיין אויבער־הערשער, איז ער געוואָרען קעניג איבער פרס און מדי. נאָכ־דעם האָט ער זיך גענומען איינצונעהמען גאַנץ קליין־אזיען. קראָזוס, דער קעניג פון לידיען, האָט געשלאָסען אַ בונד מיט עגיפּטען, בבל און גריכענ־לאַנד, אָבער כורש האָט זיי אַלע בעזיגט, איינעם נאָך דעם אַנדערען, און ער איז ענדליך געקומען אויף צו בבל. כורש איז געוועזן בעוואוסט פיר אַ זעהר נאָבעלען הערשער מיט ליבעראַלע בעציהונגען צו די פעלקער, וואָס זיינען אַרונטערגעפאַלען אונטער זיין מאַכט. די ידיעות וועגען כורש'עס נצחונות האָבען אויפגעוועקט נייע האָפנונגען ביי די גולי בבל, האָפנונגען, וועלכע מיר געפינען אין די נבואות פון דעם נביא ישעיה דעם 2טען (אין ספר ישעיהו פון תנ"ך פון קאַפּיטעל 40 ביז 66). דיזער גרויסער נביא האָט געשטאַרקט דעם מוט פון די גולי בבל, האָט זיי אויפגעמונטערט, ער־וועקט אין זייערע הערצער נייע האָפנונגען און האָט זיי אָנגעזאָגט אין נאָמען פון גאָט, דאָס זייער בעפרייאונג פון גלות איז נאָהענט, און אין גיכען וועלען זיי זיך צוריקקעהרען צו זייער לאַנד און וועלען איבער־אַ־נייס אָנהויבען פיהרען אַ זעלבשטענדיגעס לעבען. ער האָט זאָגאַר אָנגערופען דעם פערסי־שען קעניג כורש „משיח ה'", ווייל ער וועט בעפרייען די אידען פון זייער גלות און וועט זיי ערלויבען צוריקשטעלען זייער פריהערדיגען גאָטליכען דינסט מיט זייער טעמפעל. און גאָט האָט ערוועהלט צו ערפילען דיזע וויכטיגע מיסיאָן ניט אַ אידען, אום צו ווייזען, דאָס ער איז ניט נאָר אַ גאָט פון איין פאָלק, פון אידישען, נאָר פון אַלע פעלקער, און די אידען האָבען אויף זיך

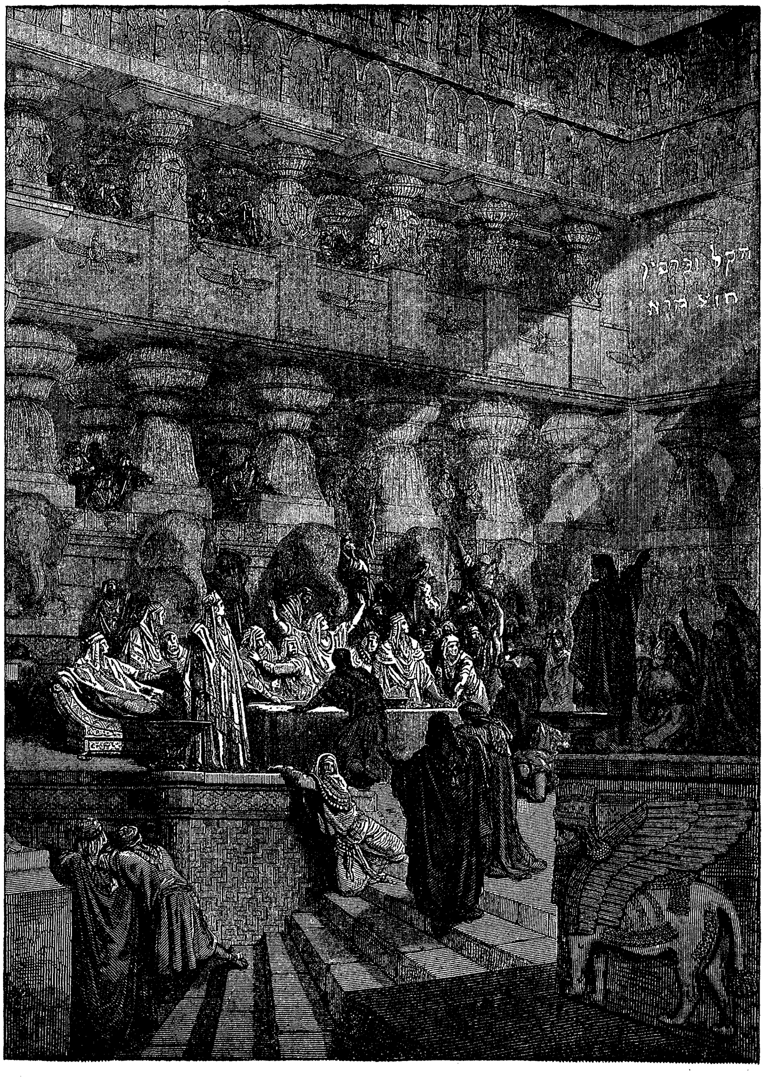

בלשאצר'ס מאָהלצייט.

נאך דארע.

די פליכט צו פערברייטען זיין הייליגע לעהרע פון צדק און משפט איבער דער גאנצער וועלט, צווישען אלע נאציאנען.

די נבואות פון ישעיה דעם 2טען האבען אנגעהויבען מקוים ווערען. מיט איינינע יאהר שפעטער נאך דעם, ווי כורש האט בעזיגט קראזוס'ן, דעם קעניג פון לידיען, איז ער געקומען צו בבל און האט זי בעזיגט גאנץ לייכט. דאס פאלק איז געווען זעהר אונצופרידען מיט זייער שוואכען קעניג נבו־ניד און כורש'ן איז געווען זעהר לייכט איהם ארונטערצוזעצען פון טראן. אזוי אונגעפעהר דערצעהלען די געשיכטע פון דעם פאל פון בבל די באבילאנישע אינשריפטען, וואס מען האט געפונען אין די אויסגראבונגען פון בבל. הע־ראדאט דערצעהלט די געשיכטע א ביסעל אנדערש. ער דערצעהלט, דאס כורש האט ניט געקענט פיר קיין פאל איינגעהמען בבל, און דעריבער זיינען די באבילאניער געווען זעהר רוהיג און האבען זיך איבערגעגעבען צו א פרעה־ליכען לעבען. אבער כורש האט געפונען אן אנדער מיטעל ווי אריינצוקומען אין שטאדט. ער האט געמאכט א קאנאל ארום שטאדט און האט אפגעצוי־גען דאס וואסער פון דעם טייך פרת, וועלכער האט געפלאסען דורך די שטאדט, און אזוי איז ער אריין אין שטאדט דורך דעם ארט, וואו דאס וואַ־סער איז פריהער געלאפען, און ער האט געפאנגען דעם קעניג מיט זיינע מי־ניסטארען אין דער צייט פון זייער הוליאנקע. אן ענהליכע געשיכטע ווערט דערצעהלט אין דעם געהיימניספולען ספר דניאל פון תנ"ך. אין דיזער לע־גענדארישער געשיכטע ווערט דערצעהלט, דאס די מלוכה פרס און מדי איז בעפאלען בבל אין דער צייט, ווען בלשאצר האט געהאט א גרויסען באנקעט. ווען דיזער קעניג און זיינע געסט האבען געטרונקען וויין פון די כלים פון בית המקדש האט זיך אין זאל אויפ'ן וואנט בעוויזען א האנט, וואס האט אנגעשריבען די ווערטער „מנא מנא תקל ופרסין" (געצעהלט, געצעהלט, גע־וואויגען און צוטיילט). קיינער האט ניט פערשטאנען די בעדייטונג פון דיזע ווערטער, ביז מען האט געבראכט דניאל'ן און ער האט ערקלערט, דאס דיזעס מיינט, אז בבל'ס שעה'ן זיינען געצעהלט און זי וועט באלד פאלען. און אין דער זעלבער נאכט איז בלשאצר (ניט נאבו־ניד) ערמארדעט געווא־רען און בבל איז אריינגעפאלען אין די הענט פון כורש מלך פרס.

די גולי בבל זיינען געווארען מלא שמחה פון דיזער איבערקעהרענים. זיי האבען בעטראכט כורש'ן אלס זייער רעטער. כורש האט שוין פריהער געהערט, דאס די אידישע נביאים האבען פארויסגעזאגט זיינע נצחונות און האבען איהם בעטראכט אלס דעם געזאלבטען קעניג פון גאט. ער האט גע־האט גרויס סימפאטיע מיט די געפאנגענע אידען אין בבל. דערצו האט זיין

פּאָליטיק געפּאָדערט, דאָס יהודה זאָל צוריק בעזעצט ווערען פון אידען, וועל־כע סימפּאַטיזירען מיט איהם, ווייל דורך זיי, אַלס זיינע דאַנקבארע אונטער־טאַנען, וועט איהם זיין לייכטער צו בעקעמפּען עגיפּטען, וועלכעס איז געווען זיין הייסער וואונש נאָך דער בעזיגונג פון בבל. כורש האָט דעריבער ער־לויבט די גולי בבל צוריקצוקעהרען זיך צו זייער פאָטערלאַנד און אויפשטע־לען זייער בית המקדש. ער האָט בעשטימט אַ וויכטיגע פערזאָן מיט'ן נאָ־מען ששבצר אַלס שטאַטהאַלטער אין יהודה און האָט איהם געגעבען אינסטרוקציאָנען, ווי צו העלפען די אידען צוריק זיך איינצואָרדנען אין זייער לאַנד. מען גלויבט, דאָס ששבצר איז דער צונאָמען, וואָס כורש האָט גע־געבען צו זרבבל'ן, וועלכען ער האָט בעשטימט אַלס גוּבערנאַטאָר איבער ארץ ישראל (זעה ווייטער).

אָבער ניט אַלע אידען אין בבל האָבען זיך בענוצט מיט דיזער ערלויב־ניס צוריקצוקעהרען זיך צו זייער פאָטערלאַנד. פיעלע האָבען זיך שוין גע־האַט איינגעפונדעוועט אין בבל מיט הייזער, פעלדער און געשעפטען. פיעלע האָבען מורא געהאַט, דאָס זיי וועט זיין שווער איינצואָרדנען זיך אין זייער אַלטער היים, וועלכע איז געוואָרען חרוב ומוחרב פיר די צייט, וואָס די אידען זיינען געווען פון איהר אוועק. דעריבער האָבען זיך צוערסט צוריק־געקעהרט נאָר 42,360 פערזאָן פון אידען אויסער 7,337 שקלאַפען און 200 זינגער. אָבער איינינע היסטאָריקער בעהויפּטען, דאָס די 42,360 איז די צאָהל פון פאַמיליען־הויפּטער, אַזוי דאָס איינצעלנע מענשען זיינען געווען לערך 200,000 נפשות. אָן דער שפּיץ פון דיזע אויסוואַנדערער איז געשטאַ־נען זרבבל בן שאלתיאל, אַן ענינקעל פון דעם קעניג יהויכין, וועלכען נבוכדנאצר האָט געהאַלטען אין געפענגניס 35 יאָהר. צוזאַמען מיט זרבבל'ן איז געווען יהושע בן יהוצדק אַלס כהן גדול, דער ענינקעל פון כהן גדול שריה, וואָס נבוכדנאצר האָט געטויטעט. דיזע צוויי פאָרשטע־הער, איינער פון קעניגליכער פאַמיליע און דער אַנדערער פון דער דינאַסטיע פון כהנים גדולים, האָבען בעקומען פון כורש'ן די פולמאַכט איינצואָרדנען די אידען אין זייער אַלטער היים. כורש האָט אויך געהאָלפען די שובי ציון איינצואָרדנען זיך אין זייער לאַנד, ער האָט זיי געגעבען הילף פון דער קע־ניגליכער קאַסע צו בויען דעם בית המקדש און האָט זיי צוריקגעגעבען די הייליגע כלים, וואָס נבוכדנאצר האָט צוגענומען פון בית המקדש בעת ער האָט איהם צושטערט.

אין יאָהר 537 פ. קר. האָט זיך צוריקגעקעהרט אין ארץ ישראל די ערס־טע פּאַרטיי. דאָס איז געווען אַזוי אונערוואַרטעט, דאָס די אידען האָבען

אין דעם געזעהען אַ גאָט'ס וואונדער. זיי האָט עס אָנפאַנגס אויסגעוויזען ווי אַ חלום, ווי דער פּאָעט אין תהלים זאָגט: „בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים".

די ערסטע פּאַרטיי. זרבבל און יהושע. דער צושטאַנד פון לאַנד יהודה אין דער צייט פון כורש'ן (537—521 פ. קר.) איז געווען זעהר טרויעריג. דער צענטער פון די צוריקקעהרענדע פון גלות איז געווען ירושלים. די שטאָדט איז אָבער געווען וויסט זינט נבוכדנאצר האָט זי צושטערט. אין דער פּראָווינץ האָט זיך געפונען אַ קליינע צאָהל ערד-אַרבייטער, וועלכע זיינען נאָך דאָרט פערבליבען נאָך'ן חורבן, אָבער זיי זיינען געווען זעהר אָרים. אַ גרויסען טייל פון דעם לאַנד האָבען פערכאַפּט די בענאַכבאַרטע פעלקער: עמון, מואב, אדום א. אנד. אין צפון-זייט פון יהודה זיינען געזעסען די שומרונים, וועלכע אשור האָט בעזעצט אין דעם לאַנד פון די עשרת השבטים, און וועלכע האָבען אָנגענומען אַ טייל פון דער אידישער רעליגיאָן און צוזאַמענגעמישט מיט זייערע גע ענדיגערישע זיטען און מנהגים. די העבראַאישע שפּראַך איז אַרויסגעטריבען געוואָרען פון לאַנד, מען האָט גערעדט אַנדערע שפּראַכען פון די אַרומיגע פעלקער. די ערסטע פּאַרטיי האָט אויף זיך גענומען אַ שווערע אויפגאַבע: אָפּרייניגען דאָס לאַנד פון פרעמדע עלעמענטען, אויפבויען צוריק אייניגע פון די צושטערטע שטעדט און איינאָרדנען דאָס געמיינדע-לעבען. דיזע אויפגאַבע איז פיר זיי געווען צו שווער צו לעזען מיט איין מאָל, און דעריבער האָט זיך די ערסטע קאָלאָניע בעשעפטיגט נאָר מיט ברייגגען אין אָרדנונג די שטאָדט ירושלים מיט איהר אומגעגענד.

פריהער פון אַלעם האָט מען זיך גענומען איינצואָרדנען די עבודה (געטליכען דינסט). אין מאָנאַט תשרי, אין וועלכען עס קומט אוים אַ גרויסער טייל פון אידישע ימים טובים, האָט זיך דאָס פאָלק צוזאַמענגעקליבען אין ירושלים און האָט פריהער פון אַלעם צוריק אויפגעשטעלט אַ מזבח אויף דעם זעלבען אָרט, וואו עס איז געשטאַנען דער מזבח אין דעם בית המקדש, וואָס שלמה האָט אויסגעבויט, און וועלכער איז צושטערט געוואָרען פון נבוכדנאצר'ן. אויף דיזען מזבח האָט מען אָנגעהויבען מקריב זיין קרבנות צו גאָט נאָך דעם מנהג און דער פאָרמע פון די פריהערדיגע צייטען. נאָכדעם האָט מען זיך גענומען צו בויען אַ נייעם בית המקדש. מען האָט געמאַכט אַלע פאָרבערייטונגען און אין חודש אייר, אַ יאָהר נאָך דעם, ווי די ערסטע פּאַרטיי האָט זיך צוריקגעקעהרט פון בבל, האָט זיך דאָס פאָלק פערזאַמעלט און מען האָט אָנגעהויבען צו בויען דעם בית המקדש. די כהנים זיינען געווען געקליידט אין די בגדי כהונה, די לוים האָבען געזונגען און גע-

שפילט פערשיידענע מזמורים און דאָס פאָלק איז געווען מלא שמחה. נאָר איינינע אַלטע לייט, וועלכע האָבען נאָך געדענקט די פּראַכט און גלאַנץ פון אַלטען טעמפּעל, האָבען זיך שטאַרק צוואוויינט, זעהענדיג ווי אונבעדייטענד דיזער טעמפּעל איז געגען דעם פריהערדיגען.

אָבער אויך דיזער טעמפּעל איז געבליבען אין מיטען, ניט געענדיגט, צוליב די מסירות פון די שונאי ישראל, וועלכע האָבען ניט געוואָלט דער־לאָזען די צוריק־אויפלעבונג פון אידישען פאָלק. צווישען דיזע שונאים זיינען אויך געווען די שומרונים. ווען זרבבל און יהושע בן יהוצדק האָבען אָנגעהויבען צו בויען דעם נייעם טעמפּעל האָבען די שומרונים געשיקט צו זיי שלוחים מיט אַ פאָרשלאַג, אַז מען זאָל זיי אויך צולאָזען נעהמען אַן אַנ־טייל אין דיזער אונטערנעהמונג, ווייל זיי אָנערקענען אויך דעם גאָט פון ישראל. אָבער דיזע האָבען זיי אָפּגעזאָגט, ווייל זיי זיינען געווען האַלבע אידען, און זייער חבר'שאַפט מיט אידען וואָלט געשאַדט די זיטען פון די אידען און דער ריינקייט פון זייער ראַסע. די שומרונים זיינען דערפאַר גע־וואָרען שטאַרק אויפגעבראַכט געגען די אידען און האָבען זיי געזוכט צו שאַדען. זיי זיינען אַרוים מיט מסירות, דאָס אידען זיינען אַן אונרוהיגעס, רעוואָלוציאָנערעס פאָלק און עס איז פיר די מלוכה אַ געפאַהר צו געבען זיי די מעגליכקייט צוריק אויפלעבען פּאָליטיש. דיזע מסירות האָבען געווירקט אויף די הויכע בעאַמטע פון דער פּערסישער רעגירונג און דער בוי פון טעמ־פּעל איז אָפּגעשטעלט געוואָרען. 16 יאָהר איז דער טעמפּעל געשטאַנען אין אַ ניט געענדיגטען צושטאַנד. דערווייל איז כורש געשטאָרבען און זיין זוהן קאַמביזעס איז אַרויף אויף'ן טראָן (529—522 פ. קר.).

באַלד ווי קאַמביזעס האָט איבערגענומען די ממשלה האָט ער אונטערגענו־מען אַ פעלד־צוג געגען עגיפּטען. זיין מאַרשרוט איז געווען דורך ארץ ישראל. דאָס אידישע פאָלק האָט זעהר פיעל געליטען פון די פּערסישע חיל. נאָך דעם, ווי קאַמביזעס האָט זיך צוריקגעקעהרט פון עגיפּטען מיט אַ גרויסען זיג, איז ער געשטאָרבען אין סיריען. אין פּערסיען זיינען געוואָרען שרעק־ליכע אונאָרדנונגען צוליב דעם, וואָס איינער אַ געוויסער סמערדיז, וועלכער איז ניט געווען פון דער קעניגליכער פאַמיליע, האָט פערכאַפּט דעם טראָן. דאָס לאַנד האָט פיעל געליטען דערפון און די רעגירונג האָט פערלאָרען איהר מאַכט. מיט דיזע אונרוהען האָבען זיך בענוצט די אידישע שונאים און האָבען פערשאַפט די אידען גרויסע צרות. דערצו זיינען נאָך צוגעקומען איינינע הונגער־יאָהרען, און די אידען האָבען אונבעשרייבליך געליטען און האָבען זיך געפיהלט אין דעם זעלבען צושטאַנד ווי באַלד נאָך דעם חורבן.

די נביאים חגי און זכריה. אין יענער צייט איז ארויף אויף דעם פערסישען טראָן **דריוש דער 1טער** אָדער **דאריוס היסטאספעס** (521—485 פ. קר.). דיזער מערקווירדיגער הערשער האָט געבראַכט אָרדנונג אין פערסיען און אין די פּראָווינצען, און צוליב דעם איז אויך דער צושטאַנד פון די אידען אין פּאַלעסטינאַ געוואָרען פיעל בעסער. דריוש איז געווען זעהר גוט צו אידען און האָט אַזוי ווי כורש געוואָלט, דאָס זיי זאָלען זיך רוהיג ענטוויקלען אין זייער לאַנד מיט אַ געוויסער פּאָליטישער אויטאָנאָמיע און פולער פרייהייט אין רעליגיעזער הינזיכט. באַלד אין אָנפאַנג פון זיין רעגירונג זיינען די נביאים **חגי** און **זכריה** ארויס צום פאָלק מיט גרויס ענטהוזיאַזם צו ערמונטערן זיי צו נעהמען זיך איבער־אַ־נייס ענדיגען דעם בית המקדש. דער נביא חגי האָט זיי ערקלערט, דאָס די שלעכטע לאַגע פון פאָלק איז אַ רעזולטאַט פון זיין גלייכגילטיגקייט צו זיין רעליגיאָן. אין דעם זעלבען גייסט האָט אויך גערעדט דער אַנדערער נביא זכריה.

דער רוף פון די נביאים האָט ערמונטערט די אידישע פאָרשטעהער זרבבל און דעם כהן גדול יהושע בן יהוצדק צו נעהמען זיך ערנסט צו דער ארבייט צו ענדיגען דעם טעמפעל. און דעם צווייטען יאָהר פון דער רעגירונג פון דריוש׳ן האָט זיך די ארבייט פון דעם טעמפעל־בוי ווידער אָנגעהויבען און מען האָט פאָרטגעזעצט צו בויען גאַנצע 5 יאָהר אָהן אָן אויפהערונג. אין מיטען פון יענער צייט איז אָנגעקומען אין ירושלים דער שטאַטהאַלטער פון סיריען **תתני** און האָט דערזעהען, דאָס די אידען בויען אַ זעהר שעגעם בנין, און ער האָט זיי געפרעגט, ווער עס האָט זיי ערלויבט דאָס צו טאָן. זיי האָבען געענטפערט, דאָס כורש האָט עס זיי ערלויבט. תתני האָט אָנגעפרעגט דריוש׳ן, אויב עס איז ווירקליך געגעבען געוואָרען אַזאַ ערלויבניס. מען האָט נאָכגעזוכט אין די ארכיוען און מען האָט ווירקליך געפונען אַזאַ ערלויבניס אין דער שטאָדט אחמתא (עקבאַטאַנאַ). דאַן האָט דריוש אָנגעזאָגט תתני, דאָס ער זאָל ניט שטערען צו ענדיגען דיזען בנין און ער זאָל נאָך דערצו העלפען.

דער בנין פון צווייטען בית המקדש האָט זיך געענדיגט אין 6טען יאָהר פון דער רעגירונג פון דריוש׳ן, דעם 3טען טאָג אין אדר פון יאָהר 516 פ. קר. דאָס איז געווען נאָך 70 יאָהר זינט דער ערסטער בית המקדש איז חרוב געוואָרען דורך נבוכדנאצר׳ן (דעריבער רעכענט זיך דער גלות בבל 70 יאָהר). זרבבל און יהושע בן יהוצדק האָבען געמאַכט אַ גרויסאַרטיגען חנוכת הבית, און באַלד נאָכדעם האָט מען געמאַכט אַ פרעהליכען פסח אין דער אָנוועזענ-

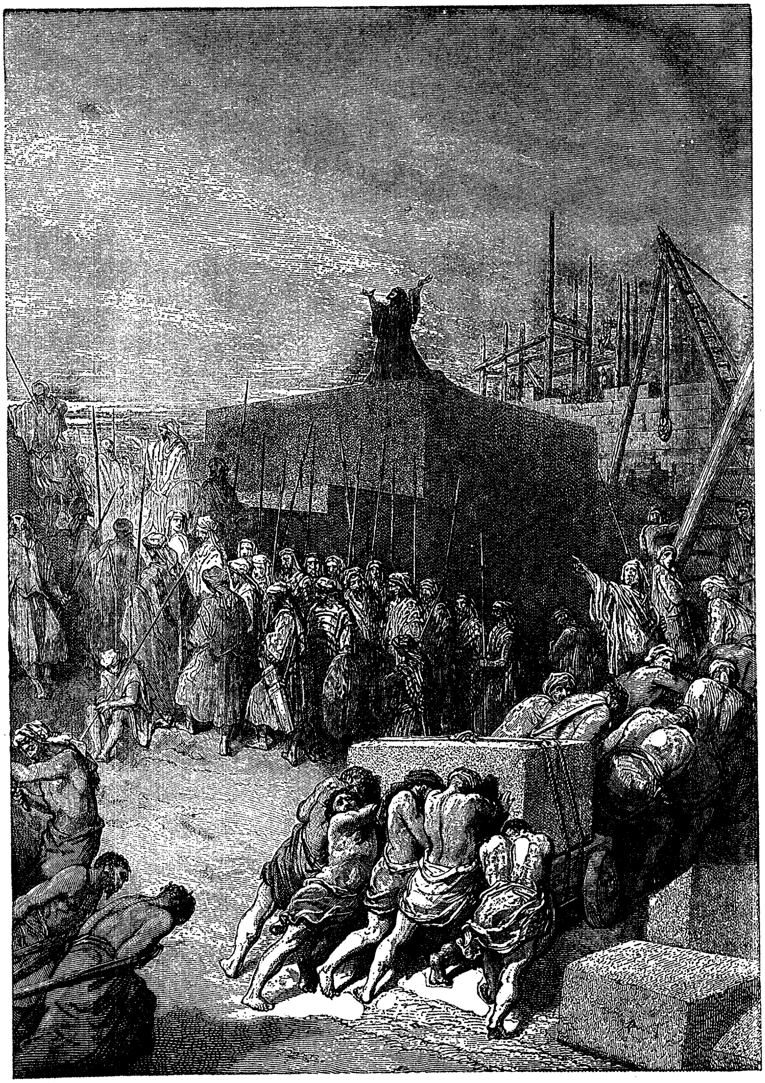

דאָס בויען פון טעמפעל.

נאָך דאָרע.

הייט פון א גרויסער פערזאמלונג פון פאָלק, וועלכעס איז צוזאמענגעקומען פון דער פראָווינץ אין ירושלים צו נעהמען אַנטייל אין דיזען הייליגען נאַציאָ-נאַלען יום טוב.

די נביאים חגי און זכריה האָבען אויפגעמונטערט און ערמוטיגט דאָס אידישע פאָלק. חגי האָט פאָרויסגעזאָגט, דאָס דער נייער טעמפעל וועט איבערשטייגען דעם טעמפעל פון שלמה'ן, ווייל ער וועט זיין אַ קוואַל, פון וועלכען עס וועט פליסען פרידען פיר די וועלט. זכריה האָט ערקלערט דעם פאָלק, דאָס זיין קראפט בעשטעהט ניט אין זיגען מיט'ן שווערד און בעהערשען פעלקער, נאָר אין זיין גייסט, וועלכער וועט בעהערשען די וועלט („לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי אמר ה' צבאות").

אין יענער צייט איז צווישען די כהנים אויפגעהויבען געוואָרען אַ פראַגע: אויב מען זאָל פאָרטזעצען צו פאַסטען די 4 תעניתים, וואָס מען האָט פריהער אָנגענומען ביי די אידען צום אָנדענקען פון חורבן. דערויף האָט זיי דער נביא זכריה געענטפערט, דאָס דיזע תעניתים וועלען פערוואַנדעלט ווע-רען אין ימים טובים. אָבער דערביי האָט ער זיי אויפמערקזאַם געמאַכט, דאָס ביי גאָט האָט אַ תענית גאָר ניט קיין ווערט, דער עיקר איז: טאָן צדק און משפט, ניט טראָגען קיין שנאה אין הארצען צו אַן אַנדערען, דאָס וואָרט זאָל זיין הייליג, ניט זאָגען קיין ליגען — דאָס און נאָר דאָס איז טייער ביי גאָט.

חגי און זכריה האָבען פיעל געווירקט אויף'ן גייסט פון אידישען פאָלק, אויף זיינע זיטען און מאָראַל, אָבער דער מאַטעריעלער צושטאַנד איז נאָך אַלץ געווען ווייט פון גלענצענד. באַלד נאָך דעם, ווי דער בית המקדש איז פערטיג געוואָרען, גע‌הט זרבבל אַראָפּ פון דער סצענע, זיין נאָמען ווערט מעהר ניט דערמאָהנט. מען גלויבט, דאָס די פּערסישע רעגירונג האָט איהם צוריקגערופען פון ארץ ישראל, ווייל זי האָט אין איהם געזעהען אַ פּרעטענ-דענט אויף דעם אידישען טראָן אין יהודה. אין ירושלים איז געבליבען נאָר יהושע בן יהוצדק, דער כהן גדול, וועלכער איז געבליבען דער הויפּט פון דער ירושלים'ער געמיינדע און פון גאַנצען אידישען פאָלק. נאָך זיין טויט איז די פיהרערשאַפט איבערגעגאַנגען צו זיין זוהן **יויקים**.

וואָס עס איז געשעהען מיט'ן אידישען פאָלק אין די לעצטע יאָהרען פון דער הערשאַפט פון דריוש'ן און אין דער צייט פון דער הערשאַפט פון זיין זוהן קסערקסעס דעם 1טען (485—464 פ. קר.), ווייסען מיר לחלוטין גאָרניט. אונזערע ידיעות וועגען דעם ווייטערן שיקזאַל פון אידישען פאָלק

הייבען זיך אָן פון דער צייט פון ארתחשׁשׁתא אָדער ארטא-קסערקסעס דעם 1טען (465—424 פ. קר.).

די 2טע פּאַרטיי פון די שובי גולה. עזרא און נחמיה. די ערסטע פּאַרטיי האָט אויפגעשטעלט דעם רעליגיעזען צענטער פון אידישען פאָלק אין ירושלים, דעם בית המקדש. אָבער דער מאַטעריעלער און עקאָנאָמישער צושטאַנד איז נאָך אַלץ געווען זעהר טרויעריג. דאָס פאָלק האָט געפאָדערט אַ ברייטערע אויטאָנאָמיע, וועלכע זאָל זיך פערברייטערן אויף אַלע צווייגען פון נאַציאָנאַלען לעבען. אָבער דאַמאָלס זיינען נאָך ניט געווען די מענשען, וואָס זיינען געווען אין שטאַנד דאָס צו טאָן. די אידען זיינען דאַמאָלס נאָר געווען אַ רעליגיעזע געמיינדע מיט דעם כהן גדול אַלס פיהרער. נאָך דעם טויט פון יויקים איז געוואָרען כהן גדול זיין זוהן אלישוב, דער עניקעל פון יהושע בן יהוצדק (460 פ. קר.). דיזען כהן גדול האָט געפעהלט די ענערגיע, וואָס איז נעטיג פיר די אָרגאַניזירונג פון אַ פאָלק. די פיהרער פון פאָלק זיינען דאַמאָלס געווען די כהנים און די עשירים, די געלט-אַריסטאָקראַטען. דאָס פאָלק אין אַלגעמיין איז געווען זעהר אָרים. דיזע עשירים, ווייל זיי זיינען געשטאַנען ביים רודער פון דער רעגירונג, האָבען געהאַט די מעגליכקייט צו עקספּלואַטירען די אָרימע קלאַס, און זיי האָבען זיך בענוצט מיט דיזער געלעגענהייט. אין די הונגער-יאָהרען זיינען די אָרימע געווען געצוואונגען צו פער'משכון'ען זייערע פעלדער, וויינגערטנער, הייזער און אָפט זייערע קינדער צו די רייכע אום צו בעקומען עטוואָס געלט איבערצולעבען די שלעכטע צייט און צו בעצאָהלען די שטייער צו דער פערסישער רעגירונג. עס איז פיר די אָרימע קלאַס געווען זעהר שווער צו טראָגען אויף זיך די לאַסט פון דער דאָפּעלטער שטייער: צו דער פערסישער רעגירונג און צו דער אידישער געמיינדע. בעזונדערס שווער איז געווען פיר די אַקער-לייט צו געבען מעשר, ד. ה. אַ צעהנטעל פון די פּראָדוקטען פון דער ערד, אום אויפצוהאַלטען די כהנים און דעם טעמפּעל. מען האָט אויך געמוזט צושטעלען אין טעמפּעל טעגליך אַ געוויסע צאָהל שאָף און אָפט, אין די ימים טובים, אויך אָקסען און רינדער צו מקריב זיין אויף דעם מזבח. פיעלע האָבען זיך ענטזאָגט צו געבען פון זייערע ערד-פּראָדוקטען און פון זייערע שאָף און רינדער פיר דיזען צוועק. עס פערשטעהט זיך, דאָס מעהר פון אַלעמען האָבען דערפון געליטען די כהנים און די לוים, וואָס האָבען געדינט אין טעמפּעל.

מיט דער צייט זיינען צוגעשטאַנען צום אידישען פאָלק פיעלע גרים פון די נאָהענטע פעלקער. דיזע גרים האָבען פיעל געשאַדט דער ריינקייט

פון דער אידישער ראסע. הגם זיי האבען זיך בעקעהרט צום יודענטום, זיי־נען זיי אויך, נאטירליך, געווען צוגעבונדען צו זייערע פריהערדיגע גלויבענס־געגנאסען און פלעגען זיך זעהר אפט מתחתן זיין מיט זיי. די עכטע אידען, איבערהויפט די רייכע, האבען זיי נאכגעטאן און ביי אידען האט זיך דא־מאלס פערשפרייט דער וואונש פון געמישטע הייראטען. עס האט אויסגע־וויזען, דאס אין א קורצער צייט, ווען די זאך וועט אזוי געהן ווייטער, וועלען זיך די אידען אסימילירען מיט אנדערע פעלקער און זייער קולט, די רע־ליגיאן, וועט אננעהמען די פארמע פון געצען־דינסט. געגען דיזען צושטאנד זיינען ארוים די בעסטע קרעפטען פון פאלק.

עס איז דאמאלס אויסגעוואקסען א נאציאנאלע פארטיי, וועלכע האט געשטרעבט דערצו, דאס מען זאל אפהיטען די אידישע נאציאן פון אסימי־לאציאן. אנדייטונגען וועגען דיזען צושטאנד געפינען מיר אין די נבואות פון א נביא, וועלכער טראגט דעם נאמען מלאכי (מיין שליח), אבער זיין ריכטיגער נאמען איז אונבעקאנט. דיזער נביא מאכט פארווירפען דעם אידישען פאלק, וועלכעס האט אויפגעהערט צו היטען די ריינקייט פון דער אידישער ראסע און דער אידישער רעליגיאן. איבערהויפט טאדעלט ער די יעניגע פון פאלק, וועלכע גט'ן זיך מיט זייערע אידישע פרויען אום צו קענען הייראטען פרויען פון אנדערע פעלקער.

דער צושטאנד פון די כהנים איז אין יענער צייט געווען זעהר טרויע־ריג. דאס פאלק האט צו זיי ניט געהאט קיין רעספעקט. דער נביא מלאכי בעשולדיגט די כהנים זעלבסט אין דיזען צושטאנד. זייער אויפפיהרונג איז געווען אזעלכע, דאס זיי האבען ניט פערדינט ביים פאלק קיין עהרע. דער כהן דארף זיין א מענש פול מיט וויסען, דאס פאלק דארף ערווארטען צו הערען פון איהם נאר א הויכע מאראלישע לעהרע, ער דארף ביי זיי זיין ווי א געטליכער מלאך מיט זיין אויפפיהרונג, מיט זיינע זיטען און מיט זיין קענטנים. אבער די כהנים פון יענער צייט זיינען געווען פון א זעהר נידריגען כאראקטער: זיי האבען געטאן מעשים, וועלכע דאס פאלק זעלבסט האט פערדאמט. אנשטאט צו דינען דעם פאלק אלס ביישפיל מיט זייערע גוטע מעשים און זיטען, זיינען זיי געווען זיינע פערפיהרער. דעריבער זאגט מלאכי נביאות, דאס גאט וועט שיקען זיין שליח, וועלכער וועט אפרייניגען דעם וועג פיר גאט. און באמת איז באלד ערשינען דער שליח, וואס דער נביא האט פארויסגעזאגט, און האט אנגעהויבען רייניגען די פעהלערן פון אידישען פאלק. דיזער שליח איז ניט געווען קיין נביא. מלאכי רעכענט זיך פיר דעם לעצטען נביא ביי אידען. די צייט האט געפאדערט אן אנדער

סארט מענש, א מענשען, וואס זאל זיך ניט בעשרענקען מיט רעדען און זאגען מוסר דעם פאלק, ווי די נביאים זיינען געוועז. די צייט האט געפאדערט א טעטיגען, פראקטישען מענשען, וועלכער זאל פעראייניגען ווארט און טאט. אין לאנד יהודה האט זיך דאמאלס אזא מאן ניט געפונען. אזא מאן איז געקומען אין יהודה פון בבל, פון א לאנד, וואו עס האבען זיך דאמאלס געפונען די בעסטע גייסטיגע קרעפטען פון אידישען פאלק צוזאמען מיט א גרויסען אוצר פון נאציאנאלער ענערגיע. דיזער מאן איז געווען עזרא, וועלכער איז געוועז א מענש מיט א גרויסען פערשטאנד און א פייערדיגער ענערגיע. ער האט בעשלאסען צו קומען מיט א נייער פארטיי נאך ארץ ישראל און אונטערנעהמען א רעפארמע אין דעם גייסטיגען מצב פון דעם אידישען פאלק.

עזרא האט געשטאמט פון וויכטיגע כהנים. אלס גרויסער געלעהרטער אין תורה שבכתב און תורה שבעל פה האט ער פארטגעזעצט די ארבייט פון די נביאים אין רעדאקטירען די הייליגע שריפט (כתבי הקודש). ער האט זיך אויך געגעבען גרויס מיה צו מאכען בעקאנט דאס פאלק מיט תורת משה און די נביאים. ער האט פערשטאנען, דאס די אידישע נאציאן קען נאר דאן זיין שטארק מאראליש, ווען איהר לעבען וועט רעגולירט ווערען לויט דער קאנסטיטוציאן פון תורת משה. ווען ער האט דערהערט פון דעם שלעכטען צושטאנד פון אידישען פאלק אין ארץ ישראל און פון זיין מאראלישער געזונקענהייט, האט ער בעשלאסען צו קומען אהין און רעפארמירען די אידישע געמיינדעס. ער האט אבער דערצו געמוזט האבען די פולמאכט פון פערסישען קעניג ארתחשסתא (ארטאקסערקסעס לאנגימאנוס, 464—424 פ. קר.). עס האט ניט לאנג גענומען און די פערלאנגטע פולמאכט איז איהם געגעבען געווארען. ער האט מיט זיך גענומען א פארטיע פון 1,500 פערזאן, וועלכע האבען איהם פערשפראכען צו העלפען אין זיין אויפלעבענדער ארבייט.

אין ירושלים זיינען צוגעשטאנען צו עזרא'ן פיעלע פון דער נאציאנאלער פארטיי, וועלכע זיינען געוועז זעהר שטארק געגען אסימילאציאן. פון זיי האט זיך עזרא דערוואוסט, דאס דער רעליגיעזער גייסט איז זעהר שוואך אין פאלק, און דאס די הויפט־אורזאך דערפון זיינען די געמישטע חתונות מיט אנדערע פעלקער. מען האט בעשלאסען צו צווינגען די אסימילאטארען שיידען זיך מיט זייערע ניט־אידישע ווייבער. דאס פאלק האט געגעבען א הייליגע שבועה אין בית המקדש צו פאלגען פינקטליך דיזען בעשלוס. און דאס פאלק האט געהאלטען ווארט. דיזער פאקט האט שטארק אויפגערייצט די פעלקער, וואס זייערע טעכטער זיינען בעליידיגט און ארויסגעטריבען גע-

ווארען פון פיעלע פאמיליעם פון אידישען פאלק, און זיי האבען אנגעטאן די אידען פיעל שאדען, איבערהויפט דערמיט, וואס זיי האבען צושטערט די מויער פון ירושלים און האבען זי געמאכט צוגענגליך צו די אידישע שונאים.

די פאטריאטען האבען אין דעם געזעהען א גרויסע שטערונג צו דער אויפלעבונג פון דעם אידישען פאלק; זיי האבען אנגעהויבען צו דענקען וועגען מיטלען צו בעפעסטיגען ירושלים געגען זייערע שונאים. אויך עזרא האט באלד דערזעהען, דאס אום זיינע רעפארמעס זאלען דורכגעפיהרט ווערען, מוז ער האבען די הילף פון א טיכטיגען, בעפולמעכטיגטען אדמיניסטראטאר. אזא געהילף איז ווירקליך באלד ערשינען אין דער פערזאן פון נ ח מ י ה ב ן ח כ ל י ה, וועלכער האט פערנומען א וויכטיגע שטעלע אין פערסישען הויף. ער איז געוועזען דער שר המשקים ביים קעניג ארתחשסתא (ארטאקסערקסעס דעם 1טען).

נחמיה איז געוועזען מיט לייב און זעעלע איבערגעגעבען צום לאנד פון זיינע עלטערן און צום אידישען פאלק. ווען ער האט זיך דערוואוסט פון דעם שלעכטען מצב פון זיינע ברידער אין ירושלים, איז ער געווארען זעהר טרויעריג. ער האט געווארט אויף א גינסטיגען מאמענט, ווען ער זאל קענען בעטען ביים קעניג די ערלויבניס איינצוארדנען די אידישע געמיינדע-אנגעלעגענהייטען אין ארץ ישראל. עס איז איהם ווירקליך געלונגען צו פועל'ן ביים קעניג, אז ער זאל איהם געבען די פערלאנגטע פולמאכט צו בעפעסטיגען ירושלים. דער קעניג האט איהם בעשטימט צום פחה (גובערנאטאר) פון ירושלים און האט אויך געשריבען צום שטאטהאלטער פון סיריען, אז ער זאל געבען נחמיה'ן פיר א פעסטונג די נעטיגע מאטעריאלען פון די קעניגליכע וועלדער.

אין פריהלינג פון יאהר 445 פ. קר. איז נחמיה אנגעקומען אין ירושלים. ער האט בעטראכט די צושטערטע מויער און האט געבעטען הילף פון די אידישע פיהרער אין זיין אונטערנעהמונג צו בעפעסטיגען ירושלים. דאס איז ניט געפעלען געווארען די אידישע שונאים. זיי האבען באלד דערזעהען, דאס די נאציאנאלע פארטיי וועט שאדען זייערע אינטערעסען, זיי וועלען מעהר ניט קענען הערשען אין ירושלים, ווי פריהער, און זיי האבען אנגעהויבען אינטריגירען. זיי האבען געשריבען צום קעניג, דאס נחמיה איז א רעוואלוציאנער און וויל מאכען יהודה אונאפהענגיג פון פערסיען. אבער נחמיה האט זיך ניט דערשראקען פאר די מוסרים און האט פארטגעזעצט זיין ארבייט.

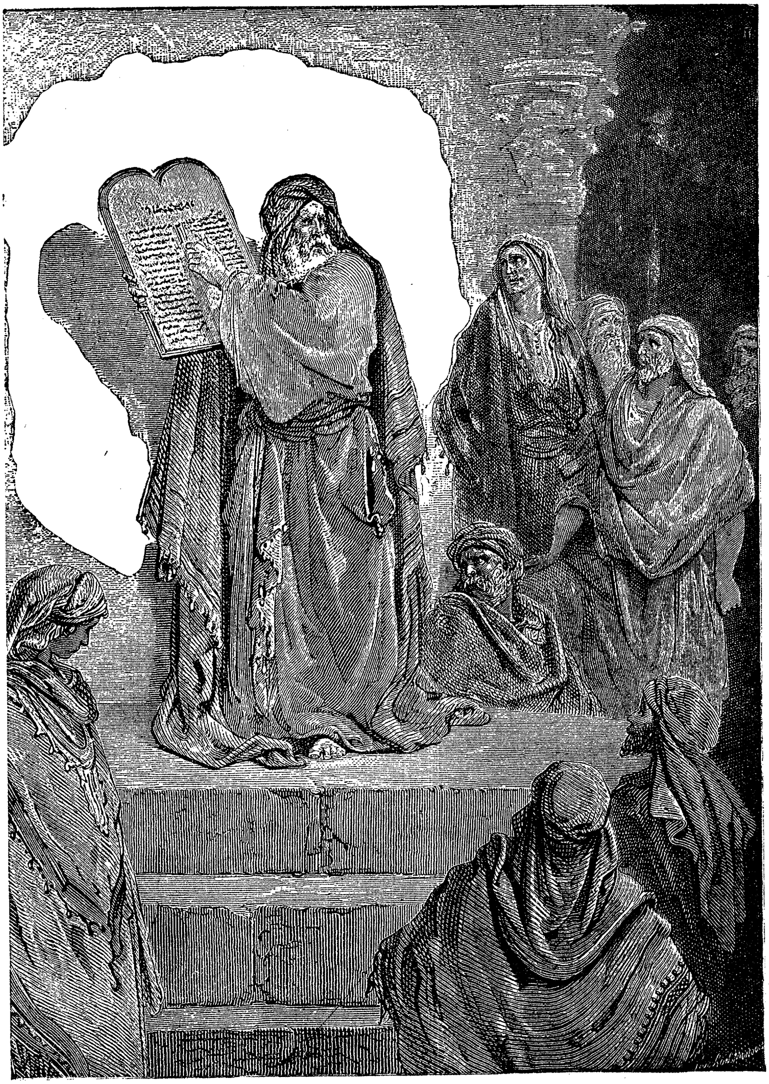

עזרא לייענט די תורה פאַר'ן פאָלק.

נאָך דאָרע.

צוויי מאָנאַטען האָט דאָס פאָלק ענערגיש געאַרבייט ביז עס איז זיי געלונגען צו ענדיגען די מויער. נאָכדעם האָט זיך נחמיה גענומען צו פערגרעסערן די צאָהל איינוואוינער פון ירושלים. 10 פּראָצענט פון דער בעפעלקערונג פון דער פּראָווינץ האָט געמוזט על פי גורל בעזעצען זיך אין ירושלים. אין יענער צייט זיינען געקומען צו נחמיה'ן פיעלע פון דער אָרימער קלאַס און האָבען זיך בעקלאָגט אויף די רייכע, דאָס זיי מיט זייערע קינדער זיינען פער'משכון'ט ביי די רייכע, וועלכע האָבען זיי אין גאַנצען רואינירט. נחמיה האָט צוזאַמענגערופען די עשירים, האָט זיי גוט אויסגעשטראָפט און זיי האָבען אומגעקעהרט צו די אָרימע אַלע זייערע משכנות און האָבען זיי מוחל געוועזן זייערע חובות.

צוועלף יאָהר איז נחמיה געווען גובערנאַטאָר אין ירושלים און האָט געמאַכט גוטע אָרדנונגען אין סאָציאַלען לעבען פון די אידען אין דעם גייסט פון תורת משה. אום דאָס פאָלק זאָל מיט דער צייט דיזע אָרדנונגען ניט אָפּשאַפען, האָט ער זיך געווענדט צו עזרא'ן, אז ער זאָל איהם העלפען בעקאַנט מאַכען דאָס פאָלק מיט די גערעכטיגע פּרינציפּען פון תורת משה, אום זיי זאָלען זיין אין שטאַנד צו פיהרען אַן עהרליכעס סאָציאַלעס לעבען. עזרא האָט זיך דאַן גענומען צו מאַכען בעקאַנט דאָס פאָלק מיט תורת משה, און נחמיה האָט די געזעצען פון דער תורה איינגעפיהרט אין דער פּראַקטיק.

דעם ערסטען טאָג ראש השנה (לערך צווישען 444 און 433 פ. קר.) האָבען עזרא און נחמיה פערזאַמעלט דאָס פאָלק געגען „שער המים", און עזרא האָט פאַר זיי פאָרגעלעזען אייניגע ערטער פון דער תורה, פון וועלכע זיי האָבען געקענט פערשטעהן, וואָס די תורה פאָדערט פון זיי אום זיי זאָלען זיך קענען פערשאַפען אַ דויערהאַפטע עקסיסטענץ און צופרידענהייט פיר אַלע קלאַסען. נאָך דעם יום טוב סוכות, וועלכען דאָס פאָלק האָט געפייערט מיט גרויס שמחה, האָבען די פאָרשטעהער פון פאָלק, אונטער דרע פיהרונג פון עזרא און נחמיה, אויפגעשריבען אַן אַקט (כתב אמנה), אין וועלכען דאָס פאָלק האָט זיך פערפליכטעט אויפצופיהרען זיך ווי עס פאָדערט תורת משה, און די פאָרשטעהער האָבען דיזען אַקט אונטערגעשריבען. דיזע אונטערגעשריבענע פאָרשטעהער זיינען געווען די ערסטע מיטגלידער פון די „אנשי כנסת הגדולה". דאָס איז געווען אַ סאָרט סענאַט, וואָס האָט רעגולירט דאָס סאָציאַלע און רעליגיעזע לעבען פון פאָלק. דאָס פאָלק האָט געגעבען אַ הייליגע שבועה אויפצופיהרען זיך פּינקטליך לויט דיזען אַקט.

כל זמן נחמיה איז געווען דער גובערנאַטאָר אין ירושלים האָט זיך דאָס פאָלק אויפגעפיהרט נאָך דער פאָרשריפט פון דעם אַקט. אָבער נאָך דעם,

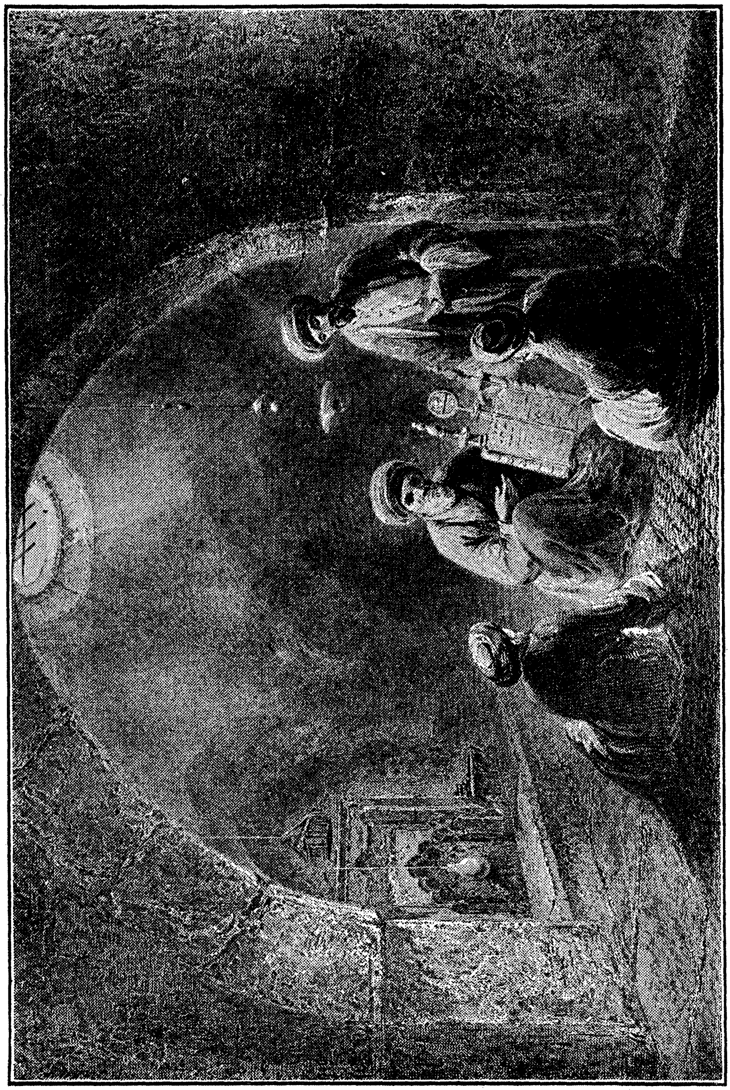

די שומרונים ווייזען זייער ספר תורה.

ווי דער קעניג האָט איהם צוריקגערופען צו זיין שטעלע אין הויף, איז די גאַנצע אָרדנונג אָפּגעשוואַכט געוואָרען. די אַסימילאַטאָרען זיינען צוריק ארויף אויף די סצענע. דער כהן גדול אלישיב האָט געגעבען אַן אַמט אין טעמפּעל צו זיינעם אַ קרוב טוביה פון די בני עמון, דער חלול שבת בפרהסיא און די געמישטע חתונות זיינען ווידער געוואָרען אַ געוועהנליכע זאַך, און אפילו דעם כהן גדול'ס עניקעל האָט געהייראַט די טאָכטער פון דעם שומרוני סנבלט.

ווען נחמיה האָט זיך דערוואוסט פון דיזע ענדערונגען אין ירושלים, האָט ער ווידער געבעטען ביים קעניג ערלויבניס צוריקצוגעהן אין ירושלים, צו שטעלען אָרדנונג. דער קעניג האָט עס איהם ערלויבט, און האָט איהם ווידער געגעבען די שטעלע פון גובערנאַטאָר. באַלד, ווי ער איז אָנגעקומען אין ירושלים, האָט ער אַרויסגעטריבען פון בית המקדש טוביה העמוני. דעם כהן גדול'ס עניקעל, וואָס האָט געהייראַט אַ סאַמאַריטאַנערין, האָט ער אַרויסגעטריבען פון דער אידישער געמיינדע. ער האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז מען זאָל שטרענג אָפּהיטען שבת, און ווען ער האָט זיך דערוואוסט, דאָס אין אייניגע אידישע פאַמיליעס עקסיסטירען נאָך געמישטע חתונות, האָט ער יפּעררופען די פאָטערס פון דיזע פאַמיליעס און האָט זיי שטאַרק גע'מוסר'ט. פון דאַמאָלס אָן האָבען אויפגעהערט ביי אידען געמישטע חתונות.

אַזוי האָט די גרויסע רעפאָרמע פון עזרא און נחמיה זיך פעסט איינגע-וואָרצעלט אין פאָלק. די אידען האָבען זיך זייט דאַן אָפּגעשלאָסען פון אַלע פעלקער, וועלכע זיינען געשטאַנען נידריגער פון זיי אין מאָראַלישער הינזיכט. דאָס האָט זיי געגעבען קראַפט צו עקסיסטירען און בעשיצט פון אונטער-גאַנג אין דער לאַנגער צייט פון זייער גלות.

נאָך דעם, ווי די שומרונים האָבען זיך איבערצייגט, דאָס זיי קענען זיך ניט פעראייניגען מיט די אידען, האָבען זיי פיר זיך געשאַפען אַ בעזונדער'ן רעליגיעזען צענטער אין דער שטאָדט שכם און האָבען זיך אָנגעהויבען צו רעכנען אַלס די קינדער פון די עשרת השבטים. סנבלט האָט פיר זיי אויס-געבויט אַ שענעם טעמפּעל אויף'ן באַרג גריזים. דער ערסטער כהן גדול אין דעם נייעם טעמפּעל איז געווען מנשה, דער איידים פון סנבלט'ן. דיזער מנשה איז עם געווען דער יעניגער, וואָס נחמיה האָט אַרויסגעשטויסען פון קהל ישראל. אַלס אַ גע‌זעצבוך האָבען זיי אָנגענומען תורת משה מיט איי-ניגע ענדערונגען. מיט דער צייט האָט זיך ענטוויקעלט אַ שטאַרקע שנאה צווישען די אידען און די שומרונים. די נביאים האָבען די שומרונים ניט אָנערקענט, ווייל זיי טאַדלען אָפט די בני אפרים, ד. ה. די עשרת השבטים,

נאָר דעם ספר יהושע אָנערקענען זיי, ווייל יהושע שטאַמט פון שבט אפרים. אָבער דיזער ספר איז ביי זיי פיעל געענדערט אין פערגלייך מיט אונזערען. אין זייער ספר יהושע געפינען זיך זעהר פיעלע לעגענדעס פון זייער פער-גאַנגענהייט.

די ענטוויקלונג פון יודענטום זינט עזרא'ס צייטען. אין דער ערסטער צייט פון דער פערסישער רעגירונג איבער ארץ ישראל האָבען די אידען געהאָפט צו בעקומען פּאָליטישע זעלבשטענדיגקייט, אָבער זיי האָבען זיך באַלד איבערצייגט, דאָס זיי זיינען נאָך געווען ווייט פון דיזען ציל; זיי האָבען זיך געמוזט צופרידען שטעלען מיט דער אויטאָנאָמיע, וואָס מען האָט זיי געגעבען. עזרא און נחמיה האָבען גוט פערשטאַנען דעם מצב און האָבען זיך געגעבען אַלע מיה איינצואָרדנען די אויטאָנאָמיע אין דעם גייסט פון דער תורה.

פון דער צייט פון עזרא'ן האָט זיך ענטוויקעלט צווישען אידען א נייע קלאַס געזעץ-לעהרער, וועלכע זיינען בעקאַנט אונטער'ן נאָמען „סופרים". דאָס זיינען געווען די חכמים, וואָס האָבען זיך בעשעפטיגט מיט בעלעהרען דאָס פאָלק און עס מאַכען בעקאַנט מיט דער תורה און די אידישע געזעצען. זיי זיינען געווען די ערקלערער פון דער תורה און האָבען געזוכט צו ברייגען אין איבעראיינשטימונג די תורה מיט'ן לעבען. די תורה איז געווען דער פונדאַמענט פון אַלע געזעצען, וועלכע רעגולירען דאָס לעבען פון פאָלק. אָבער אַזוי ווי ניט אַלעס האָט מען געקענט געפינען בפירוש אין דער תורה, און אַזוי ווי די תורה איז דאָך געטליך און מען טאָר צו איהר ניט צוזעצען און פון איהר ניט אַראָפּנעהמען, האָבען די סופרים געמוזט אַלעס אויס-טייטשען אין די ווערטער פון דער תורה.

לויט דער בעהויפּטונג פון תלמוד שטאַמען זעהר פיעלע נייע געזעצען פון דער צייט פון די סופרים און די אנשי כנסת הגדולה. אויך געוויסע תפילות, ווי די שמונה עשרה און קריאת שמע, קומען פון זיי. אויך איניגע געזעצען פון שבת און מעהרערע סאַניטאַרישע רעגלען (דיני טומאה וטהרה ומאכלות אסורות) שטאַמען פון זייער צייט. די סופרים האָבען אויך פער-בּרייטעט בילדונג און זיטענלעהרע צווישען די איבריגע שיכטען פון פאָלק. די לעהרעס פון דיזער צייט האָבען זעהר פיעל געווירקט אויפצוהאַלטען דאָס אידישע פאָלק. שפּעטער, ווען די גריכען האָבען געצוואונגען די אידען אָפּ-צופאַלען פון זייער רעליגיאָן, זיינען דיזע געווען בערייט צו אָפּפערן זייער לעבען און ניט אויפגעבען זייער גלויבען, וואָס האָט אייגענטליך געמיינט זייער עקסיסטענץ אַלס פאָלק.

די אָפיציעלע שפּראַך פון אַלע פעלקער, וואָס זיינען געווען אונטער פּערסיען, איז געווען אַראַמעאיש (תרגום לשון). אויך די אידען האָבען גע־רעדט דיזע שפּראַך. די העברעאישע שפּראַך האָט נאָר געהערשט אין דער סינאַגאָגע און אין דער ליטעראַטור. באַלד אָבער האָבען די אומשטענדען געפאָדערט, דאָס די אַראַמעאישע שפּראַך זאָל צום טייל אויך איינגעפיהרט ווערען אין דער סינאַגאָגע. עס איז געוואָרען נעטיג איבערצוזעצען פיר דאָס פאָלק די אָפּטיילונגען פון דער תורה, וואָס מען האָט געלייענט אום שבת אין דער סינאַגאָגע (די סדרות), פון העברעאיש אין אַראַמעאיש (תרגום־לשון).

אין יענער צייט איז געשעהן נאָך אַ וויכטיגע נייעס, וועלכע האָט גע־האַט אַ גרויסען איינפלוס אויף די ענטוויקלונג פון אידישען גייסט, און דאָס איז — די ענדערונג פון דער שריפט. אָנשטאָט דעם פעניצישען אלף־בית האָט עזרא איינגעפיהרט דעם אַזוי־גענאַנטען „כתב אשורי", וועלכער ווערט עד היום געברויכט ביי אונז. דיזער כתב איז פיעל גרינגער צו לעזען, ווי דער פעניצישער, און דאַרום איז געלעהרזאַמקייט געשווינד פערשפּרייט גע־וואָרען צווישען די אידען.

די פערברייטונג פון דער תורה האָט געפיהרט צו פערמעהרען די צאָהל פון סינאַגאָגען. יעדע געמיינדע אין דער פּראָווינץ האָט זיך געבויט אַ סי־נאַגאָגע, וואו מען האָט זיך פערזאַמעלט צום רעליגיאָנס־דינסט דורך תפילות און לייענען אָפּטיילונגען (פּרשיות) פון דער תורה און די נביאים. דיזע סי־נאַגאָגען האָבען דאַמאָלס געהאַט דעם נאָמען „קהל חסידים" (פערזאַמלונגען פון פרומע). דאָס איז דאַמאָלס געוואָרען אַ גרויסע נויטווענדיגקייט, ווען דער רעליגיעזער גייסט איז געווען שטאַרק ענטוויקעלט אין פאָלק, און ניט יעדער האָט געהאַט די מעגליכקייט צו בעזוכען דעם טעמפּעל אין ירושלים. די סינאַגאָגען האָבען געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף דעם נאַציאָנאַלען גייסט פון פאָלק.

די אנשי כנסת הגדולה האָבען אויך רעדאַקטירט די נביאים און די כתובים. די אויסגעצייכענטע אָרדנונג, וואָס מיר געפינען אין די נביאים ראשונים, צייגט קלאָר, דאָס אין דעם האָבען געאַרבייט געניטע הענט. אין דיזע ספרים ווערט דערצעהלט די געשיכטע פון אידישען פאָלק פון יהושע׳ן ביז די אידען זיינען פערטריבען געוואָרען אין בבל. די געשיכטליכע פאַקטען זיינען דאָרט געגעבען אין אַן אויסגעצייכענטען צוזאַמענהאַנג. דער צענ־טער פון אַלע ערצעהלונגען איז דאָס אידישע פאָלק. געהט עס אין ריכטיגען וועג — איז עס גליקליך; טרעט עס אָפּ פון גלייכען וועג — ליידט עס.

אויך די רעדעס און פּראָפעצייהונגען פון די נביאים זיינען צוזאַמענ-געקליבען און רעדאַקטירט געוואָרען פון עזרא'ן און די אנשי כנסת הגדולה. א ביסעל שפּעטער האָבען זיי געמאַכט נאָך א זאַמלונג אונטער'ן טיטעל „כתובים", וועלכע ענטהאַלטען אין זיך רעליגיעזע פּאָעזיע (תהלים), וועלט-קלוגהייט (משלי), רעליגיעזע פילאָזאָפיע איבער די פראַגע: וואָרום געהט עס דעם צדיק שלעכט אויף דער וועלט און דעם רשע גוט (איוב, קהלת). דיזע דריי אָפּטיילונגען: תורה, נביאים, כתובים (תנ"ך), שטעלען צוזאַמען די „כתבי הקודש", וועלכע זיינען אַזוי בעריהמט צווישען אַלע ציוויליזירטע פעלקער.

אין יענער צייט האָט זיך ביי די פּערסיער ענטוויקעלט א נייע רעליגיאָן. דער נייער געזעצגעבער, צאַראַאַסטער, האָט ערקלערט, דאָס אין דער וועלט ווירקען צוויי געטער (שתי רשויות), צוויי געגענזייטיגע קרעפטען, אָרמוזד, דער גאָט פון ליכט און לעבען, און אַהרימאַן, דער גאָט פון פינסטערניס און טויט. דיזע צוויי געטער פיהרען צווישען זיך א שטענדיגען קאַמף. זיי האָבען אונטער זיך גאַנצע לעגיאָנען פון אונטערטעניגע קרעפטען. אָרמוזד האָט מחנות פון גוטע מלאכים און אַהרימאַן — מחנות מלאכי חבלה. דיזער גלויבען האָט געהאַט אַן איינפלוס אויך אויף די אידען. דער נביא ישעיהו האָט פּראָטעסטירט געגען דעם גלויבען פון די שתי רשויות. עס איז דאָ נאָר איין שעפער פון ליכט און פינסטערניס („יוצר אור ובורא חושך"), זאָגט ער. דאָך האָבען איינִיגע פּרינציפּען פון דיזען גלויבען אריינגעדרונגען ביי אידען. נאָר די אידען האָבען זיי א ביסעל איבערגעמאַכט, זיי זאָלען שטימען מיט דעם פּרינציפּ פון דער איינהייט פון גאָט. פון יענער צייט געפינען מיר אין תנ"ך גוטע מלאכים און א שטן, וועלכער זוכט צו צושטערען אַלעס, וואָס גאָט האָט בעשאַפען, נאָר דער אידישער שטן איז אָפּהענגיג פון גאָט, ער טוט נאָר וואָס גאָט ערלויבט איהם.

אידען אין אַנדערע לענדער אין דער צייט פון דער פּערסישער
הערשאַפט. אין בבל האָט זיך געגרינדעט א אידישער קולטור-צענטער זינט אידען זיינען פּערטריבען געוואָרען אַהין פון ירושלים. אין דעם ערסטען יאָהרהונדערט פון דער פּערסישער הערשאַפט איז די אידישע געמיינדע אין בבל געווען שטאַרק צוגעבונדען צו ירושלים. נאָך דעם, ווי די ערסטע גולי בבל האָבען זיך צוריקגעקעהרט אין זייער אַלטע היים, איז נאָך אין בבל פּער-בליבען א גרויסע מאַסע אידען, אַזוי דאָס מיט 80 יאָהר שפּעטער האָבען זיי געקענט שיקען א נייע פּאַרטיע פון יונגע קרעפטען נאָך ירושלים אונטער

דער פיהרערשאפט פון עזרא'ן. וואס עס האט זיך געטאן אין דער באבי־לאנישער געמיינדע אין 2טען יאהרהונדערט פון דער פערסישער הערשאפט, ווייסען מיר לחלוטין גאר ניט.

אויסער בבל האבען זיך אין יענער צייט געפונען אידישע געמיינדעס אויך אין פרס. וועגען דעם שיקזאל פון די אידען אין פרס האבען מיר אין דער ביבעל אן ערצעהלונג „מגלת אסתר", וועלכע דערצעהלט וועגען א גע־וויסער געפאהר, וואס האט געדראהעט דער אידישער בעפעלקערונג אין פרס אין גאנצען פערניכטעט צו ווערען, נאר דורך א נס זיינען זיי ניצול געווארען און צום אנדענקען פון דיזען נס פייערן די אידען עד היום דעם יום טוב **פורים**. איינינע קריטיקער בעהויפטען, דאס די געשיכטע פון מגלת אסתר איז גאר א מין ראמאן, און אין דער ווירקליכקייט האט די געשיכטע גאר ניט פאסירט. אבער עס איז ניט צו גלויבען, דאס א פאלק זאל פערייביגען מיט א יום טוב אן אויסגעטראכטע מעשה.

די אנדערע אידישע וויכטיגע קהלה פון יענער צייט האט זיך געפונען אין עגיפטען. דיזע קהלה האט זיך דארט געגרינדעט פון די עמיגראנטען, וואס זיינען ענטלאפען אהין מיט'ן נביא ירמיהו נאך דעם, ווי גדליהו בן אחיקם איז ערמארדעט געווארען. ניט לאנג האט מען געפונען איינינע עגיפטישע פאפירוסען געשריבען אין דער אראמעאישער שפראך, וואס ענט־האלטען א גאנצע רייהע פון שטר מכירה'ס, כתובות און אנדערע דאקומענטען. די יאהרען ווערען דארט גערעכענט נאך די פערסישע קעניגען: קסערקסעס, ארטאקסערקסעס און דריוש. פון דיזע דאקומענטען איז קלאר צו זעהן, דאס די אידען האבען דארט געהאט א בית המקדש מיט א מזבח צו גאט („בית מדבחא די אלהא שמיא"). דיזער טעמפעל איז געווען אין א פעסטונג אויף'ן גרענעץ צווישען עגיפטען און עטהיאפיען און האט עקסיסטירט איבער 100 יאהר; ער איז צושטערט געווארען אויף די ביטע פון איינינע פאנאטישע עגיפטישע פריסטער דורך דעם קאמענדאנט פון יענער פעסטונג אין 14טען יאהר פון דריוש דעם 2טען. די כהנים פון יענעם טעמפעל האבען זיך גע־ווענדט וועגען דעם צום כהן גדול פון ירושלים, זיי האבען אבער קיין ענטפער ניט ערהאלטען. דאן האבען זיי זיך געווענדט צו דליה און שלמיה, די זיהן פון סנבלט השומרוני. דיזע האבען ערפילט דעם וואונש פון די כהנים און האבען גע'פועל'ט ביי דריוש'ן, אז מען זאל זיי ערלויבען צוריק אויפבויען דעם טעמפעל. די קהלה האט אויך געהאט א היבשע אויטאנאמיע, אייגענע הייזער, פעלדער און געשעפטען.

יד. די מאטעריעלע און גייסטיגע קולטור פון אידישען פאָלק.

1. אַקערבוי און האַנדעל, הייזליכעס לעבען.

פון דער צייט, וואָס די אידען האָבען בעזיגט כנען און האָבען זיך דאָרט בעזעצט, איז דער אַקערבוי געוואָרען זייער הויפּט=בעשעפטיגונג. די פיה-צוכט, וועלכע איז פריהער געווען זייער בעשעפטיגונג, איז ביי זיי געוואָרען שוואַכער און שוואַכער. נאָר אין עבר הירדן האָבען זיך די איינוואוינער מעהרסטענס בעשעפטיגט מיט פיהצוכט. אַלס נאַטירליכע בעשעפטיגונג פון אַ מענשען האָט דאָס פאָלק דאַמאָלס גערעכענט די בעאַרבייטונג פון פעל-דער, וויינגערטנער און אוילבערטען. דער אידעאַל פון פאָלק איז געווען — צו זיצען „יעדער אונטער זיין ווײנשטאָק און אונטער זיין פייגענבוים".
דער באָדען פון פּאַלעסטינאַ האָט זיך פון נאַטור ניט אויסגעצייכענט מיט זיין פרוכטבאַרקייט. עס האָבען זיך געפונען ערטער, וואו דער באָדען איז געווען וויסט, נאָר דער פלייסיגער אַקערבויער האָט געבראַכט די ערד אין אַ בליהענדען צושטאַנד. די טאָלען זיינען געוואָרען פול מיט גוטע, טייערע ווייצען, די בערג האָבען געבליהט מיט וויינגערטנער און אוילבערט=וועלדער. ניט נאָר אין דערפער, נאָר אויך אַרום די שטעדט זיינען געוואַק-סען תבואות, וויינטרויבען, אוילבערטען און אַנדערע פרוכטען. דיזע בע-שעפטיגונג איז ניט געווען די אַרבייט פון אַ בעזונדערער קלאַס, נאָר אויך די אַריסטאָקראַטיע פון פאָלק, זיינע פּאָליטישע און גייסטיגע פיהרער, האָבען זיך מיט פערגניגען דערמיט בעשעפטיגט. דער קעניג שאול, וועלכער איז געווען אַ מיטגליד פון אַ זעהר בעריהמטער פאַמיליע, איז זעלבסט געגאַנגען איבער זיינע פעלדער מיט'ן פלוג=אַייזען (סאָכע). די גרויסע נביאים אלישע און עמוס האָבען זיך בעשעפטיגט — דער ערסטער מיט אַקערבוי, דער אַנ-דערער מיט פיהצוכט און פלאַנצען סיקאַמאָרען (ש ק מ י ם, אַן אַרט פייגענבוימער).

אין פּאַלעסטינאַ זיינען די תבואות צייטיג געוואָרען אין אָנפאַנג פריה-לינג, די שניט=צייט איז אויסגעקומען צו ענדע פריהלינג. דאָס צוזאַמענ-קלייבען די טרויבען אין די וויינגערטנער און דאָס אַריינגעהמען די אויסגע-דראָשענע תבואות אין די שפּייכלערס איז געווען צו ענדע זומער אָדער אין אָנפאַנגס הערבסט. צו דיזע צייטען פון יאָהר זיינען בעשטימט געוואָרען די דריי גרויסע אידישע ימים טובים: פ ס ח, ווען די תבואות אין פעלד זיי-נען פערטיג געוואָרען; ש ב ו ע ו ת, ווען מען האָט געשניטען די תבואות פון די פעלדער (חג הקציר), און ס ו כ ו ת, ווען מען האָט אַלעס פון די

פעלדער און וויינגערטנער אריינגענומען אין די שפייכלערס (חג האסיף).
דער יום טוב פסח האט אויך געהאט א היסטאָרישע בעדייטונג — ער האט געדינט צום אָנדענקען פון דער צייט, ווען אידען זיינען בעפרייט געוואָרען פון זייער קנעכטשאפט אין מצרים. דער געברויך פון מצות אין דיזען יום טוב האט צוויי בעדייטונגען: ערסטענס איז דאס א סימבאָל פון צייטיג־ווערען פון די תבואות, און צווייטענס איז דאס צום אָנדענקען, דאס ווען די אידען זיינען ארויס פון מצרים האבען זיי ניט געהאט קיין צייט צו וואַר־טען ביז זייער טייג איז געוואָרען זויער און פערטיג צום באקען און זיי האבען עס געגעסען אונגעזייערט, נאר געטריקענטע מצות. אין דער צייט, ווען דאס אידישע פאָלק איז געזעסען אין זיין לאנד האט געשפּילט מעהר ראָלע דער ערסטער סימבאָל, אבער אין זיין גלות־צייט — דער צווייטער.

אויסער די דריי ימים טובים, וואס מיר האבען דערמאָהנט, האבען די אידען פון אור־אלטע צייטען געפייערט איין טאג יעדע וואך אלס טאג פון רוה. דיזער טאג איז געווען בעוואוסט אונטער'ן נאמען שבת (רוה־טאג). אין דער תורה געפינען מיר צוויי ערקלערונגען פיר דיזען טאג. איין ערקלערונג איז, דאס דער שבת איז צום אָנדענקען, אז גאָט האט בעשאפען די וועלט אין זעקס טעג און דעם זיבעטען טאג האט ער גערוהט (שמות כ, 11). אן אנ־דער ערקלערונג איז, אז דער שבת איז געגעבען געוואָרען אום אידען זאלען געדענקען, דאס זיי זיינען געווען אמאָל פערשקלאפט אין מצרים און גאָט האט זיי פון דאָרט בעפרייט, און דעריבער מוז אין דיזען טאג רוהען ניט נאר יעדער איד זעלבסט, נאר אויך זיין שקלאף, זיין פערד, זיין עזעל א. אז. וו. (דברים ה, 14—15).

דאס אידישע געזעץ האט אויך געפאָדערט, דאס די ערד זאָל רוהען איין יאָהר אין 7 יאָהר, מען זאָל זי ניט בעארבייטען, ניט אקערן זי, ניט זעען אויף איהר, און וואס עס וואקסט פון דער נאטור זעלבסט אין דיזען יאָהר, וועלכעס איז געווען בעקאנט אונטער'ן נאמען שמטה־יאָהר, האט יעדער פרעמדער דאס רעכט צו געניסען צוגלייך מיט דעם אייגענטימער, ווייל וואס די נאטור גיט זעלבסט ארויס אָהן דער ארבייט פון מענשען, האט ניט קיין איינציגער מעהר רעכט דערויף ווי אן אנדערער.

מיט דער צייט האט זיך ענטוויקעלט ביים אידישען פאָלק אויך דער האנדעל. אבער אויך דאן איז דער אקערבוי געבליבען די הויפּט־בעשעפטי־גונג פון פאָלק. די פּראָפעטען און די גרויסע גייסטיגע פיהרער זיינען געווען געגען דער בעשעפטיגונג מיט האנדעל, וועלכער איז געגרינדעט, נאך זייער מיינונג, אויף בעטרוג, ווי דער נביא הושע דריקט זיך אויס: „דער סוחר

האַט אימער אין זיינע הענט אַ פאַלשע וואָג, ווייל ער ליבט צו רויבען" (הושע יב, 8). אָנפאַנגס, אין שלמה'ס צייטען, איז דער האַנדעל געווען די מאָנאָפּאָליע פון דער רעגירונג, וועלכע פלעגט שיקען קאַראַוואַנען און שיפען אין פרעמדע לענדער פיר האַנדעלס־צוועקען. אין שפּעטערע צייטען האָט אחאב געהאַט מערק אין דמשק, ווייל ער האָט ערלויבט ארם צו האָבען מערק אין שומרון. דער האַנדעל האָט געשאַפען נייע שטעדט אין די צייטען פון עוזיהו און ירבעם דעם 2טען. דער האַנדעל האָט ענטוויקעלט די מאַכט פון קאַפּיטאַל, וועלכער איז געוואַקסען דורך פּראָצענט, איבער־הויפּט דורך תבואה; דאָס הייסט, דער לוה, וואָס האָט געבאָרגט די תבואה, האָט געמוזט בעצאָהלען די פּראָצענט מיט תבואה. ווען דער לוה האָט ניט געהאַט צו בעצאָהלען דעם מלוה זיין חוב, האָט דיזער געהאַט דאָס רעכט צו פערקויפען פיר אַ שקלאַף דעם לוה אָדער זיינע קינדער. דער קאַפּיטאַל האָט געשאַפען אין פאָלק קלאַסען — רייכע און אָרימע. די נביאים, וועלכע זיי־נען געווען דורכגעדרונגען מיט אַ דעמאָקראַטישען גייסט, האָבען שטאַרק פּראָטעסטירט געגען די אונרעכטען פון די געלט־מעכטיגע. דער נביא עמוס האָט פאָרגעוואָרפען די יעניגע פון פאָלק, וועלכע ערלויבען זיך צו פערקויפען אַן עהרליכען מאַן פיר געלט, און אַן אָרימען מאַן פיר אַ פּאָאָר שיך, ד. ה. פיר אַ קלייניגקייט (עמוס ב, 6). „פּראָצענט", וואָס ווערט בעצייכענט אין העברעאיש מיט'ן וואָרט „נשך", וועלכעס בעדייט „בייסען", האָט דאָס געזעץ שטרענג פערבאָטען. ליידער האָבען די פּראָטעסטען פון די נביאים וועניג געהאָלפען. דאָס לעבען, דער עקאָנאָמישער פּראָצעס האָט זיך געטאָן זיינס. דער האַנדעל האָט זיך פערברייטערט מעהר און מעהר, און מיט איהם האָבען אויך געוואַקסען די מאַכט פון קאַפּיטאַל און די ליידען פון דער אָרימער קלאַס.

אין די ערטער, וואו די הויפּט־בעשעפטיגונג איז געבליבען דער אַקערבוי, איז דאָס לעבען געווען אַן איינפאַכעס. הייזער האָט מען געבויט פון האָליץ, מעהרסטענס איין־שטאָקיגע. נאָר די רייכערע האָבען געהאַט אַן ע ל י ה (אויבערסטע קאַמער). אויך די מעבעל זיינען געווען זעהר איינפאַכע. אין דער עליה פון דעם נביא אלישע, וועלכער איז איינגעשטאַנען אין אַ רייכען הויז, איז נאָר געשטאַנען אַ בעט, אַ טיש, אַ שטוהל און אַ מנורה. אויך די קליידער זיינען געווען זעהר איינפאַכע: אַן אונטער־קלייד און אַ מאַנטעל, מיט וועלכען די אָרימע קלאַס פלעגט זיך בענוצען ביי נאַכט אַלס אַ דעקע אין שלאָף. די געוועהנליכע שפּייז זייערע איז געווען מצות פון ווייצען־ אָדער גערשטען־מעהל, אָדער קוכענס געמאַכט מיט בוימעל, גרינס און פרוכט. די דאָרף־לייט פלעגען געברויכען פלייש זעהר זעלטען, געוועהנליך נאָר אין אַ

יום טוב, ווען זיי פלעגען קומען אין שטאָדט, וואו דער טעמפעל איז געשטאַ־נען, צו ברײנגען אַ קרבן שלמים, פון וועלכען אַ טייל האָט געהערט צו די כהנים און אַ טייל האָט געגעסען דער אייגענטימער פון דעם קרבן מיט זיין פאַמיליע. די רייכע לייט, איבערהויפּט אין די גרויסע שטעדט, וואו עס זיי־נען שוין געווען סוחרים קאַפּיטאַליסטען, האָבען שוין געפיהרט אַן אַנדער אַרט לעבען. דער נביא עמוס מאַכט ביטערע פאָרווירפען די רייכע לייט און בעזונדערס זייערע פרויען, וועלכע לעבען אין גרויס לוקסוס, עסען פעטע פליישען און טרינקען טייערע וויינען, וואוינען אין שענע פאַלאַצען, שלאָפען אין בעטלאַך פון עלפאַנד־ביין א. ד. גל. (עמוס ו).

2. פאַמיליען־לעבען, געזעלשאַפט, רעגירונג.

דאָס פאַמיליען־לעבען ביי די אַלטע העברעער איז געווען פיעל ריינער, ווי ביי אַלע אַנדערע פעלקער פון יענער צייט. צום מעהרסטען האָט יעדער פאַמיליען־מאַן געהאַט נאָר איין ווייב, א צווייטע האָט ער גענומען נאָר אין פאַל, ווען די ערסטע איז געווען קינדערלאָז (אַן עקרה). הגם די קעניגען האָבען געהאַט דאָס רעכט צו נעהמען מעהר ווי איין ווייב, דאָך געפינען מיר זעלטען, נאָך דעם קעניג שלמה, אַז אַ אידישער קעניג זאָל האָבען פיעלע ווייבער. ווען איינער האָט גענומען נאָך אַ ווייב, איז זי ניט געווען אַ ריכ־טיגע ווייב, גלייך אין רעכטען מיט דער ערסטער, נאָר זי איז געווען אַ פּלגש, וועלכע מען פלעגט געוועהנליך נעהמען פון די שקלאַפינס, אָדער פון די קריגס־געפאַנגענע. עס האָט זיך מאַנכמאָל, אָבער זעהר זעלטען, געטראָפען, דאָס איין מאַן האָט גענומען צוויי ווייבער מיט גלייכע רעכטען, אָבער אין דיזען פאַל זיינען געווען געוועהנליך צאַנקערייען צווישען די פרויען און דאָס האָט געשטערט דעם שלום בית. ווען אימיצער האָט געהייראַט מיט אַ מיי־דעל, האָט ער געמוזט געבען איהר פאָטער אַ געוויסע סומע געלט, וואָס האָט געהייסען מוהר. אַזוי איז נאָך דער מנהג עד היום. אין די אַלטע ציי־טען פלעגען אידען הייראַטען זעהר נאָהענטע קרובים, ווי צ. ב. אַ שוועסטער פון איין פאָטער, נאָר ניט פון דער זעלבער מוטער. אָבער שפּעטער האָט עס דאָס געזעץ פערבאָטען. דאָס רעכט פון עלטערן איבער קינדער איז גע־ווען אונבעשרענקט. פיר בעליידיגען עלטערן אַפילו נאָר מיט ווערטער (שיל־טען) האָט דאָס געזעץ בעשטראָפט מיט׳ן טויט. אַ פאָטער האָט געהאַט דאָס רעכט צו פערקויפען זיין טאָכטער צו זיין אַ דינסט.

שקלאַפען האָבען די אידען געמעגט האָבען נאָר פון אַנדערע נאַציאָנען. אָבער די לאַגע פון די שקלאַפען איז געווען צווישען אידען פיעל בעסער ווי

צווישען אנדערע פעלקער. דער שקלאף האט זיך גערעכענט פיר א מיטגליד פון דער פאמיליע, און ווען דער אייגענטימער האט איהם בעהאנדעלט גרוי־זאם, ווען ער האט איהם צ. ב. געשלאגען אזוי שטארק, דאס ביי איהם איז ארויסגעפאלען א צאהן, איז ער דערמיט געווארען אין גאנצען בעפרייט פון שקלאפעריי. פון אידישען פאלק האט מען ניט געטארט זיין קיין שקלאפען. עס האט זיך אבער אפט געמאכט, אז דאס געזעץ האט פערקויפט א אידען, ער זאל טאן ארבייט, ווען ער האט צ. ב. בעגאנגען א גנבה און האט ניט גע־האט מיט וואס צו בעצאהלען. אבער ער האט געקענט פערקויפט ווערען נאר אויף א געוויסע צייט — ניט מעהר פון זעקס יאהר. מערקווירדיג איז, דאס די אידען אין יענע צייטען האבען זיך ניט בעשעפטיגט מיט'ן שקלאפען־האנדעל. נאר די פעניציער און די גריכען האבען זיך צום מעהרסטען דער־מיט בעשעפטיגט.

די נייע קריטיקער בעהויפטען, דאס די אידישע געזעצען פון פאמיליען־לעבען זיינען גענומען געווארען פון אן אלטען געזעץ־בוך, וואס איז יעצט בעוואוסט אונטער'ן נאמען „קאדעקס האמוראבי" (האמוראבי איז געווען א קעניג אין בבל מיט 1,000 יאהר פאר משה רבנו). אבער ווען מען בע־טראכטביידע געזעץ־ביכער, די תורה מיט'ן קאדעקס האמוראבי, געפינט מען איבעראל א זעהר גרויסען אונטערשייד. לויט דער תורה איז די לאגע פון א פרוי אין דער פאמיליע פיעל העכער איידער לויט די געזעצען פון האמו־ראבי. צ. ב. דער קאדעקס האמוראבי ערלויבט א מאן ארויסצוטרייבען זיין פרוי אהן א שום אורזאך. די תורה אבער ערלויבט א מאן צו גט'ן זיין ווייב נאר אין פאל, ווען עס ווערט בעוויזען, דאס זי איז איהם געווען אונטריי.

געזעלשאפט און רעגירונג. יעדער איינצעלנער פון אידישען פאלק האט געהאט גלייכע רעכטען מיט אלע אנדערע. קיין קאסטעס, קלאסען זיי־נען ניט געווען. צו 20 יאהר איז א מאן געווארען פול־יעהריג, און איז גע־ווען פערפליכטעט צו געהן אין קריג אויב עס איז געווען נעט

פון פאלק זיינען געווען אונטערשידען אויסלענדער (נכרים) און איינ־וואוינער צווישען אידען פון פרעמדע לענדער (גרים). דעם אויסלענדער האט דאס געזעץ בעהאנדעלט ווי אן אורח, אבער דער גר איז געווען אונטער דעם פולען שוץ פון דעם געזעץ. שטיצען א גר איז די געמיינדע געווען פער־פליכטעט ווי צו שטיצען אן אייגענעם ארימאן, א יתום אדער אן אלמנה. דאס געזעץ האט שטרענג פערבאטען צו דריקען א גר. „געדענקט", זאגט די תורה, „ווי אייך איז געווען, ווען איהר זייט זעלבסט געווען גרים אין מצרים" (שמות כג, 9).

יעדע שטאָדט מיט די דערפער, וואָס האָבען געהערט צו איהר, אָדער, ווי זיי ווערען גערופען אין העברעאיש, איהרע „טעכטער”, האָבען צוזאמענגעשטעלט איין געמיינדע (עדה). אָן דער שפּיץ פון דער געמיינדע זיינען געשטאנען די זקנים, וועלכע זיינען אויך געווען די ריכטער פון דער עדה. דער געריכטס־אָרט איז געווען אין אָן אָפענעם פלאַץ פאר דעם ארייננאנג אין שטאָדט (בשער העיר). נאָר ווען עס איז אויסגעקומען צו געבען איינעם א שבועה, האָט מען איהם געבראַכט צום מזבח אָדער צום טעמפּעל. אין דער זיצונג פון די זקנים פלעגען אָפט נעהמען אָנטייל אויך כהנים און לוים. יעדע שטאָדט האָט געהאט איהרע ריכטער, וועלכע האָבען געמשפט ציווילע און קרימינעלע פערברעכענס. נאָר אין שווערע פעלען פלעגט מען ברייננען דעם משפט צום קעניג.

דאָס פאָלק האָט זיך אָפט געפיהרט לויט געזעצען, וועלכע זיינען ביי זיי געווען איינגעפיהרט נאָך פאר מתן תורה. אזוי צ. ב. איז געווען איינגעפיהרט אין פאָלק, דאָס דער קרוב פון אָן ערמאָרדעטען האָט געהאַט דאָס רעכט צו טויטען דעם מערדער, ניט וואַרטענדיג ביז דאָס געריכט וועט איהם געפינען שולדיג (גואל הדם). ווען דער מערדער איז בעגאַנגען דעם מאָרד ניט ווילענדיג (בשוגג), האָט ער געקענט געפינען שוץ, ווען ער האָט זיך אָנגעהאַלטען אָן מזבח, אָדער ווען ער איז ענטלאָפען אין איינע פון די ערי מקלט. דאָרט האָט איהם דער גואל הדם ניט געהאַט קיין רעכט צו ערמאָרדען. מיט דער צייט איז פערוועהרט געוואָרען דעם גואל הדם צו נעהמען ראַכע פון דעם מערדער. דאָס געריכט האָט געמוזט געבען זיין אורטייל און בעשטראָפען דעם שולדיגען. פיר שווערע פערברעכענס האָט דאָס געריכט פעראורטיילט דעם פערברעכער צו טויט־שטראָף, וועלכע איז דורכגעפיהרט געוואָרען דורך פערשטייניגונג (סקילה) אויסער׳ן שטאָדט פאר די אויגען פון א גרויסער מאַסע פון פאָלק.

איינע פון די מערקווירדיגסטע אינסטיטוציאָנען פון די אַלטע העברעער איז געווען די איינריכטונג פון די ערי מקלט (צופלוכט־שטעדט) פיר דעם שוץ פון פערזאָנען, וועלכע האָבען בעגאַנגען א מאָרד אונגערן. די אַלטע פעלקער האָבען געהאַט צופלוכט־ערטער, וואו א פערברעכער איז געווען זיכער, דאָס קיינער וועט איהם דאָרט ניט וואַגען צו ערמאָרדען. אַזעלכע ערטער זיינען איבערהויפּט געווען א טעמפּעל, א הייליגער וועלדעל, אָן אַלטאַר, א בילד־זייל, און אין אַלגעמיין ערטער, וואָס זיינען געווען געהייליגט צו א גאָטהייט. ווער עס האָט זיך ערלויבט צו בעשטראָפען, אָדער צוצונעהמען פון דיזע ערטער מיט גוואַלד א פערברעכער אום צו בעשטראָפען איהם,

איז געווען גערעכענט אַלס בעליידיגער פון דער גאָטהייט, אונטער וועלכער׳ס שוץ דער פערברעכער האָט זיך געפונען. אָבער ניט אַלע מאָל האָט דעם פערברעכער אַזאַ אָרט בעשיצט, און ווען ער האָט איהם יע בעשיצט, איז עס געווען צום שאָדען פון דער געזעלשאַפט, פיר וועלכע עס איז זעהר שעד־ליך צו בעשיצען אמת׳ע פערברעכער. די אַלטע פעלקער האָבען אַליין אויך גוט פערשטאַנען דעם פעהלער פון אַזאַ סאָרט שוץ פיר פערברעכער, זיי האָ־בען אָבער ניט געוואוסט, ווי צו מאַכען עס בעסער. זיי האָבען אָפט גע־מאַכט אַ פייער אַרום דעם אָרט, וואו דער פערברעכער האָט זיך בעשיצט, אום ארויסצוויאָגען איהם פון דאָרט, מען האָט איהם געפייניגט מיט הונגער אום ער זאָל פערלאָזען דעם הייליגען אָרט, און מען זאָל איהם קענען בע־שטראָפען, אָדער איבערגעבען צום געריכט. דער רוימישער קייזער טיבעריוס האָט אין גאַנצען אָפּגעשאַפט דעם מנהג, אַז די הייליגע ערטער זאָלען בע־שיצען אַ פערברעכער.

משה האָט די אינסטיטוציאָן פון צופלוכט אַזוי איינגעאָרדענט, דאָס ער האָט געבראַכט דער געזעלשאַפט די ריכטיגע נוצען און קיין שאָדען. זיין פּרינציפּ איז געווען, דאָס גאָט איז די קוועלע פון גערעכטיגקייט, און דאָס שלעכטעס קען ביי איהם ניט געפינען קיין שוץ, און דעריבער איז אין זיין תורה דאָ אַ געזעץ, דאָס ווען איינער האָט ערמאָרדעט אַ מענשען במזיד (מיט אבזיכט), קען איהם אויך דער מזבח ניט בעשיצען. די צופלוכט־ער־טער, לויט די געזעצען פון דער תורה, זיינען ניט מזבחות און טעמפּלען, נאָר געוויסע שטעדט, און נאָר פיר פערזאָנען, וועלכע האָבען בעגאַנגען זייערע פערברעכענס ניט ווילענדיג, נאָר אונגערן (בשוגג). משה האָט צו דיזען צוועק בעשטימט זעקס שטעדט אין אידישען לאַנד. אין דיזע שטעדט האָט געפונען שוץ יעדער מערדער, איד אָדער ניט־איד, וואָס האָט ניט ווילענדיג איינעם ערמאָרדעט. אָבער ווען עס איז אַהין ענטלאָפען איינער, וואָס האָט בעגאַנגען אַ מאָרד מיט אבזיכט, האָבען איהם די בעאַמטע פון יענער שטאָדט איבערגעגעבען צו דער גערעכטיגקייט, מען זאָל איהם פּראָצעסירען און בעשטראָפען. דער ניט־ווילענדיגער מערדער איז פערבליבען אין יענער שטאָדט בעשיצט ביז דער כהן גדול פון זיין צייט איז געשטאָרבען. נאָכדעם האָט ער זיך געקענט צוריקקעהרען אין זיין געבורטס־שטאָדט, און קיינער פון די קרובים פון דעם ערמאָרדעטען האָט איהם ניט געקענט בעשטראָפען.

דיזע זעקס ערי מקלט האָבען געהערט צו די כהנים און לוים, וועלכע זיינען געווען די היטער פון דעם געזעץ, און אויף וועלכע עס איז געלעגען די פּליכט חוקר ודורש צו זיין, אויב דער מאָרד איז בעגאַנגען געוואָרען גערן

אָדער אונגערן. אויסער דיזע זעקס שטעדט זיינען אויך אַלע אַנדערע שטעדט, אין וועלכע עס זיינען געזעסען די כהנים און די לוים, געווען ערי מקלט.

די מיליטער-מאַכט איז שוין געווען גוט אָרגאַניזירט אין דער צייט פון די ערסטע קעניגען. אין צייט פון אַ גרויסען קריג האָט דאָס פאָלק זיך בעוואפענט און האָט צוגעשטעלט צום שלאַכט-פעלד קריגער וויפיעל עס האָט געקענט. אָבער עס איז שוין אויך דאַמאָלס געווען אַן אָנפאַנג פון אַ שטענדיגער אַרמעע. דיזע איז בעשטאַנען פון בעריהמטע גבורים, ווי מיר געפינען עס אין דער צייט פון דער רעגירונג פון שאול'ן און איבערהויפט אין דוד'ס רעגירונג. שפּעטער איז דער מיליטער-דינסט געוואָרען אַ פליכט איבערהויפט פיר פאַמיליעס, וועלכע האָבען געהאַט גרונד-אייגענטום. עס זיינען געמאַכט געוואָרען פיעלע פעסטונגען צו בעשיצען דאָס לאַנד. אין דער צייט פון די שופטים און פון דעם נביא שמואל פלעגט זיך דאָס אידישע פאָלק מוזען בעהאַלטען אין העהלען און צווישען די בערג, ווען אַ שונא איז זיי בעפאַלען. שפּעטער, אין דער צייט פון די קעניגען, האָט אויך דאָס פאָלק געהאַט פעסטונגען צו בעשיצען זיך פון דעם שונא.

אין דער ערסטער צייט פון די קעניגען זיינען דיזע געווען נאָר די אָנפיהרער פון דער אַרמעע און זיי זיינען אַליין געגאַנגען אָן דער שפּיץ פון די קריגער אום צו בעשיצען דאָס לאַנד געגען יעדען אָנפאַל פון שונא. שפּעטער איז דער קעניג געוואָרען אויך דער העכסטער ריכטער אין לאַנד, ווי אויך דער ציוויל-רעגירער. אָבער ווען עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען אַ זאַך, וואָס איז נוגע דעם קעניג זעלבסט, האָט דער קעניג זעלבסט ניט גענומען אין פּראָצעס קיין אָנטייל, נאָר די זקנים האָבען דאָס פערהאַנדעלט, ווי עס איז געווען אין דער געשיכטע פון נבות היזרעאלי. ווי עס שיינט, איז די ציוויל-רעגירונג ניט געווען קאָנצענטרירט אין דער האַנט פון קעניג און אין זיין רעזידענץ, נאָר יעדע פּראָווינץ האָט געהאַט איהר גובערנאַטאָר, וועלכער האָט זיך דאַמאָלס גערופען „שר המדינה" (מ"א כ, 14—19).

די הוצאות אויף אויסצוהאַלטען דעם קעניגליכען הויף האָט געגעבען דאָס פאָלק. אָבער עס שיינט, דאָס דער הויף האָט געהאַט אייגענע גיטער און אַנדער אייגענטום. מיר געפינען צ. ב., דאָס דער קעניג עוזיהו האָט געהאַט פיעלע פעלדער און וויינגערטנער, מיט אַקערבויער און וויינגערטנער-אַרבייטער. אין פאַל פון נויט האָט דער קעניג גענומען פון די אוצרות פון בית המקדש.

די מאכט פון קעניג ביי די אידען איז קיינמאל ניט געווען א דעספא-טישע. דאס פאלק האט אפען און פריי געאורטיילט וועגען די מעשים פון קעניג, און די נביאים פלעגען זיי זעהר אפט טאדלען מיט ביטערען און ביי-סענדען מוסר פיר זייער שלעכטע האנדלונג. ווען נבות היזרעאלי האט ניט געוואלט פערקויפען צום קעניג אחאב זיין וויינגארטען, איז אחאב געווען אין פערצווייפלונג, ווייל מיט זיין מאכט האט ער איהם ניט געקענט צווינגען צו טאן זיין ווילען. אויך אין אויסלאנד האט מען געוואוסט, דאס די אידישע קעניגען זיינען „מלכי חסד".

די קעניגען אין אזיען אין יענע צייטען זיינען אויך געווען די כהנים גדולים. דאס זעלבע בעמערקען מיר אויך ביי די אידישע קעניגען. שאול און דוד האבען אויך מקריב געווען קרבנות, ווי די כהנים גדולים. שפעטער איז דיזע מאכט פערבליבען נאר ביי די קעניגען פון די עשרת השבטים. אין יהודה אבער, וואו די טהעאקראטיע (ממשלת כהנים) איז געווען פעסט איינגעווארצעלט אין לאנד, האט דער קעניג דיזע מאכט ניט געהאט. ווען דער קעניג עוזיהו האט א מאל געוואלט מקטיר זיין קטורת אין בית המקדש, איז דערפאר געווארען געגען איהם א שטארקער שטורם.

3. רעליגיאן און געטליכער דינסט.

ווען די אידען זיינען געווען אין מצרים האבען זיי אפגעלערנט פון די עגיפטער זייער רעליגיאן. ניט אבטענדיג אויף דעם, דאס משה האט עבודה זרה שטרענג פערבאטען, האבען די אידען ניט אויפגעגעבען אין גאנצען דעם קולט פון עגיפטען אפילו נאך דעם, ווי זיי האבען דיזעס לאנד פערלאזען. די ביבעל דערצעהלט פאלגענדע געשיכטע, וועלכעס האט פאסירט אין דער צייט, ווען דאס אידישע פאלק האט געוואנדערט אין דעם מדבר. איינמאל, ווען משה איז געווען אוועק א לענגערע צייט, ווי מען האט ערווארטעט, האט זיך דאס פאלק אויפגעבונטעוועט און האט געפאדערט פון אהרן'ען, משה'ס ברודער, אז ער זאל זיי מאכען אן עגל — א גאלדענעם אפגאט אין דער געשטאלט פון א קאלב (א מין אפיס, אין וועלכען די עגיפטער האבען גע-גלויבט). אהרן איז געווען געצוואונגען נאכצוגעבען דעם ווילען פון פאלק. אום צו שאפען דאס נעטיגע גאלד האט אהרן אויסגעפאדערט די אידישע פרויען צוזאמענצוברייננגען זייערע צירונגען, וועלכע ער האט צושמאלצען, און האט דערפון אויסגעגאסען א קאלב. דיזען אפגאט האבען די אידען גע-פייערט מיט קרבנות, מאהלצייטען און טענץ. משה איז אין מיטען דערינען אנגעקומען מיט די צוויי לוחות און איז געווארען ערציטערט איבער די ווילדע

הוליאַנקע פון דעם פאָלק. ער האָט פאַר כעס אַ וואָרף געטאָן די לוחות פון זיינע הענט און זיי צוברּאָכען. ער האָט דאַן אויפגעקליבען די טרייע ארום זיך, האָט די שולדיגע געלאָזען בעשטראָפען און האָט דאָס קאַלב פערברענט און פערוואַנדעלט אין שטויב. נאָך דעם, ווי ער האָט זיך בערוהיגט, איז ער איבער־אַ־ניים ארויף אויף׳ן בארג סיני, האָט געמאַכט אנדערע צוויי לוחות און האָט אָנגעהויבען ביסלאַכווייז ארויסגעבען די תורה.

די געשיכטע מיט דעם גאָלדענעם קאַלב האָט משה׳ן איבערצייגט, דאָס מען מוז שאַפען פיר דאָס פאָלק עפּעס אַזעלכעס, וואָס זאָל פיר זיי דינען אַלס אַ מיטעלפונקט און זאָל בעאיינפלוסען זייערע רעליגיעזע געפיהלען. פריהער פאַר אַלץ איז געווען נעטיג אַן אָרט פיר אַ געאָרדענטען געטליכען דינסט — אַ טעמפּעל. משה האָט געלאָזען מאַכען אַ טעמפּעל אין אַזאַ סטיל און פאָרמע, ווי עס האָט געפּאַסט פיר דאָס לעבען פון די אידען אין דעם מדבר, וואו זיי האָבען זיך אָפט געמוזט בעוועגען, ארומוואַנדערן. דער טעמפּעל איז געמאַכט געוואָרען פון עצי שטים (אַקאַציען־בוימער), גאָלד און זילבער, טעפּיכען פון פּורפּור און אנדערע קונסט־וועבערייי, און רייך־בעאַרבייטע פעלען. דער דאָזיגער טעמפּעל האָט געהאַט דריי פערשיידענע נעמען: 1) אהל מועד, געצעלט פון פערזאַמלונג, 2) אהל העדות, געצעלט פון צייגניס (פון געזעץ) און 3) משכן, רוה־אָרט, וואוינונג.

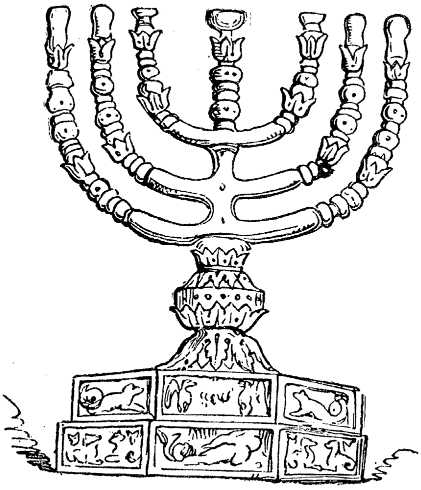

די מנורה.

דער משכן איז געווען איינגעטיילט אין דריי אָפּטיילונגען: 1) דער פאָרהויף (חצר), וואו עס איז געשטאַנען אַ מזבח פיר קרבנות; 2) דאָס היילינטום (מקדש), וואו עס איז געשטאַנען אַ גאָלדענער מזבח צום רויכערן קטורת, און 3) דער קדש הקדשים (הייליגסטער אָרט), וואו עס זיינען געשטאַנען די צוויי שטיינערנע לוחות מיט די צעהן געבאָט (עשרת הדברות). אין דעם מיטעלען טייל, אין דעם היילינטום, איז אין דרום געשטאַנען אַ מנורה און אין צפון דער טיש מיט דעם לחם הפנים

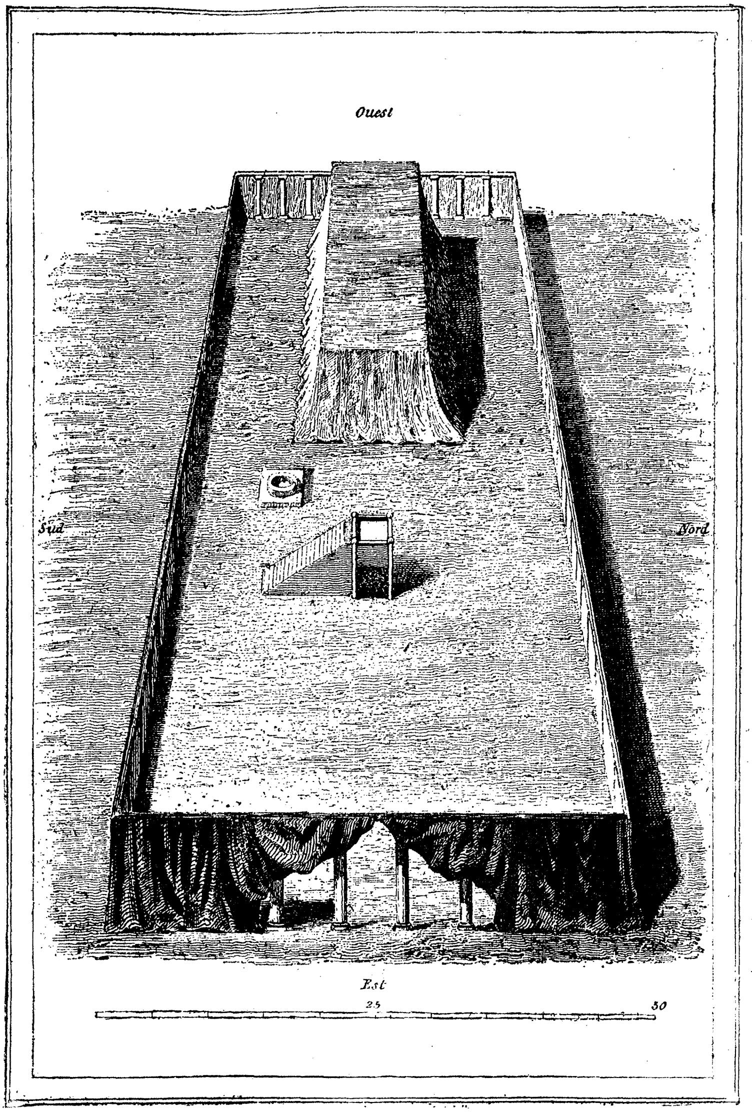

דער משכן.

(שוי־ברויט). דאָס ברויט איז געווען אַ סימבאָל פון די פּראָדוקטען פון ערד־אַרבייט און איז געלעגט געוואָרען אין היילינגטום צום שוי פאַר גאָט אַלס צייכען פון דאַנקבאַרקייט. עס זיינען געווען אויסגעלעגט אויף דעם טיש צוועלף ברויטען, נאָך דער צאָהל פון די צוועלף שבטים פון ישראל, אין צוויי רייהען פון זעקס. דער מִשְׁכָּן און אַלעס, וואָס איז דערין געשטאַנען, די מזבחות, דער טיש פון לחם הפנים א. א זוו.., זיינען געווען געמאַכט אַזוי, דאָס מען זאָל זיי קענען לייכט איבערטראָגען פון איין אָרט אין אַן אַנדערען.

אַלס דינער אין משכן צו פיהרען די עבודה זיינען געווען בעשטימט אהרן אַלס כ ה ן ג ד ו ל און זיינע קינדער אַלס איינפאַכע כהנים, און די כהונה איז ערקלערט געוואָרען אַלס ערבליך (בירושה) צו אהרן'ס קינדער און

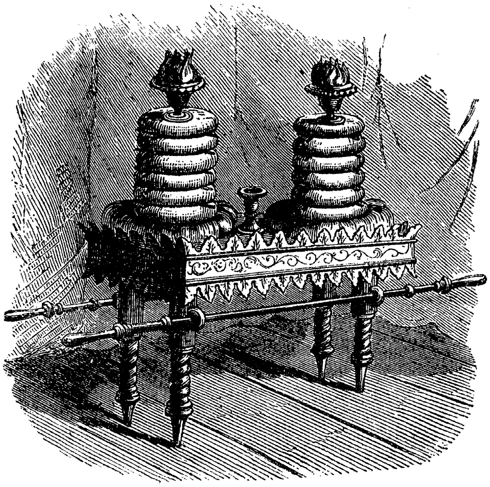

דער טיש פון לחם הפנים.

קינד'ס קינדער אויף דורות. אַלס געהילפען צו זיי זיינען בעשטימט געוואָרען די איבריגע פאַמיליעס פון דעם שבט לוי, צו וועלכען די כהנים האָבען גע־הערט. די כהנים און די לוים האָבען ניט נאָר געפיהרט דעם געטליכען דינסט אין טעמפּעל, נאָר זיי זיינען אויך געווען די לעהרער פון געזעץ און אַנווייזער אין מאָראַל.

משה'ס געזעצגעבונג שרייבט פאָר גענוי די קליידונג און דעם פּוץ פון די כהנים און די צערעמאָניעס פון זייער עבודה. אין אַלגעמיין זיינען די קליידער פון די כהנים געווען די זעלבע ווי פון אַלע אַנדערע פון פאָלק, נאָר פון אַ בעסערען טייערערען שטאָף. צ. ב. די קליידער, וואָס געוועהנליכע

מענשען האָבען געמאַכט פון פלאַקס, האָבען די כהנים געמוזט מאַכען פון ש ש (ביסוס), די וואָלענע קליידער זייערע האָבען געמוזט זיין פון ת כ ל ת (הימעל־בלוי), א ר ג מ ן (פורפור) און ת ו ל ע ת ש נ י (קאַרמעזין־פאַרב). דער הויפט־בגד פיר די כהנים איז געוועזן, ווי פיר אַלע אַנדערע פון פאָלק, די כ ת נ ת (דער לייב־ראָק). איבער'ן כתנת האָבען זיי געטראָגען אַ גאַרטעל, וועלכער האָט געהייסען אין העברעאיש א ב נ ט און איז גע-מאַכט געוואָרען פון דעם פיינסטען לינען. דער קאָפּ־פוץ פון די כהנים איז

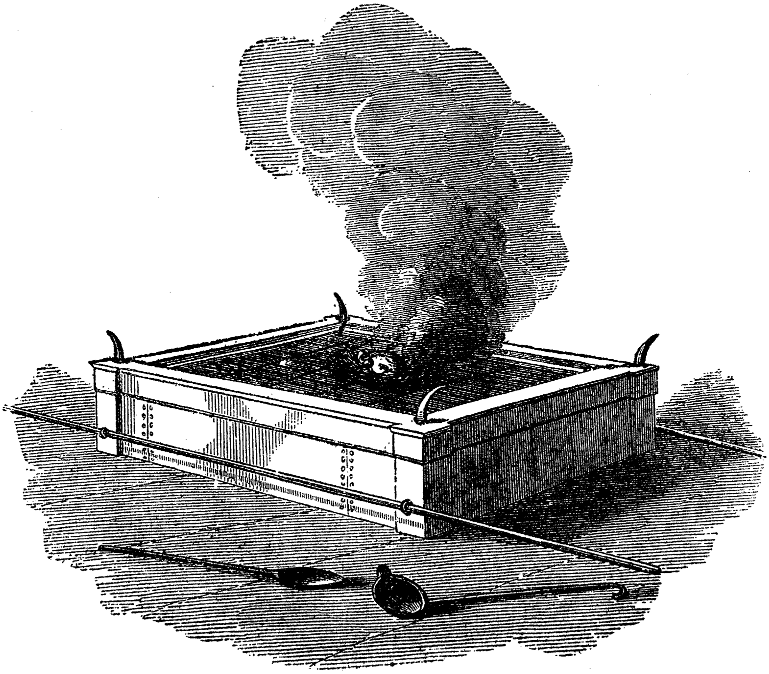

מזבח העולה.

בעשטאַנען פון אַ מ ג ב ע ה און אַ פ א ר. די מגבעה איז געוועזן געמאַכט פון אַ לאַנגען שטיק לינען (בד) אַרומגעוויקעלט אַרום קאָפּ איינינגע מאָל. איהר פאָרמע איז געוועזן ווי אַ קאָנוס אָדער ווי אַ הוט צוקער אין אונזערע צייטען. אַלס צוגאָב צו דער מגבעה איז געוועזן דער פ א ר, וועלכער איז אויך געוועזן געמאַכט פון לינען. אויף די פיס האָבען די כהנים בעת דער עבודה קיין זאָך ניט געטראָגען. עס איז געוועזן פעררעכענט פיר חלול הקדש צו טראָגען שיך אין אַ הייליגען אָרט. דער כהן גדול האָט אויסער די יִע-

וועהנליכע קליידער פון די כהנים געטראָגען אַ מעיל, אַן אפוד און אַ מצנפת. דער מעיל איז געוועזן אַן אויבער־בגד, וואָס אריסטאָקראַטען פלעגען טראָגען אין יענע צייטען, דער מעיל פון כהן גדול איז געמאַכט געוואָרען פון אַ זעהר טייערען שטאָף מיט אַ קאָליר פון תכלת. ארום דעם אָרט, וואו עס איז געוועזן די עפנונג פיר דעם האַלז אין דעם מעיל, איז געוועזן אַ זעהר שען געוועבטער זוים, און ביי ביידע זייטען, פון פאָרנט און פון הינ־טען, זיינען געוועזן אויסגעשטיקט גראַנאַטען פון תכלת, ארגמן און תולעת שני, און פון יעדען געשטיקטען גראַנאַט איז אַראָפּגעהאַנגען אַ גאָלדענער

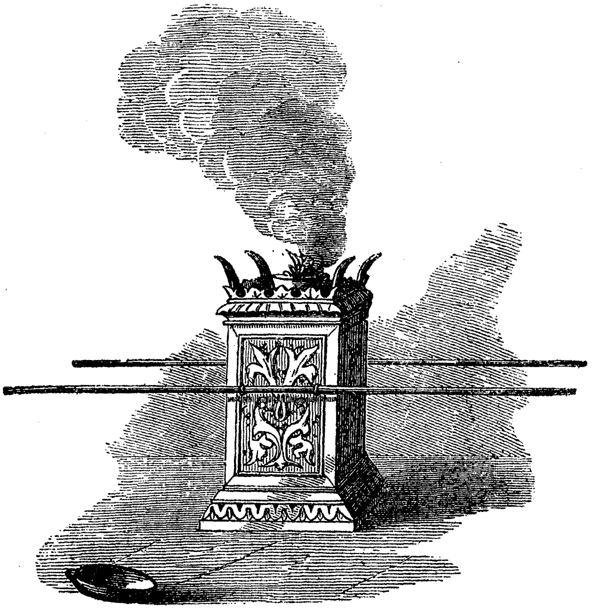

מזבח הקטרת.

גלעקעל. דער צוועק פון די גלעקלאַך איז געוועזן, אַז מען זאָל הערען ווען ער געהט אריין אין היילינטום און ווען ער געהט ארויס. דער אפוד איז געוועזן אַ מעיל נאָר איבער די שולטערן. ער איז געמאַכט געוואָרען פון די טייערסטע שטאָפען: פון גאָלד, תכלת, ארגמן, תולעת שני און לינען געשפּונען אויף אַ ספּעציעלע אַרט. דאָס גאָלד איז געוועזן געמאַכט אין פעדים צוזאַמענגעוועבט. אויף די אַקסלען פון אפוד זיינען געוועזן צוויי טייערע שוהם־שטיינער (אַזוי ווי עפּאָלעטען), אין וועלכע עס זיינען געוועזן אויסגעקריצט די נעמען פון די

כהן גדול.

כהן.

צוועלף שבטים. אויף'ן ברוסט פון אפוד איז געווען דער חשן. דאס איז געווען א טייערע שטיק מאטעריע פון דעם זעלבען שטאף ווי דער אפוד. אין דעם חשן זיינען געווען איינגעפאסט פיער רייהען פערשיידענע עדעלשטיינער, צו דריי אין יעדער רייהע, צוזאמען צוועלף שטיינער, אין וועלכע עס זיינען געווען אויסגעקריצט די נעמען פון די צוועלף שבטים פון ישראל. דער חשן איז געווען געמאכט דאפעלט, אזוי ווי א בייטעל. אין דעם בייטעל האט מען אריינגעלעגט צוויי טייערע עדעל־שטיינער, אויף איינעם פון וועלכע עס איז געווען אויסגעקריצט דאס ווארט „אורים" און אויף דעם אנדערען — „תומים". דורך דיזע שטיינער פלעגט מען אין די אלטע צייטען, ביז שלמה המלך, בעשליסען זעהר וויכטיגע זאכען אין מלחמה־צייט דורך א גורל. דער אורים ותומים ביי די אלטע העברעער איז געווען דאס זעלביגע, וואס דער אראקעל ביי די אלטע גריכען. אויף'ן קאפ האט דער כהן גדול געטראגען א מצנפת (מיץ) פון לינען. דאס איז געווען עהנליך צום טורבאן, וואס די אראבער טראגען. אויף'ן מצנפת איז געווען א ציץ, א קרוין, אויף וועלכער עס זיינען געווען אויסגעקריצט די ווערטער: „קדש ליהוה". דיזע קרוין איז געווען צוגעבונדען צום מצנפת מיט א שנירעל פון תכלת.

דער רעליגיאנס־דינסט איז בעשטאנען איבערהויפט פון קרבנות און תפלות. אין די אלטע צייטען פון אידישען פאלק איז דער הויפט פון דער פאמיליע געווען דער כהן און דער ריכטער פון דער פאמיליע. שפעטער, ווען דאס פאלק האט ביי זיך איינגעריכטעט א צענטער פיר אלגעמיינעם רעליגיאנס־דינסט, איז דער מקריב קרבנות געווען דער כהן פון דער משפחה פון אהרן, וועמען דער אפפער־בריינגער האט געמוזט געבען א טייל פון דעם קרבן. די כהנים זיינען געווען אלע, וואס האבען געשטאמט פון אהרן, משה רבנו'ס ברודער, פון שבט לוי. אין פיעל שפעטערע צייטען, ווען די אידען זיינען געווען צוטיילט אויף צוויי מלוכות, איז די כהונה געווען אין דער משפחה פון אהרן הכהן נאר אין דעם קעניגרייך יהודה. אין דעם קעניגרייך פון ישראל זיינען געווען פריסטער ניט פון די קינדער פון אהרן'ען. די כהנים אין יהודה זיינען אויך געווען די לעהרער פון פאלק, האבען זיי געלערנט די דינים פון ריין און אונריין (טומאה וטהרה), און זיינען געווען די איינציגע, וואס האבען געהאט געוויסע מעדיצינישע קענטניסען.

אויסער דעם געזעלשאפטליכען רעליגיאנס־דינסט זיינען געווען געוויסע רעליגיעזע פליכטען אין פאמיליען־לעבען, ווי צ. ב. מילה. א ניט־געמל'טער האט געהאט גרויסע שטערונגען ביי א שדוך. מען האט זיך גע-

שעמט מתחתן זיין מיט אַן אונגע׳מל׳טען. ביים געבורט פון אַ קעניג, ביי אַ חתונה אָדער אַ טויטען־פאַל, האָט דאָס אידישע פאָלק אין די אַלטע צייטען קיין בעזונדערע צערעמאָניעס ניט געהאַט. אַ טויטען פלעגט מען נאָר בע־וויינען, מען פלעגט געוועהנליך איינלאַדען פרויען, וואָס זייער פּראָפעסיאָן איז געווען צו בעקלאָגען אַ מת. די אבלים פלעגען ארויפשיטען אַש אויף זייערע קעפּ, אָנטאָן אַ זאַק אָנשטאָט אַ מאַנטעל, און פלעגען זיך פערגאַרט־לען מיט אַ שטריק. אַ קערפּער פון אַ בעריהמטען מענשען פלעגט מען אָפט באַלזאַמירען. מאַנכע האָבען געגלויבט, דאָס נאָך דעם טויט פעראייניגט זיך דער מת מיט זיינע קרובים אויף יענער וועלט. מען האָט אויך געגלויבט, דאָס מען קען ארויסרופען פון יענער וועלט די נשמה פון אַ פערשטאָרבענעם און דערוויסען זיך פון איהם וויכטיגע זאַכען, וואָס מען וויל וויסען. דאָס אידישע געזעץ איז אָבער געגען אַזאַ אַבערגלויבען. דאָס געזעץ האָט גע־שטעלט אויף איין ליניע כשוף און דאָס גלויבען אין גייסטער מיט געצענ־דינערייִ. אָנפאַנגס האָט דאָס פאָלק געגלויבט, דאָס דער גאָט, וואָס איז צו זיי בעוואוסט מיט׳ן נאָמען יהוה, איז נאָר דער גאָט פון דעם אידישען פאָלק און פון דעם אידישען לאַנד; אָבער שפּעטער האָבען די נביאים ערקלערט דעם פאָלק, דאָס עס גיט נאָר איין גאָט פיר אַלע פעלקער און אַלע לענדער. און אויף דיזען בעגריף פון דער גאָטהייט האָבען זיי געבויט אַ גאַנצע געביי פון הויכער מאָראַל און זיטען, צווישען וועלכע די וויכטיגסטע זיינען מענ־שען־ליבע און גלייכע רעכטען פיר אַלע מענשען.

אין דער צייט פון די צוויי מלוכות איז דער אָפיציעלער צענטער פיר געטליכען דינסט געווען ירושלים אין דעם קעניגרייך יהודה, און די שטאָדט בית־אל אין דעם קעניגרייך פון ישראל. אָבער אויסער די צענטראַלע ער־טער זיינען געווען אין ביידע קעניגרייכען אַנדערע ערטער פיר דעם רעלי־גיאָנס־דינסט, וועלכע זיינען געווען ניט אַזוי וויכטיג ווי די צענטערן. אָבער דאָס רעליגיעזע לעבען פון די עשרת השבטים פון דעם קעניגרייך ישראל (די מלוכה פון צפון) איז ניט געווען געגרינדעט אויף טראַדיציאָן (קבלה און מסורה פון עלטערן), נאָר עס איז געווען אָפּהענגיג אָן דעם ווילען און קאַפּ־ריז פון יעדען קעניג, וועלכער האָט צוגעפּאַסט די רעליגיאָן צום פּאָליטישען צושטאַנד און צו די בעציהונגען פון דעם אידישען פאָלק צו די שכנישע פעלקער. עס קען זיין, דאָס דער אונטערשייד אין כאַראַקטער און אַרט לע־בען פון די ביידע קעניגרייכען יהודה און ישראל נעהמט זיך פון דער פער־שיידענהייט אין דעם כאַראַקטער פון זייערע לענדער זעלבסט. יהודה איז אַ בערגיגעס לאַנד, וועלכעס מאַכט שווער די צוזאַמענקונפט פון די בעוואוי־

נער פון פערשיידענע ערטער. דאָס האָט געשטערט דאָס צוזאַמענמישען זיך פון פערשיידענע עלעמענטען. דאַרום האָבען די נביאים געהאַט אַ גרויסען איינפלוס אויף דאָס לאַנד יהודה. גאַנץ אַנדערש איז עס אָבער מיט דעם לאַנד פון ישראל. די בעשאַפענהייט פון דיזען לאַנד איז מסוגל צו פעראייניגען די פערשיידענע עלעמענטען פון די איינוואוינער; דעריבער האָבען זיך די אידען פיעל אָפּגעלערנט פון זייערע שכנים, וואָס זיינען געשטאַנען אויף אַ העכערער שטופע פון ציוויליזאַציאָן אַלס זיי, און האָבען זיך פון זיי אויסגעלע־נט זייערע גו־ - און שלעכטע זיטען. דער אידישער נאַציאָנאַלער גייסט האָט זיך ביי זיי ניט געקענט ענטוויקלען, אין געגענטייל, ער איז ביי זיי מעהר און מעהר אָפּגעשוואַכט געוואָרען, אַזוי דאָס אָפּילו די אַגיטאַציאָן פון די גרויסע נביאים אליהו, אלישע, הושע און עמוס, וועלכע האָבען געווירקט צווישען זיי, האָט זיי ניט געקענט אָפּהאַלטען פון דעם איינפלוס פון דער ציוויליזאַציאָן פון זייערע שכנים; דאָס האָט געבראַכט דעם סוף צו זייער נאַציאָנאַל־געפיהל, און ווען זיי זיינען געפאַלען, איז צוזאַמען מיט זייער פאַל אַלס אַ קעניגרייך אויך אונטערגעגאַנגען אין גאַנצען זייער נאַציאָנאַל־געפיהל, וועלכער איז סיי ווי געווען זעהר שוואַך, און ווען זיי זיינען געקומען אין בעריהרונג מיט אַנדערע פעלקער אין די גלות־לענדער, האָבען זיי זיך לייכט מיט זיי אַסימילירט.

די נביאים. דער טיטעל ר ו א ה (זעהער) איז אין דער גאַנץ אַלטער צייט פאַר דעם נביא שמואל געגעבען געוואָרען צו אַ מאַן, וועלכער איז געווען זעהר רעליגיעז און איז געווען אין שטאַנד צו פאָרויסזעהן און פאָרויסזאָגען די צוקונפט. שפּעטער האָט מען אַזאַ פּערזאָן אַנגערופען מיט'ן נאָמען נ ב י א. אין דיזער צייט האָט ער זיך שוין אַנגעהויבען מישען אין פּאָליטישע ענינים. די בעריהמטע פּאַטריאָטקע דבורה ווערט בעצייכענט מיט'ן נאָמען נ ב י א ה. שמואל האָט גענומען גרויס אַנטייל אין דער פּאָליטיק פון זיין צייט.

אין דער צייט פון דוד המלך געפינען מיר צוויי נביאים: נ ת ן און ג ד. דער ערסטער איז איין מאָל אַרויס געגען דוד'ן מיט שאַרפע דבורים און האָט איהם געמאַכט ביטערע פאָרווירפען פיר אַ פערברעכען, וואָס ער האָט בעגאַנגען, און האָט גענומען אַנטייל אין די פּאָליטישע בעווענונגען פון זיין צייט. דער צווייטער, גד, איז בעקאַנט אונטער'ן נאָמען ח ו ז ה ה מ ל ך (דער פאָרויסזעהער פון דעם קעניג). אין דער צייט פון שלמה המלך געפינען מיר אַ נביא א ח י ה ה ש ל ו נ י, וועלכער איז געווען אויף דער זייט פון דעם רעוואָלוציאָנער ירבעם בן נבט, אָבער נאָך דעם האָט

ער זיך אַרומגעזעהן, דאָס ער האָט געהאַט אַ טעות אין זיין ערוועהלטען קעניג, ירבעם. נאָכדעם געפינען מיר אַ רייהע פון ווייניג בעקאַנטע נביאים, ווי צ. ב. חנניה אין דער צייט פון קעניג אסא און יהוא בן חנני אין דער צייט פון דעם קעניג בעשא, וועלכע האָבען גענומען גרויסען אַנטייל אין דער פּאָליטיק פון זייערע צייטען.

אַ זעהר וויכטיגען אַנטייל אין לעבען פון פאָלק און אין דער רעגירונג האָבען גענומען די נביאים אליהו און זיין תלמיד אלישע. דאָס לעבען פון דיזע צוויי נביאים, וואָס זיינען געווען בעליבט ביים פאָלק, איז בעפּוצט מיט לעגענדעס. אליהו האָט שטאַרק געקעמפּט געגען דעם פער־דאָרבענעם קולט (רעליגיאָנס־דינסט) פון דעם בעל, וואָס איז געווען שטאַרק פערשפּרייט אין דעם קעניגרייך פון ישראל, ווי אויך געגען דער דעספּאָטי־שער רעגירונג פון קעניג אחאב; אלישע האָט געקעמפּט געגען דער אַנטי־נאַציאָנאַלער רעגירונג פון זיין צייט און האָט פיעל מיטגעווירקט אַרונטער־צוּוואַרפען פון טראָן די דינאַסטיע פון עמרי. אין יענער צייט האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ שרעקליכער קאַמף צווישען די נביאים פון יהוה און די נביאים פון דעם פעניציישען גאָט בעל. דיזער קאַמף האָט געדויערט לאַנג און האָט זיך געענדיגט נאָך דעם, ווי ביידע אידישע מלוכות, יהודה און ישראל, זיינען אונטערגעגאַנגען.

אין 8טען יאָהרהונדערט פ. קר. האָט דער פּראָפעטיזם (נביאות) גע־נומען אַ גאַנץ אַנדערע ווענדונג. די נביאים זיינען ערשינען פאַר דעם פאָלק אַלס לעהרער, רעדנער, איבערהויפּט אַלס פּאָליטישע רעדנער, וואָס האָבען געשטרעבט צו מאַכען רעפאָרמעס אין מאָראַלען און סאָציאַלען לעבען פון פאָלק. דער נביא איז מעהר ניט קיין בעל מופת, ער ווייזט ניט קיין וואונדער, נאָר ער זאָגט אַרויס מיט גרויס ענטהוזיאַזם רעליגיעזע, מאָראַלע און פּאָליטישע וואהרהייטען. די פייערדיגע רעדעס פון אַזעלכע נביאים בעזיצען מיר נאָך היינט אין דער ביבעל (תנ״ך).

דיזע נייע פּראָפעטען זיינען געווען דורכגעדרונגען מיט צוויי וויכטיגע אידעען: 1) דאָס דער גאָט, וואָס דאָס אידישע פאָלק אָנערקענט, איז דער גאָט פון דער גאַנצער וועלט און דער גאַנצער מענשהייט, און 2) דאָס די איינהייט פון גאָט איז דער פונדאַמענט פון דער מאָראַל פון מענשען׳ס לעבען. אין די רעדעס פון דעם נביא עמוס ווערען דיזע אידעען דייטליך אַרויסגעזאָגט. דער גאָט, וואָס דאָס אידישע פאָלק גלויבט אין איהם, רע־גירט די שיקזאַלען ניט נאָר פון דעם אידישען פאָלק, נאָר אויך די שיקזאַלען פון אַלע פעלקער. „זייט איהר, אידען, פיר מיך ניט דאָס זעלבע, וואָס די

כושים (נעגערס) זיינען? איך האב אייך ארויסגעצויגען פון מצרים, אבער איך האב אויך די פלשתים ארויסגעצויגען פון כפתור, און די אראמעער פון קיר״. דער נביא עמוס האלט פון דער אידעע, דאס די אידען זיינען אן אויסערוועהלטעס פאלק, אבער זיי האבען ניט קיין פריווילעגיעס, נאר אין גענגענטייל, זיי האבען אויף זיך שווערע פליכטען, און דארום איז צו זיי גאט שטרענגער, ווען זיי זינדיגען. זייענדיג טריי צו זיין אידעע, דאס אלע פעלקער זיינען גאט׳ס בעשעפעניסען, שטראפט עמוס אויך פיעלע אנדערע פעלקער, ווי עמון, מואב, אדום, צור, דמשק, און ווארנט זיי, דאס גאט וועט זיי שטראפען פיר זייערע שלעכטע מעשים. אבער דיזע פעלקער וועלען געשטראפט ווערען, נאך דעם גלויבען פון נביא עמוס, נאר פיר זייער גרויסע טיראניי איבער אנדערע פעלקער, פיר זייערע בארבארישע מלחמות. אידען אבער וועלען געשטראפט ווערען פיר יעדעס פערברעכען, וואס זיי טוען געגען די פרינציפען פון מאראל, אפילו געגען איינצעלנע מענשען; דערפאר, וואס זיי פערקויפען אין שקלאפעריי זייערען א בעל חוב פיר געלט, און אן ארימאן, וועלכער האט פון זיי געבארגט א פאאר שיך (א קלייניגקייט). ער איז איבערהויפט שרעקליך אויפגעבראכט געגען די רייכע, וואס לעבען אין לוקסוס, שלאפען אין בעטען פון העלפאנד־ביין, פרעסען די בעסטע פליישען, טרינקען די טייערסטע וויינען און עס ארט זיי ניט דער בראך און דאס געדריקטע לעבען פון פאלק. בעזונדערס טאדעלט ער די רייכע פרויען, וועלכע זיינען די הויפט־אורזאך פון לוקסוס־לעבען, און ער פראפעצייהעט זיי א זעהר שלעכטען סוף, נעמליך, דאס זיי וועלען פערפיהרט ווערען אין פרעמדע לענדער אלס שקלאפינס. דער קולט (רעליגיאנס־דינסט) אהן א מאראלישען, זיטליכען לעבען, אהן דעם פונדאמענט פון רעכט און גערעכטיגקייט, האט ניט ביי איהם קיין ווערט און איז פערהאסט פון גאט.

מיט די זעלבע אידעען זיינען דורכגעדרונגען די רעדעס פון אלע אנדערע גרויסע פראפעטען. דער נביא ישעיה, ווען ער זאגט פארויס וועגען דער גליקליכער צייט, וועלכע אידען וועלען געניסען אין דער ווייטער צוקונפט, פראפעצייהעט ער אויך דאס זעלבע פיר אנדערע פעלקער, אפילו פיר אזעלכע, וואס האבען אימער געטאן פיעל שלעכטעס צום אידישען פאלק. אין דער צוקונפט, זאגט דיזער גרויסער נביא, וועלען זיך די פעלקער מצרים, אשור און ישראל פעראייניגען אין א דריי־בונד אום צוזאמען פעסטצושטעלען אין דער וועלט צדק און משפט, און גאט וועט דיזע אלע פעלקער בענשען (ישעיה יט, 24—25). די פעלקער, פראפעצייהעט ישעיה, וועלען צוברעכען זייערע שווערדען אום צו מאכען פון זיי אקער־אייזענס, און פון

זייערע שפּיזען שנייד-מעסערס צו קולטיווירען די וויינגערטנער; זיי וועלען מעהר ניט שטרייטען איינע מיט די אַנדערע, און מען וועט אויפהערען צו לערנען די קריגס-קונסט (ישעיה ב, 4). אַזעלכע ווערטער אין אַ צייט, ווען די גאַנצע וועלט האָט געשטורמט מיט פירכטערליכע מלחמות, מיט די גרעסטע באַרבאַרישע רציחות, פערדינען די גרעסטע בעוואונדערונג.

מיט דעם זעלבען אוניווערזאַלען גייסט זיינען געווען דורכגעדרונגען אויך אַלע אַנדערע נביאים. דער נביא ירמיהו, זעהענדיג, וואָס פיר אַ סוף עס שטעהט פאַר דעם פאָלק מואב, בעקלאָגט זעהר שטאַרק זיין טרויעריגען שיקזאַל (ירמיהו מח). ווען דער נביא יחזקאל שטעלט פאַר אין אַ רעדע די גליקליכע צוקונפט פון אידען, פערזאָגט ער זיי, דאָס ווען מען וועט אויף דאָס ניי צוטיילען דאָס אידישע לאַנד צווישען די אידישע שבטים, זאָל מען אויך געבען אַ גלייכען טייל גרונד צו די איינוואוינער פון אַנדערע פעלקער, ווייל אין יענער צייט וועט די וואהרע גאָטהייט פערהייליגט ווערען פון אַלע פעלקער און אַלע וועלען זי אַנערקענען.

די נביאים האָבען בעטראַכט אַלס פונדאַמענט פון רעליגיאָן גערעכטיגקייט און רחמנות. דער נביא ישעיה אין זיינע שטראָף-רעדעס זאָגט דעם פאָלק אָפען, דאָס גאָט פערלאַנגט פון זיי ניט קיין קרבנות. ער פערלאַנגט נאָר פון זיי צו טאָן צדק און משפּט. ציון וועט פאַלען, ווייל עס פעהלט אין איהר צדק ומשפּט און זי קען אַנדערס ניט צוריק אויפגעבויט ווערען סיידען דאָס פאָלק וועט איינאָרדנען זיין לעבען אויף דעם פונדאַמענט פון צדק ומשפּט („ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה”). דיזער נביא, ווי אַלע אַנדערע, האָט ניט געהאַלטען פון תשובה דורך תעניתים. „איהר ווייסט, וואָס פיר אַ סאָרט תענית עס געפעלט גאָט?” זאָגט ער אין אַ רעדע: „הערט אויף צו טאָן שלעכטעס; ווען דו האָסט נאָר איין ברויט, גיב אוועק דערפון דעם הונגעריגען אַ העלפט, ווען דו זעהסט אַ מענשען אַ נאַקעטען פערשאַף איהם די מעגליכקייט זיך צו בעקליידען — אַזאַ תענית געפעלט גאָט” (ישעיה נח).

דער נביא ירמיה זאָגט דעם פאָלק, דאָס גאָט האָט קיינמאָל ניט געפאָדערט פון זיי קיין קרבנות. „כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים ביום הוציאי אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבח” (ירמיה ז, 22). „דער מענש קען זיך ניט ריהמען מיט זיין חכמה, ניט מיט זיין גבורה, ניט מיט זיין רייכטום, נאָר מיט זיינע מעשים טובים, מיט טאָן חסד, משפּט וצדקה אויף דער וועלט, ווייל נאָר דאָס פערלאַנגט גאָט פון דעם מענשען” (ירמיה ט, 22—23).

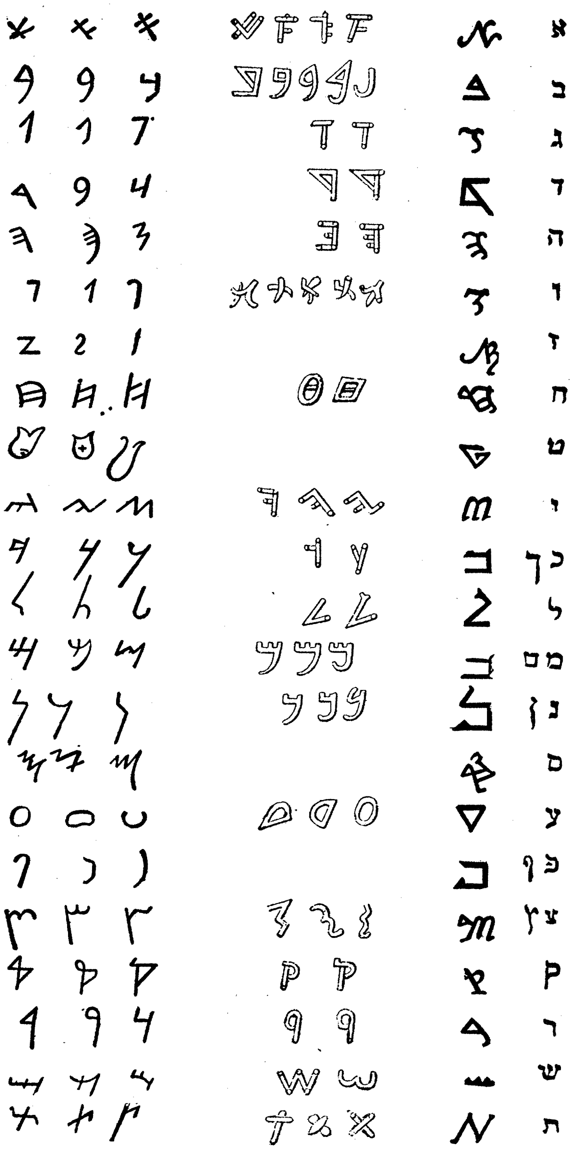

אלט־העבראישע שריפט.

שפּראַך און ליטעראַטור. די העברעאישע שפּראַך איז אַ צווייג פון די סעמיטישע שפּראַכען; זי האָט אַ גרויסע פערוואַנדטשאַפט מיט די שפּראַכען פון אשור, בבל, ערב (אַסיריש, כאַלדעאיש, אַראַביש). דיזע שפּראַך (העברעאיש) האָבען גערעדט פיעלע פעלקער פון פּאַלעסטינאַ. אדום, עמון, כנען און אַנדערע. אין פּאַלעסטינאַ האָבען די אידען גע־ברויכט די העברעאישע שפּראַך אין לעבען און ליטעראַטור ביז זיי זיינען פערטריבען געוואָרען נאָך בבל. פון אַ שטעלע אין תנ"ך ווייזט אויס, דאָס איינינע בוכשטאַבען פלעגען אַנדערס אויסגעשפּראָכען ווערען אין דעם לאַנד פון ישראל, ווי זיי פלעגען אויסגעשפּראָכען ווערען אין יהודה. צ. ב. דאָס וואָרט שבלת (מיט אַ שין) פלעגט אין אפרים אויסגעשפּראָכען ווערען סבלת (מיט אַ סמך).

די קונסט צו שרייבען איז געווען ענטוויקעלט צווישען אידען שוין אין די גאַנץ אַלטע צייטען. אָבער זיי האָבען אָנפאַנגס געברויכט די קייל־שריפט (אַ שריפט, וואָס בעשטעהט פון צייכענס אין דער פאָרמע פון שפּי־ציגע פלעקלאַך). ניט לאַנג צוריק האָט מען געפונען אין גזר (פּאַלעסטינאַ) צוויי קאָנטראַקטען, וואָס זיינען געשריבען געוואָרען אין די יאָהרען 647 און 649 פ. קר. און די שריפט איז קייל־שריפט (ד. ה. פלעקעל־שריפט). דאָס בעווייזט קלאָר, דאָס אין יענער צייט האָט מען געברויכט אין פּאַלעס־טינאַ אין געוועהנליכען לעבען די קייל־שריפט. דער פעניצישער אלף־בית איז ביי די אידען אריין אין געברויך ערסט אין אָנפאַנג פון 7טען יאָהרהונ־דערט פ. קר. אָבער אין איינצעלנע פעלען האָט מען שוין פריהער געברויכט דיזע שריפט אין מואב און ארץ ישראל, ווי צ. ב. אויף דעם אָנדענקונגס־שטיין פון משע מלך מואב (אין 9טען יאָהרהונדערט פ. קר.) און אין דער צייט פון חזקיהו מלך יהודה אין דער אינשריפט פון דעם טונעל פון שלוח (זעה ווייטער). איבערהויפּט האָבען זיך בענוצט מיט דיזער שריפט די נביאים, די געזעצגעבער, און געשיכטע־שרייבער. דיזע שריפט האָט נאָך עזרא'ן בעקומען די פאָרמע פון קוואַדראַט־שריפט, וועלכע איז ביז היינט אין געברויך צווישען אידישען פאָלק. די ערסטע צייט פלעגט מען שרייבען אויף לעהמענע טאַפלען (לוחות), שפּעטער האָט מען אָנגעהויבען שרייבען אויף פּאַפּירוס (גליון), וועלכען מען פלעגט געוועהנליך אויפוויקלען ווי אַ מגלה.

שוין אין די צייטען פון דוד'ן און שלמה'ן האָט מען געברויכט אין לעבען די קונסט פון שרייבען. מיר געפינען ביי זיי סעקרעטערען (מזכירים) און שרייבער (סופרים), וועלכע האָבען פערשריבען אויסער אָפיציעלע בע־

ריכטען, אויך וויכטיגע היסטאָרישע בעגעבענהייטען, וועלכע זיינען שפּע-טער בעקאַנט געוואָרען אונטער דעם נאָמען „דברי הימים למלכי ישראל", אָדער „דברי הימים למלכי יהודה". עס זיינען אויך געזאַמעלט געוואָרען פאָלקס-לידער, אָדער געשיכטעס פון פריהערדיגע מלחמות, וועלכע זיינען שפּעטער בעקאַנט געוואָרען אונטער'ן נאָמען „ספר מלחמות ה'" און „ספר הישר", אָדער, ווי אַנדערע דענקען, „ספר השיר" („דאָס בוך פון לידער"). מיט דעם מאַטעריאַל פון דיזע ביכער האָבען זיך פיעל בענוצט די שפּעטער-דיגע היסטאָריקער פון די אידען.

אויסער תורת משה, וועלכע איז שוין געווען גוט בעקאַנט אין דער צייט פון די נביאים, האָבען די פּראָפעטען אָנגעהויבען פערשרייבען זייערע וויכ-טיגע רעדעס, און דאַן האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ נייע ליטעראַטור, די פּראָ-פעטישע, אין וועלכער די נביאים האָבען ערטערווייז ערקלערט דעם מאָראַ-לישען זין פון געוויסע שטעלען אין תורת משה. דער ערסטער פּראָפעט, וואָס זיינע רעדעס האָבען דערגרייכט ביז אונזער צייט, איז עמוס. אין אַלגעמיין צייגט די אידישע ליטעראַטור פון יענער צייט אויף אַן אונגע-וועהנליכע קראַפט פון דאַמאַלסדיגען אידישען גייסט. די הויכע מאָראַל פון די ביכער פון די נביאים ווערט בעוואונדערט פון די גרעסטע דענקער פון אַלע ציוויליזירטע פעלקער. די היסטאָרישע ביכער פון תנ"ך זיינען אַלע דורכגעדרונגען מיט דעם ערהאַבענעם געדאַנק, דאָס די היסטאָרישע פאַקטען זיינען ניט קיין בלינדע צופאַלען, נאָר זיי ענטהאַלטען אין זיך אַ געוויסען ציל, פיהרען צו אַ געוויסען מאָראַלישען צוועק. ווען מיר פער-גלייכען די אידישע היסטאָרישע ביכער פון דער ביבעל און דעם מאָראַלישען פּרינציפּ, וואָס הערשט אין זיי, מיט די אַסירישע און באַבילאָנישע אינ-שריפטען אויף די לעהמענע טאַפעלען, מיט זייערע טרוקענע פאַקטען פון נצחונות און מפּלות אָהן אַ שום בעגייסטערונג און מאָראַלישער טענדענץ, קענען מיר דערפון אורטיילען, ווי גרויס עס איז דער אונטערשייד צווישען דער גלענצענדער אויסערליכער אַסירישער און באַבילאָנישער ציוויליזאַציאָן און דעם בעשיידענעם אידישען גייסט, וואָס האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיינע מאָראַלישע שטרעבונגען. אַזאַ ערשיינונג, ווי דער אידישער פּראָ-פעטיזם מיט זיינע הויכע מאָראַלישע לעהרעס, איז געווען פאָלשטענדיג פרעמד צו די אַלטע היסטאָרישע פעלקער פון וועסט-אַזיען — דאָס איז געווען דאָס אייגענטום נאָר פון אידישען פאָלק.

קונסט און וויסענשאַפט. אַז די אידישע נאַציאָן איז שוין אין די אַלטע צייטען געווען בעקאַנט מיט אַלע צווייגען פון קונסט און וויסענשאַפט,

וועלכע זיינען נעטיג פיר א פאלק מיט א געוויסער קולטור אין פריוואטען און סאציאלען לעבען — איז אן אונשטרייטבארער פאקט, וועלכער וועט ווייטער אין דיזער אפהאנדלונג בעוויזען ווערען פון די אלטע ביבלישע קוועלען. אבער מען מוז אויך צוגעבען, דאס דיזעס פאלק האט זיך אין זיינע אלטע צייטען קיינמאל ספעציעל ניט בעשעפטיגט מיט נאטור־וויסענשאפט. זיין גאנצעס פארשען האט עס קאנצענטרירט אויף דעם מענשען, ד. ה. דעם אינערן מענשען, זיין נשמה, זיין גייסט, זיינע זיטען און זיין געזעלשאפט. און ווי מיר וועלען עס באלד בעוויזען האט עס אנדערס ניט געקענט זיין.

עס איז אנגענומען ביי די גרעסטע פארשער פון היינטיגער צייט, דאס די ארישע פעלקער האבען געהאט זייער געבורטס־ארט אין אינדיען, און די סעמיטישע — אין אראביען. די נאטור אין אינדיען איז זעהר רייך און פערשיידענארטיג; די נאטור אין אראביען איז אין געגענטייל זעהר ארים און איינפארמיג. די אראבישע וויסטע איז א בילד פון אן אונגעהייערער קראפט אהן ענדערונגען. עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט, דאס די צוויי גרופעס פון פעלקער — די אריער און סעמיטען, זיינען אזוי פערשיידען איינע פון דער אנדערער אין זייערע כאראקטערען און גייסטיגע פע־היגקייטען. די פיעל־פארביגע, פיעל־זייטיגע, פערשיידענארטיגע נאטור אין אינדיען האט ערוועקט אין די אריער א גייסט פון פערשיידענהייט, האט געווירקט אויף זייער פאנטאזיע צו פערגעטערן פיעלע ערשיינונגען פון דער נאטור (פאליטהעאיזם), אויף זייער פאעזיע און ליטעראטור, וועלכע האט מעהר פון אלץ געשאפען בעשרייבונגען פון נאטור־בילדער, און דאס דראמא, וואס שטעלט פאר די אויסען־וועלט פון דעם מענשען, זיינע ענדערונגען און זיינע צוזאמענשטויסען מיט מענשען. און דעריבער האבען די אריער אזוי פלייסיג געפארשט די נאטור אין אלע איהרע פערשיידענהייטען, און אין קונסט האבען זיי בעשאפען די מאלעריי, סקולפטור און ארכיטעקטור.

די אראבישע נאטור, אין געגענטייל, האט מיט איהר איינפארמיגקייט ניט געקענט ווירקען צו בערייכערן די פאנטאזיע; זי האט געמאכט דעם סעמיט איינזייטיג, די אויסערע וועלט האט פיר איהם ניט געהאט קיין אנ־ציהונגס־קראפט. זיינע אלע חושים זיינען געווען געווענדט נאר אויף דעם מענשען און זיין גייסט. די וועלט איז נאך דער מיינונג פון א סעמיט בע־שאפען געווארען פיר דעם מענשען, ווייל ער איז דער עיקר אין דער גאנ־צער שעפונג, און דעריבער האט זיך אין דעם סעמיט ענטוויקעלט דער מא־נאטהעאיזם (אמונה אין איין איינציגען גאט), וועלכער איז געווען א פאלגע פון דער געאגראפישער בעשאפענהייט פון פאלעסטינא, ווי עס איז שוין

לאנג בעוויזען געוואָרען פון אידישע און קריסטליכע געלעהרטע. און דע-ריבער האָט זיך אויך ביים אידישען פאָלק ענטוויקעלט די לירישע און פראָ-פעטישע פּאָעזיע, וועלכע האָט מעהר צו טאָן מיט דער נשמה פון מענשען איידער מיט דער אויסען-וועלט. די אריער, איבערהויפּט די גריכען, האָבען מעהר פון אלץ בעטראַכט די וועלט, און די אידען האָבען מעהר פון אלץ בעטראַכט דאָס לעבען, דעם מענשען, זיין נשמה און די בעציהונגען פון איינעם צום אַנדערען אין דער געזעלשאַפט, און דעריבער האָט דאָס אידישע פאָלק בעשאַפען דעם פּרינציפּ פון דער אבסאָלוטער איינהייט פון גאָט, דעם הויכען מאָראַלישען פּרינציפּ פון אבסאָלוטער גע-רעכטיגקייט, און דעם ערהאבענעם געדאַנק פון משיח'ס צייטען, ווען די מענשליכע געזעלשאַפט וועט זיין הויך-געזיטעט, און די פיזישע קראַפט וועט אויפהערען שאַדען דער געזעלשאַפט.

אַסטראָנאָמיע. פון איין שטעלע אין תנ"ך (דהי"א יב, 32) ווייסען מיר, דאָס אין שבט יששכר איז געווען א געוויסע קלאַס מענשען, וועלכע האָבען זיך ספּעציעל אָפּגעגעבען מיט פאָרשונגען איבער די צייט-רעכנונג פיר די בעשטימונג פון די ימים טובים. פון ספר איוב איז צו זעהן, דאָס די העברעער האָבען געוואוסט, אַז די ערד שטעהט ניט אויף זיילען, אָדער אויף וואַסער, ווי די אַלטע פעלקער האָבען געגלויבט, נאָר זי שוועבט אין לופטען — „תולה ארץ על בלימה" (איוב כו).

דאָס די פּאַרצייטיגע אידען זיינען געווען בעקאַנט מיט'ן הימעל איז אויך צו זעהן פון דער בעצייכנונג פון די שטערן-גרופּעס, וועלכע געפינען זיך אין תנ"ך, ווי „הלל בן שחר" (די ווענוס), „כימה" (די פּלעיאַדען), „כסיל" (אָריאָן), „עש" (דער גרויסער בער) א. אנד. אין די אָריענטאַלישע לענדער איז צוזאַמען מיט דער אַסטראָנאָמיע געגאַנגען אַן אַנדער וויסענ-שאַפט — אַסטראָלאָגיע, א וויסענשאַפט, דורך וועלכע א געוויסע קלאַס געלעהרטע האָבען דורך דעם צושטאַנד פון די שטערן און פּלאַנעטען פאָרויס-געזאָגט דעם גורל און די צוקונפט פון איינצעלנע מענשען אָדער גאַנצע פעלקער. אין היינטיגער צייט גלויבט קיינער ניט אין דיזער וויסענשאַפט. דאָס אידישע פאָלק איז שוין לאַנג געוואָרנט געוואָרען פון דער תורה און זיינע נביאים ניט צו גלויבען אין דיזע פאַלשע וויסענשאַפט. דער נביא ירמיהו זאָגט אַן די אידען, אַז זיי זאָלען זיך ניט שרעקען פאַר די ענדערונ-גען, וואָס זיי בעמערקען אין די הימלישע קערפּערס, ווי צ. ב. א לקוי חמה, אָדער א לקוי לבנה, פאַר וועלכע אַנדערע פעלקער פלעגען אַמאָל זעהר שטאַרק מורא האָבען, ווייל זיי האָבען געגלויבט, דאָס דיזע זאָגען אָן גרויסע צרות,

איבערהויפט מלחמות. דער נביא ישעיה לאכט פון די, וואס גרייטען א טיש מיט אפפער צום גאט „גד" (יופיטער), און גיסען וויין אויף דעם אל-טאר פון „מני" (ווענוס). ביי אידען איז געווען אנגענומען אלס פרינציפ „אין מזל לישראל", ד. ה. אידען טארען ניט גלויבען אין די ווירקונג פון שטערן (מזלות) אויף דעם מענשען'ס שיקזאל.

מעדיצין. אין דער תורה געפינען מיר א געזעץ, דאס ווען איינער האט געשלאגען דעם אנדערען און יענער איז דערפון קראנק געווארען, מוז איהם דער שלעגער בעצאהלען פיר די צייט, וואס ער איז קראנק און קען ניט ארבייטען, און ער מוז איהם אויך פערשאפען היילונג. דערפון פער-שטעהען מיר, דאס דאמאלס זיינען שוין געווען דאקטוירים צווישען אידען. אין מצרים וויסען מיר זיינען די פריסטער אויך געווען דאקטוירים. אויך ביי די אידען פון יענער צייט זיינען די כהנים געווען די דאקטוירים פון פאלק. אזוי צ. ב. איז צרעת געווען א קרענק, וואס האט געמוזט געהיילט ווערען דורך די כהנים. אבער מיר געפינען אין תנ"ך, דאס מען האט זיך פיר די היילונג פון קראנקהייטען אויך געווענדט צו די נביאים. צו די נביאים נתן (ש"ב יב, 19), אחיה (מ"א יב, 2), אליהו (מ"א יז, 18), אלישע (מ"ב ד, 22) און ישעיה (מ"ב כ, 7) האט מען זיך געווענדט ווענען מעדי-צינישע הילף. אין דער צייט פון צווייטען טעמפעל זיינען אידישע דאק-טוירים געווען שטארק בעריהמט אין אריענט. אין דער צייט פון תלמוד איז יעדע געמיינדע פון א שטאדט געווען פערפליכטעט צו האבען א דאק-טאר (סנהדרין יז). די משנה אין שקלים (פ"ח י) דערצעהלט אונז, דאס אין בית המקדש איז געווען א ספעציאליסט א דאקטאר אויף מאגען-קראנק-הייטען. אויב עס איז אין א שטאדט ניט געווען קיין אידישער דאקטאר, וואס זאל קענען מל זיין א אידיש קינד, האט מען געמעגט איינלאדען א גוי'אישען דאקטאר צו מאכען דיזע אפעראציאן (מנחות מב).

דאס געזעץ, אז א איד ווערט טמא (אונריין), ווען ער בעריהרט א טוי-טען קערפער, האט געוויס געשטערט די אידישע דאקטוירים צו ווערען בע-קאנט מיט'ן מענשען'ס קערפער, מיט דער אנאטאמיע, וועלכע איז אזוי וויכטיג פיר די מעדיצין. דערצו איז נאך צוגעקומען, וואס דאס אידישע פאלק האט גערעכענט פיר א בזיון פיר א מת, מען זאל איהם פאלמעסען (חולין יא). אבער די שפעטיגערע אידישע חכמים האבען דערויף ניט גע-אכטעט. עס ווערט דערצעהלט ווענען ר' ישמעאל'ן מיט זיינע תלמידים, דאס זיי האבען אנאטאמירט, צושניטען אויף אלע גלידער, א געוויסע פרוי, וואס איז היינגעריכטעט געווארען פיר א פערברעכען, און זיי האבען אויס-

געפונען, וויפיעל ביינער עס געפינען זיך אין דעם מענשליכען קערפער. די אידישע דאָקטוירים פון די אַלטע צייטען האָבען געוואוסט די ווירקונג פון דער גאַל אין מענשען'ס קערפער, און האָבען געגלויבט, דאָס פיעלע קראַנקהייטען נעהמען זיך פון איהר, ווען זי איז ניט אין גוטער אָרדנונג. אין תלמוד (ב"מ קז) רעכנען זיי 83 קראַנקהייטען, וואָס קומען ארויס פון א קראַנקער גאַל. די זעלבע מיינונג וועגען דער וויכטיגקייט פון דער גאַל אין מענשען'ס קערפער און וויפיעל קראַנקהייטען עס קומען אויף'ן מענשען, ווען זי, איז קראַנק, זיינען אויך געווען ביי די גריכישע פילאָזאָפען, ווי פלאַטאָ און פראָקסאַגאָראָס. די געגענד גלעד האָט זיך אויסגעצייכענט מיט איהר באַלזאַם און איהרע פערשיידענע מעדיצינישע קרייטער.

מוזיק. לויט דער ביבלישער טראַדיציאָן איז דיזע קונסט ערפונדען געוואָרען נאָך פאַר דעם מבול. אין ספר בראשית ווערט די ערפינדונג פון מוזיקאַלישע אינסטרומענטען צוגעשריבען צו יובל'ן, קין'ס אן אור־עניקעל. אין דער געשיכטע פון יעקב'ן (בראשית לא, 27) ווערט דערמאָהנט א פויק צו בעגלייטען אַנדערע מוזיק־אינסטרומענטען און געזאַנג. ביי יציאת מצרים זעהען מיר, ווי מרים, משה'ס שוועסטער, און אַנדערע פרויען בענוצען א פויק צו בעגלייטען זייערע געזענג און טענץ (שמות טו). באַלד נאָכדעם ווערט דערמאָהנט דער ש ו פ ר (שמות יט, 16) און נאָך א סאָרט טרו-מייטער (במדבר י, 1). די טראַדיציאָנען אין ספר בראשית ווייזען, דאָס די מוזיק ביי אידען איז זעהר אַלט.

די מוזיק איז ביים אידישען פאָלק געווען די בעגלייטערין פון לעבען ביי אַלע געלעגענהייטען פון פרייד און טרויער. זי האָט אויך געשפּילט א ראָלע אין קריג און מען האָט זי בענוצט צו פייערן נצחון. שוין אין משה'ס צייטען ווערט דערמאָהנט דער שופר פון מלחמה (במדבר י, 9). די קונסט פון מוזיק האָט זיך איבערהויפּט ענטוויקעלט אין די פּראָפעטען־געזעלשאַפ-טען, וועלכע פלעגען זיך בעגייסטערן מיט דעם קלאַנג פון די מוזיקאַלישע אינסטרומענטען. אין דער געשיכטע פון שאול'ן ווערען געבראַכט איינינע ביישפּילען פון דער וואונדערבאַרער ווירקונג פון געזאַנג. נאָך דעם, ווי שמואל האָט געזאַלבט שאול'ן פיר א קעניג, האָט שאול בעגעגענט א קאָמ-פּאַניע פון פּראָפעטען, וועלכע האָבען געזונגען מיט דער בעגלייטונג פון איי-ניגע מוזיק־אינסטרומענטען. דער קעניג איז פון דיזע געזענג געוואָרען אַזוי בעגייסטערט, דאָס ער האָט גענומען מיטזינגען מיט די נביאים. שפּעטער, ווען שאול איז אָפּט געוואָרען מעלאַנכאָליש, האָט דער יונגער דוד איהם גע-זענפטיגט מיט זיין האַרף.

אַלס אַ מעכטיגער מיטעל צו ערהייבען דעם גייסט צו גאָט, איז די מוזיק אין דוד המלך'ס צייטען געוואָרען אַ וויכטיגער טייל פון דעם געטליכען דינסט און האָט דאַן דערגרייכט די העכסטע שטופע ביים אידישען פאָלק. דער אָרקעסטער פון מוזיקאַנטען אין טעמפעל אין די צייטען פון דוד'ן איז בעשטאַנען פון 4,600 פּערזאָן און 288 כאָר־דיריגענטען. דיזע מוזיקאַנטען זיינען געווען איינגעטיילט אין 24 אָפּטיילונגען. אויך אין דער צייט פון צווייטען טעמפעל האָט מוזיק געשפּילט אַ גרויסע ראָלע. מיט איהר האָבען זיך בעשעפטיגט יונג און אַלט, מענער און פרויען. איבער זיבעציג נעמען פון פערשיידענע אינסטרומענטען ווערען דערמאָהנט אין תנ"ך.

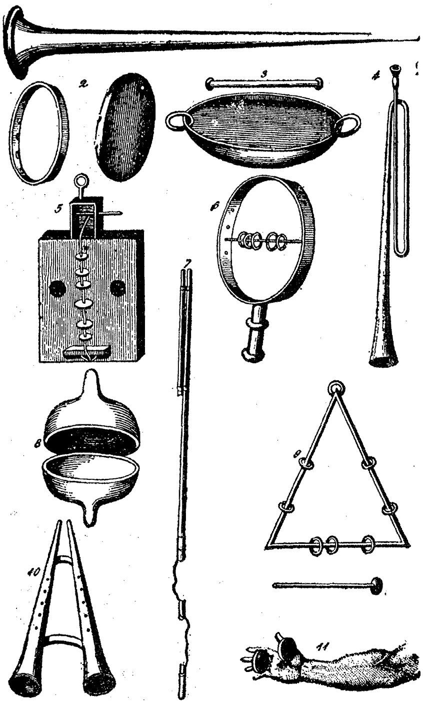

מוזיקאַלישע אינסטרומענטען.

די העברעער האָבען געהאָט מוזיק־אינסטרומענטען מיט סטרונעס, ווינט־אינסטרומענטען און קלאַפּ־אינסטרומענטען; אָבער מיר ווייסען ניט גענוי די פאָרמעס פון די אינסטרומענטען, וועלכע ווערען דערמאָהנט אין ביבעל, און מיר וועלען זיך צופרידען שטעלען מיט השערות, וועלכע זיינען געמאַכט געוואָרען איבער דיזען געגענשטאַנד.

די אינסטרומענטען מיט סטרונעס (נגינות) זיינען געווען פון פערשיידענע סאָרטען. פון דיזע ווערען דערמאָהנט הויפּטזעכליך צוויי: 1) דער כ נ ו ר (פיגור 23, 24, 25), אַן אינסטרומענט, אויף וועלכען דוד האָט זיך אויסגעצייכענט, האָט געהאַט, לויט יאָזעפוס'ן, צעהן סטרונעס. וועגען דער פאָרמע פון דעם כנור זיינען די מיינונגען פערשיידען; לויט אייניגע איז ער געווען עהנליך צו אונזער האַרף, לויט אַנדערע איז ער געווען אַ מין גיטאַר. מעגליך, אַז די צאָהל פון סטרונעס איז ניט אימער געווען די זעלביגע. עס שיינט, דאָס עס איז געווען אַ כנור מיט אַכט סטרו־

נעם (דברי הימים א׳ טו, 21), וועלכער האָט געהייסען **שמינית.** 2) דער נבל (פיג. 12, 13, 14, 26, 27, 28, 29, 31), אַ פעניצישער אינסטרומענט, וועלכען די גריכען האָבען אָנגערופען נאַבלאַ, האָט לויט יאָזעפוס׳ן געהאַט צוועלף טענער און איז געוואָרען געשפּילט מיט די פינגער. זיין פאָרמע איז אַזוי וועניג בעקאַנט ווי די פאָרמע פון דעם כנור. דאָס וואָרט נבל בעדייט אַ לאָגעל; מען דענקט דעריבער, דאָס דער אינסטרומענט, וועלכער האָט געטראָגען דיזען נאָמען, איז געוועזען עהנליך צו אַ לאָגעל. לויט מאַנכע האָט ער געהאַט די פאָרמע פון אַ דריי־עק. דיזער אינסטרומענט האָט געוועהנליך געהאַט פינף סטרונעס, אָבער מען האָט זיי־ער צאָהל געקענט פערגרעסערן. עס איז בעוואוסט, דאָס עס איז געוועזען אַ נבל מיט צעהן סטרו־נעס (נבל עשור, פיג. 31).

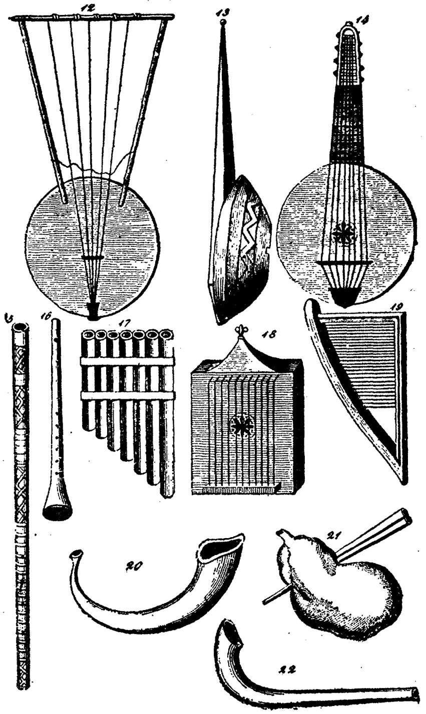
מוזיקאַלישע אינסטרומענטען.

די ווינט־אינסטרומענטען, וועלכע מיר געפינען ביי די העברעער פאַר דעם גלות בבל, זיינען פון פיער סאָרטען: 1) דער עוגב (פיג. 17, 21), פון וועלכען די פאָרמע איז אונבעקאַנט. לויט די אַלטע איבערזעצער פון דער ביבעל איז דיזער אינסטרומענט געוועזען אַ סאָרט פלויט אָדער אָרגעל (פיג. 17). די געלעהרטע גלוי־בען, אַז דאָס איז געוועזען אַן אינ־סטרומענט צוזאַמענגעזעצט פון אַן אויפגעבלאָזענעם לעדערנעם זאַק און צוויי פלייטען (פיג. 21). 2) דער חליל אָדער די נחילה (פיג. 7, 10, 15, 16), אַ פלויט, וואָס איז געוועזען געמאַכט פון ראָהר, האָלץ אָדער האָרן, און האָט וואַהרשיינליך געהאַט פערשיידענע פאָרמעס. 3) די חצוצרה (פיג. 1, 4), אַ גראַדע טראָמפּעט, געמאַכט פון מעטאַל, אַזעלכע, וועלכע ווערט פאָרגעשטעלט אויף טיטוס׳עס טריאומף־אַרק. 4) דער

שופר (פיג. 20, 22), דער געקרימטער טרומייטער, געמאַכט פון האָרן, וועלכער ווערט אויך בעצייכענט מיט דעם נאָמען קרן (האָרן) און יובל (באַראַן).

די קלאַפּ־אינסטרומענטען זיינען געוועזן פון פיער סאָרטען:

1) דער תוף (פיג. 2, 3). מען דענקט, אז דאָס איז דער זעלביגער אינסטרומענט, וועלכען די אַראַבער רופען נאָך היינט דאַף און די שפּאַניער אדופפא, דאָס הייסט טאַמבורין אָדער פּויק, וועלכע עס פלעגען בענוצען איבערהויפּט פרויען ביים טאַנצען און זינגען. 2) די צלצלים אָדער מצלתים (פיג. 8, 11), צימבלען. פון דיזע זיינען געוועזן צוויי אַרטען. איינע איז געוועזן צוזאַמענגעשטעלט פון צוויי קליינע רונדע אויסגעהעהלטע שטיקער האָלץ, וועלכע מען האָט געהאַלטען צווישען די פינגער. די אַנדערע איז געוועזן צוזאַמענגעשטעלט פון צוויי אויסגעהעהלטע האַלב־קוגלען פון מעטאַל. אין תהלים ווערען דיזע אינסטרומענטען אונטערשיידען דורך די ווערטער צלצלי שמע (קלינגענדע צימבלען) און צלצלי תרועה (שאַלענדע צימבלען). 3) די מנענעים (פיג. 5, 6), וואהרשיינליך די קלאַפּערס, וועלכע זיינען פיעל בענוצט געוואָרען אין עגיפּטען. 4) די שלישים (פיג. 9), די דריי־עקען, וועלכע פרויען האָבען בענוצט מיט די פויקען.*)

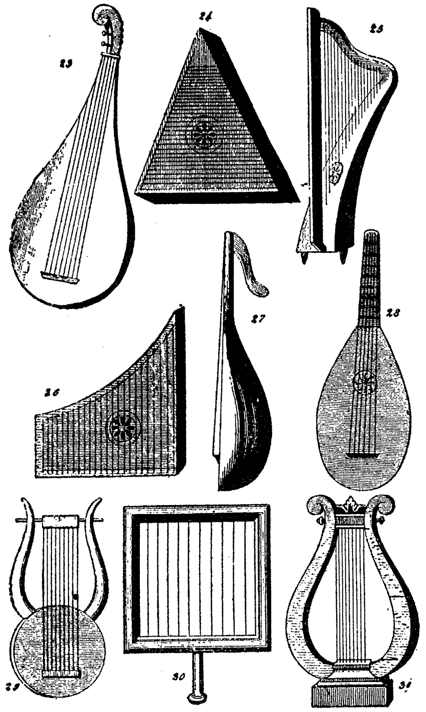

מוזיקאַלישע אינסטרומענטען.

*) די בעשרייבונגען, וועלכע ווערען דאָ געגעבען פון די מוזיקאַלישע אינסטרומענטען פון די אַלטע העברעער, זיינען ענטנומען פון דעם ווערק **La Palestine** פון דעם בעריהמטען געלעהרטען מונק.

פּאָעזיע. ווענען פּאָעזיע ביי אידען אין דער ביבלישער צייט ברויכען מיר ניט קיין בעווייז, דאָס זי איז געשטאַנען אויף אַ זעהר הויכער מדרגה. די ביבלישע לירישע שירים, העלדען-לידער, פּראָפעטישע מוסר'ן און רעדעס זיינען ערהאַבען, אַפילו די פּראָזאַ פון דער ביבעל איז נאָך דער מיינונג פון פיעלע אַן ארט פּאָעזיע. פיעלע פון די גרויסע פּאָעטען אין דער וועלט האָבען זיך געגעבען די מיה נאָכצואַהמען אַ קאַפּיטעל תהלים און עס איז זיי ניט געלונגען צו מאַכען עס ווי עס געהערט צו זיין. אַזאַ השתפכות הנפש, ווי מיר געפינען אין דער העברעאישער ליריק פון תנ"ך, האָט קיין פּאָעט נאָך ניט בעוויזען.

בוי-קונסט איז געשטאַנען ביי אידען אין דער ביבלישער צייט אויף אַ בעדייטענדער שטופע. לויט דער מיינונג פון פאַכמענער, ווי צ. ב. ה י ר ט אין זיין געשיכטע פון דער בוי-קונסט, איז דאָס אידישע פאָלק אין בוי-קונסט געשטאַנען צווישען אַנדערע פעלקער פון יענער צייט זעהר הויך. שוין אין דעם מדבר, באַלד נאָך דעם, ווי די אידען זיינען ארויס פון מצרים, געפינען מיר צווישען זיי קינסטלער, מאָלער, וועבער, ווי אויך בוי-קינסטלער, ווי מיר זעהען אויספיהרליך פון דער בעשרייבונג פון דעם משכן. אין דער צייט פון די קעניגען דוד און שלמה געפינען מיר צווישען דעם אידישען פאָלק אַ גרויסען פאָרטשריט אין ארכיטעקטור. דוד האָט בעפעסטיגט דעם בארג ציון און האָט דאָרט געבויט פיר זיך אַ פּאַלאַץ. שלמה האָט נאָך איבערגעשטיגען זיין פאָטער דוד אין אויפשטעלען גרויסאַרטיגע געביידעס, צווישען וועלכע עס זיינען געווען דער בית המקדש און די קעניגליכע פּאַלאַצען, וועלכע האָבען געצויגען אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט פון ווייטע לענדער. דריי יאָהר האָט גענומען די צוגרייטונג פון מאַטעריאַל צום בית המקדש, עס זיינען געווען בעשעפטיגט 30,000 האָלץ-העקער, פון וועלכע עס האָבען זיך געביטען 10,000 יעדען חדש, 80,000 שטיין-האַקער, און 70,000 לאַסט-טרעגער. דאָס איז געווען נאָר די צוגרייטונג פון מאַטעריאַל צום טעמפּעל, דאָס געביי זעלבסט האָט געדויערט 3½ יאָהר. מען האָט אויך געשאַפען צעדער-האָלץ פון לבנון פיר דעם בית המקדש. די שטיינער צום טעמפּעל זיינען געווען יעדער 20 פוס לאַנג און 7½ פוס דיק. דאָס בויען פון בית המקדש איז פאָרטגעזעצט געוואָרען אויך נאָך שלמה'ס טויט, לויט ווי יאָזעפוס שרייבט. אויסער אַנדערע געביידעס און פעסטונגען, וואָס שלמה האָט אויפגעשטעלט אין פערשיידענע ערטער, איז זעהר מערקווירדיג די וואַסער-לייטונג, וואָס איז געמאַכט געוואָרען אין זיין צייט אין ירושלים, און וועלכע האָט צוגעפיהרט גוטעס וואַסער פון בית לחם צו

דער מלוכה־שטאָדט ירושלים. פון דיזער וואַסער־לייטונג זיינען נאָך עד היום געבליבען אייניגע רעסטען, וואָס צייגען אויף די ריזען־אַרבייט פון יענער צייט.

אין יאָהר 1880 האָט מען צופעליגערהייט ענטדעקט אַן אינשריפט אין אַ טונעל, וואָס איז געגראָבען געוואָרען אַרום ירושלים אין דער צייט פון חזקיהו מלך יהודה. דער צוועק פון דעם טונעל איז געווען אָפּצוציהען דאָס וואַסער פון דעם טייך שלוח, וואָס האָט געפלאָסען אַרום ירושלים, און אַריינברייגגען עס אין שטאָדט, אום דער קעניג פון אשור, סנחריב, וואָס האָט דאַמאָלס בעלאַגערט מיט זיינע מיליטער די שטאָדט ירושלים, זאָלען ניט האָבען וואָס צו טרינקען, און די בעלאַגערטע אין שטאָדט זאָלען האָבען וואַסער. ווי די אינשריפט צייגט, האָט מען אָנגעהויבען גראָבען דעם טונעל פון ביידע זייטען בארג, אום די אַרבייט זאָל צוגעהן גיכער.

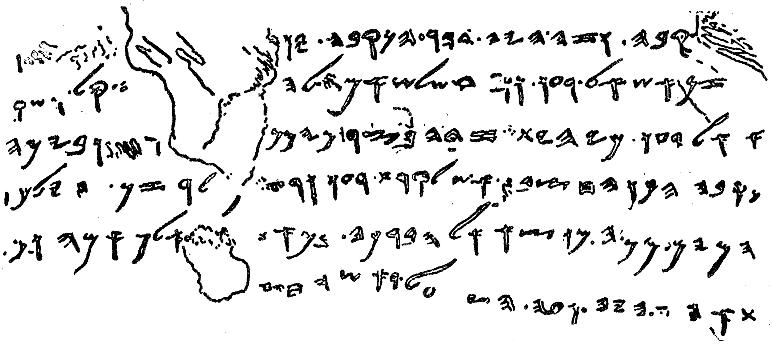

אינשריפט פון דעם טונעל פון שילוח (700 פ. קר.).

אַזאַ סאָרט אַרבייט האָט געמוזט האָבען טיכטיגע אינזשעניערען, וועלכע זאָלען אָנפיהרען די אַרבייט אַזוי, דאָס די אַרבייטער זאָלען האַקען דעם שטיין אין גראַדע געגענגעזעצטע ריכטונגען אום זיי זאָלען זיך צוזאַמענטרעפען. די אינשריפט דערצעהלט, ווי דאָס איז געשעהן, ווי ביידע העק פון ביידע זייטען אַרבייטער האָבען זיך בעגעגענט, און דאָס וואַסער איז דאַן אַריין דורך'ן טונעל אין דעם רעזערוואואַר (ברכה), וואָס איז צו דיזען צוועק געוועז פאַרבערייט אין שטאָדט. צו אַזאַ אַרבייט האָבען די אינזשעניערען געמוזט זיין גוטע מאַטעמאַטיקער און געניט אין אַזאַ אונטערנעהמונג. דאָס צייגט, ווי ווייט דאָס אידישע פאָלק האָט דאַמאָלס פערשטאַנען אינזשעניעריע.

די נעבען־שטעהענדע צייכנונג פון דער אינשריפט פון שילוח לייענט זיך ווי פאָלגט:

1. הנקבה. וזה. היה. דבר. הנקבה. בעוד...
2. הגרזן. אש. אל. רעו. ובעוד. שלש. אמת. להכ... קל. אש. ק
3. רא. אל. רעו. כי. הית. זדה. בצר. מימן... ובים. ה
4. נקבה. הכו. החצבים. אש. לקרת. רעו. גרזן. על. גרזן. וילכו.
5. המים. מן. המוצא. אל. הברכה. במאתים. ואלף. אמה. ומ[א]
6. ת. אמה. היה. גבה. הצר. על. החצ[בם]

איבערזעצונג:

1. די דורכלעכערונג. דאָס איז געווען די געשיכטע פון דער דורכלעכערונג, ווען
2. עס האָבען נאָך (געשלאָגען) די האַק־אייזענס איינער געגען אַנדערן און עס זיינען נאָך געווען דריי איילען דורכצולעכערן (האָט מען געהערט) די שטימע פון איינעם
3. רופען צום אַנדערן, ווייל עס איז געווען אַ לעערער רוים (?) אין דעם פעלז פון דרום (?)... און אין דעם טאָג
4. פון דער דורכלעכערונג האָבען געשלאָגען די שטיינהאַקער איינער געגען אַנדערן, האַק־אייזען געגען האַק־אייזען, און עס האָט גענומען פליסען
5. דאָס וואַסער פון דעם אויסגאַנג אין דעם טייך 1,200 איילען ווייט, און הונדערט
6. איילען איז געווען די הויך פון דעם פעלז איבער דעם קאָפּ פון די שטיינהאַקער.

אינדוסטריע. וואָס אַנבעטרעפט אינדוסטריע ביי די אידען אין דער בּבלישער צייט, האָבען מיר אין דער ביבעל זעהר פיעלע שטעלען, וואָס צייגען, דאָס זי איז געווען ענטוויקעלט צווישען זיי ניט ווענינער ווי ביי אַלע אַנדערע ציוויליזירטע פעלקער פון יענער צייט. שוין אין ערסטען אָנפאַנג פון דער עקסיסטענץ פון אידישען פאָלק געפינען מיר ביי זיי אַרבייטער און קינסטלער. אין דער אַרבייט פון דעם משכן, וואָס די אידען האָבען געמאַכט באַלד ווי זיי זיינען אַרויס פון מצרים, ווען זיי האָבען נאָך געוואַנדערט אין מדבר, געפינען מיר קונסט־אַרבייט אין וועבען, שטיקען און אויסנעהען, וועלכע אידישע פרויען און מענער האָבען געמאַכט מיט זייערע הענט. מיר געפינען דאָרט אויך קונסט־אַרבייט אין זילבער און אין גאָלד, ווי די מנורה מיט אַלערליי פערצירונגען אין דער פאָרמע פון בלומען, בעכערלאַך א. ד. גל. די נייע קריטיקער ווילען אפילו האָבען, דאָס דער ספר שמות, אין וועלכען דאָס אַלעס איז פערשריבען, איז פערפאַסט געוואָרען פיעל שפּעטער, אָבער זייערע אַרגומענטען זיינען מעהרסטענס בלויז השערות; די דאָזיגע צייט איז פון אונז אַזוי ווייט, דאָס עס איז שווער צו זאָגען עטוואָס בעשטימטעס איבער דיזען געגענשטאַנד געגען דער טראַדיציאָן.

די פערשיידענע קליידער און פוץ־ארטיקלען, וואס זיינען דערמאהנט אין תנ"ך, ווייזען אונז אויף אן ענטוויקעלטע אינדוסטריע צווישען די אידען פון יענער צייט. אזוי, צום ביישפיל, ווייסען מיר פון דער ביבעל, דאס די אידען האבען בענוצט פערשיידענע אונטער־קליידער, ווי א כתונת, א חגורה; די רייכע האבען געטראגען א כתונת פסים (א העמד פון פערשיידענע קאלירען). זיי האבען אויך געהאט פערשיידענע אויבער־קליידער מיט פערשיידענע נעמען, ווי בגד, שמלה, כסות, אדרת, סדין, מעיל, אפוד; און פערשיידענע קאפ־דעקען: צניף, פאר, מצנפת, מגבעת. אפילו שיך (נעלים) האבען זיי געהאט פערשיידענע; בעזונדערס זיינען ווערט צו דערמאהנען די שיך מיט פערשיידענע פארבען, וועלכע זיינען געווען בעקאנט אונטער'ן נאמען „נעלי תחש".

זעהר פיעלע פערשיידענע תכשיטים ווערען דערמאהנט אין דער ביבעל. אויסער די געוועהנליכע, ווי: חח (שפאנגע), נזם (נאז־רינג), טבעת (רינג), רביד (האלזבאנד), כומז (ארמבאנד?), אצעדה (פוס־קייטעל), צמיד (ארמבאנד), עגיל (אוירינגעל), געפינען מיר 24 מינים פרויען־צירונג ביי דעם נביא ישעיה (קאפ. ג). דיזער נביא שטראפט די אידישע אריסטאקראטען און אריסטאקראטקעס אין ירושלים פארוואס זיי פערשווענדען אזוי פיעל געלט אויף צירונגען, וועלכע פיהרען צו אויס־געלאסענקייט.

די אידישע אנשי־חיל האבען געהאט אנדערע קליידער, וועלכע זיינען געווען צוגעפאסט צו זייער שטאנד. זיי זיינען געווען בעוואפענט מיט פער־שיידענע כלי זיין, ווי: מגן (שילד), צנה (גרויסער שילד), סוחרה (רונדער שילד), שלט (שילד), קובע (העלם, מיליטערישער הוט), שריון (פאנצער), מצחה (מיצען־שירם), חרב (שווערד), רומח (לאנצע), חנית (שפיז), כידון (שפיז), קשת (בויגען), מפץ (צושלאגער). זיי האבען אויך געהאט „רכב ברזל" (אייזערנע קריגס־וואגענס).

דאס אלעס ווייזט קלאר, דאס די אינדוסטריע איז געשטאנען דאמאלס ביי די אידען אויף א שטופע ניט נידריגער ווי ביי אנדערע פעלקער פון יענער צייט. מערקווירדיג איז, דאס די אידישע פרויען האבען שוין אין די גאנץ אלטע צייטען גענומען א גרויסען אנטייל אין דער אינדוסטריע. אין דעם משכן געפינען מיר א גרויסע צאהל קענעווודיגע פרויען (חכמת לב), וועלכע האבען פיעל געהאלפען אין דער שענער קונסט־ארבייט, וועלכע האט זיך געפאדערט צו בעפוצען און בעשענען דעם משכן. דער קאפיטעל „אשת

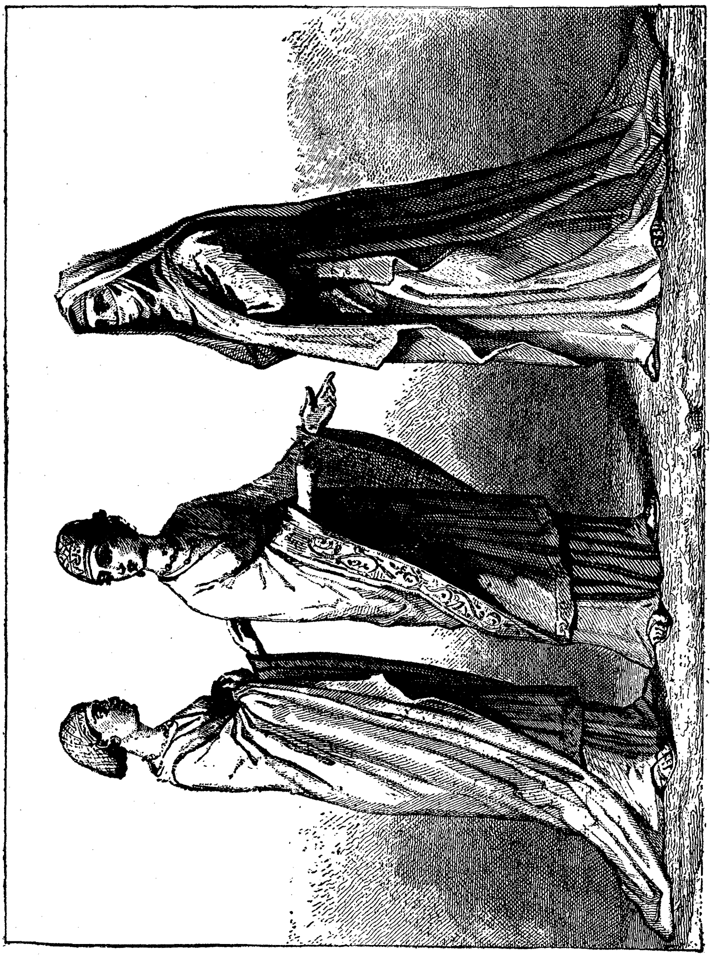

קליידונג פון אידישע פרויען אין אלטע צייטען.

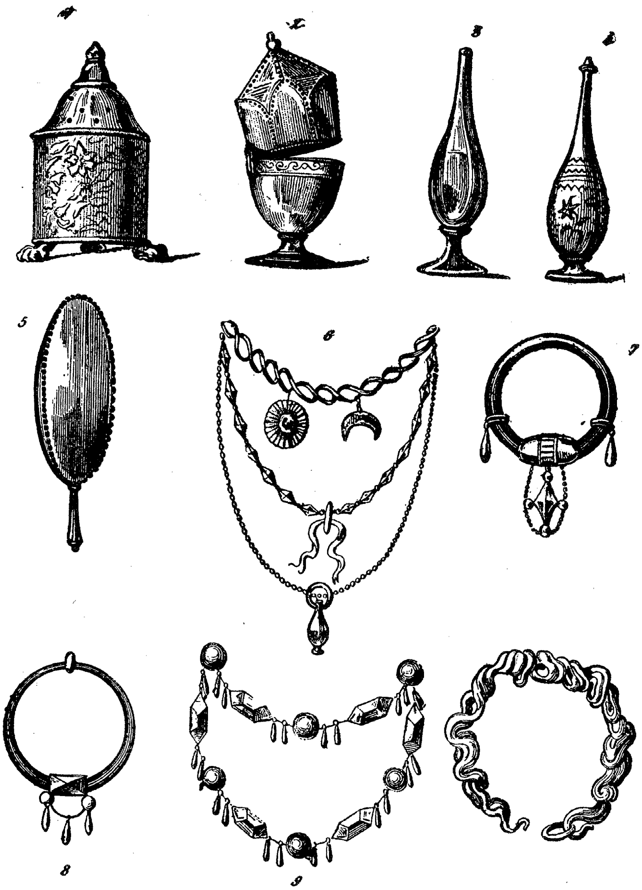

צירונג פון אידישע פרויען אין אלטע צייטען.

1, 2, 3 און 4. פאַרפומע=פלעשלאַך (בתי נפש). 5. שפּיגעל. 6. האַלז=קייטעל (רביד). 7. אויערינגעל (עגיל). 8. נאָז=רינג (נזם). 9. קייטעל (רביד). 10. פוס=קייטעל (אצעדה).

חיל" אין משלי איז א מייסטערהאפטעס בילד פון א אידישער ווירטין פון די אלטע צייטען, וועלכע נעהמט א גרויסען אנטייל אין פאמיליען־לעבען.

אין תנ"ך געפינען מיר אויך רמזים, דאס אין די גאנץ אלטע צייטען זיינען שוין ביי די אידען געווען פאבריקען, אין וועלכע מען האט פערפער־טיגט פערשיידענע זאכען פיר דאס פאלק אדער פיר די רעגירונג. די פאב־ריקען זיינען געווען אין בעשטימטע ערטער און מיט יעדען סארט ארבייט האבען זיך בעשעפטיגט געוויסע פאמיליען, וואס די ארבייט איז ביי זיי געווען בירושה פון דור־דורות, אזוי ווי עס איז געווען דער מנהג ביי די מצריים, מיט דעם אונטערשייד, דאס ביי די מצריים איז עס געווען א גע־זעץ, דאס דער זוהן מוז טאן די זעלבע ארבייט, וואס דער פאטער האט גע־טאן, און האט ניט געטארט איבערגעהן צו אן אנדער בעשעפטיגונג, און ביי אידען איז עס נאר געווען א מנהג. מיר געפינען אין דער ביבעל אן ארט מיט'ן נאמען „גיא החרשים" (דהי"א ד, 14) ניט ווייט פון דער שטאדט א י נ ו אין שבט בנימין. דארט איז געווען א פעראיין פון חרשים (צימער־לייט). דער פעראיין איז געגרינדעט געווארען פון איינעם יואב בן שריה (עס קען זיין, דאס דיזער מאן איז געווען יואב בן צרויה, דער בעריהמטער פעלדהערר אין די צייטען פון דוד המלך). אין אן אנדער ארט געפינען מיר א שטאדט מיט'ן נאמען „גיא הצבועים", א פעראיין פון פארבער (נחמיה יא, 34). עס זיינען געווען גאנצע פאמיליעס, וואס האבען זיך בעשעפטיגט מיט מאכען ביסוס־לינען (דהי"א ד, 21). עס זיינען אויך געווען ערטער, וואו עס זיינען געווען פעראיינען פון טעפער, גערטנער, צאמען־פלעכטער. ווי עס שיינט, האבען דיזע פעראיינען פארטגעזעצט צו טאן זייער ארבייט אויך ווען זיי זיינען פערטריבען געווארען נאך בבל, און ווען זיי זיינען גע־קומען צוריק נאך זייער פאטערלאנד אין ארץ ישראל, האבען זיי זיך צוריק בעזעצט אין די שטעדט, וואו זייערע זיידעס האבען אמאל געוואוינט, און האבען דארט פארטגעזעצט זייער ארבייט. דיזע קליינע אנדייטונגען ווייזען, דאס שוין אין די גאנץ אלטע צייטען איז ביי אידען געווען ענטוויקעלט א בעדייטענדע אינדוסטריע.

אורפעלקער פון פּאַלעסטינאַ.

א. בעשרייבונג פון דעם לאַנד.

פיזישע געאָגראַפיע. פּאַלעסטינאַ ליגט צווישען 31—33 גראַד נאָרדליכע ברייט און 34—36 גראַד אָסטליכע לענג. איהרע גרענצען זיינען: צו וועסט — דער מיטעלענדישער ים (ים הגדול), צו נאָרד און אָסט — סיריען; צו זיד־וועסט — די וויסטענעס עט־טיה (מדבר פּארן) און דער טייך וואדי על אריש (נחל מצרים), וועלכער פאַלט אַריין אין מיטעלענדישען ים; צו זיד־אָסט — אַראַביען. איהר שטח צווישען דיזע גרענצען איז אונגעפעהר 16,000 קוואַדראַט־מיילען.

דער ברעג פון פּאַלעסטינאַ ביים מיטעלענדישען ים האָט נאָר איין וויכטיגען איינשניט — דעם בוזעם פון אקר, ביי וועלכען עס געפינט זיך די שטאָדט עכו. צו זיד פון דער וויסטענעס עט־טיה קומט פּאַלעסטינאַ אין בעריהרונג מיט דעם רויטען מעער (ים סוף) דורך דעם בוזים פון אקאַבאה, צו מערב פון דער האַלב־אינזעל סיני.

איינטיילונג און פאָרמע פון דער אויבערפלעך. דער ירדן, וועלכער געהט פון נאָרד צו זיד, טיילט דאָס לאַנד אין צוויי אָפּטיילונגען: אַ וועסטליכע און אַן אָסטליכע. די וועסטליכע אָפּטיילונג ענטהאַלט צו נאָרד ביים מיטעלענדישען ים (ים הגדול) די טעריטאָריע, וועלכע איז פאַרצייטען געוועזן דאָס לאַנד כנען אָדער פעניציען, און צו זיד דאָס לאַנד פלשת, פון וועלכער דער גאַנצער געביט, וואָס ווערט דאָ בעשריבען, האָט געקראָגען דעם נאָמען פּאַלעסטינאַ. די אָסטליכע אָפּטיילונג שליסט איין די געגענד פון גלעד און די געגענד פון בשן אָדער חורן.

די וועסטליכע אָפּטיילונג ענטהאַלט פיעלע בערג און טאָלען און אייניגע פלאַכלענדער. די בערג ציהען זיך פון נאָרד אַרונטער צו זיד אין איין לאַנגער רייהע, וועלכע ווערט נאָר אונטערבראָכען אין דעם טאָל פון יזרעאל (עמק יזרעאל) אָדער זערין. אין דעם נאָרדליכען טייל

געהען די בערג ביז נאָהענט צום ברעג פון ים אין צוויי רייהעס (בערג פון לבנון). דער נידריגער שטח צווישען דיזע רייהעס צו וועסט איז דאָס נידערלאַנד פון דעם פארצייטיגען כנען *). זידליך ארונטער פון דער שטאָדט עכו פערקירעווען זיך די בערג צוריק און לאָזען א נידריגען שטריך לאַנד — דאָס נידערלאַנד פון עכו. דיזעס נידערלאַנד פעראייניגט זיך מיט דעם טאָל פון יזרעאל, וועלכער ציהט זיך ביז דעם ירדן. צו זיד פון עכו, ביי דער שטאָדט חיפה, קומען די בערג ווידער נאָהענט צום ברעג פון ים, וואו זיי ווערען בעצייכענט מיט דעם נאָמען הר הכרמל אָדער דזשעבעל קורמול. צו זיד פון דיזען פונקט פערקירעווען זיך די בערג ווידער צוריק און לאָזען איבער א לאַנגען נידריגען שטריך לאַנד, וואָס ציהט זיך ביים ברעג פון דעם מיטלענדישען מעער כמעט ביז דער גאַנצער לענג פון פאַלעסטינאַ. דער נאָרדליכער טייל פון דיזען נידריגען פלאַכלאַנד ביז דער שטאָדט יפו ווערט אָנגערופען דער שרון; דער זידליכער טייל, פון יפו ארונטער ביז עזה, ווערט אָנגערופען די שפלה אָדער דאָס נידריגע פלאַכלאַנד. דיזעס פלאַכלאַנד איז פאַרצייטען געווען דאָס לאַנד פון די פלשתים. צו אָסט פון דיזע אַלע בערג געפינט זיך דאָס פלאַכלאַנד פון ירדן (ככר הירדן), א לאַנגעס שמאָלעס נידערלאַנד, וועלכעס ווערט אין דעם נאָרדליכען טייל, ביים ברעג פון דעם ים כנרת, אָנגערופען דאָס נידערלאַנד פון גנסר, און אין דעם זידליכען טייל — די סטעפּע אָדער סטעפּעס פון ירדן (ערבות הירדן). דאָס פלאַכלאַנד פון ירדן איז מערקווירדיג מיט דעם, וואָס עס ליגט נידריגער ווי דער ים.

בערג און הויכלענדער. אין דעם נאָרדליכען טייל פון פאַלעסטינאַ זיינען דאָ צוויי רייהעס בערג, וועלכע הייסען די בערג **לבנון**. די רייהע צו וועסט ווערט בעצייכענט איינפאַך אַלס דער לבנון, די רייהע צו אָסט ווערט בעצייכענט אַלס דער געגען־לבנון (אנטי־לבנון). דיזע צוויי רייהעס בערג שליסען איין א שמאָלעס לאַנגעס פלאַכלאַנד, וועלכעס ווערט אָנגערופען קאָילע־סיריען. די בערג־רייהעס פון לבנון צוצווייגען זיך איבער גאַנץ פאַלעסטינאַ פון נאָרד ביז זיד און זיי האָבען אין די פערשיידענע ערטער פערשיידענע נעמען. אין דעם נאָרדליכען טייל

*) „כנען" בעדייט אין העברעאיש „נידערלאַנד" („כנע", זיין נידריג, אונטערטעניג). דיזער נאָמען איז אין געגענזאַץ צו „ארם" (סיריען), וועלכעס בעדייט „הויך־לאַנד".

ווערען זיי אָנגערופען די בערג פון גליל (הרי הגליל) אָדער די בערג פון נפתלי (הרי נפתלי). אין דעם טאָל פון יזרעאל איז דאָ א הויכער און שענער באַרג, וועלכער ווערט אָנגערופען תבור. צו זיד פון דעם טאָל יזרעאל הייסען זיי די בערג פון אפרים (הרי אפרים). פון דיזע בערג געהען ארויס צוויי צווייגען, איינער צו וועסט און דער צווייטער צו אָסט; דער ערסטער ווערט אָנגערופען דער כרמל, דער צווייטער — דער גלבוע. צווישען די בערג פון אפרים זיינען דאָ צוויי הויכע בערג, וועלכע ווערען אָנגערופען הר גריזים און הר עיבל. אין דעם טאָל צווישען דיזע בערג איז די שטאָדט שכם אָדער נאבלוס. אין דעם זידליכען טייל ווערען די בערג פון אפרים אָנגערופען הרי יהודה, וועלכע שליסען איין דעם הר ציון, דעם הר הזיתים און דעם הר מוריה. דער סאַמע זידליכער פון די בערג פון אפרים איז דער הר שעיר אָדער הר אדום. די בערג פון פאַלעסטינאַ זיינען ניט קיין זעהר הויכע. די בערג פון גליל שטייגען ביז 3,250 פוס איבער דעם ים. אין ירושלים זיינען די בערג ניט העכער פון 2,600 פוס. אין חברון זיינען זיי עטוואָס העכער; פון דאָרטען געהען זיי אַלץ נידריגער ביז צום רויטען מעער (ים סוף).

אין דער אָסטליכער אָפּטיילונג פון פאַלעסטינאַ געפינט זיך א הויכלאַנד, וואָס ציהט זיך פון נאָרד פון דעם געגען־לבנון ביז צו זיד פון די בערג פון מואב. צו נאָרד איז דיזעס הויכלאַנד ברייט און זעהר פרוכטבאַר; דיזער טייל איז דאָס פלאַכלאַנד פון גולן און חורן. אין דעם זידליכען טייל איז דאָס הויכלאַנד שמעלער און געהט איבער אין א זאַמדיגען מדבר — דעם מדבר פון סיריען אָדער אראַביען. די דורכשניטליכע הויך פון דיזען הויכלאַנד איז 1,625 פוס. די בערג פון גלעד, וועלכע געפינען זיך אויף איהם, שטייגען ביז 2,275 און אָפט ביז 3,250 פוס. אויף דער וועסטליכער זייט גרענעצט זיך דאָס הויכלאַנד מיט בערג: צו נאָרד ביי דעם געגען־לבנון איז דער באַרג חרמון אָדער דזשעבעל עש־שייך, וועלכער שטייגט ביז 9,200 פוס; צו זיד זיינען דער באַרג גולן, דער באַרג עברים און דער באַרג מואב. צו זיד פון דעם טויטען מעער (ים המלח) פעראייניגען זיך די בערג פון מואב מיט די בערג פון שעיר און געהען ביידע צוזאַמען ביז דעם באַרג סיני און ביז דעם רויטען מעער (ים סוף). צו אָסט פון דעם פלאַכלאַנד חורן געפינען זיך די בערג פון בשן אָדער דזשעבעל האוראַן.

ימים, טייכען, אַזיערעס און קוואַלען. די הויפּט=וואַסערן אין פּאַלעסטינאַ זיינען: דער טייך ירדן אָדער נאַהר עש=שעריעה, וועלכער פליסט איבער'ן רעכטען מיטען פון דעם לאַנד פון נאָרד צו זיד; דער ים פון טיבעריאַס אָדער באַהר טי-באַריעה, וועלכער ליגט צו נאָרד פון דעם ירדן*); דער ים המלח אָדער דאָס טויטע מעער**), וועלכעס ליגט צו זיד פון דעם ירדן. דער ים פון טיבעריאַס און דער ים המלח צייכנען זיך אויס מיט זייער נידריגער לאַגע; דער ערסטער איז 680, דער צווייטער 1,312 פוס נידריגער פון דעם מיטעלענדישען ים (ים הגדול).

די טייכען פון פאַלעסטינאַ, וועלכע זיינען אין אַ בעדייטענדער צאָהל, ווערען פערטיילט אין צוויי באַסיינען (בעקענס): דעם באַסיין פון מיטלענ-דישען ים און דעם באַסיין פון טויטען מעער.

די טייכען, וועלכע פאַלען אריין אין דעם מיטלענדישען ים, זיינען: דער טייך ליטאַני, נאָרדליך פון דער שטאָדט צור; בעלוס, עט-וואָס זידליך פון דיזער שטאָדט; דער נחל קישון אָדער וואַדי אל=מאַקאַטאַה פאַלט אריין אין דעם בוזים (איינשניט) פון עכו נאָרד-ליך פון חיפה; דער בלויער טייך אָדער וואַדי זערקאַ שטראָמט ארויס פון דעם הר הכרמל און פאַלט אריין אין ים זידליך פון דור (טאַנטורא); דער גרינער טייך אָדער אַל=אחדר פאַלט אריין אין ים נאָרדליך פון אַל=קאַיסאַריאַה (קיסריה); דער נחל קנה אָדער וואַדי קאַנאַה, זידליך פון אַל=קאַיסאַריאַה; מי הירקון, נאָרדליך פון יפו; נחל שורק אָדער וואַדי עס=סוראַר, זידליך פון יפו; נחל הבשור אָדער עש=שעריאַה, ביי דער שטאָדט עזה; נחל מצרים אָדער וואַדי על=עריש, צו זיד, צווישען פאַלעסטינאַ און עגיפּטען.

---

*) דער ים פון טיבעריאַס איז דער ים כנרת פון דער ביבעל; ער ווערט אויך אָנגערופען ים פון גנסר (גענעסאַרעט) און ים פון גליל. דיזע אַלע נעמען קומען פאָר אין קאַרטעס פון פאַלעסטינאַ.

**) דעם ים המלח רופען די אַראַבער באַהר לוט, ד. ה. „לוט'ס אָזיערע". דיזער נאָמען האָט פיעללייכט אַ שייכות מיט דעם, וואָס דיזע אָזיערע איז זעהר זאַלציג און לוט'ס ווייב — ווי די ביבעל דערצעהלט — איז געוואָרען פערוואַנ-דעלט אין זאַלץ.

אין דעם ים המלח (דאָס טויטע מעער) פאַלען אריין: דער ירדן, וועלכער שטראָמט ארוים פון דעם הר חרמון (דעם העכסטען געבירג פון געגען־לבנון); דער נחל ארנון אָדער וואדי מאָדזשעב, צווישען מואב און אדום; דער נחל זרד אָדער וואדי על־אהסי און נאָך אַנדערע טייכען. דער ירדן געהט דורך די אָזיערע מרום אָדער על־חולעה און דעם ים פון טיבעריאַס, און ער נעהמט אין זיך אויף פוןביידע אַפּטיילונגען פון פּאַלעסטינא (אָסטליכע און וועסטליכע) מעהרערע טייכען. פון דער וועסטליכער זייט נעהמט דער ירדן אויף: דעם טייך בית ברה אָדער וואדי ביראה, דעם וואדי פאַריעה און דעם נחל כרית אָדער וואדי קעלט; פון דער אָסטליכער זייט: דעם טייך ירמוך אָדער נאהר יאַר־

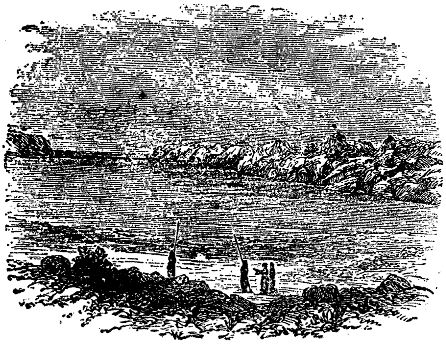

אָרט ביים ים המלח (טויטען מעער).

מוק, דעם נחל יבק אָדער וואדי זערקאַ און דעם טייך מי נמרים אָדער נאהר נימרין.

אויסער דיזע טייכען און אָזיערעס איז פּאַלעסטינא רייך אין קוואַלען, איבערהויפּט צווישען די בערג. אין די נידריגע ערטער, וועלכע זיינען נאָ־הענט פון ים, ווערען געגראָבען ברונענס פיר וואסער צום טרינקען און צום בעוועסערן די גערטנער. די טיף פון די געגראָבענע ברונענס איז ניט אי־בעראַל גלייך. אין יפו איז די גרעסטע טיפקייט 48 פוס און אין מאַנכע ער־טער 32, 16 און זאָגאר 10 פוס. אין ירושלים, וועלכע איז צו הויך, איז אונמעגליך אויסצוגראָבען אָדער אויסבויערן ברונענס; צום טרינקען ווערט דאָ בענוצט רעגען־וואסער, וואָס ווערט געזאַמעלט אין גריבער אין ווינטער־צייט (צייט פון רעגענס).

קלימאַט. דער קלימאַט פון פאַלעסטינאַ איז מיטעלמעסיג ווארים, אָבער צוליב די בערג און די טאָלען איז ער ניט איבעראַל גלייך. אויף די נידערלענדער, וועלכע ליגען ביים ברעג פון ים, איז ער מילד און אנגע-נעהם, ווייל אין זומער קומט פון דעם מעער אַ פרישער, קיהלער ווינט. אוי-בען אויף די בערג איז פיעל קיהלער און אייניגע טעג אין ווינטער פאַלט דאָרט זאָגאר שנעע. אויף דעם באַרג חרמון צוגעהט ניט דער שנעע ביז אין מיטען זומער, און אין אייניגע שפּאַלטען פון די בערג פערבלייבט דער שנעע דעם גאַנצען יאָהר. אין דעם טאָל פון ירדן איז דער קלימאַט זעהר ווארים, ווייל די בערג אַרום לאָזען דאָרטען ניט צוקומען דעם ווינט פון ים. אויף דער וועסטליכער זייט פון ירדן איז דער קלימאַט פייכט, ווייל דיזער טייל איז נאָהענט צום ים; אויף דער אָסטליכער זייט פון ירדן איז ער טרוקען, ווייל יענער טייל איז נעהענטער צום מדבר און ווייט פון ים.

אין פאַלעסטינאַ זיינען דאָ בלויז צוויי תקופות: ווינטער און זומער. דער ווינטער הייבט זיך אָן אין חדש חשון, מאַנכמאָל ענדע כסלו, און ענדיגט זיך אין חדש ניסן; דער זומער איז פון חדש אייר ביז חשון. דעם גאַנצען זומער איז דאָ ניטאָ קיין רעגען, נאָר אין חדש אייר געהען מאַנכמאָל קליינע רעגענס. די ערסטע העלפט פון זומער איז די צייט פון זעען. אָנפאַנגס ווערען געזעעט די ווינטערדיגע תבואות: ווייץ, גערשטען, פייג-באָהנען און אַנדערע, און צו ענדע פון דיזער תקופה ווערען געזעעט די זומערדיגע פּראָ-דוקטען: מעלאָנען, סעזאַם (שומשמין), מאַאיס און נאָך אַנדערע. די צוויי-טע העלפט פון זומער איז די צייט פון שניט און וויין-זאַמלונג. אין אָנ-פאַנג פון דיזער תקופה ווערען געשניטען גערשטען און ווייץ, און צו ענדע ווערען אַראָפּגענומען דער מאַאיס און דער סעזאַם, די וויינטרויבען און די אויל-בערטען.

פּראָדוקטען פון אַגריקולטור, מינעראַלען או. אַז. וו. דער באָדען פון פאַלעסטינאַ איז זעהר פרוכטבאַר. די פלאַכ-לענדער און די טאָלען פּראָדוצירען פיעל ווייץ, גערשטען, סעזאַם (שומשמין), מאַאיס און נאָך אַנדערע געטריידע-אַרטיקלען און פלאַנצען. אויף די בערג ווערען געפלאַנצט וויינטרויבען, אויל-בערטען, פייגען-בוימער און אַנדערע מינים פרוכט-בוימער. דיזע בוימער ווערען אויך פּראָדוצירט אין די טאָ-לען. צווישען די גערטנער און פרוכט-וועלדער אין היינטיגער צייט צייכנען זיך אויס די וויין-גערטנער אין די אידישע קאָלאָניעס און די וועלדער פון אויל-בערטען אַרום לוד, רמלה און אַנדערע ערטער. אין געגענדען, וואו עס איז דאָ פיעל וואַסער פון טייכען און אָזיערעס אָדער פון קוואַלען און ברו-

נענס, ווערען געפלאַנצט אַזעלכע בוימער, וואָס דאַרפען בעוואַסערט ווערען אין זומער-צייט: אתרוגים, ציטראָנען, אַפּעלסינען. צווישען די גערטנער פון דיזע מינים בוימער צייכנען זיך אויס די גערטנער פון יפו, וואדי חאַנין (קאָלאָניע ביי יפו), צדון און אַנדערע ערטער.

פּאַלעסטינאַ איז אויך רייך אין מינעראַלען. פון די מינעראַלען-קוואַלען צייכנען זיך בעזונדערס אויס די קור-קוואַלען אין טיבעריאַס (חמי טבריה) און אין דער גאַנצער געגענד פון ירדן. אַרום דעם טויטען מעער (ים המלח) איז דער באָדען רייך אין זאַלץ, אַספאַלט און נאָך אַנדערע מינעראַלען פון דיזען סאָרט. מעטאַלען האָט מען דאָ נאָך ניט געפונען. אויך זיינען דאָ ניטאָ קיין קויהלען און דאָס לאַנד איז דעריבער ניט גינסטיג פיר אינדוסטריע.

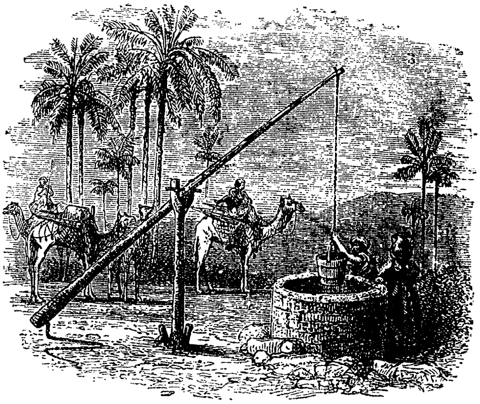

פּאַרציימיגער ברונען אין פּאַלעסטינאַ.

פּאָליטישע געאָגראַפיע. *) ווי אויבען בעשריבען, איז פּאַלעסטינאַ פון דער נאַטור געוועזען איינגעטיילט אין צוויי אָפּטיילונגען, איינע צו מזרח-זייט, די אַנדערע צו מערב-זייט פון דעם ירדן. איידער די העברעער זיינען אָנגעקומען איז דיזעס לאַנד געוועזען צוטיילט אין פערשיידענע פּראָווינצען, וואָס האָבען געטראָגען די נעמען פון די פעלקערשאַפטען, וועלכע זיינען דאָרטען געזעסען. די העברעער האָבען צוטיילט פּאַלעסטינאַ אין צוועלף טיילען, לויט די צוועלף שבטים. אונטער רחבעם, שלמה'ס זוהן, האָבען זיך

*) פון היר ביז ענדע פון דיזער אָפּטיילונג נאָך מונק'ס **Palestine**.

צעהן שבטים אָפּגעריסען פון דער דינאַסטיע פון דוד'ן און דאָס לאַנד איז געוואָרען איינגעטיילט אין צוויי קעניגרייכען: ישראל און יהודה. פון גלות בבל ביז אלכסנדר מוקדון האָבען מיר ניט קיין בעשטימטע ידיעות פון דער פּאָליטישער געאָגראַפיע פון פּאַלעסטינאַ. פון די מאַקאַבייער ביז חרבן ירושלים געפינען מיר פּאַלעסטינאַ איינגעטיילט אין פיער פּראָווינצען, נעמ-ליך: גליל, שומרון, יהודה און פּעראַאַ (עבר הירדן).

1. די פּראָווינץ גליל.

דער נאָמען „גליל" איז אַ העברעאישער און בעצייכענט „קרייז" אָדער „בעצירק". דיזער נאָמען געפינט זיך שוין אין יהושע (כ, 7 און כא, 32) אלס אַ געאָגראַפישע בעצייכנונג פון נאָרד-פּאַלעסטינאַ, איבערהויפּט פון דעם געביט פון נפתלי. שלמה האָט געגעבען חירם'ען, דעם קעניג פון צור, צוואַנציג שטעדט פון דעם לאַנד גליל (מלכים א', 9, 11); די פעניציער האָ-בען זיך דאָרטען בעזעצט און פיעלע אַנדערע פרעמדע זיינען געקומען זיך בעזעצען אין נאָרד פון פּאַלעסטינאַ, און דיזע געגענד האָט דעריבער גע-קראָגען דעם נאָמען „גליל הגוים", ד. ה. די פּראָווינץ פון די פעלקער. די בעציהונגען מיט די פרעמדע פעלקער האָבען געהאַט אַ גרויסען איינפלוס אויף דעם כאַראַקטער פון די איינוואוינער פון גליל. זיי האָבען זיך ניט אָפּגעזונדערט אזוי פיעל ווי די איינוואוינער פון זיד-פּאַלעסטינאַ פון די זיטען פון די פרעמדע פעלקער און האָבען ניט אזוי שטרענג אָפּגעהיט די אידישע רעליגיאָן. נאָך דעם, ווי די אידען האָבען זיך צוריקגעקעהרט פון גלות בבל, זיינען די בעציהונגען צווישען די אידישע איינוואוינער פון גליל און די גוים געוועזען נאָך נעהענטער, ווייל אין דיזער פּראָווינץ האָט זיך דאָן געפונען אַ גרויסע צאָהל פרעמדע. דאָס איז געוועזען די אורזאַך, וואָרום די אידען האָבען געקוקט אויף זייערע ברידער פון גליל מיט פעראַכטונג.

די פּראָווינץ גליל איז געוועזען קלענער ווי יהודה, אָבער עטוואָס גרעסער ווי שומרון. דאָך האָט זי געהאַט אַ גרויסע בעפעלקערונג, צו פערדאַנקען איהר פרוכטבאַרקייט. אין דעם קריג געגען די רוימער האָט יאָזעפוס (פלאַוויוס) דאָרטען צונויפגעזאַמעלט אָהן פיעל מיה אַן אַרמעע פון הונדערט טויזענד מאַן.

אַזוי ווי גליל איז בעשטאַנען פון בערג אין צפון און פון אַ גרויסער פלאַכער שטרעקע אין דרום, איז דיזע פּראָווינץ געוועזען איינגעטיילט אין אויבער-גליל און אונטער-גליל. מיר וועלען בעשרייבען די וויכטיגערע שטעדט, פון נאָרד אַרונטער ביז זיד.

דן, אזוי אָנגערופען נאָך דעם שבט דן, וועלכער האָט דיזע שטאָדט איינגענומען (שופטים יח), ווערט אָפט דערמאָהנט אין דער ביבעל אַלס גרענעץ־שטאָדט אין דעם ווייטסטען נאָרדליכען פּונקט פון פּאַלעסטינאַ. איידער זי איז איינגענומען געוואָרען פון שבט דן, האָט זי געהייסען ל י ש אָדער ל ש ם.

קאַרטע פון פּאַלעסטינאַ

לויט דער פערטיילונג צווישען די צוועלף שבטים.

קדש (קעדעש), אַ שטאָדט פון שבט לוי און איינע פון די זעקס ערי מקלט ביי דער גרענעץ פון צור.

כנרת, פון וועלכער דער ים כנרת האָט ערהאַלטען זיין נאָמען, איז געשטאַנען געוויס אין דעם אָרט, וואו דער ירדן פאַלט אריין אין דיזע אַזיערע. ניט ווייט פון דאַנען האָט זיך געפונען

קאַפּערנאַאום אָדער כפר נחום,ביים וועסטליכען ברעג פון דעם ים פון גליל. דיזע שטאָדט ווערט ניט דערמאָהנט אין תנ"ך, אָבער זי שפּילט אַ ראָלע אין דעם נייעם טעסטאַמענט. עס ווערט דערצעהלט, דאָס יעזוס האָט זיך דאָרטען געפונען זעהר אָפט און האָט דאָרטען געפּרע- דיגט און געוויזען זיינע מופתים.

בעטה־סאַאידאַ אָדער בית צידה (אָרט פון פיש־פאַנג), ביי דעם וועסטליכען ברעג פון דעם ים פון גליל (אָזיערע גענעסאַרעט). ווערט דער- מאָהנט בלויז אין דעם נייעם טעסטאַמענט. איז געווען דער געבורטס־אָרט פון די אַפּאָסטלען פּעטרוס און אַנדרעאַס. אונגעפעהר 5 ליאָ *) אַרונטער פון כפר נחום געפינט זיך די שטאָדט

טיבעריאַס (אָדער טבריה), איינע פון די וויכטיגסטע שטעדט פון גליל, און בעדייטענד נאָך אין היינטיגער צייט. זי איז געבויט גע- וואָרען פון הורדוס אַנטיפּאַס, וועלכער האָט זי געמאַכט פיר זיין הויפּט- שטאָדט, און דער נאָמען, וועלכען ער האָט איהר געגעבען, איז געווען צו עהרע פון דעם קייזער טיבעריוס. זי ליגט אין אַ פלאַכען טאָל צווישען בערג, און ביי זאָרגעפעלטיגער בעאַרבייטונג וואָלט זי קענען פּראָדוצירען אַלע פּרוכ- טען פון די טראָפּישע לענדער, אָבער זי איז זעהר וואַרים און אונגעזונד. נאָך דעם חרבן ירושלים האָבען די גרויסע אידישע חכמים, וועלכע האָבען ניט געוואָלט פערלאָזען דאָס הייליגע לאַנד, זיך בעזעצט אין טבריה, וועלכע איז געוואָרען אַ צענטער פון תורה. פון דער ישיבה פון טבריה איז ארויס- געגאַנגען די משנה פון ר' יהודה הנשיא, און שפּע- טער די מסורה. די בעריהמטע וואַרימע בעדער פון טיבעריאַס (חמי טבריה) עקסיסטירען נאָך יעצט צו זיד־אָסט פון דער שטאָדט ביי די ברעגען פון דער אָזיערע. עס זיינען דאָ פיער קוועלען. די וואַרימע וואַסערן זיינען עהנליך צו די וואַסערן פון אַאַכען (דייטשלאַנד). די איינוואוינער בעטראַכ- טען זיי אַלס אַ גוטען מיטעל געגען רהומאַטיזם. מען קומט אַהין פון גאַנץ סיריען, בעזונדערס אין מאָנאַט יולי.

די לעצטע שטאָדט ביים ברעג פון דעם ים פון גליל איז טאַריכעע, וועלכע איז עראָבערט געוואָרען דורך וועספּאַסיאַנוס'ן. דיזע שטאָדט ווערט ניט דערמאָהנט אין דער ביבעל.

---

*) „ליע" איז אַ פראַנצויזישע וועג־מאָס, אַן ערך 2 מיט פיער פינפטעל ענג- לישע מייל.

ווען מיר געהען יעצט אריין אין דעם אנדערען טייל פון דער פראָווינץ געפינען מיר, אַן ערך 4 ליאָ נאָרד־וועסט פון טיבעריאַס, די שטאָדט סאַפעד (צפת). זי ווערט דערמאָהנט אין דעם בוך „טוביה" (פון די אַפּאָקריפען). דיזע שטאָדט האָט היינט אַ בעפעלקערונג פון 25,000 נפשות, צווישען וועלכע עס געפינען זיך איבער 7,000 אידען. צפת ווערט בעטראַכט פון אידען אַלס היילינע שטאָדט, ווי טבריה, ירושלים און חברון.

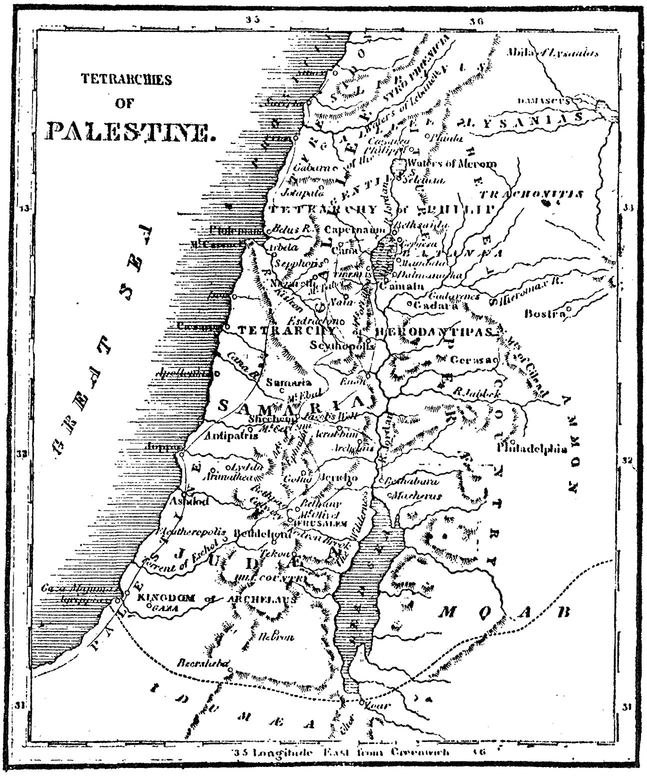

קאַרטע פון פאַלעסטינאַ

לויט די פיער פראָווינצען, אין וועלכע זי איז שפּעטער אַיינגעטיילט געוואָרען.

סעפאָרים (צפורי, צפורין), די אַלטע הויפּטשטאָדט פון גליל און נאָך דעם חרבן ירושלים דער זיץ־אָרט פון דעם סנהדרין, וועלכער איז שפּע־טער איבערגעגאַנגען נאָך טבריה. זי איז געשטאַנען אויף אַ באַרג. אין תנ"ך איז דער נאָמען פו דיזער שטאָדט ניטאָ, אָבער זי ווערט דערמאָהנט

אין יאזעפוס פלאוויוס'עס ווערק און אפט אין תלמוד. אויף דעם ארט פון דיזער שטאדט געפינט זיך יעצט דער דארף ס א פ ו ר י.

קנה (יעצט קעפר קאנא), בערך 2 ליא פון סעפארים, בע־ריהמט אין דער געשיכטע פון קריסטוס'ן. צו זיד פון קנה ליגט

נאזארעטה (נצרת), בעריהמט אין דער געשיכטע פון קריסטענ־טום, און טראגט היינט דעם נאמען נ א ס ר א. דיזע שטאדט, וועלכע שפילט אזא גרויסע ראלע אין דעם נייעם טעסטאמענט אלס דער ארט, וואו עס האבען געוואוינט יעזוס'עס עלטערן און וואו יעזוס איז ערצויגען גע־ווארען, איז געוועזן אן ארט פון גאנץ קליינער בעדייטונג. זי ווערט ניט דערמאהנט ניט אין תנ"ך, ניט ביי יאזעפוס'ן און ניט אין תלמוד.

עין דור, צו זיד פון בארג תבור, איז בעקאנט דורך די צויבערין, צו וועלכער שאול איז געקומען.

נאאין (נעין, נעים), אין דער עבענע יזרעאל, נעבען עין דור. דיזע קליינע שטאדט ווערט דערמאהנט אין דעם נייעם טעסטאמענט (לוקאס, קאפ. 7, 11) אלס אן ארט, וואו יעזוס האט געוויזען א מופת פון מחיה מתים זיין.

אפק, אין דעם טאל פון יזרעאל. ביי דיזער שטאדט איז פארגע־קומען די שלאכט צווישען די אידען און די פלשתים, אין וועלכער שאול און זיין זוהן יונתן זיינען געפאלען. דיזע שטאדט האט געהערט צו דעם שבט יששכר. אן אנדער שטאדט מיט דעם נאמען א פ ק, וועלכע האט געהערט צום שבט אשר, איז געלעגען ביי צדון. נאך צוויי שטעדט אין דעם טאל פון יזרעאל, מ ג ד ו און ת ע נ ך, קומען פאר אין דער געשיכטע פון די העברעער. זיי זיינען בעריהמט דורך אייניגע גרויסע שלאכטען, וועלכע זיינען דארט פארגעקומען.

ביים ברעג פון גליל געפינען מיר אייניגע שטעדט, וועלכע די אידען האבען ניט איינגענומען, אבער זיי האבען לויט דעם פלאן פון יהושע גע־דארפט געהערען צו דעם טייל פון אשר. צווישען דיזע שטעדט זיינען געוועזן א כ ז י ב און ע כ ו.

אכזיב, ביי די גריכען ע ק ד י פ א, 3 ליא איבער עכו. יעצט געפינט זיך דארט א דארף מיט'ן נאמען ז י ב.

עכו (פטאלעמאאידע, סט. זשאן ד'אקר), צו נארד פון כרמל, אלטע פעניציישע שטאדט און האפען. זי האט געקראגען דעם נאמען פ ט א ל ע־מ א א י ד ע פון איינעם פון די פטאלעמער פון מצרים, אבער מען ווייס ניט פון וועלכען. אונטער אלכסנדר ינאי איז זי געוועזן פיר א קורצע צייט

אין די הענט פון די אידען, און דאַן איז זי אַריינגעפאַלען צו פּטאָלעמעאוס לאַטהירוס פון עגיפּטען. דער רוימישער קיסר קלאַודיוס האָט זי געמאַכט פיר א רוימישע קאָלאָניע. אין 1192 איז זי געוואָרען דער זיץ פון דעם פראַנצויזישען קריסטליכען אָרדען סט. זשאַן, פון וועלכען זי האָט געקראָגען דעם נאָמען סט. זשאַן ד'אַקר. ביי די אָריענטאַלישע איינוואוינער האָט דיזע שטאָדט אימער בעהאַלטען איהר אַלטען נאָמען, וועלכען די אַראַבער שפּרעכען אויס אַקקאַ. זי האָט א בעפעלקערונג פון אַן ערך 10,000 איינוואוינער.

2. די פּראָווינץ שומרון.

דיזע פּראָווינץ, די קלענסטע פון די פיער פּראָווינצען, אין וועלכע פּאַ־לעסטינאַ איז געוועזען איינגעטיילט פון דער צייט פון די מאַקאַבייער ביז חרבן ירושלים, האָט ערהאַלטען איהר נאָמען פון דער שטאָדט שומרון, וועל־כע איז זינט דעק קעניג עמרי, איהר גרינדער, געוועזען די רעזידענץ פון די קעניגען פון ישראל. איהרע נאָרדליכע גרענצען זיינען צו זיד פון גליל; צו אָסט גרענעצט זי זיך מיט דעם ירדן, צו זיד מיט יהודה; צו וועסט האָט זי זיך ניט געצויגען ביז דעם ים, ווייל דאָס לאַנד פון ברעג פון כרמל אָן האָט געהערט צו יהודה. די בערג פון אפרים קרייצען דורך די פּראָווינץ פון נאָרד ביז זיד, אָבער זי שליסט איין צו נאָרד א טייל פון דעם עמק יזרעאל און צו אָסט דעם טאָל פון ירדן מיט אייניגע אַנדערע, קלענערע טאָלען פון די מזרח־צווייגען פון די בערג. דער באָדען, זאָגאַר פון די בערג, איז זעהר פרוכטבאַר און ווערט נאָך יעצט בעאַרבייט; ער פּראָדוצירט גע־טריידע, באַוועל, טאַבאַק און פיעלע פרוכטען. די שענסטע געוויקסען, די מאַלערישע בערג, די וועלדער פון אוילבערטען, די גראָז־פּלעצער און די פעלדער, וועלכע ווערען בעוואַסערט פון די שטראָמען, וואָס געהען אַראָפּ פון די הויכע ערטער, מאַכען שומרון פיר איינע פון די שענסטע געגענדען פון סיריען. יעצט רופט מען דיזע געגענד נאַבלוס. אין דער געשיכ־טע פון דעם אידישען פאָלק זעהען מיר, דאָס די שומרונים האָבען געשפּילט א קליינע ראָלע ביי דער זייט פון די איינוואוינער פון יהודה; מיר זעהען אויך די אורזאַך פון דער שנאה, וועלכע האָט צושפּאָלטען דיזע צוויי פּראָ־ווינצען (שומרון און יהודה), די ענטשטעהונג פון דער סעקטע פון די שומרונים (סאַמאַריטאַנער), פון וועלכע עס איז נאָך פערבליבען א קליינער רעסט אין נאַבלוס. דיזע איבערגעבליבענע פון די שומרונים אָנער־

קענען תורת משה, אָבער פּראַכטען ירושלים און קערן זיך אין זייערע **תפלות** צום בארג גריזים, וואו עס איז אמאָל געשטאַנען זייער היילינגטום.

פאָלגענדע זיינען יעצט די וויכטיגסטע שטעדט פון דער **פּראָווינץ** שומרון, אָנפאַנגענדיג פון דעם ככר הירדן און אַרויפשטייגענדיג פון **דאַנען** ביז דעם אינערן פון לאַנד.

בית שאן, יעצט ב י ס אַ ן, אַן ערך 2 ליאָ פון ירדן און 4 **ליאָ** פון טבריה. אין דער צייט פון שאול'ן איז דיזע שטאָדט נאָך געווען אין די הענט פון די כנענים; אָבער אונטער שלמה'ן האָט זי געהערט צו די אידען. די גריכען האָבען זי גערופען ס ק י ט ה אָ פּ אָ ל י ס.

אבל-מחולה. א שטאָדט אין דעם ככר הירדן, אַן ערך 10 רוימישע מיילען פון סקיטהאָפּאָליס (בית שאן), איז געווען דער **געבורטס־אָרט** פון דעם נביא אלישע.

אין דעם אינערען טייל פון דער פּראָווינץ בעמערקען מיר פאָלגענדע שטעדט:

יזרעאל (עזדרעלאָן), בערך 4 ליאָ נאָרד־אָסט פון שומרון, איינע פון די וויכטיגסטע שטעדט פון דעם קעניגרייך ישראל, וועלכע האָט געגע-בען איהר נאָמען דעם טאָל, אין וועלכען זי איז געשטאַנען (עמק יזרעאל). דער קעניג אחאב האָט דאָרטען געהאַט א פּאַלאַץ. פון די פענסטער פון דיזען פּאַלאַץ איז אַרויסגעוואָרפען געוואָרען איזבל אויף דעם בעפעהל פון יהוא (מלכים ב, ט, 33).

בתוליה, א שטאָדט אין דער אומגעגענד פון יזרעאל. ווערט דער-מאָהנט אין דעם בוך „יהודית" (פון די אַפּאָקריפען).

שומרון (ס אַ מ אַ ר י אַ). א פעסטונג־שטאָדט געבויט פון עמרי, קעניג פון ישראל, אויף א בארג, וועלכען ער האָט אָפּגעקויפט פון איינעם ש מ ר; נאָך דיזען אייגענטימער פון דעם בארג האָט די שטאָדט געקראָ-גען איהר נאָמען ש ו מ ר ו ן (מלכים א, טז 24). דיזע שטאָדט, וועלכע איז געלעגען 16 ליאָ צו נאָרד פון ירושלים, איז געוואָרען אין דעם זיבעטען יאָהר פון עמרי'ס רעגירונג די רעזידענץ פון די קעניגען פון יש־אל, וועלכע האָבען פאַר דיזער צייט געהאַט זייער רעזידענץ אין תרצה. צושטערט פון שלמנאסר, קעניג פון אשור, איז זי ווידער אָפּגעבויט געוואָרען פון די אסירישע קאָלאָניסטען. שפּעטער איז זי ווידער צושטערט געוואָרען דורך יוחנן הורקנוס, דעם מאַקאַבייער. נאָך דעם, ווי זי איז צוריק אָפּגעבויט גע-וואָרען דורך גאַביניוס, דעם רוימישען גובערנאַטאָר פון סיריען, איז זי גע-וואָרען א זעהר בליהענדע שטאָדט אונטער דעם קעניג הורדוס. דיזער

האָט דאָרטען געבויט אַ טעמפעל צו עהרע פון דעם קייזער אויגוסטוס, און האָט געענדערט דעם נאָמען סאַמאַריאַ (שומרון) אויף ס ע ב אַ ס ט ע (אַ גריכישעס וואָרט, אין לאַטייניש אַ ו ג ו ס ט אַ, די פערעהרטע). ביי אַראַבישע שרייבער פון מיטעלאַלטער ווערט זי נאָך דערמאָהנט אונטער דעם נאָמען ס ע ב אַ ס ט י אַ.

שכם (נ אַ ב ל ו ס), איינע פון די עלטעסטע שטעדט פון כנען, ליגט אין אַ טאָל צווישען דעם באַרג עיבל צו נאָרד און דעם באַרג גריזים צו זיד, צוויי ליאָ זידליך פון שומרון. אין דער צייט פון אברהם איז דאָרטען געוועזן אַ וואַלד פון אייכען־בוימער מיט דעם נאָמען א ל ו ן מ ו ר ה (בראשית יב, 6); אָבער שוין אין יעקב׳ס צייט געפינען מיר דאָרטען די שטאָדט שכם אונטער אַ פּרינץ פון די חוים. נאָך דעם, ווי די אידען האָבען איינגענומען דאָס לאַנד כנען, האָט שכם געהערט צום שבט אפרים און זי איז געוואָרען איינע פון די שטעדט פון די לוים. דאָרטען האָט יהושע פאַר זיין טויט צוזאַמענגערופען אַ גרויסע נאַציאָנאַלע אספה און האָט געגעבען צו די עלטסטע פון די שבטים זיין לעצטען ראַט. די שטאָדט איז צושטערט געוואָרען פון דעם שופט אבימלך, געגען וועלכען די איינוואוינער

דער באַרג גריזים.

פון שכם האָבען רעוואָלטירט (שופטים ט). פון דאַן אָן געפינען מיר זי צום ערסטען מאָל דערמאָהנט אונטער דוד׳ן (תהלים ס, 8). נאָך שלמה המלך׳ס טויט איז געוועזן אין שכם אַ נאַציאָנאַלע פערזאַמלונג, דורך וועלכע עס איז ענטשטאַנען די שפּאַלטונג פון די עשרת השבטים. ירבעם, דער ערסטער קעניג פון דעם קעניגרייך ישראל, האָט פערשענערט די שטאָדט און האָט

דארט געמאכט זיין רעזידענץ. אונטער די פערסישע קעניגען איז שכם געווארען דער הויפט־ארט פון דעם געטליכען דינסט פון די שומרונים, וועלכע האבען אויפגעבויט א טעמפעל אויף דעם בארג גריזים. דיזער טעמפעל איז נאך א צוויי־הונדערט־יעהריגער עקסיסטענץ צושטערט געווארען דורך יוחנן הורקנוס. קייזער וועספאסיאנוס האט געמאכט שכם פיר א רוימישע קאלאניע, וועלכע האט געקראגען דעם נאמען פלאוויא נעאפאליס. פון נעאפאליס האבען די אראבער געמאכט נאבלוס, וועלכעס איז נאך היינט דער נאמען פון דעם אלטען שכם. דיזע שטאדט האט שוין אין ערסטען יאהרהונדערט פון קריסטענטום געהאט א קריסטליכע געמיינדע; דער מארטירער יוסטינוס איז דארטען געבארען געווארען. דער ביזאנטינישער קייזער זענאן (474—491) האט פערטריבען די שומרונים פון דעם בארג גריזים און האט דארט אוועקגעשטעלט א קירכע; קייזער יוסטיניאנוס האט צוריק אויפגעבויט אין שכם פינף קירכען, וועלכע די שומרונים האבען פערברענט. נאבלוס איז אפגעברענט געווארען אין דער צייט פון די קרייץ־צוגען און איז צוריק אפגעבויט געווארען אין 1283. זי איז נאך יעצט א בעדייטענדע שטאדט מיט איהר האנדעל און אינדוסטריע. צווישען איהרע איינוואוינער געפינען זיך יעצט פון 20 ביז 30 קריסטליכע פאמיליעס און א זעהר קליינע צאהל ארימע און אונטערדריקטע שומרונים. די איינוואוינער פון נאבלוס צייכנען זיך אויס מיט זייער ווילדען און קריגערישען כאראקטער און ווערען רעגירט פון זייערע אייגענע שייך'ען.

שילה, א שטאדט אין דעם טייל פון שבט אפרים, וואו יהושע האט געלאזען אוועקשטעלען דעם אהל מועד, וועלכער איז דארט פערבליבען פיר א לאנגע צייט. זי איז געשטאנען צו דרום פון שכם און צו צפון פון בית אל. עס איז פון דיזער שטאדט ניט פערבליבען קיין שפור.

בית אל, א זעהר אלטע קליינע שטאדט; זי האט זיך אין אנפאנג גערופען לוז. יעקב, נאך זיין חלום, אין וועלכען ער האט געזעהען א לייטער, וואס האט דערגרייכט ביז'ן הימעל, האט איהר געגעבען דעם נאמען בית אל (הויז פון גאט). זי איז אריינגעפאלען צו דעם שבט אפרים, הגם לויט דעם גורל האט זי געדארפט געהערען צום שבט בנימין. נאך דער שפאלטונג פון די שבטים אין צוויי מלוכות (יהודה און ישראל) האט ירבעם דארטען אוועקגעשטעלט איינע פון זיינע צוויי גאלדענע קעלבער. זי האט נאך עקסיסטירט אין דער צייט פון די רוימער; וועספאסיאנוס האט זי בעזיגט און האט זי בעזעצט מיט חיל. אין דער צייט פון דעם קריסטליכען קירכען־פאטער היעראנימוס (331—420) איז

בית אל געוועזן ניט מעהר ווי א קלייגער דערפעל. היינט (אין 20טען יאָהר-הונדערט) געפינען זיך דאָרט ביי 2,000 איינוואוינער.

מיר דארפען נאָך דערמאָהנען די שטעדט תמנת סרח און תרצה, וועלכע האָבען געהערט צו דער פּראָווינץ שומרון, אָבער מיר ווייסען ניט גענוי זייער לאגע. די ערסטע איז אוועקגעגעבען געוואָרען צו יהושע'ן אלס בעלוינונג פיר זיינע גרויסע דינסטען צום פאָלק. — תרצה פערדינט דערמאָהנט צו ווערען אלס אַלטע רעזידענץ פון די קעניגען פון ישראל איידער די שטאָדט שומרון איז געגרינדעט געוואָרען. דער ליבהאָבער פון „שיר השירים” רופט אָן זיין פּאסטושקע „די שענע ווי תרצה” (שיר השירים ו, 4).

3. די פּראָווינץ יהודה.

אונטער דעם נאָמען יהודה, וועלכער בעצייכענט אָפט דאָס גאַנצע לאנד פון די העברעער, פערשטעהען מיר היר די פּראָווינץ, וועלכע ליגט צו וועסט פון ירדן צווישען שומרון און דער שטיינערדיגער אראביען. דער גרענעץ צו נאָרד איז א ליניע אויף דער וועסטליכער זייט פון ירדן געגען־איבער דער מינדונג פון דעם טייך יבוק *); צו אָסט האָט זי א נאַטירליכען גרענעץ פון דעם ירדן און דעם טויטען מעער (ים המלח); דער זידליכער גרענעץ איז דער גרענעץ פון פּאלעסטינא אויף דיזער זייט פון ירדן. צו וועסט איז זי א לאנגע צייט געוועזן אָפּגעגרענעצט דורך דאָס לאנד פון די פּלשתים, אָבער שפּעטער האָט זי זיך געצויגען ביז דעם מיטלענדישען ים; זי האָט איינגעשלאָסען זאָגאר אלע פלאכלענדער פון דעם ברעג פון שומרון און האָט זיך געצויגען צו נאָרד־אָסט ביז דעם כרמל.

די בערג פון יהודה זיינען די העכסטע פון דער וועסטליכער רייהע פון בערג. צו אָסט פון רמה הייבט זיך אויף דאָס לאנד אין פערשיידענע פלאכע שטרעקעס; וואָס העכער מען שטייגט איז דער באָדען אַלץ מעהר נאַקעט און פּרוכטלאָז; די העכסטע שפּיצען האָבען געוועהנליך די פאָרמע פון א קאָנוס. עס איז ניטאָ קיין שטעג, וואָס זאָל פיהרען דעם רייזענדען אין דיזע כמעט אונצוגענגליכע פעלזען; בלויז דורך צוויי שלוכטען (טיפע דורכגענג), וועלכע ווערען אָנגערופען „דער טאָל פון ירמיה” און „דער טאָל פון די אייכען־בוימער” (עמק האלה), קענען די וואנדערער, וואָס קומען פון

*) דיזער טייך געפינט זיך צו מזרח און פאלט אריין אין ירדן.

יפו, דורכדרינגען אין ירושלים, וועלכע ליגט אויף דעם העכסטען פונקט פון יהודה.

יהודה איז פון דער נאטור וועניגער פרוכטבאר פון אלע פראווינצען פון פאלעסטינא; דאך איז זי לויט דער בעהויפטונג פון יאזעפוס פלאוויוס געוועזן רייך אין געטריידע, אין פרוכטען און איבערהויפט אין ווייז. די עבענעס (פלאכע שטרעקעס) צו אסט און צו וועסט האבען געהאט גוטע פלעצער פיר פאשע, און זאגאר אויף די הויכע ערטער, וואו די נאטור האט געשיינט צו זיין ארים, איז דעם מענשען'ס ארבייט ניט געוועזן אהן ערפאלג.

די פראווינץ יהודה, וועלכע האט זינט די עראבערונגען פון יוחנן הורקנוס איינגעשלאסען אויך א גרויסען טייל פון אדום, איז געוועזן איינגעטיילט אין עלף טאפארכיעס אדער געביטען, נעמליך: ירושלים, גאפנא, אקראבאטא, טאמנא, לידדא, אממאאוס, פעללא, אדום, עין גדי, הערודיאן און יריחו. מיר וועלען זיך ניט אפשטעלען ביי דיזער פאליטישער איינטיילונג. פיר אונזער בעשרייבונג פון די שטעדט פון פאלעסטינא וועלען מיר איינטיילען די פראווינץ לויט דעם, ווי די נאטור האט זי איינגעטיילט. מיר וועלען אנפאנגען מיט די שטעדט, וואס ליגען אין דער אסטליכער עבענע, צו וועסט פון ירדן און פון דעם ים המלח; פון דאנען וועלען מיר ארויפשטייגען אויף די בערגיגע געגענד פון דעם אינערען לאנד, און מיר וועלען ענדיגען מיט די שטעדט פון דעם ברעג און פון דעם לאנד פלשתים, געהענדיג אין יעדער אפטיילונג פון נארד צו זיד.

I. אסטליכער טייל פון יהודה.

יריחו, געגאנט אויף פאלמען־שטאדט (עיר התמרים), צוויי ליא פון דעם טייך און זעקס ליא נארד־אסט פון ירושלים, איינע פון די בעריהמטעסטע שטעדט פון יהודה און זעהר אן אלטע. יהושע, וועלכער האט זי איינגענומען, האט זי אין גאנצען פערוויסטעט און האט פערשאלטען דעם יעניגען, וואס וועט זי אפבויען צוריק; דאך געפינען מיר זי וויעדער אונטער די שופטים; מיר זעהען, דאס נאך דעם טויט פון דעם שופט עתניאל האבען די מואבים צוגענומען די פאלמען־שטאדט (שופטים ג, 13). אונטער דוד'ן ווערט אויך דערמאהנט די שטאדט יריחו (שמואל ב, י, 5). דאך, לויט מלכים א (טז, 34), איז דיזע שטאדט אפגעבויט געווארען ערסט אין דער צייט פון דעם קעניג אחאב, דורך איינעם חיאל פון בית אל. באלד נאך דעם געפינען מיר דארטען א שולע פון נביאים; די בעריהמטע נביאים אליהו און אלישע זיינען דארטען געזעסען

אַ געוויסע צייט. ווען די אידען האָבען זיך צוריקגעקעהרט פון גלות בבל איז יריחו געוואָרען, נאָך ירושלים, די וויכטיגסטע שטאָדט אין יהודה. מיר געפינען זי צווישען די שטעדט, וועלכע דער מאַקאַבייער יונתן האָט בע־פעסטיגט. הורדוס דער [illegible] האָט געלאָזען אויפשטעלען אין יריחו אַ פּאַלאַץ, אַן אַמפיטהעאַטער און אַ היפּאָדראָם. דיזער קעניג האָט די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען אָפט געוואוינט אין יריחו און ער איז דאָרטען גע־שטאָרבען. אין דער צייט פון דער בעלאַגערונג פון ירושלים אונטער וועס־פּאַסיאַנוס'ן איז די שטאָדט יריחו צושטערט געוואָרען; אָבער זי איז אָפּ־געבויט געוואָרען צוריק דורך דעם קייזער אַדריאַנוס. אין דער צייט פון

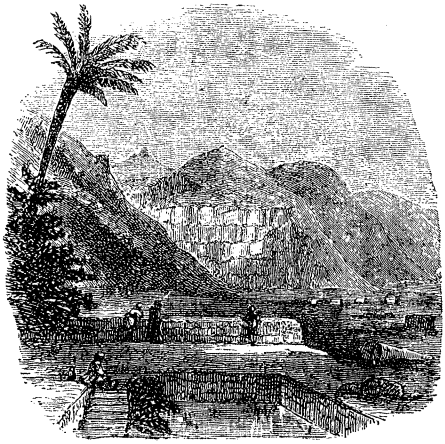

די שטאָדט יריחו.

די קרייץ־צוגען איז זי פערוואַנדעלט געוואָרען אין אַש. יעצט געפינט זיך אויף איהר אָרט אַ מיזעראַבעלער דאָרף, וועלכען די אַראַבער רופען אָן ריחאַ. מען געפינט דאָרטען ניט כמעט קיין רואינען פון דער אַלטער שטאָדט.

גלגל, אונטער יריחו, אויף אַ ווייטקייט פון צעהן סטאַדיומס *). נאָך דעם, ווי די אידען זיינען אַריבערגעגאַנגען דעם ירדן, האָבען זיי גע־לאַגערט אין גלגל, וועלכע איז פערבליבען יהושע'ס הויפּט־קוואַרטיר אין דער גאַנצער צייט, וואָס עס האָט געדויערט דער קריג מיט כנען. דיזער פּלאַץ שפּילט אויך אַ ראָלע אין דער געשיכטע פון שמואל און שאול. עס

*) אַ סטאַדיום איז אַ וועג־מאָס פון אונגעפעהר 600 פוס.

איז שוין פון לאַנג קיין שפור ניטאָ פון גלגל. יאָזעפוס דערמאָהנט זי ניט אין דער געשיכטע פון זיין צייט.

עין גדי,ביים מיטען פון דעם וועסטליכען ברעג פון טויטען מעער (ים המלח), אונגעפעהר 13 ליאָ פון ירושלים. זעעטצען האָט געפונען אין דעם זעלביגען אָרט אַ טייכעל, וועלכער טראָגט נאָך דעם נאָמען עין־דזשידדי. אין די אומגעבונגען פון דיזער שטאָדט זיינען געווען פיעלע פאַלם־בוימער; די וויינגערטנער פון עין גדי ווערען דערמאָהנט אין שיר השירים (כרמי עין גדי). אין מיטען פון 18טען יאָהרהונדערט האָט האַסעלקוויסט דאָרטען געפונען וויינגערטנער, וועלכע די אַראַבער האָבען בעאַרבייט.

מיר לאָזען איבער אין מערב די שטאָדט כרמל, ווי אויך דעם מדבר מעון און דעם מדבר זיף מיט די שטעדט, וואָס טראָגען דיזע נעמען, און מיר זעצען פאָרט אונזער רייזע ביי דעם ברעג פון טויטען מעער: צו זיד פון דיזען מעער געפינען מיר אַן עבענע איינגעשלאָסען צווישען די צווייגען פון צוויי בערג־קייטען, וואו עס געפינט זיך דער ירדן, וועלכער שטראָמט אַרונטער אַהער, אין דאָס טויטע מעער. אין דיזער עבענע איז געלעגען די שטאָדט

צוער, די איינציגע פון די פינף שטעדט פון דעם טאָל פון שדים (עמק השדים), וועלכע איז גערעטעט געוואָרען אין דער שרעקליכער קאַטאַסטראָפע, וואָס איז געשעהען אין דער צייט פון אברהם'ען (די איבערקעהרענים פון סדום און עמורה). דיזע שטאָדט האָט אין אַ פריהערדיגער צייט געטראָגען דעם נאָמען בלע. זי ווערט דערמאָהנט אונטער דעם נאָמען זאָגהאר ביי דעם אַראַבישען געאָגראַף אַבולפעדאַ, וועלכער האָט געלעבט אין 13טען יאָהרהונדערט. דער רייזענדער בורקהארדט (1784—1817) פלאַצירט צוער אין דעם אָרט, וואו עס געפינט זיך דער דאָרף גהאָר־סאַפיעה, צו זיד־אָסט פון טויטען מעער.

II. מיטעל־יהודה.

גבע, איינע פון די גרענעץ־שטעדט פון דעם קעניגרייך יהודה צו נאָרד. ביי דיזער שטאָדט האָט דוד בעזיגט די פלשתים (שמואל ב, ה, 25). מען דאַרף זי ניט צוזאַמענמישען מיט גבעה, וועלכע איז געשטאַנען אין דער זעלביגער אומגעגענד און איז געווען דער געבורטס־אָרט פון שאול'ן (זי הייסט דעריבער גבעת שאול). דיזע לעצטערע שטאָדט איז געוואָרען בעריהמט דורך אַ פאַסירונג, וועלכע ווערט דערצעהלט אין די לעצטע

קאַפּיטלען פון שופטים — די מעשה פון פּלגש בגבעה. ניט ווייט צו וועסט פון גבע און גבעה איז געווען די שטאָדט

גבעון, אונגעפעהר 2 ליאָ נאָרד-אָסט פון ירושלים. פון דער צייט פון יהושע האָט דיזע שטאָדט געבילדעט מיט כפירה, בארות און קרית יערים אַן אונאָפּהענגיגען דיסטריקט מיט אַ דעמאָקראַטישער קאָנסטיטוציאָן. די איינוואוינער פון גבעון האָבען דורך אַ שפּיצעל זיך געראַטעט פון דער אַלגעמיינער פערניכטונג פון די פעלקער פון כנען (יהושע ט). נאָך דער עראָבערונג איז גבעון געוואָרען איינע פון די שטעדט פון די לוים. צו ענדע פון דוד'ס און אין אָנפאַנגס פון שלמה'ס רעגירונג האָט דער אהל מועד זיך געפונען אין גבעון.

איבערלאָזענדיג צו וועסט די שטעדט גזר און בית חורון, געפינען מיר ניט ווייט פון גבעון צו זיד-אָסט די שטאָדט

רמה, לויט היעראָנימוס זעקס מייל צו נאָרד פון ירושלים, אויף דעם וועג פון בית אל. זי האָט זיך אויך אָנגערופען רמתים צופים (שמואל א, א, 1). דאָס איז געווען דער אָרט, וואו שמואל הנביא איז געבאָרען געוואָרען. נאָך דער שפּאַלטונג פון דעם אידישען פאָלק אין צוויי מלוכות (יהודה און ישראל), איז רמה אַריינגעפאַלען אין די הענט פון דעם קעניג פון ישראל, אָבער אסא, דער קעניג פון יהודה, האָט דיזע שטאָדט צוריקגענומען. איניגע מאָדערנע רייזענדע האָבען געפונען אין דיזע אומגעגענדען אַ דאָרף, וועלכען די אַראַבער רופען אָן נעבי-סאַמואיל און וואו מען צייגט אין אַ מאָשעע (מאַחמעדאַנישעס געבעט-הויז) דעם קבר פון שמואל הנביא. אין דער אומגעגענד פון רמה איז וואַהרשיינליך געווען מצפה, וואו עס זיינען אין די אַלטע צייטען צוזאַמענגעקומען די נאַציאָנאַלע פערזאַמלונגען פון אידישען פאָלק.

עס זיינען געווען נאָך דריי אַנדערע שטעדט מיט דעם נאָמען רמה, אין די טעריטאָריעס פון אשר און נפתלי און אין דער פּראָווינץ פּעראָאַ.

פון רמה געהען מיר דורך עממאָאוס און די שטעדט ענתות און נוב נאָך דער הויפּטשטאָדט פון פּאַלעסטינאַ,

ירושלים. זי איז וואַהרשיינליך געווען די אוראַלטע שטאָדט שלם, וואו מלכי־צדק האָט רעגירט. פאַר דוד'ן האָט זיך די זעלבע גערופען יבוס, וויל זי איז געווען בעוואוינט פון יבוסים. מען וויים ניט בעשטימט צו וועלכער צייט זי האָט געקראָגען דעם נאָמען ירושלם. אַדריאַנוס, וועלכער האָט זי אָפּגעבויט נאָך דעם, ווי זי איז צושטערט געוואָרען דורך טיטוס'ן, האָט איהר געגעבען דעם נאָמען אֶליאַ קאַפּי-

טאַליגאַ און די אַראַבישע געאָגראַפען פון מיטעלאַלטער האָבען זי אָנ-גערופען אל־קודס (קודש, די היילינע).

די שטאָדט ירושלים ליגט ביי 31 גראַד 47 מינוט נאָרדליכע ברייט און 33 גראַד אָסטליכע לענג אין דעם העכסטען פּונקט פון יהודה ביים פּאַר-צייטיגען גרענעץ פון בנימין. זי איז אַרומגערינגעלט פון מעהרערע בערג, צווישען וועלכע עס האָבען זיך אַמאָל אויסגעצייכענט דריי. איינער פון דיזע צו מערב, דער העכסטער, איז געווען דער באַרג ציון, די פעסטונג פון די אַלטע יבוסים, וועלכע איז איינגענומען געוואָרען ערסט אונטער דער רע-גירונג פון דוד'ן. געגענאיבער ציון, צו נאָרד־אָסט, האָט זיך געפונען אַ קלענערער באַרג, וועלכער האָט ניט קיין בעזונדערען נאָמען אין דער ביבעל. שפּעטער האָט ער דורך די ציטאַדעל, וועלכע אַנטיוכוס עפּיפאַנעס האָט אויף איהם געבויט, געקראָגען דעם נאָמען אקרא. ציון און אקרא זיינען געווען אָפּגעטיילט דורך אַ טאָל, וואָס איז געגאַנגען פון נאָרד־אָסט צו זיד־וועסט ביז דעם טאָל קדרון (נחל קדרון). דיזער טאָל צווישען ציון און אקרא האָט לויט יאָזעפוס'ן זיך גע-רופען דער טאָל פון די קעז־מאַכער. צו זיד־אָסט פון אקרא איז געווען אַ דריטער באַרג, מיט'ן נאָמען מוריה, אויף וועלכען עס איז געשטאַנען דער בית המקדש. ער איז צוערסט געווען אָפּגעטיילט פון דעם באַרג אקרא דורך אַ גרויסען טאָל; אָבער שמעון דער מאַקאַבייער, וועלכער האָט צושטערט אַנטיוכוס'עס ציטאַדעל, האָט געלאָזען אויספּלאַ-כען דעם אקרא־באַרג און פערשיטען דעם טאָל, אַזוי דאָס די צוויי בערג, מוריה און אקרא, האָבען געבילדעט איין באַרג. צו מערב פון דעם טעמפּעל איבער דעם טאָל פון די קעז־מאַכער איז געווען אַ בריק, וואָס האָט גע-פיהרט צום נאָרד־אָסטליכען ווינקעל פון באַרג ציון.

צו נאָרד פון מוריה איז געווען אַ פערטער באַרג, וועלכער איז אונטער אַגריפּפּאַ דעם 1טען פעראייניגט געוואָרען מיט דער שטאָדט. דיזער באַרג האָט זיך אָנגערופען בעזעטהא (בית זיתא, אָרט פון אוילבער-טען). פון דער נאָרד־זייט איז די שטאָדט געווען פיעל ווייניגער בעפעסטיגט פון דער נאַטור, און דעריבער זיינען אַלע בעלאַגערונגען פון ירושלים גע-מאַכט געוואָרען פון דיזער זייט. פון די דריי אַנדערע זייטען האָבען טיפע טאָלען זי געמאַכט אונבעזיגבאַר. דער טאָל פון מזרח־זייט האָט זיך אָנ-גערופען דער טאָל פון קדרון, נאָך דעם נאָמען פון דעם שטראָם, וועלכער איז דאָרט דורכגעלאָפען, אָדער דער טאָל פון יהושפט (עמק יהושפט), ווי מען רופט איהם נאָך היינט. דיזער איז אונגעפעהר

2,000 טריט לאַנג און זונדערט אָפּ ירושלים פון דעם הר הזיתים, וועלכער געפינט זיך צו מזרח־זייט. דער טאָל פון דרום־זייט האָט זיך אָנ־גערופען דער טאָל פון הנום (גי הנום); ביי איין ענדע פון דיזען טאָל געפינט זיך דער קוואַל פון שלוח אָדער גיחון, ביים פוס פון מוריה, צו זיד־אָסט פון ציון.

נאָהענט פון ירושלים, צו נאָרד פון בארג ציון, איז געווען א בערגעל מיט'ן נאָמען גאָלגאָטהא, וועלכער איז געווען בעשטימט פיר הינ־ריכטונגען. נעבען דיזען אָרט, אין א גאָרטען, האָט זיך געפונען, לויט דעם עוואַנגעליום פון יאָהאַן, יעזוס'עס קבר. יעצט ווייזט מען אָן דעם בערגעל און דעם קבר אין מיטען שטאָדט. דער נאָמען גאָלגאָטהא איז א פערגרייזונג פון דעם אראמעאישען וואָרט גלגלתא, וועלכעס בע־דייט א קאָפּ־שיידעל. מען דענקט, דאָס דער אָרט האָט אזוי געהייסען, ווייל דאָרטען האָבען זיך געפונען שאַרבענס פון די הינגעריכטעטע פער־ברעכער.

ירושלים האָט דורכגעמאַכט זעהר פיעלע ענדערונגען. 586 פ. קר. איז זי צושטערט געוואָרען דורך נבוכדנאצר מלך בבל. 70 יאָהר שפּעטער איז זי אָפּגעבויט געוואָרען מיט דער ערלויבניס פון כורש מלך פרס. מיט דעם אונטערגאַנג פון דער פּערסישער אימפּעריע איז זי איבערגעגאַנגען צו אַלכסנדר מוקדון, וועלכער האָט זי זעהר גוט בעהאַנדעלט. נאָך אַלכסנדר'ס טויט איז זי ערָאבערט געוואָרען פון דעם עגיפּטישען קעניג פּטאָלעמעאוס לאַגי. אנטיוכוס עפּיפאַנעס, דער קעניג פון סיריען, האָט זי געפּלינדערט (170 פ. קר.) און האָט פערשוועכט דעם בית המקדש דורך אריינשטעלען דאָרט א סטאַטוע פון יופּיטער. נאָך א צייט פון פרידען אונטער די מאַקאַ־בייער איז פּאָמפּעיוס אריין אין ירושלים אַלס זיגער (63 פ. קר.). הורדוס האָט פערשענערט ירושלים דורך פּרעכטיגע געביידעס. אָבער באַלד איז יהודה געוואָרען א רוימישע פּראָווינץ. אַן אויפשטאַנד פון די אידען האָט געבראַכט אויף ירושלים א שרעקליכע קאַטאַסטראָפע. בעזיגט דורך טיטוס'ן אין דעם יאָהר 70 נ. קר. איז זי געוואָרען אין גאַנצען צושטערט. אייניגע טורמס און א קליינע צאָהל הייזער, וועלכע טיטוס האָט איבערגעלאָזען, זיינען צושטערט געוואָרען דורך אֶליוס אַדריאַנוס צוליב דעם נייעם אויפ־שטאַנד פון די אידען אונטער בר כוכבא (136). אַדריאַנוס האָט געוואָלט אָפּווישען אפילו דעם נאָמען ירושלים. ער האָט געבויט אויף דעם אָרט א נייע שטאָדט, וועלכע ער האָט א נאָמען געגעבען אֶליא קאַפּיטאָ־

ל י נ אַ צו עהרע פון יופּיטער קאַפּיטאָלינוס. אידען איז געווען פערבאָטען אריינצוקומען אין דיזע שטאָדט.

מיט דעם זיג פון קריסטענטום און דער רוימישער אימפּעריע איז ירושלים געוואָרען אַ צענטער פיר דיזע רעליגיאָן. עס זיינען דאָרטען אויפגעשטעלט געוואָרען פיעלע קריסטליכע מאָנומענטען אין די ערטער, וועלכע זיינען לויט טראַדיציאָן געווען דער שוי־פּלאַץ פון יעזוס'עס לעבען און טויט. אין 615 איז די שטאָדט איינגענומען געוואָרען פון דעם פּערסישען קעניג קאָזראָעס. דער קייזער הערעקליוס האָט זי צוריק אָפּגענומען אין 627, אָבער אין אַ קורצער צייט נאָך דעם איז זי אריינגעפאַלען אין די הענט פון אראַבישע האָרדעס אונטער דעם כאַליף אָמאַר. זי איז דאַן געפאַלען נאָך דער רייהע אונטער די מאַכט פון די פּערסישע סולטאַנען, פון די פאַטימידען אין מצרים און פון די סעלדזשוקען (טערקען). אין 1099 איז זי עראָבערט געוואָרען פון די קרייץ־פאָהרער אונטער גאָדעפרוא דע בואיליאָן, און זי איז געוואָרען די רעזידענץ פון קריסטליכע קעניגען. אין 1187 האָט דער סולטאַן סאַלאַדין זי בעזיגט און געמאַכט פיר אַ בעזונדער קעניגרייך (קעניגרייך ירושלים). דער סולטאַן מאַלעק על־קאַמעל האָט זי אין 1229 אָפּגעטרעטען צום קייזער פריעדריך דעם 2טען, אָבער זי איז צוריק אָפּגענומען געוואָרען דורך די מוסולמאַנער אין 1244. זי איז דערנאָך געבליבען אונטער די סולטאַנען פון מצרים און סיריען ביז זי איז אין 1517 בעזיגט געוואָרען פון די טערקען אונטער סעלים דעם 1טען. זי איז זינט דאַן פערבליבען אונטער דער הערשאַפט פון טערקיי.

דער ערסטער אָרט, וועלכער ציהט אונזער אויפמערקזאַמקייט זידליך פון ירושלים, איז די קליינע שטאָדט

בית לחם, איינע פון די עלטסטע שטעדט אין יהודה, בעריהמט אין תנ"ך אַלס געבורטס־אָרט פון דוד המלך און אין דעם נייעם טעסטאַמענט אַלס געבורטס־אָרט פון יעזוס'ן. בית לחם האָט יעצט איניגע הונדערט פאַמיליעס, מעהרסטענס קריסטליכע. מען זעהט דאָרט וועניג מאַהמעדאַנער און כמעט גאָר קיין אידען ניט. שוין אין 12טען יאָהרהונדערט האָט בנימין פון טודילה דאָרטען געפונען ניט מעהר ווי צוועלף אידען, וועלכע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט פאַרבערײ.

צו זיד־אָסט פון בית לחם, אויף אַ ווייטקייט פון 9 מייל, איז געלעגען די שטאָדט

תקוע, דער געבורטס־אָרט פון דעם נביא עמוס. אין דער אומגעגענד פון דיזער שטאָדט געפינט זיך דער ב אַ ר ג פ ו ן ד י פ ר אַ נ ק ע ן,

אויף וועלכען מען זעהט די חורבות פון אַ שלאָס פון דער צייט פון די קרייץ־צוגען.

חברון, 5 ליאַ צו זיד פון בית לחם, איז איינע פון די עלטעסטע שטעדט פון כנען. איהר ערסטער נאָמען איז געווען ק ר י ת א ר ב ע. אברהם האָט זיך בעזעצט אין חברון אין דעם אייכען־וואלד פון מ מ ר א (אלוני ממרא); ער האָט דאָרטען געקויפט אַ העהל מיט'ן נאָמען מ כ פּ ל ה (מערת המכפלה), וואו ער האָט בעערדיגט זיין פרוי שרה. ער אַליין איז אויך דאָרטען בעערדיגט געוואָרען, ווי אויך זיין זוהן יצחק מיט זיין פרוי רבקה און יעקב מיט זיין פרוי לאה. חברון איז געווען איינע פון די זעקס ערי מקלט. דוד האָט דאָרטען געהאַט זיין רעזידענץ ביז ער האָט עראָבערט די פעסטונג ציון. מיר געפינען חברון צווישען די שטעדט, וואו די אידען האָבען זיך בעזעצט צוריק נאָך דעם גלות בבל; אָבער עס שיינט, דאָס שפּעטער האָבען די אידומעער (בני אדום) זי גענומען אין בעזיץ, וויל זיי זיינען ארויסגעטריבען געוואָרען דורך יהודה מכבי. זי איז שפּעטער געקומען אין בעזיץ פון די רוימער, פון ווען שמעון בר גיורא, איינער פון די פיהרער פון אויפשטאַנד, האָט זי אַרויסגעריסען; אָבער דער רוימישער גענעראַל צערעאַלים האָט זי גענומען מיט שטורם, האָט אויסגע'הרג'עט די אידישע גאַרניזאָנען און האָט פערברענט די שטאָדט. אין דער צייט פון די קרייץ־צוגען איז חברון געווען אַ בישאָפליכער בעצירק און האָט געטראָגען דעם נאָמען ס ע נ ט אַ ב ר אַ ה אַ ם (הייליגער אברהם), צו עהרע פון דעם פּאַטריאַרך אברהם, וועלכער איז דאָרטען געזעסען. בנימין פון טודילה זאָגט, דאָס די קירכע פון הייליגען אברהם, וועלכע איז געשטאַנען אויף דעם קבר פון די פּאַטריארכען, איז פריהער, אונטער דער מוסולמאַנישער הערשאַפט, געווען אַ אידישע שול. יעצט געפינט זיך דאָרטען די מאָשעע (מאַחמעדאַנישעס געבעט־הויז) מ ע ס ד ז ש י ד ־ אַ ל ־ כ אַ ל י ל, צו עהרע פון אברהם'ען, וועלכען די מוסולמאַנער רופען אַן אַ ל ־ כ אַ ל י ל אָדער פ ר י י נ ד (פון גאָט). זיי בעצייכנען מיט דיזען נאָמען די שטאָדט זעלבסט, הגם זיי רופען זי אויך מיט איהר אַלטען נאָמען, וועלכען זיי שפּרעכען אויס ה אַ ב ר ו ן. היינט האָט חברון אַ בעפעלקערונג פון 14,000, צווישען וועלכע עס געפינען זיך 1,100 אידען ספרדים און אשכנזים.

באר שבע איז געווען די ווייטסטע זידליכע שטאָדט פון יהודה און פון גאַנץ פּאַלעסטינאַ; דאָס ערקלערט, וואָרום עס ווערט אָפט געזאָגט אין דער ביבעל: פ ו ן ד ן ב י ז ב א ר ש ב ע, אום צו בעצייכנען דאָס גאַנצע לאַנד פון צפון ביז דרום. די שטאָדט האָט נאָך עקסיסטירט אין דער

צייט פון דעם קריסטליכען קירכען־פּאַטער היעראָנימוס (4טען יאָהרהונ־דערט); זי איז דאַמאָלס געווען בעזעצט פון א רוימישען גאַרניזאָן. זעעטצען האָט נאָך דאָרט געפונען א דאָרף, וועלכער טראָגט דעם נאָמען ביר־סאבעא.

III. מערב־יהודה.

מערב־יהודה שליסט איין די עבענע פון שרון, וואָס גרענעצט זיך מיט שומרון, ווי אויך די גרויסע נידריגע עבענע, וועלכע ווערט אָנגערופען שפלה און דאָס לאַנד פון די פלשתים. די פּאָל־גענדע שטעדט פערדינען בעזונדערס דערמאָהנט צו ווערען:

דור, ביים פוס פון כרמל. אין אַלטע צייטען איז דיזע שטאָדט געווען די רעזידענץ פון א קעניג פון כנען (יהושע יב, 23). שפּעטער איז דור גע־ווען א בעדייטענדע פעסטונג; דער סירישער קעניג אַנטיוכוס סידעטעס האָט זי בעלאַגערט אויף'ן לאַנד און אויף'ן ים מיט 120,000 פוס־סאָלדאַטען און 8,000 רייטער. יעצט געפינט מען אויף איהר אָרט א דאָרף מיט'ן נאָמען טאַנטורא.

צעזאַרעאַ (קיסריה), ביים מיטלענדישען מעער, אָנגערופען צעזאַ־רעאַ פּאַלעסטינאַ צום אונטערשייד פון צעזאַרעאַ פי־ליפּפי אין פּעראָא (עבר הירדן). זי האָט צוערסט געטראָגען דעם נאָמען טורם פון סטראַטאָן, וואהרשיינליך נאָך דעם נאָמען פון זיין גרינדער; הורדוס, וועלכער האָט זי אַרומגערינגעלט מיט א נייער מויער און האָט זי בעשענקט מיט מאַרמאָרנע פּאַלאַצען, האָט איהר געגעבען דעם נאָמען צעזאַרעאַ צו עהרע פון דעם קייזער אַוגוסטוס. די שטאָדט האָט בעקומען גרויס וויכטיגקייט דורך דעם גרויסאַרטיגען פּאָרט, וועלכען הורדוס האָט דאָרטען געמאַכט. די איינוואוינער זיינען צום גרעסטען טייל געווען גריכען און סירייער, און זיי האָבען זיך פערטראָגען זעהר שלעכט מיט די אידישע איינוואוינער. א בלוטיגער שטרייט, וועלכער איז ענטשטאַנען צווישען די אידען און די היידען אונטער דעם רוימישען גובערנאַטאָר געססיוס פלאָרוס, איז געווען די ערסטע אורזאַך פון דעם אַלגעמיינעם אויפשטאַנד פון די אי־דען געגען די רוימער. נאָך דער צושטערונג פון ירושלים איז צעזאַרעאַ גע־ווען די הויפּטשטאָדט פון פּאַלעסטינאַ און די רעזידענץ פון דעם רוימישען גובערנאַטאָר. זינט די ערסטע יאָהרהונדערטער פון קריסטענטום איז צעזאַ־רעאַ געוואָרען די רעזידענץ פון א בישאָף; אונטער דעם קייזער קאָנסטאַנ־טין האָט זי בעזעסען איינע פון די דריי הויפּט־קירכען פון פּאַלעסטינאַ. אין

1101 איז זי גענומען געוואָרען מיט שטורם דורך די קרייץ־פאָהרער אונטער
באַלדואין דעם 1טען, דעם קעניג פון ירושלים; זי איז צוריק גענומען געוואָ-
רען פון דעם סולטאַן סאַלאַדין. יעצט זעהט מען דאָרטען בלויז רואינען,
צווישען וועלכע עס געפינען זיך מאַנכע הייזלאַך פון פישער. דער וויסטער
אָרט טראָגט נאָך היינט דעם נאָמען ק אַ י ס אַ ר י ע.

יפו (ביי די גריכען י אָ פ פ ע, ביי די אַראַבער י אַ פ אַ) ביים
מיטלענדישען מעער, 15 ליאָ נאָרד־וועסט פון ירושלים, איז איינע פון די
עלטעסטע שטעדט פון אַזיען. אין די אַלטע צייטען איז יפו געווען דער איינ-
ציגער פונקט, דורך וועלכען די אידען האָבען פערקעהרט מיט דעם מיטלענ-
דישען ים. די צעדערן פון לבנון פיר דעם בית המקדש און פיר אַנדערע
בנינים זיינען אָנגעקומען דורך דעם פאָרט פון יפו; יונה הנביא האָט זיך
דאָרט איינגעשיפט פיר תרשיש. שפעטער האָבען די מאַקאַבייער יונתן און
שמעון זי צוגענומען פון די סיריער. אין דער צייט פון דעם אויפשטאַנד
פון די אידען געגען רוים, האָט צעסטיוס גענומען די שטאָדט מיט שטורם;
אַכט טויזענד איינוואוינער זיינען אויסגעשלאַכטעט געוואָרען דורך די רוי-
מישע סאָלדאַטען. איניגע צייט שפעטער האָבען די אידען ווידער אויפ-
געשטעלט די מויערן פון דער שטאָדט. וועספאַסיאַנוס האָט זי בעזיגט און
אין גאַנצען פערוויסטעט, און האָט אויף איהר אָרט אַוועקגעשטעלט אַ ציטאַ-
דעל, וועלכע ער האָט בעזעצט מיט אַ רוימישען גאַרניזאָן. פון דער צייט
פון קאָנסטאַנטין דעם גרויסען ביז דעם אַריינברעכען זיך פון די אַראַבער
איז יפו געווען די רעזידענץ פון אַ בישאָף. שפעטער האָבען די קרייץ־פאָה-
רער צוריק עטאַבלירט דיזעם בישאָפטום. יפו איז געווען אַ זעהר וויכטיגער
אָרט פיר די קריסטען. באָדואין דער 1טער (קעניג פון ירושלים) האָט זי
בעפעסטיגט; סאַלאַדין האָט זי צוריק אָפגענומען אין 1188. פון דאַן אָן
האָט זי געטיילט דעם שיקזאַל פון פאַלעסטינאַ אונטער די פערשיידענע
הערשער. צו ענדע פון 16טען יאָהרהונדערט, ווען דער האָללענדער קאָט-
וויק האָט בעזוכט פאַלעסטינאַ, איז יפו געווען אַ בערגעל פון רואינען. אין
1647 האָט מאָנקאָניס דאָרטען געפונען בלויז אַ שלאָס און דריי העהלען
אין דעם פעלז. די מאָדערנע שטאָדט יפו איז אַלט בלויז צוויי הונדערט
יאָהר. אין דער נייער צייט איז יפו ווידער געוואָרען בעריהמט דורך די
עקספעדיציאָן פון נאַפּאָלעאָן און דורך די אויסשלאַכטונג פון 4,000 טער-
קישע געפאַנגענע. דעם 6טען מערץ 1799 האָבען די פראַנצויזען גענומען
די שטאָדט נאָך אַ פערביסענעם קאַמף. נאָך דעם, ווי די פראַנצויזען זיינען
אַוועק, האָבען די ענגלענדער געבויט אַ באַסטיאָן (שטיינערנע פעסטונג־

וואַנט) ביים זיד־אַסטליכען ווינקעל פון יפו. איהר בעפעלקערונג אין דער לעצטער צייט איז איבער 15,000, דערונטער ביי 3,000 אידען.

לוד אָדער לידדאַ, 3 ליאַ פון יפו. דיזע שטאָדט איז געבויט געוואָרען פון איינעם פון שבט בנימין (דברי הימים א, ח, 12) און זי ווערט דערמאָהנט אין נחמיה (יא, 35) אַלס אַ שטאָדט פון די בני בנימין. דאָך שיינט עס, דאָס אונטער דער סירישער הערשאַפט איז זי געווען אַ טייל פון דער פּראָווינץ שומרון; ווייל עס ווערט דערצעהלט (אין 1טען בוך מאַקאַבייער, קאַפּ. 11, 34), דאָס דעמעטריוס סאָטער האָט זי אָפּגעטיילט פון דיזער פּראָווינץ, ווי אויך די שטעדט אפרימה און רמה, און האָט די דריי שטעדט אוועקגעגעבען צו יונתן דעם מאַקאַבייער. זי איז צושטערט געוואָרען דורך סעסטיוס׳ן און איז שפּעטער צוריק אויפגעשטעלט געוואָרען אונטער דעם נאָמען דיאָספּאָליס. זינט דעם 4טען יאָהרהונדערט איז לידדאַ געווען די רעזידענץ פון אַ בישאָף, וועלכער איז געווען אונטער דעם פּאַטריאַרך פון ירושלים. אין דיזער שטאָדט איז געווען אַ קירכע, וועלכע קייזער יוסטיניאַן זאָל האָבען געגרינדעט. דער רייזענדער ד׳אַרוויאַ האָט אין 17טען יאָהרהונדערט נאָך געפונען די רואינען פון דיזער קירכע. יעצט געפינט זיך אויף דעם אָרט פון לידדאַ אַן אָרימער דאָרף מיט דעם נאָמען לוד.

ראַמלאַ, אַ האַלבען ליאַ ווייט פון לוד, אין דער שענער עבענע פון שרון. לויט דעם אַראַבישען געאָגראַף אבולפעדאַ איז דיזע שטאָדט געגרינדעט געוואָרען אין 716 דורך דעם כאַליף סאַלימאַן. דער פראַנצויזישער רייזענדער וואָלנעי (1757—1820) האָט געפונען דיזע שטאָדט כמעט אַזוי צושטערט ווי לוד; דאָך איז זי געווען עטוואָס וויכטיג דורך דעם האַנדעל פון געשפּונענע באַוועל און פון זייף.

אין די אומגעגענדען פון ראַמלאַ זיינען זעהר וואַהרשיינליך געשטאַנען די אַלטע שטעדט עדולם און תמנה, וועלכע האָבען שוין עקסיסטירט אין דער צייט פון יעקב׳ן (בראשית לח, 12), און די פעסטונגס־שטאָדט מודיעין, וואו עס איז געזעסען דער כהן מתתיהו, דער פאָטער פון די מאַקאַבייער (חשמונאים).

יהודה האָט זיך געענדיגט צו זיד־וועסט מיט דער טעריטאָריע פון די פּלשתים, וועלכע שליסט איין פאָלגענדע שטעדט פון נאָרד צו זיד:

יבנה (דברי הימים ב, כו, 6). דיזע שטאָדט, וועלכע די גריכען האָבען אָנגערופען יאַמניאַ, ווערט אָפט דערמאָהנט אין די ביכער פון די מאַקאַבייער. זי געפינט זיך נאָהענט פון ים און, לויט וואָלנעי, 3 ליאַ פון ראַמלאַ. פילאָן פון אַלעקסאַנדריען (אין זיין בעריכט וועגען זיין שליחות

צו קאליגולא) בעשרייבט יאמניא אלס איינע פון די בעפעלקערטסטע שטעדט פון יהודה און ער זאגט, דאס די בעפעלקערונג איז געווען צום גרעסטען טייל פון אידען. נאך פאר דער צייט פון חרבן ירושלים האט זיך דער סנהדרין אריבערגעטראגען אין דיזע שטאדט, און זי איז באלד געווארען בעריהמט דורך איהר ישיבה. אויף איהר ארט געפינט זיך יעצט א דארף, וועלכער טראגט נאך דעם נאמען יבנה.

עקרון, די נארדליכסטע פון די פינף הויפטשטעדט פון די פלשתים. ווי גת, אשקלון, עזה און אנדערע שטעדט פון דיזע געגענדען, איז עקרון עטליכע מאל ערָאבערט געווארען דורך די אידען און די פלשתים האבען זי צוגענומען צוריק. אלכסנדר באלאס, דער קעניג פון סיריען, האט אוועקגע־געבען דיזע שטאדט צו יונתן דעם מאקאביייער. אין דער צייט פון דעם קירכען־פאטער היערָאנימוס איז עקרון געווען א גרויסער דארף בעוואוינט פון אידען. ער איז געלעגען צווישען יבנה (יאמניא) און אשדוד, נאר מעהר צו אָסט, ניט ווייט פון ים.

גת, צו אָסט פון עקרון, איז געווען די היים פון גלית הפלשתי. ווען דוד איז ענטלאָפען פון שאול'ן איז ער געקומען צו אכיש'ן, דעם קעניג פון גת. ווען ער איז געווארען קעניג האט ער ערָאבערט גת און איהרע אומגע־בונגען. שפעטער איז דיזע שטאדט אריינגעפאלען פיר איינגע צייט אין די הענט פון די סיריער (ארם). דער קעניג עוזיה האט צושטערט איהרע מויערן; זינט דאן שפילט זי שוין מעהר ניט קיין ראלע אין דער געשיכטע. יעצט איז פון איהר מעהר ניטא קיין שפור.

אשדוד, בערך 10 ליא צו נארד פון עזה, ניט ווייט פון מיטלענדישען ים. די גריכען האבען זי גערופען אזאטאס. אונטער שלמה'ן, וועל־כער האט בעזעסען דאס גאנצע לאנד ביז עזה, איז זי געווען אין די הענט פון די אידען. שפעטער האבען זי די פלשתים צוריק אפגענומען, אבער עוזיה האט זי ווידער אפגענומען פון זיי און האט צושטערט איהרע פעס־טונגען. אונטער חזקיה איז זי ערָאבערט געווארען פון די אסיריער (ישעיה כ, 1). עס שיינט, דאס אזוי פריה ווי אין ירמיהו הנביא'ס צייטען איז זי שוין געווען כמעט אין גאנצען צושטערט, וויל ירמיהו רעדט פון דעם רעסט פון אשדוד (שארית אשדוד, ירמ' כה, 20). יהודה מכבי האט דא צושטערט די מזבחות פון די געצען־דינער; זיינע ברידער יונתן און שמעון האבען דיזע שטאדט פערברענט מיט איהר טעמפעל פון דעם גאט דגון. דער רוימישער גענעראל גאמביניוס האט זי געלאזען צוריק אויפבויען. א דארף מיט'ן נאמען עסדוד, וועלכער איז בעריהמט מיט זיינע סקאר־

פּיאָנען, איז אַלעס, וואָס עראינערט דעם רייזענדען אָן דער פּאַרצייטיגער שטאָדט אשדוד.

אשקלון, ביים מיטלענדישען ים, צווישען אשדוד און עזה. דער שבט יהודה האָט עראָבערט דיזע שטאָדט נאָך יהושע'ס טויט, אָבער זי איז צוריק אַריינגעפאַלען אין די הענט פון די פּלשתים. ערסט אונטער די מאַ-קאַבייער זיינען די אידען געוואָרען איהרע בעלי-בתים, אָבער די איינוואוי-נער זיינען צום גרעסטען טייל געווען גוים. אשקלון איז די געבורטס-שטאָדט פון הורדוס דעם גרויסען. פון דעם 4טען יאָהרהונדערט ביז דעם אַריינדרינ-גען פו' די אַראַבער איז אשקלון געווען די רעזידענץ פון אַ בישאָף. אונטער די מוסולמאַנער איז זי געווען איינע פון די וויכטיגסטע האַפען-שטעדט; זי איז געווען אַרומגערינגעלט מיט דאָפּעלטע מויערן, און וועגען איהר שענ-הייט האָט זי געקראָגען דעם צונאָמען אַ ר ו ס אַ ל - ש אַ ם (די כלה פון סיריען). דיזע שטאָדט האָט פיעל געליטען פון די קרייץ-צוגען: באַלדואין דער 3טער, דער קעניג פון ירושלים, האָט זי עראָבערט אין 1153 נאָך אַ בעלאַגערונג פון אַכט חדשים. אין 1187 איז זי צוריק אָפּגעגעבען געוואָ-רען צום סולטאַן סאַלאַדין. אין 1191, ווען די קריסטען אונטער דעם ענג-לישען קעניג ריטשאַרד לייבען-הארץ זיינען געגאַנגען אויף אשקלון, האָט דער סולטאַן זי געלאָזען אונטערצינדען, און דעם פאָלגענדען יאָהר, לויט אַן אָפּמאַך צווישעןביידע הערשער, האָבען די קריסטען און די מוסולמאַנער צוזאַמען אין גאַנצען פערניכטעט די שטאָדט. פון דאַן אָן איז זי שוין מעהר ניט אָפּגעבויט געוואָרען צוריק, אָבער מען זעהט נאָך איהרע רואינען, וועלכע זיינען בעזוכט געוואָרען פון איינינע רייזענדע.

איינינע שריפטשטעלער פון דער אַלטער צייט רעדען פון אַ סאָרט ציבעלעס, וועלכע זיינען געקומען פון דער אומגעגענד פון אשקלון. די רוי-מער האָבען זיי אָנגערופען אַ ס ק אַ ל אָ נ י אַ , פון וואַנען די איטאַליענער האָבען געמאַכט ס ק אַ ל אָ נ י אַ און די פראַנצויזען ע ש אַ ל אָ ט.

עזה, פינף ליע פון אשקלון, איז געווען די לעצטע וויכטיגע שטאָדט פון דעם ברעג פון כנען, פאַר מצרים. מיר געפינען זי שוין דערמאָהנט אין בראשית (י, 19) אַלס גרענעץ פון כנען. ווי אשקלון איז זי עראָבערט גע-וואָרען דורך דעם שבט יהודה און איז צוריק אַריינגעפאַלען אין די הענט פון די פּלשתים. היר האָט עס שמשון, לויט דער זאַגע, אומגעוואָרפען דעם טעמפּעל פון דגון און איז גע'הרג'עט געוואָרען צוזאַמען מיט די פּלשתים, וועלכע זיינען דאָרטען געווען פערזאַמעלט (שופטים טז). אַלכסנדר מוקדון האָט געהענדיג פון צור אויף מצרים גענומען עזה נאָך אַ בעלאַגערונג פון

פינף חדשים, און האָט דאָרטען איבערגעלאָזען אַ גאַרניזאָן. שפּעטער איז זי עראָבערט געוואָרען דורך יונתן דעם מאַקאַבייער. דער אידישער קעניג אלכסנדר ינאי האָט זי צושטערט נאָך דעם, ווי ער האָט זי בעלאַגערט אַ יאָהר צייט. זי איז צוריק אָפּגעבויט געוואָרען אַלס פעסטונגס־שטאָדט דורך דעם רוימישען גענעראַל גאַביניוס. דער קירכען־פּאָטער היעראָנימוס רעדט נאָך פון איהר ווי פון אַ וויכטיגער שטאָדט. די מוסולמאַנער האָבען זי ער־אָבערט אין 634. באַלדוואין דער 3טער, דער קעניג פון ירושלים, האָט זי צוגענומען פון די מוסולמאַנער און אָוועקגעגעבען זי צו דעם אָרדען פון די טעמפּעל־ריטער (1152). סאַלאַדין האָט זי צוריק אָפּגענומען אין 1187. די שטאָדט הייסט יעצט גוזזעה.

צו זיד־אָסט פון גאַזאַ איז געווען גרר, ביי דעם גרענעץ פון אדום. אין די צייטען פון אברהם און יצחק איז דאָרטען געזעסען אבימלך, דער קעניג פון די פלשתים (בראשית כ, 2; כו, 1).

4. די פּראָווינץ פּערעאַ.

דער נאָמען פּעראַאַ, וועלכער בעצייכענט די געגענדען צו מזרח פון ירדן, איז די גריכישע איבערזעצונג פון דעם העבראַאישען וואָרט עבר (יענע זייט). אין העבראַאיש איז דיזע פּראָווינץ אָנגערופען געוואָרען עבר הירדן (יענע זייט פון ירדן).

די וויכטיגסטע שטעדט פון פּעראַאַ, געהענדיג פון נאָרד צו זיד, זיינען:

פּאַנעאַס אָדער צאַזאַרעאַ פיליפּפּי, ביים פוס פון בארג חרמון, אין גולן. דיזע שטאָדט איז אָהן צווייפעל געגרינדעט געוואָרען פון די סי־ראָ־מאַצעדאָניער, ווי עס צייגט דער גריכישער נאָמען פּאַנעאַס, פון דעם גאָט פּאַן, וועלכער איז געוואָרען פערעהרט אין סיראָ־מאַצעדאָניען. צו נאָרד־אָסט פון דער שטאָדט געפינט זיך אַ העהל, וועלכע איז געווען גע־הייליגט צום גאָט פּאַן און האָט געטראָגען דעם נאָמען פּאַניאָן. פון דיזער העהל געהט אַרויס איינער פון די טייללאָך, וועלכע בילדען דעם ירדן. אין דיזער אומגעגענד האָט הורדוס געבויט אַ טעמפּעל צו עהרע פון אויגוסטוס'ן; דער טעטראַרך *) פיליפּ, הורדוס'עס זוהן, האָט די קליינע שטאָדט פּאַנעאַס פערשענערט און איהר געגעבען דעם נאָמען צאַזאַ־רעאַ, צו וועלכען מען האָט צוגעגעבען פיליפּ'ס נאָמען אום צו אונטער־שיידען דיזע שטאָדט פון צאַזאַרעאַ אין יהודה, פון וועלכער מיר האָבען שוין

---

*) פיער־פירסט, ד. ה. הערשער פון אַ פערטעל פון פּאַלעסטינאַ.

גערעדט. צאַזאַרעאַ פיליפפי ווערט דערמאָהנט אין דעם נייעם טעסטאַמענט, יעזוס האָט בעזוכט איהרע אומגעגענדען. אין דער צייט פון קייזער קאָנסטאַנטין איז שוין דאָרטען געווען אַ גרויסע קריסטליכע געמיינדע. אונטער די אַראַבער איז די שטאָדט אָנגערופען געוואָרען באַניאַס, פערגרייזט פון פאַנעאַס. היינט איז באַניאַס ניט מעהר ווי אַ דאָרף פון אַ פופציג הייזער; די איינוואוינער זיינען מעהרסטענס טערקען.

גאַמאַלאַ (גמלא), אויף אַ הויכען אָרט, ניט ווייט פון גענעסאַרעט, אַ בעפעסטיגטע שטאָדט, וועלכע וועספּאַסיאַנוס האָט איינגענומען.

גאַדאַראַ (גדרה), ניט ווייט פון דעם טייך היעראָמאַקס, לויט דעם קירכען־פאָטער היעראָנימוס געגענאיבער סקיטהאָפּאָלים און טבריה, אויף אַ באַרג, ביי וועלכען עס געפינען זיך וואַרימע בעדער. נעבען אָשקעיס, אַ דאָרף 1 ליאָ צו זיד פון מאַנדהור, האָט זעעטצען געפונען רויאינען, וועלכע ער האָט אָנגענומען פיר די חורבות פון גאַדאַראַ. אין די רויאינען געפינט מען פיעלע זאַרגען פון באַזאַלט־שטיין בעצירט מיט בולט'ע פיגורען פון גייסטער און בלומען־קרענץ. צו וועסט און צו נאָרד פון דיזען אָרט האָט דער רייזענדער בורקהאַרדט געפונען די רואינען פון צוויי גרויסע טהעאַטערן.

פון גאַדאַראַ וועלען מיר זיך נעהמען צו מזרח זוכען אייניגע שטעדט, וועלכע האָבען געדאַרפט ליגען ביז דעם מדבר. פון דיזע שטעדט איז געווען גולן, אַ שטאָדט פון די לוים און איינע פון די זעקס ערי מקלט, אָבער מיר קענען ניט גענוי בעשטימען איהר געאָגראַפישע לאַגע. אויב די היינטיגע דזשאָלאַן האָט איהר נאָמען בירושה פון דיזער שטאָדט, איז זי געלעגען אין דער אומגעגענד פון דער אָזיערע טיבעריאַס, צו נאָרד־אָסט פון גאַדאַראַ און צו נאָרד פון דעם טייך היעראָמאַקס (מאַנדהור). — מעהר צו מזרח זיינען געווען די שטעדט עשתרות און אדרעי, די רעזידענצען פון די קעניגען פון בשן. וואָס אָנבעטרעפט אדרעי, איז מעהר קיין צווייפעל ניטאָ וועגען איהר געאָגראַפישער לאַגע; די רייזענדע זעעטצען און בורקהאַרדט האָבען געפונען אין חורן די רואינען פון דיזער שטאָדט, וועלכע טראָגט נאָך דעם נאָמען דראַאַ אָדער אדראַאַ. דער אָרט פון עשתרות איז ניט בעשטימט.

צו אָסט פון דראַאַ האָט מען געפונען די שטאָדט קנת, וועלכע האָט זיך אויך אָנגערופען נבח (במדבר לב, 42). בורקהאַרדט האָט זי ענטדעקט אונטער דעם נאָמען קאַנואַט. דיזער רייזענדער האָט בײ-

שריבען איהרע חורבות און האָט בערעכענט, דאָס דער אומפאַנג פון דער אַלטער שטאָדט איז געווען 2½ אָדער 3 ענגלישע מיילען. ער האָט דאָרטען געפונען בלויז צוויי דרוזישע פאַמיליעס, וואָס האָבען זיך בעשעפטיגט מיט פלאַנצען טאַבאַק.

איינינע ליאָ צו זיד פון קאַנוואַט האָט מען געפונען די אַלטע סלכה, די גרענעץ־שטאָדט פון בשן, אונטער דעם נאָמען סאַלכאַט. בורקהאַרדט, וועלכער האָט דיזע שטאָדט בעזוכט, זאָגט, דאָס זי האָט אַ פעסטונג־שלאָס און צעהלט מעהר ווי 500 הייזער. אָבער זינט בורקהאַרדט'ס בעזוך איז זי אין גאַנצען פערלאָזען געוואָרען.

איינינע ליאָ צו וועסט פון סאַלכאַט איז געשטאַנען די שטאָדט באָסראַ, וועלכע אַבולפעדאַ האָט אָנגערופען הויפּטשטאָדט פון האַוראַן. דאָס איז אָהן צווייפעל די בעריהמטע שטאָדט, וועלכע די קירכען און די רוימער האָבען אָנגערופען באָסטראַ, און וועלכע די קירכען־פּאָטערס האָבען בעטיטעלט מוטער פון אַראַבישע שטעדט. מען וויים ניט, אויב דיזע שטאָדט איז זעהר אַן אַלטע. דער קייזער טראַיאַנוס האָט זי פערשענערט און האָט זי בעזעצט מיט מיליטער. מען געפינט נאָך מטבעות, וועלכע טראָגען די אויפשריפט: **Trajana Bostra**. אין די אַקטען פון איינינע קירכען־קאָנציליומס ווערען דערמאָהנט בישאָפען פון באָסטראַ. די רואינען פון דיזער שטאָדט שטעלען פאָר אַ לאַנגען קרייז פון אָסט צו וועסט; די הויפּט־געביידעס, ווי טעמפּלען, טהעאַטערן, פּאַלאַצען, האָבען זיך געפונען צו אָסט; דיזע אַלע מאָנומענטען דאַטירען פון דער צייט פון די רוימישע קייזאָרים. אַ גרויסע מאָשעע, וועלכע געהערט צו די ערסטע צייטען פון איסלאַם, איז נאָך געבליבען גאַנץ.

צו זיד־וועסט פון באָסראַ (אויף אַ ווייטקייט פון 10 אָדער 12 ליאָ) האָט זעעטצען געפונען די רואינען פון אַן אַנדער בעריהמטער אַלטער שטאָדט, וועלכע ווערט ניט דערמאָהנט אין דער ביבעל. דיזע איז די שטאָדט געראַזאַ, די רואינען פון וועלכער טראָגען נאָך דעם נאָמען דזשעראַש. לויט זעעטצען'ס בעשרייבונג פון איהר אָרט און איהרע רואינען, האָט זי געמוזט זיין איינע פון די פּרעכטיגסטע שטעדט אין דער וועלט.

די שטאָדט געראַזאַ האָט געגעבען איהר נאָמען צו דעם גאַנצען דיסטריקט, אין וועלכען זי האָט זיך געפונען. דער קירכען־פאָטער היעראָנימוס זאָגט, דאָס די געגענד פון אַראַביען, וועלכע האָט אַמאָל געטראָגען דעם נאָמען גאַלאַאַד (גלעד) האָט זיך אין זיין צייט גערופען געראַזאַ. ר' סעדיה גאון, פון 10טען יאָהרהונדערט, איבערלעגט אין זיין

אַראַבישער איבערזעצונג פון דער תורה דעם נאָמען ג ל ע ד אויף ד ז ש ע-ר אַ ש. אין די אַקטען פון די קירכען-קאָנציליומס ווערען דערמאָהנט בי-שאָפען פון געראַזאַ. אין דער צייט פון די קרייץ-צוגען האָט נאָך דאָרטען עקסיסטירט אַ ציטאַדעל. די געשיכטע-שרייבער פון יענער צייט רופען זי אַן ז ש אַ ר ר אַ ס. דער קעניג באַלדואין דער 2טער (געשט. 1131) האָט זי געמאַכט פיר אַ קעניגליכע רעזידענץ.

אין דער זעלביגער געגענד, צו נאָרד-וועסט פון געראַזאַ, דאַרפען מיר זוכען די שטעדט יבש, אָדער יבש גלעד, און עפרון. די ערסטע איז געווען בעריהמט דורך אַ פּאַסירונג, וועלכע ווערט דערצעהלט אין שופטים (קאַפּ. כא). צו ענדע פון דעם בוך שמואל א׳ ווערט דערצעהלט, דאָס די איינוואוינער פון י ב ש ג ל ע ד האָבען אין צייט פון נאַכט אַראָפּגע-גנב׳עט די טויטע קערפּערס פון שאול׳ן און זיינע זיהן, וועלכע זיינען גע-ווען אויפגעהאַנגען ביי די מויערן פון בית שאן, און האָבען זיי מקבר גע-ווען אין זייער שטאָדט. דיזע שטאָדט האָט אַלזאָ געמוזט זיין ניט ווייט פון ירדן געגענאיבער בית שאן, נעבען דעם טייכעל, וואָס טראָגט נאָך יעצט דעם נאָמען וו אַ ד י י אַ ב ע ס, און וועלכער פאַלט אריין אין ירדן נעבען ב י י ס אַ ן (בית שאן). — ע פ ר ו ן איז געווען אַ גרויסע פעסטונג נעבען אַ דורכגאַנג צווישען בערג (מאַקאַבייער, 1טעס בוך, קאַפּ. 5, 46); עס שיינט, דאָס דיזע שטאָדט האָט זיך אויך געפונען נעבען ירדן, געגענאיבער בית שאן (אין דעם זעלבען בוך, קאַפּ. 5, 52).

צו זיד-וועסט פון געראַזאַ איז געווען מחנים, ביים גרענעץ פון מנשה און גד, ניט ווייט פון דעם נאָרדליכען ברעג פון טייך יבוק. לויט בראשית (לב, 2) האָט יעקב בעגעגענט אין דיזען אָרט מלאכים און ער האָט דעם אָרט אָנגערופען מ ח נ י ם, ד. ה. צוויי מחנות, מיינענדיג זיין אייגענע מחנה און די מחנה פון די מלאכים. פון דאַנען איז ער איבערגעגאַנגען איבער דעם יבוק (בראשית לב, 23). אין דער זעלבער געגענד איז וואהרשיינליך געווען די שטאָדט אַ מ אַ ט ה אָ ו ס, אַ גרויסע פעסטונג ביים ירדן, פון וועלכער יאָזעפוס רעדט אין זיינע אַלטערטימער (בוך 13, קאַפּ. 13, 3), און פון וועלכער די רואינען עקסיסטירען נאָך אונטער דעם נאָמען אַ מ אַ-ט אַ. נאָהענט פון דאָרטען איז אויך געווען פּניאל, וועמעס נאָמען עס ווערט צוגעשריבען צו יעקב׳ן (בראשית לב, 31). דאָס זעלביגע איז אויך מיט סכות (ביידלאַך), אַן אָרט, וואו יעקב האָט געמאַכט זיין לאַגער נאָך׳ן אַריבערגעהן דעם טייך יבוק (בראשית לג, 17), און וואו מען האָט שפּעטער געבויט אַ שטאָדט.

איינע פון די גרעסטע שטעדט פון שבט גד, צו זיד פון טייך יבוק, איז געווען רמות אָדער רמת מצפה, אַ שטאָדט פון די לוים און איינע פון די ערי מקלט. די סיריער האָבען זי עראָבערט אונטער אחאב, דעם קעניג פון ישראל. לויט דעם קירכען־פּאַטער אייזעביוס איז דיזע שטאָדט געווען 15 מייל וועסט (ריכטיגער נאָרד־וועסט) פון רבת עמון, די הויפּטשטאָדט פון די עמונים. אין דיזען אָרט געפינט מען יעצט די פעסטונג אַס־סאַלט, ביי דעם אָפּהאַנג פון אַ קליינעם באַרג.

צו זיד־וועסט פון אַס־סאַלט, דאָרטען וואו עס פאַלט אריין אין ירדן דאָס טייכעל וואַדי־שאָאַב, געפינען זיך רואינען, וועלכע טראָגען דעם נאָמען נימרין; דאָס איז אָהן צווייפעל דער בית נמרה פון דער ביבעל, וואָס האָט זיך אויך אָנגערופען נמרים (ישעיה טו, 6). נעבען דיזער שטאָדט געפינען מיר דערמאָהנט בית חרן, וועלכע איז לויט דעם קירכען־פּאַטער אייזעביוס געווען פינף מייל צו דרום פון בית נמרה, און וועלכע האָט פון הורדוס'ן ערהאַלטען דעם נאָמען ליוויאַס. ניט ווייט פון דאָרטען, ביים ירדן, איז געווען אָהן צווייפעל בית ברה (שופטים ז, 24); און אַ ביסעל מעהר צו דרום זיינען געווען אבל שטים און בית ישימות, וואו די אידען האָבען געלאַגערט איידער זיי זיינען אריבער דעם ירדן (במדבר לג, 49). לויט יאָזעפוס'ן איז אַבילאַ (אבל שטים) געווען 60 סטאַדיומס פון ירדן. דיזער פּלאַץ איז געווען געגענאיבער יריחו, און בית ישימות איז געווען צו זיד־אָסט פון דער זעלבער שטאָדט, נעבען דעם טויטען מעער (ים המלח).

צו אָסט אָדער צו נאָרד־אָסט פון דיזע לעצטע שטעדט איז געווען ערוער פאַר רבת עמון, וועלכע מען דאַרף ניט פערבייטען מיט אַן אַנדער ערוער, ביים טייך ארנון. ניט ווייט פון דאַנען, צו זיד, איז געווען יעזר, אַ שטאָדט פון די לוים, וועלכע איז לויט אייזעביוס געווען 10 מייל צו וועסט (זיד־וועסט) פון פילאַדעלפיא (רבת עמון). דער רייזענדער זעעטצען האָט געפונען אין דיזער ריכטונג די רואינען פון אַ שטאָדט מיט'ן נאָמען סיר, פון וואַנען אַ קליינער טייך מיט דעם זעלביגען נאָמען פליסט אריין אין דעם ירדן. אזוי ווי אייזעביוס רעדט אויך פון אַ טייך, וואָס געפינט זיך נעבען יעזר, און וועלכער פאַלט אריין אין ירדן, איז זעהר מעגליך, דאָס דיזע שטאָדט האָט זיך געפונען אויף דעם אָרט פון דעם טייך סיר. ערוער און יעזר זיינען געלעגען ביי דעם אָסטליכען גרענעץ פון דעם שבט גד. געהענדיג פון דאָרטען צו זיד און צו זיד־אָסט געפינען

מיר די שטעדט פון שבט ראובן, וועלכע טראָגען נאָך היינט, צום טייל, זייערע פאַרצייטיגע נעמען. דאָס זיינען נעמליך די פאָלגענדע שטעדט:

אלעלה (במדבר לב, 3 און 37). די רואינען פון דיזער שטאָדט זיינען געפונען געוואָרען דורך די רייזענדע זעעטצען און בורקהארדט אונטער דעם נאָמען על־אאל. דער נאָמען בעדייט הויכער אָרט אין העברעאיש ווי אין אראביש, און על־אאל געפינט זיך ווירקליך, לויט בורקהארדט'ן, אויף א בארג. מען געפינט נאָך א טייל פון דער וואנט, וועלכע איז געוועזן גוט געבויט.

חשבון, די פאַרצייטיגע הויפטשטאָדט פון די קעניגען פון אמורי (במדבר כא, 26 און ווייטער). לויט אייזעביוס איז זי געלעגען א מייל פון אלעלה; זעעטצען האָט זי געפונען אונטער דעם נאָמען הוסבאן, ½ ליאָ צו זיד־וועסט פון על־אאל. אונטער דעם זעלביגען נאָמען ווערט זי דערמאָהנט ביי אבולפעדא. אין דער ביבעל געהערט זי אַמאָל צו ראובן און אמאָל צו גד. שפּעטער געפינען מיר זי, ווי אלעלה און אַנדערע שטעדט פון דיזע געגענדען, אונטער דער הערשאַפט פון מואב. יאָזעפוס רעכענט זי צווישען די שטעדט פון מואב, וועלכע די אידען האָבען בעזעסען אונטער אלכסנדר ינאי. „מען געפינט דאָ", זאָגט בורקהארדט, „די רואינען פון א גרויסער אַלטער שטאָדט; צווישען דיזע שטעהען נאָך רעסטען פון אייניגע געביידעס פון קליינע שטיינער און אייניגע צובראָכענע זיילען. דאָרטען געפינען זיך מעהרערע טיפע ברונענס אויסגעשניטען אין פעלז, און א גרויסער רעזערוואואר פון וואסער פיר זומער". זעעטצען דערמאָהנט, רעדענדיג פון דיזען רעזערוואואר, די ווערטער פון שיר השירים (ז, 5): דיינע אויגען זיינען ווי די רעזערוואוארען פון חשבון (עיניך ברכות בחשבון).

שבמה איז געוועזן לויט דעם קירכען־פאָטער היעראָנימוס בלויז ½ מייל פון חשבון. דיזער אָרט איז געוועזן בעריהמט מיט זיינע ווייַנשטאָקען.

בעל מעון (במדבר לב, 28). בוקהארדט האָט געפונען בערך דריי פערטעל שטונדע וועג זיד־אָסט פון חשבון די רואינען פון מיאון, וועלכע איז לויט איהם בעל מעון. ארום דיזען אָרט איז אויך געוועזן בצר, איינע פון די ערי מקלט. מען קען יעצט ניט בעשטימען די לאַגע פו דיזער שטאָדט.

מידבא (במדבר כא, 30). די רואינען פון דיזער שטאָדט עקסיסטירען נאָך אונטער דעם זעלביגען נאָמען, אייניגע ליאָ זיד־אָסט פון חשבון. מען זעהט דאָרטען א גרויסען רעזערוואואר, און צו וועסט געפינען זיך די

פונדאַמענטען פון אַ אַלטען טעמפעל. ½ ליאַ צו וועסט פון מידבא געפי־
נען זיך די רואינען פון ע ל ־ ט י ם , וועלכע בורקהארדט נעהמט אָן
פיר די ק ר י ת י ם פון דער ביבעל (במדבר לד, 37).

יהץ. נעבען דיזער שטאָדט האָבען די אידען, אונטער משה׳ן, בעזיגט
סיחון, דעם קעניג פון אמורי. יהץ איז געלעגען ביים גרענעץ פון דער טע־
ריטאָריע פון אמורי, געגענאיבער דעם מדבר. דער קירכען־פאָטער אייזע־
ביוס שטעלט זי אַוועק צווישען מידבא און דיבון. זי האָט אַלזאָ געהאַט
מידבא צו נאָרד־וועסט און דיבון צו זיד־וועסט. צו זיד איז געוועזן דבלתים
און באר אלים. די שטאָדט קדמות, פון וואַנען משה האָט געשיקט גע־
זאַנדטע צו סיחון, און מיפעת, וועלכע ווערט דערמאָהנט אין דער ביבעל
אייניגע מאָל נעבען קדמות און יהץ (יהושע יג, 18, און אַנדערסוואו), דאַר־
פען ליגען ביים אָסטליכען גרענעץ פון דעם לאַנד פון אמורי.

דיבון. דיזע שטאָדט ווערט אויך אָנגערופע ד י ב ו ן ג ד , ווייל
זי איז צוריק אָפּגעבויט געוואָרען דורך די בני גד. זעעטצען האָט געפונען
איהרע רואינען אין אַ פּרעכטיגער עבענע. לויט בורקהאַרדט ליגט דיבון
אונגעפעהר איין ליאַ צו נאָרד פון דעם טייך אַרנון אויף אַ נידריגען באָדען.
דיבון האָט געהערט צו מואב, ווי די אַנדערע נאָהענטע שטעדט.

ערוער, ביים נאָרדליכען ברעג פון דעם טייך ארנון, ביים אָסטליכען
גרענעץ פון פּעראַאַ (עבר הירדן). זי ווערט אָפט אָנגערופען אין דער ביבעל
ע ר ו ע ר ב י י ם ט י י ך א ר נ ו ן (ערוער אשר על שפת נחל
ארנון), אום צו אונטערשיידען זי פון דער אַנדערער שטאָדט ע ר ו ע ר ,
פון וועלכער מיר האָבען שוין גערעדט. בוקהאַרדט איז געקומען פון דיבון
צו די רואינען פון אַן אָרט, וואָס האָט זיך גערופען א ק ע ב ע ל ־ ד ע ב ס .
„פון דאַנען", זאָגט ער, „זיינען מיר געגאַנגען וויטער צו מזרח ביים טיפען
טאָל, אין וועלכען עס פליסט דער טייך (ארנון), און אין אַ פערטעל שטונדע
זיינען מיר געקומען צו די רואינען פון א ר א א י ר , די ע ר ו ע ר פון
דער ביבעל, וועלכע ליגט ביים ברעג פון אַן אָפּגרונד; אַ פוס־שטעג האָט
געפיהרט פון דאָרטען צו דעם טייך".

אין דעם וועסטליכען טייל פון פעראַאַ, נעבען דעם טויטען מעער (ים
המלח), וועלען מיר נאָך אָנרופען די שטעדט נ ב ו און ק א ל ל י ר ־
ר ה א ע .

נבו איז געלעגען נעבען דעם באַרג, וואָס האָט געטראָגען דעם זעל־
בינען נאָמען (הר נבו). די מואבים האָבען וואַהרשיינליך אין דיזען אָרט

פערעהרט דעם גאט נ ב ו; דאס איז דער נאמען פון דער פלאנעטע מ ע ר-ק ו ר ביי די כאלדעער.

קאללירהאע, ביים ברעג פון טויטען מעער, איז בעריהמט פיר איהרע ווארימע בעדער. לויט דעם מדרש און דעם תרגום ירושלמי איז דאס די שטאדט ל ש ע, וועלכע ווערט דערמאהנט אין בראשית (י, 19). היערא-נימוס, אין זיין קאמענטאר צו דיזער שטעלע, זאגט אויך דאס זעלביגע.

ב. די פערשיידענע פעלקער פון פאלעסטינא.

די אור־געשיכטע פון פאלעסטינא איז אונז בעקאנט בלויז דורך איי-ניגע טראדיציאנען, וועלכע די ביבעל האט בעוואהרט. מיר קענען איבער דיזען געגענשטאנד ניט זאגען פיעל; מיר וועלען בלויז געבען אין א געווי-סער ארדנונג די פאקטען אדער טראדיציאנען, וועלכע זיינען צושפרייט אין דער ביבעל, ווי אויך די אונבעשטרייטבארע פונקטען, וועלכע פאלגען פון דער פערבינדונג פון געוויסע שטעלען. די פעלקער, וועלכע האבען בע-וואוינט פאלעסטינא איידער די העברעער זיינען אהין געקומען, קענען איינ-געטיילט ווערען אין דריי ראסען, נעמליך: די אור־בעוואוינער אדער ריזען, די כנענים און די פלשתים.

1. די אורפעלקער אדער די ריזען.

ביי דער זייט פון די כנענים, וועלכע זיינען געזעסען אין פאלעסטינא אין דער צייט פון אברהם'ען (בראשית יב, 6), געפינען מיר די רעסטען פון אן אנדערער ראסע, אן עלטערער, וועלכע די כנענים האבען צום גרעסטען טייל אויסגעראטעט אדער געצוואונגען אויסצוואאנדערן. די פערשיידענע נעמען, וועלכע די ביבעל גיט די מענשען פון דיזער ראסע, ווייזען אן אויף דעם, דאס זיי זיינען געווען זעהר הויכע און שטארקע; דאס איז געווען א ריזען־ראסע, געגען וועלכער די העברעער זיינען געווען ווי ח ג ב י ם אדער היישריקען (במדבר יג, 33), און וועלכע די מואבים האבען אנגערופען א י מ י ם, ד. ה. די ש ר ע ק ל י כ ע (דברים ב, 11). מען בעצייכענט דיזע ראסע אין אלגעמיין מיט דעם נאמען ר פ א י ם (דברים ב, 11 און 20), א ווארט, וועלכעס דער תרגום און אנדערע איבערזעצען: ר י ז ע ן. די רפאים זיינען געווען איינגעטיילט אין אייניגע פעלקערשאפטען, נעמליך: 1) די ר פ א י ם אין ענגערען זין; זיי האבען בעוואוינט דאס לאנד בשן, און זייער הויפטשטאדט איז געווען ע ש ת ר ו ת ק ר נ י ם (בראשית יד, 5). עוג מלך הבשן איז געווען איינער פון זייערע קעניגען, און זיי איי-

זערנעם בעט, וועלכעס מען האָט געפונען אין רבת בני עמון, איז געווען 9 איילען לאַנג און 4 איילען ברייט. ער האָט בעזעסען זעכציג פעסטע שטעדט, ארומגערינגעלט מיט מויערן, און אויסער דיזע זעהר פיעלע אָפע-נע שטעדט (דברים ג). 2) די אימים; זיי האָבען בעוואוינט דאָס לאַנד, וועלכעס האָט זיך שפּעטער אָנגערופען מואב, און אויך די עבענע קריתים (שוה קריתים, בראשית יד, 5). 3) די זמזומים אָדער די רפאים פון דעם לאַנד פון עמון (דברים ב, 20). 4) די זוזים אין דעם לאַנד הם, אַן אונבעקאַנטע געגענד. 5) די ענקים, וועלכע זיינען געווען צוושפּרייט אין די בערג פון דעם לאַנד כנען. עס זיינען אויך געווען ענקים אין דביר, אין ענב, אין אַלע בערג פון יהודה און ישראל, ווי אויך אין עזה, גת און אשדוד (יהושע יא, 21—22).

אויסער דיזע פעלקער פון ריזען ווערען נאָך דערמאָהנט אַלס אור-איינוואוינער פון דיזע געגענדען: די חורים, וועלכע האָבען בע-וואוינט די בערג פון שעיר; די עוים (אווים), וועלכע האָבען בע-וואוינט די עבענע צו זיד-וועסט ביז עזה; ענדליך די פעלקערשאַפטען קני, קנזי און קדמוני, וועלכע ווערען דערמאָהנט נעבען די פעלקערשאַפטען פון כנען (בראשית טו, 19). די קנים זיינען געזעסען צווישען די עמלקים, צו דרום פון פאַלעסטינאַ.

2. די כנענים.

לויט דער פערצייכנים פון די אָפּשטאַמונגען אין בראשית (י, 15), האָט כנען, דער זוהן פון חם, געהאַט עלף זיהן, נעמליך: צידון, חת, יבוסי, אמורי, גרגשי, חוי, ארכי, סיני, ארודי, צמרי און חמתי. דאָס זיינען אייגענטליך נעמען פון פערשיידענע פעלקער, וועלכע שטאַמען לויט ביבלישער טראַדיציאָן פון איין אור-פאָטער. דאָס זיינען די פעלקער, וועלכע די גריכישע שריפטשטע-לער רופען אָן פעניקיער, נעהמענדיג דיזעס וואָרט אין זיין בריים-סטען זין; עס איז אמת, דאָס די גריכישע קלאַסישע שריפטשטעלער בע-צייכנען מיט דיזען נאָמען בלויז די פעלקער פון כנען, וועלכע האָבען בע-וואוינט דעם נאָרדליכען טייל פון פאַלעסטינאַ, אָבער די גריכישע איבער-זעצונג פון דער ביבעל בעצייכענט מאַנכמאַל מיט דיזען נאָמען (פעניקיער) אויך די כנענים פון פאַלעסטינאַ, וועלכע די אידען האָבען אַרויסגעטריבען. לויט בעריכטען פון אַלטע גריכישע היסטאָריקער (הערָאדאָט און סטראַבאָן) זיינען די כנענים ניט געווען קיין אור-איינוואוינער פון פאַלעסטינאַ, נאָר

זיי זיינען געקומען פון אן אנדערען לאנד. די אלטע טראדיציאנען גיבען ניט אן די צייט פון דיזער איינוואנדערונג פון די כנענים, אבער דאס האט געמוזט פארקומען אן ערך צוויי טויזענד יאהר פאר דער קריסטליכער צייט-רעכנונג, וויל ווען אברהם איז געקומען אין פאלעסטינא זיינען שוין די כנענים דארטען געזעסען.

פון די עלף פעלקער, וועלכע האבען געשטאמט פון כנען, זיינען זעקס געזעסען צו נארד פון פאלעסטינא, וואו זיי האבען געגרינדעט שטעדט, נעמליך: צ י ד ו ן (די צידונים) ביים ברעג פון מיטלענדישען מעער; א ר כ י, אין ארכא, צו נארד פון טריפאליס; ס י נ י, וואהרשיינליך צו זיד-וועסט פון לבנון, וואו עס האט זיך געפונען, לויט דעם גריכישען געאגראף סטראבאן, א פעסטונג מיט'ן נאמען ס י נ נ א; א ר ו ד י אויף דער קליינער פעניצישער אינזעל א ר א ד ו ס; צ מ ר י, וואהרשיינליך ס י מ י ר א, נעבען אנטאראדוס, צו וועסט פון לבנון; ח מ ת י אין חמת (עפיפאניא) אין סיריען.

עס בלייבען נאך פינף פעלקער פון כנען, וועלכע זיינען געזעסען אין פאלעסטינא, נעמליך: 1) די ח ת י ם, 2) די י ב ו ס י ם, 3) די א מ ו ר י ם, 4) די ג ר ג ש י ם, 5) די ח ו י ם. נעבען דיזע פינף פעלקער געפינען מיר נאך דערמאהנט: 6) די כ נ ע נ י ם (וואהרשיינליך פון אן אנדערען כ נ ע ן, א קינד פון איינעם פון די עלף זיהן פון דעם ערסטען כנען); ענדליך 7) די פ ר י ז י ם.

1) די ח ת י ם זיינען געזעסען אין די בערג (במדבר יג, 29), אי-בערהויפט אין די אומגעגענדען פון חברון. דארטען האט עס אברהם, נאך שרה'ס טויט, זיך געווענדט צו די ב נ י ח ת וועגען א פאמיליען-גראב (בראשית כג). עשו האט גענומען צוויי פרויען פון די חתים (בראשית כו, 34). מיר געפינען נאך די רעסטען פון דיזען פאלק א לאנגע צייט נאך דעם, ווי די אידען זיינען אריין אין כנען. אוריה, איינער פון דוד'ס גענע-ראלען (שמואל ב', כג, 39) און דער מאן פון בת שבע, איז געווען א חתי; אין דעם הארעם (בית הנשים) פון שלמה המלך האבען זיך געפונען חתי'שע פרויען (מלכים א', יא, 1) *)

*) די בעריכטען וועגען די חתים אין דער ביבעל זיינען זעהר מאגער. אין דער לעצטער צייט האט מען פון אויסגעגראבענע אינשריפטען דערגאנגען וועגען זיי א סך מעהר. די בריף-טאפלען, וועלכע מען האט געפונען אין על-אמארנא (אויבער-מצרים), ענטהאלטען בקשות פון פערשיידענע גובערנאטארען פון סיריען צו מצרים

2) די יבוסים זיינען געזעסען אין דער שטאָדט ירושלים און אין איהרע אומגעגענדען. ביז דער צייט פון דוד המלך זיינען זיי געווען די בעזיצער פון דער פעסטונג פון ציון, און אפילו נאָך דעם, ווי זיי האָבען פערלאָרען דיזע פעסטונג, זיינען זיי געזעסען אין פרידען צווישען די אידען; דוד האָט אָפּגעקויפט פון א יבוסי מיט'ן נאָמען ארונה דעם פּלאַץ, וואו שלמה האָט געבויט דעם טעמפעל (שמואל ב', כד, 16 או. וו.).

3) די אמורים האָבען בעוואוינט די אומגעגענדען פון עין גדי, צו וועסט פון טויטען מעער (ים המלח). מיר געפינען זיי אויך אין די בערג (במדבר יג, 29), און זאָגאר ביז די אומגעגענדען פון יפו און יבנה. עס שיינט, דאָס די אמורים זיינען געווען די מעכטיגסטע פון די בערג-פעלקער. צו מזרח פון ירדן האָבען פאַר משה'ס צייטען די אמורים געגרינדעט צוויי קעניגרייכען: איינס אין בשן, צו נאָרד פון דעם טייך יבוק, מיט די הויפּטשטעדט עשתרות און אדרעי; דאָס אַנדערע צווישען די טייכען יבוק און ארנון מיט דער הויפּטשטאָדט חשבון. ווען די העברעער זיינען געקומען אין לאַנד אונטער משה'ן, האָט אין דעם קעניגרייך פון נאָרד רעגירט עוג, און אין דעם קעניגרייך פון זיד סיחון, וועלכער האָט צוגענומען דיזעם לאַנד פון די פעלקער עמון און מואב. דיזעביידע קעניגען זיינען בעזיגט געוואָרען פון משה'ן.

4) די גרגשים. אין דער ביבעל ווערט ניט מיט בעשטימט-הייט דערמאָהנט דער אָרט, וואו דיזע פעלקערשאַפט האָט זיך געפונען, אָבער עס איז זיכער, דאָס זי איז געזעסען צווישען די אַנדערע פעלקער פון כנען צו מערב פון ירדן.

5) די חוים זיינען געזעסען איבערהויפּט ביים פוס פון באַרג חרמון אָדער פון געגענ-לבנון (יהושע יא, 3; שופטים ג, 3). אָבער מיר געפינען אויך פאַמיליען פון חוים אין שכם. חמור, דער פירסט פון שכם אין דער צייט פון יעקב'ן, ווערט אָנגערופען א חוי (בראשית לד, 2).

וועגען הילף געגען די חתים. ווי עס שיינט זיינען זיי שוין 2,000 יאָהר פ. קר. געווען א פּאָליטישע מאַכט אין קאַפּפּאַדאָקיען און נאָרד-סיריען. אויף דעם אָרט פון דער חתי'שער שטאָדט פּטעריאַ האָט מען געפונען פיעלע אינשריפטען אין באַ-בילאָניש און חתיש. די שפּראַך פון די חתים איז ניט סעמיטיש; זייערע אינ-שריפטען זיינען טיילס אין בילדער-שריפט, טיילס אין קייל-שריפט (ווי אַסיריש). מען האָט דאָרט אויך געפונען פיגורען אין שטיין פון מענשען און חיות. די פיזיאָגנאָמיעס פון די מענשליכע פיגורען זיינען ניט קיין סעמיטישע. א. ה.

די גבעונים, וועלכע האבען דורך א בעטרוג געמאכט שלום מיט די העברעער (יהושע ט), זיינען אויך געווען חוים (יהושע א, 19).

6) די כנענים זיינען געזעסען אין מזרח און אין מערב (יהושע יא, 3), דאס הייסט אין די עבענעס צו וועסט פון ירדן און ביים מיטלענדי-שען מעער (במדבר יג, 29). מיר געפינען זיי אין גזר נעבען עממאאוס (יהושע טז, 10; מלכים א׳ ט, 16); זיי זיינען געזעסען אין בית שאן און איהרע אומגעגענדען, אויך אין דעם טאל יזרעאל; דורך זייערע אייזערנע רייטוועגען האבען זיי אנגעווארפען א שרעק אויף די בני אפרים (יהושע יז, 19).

7) די פרזים. אין אברהם׳ס צייטען געפינען מיר זיי אין דער אומגעגענד פון בית־אל (בראשית יג, 7).

ווען יהושע האט ערגאבערט דאס לאנד כנען, איז דיזעס לאנד געווען געטיילט אין פיעלע קליינע מדינה׳לאך, פון וועלכע יעדע האט געהאט איהר קעניג (מלך). אין דעם בוך יהושע איז דא א צעטעל פון איין און דרייסיג מלכים, וועלכע יהושע האט בעזיגט. עס שיינט, דאס מעהרערע פון דיזע מדינה׳לאך האבען געמאכט בונדען, איבער וועלכע איינער פון די פעראייניג-טע מלכים האט געהאט א געוויסע אויבערהערשאפט. אזוי האט אדני־צדק, דער קעניג פון ירושלים, אויפגערופען די קעניגען פון זיך צו קעמפען געגען די גבעונים, וועלכע האבען געשלאסען פרידען מיט יהושע (י, 1—5); יבין האט איינגעלאדען צום קריג געגען די העברעער אלע קעניגען פון נארד, פון דעם בארג חרמון ביז צו זיד פון דער אזיערע כנרת און ביז דור (יא, 1—3), און עס ווערט אויסדריקליך דערצעהלט, דאס די שטאדט חצור איז געווען אן דער שפיץ פון דיזע קליינע מלוכה׳לאך פון נארד (יא, 10).

אין מיטען פון די קעניגרייכען פון כנען זיינען אהן צווייפעל אויך גע-ווען מעהרערע רעפובליקען מיט מעהר אדער ווייניגער אריסטאקראטישע פארמען. עס איז צו בעמערקען, צום ביישפיל, דאס עס ווערט אין קיין ארט ניט דערמאהנט א קעניג פון גבעון, וועלכע איז געווען איינע פון די בעדייטענדסטע שטעדט פון כנען. אין דעם בוך יהושע (י, 2) ווערט זי אנגערופען א גרויסע שטאדט, ווי איינע פון די קעניגליכע שטעדט (עיר גדולה גבעון כאחת ערי הממלכה). די שלוחים פון די גבעונים רעדען צו יהושע אין דעם נאמען פון זייערע עלטסטע און די איינוואוינער פון זייער לאנד (ט, 11). עס איז קלאר, דאס גבעון האט געבילדעט מיט דריי אנדערע שטעדט, כפירה, בארות און קרית יערים (ט, 17) א קליינעם רעפוב-

ליקאנישען שטאאט. די איינוואוינער פון גבעון, ווי מיר האבען שוין געזאגט, זיינען געוועזן ח ו י ם ; עס שיינט, דאס דיזעס פאלק איז אי-מער געוועזן רעפובליקאניש. דער ח ו י חמור, דער נשיא פון שכם, האט אין זיין אונטערהאנדלונג מיט יעקב׳ס זיהן געפונען פיר נעטיג צו בריינגען די זאך פאר דער פערזאמלונג פון דעם פאלק (בראשית לד, 20) ; ער האט ניט דעם טיטעל מ ל ך (קעניג), נאר נ ש י א (פירסט).

די פירסטען פון כנען זיינען כמעט אלע אומגעקומען אין זייער קאמף געגען די העברעער ; די פעלקער פון כנען זיינען ביז א גרויסען טייל אויס-גע׳הרג׳עט געווארען. עס איז וואהרשיינליך, דאס אין דיזען אונגליקליכען קריג האט א טייל פון דער בעפעלקערונג פון כנען אויסגעוואנדערט אין אנ-דערע לענדער ; און ווען מיר זאלען גלויבען א טראדיציאן, וועלכע איז פערשפרייט אין אפריקא פון אלטע צייטען ביז היינטיגען טאג, זיינען די פעלקערשאפטען פון די אטלאס-בערג צום טייל די קינדער פון די כנעניר, וועלכע האבען אויסגעוואנדערט אין דער צייט פון יהושע. נאך אין דער צייט פון דעם הייליגען אוגוסטין (354—430) האבען די בויערן פון דער אומגעגענד פון היפפאנע (יעצט באנע) זיך אליין אנגערופען כ א נ א נ י אדער כ נ ע נ י ם . לויט אייזעביוס׳ן האבען די כנענים אויסגעוואנדערט נאך טריפאלים אין אפריקא. פראקאפיאס, א גריכישער שריפטשטעלער פון 6טען יאהרהונדערט, רעדט פון די פעניציער, וואס זיינען ענטלאפען פון יהושע׳ן און האבען זיך פערשפרייט אין אפריקא ביז די זיילען פון הערקולעס (גיבראלטאר). ער איז געוועזן א היידע און האט, ווי עס שיינט, ניט געוואוסט פון דעם בוך יהושע ; ער האט געשעפט זיינע ידיעות, ווי ער זאגט אליין, פון די שריפטשטעלער, וואס האבען געשריבען די אלטע גע-שיכטע פון די פעניציער. „דארטען", זאגט ער, „וואוינען זיי נאך, און בעדינען זיך מיט דער פעניציער שפראך." זיי האבען געבויט א פעסטונג אין א שטאדט אין נומידיען, דארטען, וואו עס געפינט זיך די שטאדט, וועלכע מען רופט ט י ג י ס י ם . דארטען זיינען דא, נעבען דעם גרויסען פאנטאן, צוויי זיילען פון ווייסען שטיין, אויף וועלכע עס זיינען גראווירט פעניצישע בוכשטאבען, וועלכע זאגען אין פעניציש פאלגענדעס : „ מ י ר ז י י נ ע ן ד י י ע נ י ג ע , ו ו ע ל כ ע ז י י נ ע ן ע נ ט-ל א פ ע ן פ ו ן ד ע ם ב א נ ד י ט י א ס ו ע , ד ע ם ז ו ה ן פ ו ן נ א ו ע ". — די אראבישע שריפטשטעלער האבען אויך געהערט רעדען פון דער פאלעסטינישער אפשטאמונג פון מעהרערע פעלקער פון אפ-ריקא. לויט מאסודי שטאמען אפ אלע פעלקער פון אינערער אפריקא פון

די קינדער פון כנען. עדריזי זאגט, דאס די בערבערישע פעלקער האבען אין אלטע צייטען בעוואוינט פאלעסטינא; נאך דעם, ווי דוד האט גע'הרג'עט גלית'ן דעם בערבער, זיינען די בערבערען אוועק אין מאגהרעב (נארד־אפ־ריקא), און האבען זיך דארטען פערשפרייט. די אידען פון בערבעריען רופען נאך היינט אן די בערבערען מיט דעם נאמען פ ל ש ת י ם.

דאך, נאך דעם, ווי די העברעער זיינען אריינגעפאלען אין פאלעסטינא, זיינען די כנענים נאך געבליבען הערשענד ניט נאר ביים גאנצען ברעג ביז דעם לאנד פון די פלשתים, נאר אויך אין פיעלע שטעדט אין מיטען פון לאנד. אין דעם ערסטען קאפיטעל פון שופטים ווערען דערמאהנט שטעדט, פון וועלכע מען האט די כנענים ניט געקענט פערטרייבען; מיט דער צייט זיינען זיי געווארען, צום טייל אונטערטעניג אונטער די העברעער (שופטים א, 28). אייניגע מדינות פון די כנענים האבען נאך געהאט זייערע אייגענע מלכים. אן ערך צוויי הונדערט יאהר נאך דעם טויט פון יהושע האט יבין, דער קעניג פון חצור, אונטערדריקט די העברעער צוואנציג יאהר. ער האט געהאט 900 אייזערנע רייטוועגען, זיין ארמעע, וועלכע איז געווארען אנגעפיהרט פון סיסרא, איז געשלאגען געווארען פון ברק'ן. אין דעם ערסטען בוך שמואל (ז, 14) לעזען מיר, דאס ישראל האט געלעבט אין שלום מיט די אמורים; דאס בעווייזט, דאס די פעלקערשאפטען פון כנען זיינען אין שמואל'ס צייטען נאך ניט געווען אין גאנצען אונטערווארפען אונטער ישראל. ווען יואב, דוד'ס גענעראל, האט געצעהלט די בעפעלקערונג, איז ער אויך געגאנגען אין די שטעדט פון דעם חוי און דעם כנעני (שמואל ב' כד, 7). ענדליך האט שלמה אונטערטעניג געמאכט אלע פעלקערשאפטען, וועלכע זיינען פערבליבען פון אמורי, חתי, חוי און יבוסי (מלכים א' ט, 20). אין דעם בוך מלכים א' (ט, 21) לעזען מיר, דאס די קינדער פון דיזע כנענים זיינען געבליבען אונטערטעניג ביז דיזען טאג; דאס בעווייזט, דאס זיי האבען נאך עקסיסטירט צווישען די העברעער צו דער צייט, ווען דער ספר מלכים איז נאך געשריבען געווארען, עס איז מעגליך, דאס אין אייניגע ערטער האבען זיי זיך בענוצט מיט דער שפאלטונג פון רחבעם, שלמה'ס זוהן, און מיט די מלחמות, וועלכע זיינען דערפון ארויסגעקומען, און האבען זיך געמאכט אונאפהענגיג. דאס וועט אונז ערקלערען, ווארום מיר געפינען דערמאנט קעניגען פון די חוים אין דער צייט פון דעם נביא אלישע (מלכים ב', ז, 6). ענדליך, נאך דעם צוריקקעהר פון גלות בבל געפינען מיר נאך דערמאהנט אייניגע פעלקער פון כנען

צווישען די, מיט וועלכע די אידען האָבען זיך פערמישט דורך הייראַט (עזרא ט, 1—2). שפּעטער ווערען שוין די כנענים ניט דערמאָהנט.

3) די פלשתים.

מעהרערע שטעלען אין דער ביבעל שטימען איבעראיין, דאָס די פלשתים זיינען געקומען נאָך כנען פון כ פ ת ו ר. אָבער וועלכע מדינה איז כפתור? ירמיה גיט כפתור דעם נאָמען א י, דאָס הייסט „אינזעל", אָדער לאַנד ביים ים. מאַנכע האָבען דעריבער געדענקט, אַז דאָס איז ציפּערן; אָבער דער העברעאישער נאָמען פון דיזער אינזעל איז כ ת י ם. וואהרשיינליכער פון אַלעס איז, אַז כ פ ת ו ר איז די אינזעל ק ר ע ט אַ. די נביאים יחזקאל (כה, 16) און צפניה (ב, 5) גיבען די פלשתים דעם נאָמען כ ר ת י ם, און עס איז זעהר וואהרשיינליך, דאָס זיי ווערען בעצייכענט אונטער דיזען נאָמען אין דעם 1טען בוך פון שמואל (ל, 14). צו אונטערשטיצען דיזע מיינונג קען מען נאָך ברייננען די בעהויפּטונג פון סטעפאַן פון ביצאַנץ, דאָס עזה, איינע פון די הויפּטשטעדט פון די פלשתים, האָט אין אַלטע צייטען געטראָגען דעם נאָמען מ י נ אָ אַ, וויל מינאָס, דער קעניג פון קרעטאַ, האָט אין בעגלייטונג פון זיינע ברידער אַהין געבראַכט אַ קאָלאָניע. לויט דעם זעלבען פּערפאַסער האָט מען דאָרטען געזעהען דעם טעמפּעל פון י ו פ י ט ע ר פ ו ן ק ר ע ט אַ, וועלכען מען האָט פערעהרט אונטער דעם נאָמען מאַרנאַס. ווי די קרעטאַנער ביי די גריכען, אַזוי זיינען די פלשתים געוועזען בעריהמט אין פּאַלעסטינאַ אַלס געשיקטע שיסער, און עס איז מעגליך, דאָס דער כ ר ת י, וועלכען מיר געפינען אַזוי אָפט דערמאָהנט אַלס אַ טייל פון דוד'ס קעניגליכער גוואַרדיע, איז געוועזען אַ ראָטע פון שיסער נאָך דעם מוסטער פון די בעריהמטע בויגען-שיסער פון די פלשתים.

וואָס אָנבעטרעפט דעם נאָמען פ ל ש ת י ם, בעדייטעט ער, אָהן צווייפעל, א ו י ס ו ו אַ נ ד ע ר ע ר; שוין די גריכישע איבערזעצונג פון נביאים און כתובים גיט איבער דיזען נאָמען דורך פ ר ע מ ד ע *). די א ו י ס ג ע ו ו אַ נ ד ע ר ט ע כ פ ת ו ר י ם האָבען זיך בעזעצט

---

*) דער שורש פ ל ש אין דעם זין פון א ו י ס ו י אַ נ ד ע ר ן איז פערבליבען אין דער עטהיאָפּישער שפּראַך, וועלכע איז פערוואַרדט מיט העברעאיש; פון דאַנען טראָגען נאָך די אידען פון אַביסיניען דעם נאָמען פ א ל א ס י אַ ן אָדער פ אַ ל אַ ש אַ ס, וועלכער איז עהנליך צום נאָמען פלשתים.

אין דער עבענע צו זיד-וועסט פון כנען, זידליך פון יפו, ביז דעם גרענעץ פון מצרים, און דיזע געגענד האָט דעריבער געקראָגען דעם נאָמען פ ל ש ת, פון וועלכען עס קומט דער נאָמען פ אַ ל ע ס ט י נ אַ.

מיר קענען ניט גענוי בעשטימען די צייט, ווען די כפתורים זיינען גע-קומען אין כנען, זיי זיינען דאָרטען וואהרשיינליך געקומען נאָך די כנענים; ווייל ביז אַ געוויסער צייט איידער די פּלשתים ווערען דערמאָהנט האָבען די כנענים פערנומען די ערטער ביז ג ר ר און ע ז ה (בראשית, י, 19), און האָבען אַלזאָ פערנומען די טעריטאָריע, וועלכע האָט שפּעטער געהערט צו די פּלשתים. מען קען גלויבען, דאָס די פּלשתים האָבען עקסיסטירט צו דער צייט פון אברהם און יצחק, ווייל עס רעדט זיך פון דעם לאַנד פּלשתים אין דער צייט פון אברהם'ען (בראשית כא, 32, 34), און אין דער צייט פון יצחק'ן ווערט אבימלך דער קעניג פון גרר דערמאָהנט אויסדריקליך אַלס ק ע נ י ג פ ו ן פ ל ש ת י ם (בראשית כו, 1). מעהרערע ביבלישע שטע-לען בעשטעטיגען דיזעס. מען קען אָננעהמען, דאָס די כפתורים אָדער קרע-טאַנער האָבען זיך בעזעצט אין כנען 18 הונדערט יאָהר פאַר דער קריסט-ליכער צייטרעכנונג.

ווען דאָס איז אמת, איז אַ וואונדער, וואָרום אין חומש ווערען די פּלשתים קיינמאָל ניט דערמאָהנט צווישען די פעלקער, וועלכע די אידען דאָבען געדאַרפט אַרויסטרייבען פון דעם לאַנד כנען. אָבער מען קען עס פערענטפערן מיט דעם, דאָס משה, וויסענדיג דעם קריגערישען גייסט פון די פּלשתים, האָט פאַרויסגעזעהען, דאָס די אידען האָבען אימער געהאַט אין דיזען פאָלק אַ שטאַרקען שונא, און ער האָט ניט געוואָלט ריזיקירען איהם צו אַטאַקירען. ער (משה) אַליין זאָגט אונז (שמות יג, 17), דאָס ער האָט אויסגעמידען צו פיהרען די אידען דורך דעם וועג פון די פּלשתים, הגם דאָס וואָלט זיין דער קירצעסטער וועג, ווייל ער האָט מורא געהאַט פאַר אַ מלחמה. יהושע, נאָך דעם, ווי ער האָט בעזיגט 31 מלכים פון כנען, דער-מאָהנט אויך די געגענדען פון די פּלשתים צווישען די לענדער, וועלכע די אידען האָבען געדאַרפט איינעהמען, און דאָ ווערען צום ערסטען מאָל דער-מאָהנט פינף פירסטען פון די פּלשתים. זייערע פירסטענטימער זיינען גע-ווען: ע ז ה, א ש ד ו ד, א ש ק ל ו ן, ג ת און ע ק ר ו ן (יהושע יג, 3). יהושע האָט זאָגאַר פאָרויס בעשטימט אַ טייל פון דעם לאַנד פּלשתים צום שבט יהודה (יהושע טו, 45 און ווייטער). דיזער שבט האָט נאָך יהושע'ס טויט ווירקליך צוגענומען די פירסטענטימער עזה, אשקלון און עקרון (שופטים א, 18), אָבער זיי האָבען זיך דאָרטען ניט געקענט האַל-

טען; ווייל באַלד נאָך דעם געפינען מיר דיזע פירסטענטימער פון די פּלשתים ווידער אונאָפּהענגיג (שופטים ג, 3). אונטער די ריכטער, ווי אונטער די קעניגען, ביז דער צייט פון חזקיהו, געפינען מיר די אידען כמעט אימער אין צוזאַמענשטויס מיט די פּלשתים, מאַנכמאָל אַלס זיגער, מאַנכ-מאָל אַלס בעזיגטע. מיר ווערען זיך היר בענוגענען אין קורצען אָנצואווייזען די וויכטיגסטע בעגעבענהייטען פון דער געשיכטע פון די פּלשתים מיט די אידען, ווי זי ווערט דערצעהלט אין דער ביבעל.

אונטער דעם ריכטער שמגר בן ענת (בערך 1300 פ. קר.) זיינען די פּלשתים צוריקגעשטויסען געוואָרען פון יהודה מיט אַ פערלוסט פון 600 מאַן (שופטים ג, 31). אונגעפעהר צוויי הונדערט יאָהר שפּעטער זיינען די אידען אַרונטער אונטער זייער יאָך (שופטים י, 7). דאָס איז געווען לויט דעם היסטאָריקער יוסטין אונגעפעהר אין דער זעלביגער צייט, ווען די פּלשתים האָבען בעזיגט די צידונים, וועלכע האָבען דאַן געגרינדעט די שטאָדט צור, ווייל זיי זיינען געווען געצוואונגען אויסצנאוואַנדערן. די מאַכט פון די פּלשתים איז געוואַקסען אַלץ מעהר און מעהר ביז דער צייט פון שמשון (שופטים יג, 1), וועלכער האָט אָנגעפאַנגען זיי צו בעזיגען. ווען ער איז געשטאָרבען אונטער די חורבות פון דעם טעמפּעל פון דגון אין עזה, זיינען דריי טויזענד פּלשתים, מענער און פרויען, אומגעקומען מיט איהם. אָבער די פּלשתים זיינען נאָך געווען זעהר מעכטיג אין דער צייט פון עלי און פון שמואל׳ן; זיי האָבען בעזיגט זאָגאַר דעם הייליגען ארון פון די אידען און האָבען איהם אַוועקגעשטעלט אין דעם טעמפּעל פון דגון, אָבער זיי האָבען איהם צוריק אָפּגעגעבען, ווייל זייערע פּריסטער האָבען ערקלערט, דאָס די פערהאַלטונג פון דעם ארון איז געווען די אורזאַך פון די קראַנקהיי-טען, וועלכע זיי האָבען דאַמאָלס געליטען. זיי זיינען שטענדיג געווען אין קריג מיט שאול׳ן. נעבען דעם באַרג גלבוע האָבען זיי געהאַט אַ גרויסען זיג איבער שאול׳ן, וועלכער איז געפאַלען אין קאַמף מיט זיין זוהן. אונטער דוד׳ן זיינען זיי געשלאָגען געוואָרען עטליכע מאָל, און דאָס אידישע קע-ניגרייך אין שלמה׳ס צייט האָט איינגעשלאָסען דאָס גאַנצע לאַנד פון די פּלשתים, ווייל עס האָט זיך געצויגען ביז עזה (מלכים א, ה, 4). צווישען די שטעדט, וועלכע שלמה׳ס זוהן רחבעם האָט צוריק אויפגעבויט אָדער בעפעסטיגט, געפינען מיר אויך די שטאָדט גת (דברי הימים ב, יא, 8). די בירגער-קריגען, וועלכע האָבען באַלד אויסגעבראָכען צווישען די אידען, האָבען וואהרשיינליך די פּלשתים געבראַכט נוצען. אונטער דעם קעניג יהושפט, וועלכער האָט פערשטאַנען ווי די אַרומיגע פעלקער צו האַלטען

אין מורא, האָבען די פּלשתים געצאָהלט טריבוט (דה"י ב', יז, 10 און 11); אָבער שוין אונטער יורם האָבען זיי, צוזאַמען מיט די אַראַבער, געמאַכט אַ בעפאַל אויף דאָס לאַנד יהודה (דה"י ב', כא, 16). עוזיה האָט מיט זיי געפיהרט קריג; ער האָט זיי אונטערוואָרפען, און נאָך דעם, ווי ער האָט צושטערט די פעסטונגען פון גת, פון יבנה און פון אשדוד, האָט ער אויפ־געשטעלט אידישע פעסטונגען אויף דער טעריטאָריע פון די פּלשתים (דה"י ב', כו, 6). אָבער אונטער אחז'ן, וואהרשיינליך צו ענדע פון זיין רעגי־רונג (728 פ. קר.), האָבען די פּלשתים זיך ווידער אויפגעהויבען; זיי האָבען זיך צושפּרייט אין דער שפלה און אין דעם גאַנצען דרום פון יהודה, און זיי האָבען דאָרט בעזיגט אייניגע שטעדט (דה"י ב, כח, 18). ישעיה הנביא האָט זיי (די פּלשתים) דאַן געוואָרנט ניט צו פרייען זיך אַזוי גיך און ער האָט זיי פאָרויסגעזאָגט, דאָס זיי וועלען ערנידריגט ווערען דורך אַ מאַכט, וועלכע וועט קומען פון צפון (ישעיה יד, 29—32).

דער קעניג חזקיה האָט געקראָגען די אויבערהאַנט איבער די פּלשתים און ער האָט זיי פערפאָלגט ביז עזה (מלכים ב, יח, 8), און באַלד איז גע־קומען דער רויך פון צפון, וועלכען דער נביא האָט פאָרויסגע־זאָגט: ווען סרגון, דער קעניג פון אשור, האָט געשיקט אַן אַרמעע געגען מצרים אונטער דער קאָמאַנדע פון זיין גענעראַל תרתן, האָט דיזער גענומען (716 פ. קר.) די פעסטונג אשדוד פון די פּלשתים, וועלכע איז געווען אַ שליסעל צו מצרים (ישעיה כ, 1).

ווען די זיגרייכע כאַלדעער זיינען אָנגעקומען, האָבען די נביאים פון יהודה פּראָפעצייהעט, אַז דאָס לאַנד פּלשתים וועט אין גאַנצען צושטערט ווערען. אין דעם קאַמף, וועלכער איז פאָרגעקומען צווישען די אַזיאַטישע בעזיגער און עגיפּטען, איז דאָס לאַנד פון די פּלשתים שטענדיג געווען דער ציל פיר די אַטאַקעס פוןביידע פיינדליכע לאַגערן. איין קעניג פון מצרים, וואהרשיינליך פּרעה נכה, האָט דאַן בעזיגט עזה (ירמיה מז, 1). נאָך אין מיטען גלות דראָהעט יחזקאל הנביא דעם רעסט פון די פּלשתים מיט געט־ליכער ראַכע (יחזקאל כה, 15—17). אָבער עס שיינט, דאָס די כאַלדעער האָבען זיי נאָך איבערגעלאָזען אַ שאָטען פון פּאָליטישער עקסיסטענץ, ווייל נאָך דעם גלות בבל זאָגט נאָך דער נביא זכריה (ט, 5), דאָס באַלד וועט שוין מעהר ניט זיין קיין קעניג אין עזה און קיין איינוואוינער אין אשקלון, דאָס ממזרים (פרעמדע) וועלען וואוינען אין אשדוד, און דער שטאָלץ פון די פּלשתים וועט ווערען ערנידריגט. זינט דאַן ווערט דיזעס פאָלק שוין מעהר ניט דערמאָהנט; עס שיינט, דאָס זיינע לעצטע רואינען זיינען

פערשלונגגען געוואָרען אין דער גרויסער פערסישער אימפעריע. דער נאָמען ל א נ ד פ ו ן ד י פ ל ש ת י ם איז נאָך פערבליבען איינינע יאָהר־הונדערטער; מיר געפינען איהם נאָך אין דעם ערסטען בוך פון די חשמונאים (ג, 24).

ג. די ציוויליזאַציאָן פון די פאַרצייטיגע איינוואוינער פון פאַלעסטינא.

מיר געפינען אין כנען אַ געוויסען גראַד פון ציוויליזאַציאָן נאָך איידער יהושע האָט בעזיגט דאָס לאַנד. די קונסטען און מלאכות, אינדוסטריע און האַנדעל זיינען שוין דאָרטען געווען ענטוויקעלט און מיר בעגעגנען דאָרטען זאָגאר די שפורען פון לוקסוס. שוין אין דער צייט פון די אידישע פאַטריאַרכען געפינען מיר אין דיזען לאַנד פיעלע פראָדוקטען פון אינדוסטריע, וועלכע בעווייזען, דאָס די איינוואוינער זיינען שוין לאַנג געווען אַרויס פון דעם ווילדען צושטאַנד: ניט נאָר ווערען דערמאָהנט שווערדען, מעסערס, פיילען־בויגענס, נאָר אויך אַלערליי כלים און וואזען, די פיינסטע מעהל און אַנדערע קינסטליכע אַרטיקלען פון געברויך ביז די פיינסטע געריכטען, וואָס פאַסטען פיר קעניגליכע טישען (בראשית מט, 20). זיי האָבען געהאַט שלייערן פיר די פרויען (בר׳ לח, 14) און געוויסע קליידער פיר אויסצייכנונג (לז, 3), ווי אויך בראַסלעטען, אויררינגלאך און נאָז־רינגען געמאַכט פון גאָלד (כד, 22). זיי האָבען בעזעסען די קונסט צו מאַכען געצען־בילדער, צו גראַווירען זיגלען (לח, 18) און צו פאַרבען אין קאַרמאַזין־רויט (לח, 27). קאַראַוואַנען (קאָמפּאַניעס סוחרים) פון מזרח פון ירדן האָבען דורכגעצויגען דורך דאָס לאַנד און זיינען געגאַנגען האַנדלען אין מצרים (לז, 25); דאָס זילבער האָט געהאַט אומגאַנג צווישען סוחרים (כג, 16) און עס איז אויך געשטעמפּעלט געוואָרען אין מינצען. יעקב רעדט פון שיפען און פון פּאָרטען (מט, 13). משה זאָגט צו די אידען, דאָס זיי וועלען אין דעם לאַנד כנען געפינען גרויסע און שענע שטעדט, הייזער פולע מיט אַלעם גוטען, ברונענס, וויין־בערג און גערטנער פון אייל־בערטען (דברים ו, 10—11). די קונסט פון שרייבען איז וואהרשיינליך געווען בעקאַנט, אויב ניט זעהר פערברייטעט, צווישען די כנענים. די שטאָדט ד ב י ר, וועלכע האָט פאַר דעם אָנקומען פון די העברעער געהייסען ק ר י ת ־ ס פ ר (די ביכער־שטאָדט), איז אָהן צווייפעל געווען בעריהמט מיט איהרע שרייבער. דאָס אַלעם ווייזט, דאָס די פאַרצייטיגע איינוואוינער פון פּאַלעסטינא האָבען געהאַט דערגרייכט אַ בעדייטענדען גראַד פון קולטור.

די שפראך פון פאלעסטינא, פון די עלטעסטע צייטען אן, איז אהן צווייפעל געווען העברעאיש, אדער ווענינסטענס א דיאלעקט, וואס האט זיך ווענינ אונטערשיידט דערפון. עס איז בעוויזען געווארען פון די גריכישע שריפטשטעלער, דאס די כנענים פון דער ביבעל און די פ ע נ י צ י ע ר זיינען געווען איין פאמיליע פון פעלקער, וועלכע זיינען ארוויסגעקומען פון דעם זעלביגען שטאם. עס קען דריבער ניט זיין קיין צווייפעל איבער די פאלשטענדיגע עהנליכקייט צווישען דער פעניצישער שפראך און דער העברעאישער. עס איז אמת, דאס מיר האבען ניט קיין מאנומענט פון דער פעניצישער ליטעראטור, און אום צו מאכען זיך א בעגריף פון דיזער שפראך, זיינען מיר אנגעוויזען אויף א קליינע צאהל אינשריפטען, וועלכע מען האט געפונען אין די פעניצישע קאלאניעס, און ווערטער און פעניצישע און קארטהאגישע נעמען, וועלכע ווערען געבראכט דא און דארט פון גריכישע און רוימישע שריפטשטעלער. די ערקלערונג פון די אינשריפטען קומט אן מיט גרויסע שוועריגקייטען, די ציטירטע פעניצישע ווערטער אין גריכישע אדער לאטיינישע בוכשטאבען זיינען זעהר פערגרייזט; דאך לאזען זיך דערקענען פיעלע העברעאישע ווערטער און פארמעס מיט בעשטימטהייט. אויסער דעם רעדען אפט סט. היעראנימוס און סט. אוגוסטין פון דער גרויסער עהנליכקייט, וועלכע עקסיסטירט צווישען דער פונישער (קארטהאגישער) שפראך און דער העברעאישער.

וואס אנבעטרעפט די זיטען פון די פעלקער פון כנען, גיט אונז די ביבעל פון זיי א טרויעריגעס בילד. אין משה'ס געזעץ ווערען דערמאהנט אבשייליכע מנהגים און מעשי תעתועים פון דיזע פעלקער. די העכסט בעלעהרענדע שטעלען איבער דיזען געגענשטאנד געפינען זיך אין מאנכע קאפיטלען פון ויקרא (קאפ. יח—כ). דער אידישער געזעץ־געבער גיט שטרענגע פעראָרדנונגען אום אפצוהאלטען זיין פאלק פון אלע אבשייליכע מעשים פון די כנענים; דאן זעצט ער צו: „היט מיינע געזעצען און מיינע רעכטען, און טוט ניט פון דיזע אלע אומווירדיגקייטען, סאי דער היימישער און סאי דער פרעמדער, וואס וואוינט צווישען אייך. ווייל אלע דיזע אומווירדיגקייטען האבען געטאן די איינוואוינער פון לאנד, וועלכע זיינען געווען פאר אייך, און דאס לאנד איז פעראונרייניגט געווארען, אום דאס לאנד זאל אייך ניט אויסשפייען, ווען איהר וועט עס פעראונרייניגען, ווי עס האט אויסגעשפיגען דאס פאלק, וועלכעס איז געווען פאר אייך" (ויקרא יח, 26—28).

נאך שרעקליכער איז, וואס דיזע מעשי תעתועים פון די כנענים זיינען טיילס געווען פארגעשריבען פיר פראקטיק אין זייער געטליכען דינסט

אַלס געפעליגע זאכען פיר זייערע געטער. זיי האָבען געעהרט דעם מולך דורך די טויטונג פון קינדער; זיי האָבען געעהרט די געטין עשתרת דורך די אָבשייליכסטע אויסגעלאַסענקייט. מיר וועלען היר וואַרפען א בליק אויף די גלויבענס און דעם קולט (רעליגיעזען דינסט) פון די פּאַרצייטיגע איינוואוינער פון פּאַלעסטינאַ.

די רעליגיאָן פון די כנענים, ווי פון אַלע פעלקער פון מערב־אַזיען, איז בעשטאַנען אין דער פערגעטערונג פון דער נאַטור. די זון, די לבנה, די פּלאַנעטען, די עלעמענטען (ערד, וואַסער, פייער או. אז. וו.) זיינען געווען זייערע איינציגע גאָטהייטען. זייער הויפּט־גאָט האָט זיך אָנגערופען בעל (הערר): ער האָט פאָרגעשטעלט די זון, אַלס פּרינציפּ פון בעפרוכטונג פון דער נאַטור, און ער איז געוואָרען בעטראַכט אַלס דער איינציגער הערר פון הימעל. דיזער גאָט איז פאָרגעשטעלט געוואָרען דורך סטאַטועס, וואָס האָבען זיך אָנגערופען חמנים (פון חמה, די זון — דה"י ב', לד, 4). אויסער דיזען גאָט, וועלכער ווערט בעצייכענט אין דער ביבעל דורך דאָס וואָרט הבעל (מיט דעם בעשטימטען ארטיקעל ה), געפינען מיר מעהרערע בעל'ס בעגלייטעט מיט ביי־ווערטער, וועלכע בעצייכנען ענטוועדער בעזונדערע גאָטהייטען, אָדער דעם זעלביגען הויפּט־גאָט אין בעצוג אויף זיינע פערשיידענע פונקציאָנען (עובדות). אַזעלכע זיינען: 1) בעל־פעור, דער גאָט פון מואב. די געשיכטע, וועלכע ווערט דערצעהלט אין במדבר, קאַפּ. כה, ווייזט דייטליך גענוג, דאָס דער קולט פון דיזען גאָט איז געווען אַ שענדליכער. וואָס אָנבעטרעפט זיין נאָמען, שטאַמט ער וואַהר־שיינליך פון דעם בארג פעור, אין דעם לאַנד מואב, וועלכער איז גע־ווען דער הויפּט־אָרט פון זיין קולט. 2) בעל־ברית. דיזער נאָמען בעדייטעט: גאָט פון בונד. נאָך דעם טויט פון דעם ריכטער גדעון האָבען די העברעער פערעהרט דיזען גאָט, וועלכער האָט געהאַט אַ טעמפּעל אין שכם. 3) בעל־זבוב (גאָט פון די פליגען), וועלכער האָט געגעבען אָראַקעל־שפּרוכען (נבואות) אין דעם לאַנד פון די פּלשתים. דאָס איז וואַהרשיינליך געווען אַ שוץ־גאָט, צו וועלכען מען האָט זיך גע־ווענדעט אום הילף געגען די פליגען, וועלכע זיינען אין דיזע ערטער אָפט געוואָרען אַ לאַנד־פּלאָגע.

נעבען דעם בעל האָט געגלענצט עשתרת, וועלכע די גריכען האָ־בען אָנגערופען אַסטאַרטע; דאָס איז די געטין, וועלכע ירמיהו רופט אָן מלכת השמים (די קעניגין פון הימעל). אין אָנפאַנג האָט דיזע געטין פאָרגעשטעלט די לבנה, נאָר שפּעטער, דורך דעם איינפלוס פון

די רעליגיאָנען פון די ארומיגע ערטער, האָט מען איהר אויך געגעבען די סימבאָלישע פיגורען און פונקציאָנען (עובדות) פון מעהרערע אַנדערע גאָט־הייטען, איבערהויפּט פון דער געטין ווענוס. זי איז אָנפאַנגס פאַר־געשטעלט.געוואָרען מיט הערנער פון אַן אָקס, ווי די עגיפּטישע געטין איזיס, דאָס כאַראַקטעריזירט איהר געגנוג אַלס געטין פון דער לבנה. עס שיינט, דאָס דער הויפּט־אָרט פון איהר קולט איז אימער געווען אין צידון (מלכים א׳, יא, 5, 33), אָבער זי איז פערעהרט געוואָרען ביי אַלע פעלקער פון כנען. זי האָט געגעבען איהר נאָמען צו דער שטאָדט עשתרת־קרנים *) אין פּעראַאַ, און מיר געפינען אויך איהרע טעמפּלען ביי די פּלשתים (שמואל א׳, לא, 10). דיזע געטין פון תאוה האָט ניט געפאָדערט קיין בלוט; מען האָט צו איהר געאָפּפערט קוכענס, מען האָט צו איהר גערויכערט ווייהרויך, און מען האָט צו איהר געגאָסען טראַנקאָפּפער (ירמיה מד, 19). די יוגענד פוןביידע געשלעכטער האָט צו איהר געאָפּפערט איהר אונשולד, און די געצאָהלט פון זייער שאַנדע האָט געהערט צום שאַץ פון דעם טעמפּעל; די פּערזאָנען, וועלכע האָבען זיך אָפּגעגעבען צו דיזע אָבשייליכקייטען, האָבען זיך אָנגערופען „געהייליגטע" (קדש, קדשה).

דער באַרבאַרישער געצענדינסט פון מולך איז געווען אַ קאָנטראַסט צו דעם קולט פון עשתרת; דאָרטען איז עס געווען די גרעסטע אויסגעלאַ־סענקייט, היר איז עס געווען די העכסטע שטופע פון גרויזאַמקייט און באַר־באַריי. דער גאָט מולך ווערט פון מאַנכע געלעהרטע בעטראַכט אַלס דער זעלביגער וואָס בעל. און ווירקליך, אייניגע שטעלען אין ירמיה שיינען צו זיין גינסטיג צו דיזער מיינונג; רעדענדיג פון דעם טאָל פון בן־הנם, וואו געצענדינערישע העברעער האָבען געפּייערט דעם געצענדינסט פון מולך, דריקט זיך דער נביא אויס אַזוי (ירמיה יט, 5): „און זיי האָבען גע־בויט די במות פון בעל אום צו פערברענען זייערע קינדער אין פייער אַלס אָפּפער צום בעל"; און אין אַן אַנדער אָרט (לב, 35) זאָגט ער: „און זיי האָבען געבויט די במות פון בעל, וועלכע זיינען אין דעם טאָל פון בן־הנם, אום צו לאָזען דורכפיהרען (דורך׳ן פייער) זייערע זיהן און זייערע טעכטער צום מולך". אָבער דיזע שטעלען ווייזען ניט בעשטימט, דאָס דיזע צוויי גאָטהייטען זיינען איינע און די זעלבע; זיי ווייזען נאָר, דאָס די פערעהרער פון בעל האָבען אויך געעהרט זייער גאָט דורך מענשליכע אָפּפער. פון אַן אַנדערער זייט שטימט איבעראיין דאָס, וואָס די אַלטע שרייבער פון די

*) עשתרת פון די הערנער.

אומות העולם בעריכטעט וועגען דעם קולט פון סאטורן ביי די קארטהאגענער, מיט דעם, וואס די אידישע טראדיציאנען דערצעהלען אונז פון מולך, וועל־כער רעפרעזענטירט ביי די כנענים, אהן צווייפעל, דעם פלאנעט סאטורן. אין דער אסטראלאגיע (לעהרע פון שטערנזעהעריי) פון די אריענטאלישע פעלקער איז דיזער פלאנעט, וועלכער ווערט בעצייכענט מיט'ן נאמען ק ע ־ ז ו א ן, בעטראכט געווארען אלס א שטערן פון אונגליק. א ראבינישע טראדיציאן דערצעהלט, דאס די סטאטוע פון מולך איז געווען פון בראנז, און מען האט אונטער איהר געהייצט; זי האט געהאט אויסגעשטרעקטע הענט, און ווען זיי זיינען געווארען אנגעברענט, האט מען אין זיי אריינ־געלעגט דאס קינד, וואס איז געווען בעשטימט אלס אפפער, וועלכעס האט זיך פערברענט מיט געשרייען. די פריסטער האבען געקלאפט אין פויקען, אום דער פאטער זאל ניט ווערען געריהרט פון די קולות פון זיין קינד. דאס איז כמעט דאס זעלביגע, וואס דיאדארוס פון סיציליען (בוך 20, קאפ. 14) דערצעהלט פון דעם געצענדינסט פון סאטורן ביי די קארטהאגענער: „עס איז געווען ביי זיי א סטאטוע פון בראנז, וועלכע האט פארגעשטעלט קראָ־נאס (סאטורן); זי האט געהאט אויסגעשטרעקטע הענט געניינט צו דער ערד, אזוי, דאס ווען מען האט אויף זיי ארויפגעלעגט דאס קינד, איז עס געפאלען קייקלענדיג זיך אין א טיפען ארט פול מיט פייער". די קארטהא־גענער, וועלכע האבען געשטאמט פון די כנענים אדער פעניציער, האבען בעהאלטען די גלויבענס און די מנהגים פון זייערע עלטערן, און מיר קענען אנפאסען אויף די כנענים דאס, וואס דיאדארוס דערצעהלט פון די קאר־טהאגענער.

דער מולך איז געווען דער שוץ־גאט פון די עמונים, וועלכע האבען איהם אויך אנגערופען מ ל כ ם; אבער זיין קולט איז געווען פערשפרייט אין גאנץ סיריען, ווי אויך אין פעניציען און איהרע קאלאניעס.

מען האט אויך פערעהרט די אנדערע פלאנעטען און די שטערן־גרופען פון הימעל־קרייז, וועלכע זיינען געווארען בעצייכענט מיט דעם נאמען מ ז ל ו ת.

אויסער דיזע הימלישע גאטהייטען האבען די היידנישע פעלקער אין פאלעסטינא פערעהרט אייניגע גאטהייטען, וועלכע, ווי עס שיינט, שטאמען פון דער ערד; דאס זיינען מענשען, וועלכע זיינען נאך זייער טויט גע־שטעלט געווארען אויף דער מדרגה פון געטער, אדער געוויסע קרעפטען פון דער נאטור, פארגעשטעלט אלס פערזאנען. פון דיזען סארט גאטהייטען איז געווען ד ג ו ן, וועלכער האט געהאט טעמפלען אין עטליכע שטעדט

פון די פּלשתים. דער נאָמען ד ג ו ן שטאַמט פון דעם העברעאישען וואָרט ד ג, א פ י ש, און דיזער גאָט איז אָהן צווייפעל דער זעלביגער, וועל- כען איינינע גריכישע שריפטשטעלער רופען אָן ד ע ר ק ע ט אָ און א ט ע ר ג א ט י ס, וואָס איז פערעהרט געוואָרען אין דעם טעמפעל פון אשקלון דורך אַ געצענבילד האַלב פרוי און האַלב פיש.

לויט פילאָן פון ביבלאָס (64—140 נ. קר.), וועלכער רעדט אין דעם נאָמען פון דעם פעניציער סאַנכאָניאַטהאָן, איז דגון אַ מענליכע גאָטהייט, דער זוהן פון הימעל און פון דער ערד, און זיין נאָמען בעצייכענט ק אָ ר ן. מען זעהט אין אַלגעמיין אין דיזער גאָטהייט דעם סימבאָל פון פרוכטבאַר- קייט, וועלכע ווערט פאָרגעשטעלט אמאָל אין דער געשטאַלט פון אַ מאַן און אמאָל אין דער געשטאַלט פון אַ פרוי. די העברעאישע ווערטער ד ג (פיש) און ד ג ן (קאָרן) שטאַמען ביידע פון איין שורש, וועלכער בעדייט ז י ך מ ע ה ר ע ן (דגה), און שטעלען פאָר די פרוכטבאַרקייט, איינער אין די וואַסערן, דער אַנדערער אויף דער ערד.

דער קולט פון ת מ ו ז אָדער (ווי די גריכען האָבען עס גערופען) א ד אָ נ י ס, וועלכער איז געטיילט צווישען טרויער און פרייד און שטעלט פאָר די נאַטור, וואָס שטאַרבט און לעבט ווידער אויף יעדען יאָהר, גע- הערט מעהר צו סיריען ווי צו פּאַלעסטינאַ, און ער שיינט צו געהערען צו אַ שפּעטערער צייט. אין דער ביבעל ווערט די גאָטהייט תמוז דערמאָהנט בלויז איין איינציגען מאָל דורך אַ נביא פון דער צייט פון גלות (יחזקאל ח, 14).

אין פּאַלעסטינאַ האָט אויך עקסיסטירט דער אַבערגלויבען אין בייזע גייסטער, וועלכע מען האָט אָנגערופען ש ד י ם (טייוואָלים) און ש ע י ר י ם (בעק, ווי ביי די גריכען: סאַטירען). זיי האָט מען געשטילט דורך קרבנות. צו דיזע שדים האָט געהערט ע ז א ז ל, וועמעס נאָמען איז פערבונדען מיט דער צערעמאָניע פון דעם באָק, וועלכען מען האָט אַוועק- געשיקט אין מדבר צו דיזען דעמאָן אַלס כפרה אויף די זינד פון פאָלק ישראל (שעיר לעזאזל—ויקרא טז).

די פערשיידענע גאָטהייטען, וועלכע זיינען דאָ בעשריבען געוואָרען, האָבען געהאַט, יעדע לויט איהר מדרגה, העכערע אָדער נידריגע מזבחות; די הימלישע געטער, איבערהויפּט דער בעל, זיינען פערעהרט געוואָרען אויף ה ו י כ ע ע ר ט ע ר, וועלכע זיינען געוואָרען אָנגערופען ב מ ו ת. די סטאַטועס פון די געטער, וועלכע זיינען אין אָנפאַנג געווען פאָרמלאָזע קלע- צער און שטיינער, האָבען זיך פערפאָלקאָמט מיט דעם פאָרטשריט פון קונסט,

און די תורה רעדט שוין פון סטאטועס פון האָלץ, פון שטיין און פון מע־טאַל, וועלכע שטעלען פאַר די געטער אונטער דער פאָרמע פון שטערן און פון אַלערליי טיערען. געצען בעדעקט מיט גאָלד און זילבער און געפוצט אין שענע קליידער זיינען געווען צוגעבונדען מיט קייטען זיי זאָלען ניט אומ־פאַלען אָדער אוועקגעהן. די ערטער פון דעם געצענדינסט זיינען אָנפאַנגס געווען גערטנער און וועלדער, וועלכע זיינען געווען ווייט פון דעם טומעל פון די שטעדט, שפּעטער האָט מען אָנגעהויבען בויען טעמפּלען. אין צייט פון קריג האָט מען מיטגעטראָגען די געטער אום זיי זאָלען העלפען אין קאַמף; מען האָט צו זיי געהייליגט די וואָפען פון דעם בעזיגטען שונא (שמואל א׳, לא, 10), ביי וועלכען מען האָט אויך צוגענומען זיין גאָט (ירמיה מח, 7). מען האָט געעהרט די געטער דורך נדרים, מען האָט צו זיי געבעטען, מען האָט צו זיי געאָפּפערט ווייהרויך, טראַנק־אָפּפער (נסכים), בלוט־קרבנות און זאָגאַר מענשען־אָפּפער. אין געוויסע פעלען האָט מען געפייערט אַ פעסט אַלס דאַנק צו די געטער (שופטים טז, 23), און עס זיינען וואַהרשיינ־ליך געווען ביי די כנענים, ווי ביי די עגיפּטער, אָפּגעשטעלטע עפּענטליכע ימים טובים אין בעשטימטע צייטען פון יאָהר. די פּריסטער, וועלכע מען האָט בעצייכענט מיט דעם נאָמען כהנים אָדער כמרים, האָבען אין דער צייט פון זייער עבודה געפּראַוועט ווילדע שטיק; זיי האָבען גע־טאַנצט אַרום די מזבחות, זיי האָבען אַרויסגעלאָזען יאָמערליכע קולות אום אויפצוריהרען דעם גאָט, און זיי זיינען געגאַנגען אַזוי ווייט, דאָס זיי האָבען זיך איינגעשניטען דעם לייב אום צו לאָזען פליסען זייער בלוט (מלכים א׳, יח, 28), אַ ווילדער מנהג, וועלכען די כנענים האָבען פּראַקטיצירט אין אַל־געמיין אַלס אַ צייכען פון טרויער, אַזוי ווי טאַטואירונג (איינשטעכונג פון קערפּער).

אין פערבינדונג מיט דעם געצענדינסט פון כנען דאַרפען נאָך דערמאָהנט ווערען די תרפים, — הויז־געטער, וועלכע די העברעער האָבען גע־ירש׳עט פון זייערע אַראַמעאישע אורעלטערן (בראשית לא, 19). דיזע געצען האָבען געהאַט די געשטאַלט פון אַ מענשען אָדער פון אַ מענשליכען ברוסט־בילד. זיי זיינען בענוצט געוואָרען אַלס אָראַקעלס, ביי וועלכע מען האָט געפרעגט עצות אין אַ נויט. די תרפים זיינען ביי אידען געווען פערבאָטען, ווי אַלע אַנדערע געצען, און זיינען ביים פאָלק קיינמאָל ניט געווען אַלגע־מיין איינגעפיהרט. שטאַרק פערברייטעט זיינען זיי געווען אין דער צייט פון די ריכטער (שופטים יז, 18). דער קעניג יאשיהו האָט די תרפים אין גאַנצען אָפּגעשאַפט אין ישראל (מלכים ב׳, כג, 24).

וואַהרזאַגונג און צויבעריי זיינען פיעל פּראַקטיצירט געוואָרען אין כנען. מיר געפינען אין דער ביבעל פיעלע ווערטער, וועלכע בעצייכנען דיזע געהיימע קונסט; אָבער זייער גענויער זין קען יעצט בעשטימט ווערען בלויז דורך זייער עטימאָלאָגיע (בעדייטונג פון שורש). עס ווערט גערעדט פון טויטען־בעשווערונג, וועלכע ווערט בעצייכענט מיט׳ן נאָמען אוב. איינס פון די ווערטער, וואָס ווערט פיעל בענוצט צו בעצייכנען צויבעריי, האָט אַ פערבינדונג מיט דעם נאָמען שלאַנג (נחש, צויבערן, פון נחש, שלאַנג), און עס איז קיין צווייפעל ניט, דאָס די שלאַנגען האָבען געשפּילט

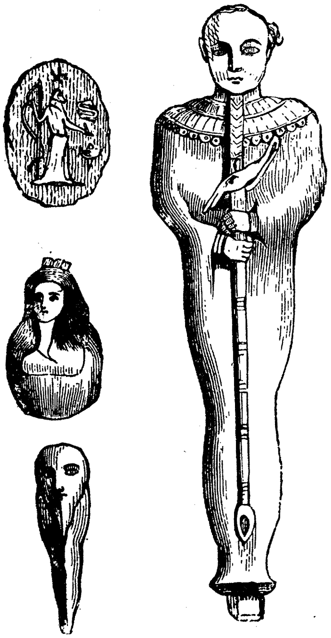

תרפים־בילדער.

אַ גרויסע ראָלע ביי די צויבערער אין כנען. די קונסט צו בעשווערען שלאַנגען דורך אַ לחש ווערט איינינע מאָל דערמאָהנט אין דער ביבעל. מיר געפינען אויסער דעם דערמאָהנט מכשפים (וואַהרשיינליך שטערנזעהער), מעוננים, וועלכע, ווי עס שיינט פון דעם שורש פון וואָרט (ענן), האָבען געפּראָפעצייהעט לויט דעם גאַנג פון די וואָלקענס, קוסמים, וועלכע האָבען געפּראָפעצייהעט פון די אינגעווייד פון קרבנות, איבערהויפּט פון לעבער, און ידעונים, אָדער בויך־רעדנער.

קורע, די רעליגיאָן פון כנען, וועלכע איז געווען געגרינדעט אויף דעם קולט פון שטערן, האָט פערגעטערט די בעשאַפענע זאַכען, און האָט ניט דער-קענט דעם בעשעפער. זי האָט פערהייליגט אונמענשליכע טאַטען און אוים-געלאַסענקייט, זי האָט אונטערשטיצט איבערטריבענעם אבערגלויבען, וועלכער האָט ערנידריגט דעם מענשען, און געמאַכט, אַז ער זאָל פערלירען זיין ווירדע און זיין זעלבשטענדיגקייט. מען דאַרף גוט בעגרייפען דעם גייסט פון דיזער רעליגיאָן אום צו פערשטעהן דעם עקעל, וועלכען זי האָט ערוועקט אין אַזאַ מענשען ווי משה, און די שטרענגע מיטלען, וועלכע ער האָט פאָרגע-שריבען אום זיי צו פערהיטען פון יעדער בעריהרונג מיט די פעלקער פון כנען.

ד. איניגע ארומיגע פעלקער פון פאַלעסטינא.

איידער מיר שליסען ווילען מיר נאָך וואַרפען אַ בליק אויף איניגע פעלקער, וועלכע זיינען געזעסען ארום פאַלעסטינאַ און ווערען אָפט דער-מאָהנט אין דער היבעל אין פערבינדונג מיט די העברעער. מיר ווילען היר ניט רעדען פון די פעלקער, וועלכע האָבען אַ היסטאָרישע וויכטיגקייט אין זיך זעלבסט, ווי די פעניציער און די סיריער, וועמעס היסטאָריע פאָדערט אַ ברייטערע בעהאַנדלונג. מיר ווילען זיך בעשעפטיגען מיט די פינף פעל-קערשאַפטען, וועלכע האָבען בעוואוינט פערשיידענע געגענדען פון אראַביען, צו זיד-אָסט און צו זיד פון פאַלעסטינאַ; דיזע זיינען: עמון, מואב, אדום, עמלק און מדין.

1. די עמונים.

צו אָסט פון פעראַא (עבר הירדן), אויף יענער זייט פון טייך יבוק, צווישען דער וויסטער אראַביען (מדבר ערב) און דער שטייניגער אראַביען, זיינען געזעסען די עמונים, וועלכע האָבען געשטאַמט לויט דער בי-בעל פון בן-עמי, דעם זוהן פון לוט'ן און זיין איינגערער טאָכטער (בראשית יט, 38). זיינע נאָכפאָלגער האָבען זיך פערשפרייט צו נאָרד-אָסט, האָבען צוגענומען דאָס לאַנד פון די זמזומים (דברים ב, 20) און האָבען זיך בעזעצט צווישען די טייכען יבוק און ארנון. זיי האָבען בעוואוינט אַ לאַנד, וועלכעס איז געווען בעפעסטיגט פון דער נאַטור (במדבר כא, 24); זייער הויפטשטאָדט איז געווען רבה, אָדער רבת עמון, וועל-כע האָט אין דער צייט פון דער מאַצעדאָנישער אימפעריע אויף געטראָ-גען דעם נאָמען פילאַדעלפיאַ. נאָך איידער עס זיינען אָנגעקומען

די העברעער אונטער משה'ן האבען שוין די אמורים געהאט בעזיגט א טייל פון דעם לאנד פון די עמונים, צווישען די צוויי טייכען, וועלכע מיר האבען דערמאהנט; די העברעער האבען דאן קיין קריג ניט געפיהרט מיט די עמונים, אבער זיי האבען צוגענומען א טייל פון דעם לאנד, וואס האט זיך געפונען אין דעם בעזיץ פון די אמורים.

אין די ערסטע צייטען פון די ריכטער געפינען מיר די עמונים אלס הילפס־טרופען פון דעם קעניג פון מואב (שופטים ג, 13). נאך דעם טויט פון דעם ריכטער יאיר האבען זיי זיך פעראייניגט מיט די פלשתים אום צו אונטערדריקען די העברעער; זיי האבען ערקלערט קריג געגען יפתח'ן און האבען געפאדערט זייער רעכט אויף דאס לאנד, וועלכעס זייערע עלטערן האבען אמאל בעזעסען, און וועלכעס די העברעער האבען צוגענומען מיט דריי הונדערט יאהר צוריק פון די אמורים (שופטים יא, 12 או. וו.). זיי זיינען בעזיגט געווארען פון די העברעער, וועלכע האבען ביי זיי צוגענומען צוואנציג שטעדט. אין דער צייט פון שאול'ן האט נחש, דער קעניג פון עמון, אטאקירט די שטאדט יבש, אין דעם לאנד גלעד; אבער ער איז צו־ריקגעשטויסען געווארען מיט א גרויסען פערלוסט און זיין ארמעע איז אין גאנצען צושטרייט געווארען (שמואל א', יא). עס האט געשיינט, דאס דיזער קעניג האט געשיצט דוד'ן געגען די פערפאלגונגען פון שאול'ן; נאך דעם טויט פון נחש'ן האט דוד געשיקט שלוחים צו זיין זוהן חנן צו בעצייגען זיין אנערקענונג און איהם מנחם אבל זיין. הערענדיג די בייזוויליגע בעמערקונגען פון זיינע ראטגעבער, האט חנן זעהר שלעכט אויפגענומען דוד'ס שלוחים און האט זיי אוועקגעשיקט צוריק נאך דעם, ווי ער האט זיי געלאזען אפשניידען די בערד און אונטערהאקען זייערע קליידער. דיזע געשיכטע האט פעראורזאכט א מלחמה, וועלכע איז געווען זעהר אונגליקליך פיר די עמונים; זיי האבען פערלארען רבה און זיינען גרויזאם בעשטראפט געווארען (שמואל ב', י און יב). צו דער צייט פון אבשלום'ס אויפשטאנד איז ש ו ב י, דער זוהן פון נחש פון רבת־עמון, געווען צווישען די, וואס זיינען צוגעשטאנען צו דוד'ן אין זיין ענטלויפען נאך מחנים (יז, 27); עס זעהט דערפון אויס, דאס די עמונים זיינען גוט געווארען מיט דוד'ן. אין דער צייט פון דעם קעניג יושפט האבען זיי אטאקירט דאס קעניגרייך יהודה; זיי זיינען נאך א מאל בעזיגט געווארען, און מיר געפינען זיי שפעטער אלס אונטערטעניגע אונטער עוזיה און זיין זוהן יותם (דה"י ב', בו, 8; כז, 5). נאך דעם אונטערגאנג פון דעם קעניגרייך ישראל האבען זיי געבראכט אונ-

טער זייער מאכט די פּראָווינצען צו אָסט פון ירדן, און ישראל האָט געהאַט פון זיי גרויסע צרות (ירמיה מט; צפניה ב, 8).

ווען די כאַלדעער זיינען אריינגעפאלען אין דאָם לאַנד יהודה זיינען די עמונים צוגעשטאַנען צו זיי געגען דעם קעניג יהויקים (מלכים ב׳, כד, 2). זייער קעניג בעלים האָט צוגעהאָלפען צו דער געגצליכער צושטערונג פון יהודה מיט דעם, וואָס ער האָט אויפגערייצט דעם מיאַטעזשניק ישמעאל בן נתניה צו ערמאָרדען גדליה׳ן, דעם אידישען גובערנאַטאָר, וועמען דער קעניג פון בבל האָט אָנגעטרויט דאָס בעזיגטע לאַנד (ירמיה א, 14). פינף יאָהר נאָך דער צושטערונג פון ירושלים זיינען די עמונים, ווי די מואבים, בע-פאלען געוואָרען פון די כאַלדעער (יאָזעפוס, אלטערטימער, בוך 1, קאַפּ. 9, 7 §). נאָך דעם גלות בבל געפינען מיר זיי נאָך צווישען די פעלקער, וואָס זיינען געווען פעראייניגט געגען די אידען, אום צו שטערען זיי צוריק אויפבויען די מויערן פון ירושלים (נחמיה ד, 1). זייער פיינדשאַפט צו די אידען צייגט זיך נאָך אין דער צייט פון יהודה המכבי, געגען וועמען זיי האָבען געשטעלט א שטאַרקע אַרמעע אונטער א געוויסען טימאָטהעאוס (מאַקאַב., בוך 1, 5, 6). אין דער צייט פון דעם אידישען קעניג יוחנן הורקנוס געפינען מיר אין פילאדעלפיא, אָדער רבה, א טיראַן מיט׳ן נאָמען זענאָן (יאָזעפוס, אלט., בוך 13, קאַפּ. 8, 1 §). יוסטין דער מאַרטירער (165 נ. קר.), אין זיין „דיאלאָג מיט טריפאָן”, רופט נאָך אָן די עמונים א צאָהלריי-כעם פאָלק. אָבער שוין אין אָנפאַנג 3טען יאָהרהונדערט האָבען זיי, ווי די מואבים און די אדומים, זיך צומישט מיט די אראַבער, און זייער נאָמען ווערט שוין מעהר ניט דערמאָהנט.

די רואינען פון רבת עמון, וועלכע טראָגען נאָך דעם נאָמען א מ מ א ן, זיינען ענטדעקט און בעשריבען געוואָרען פון זעעטצען און בורקהאַרדט. זיי זיינען פון דער רוימישער צייט, און מען בעמערקט דאָרטען איבערהויפּט די חורבות פון א גרויסען טהעאַטער.

א צווייטע וויכטיגע שטאָדט איז געווען מ נ י ת, וועלכע איז גע-לעגען, לויט אייזעביוס׳ן, פיער רוימישע מייל פון חשבון אויף דעם וועג פון רבה. דער ווייץ פון מנית איז געווען בעריהמט; מען האָט איהם עקס-פּאָרטירט אויף דעם מאַרק פון צור (יחזקאל כז, 17).

2. די מואבים.

לויט דעם ספר בראשית (יט, 37) איז מואב געווען דער זוהן פון לוט און זיין עלטערע טאָכטער. זיינע נאָכקאָמען האָבען זיך צושפּרייט, ווי

די עמונים, אין די געגענדען צו מזרח פון דעם טויטען מעער (ים המלח) און פון דעם ירדן. נאָך דעם, ווי זיי האָבען אַרויסגעשטויסען די אימים, האָבען זיי פערנומען דאָס נידערלאַנד ביז דעם טייך יבוק, און זיי האָבען געהאַט אַלס שכנים צו אָסט זייערע ברידער די עמונים, וועלכע האָבען בע-הערשט די הויכע ערטער. דער טייל פון דעם נידערלאַנד צו אָסט פון ירדון, געגענאיבער יריחו, האָט זיך אָנגערופען עבענע פון מואב (ערבות מואב). זיי זיינען צוריקגעשטויסען געוואָרען דורך די אמורים ביז דעם טייך ארנון, וועלכער האָט צו דער צייט, ווען די העברעער זיינען אָנגעקומען, געבילדעט דעם נאָרדליכען גרענעץ פון מואב (במדבר כא, 13—14). זייער לאַנד האָט איינגעשלאָסען דעם טייל תון אַראַביען, וועלכען מען רופט יעצט אַן קערעק. די העברעער, רוקענדיג זיך צום ירדן דורך די שטייניגע אַראַביען, האָבען ניט געזוכט צו בעאונרוהיגען די מואבים; זיי האָבען ביי זיי נאָר געבעטען ערלויבנים דורכצוגעהן, און די מואבים האָבען ניט געוואַגט זיך שטעלען געגען זיי. אונגעפעהר זעכציג יאָהר נאָך יהושע'ס טויט, האָט עגלון, דער קעניג פון מואב, מיט דער אונטערשטיצונג פון די עמונים און די עמלקים, בעזיגט די העברעער און האָט זיי אונטערדריקט אַכטצעהן יאָהר. ער איז געטויטעט געוואָרען דורך דעם ריכטער אהוד, און די מואבים, וועלכע די העברעער האָבען אַטאַקירט, האָבען פערלאָרען צעהן טויזענד מאַן (שופטים ג). נאָך דיזער פּאַסירונג געפינען מיר מעהר ניט די מואבים אין צוזאַמענשטויס מיט די העברעער ביז די צייטען פון שאול'ן. עס שיינט זאָגאַר, דאָס צו ענדע פון דער פעריאָדע פון די ריכטער האָבעןביידע פעלקער געלעבט אין פאַלשטענדיגער האַרמאָניע; דאָס בוך רות דערצעהלט אונז פון העברעער, וועלכע געהען צוליב אַ הונגער זיך בע-זעצען אין דעם לאַנד מואב און נעהמען דאָרט פרויען פון די מואבים. אָבער אין דער צייט פון שאול'ן געפינען מיר ווידער די מואבים צווישען די שונאים פון די העברעער (שמואל א', יד, 47). דוד האָט זיי געמאַכט אונ-טערטעניג (שמואל ב', ח, 2). נאָך דער שפּאַלטונג פון דער אידישער מלוכה האָבען זיי געצאָהלט טריבוט צו די קעניגען פון ישראל; אָבער נאָך דעם טויט פון אחאב'ן האָבען זיי רעוואָלטירט (מלכים ב', א, 1). יורם האָט געזוכט זיי ווידער צו מאַכען אונטערטעניג און האָט צו דיזען צוועק געבע-טען הילף ביים קעניגרייך יהודה און אדום (מלכים ב', ג); אָבער ער האָט ניט געהאַט קיין ערפאָלג. לויט דעם 2טען בוך פון דברי הימים (קאַפּ. כ) האָבען די מואבים מיט דער הילף פון די אדומים אונטערגענומען אַ מלחמה געגען יהושפט, דעם קעניג פון יהודה. אונגעפעהר פופציג יאָהר שפּעטער

זעהען מיר זיי בעפאַלען דאַס קעניגרייך ישראל אונטער יואש (מלכים ב׳, יג, 20). אין אַ נבואה געגען מואב (ישעיה טו, טז) רעדט ישעיה פון מעהרערע שטעדט, וואָס ליגען צווישען די טייכען יבוק און ארנון, אויף דער טעריטאָריע פון די שבטים דן און ראובן, און ער שטעלט זיי פאַר אַלס שטעדט פון מואב. פון דיזער נבואה קען מען שליסען, דאַס די מואבים האָבען צוגענומען דיזע שטעדט נאָך דעם, ווי פול און תגלת פלסר, די קעניגען פון אשור, האָבען אוועקגעפיהרט אין גלות דיזע צוויי שבטים פון ישראל (דה״י א׳, ה, 26). מיר געפינען זיי שפּעטער אַלס די עמונים, וועלכע האָבען געהאָלפען די כאַלדעער געגען די אידען.

נאָך דעם גלות בבל ווערען די מואבים ווענינ דערמאָהנט. מען קען שליסען פון איין שטעלע אין דניאל (יא, 41), דאַס מען האָט זיי געלאָזען צו רוה אונטער דער מאַצעדאָנישער אימפּעריע. יאָזעפוס דערמאָהנט זיי צווישען די אַראַבער, וועלכע זיינען בעזיגט געוואָרען פון דעם אידישען קעניג אלכסנדר ינאי (אַלט., בוך 13, קאַפּ. 13, פּאַראַג. 5). שפּעטער ווערען זיי מעהר ניט דערמאָהנט אַלס זעלבשטענדיגעס פאָלק און זייער נאָמען ווערט אָפּגעווישט אין דער גרויסער פאַמיליע פון די אַראַבער. — דער נאַציאָנאַלער גאָט פון די מואבים איז געווען כ מ ו ש , וועלכער איז, ווי מאַנכע גלויבען, דער זעלבער וואָס בעל־פּעור.

די הויפּט־שטעדט פון די מואבים זיינען געווען ע ר מ ו א ב (ווערט אויך אָנגערופען ר ב ת מ ו א ב) און ק י ר מ ו א ב . דיזע לעצטערע, וועלכע ווערט שפּעטער אָנגערופען ק ע ר ע ק , איז נאָך אין מיטעלאַלטער געווען זעהר אַ שטאַרקע שטאָדט. סאַלאַדין האָט זי בעלאַגערט אָהן ערפאָלג אין 1183. יעצט איז דיזע שטאָדט אַ בורג, וועלכע ווערט נאָך בעשיצט דורך אייניגע פעסטונגען. איינע פון די בעריהמטע שטעדט פון מואב איז געווען ד י ב ו ן *), צו מזרח פון טייך ארנון.

3. די אדומים (בני אדום).

דער פאָטער פון די אדומים איז געווען עשו, דער זוהן פון יצחק. ער האָט זיך בעזעצט אויף דעם באַרג ש ע י ר , יעצט ש ע ר א ה , וועל-

*) אין די חורבות פון דיזער שטאָדט האָט אַ פּרויסישער מיסיאָנער פּ. א. קליין אין יאָהר 1868 געפונען אַ מאָנומענט־שטיין פון מישע, דעם קעניג פון מואב (850 פּ. קר.). די אינשריפט אויף דיזען שטיין איז אין פעניציישער אָדער אַלט־העברעאישער שריפט און די שפּראַך איז עהנליך צו העברעאיש.

כער ציהט זיך פון זיד־אָסט פון טויטען מעער ביז דעם גאָלף פון עלאַן (אַ צווייג פון רויטען מעער). אין חומש בראשית (קאַפּ. לו) ווערען אויסגע-רעכענט זיינע נאָכקאָמען, וועלכע האָבען זיך פערשפּרייט אויף דעם באַרג שעיר און האָבען פערדרענגט די חורים, די אוראַלטע איינוואוינער פון דיזען באַרג. זיי האָבען זיך אויך פערשפּרייט צו נאָרד־אָסט ביז די גרענצען פון מואב אין דעם לאַנד, וואָס ווערט אָנגערופען ביי די אַראַבער ד ז ש ע ב א ל. זיי האָבען זיך צוטיילט אין פערשיידענע שבטים, פון וועלכע יעדערער האָט געהאַט אַ פירסט, וועלכער איז אָנגערופען געוואָרען א ל ו ף. ת י מ ן, עשו'ס עניקעל, איז געווען איינער פון די בעריהמטעסטע פירסטען פון די שבטים פון אדום, און זיינע נאָכקאָמען, די תימנים, זיינען געווען בעריהמט פיר זייער חכמה. די איינוואוינער פון דזשעבאַל האָבען שוין אין פריהע צייטען געהאַט איינגעפיהרט ביי זיך אַ וואַהל־קעניגשאַפט *), וועהרענד די אדומים פון באַרג שעיר האָבען זיך געפיהרט לויט זייער פאַטריאַרכאַלי-שער קאָנסטיטוציאָן. דיזע האָבען די העברעער געלאָזען דורכגעהן דורך זייער לאַנד (דברים ב, 4, 29), וועהרענד דער ק ע נ י ג פון אדום האָט זיי עס ניט ערלויבט (במדבר כ, 18). שפּעטער געפינען מיר די אדומים, ווי די אַנדערע נאָכבאַרליכע פעלקער, אימער אין קריג מיט די העברעער. שאול האָט געפיהרט מלחמה געגען זיי מיט ערפאָלג; דוד'ס גענעראַלען יואב און אבישי האָבען זיי אין גאַנצען בעזיגט, און דוד האָט בעזעצט זיי-ערע שטעדט מיט מיליטער. שלמה האָט אויסגעשטאַטעט שיפען אין זייער פּאָרט עציון־גבר (מלכים א', ט, 26). צו ענדע פון שלמה'ס רעגירונג האָט אַ פירסט פון אדום, וועלכער איז אין דוד'ס צייט ענטלאָפען נאָך מצרים, געוואָלט ווידער עראָבערן די אונאָפּהענגיגקייט פון זיין פאָלק (מלכים א', יא), אָבער עס שיינט, דאָס איהם איז עס ניט געלונגען. נאָך דער צושפּאַל-טונג פון דער אידישער מלוכה האָבען די אדומים געצאָהלט טריבוט צו די קעניגען פון יהודה. נאָך אונטער יהושפט האָבען זיי ניט געהאַט קיין אונ-אָפּהענגיגע קעניגען, נאָר איינפאַכע גובערנאַטאָרען, אונטערטעניגע אונטער יהודה, און זייערע האַפענס זיינען געווען אונטער דער מאַכט פון די אידען כב, 48 — 49). אונטער יורם, ענדליך, האָבען זיי זיך געמאַכט אונאָפּ-

*) ז. בראשית לו, 31—39 און דה"י א', א, 43—50. מען זעהט קלאָר פון דיזע שטעלען, דאָס די קעניגליכע הערשאַפט איז ניט איבערגעגאַנגען פון פאָטער צו זוהן; ווייל מיר געפינען דאָ אַ רייהע פון קעניגען, וועלכע זיינען געווען פרעמד איינער דעם אַנדערען און געבירטיג פון פערשיידענע ערטער.

הענגיג און זיי האָבען פון דאַן אָן געהאַט זייערע אייגענע קעניגען (מלכים ב׳, ח, 20). אונטערוואָרפען פון דאָס נײַ דורך אמוציה און עוזיה, האָבען זיי געמאַכט אַן אַטאַקע אונטער אחז׳ן און זיי האָבען גענומען געפאַנגענע פון די אידען (דה״י ב׳, כח, 17). אין דיזער צייט האָבען זיי פּראָפּיטירט פון אַן אַטאַקע, וואָס די סירער האָבען געמאַכט געגען יהודה אום צוריק אָפּצונעהמען אילת (מלכים ב׳, טז, 6). פון דיזער צייט אָן ווערען די אדומים מעהר ניט דערמאָהנט אין דער געשיכטע פון די קעניגען פון יהודה. עס שיינט, דאָס זיי זיינען פערבליבען אונאָפּהענגיג ביז די כאַל-דעער האָבען זיי געמאַכט אונטערטעניג (ירמיה כז, 3 און 6), אָבער זיי זיינען ניט אַוועקגעפיהרט געוואָרען אין גלות. אין דער צייט פון דעם גלות פון די אידען (גלות בבל) האָבען זיי צוגענומען דעם זידליכען טייל פון יהודה; זיי האָבען אויך בעזעסען חברון, פון וואַנען יהודה המכבי האָט זיי פעריאָגט (מאַקאַב., בוך 1, 5, 65). יוחנן הורקנוס האָט זיי גענצ-ליך אונטערוואָרפען און האָט זיי געצוואונגען אָננעהמען יודענטום. מיט הורדוס׳ן איז אַן אדום׳שע דינאַסטיע ארויף אויף דעם טראָן פון יהודה. אַ קורצע צייט פאַר טיטוס׳עס בעלאַגערונג פון ירושלים האָבען די אדומים, וועלכע זיינען געקומען אין דיזע שטאָדט זי צו פערטיידיגען, זיך איבער-געגעבען דאָרטען צו אַבשייליכער אויסגעלאַסענקייט. די איינצעלהייטען וועגען דעם וועט מען געפינען אין דער געשיכטע פון די אידען. פון דיזער צייט אָן פערשווינדט דער נאָמען אדום פון דער געשיכטע.

די הויפּטשטעדט פון דעם לאַנד אדום זיינען געוועזן ס ל ע (וועלכע הייסט ביי די גריכען פ ע ט ר א) און ב צ ר ה. נעבען דעם עלאַנישען גאָלף (אַ צווייג פון רויטען מעער) זיינען געוועזן די שטעדט א י ל ת און ע צ י ו ן־ג ב ר. ת י מ ן איז געלעגען, לויט דעם הייליגען היעראָנימוס, פינף מייל פון פעטרא. די טעריטאָריע פון די אדומים איז געוועזן אַ טייל פון דער ש ט י י נ י ג ע ר א ר אַ ב י ע ן.

4. די עמלקים.

עמלק, איינס פון די עלטעסטע פעלקער פון אראַביען, וואָס ווערט אין דער נבואה פון בלעם׳ען אָנגערופען דער אָ נ פ אַ נ ג פ ו ן ד י נ אַ-צ י אָ נ ע ן (ראשית גוים), האָט געהאַט זיין טעריטאָריע צו וועסט פון אדום. די אראַבישע טראַדיציאָנען זיינען פערשיידען איבער זיין אורשפּרונג; לויט איינינע טראַדיציאָנען שטאַמט ער פון חם, לויט אַנדערע—פון שם. די ביבעל דערמאָהנט איהם צום ערסטען מאָל אין פערבינדונג מיט דער עקספּעדי-

ציאָן פון כדרלעומר, דעם קעניג פון עילם, וועלכער האָט געשלאָגען ד אָ ס פ ע ל ד פ ו ן ע מ ל ק (בראשית יד, 7); אָבער דיזע שטעלע בע-ווייזט ניט, דאָס די עמלקים האָבען שוין עקסיסטירט צו יענער צייט, און עס איז מעהר וואהרשיינליך, דאָס דער שרייבער פון ספר בראשית האָט בענוצט די ווערטער פ ע ל ד פ ו ן ע מ ל ק (שדה העמלקי) אויף דעם סמך, וואָס דאָס איז שפּעטער געוואָרען דער אָרט פון עמלק. לויט יאָזעפוס (אַלט., בוך 2, קאַפּ. 1, 2 § 2) שטאַמען זיי פון עמלק, עשו'ס ענילעל (בראשית לו, 12).

די עמלקים זיינען געווען די ערסטע, וואָס האָבען זיך געשטעלט געגען די אידען בשעת זיי זיינען אַרויס פון מצרים; זיי זיינען געשלאָגען געוואָרען אין דעם טאָל פון רפידים. פון דאַמאָלס אָן האָבען די אידען געשוואָרען אַן אייביגע שנאה צו די עמלקים. שפּעטער, ווען די העברעער האָבען געגען משה'ס פערבאָט געוואָלט געהן גאָך דעם לאַנד כנען, זיינען זיי גע-שלאָגען געוואָרען פון די עמלקים, וועלכע זיינען געווען פעראייניגט מיט די כנענים. אין דער פּעריאָדע פון די ריכטער זעהען מיר זיי מעהרערע מאָל העלפענדיג די שונאים פון די העברעער (שופטים ג, 13; ו, 3). שמואל האָט געהייסען שאול'ן מאַכען אַ מלחמה מיט די עמלקים און אין גאַנצען אויסראָטען זיי; אָבער שאול האָט געלאָזען לעבען דעם קעניג אגג, וועלכער איז שפּעטער געטויטעט געוואָרען פון שמואל'ן. דוד, איידער ער איז פּראָ-קלאַמירט געוואָרען אַלס קעניג, האָט זיי אַטאַקירט מיט זיינע לייט און האָט זיי אָנגעטאָן פיעלע צרות (שמואל א', ל). מיר געפינען זיי אויך צווישען די פעלקער, וועלכע דוד האָט אונטערוואָרפען אין די ערסטע צייטען פון זיין הערשאַפט (שמואל ב', ח, 12), און פון דיזער צייט אָן זעהען מיר זיי מעהר ניט דערמאָהנט. אין דער צייט פון יחזקיהו זיינען 500 פון די בני שמעון געגאַנגען צום באַרג שעיר, האָבען צושלאָגען דעם איבערגעבליבע-נעם רעסט פון די עמלקים און האָבען זיך פעסטגעזעצט אין זייער לאַנד (דה"י, א, ד, 42 — 43).

5. די מדינים.

נאָך דעם טויט פון שרה'ן האָט אברהם גענומען אַ צווייטע פרוי מיט'ן נאָמען קטורה; ער האָט געהאַט מיט איהר עטליכע זיהן, פון וועלכע דער פערטער איז געווען מדין. פון דיזען מדין זאָלען עס שטאַמען די מדינים. שוין אין יעקב'ס צייט האָט דיזע פאַמיליע געפיהרט אַ קאַראַוואַנען-האַנדעל צווישען גלעד און מצרים דורך שכם (בראשית לז, 28). די ביבעל גיט

אונז ניט גענוג איינצעלהייטען, וואס זאלען אנווייזען גענוי דאס לאנד, וואו די מדינים זייען געוועזן עטאבלירט. אבער די אראבישע געאגראפען פון מיטעלאלטער רעדען נאך פון רואינען פון דער שטאדט מ א ד י א ן צו אסט פון דעם עלאנישען גאלף, און עס איז וואהרשיינליך, דאס דער הויפט-ארט פון די מדינים איז געוועזן צו נארד פון רויטען מעער, און האט זיך געצויגען צו אסט פון אדום ביז די עבענע פון מואב. אין דיזער עבענע האט עס אמאל א קעניג פון אדום געשלאגען די מדינים (בראשית לו, 35); א וואנדערנדער צווייג פון דיזען פאלק האט געלעבט אין די אומגעגענדען פון די בערג חורב און סיני, אונטער דעם פריסטער יתרו (שמות ג, 2). דער גרעסטער טייל פון דער נאציאן האט זיך פעראייניגט מיט די מואבים געגען די העברעער, וועלכע האבען געלאגערט אין דער עבענע פון מואב (במדבר כב, 4). דיזע צוויי פעלקער האבען פרובירט בעקעמפען די העברעער דורך בלעם'ס קללות און דורך פערפיהרונג מיט דער עבודה זרה פון בעל-פעור. משה האט אטאקירט די מדינים מיט צוועלף טויזענד מאן, וועלכע האבען אנגעמאכט צווישען זיי גרויסע שחיטות און האבען געטויטעט פינף פון זייערע פירסטען (במדבר לא). בערך דריטהאלבען הונדערט יאהר נאך דעם, ווי די העברעער האבען איינגענומען דאס לאנד כנען, זיינען די מדינים געווארען גענוג מעכטיג צו אונטערדריקען די העברעער זיבען יאהר. אלע יאהר האבען זיי געמאכט א בעפאל און האבען צושטערט די פראדוקטען פון דעם לאנד, די געטריידע, די פרוכטען און די בהמות. זיי זיינען ענד-ליך אטאקירט געווארען פון גדעון'ען, וועלכער האט זיי בעזיגט אין איינינע קאמפען. די מפלה פון די מדינים איז געוועזן פאלקאמען; און פון דיזער צייט אן האבען זיי שוין מעהר ניט געקענט זיך אויפהייבען (שופטים, קאפ. ג — ח). דאס איז געוועזן איינער פון די גלענצענדסטע זיגען פון די העברעער, וועלכער האט א לאנגע צייט געקלונגען אין די לידער פון זייערע פאעטען (תהל' פג, 10 — 12; ישעיה ט, 3; י, 26; חבקוק ג, 7).

דער שבט ע י פ ה האט געשטאמט פון דעם עלטערען זוהן פון מדין (בראשית כה, 4). מדין און עיפה זיינען געוועזן זעהר רייך אין קעמלען (ישעיה ס, ו).

די מעדיער און די פערסיער.

אין דעם קאפיטעל, וואו מיר האבען בעהאנדעלט די אור־געשיכטע פון דער מענשהייט, האבען מיר געזעהען, דאס פון צענטראל־אזיען האבען אייניגע ארישע שטאמען זיך פערשפרייט איבער דעם איראני־שען הויכלאנד און האבען זיך דארט צושיידט לויט דער פעשיידענהייט פון זייערע שפראכען אין באקטריער, מעדיער, פערסיער, פארטהיער, הירקאניער און אנדערע. זיי האבען פערנומען די גאנצע שטרעקע לאנד פון קאספישען מעער ביז צום אינדישען אקעאן און פון דעם אייפראט (פרת) ביז צום אינ־דוס. דארט האבען זיי זיך אנפאנגס בעשעפטיגט מיט פיה־צוכט און בים־לאכוויז זיינען זיי איבערגעגאנגען צו אקערבוי. מיר וויסען זעהר ווייניג פון דער געשיכטע, ווי אזוי די קולטור האט זיך ענטוויקעלט צווישען דיזע פעלקער, אבער דאס וויסען מיר, דאס פריהער האט זיך די קולטור ענטווי־קעלט אין דעם מזרח־טייל פון דיזען לאנד, ווייל דארט געפינען מיר די ענט־שטעהונג פון א פריסטער־שטאאט פריהער אלס אין די איבריגע טיילען.

מיר בעזיצען אייניגע ריכטיגע ידיעות וועגען דער רעליגיאן פון יע־נע פעלקער אין די גאנץ אלטע צייטען. דיזע ידיעות שעפען מיר פון דער א וועסטא אדער זענד־אוועסטא, די רעליגיאנס־ביכער פון די אלטע פערסיער. די לעהרע פון דיזע ביכער שטאמט פון באקטריען און פון דארט האט זי זיך פערשפרייט איבער גאנץ איראן. דער גרינדער פון דיזער לעהרע איז געוועזען דער נביא זאראטוסטרא אדער זא־ראאסטער, וועלכער האט געלעבט לערך 1300 פ. קר. די לעהרע פון זאראאסטער ווערט געגעבען אין די ביכער פון דער זענד־אוועסטא אין דער פארמע פון א געשפרעך, וואס ער האט געהאט אויף א בארג מיט דעם גאט פון ליכט אהוראמאזדא (ארמוזד). נאך דעם, ווי ער האט דיזע לעהרע געקרא־גען, איז אהוראמאזדא אראפ פון בארג מיט א געזעץ־בוך, א תורה. די פרינ־ציפען פון דיזער לעהרע זיינען: אל דאס בייז אין דער וועלט, אלע אונגלי־קען און ליידען קומען ארויס פון דעם פירסט פון פינסטערניס, אהרי־

מ א ן. דאגעגען אַל דאָס גוטס קומט ארויס פון דעם הערשער פון ליכט, א ה ו ר א מ א ז ד א (אָדער אָ ר מ ו ז ד). דיזעביידע קרעפטען, ליכט און פינסטערניס, פיהרען אַ שטענדיגען שטרייט צווישען זיך. ענדליך וועט אָרמוזד גובר זיין און דאַן וועט אהרימאַן ווערען גוט און ריין, און מיט איהם צוזאַמען וועט אויך אַל דאָס בייז אין דער וועלט גוט און ריין ווערען. די פּליכט פון מענשען איז צו טאָן אַלץ וואָס איז מעגליך אום דיזע צייט זאָל קומען וואָס שנעלער. צו דיזען צוועק דאַרף דער מענש פיהרען אַ ריינעס הייליגעס לעבען, ער דאַרף ליב האָבען צו טאָן גוטס און פערמיידען שלעכטס. יעדערער דאַרף זיין גוף רייניגען מיט טבילות און זיין נשמה ערהייבען מיט תפלות. ער דאַרף זיין וואוילטעטיג און פריינדליך צו מענשען, ווי אויך צו ניצליכע חיות, אָבער די שעדליכע חיות זאָל ער פערטיליגען. דער מענש ברויכט ניט צו בויען קיין טעמפּלען, ניט פערעהרען קיין בילדער (גע- צען), ער קען ברייניגען קרבנות אונטער'ן פרייען הימעל, ערגעץ-וואו אויף אַ בארג. אַלס בילד פון דער העכסטער ריינקייט ווערען פערעהרט די זון און דאָס פייער. דאָך ערצעהלט סטראבאָ (אַ גריכישער לענדער-בעשרייבער), דאָס ער האָט אויך געזעהן ערטער, וואו די אָנהענגער פון דיזער רעליגיאָן האָ- בען געהאַט טעמפּלען מיט מזבחות, אויף וועלכע עס האָט געברענט אַ פייער, וואָס די מאַגיער אָדער פערסישע פריסטער האָבען שטענדיג אָנגע- האַלטען עס זאָל ניט אויסגעלאָשען ווערען.

מערקווירדיג איז געווען די אַרט, ווי זיי האָבען בעהאַנדעלט אַ טויטען קערפּער. נאָך זייער מיינונג האָט מען ניט געטאָרט פעראונרייניגען ניט די ערד, ניט דאָס וואַסער, אויך ניט דאָס פייער. דעריבער האָבען זיי אַ טוי- טען קערפּער ניט איבערגעגעבען צו דער ערד (ד. ה. איהם ניט בעגראָבען), איהם ניט אריינגעוואָרפען אין וואַסער, אויך ניט פערברענט, נאָר מען האָט דעם בר-מינן אריינגעלעגט אין אַן אָפענעם קאַסטען און איהם געשטעלט אונטער'ן פרייען הימעל, אום הינט, פויגלען אָדער רויב-חיות זאָלען איהם אויפפרעסען.

אויסער די רעליגיאָנס-ביכער פון די פערסיער, פון וועלכע מיר שעפּען איינציגע ידיעות איבער זייערע רעליגיעזע בעגריפען, ווייסען מיר פון דער קולטור פון די אַלטע איראַנישע פעלקער גאַנץ ווענינ. די ידיעות, וועלכע דער אַלטער גריכישער היסטאָריקער העראָדאָט גיט וועגען זיי, שמעקען צו פיעל מיט זאַגע. נאָר די שפּעטערע היסטאָריקער פון די גריכען, ווי קסענאָ- פאָן און ארריאַן, גיבען אונז עטוואָס ריכטיגעס וועגען די פערסיער.

מיר ווייסען אויף זיכער פון די אַלטע צייטען וועגען די פערסיער, דאָס פאַר דעם 8טען יאָהרהונדערט פ. קר. זיינען זיי געווען אונטער דעם יאָך פון די אַסיריער, און דאָס אין מיטען פון דיזען יאָהרהונדערט האָבען די מעדיער, אַ שבט פון די פערסיער, זיך בעפרייט פון די אַסיריער. מיט די מעדיער האָבען זיך דאַמאָלס פעראייניגט אַנדערע שטאַמען פון די פערסיער און האָבען ערוועהלט ד ע י אָ ק ע ס ׳ ן אַלס זייער פיהער. ער האָט זיך באַלד ערהויבען צו דער שטופע פון אַ קעניג און האָט געבויט די שטאָדט ע ק ב אַ ט אַ נ אַ אַלס רעזידענץ. ער האָט די נייע שטאָדט בעפעסטיגט און האָט זיך פערשאַפט אַ לייב־גוואַרדיע, ווי די אַסירישע הערשער.

די היסטאָריקער רעכנען דיאָקעס׳ן פיר אַ ניט־געשיכטליכער פערזאָן. נאָר זיין זוהן און נאָכפאָלגער פ ר אַ אָ ר ט ע ס (655 — 633 פ. קר.) ווערט זיכער בעטראַכט פיר אַ געשיכטליכע פערזאָן. ער האָט אונטערגע־וואָרפען אונטער זיין הערשאַפט אייניגע פון די פערסישע שבטים און האָט פערשפרייט זיין הערשאַפט ביז באַקטריאַנאַ און סאַקטיאַנאַ. אין אַ מלחמה מיט די אַסיריער האָט ער פערלאָרען זיין לעבען. זיין זוהן קיאַקסאַרעס (633—593) האָט זיך פעראייניגט מיט דעם באַבילאָנישען שטאַטהאַלטער (גובער־נאַטאָר) נאַבו־פאַל־אַסאַר אום אָנצוגרייפען די אַסיריער. זיי האָבען בעזיגט און צושטערט נינוה, די הויפּטשטאָדט פון אַסיריען, און אַסיריען איז דאַן איבערגעגאַנגען צו די מעדיער. באַלד נאָך דעם האָט קיאַקסאַרעס אויסגע־רייניגט דאָס לאַנד פון די סקיטהישע רויבער־באַנדעס, וועלכע האָבען פיעלע צרות אָנגעטאָן אין מערב־אַזיען.

קיאַקסאַרעס ווערט בעטראַכט אַלס דער אמת׳ער גרינדער פון דעם מע־דאָ־פערסישען וועלט־רייך. ער האָט געשטרעבט צו פערשפרייטען זיין הער־שאַפט איבער גאַנץ קליין־אַזיען, די לידיער האָבען איהם אָבער געשטערט אין דיזען פּלאַן. נאָך אַ קאַמף פון זעקס יאָהר איז ענדליך בעשלאָסען גע־וואָרען, דאָס דער טייך האַליס זאָל זיין דער גרענעץ צווישען מעדיען און לידיען (610 פ. קר.). צו פערשטאַרקען דעם שלום, וואָס איז דאַמאָלס גע־שלאָסען געוואָרען, האָט אַסטיאַגעס, דער זוהן פון קיאַקסאַרעס, געהייראַט אַריענים, די טאָכטער פון דעם לידישען קעניג אַליטטעס.

ווען אַ ס ט י אַ ג ע ס (596 — 559 פ. קר.) איז אַרויף אויף זיין פאָטער׳ס טראָן האָט די מעדישע מלוכה פערנומען דעם שטח פון דער איראַ־נישער וויסטע ביז דעם מזרח־ברעג פון דעם טייך האַליס. אַסטיאַגעס איז ניט נעגאַנגען אין דעם וועג פון זיינע בעריהמטע עלטערן. ער האָט איינ־געפיהרט אין זיין מלוכה אַן אָריענטאַלישעס, אויסגעלאַסענעס לעבען. די

מעדיער האָבען זיך איבערגעגעבען צו אַ לעבען פון לוקסוס און האָבען אויפ־געהערט צו זיין בראַווע העלדען, וואָס זיי זיינען געוועזען פריהער. אַסטיאַגעס האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין גרויזאַמקייט און הערשזיכטיגקייט, וועלכע האָבען ארויסגערופען אַן אויפשטאַנד געגען איהם. איבערהויפּט איז געוועזען אונגליקליך פיר איהם דער אויפשטאַנד פון די פּערסיער אונטער דער לייטונג פון כורש (קירוס, צירוס), וועלכער האָט אומגעוואָרפען דאָס מעדישע רייך און האָט געגרינדעט די פּערסישע וועלט־מלוכה.

כורש'ס יוגענד. איבער די יוגענד־יאָהרען פון דיזען גרויסען פּערסישען זיגער גיט אונז דער גריכישער היסטאָריקער העראָדאָט אַן אויספיהרליכע ערצעהלונג, וועלכע איז בעפּוצט מיט לעגענדע. לויט דיזער ערצעהלונג האָט אַסטיאַגעס געזעהן אין חלום, ווי פון זיינע קומענדע דורות איז אויס־געוואַקסען אַ בוים, וואָס האָט מיט זיין שאָטען בעדעקט גאַנץ אַזיען און אויך איהם זעלבסט. ער האָט געשיקט רופען די טרוים־דייטער, די פּותרי חלומות, און האָט זיי ערצעהלט זיין זונדערבאַרען חלום. זיי האָבען איהם פּותר גע־ווען, דאָס זיין טאָכטער מאַנדאַנע וועט האָבען אַ זוהן, וועלכער וועט הער־שען איבער גאַנץ אַזיען און אויך איבער איהם. דיזע דייטונג פון דעם חלום האָט איהם שטאַרק ערשראָקען. אום צו שטערען דער פערווירקליכונג פון דעם טרוים האָט ער אַוועקגעשיקט זיין טאָכטער נאָך אַ קליינע לאַנדשאַפט פּערסים און האָט זי פערהייראַט צו אַ קליינעם פּערסישען בעאַמטען, אַ שטילען פרידליכען מענשען מיט'ן נאָמען ק אַ מ ב י ז ע ס. ער האָט געהאָפט, דאָס פון אַזאַ שדוך האָט ער גאָר ניט צו פירכטען. אַלס אָבער מאַנדאַנע האָט אין אַ יאָהר נאָך דער חתונה געבאָרען אַ זוהן, וועלכען די עלטערן האָבען אַ נאָמען געגעבען כ ו ר ש, ד. ה. „זון", האָט אַסטיאַ־געס ווידער אָנגעהויבען מורא האָבען פאַר זיין חלום. ער האָט געשיקט בריינ־גען צו זיך זיין טאָכטער מיט איהר זוהן, און האָט בעאויפטראַגט הארפּאַגוס'ן, אַ טרייען עדעלמאַן, דאָס קינד צו ערמאָרדען. הארפּאַגוס האָט פערשפּראָ־כען דעם קעניג צו פערפילען זיין וואונש. זיין הארץ אָבער האָט איהם ניט ערלויבט אויסצופיהרען דעם מאָרד. ער האָט גערופען אַ פּאַסטוך און האָט צו איהם געזאָגט: „דער קעניג אַסטיאַגעס בעפעהלט דיר דיזעס קינד צו ברייננגען אין אַזאַ אָרט, וואו ער וועט געוויס שנעל אומקומען". אויך דער פּאַסטוך האָט ניט געהאַט דעם מוט דיזען גרויזאַמען בעפעהל אויסצופיהרען. זיין פרוי האָט דאַמאָלס געבאָרען אַ טויטעס קינד, זי האָט אַן עצה געגעבען דעם פּאַסטוך אָנטאָן דאָס טויטע קינד כורש'ס קליידער און בעגראָבען איהם, און כורש'ן לאָזען לעבען און ערציהען איהם אַלס זייער אייגען קינד.

אויף דעם דריטען טאָג איז דער פאַסטוך געגאַנגען צו הארפּאַגוס'ן און האָט איהם ערצעהלט, דאָס ער האָט כורש'ן אומגעבראַכט און האָט געזאָגט, דאָס ער קען איהם ווייזען זיין טויטען קערפּער. הארפּאַגוס האָט געשיקט צו דיזען צוועק זיינעם א טרייען דינער און יענער האָט זיך איבערציינגט אין די ריכטיגקייט פון דעם פאַסטוך'ס ווערטער און האָט עס מיטגעטיילט האר-פּאַגוס'ן.

אַסטיאַגעס און הארפּאַגוס.

כורש איז געוואקסען אין דעם הייזעל פון דעם פאַסטוך ווי א שענע בלום. ווען ער איז אַלט געוואָרען צעהן יאָהר, האָט מיט איהם פּאַסירט די פאָלגענדע געשיכטע. ער האָט זיך געשפּילט מיט די קינדער אין דאָרף, האָ-בען זיי איהם אויסגעקליבען פיר א קעניג צוליב זיין חכמה און מוטיגקייט. איינמאָל האָט זיך געשפּילט מיט זיי דער זון פון א פאָרנעהמען פערסיער מיט'ן נאָמען ארטעמבארעס. אַלס דיזער האָט ניט געוואָלט פאָלגען די בע-פעהלען פון כורש'ן, האָט כורש געהייסען איהם בעשטראָפען מיט ריט־ר.

דער אינגעל איז גלייך אוועקגעלאָפען צו זיין פאָטער און האָט איהם מיט געוויין ערצעהלט פון דער שאנדע, וואָס ער האָט געליטען פון כורש'ן.

ארטעמבארעס איז דאַן אוועקגעגאנגען צום קעניג און האָט פערלאנגט פון איהם ער זאָל בעשטראָפען דעם פאסטוך'ס זוהן פיר זיין חוצפה. דער

אסטיאגעס און כורש.

קעניג האָט געלאָזט רופען דעם פאסטוך מיט זיין זוהן און האָט דיזען מיט גרויס כעס געפרעגט: „ווי אזוי האָסטו געהאט אין זיך אזוי פיעל חוצפה צו בעשטראָפען א קינד פון א מאַן, וואָס איז אזוי פיעל געעהרט אין מיין הויף?" כורש האָט איהם דערויף מוטיג געענטפערט: „גנעדיגער

הערר! די קינדער פון דארף האבען מיך ערוועהלט פיר א קעניג. אלע האבען מיינע בעפעהלען געפאלגט, נאר דיזער איז ניט געווען געהארזאם. איך האב איהם גגעבען די שטראף, וועלכע ער האט פערדינט. אויב איך האב געטאן אונרעכט, בין איך היר און בין גרייט צו ערהאלטען מיין שטראף.

די מוטיגע שפראך פון דעם אינגעל און זיין עדעלע האלטונג האבען דעם קעניג איבערראשט. איבערהויפט איז איהם געווען אויפפאלענד די עהנליכקייט פון כורש'ס געזיכט מיט זיין טאכטער'ס. אויך די יאהרען פון דעם אינגעל האבען אין איהם ערוועקט א חשד, דאס דער אינגעל איז זיין אייניקעל. ער האט פלוצלונג א פרעג געטאן דעם פאסטוך: „ווער האט דיר געגעבען דיזעס קינד?" דער פאסטוך האט זיך גלייך מודה געווען און האט ע‧צעהלט דעם קעניג די גאנצע געשיכטע. דער קעניג האט גלייך געשיקט רופען הארפאגוס'ן און האט איהם מיט א שמייכעל געפרעגט: „ווי אזוי האסט דו מיין טאכטער'ס זוהן אומגעבראכט?" הארפאגוס, בעמערקענדיג דעם פאסטוך היר, האט באלד פערשטאנען, דאס די זאך איז ענטדעקט געווארען, און ער האט איהם ערצעהלט די וואהרהייט. אסטיאקעס האט ניט געוויזען קיין כעס; אין געגענטייל, ער האט זיך געמאכט, ווי ער וואלט געווען צופרידען מיט זיין האנדלונג. דער קעניג האט געמאכט א מאהלצייט, צו וועלכער הארפאגוס איז אויך געווען געלאדען. הארפאגוס האט געקריגען א בעפעהל פון קעניג צו שיקען זיין זוהן, א אינגעל אין כורש'ס עלטער, ער זאל זיך שפילען מיט כורש'ן. הארפאגוס האט מיט שמחה ערצעהלט זיין פרוי די גאנצע געשיכטע. אלס הארפאגוס'עס זוהן איז געקומען אין קעניגליכען הויף, האט דער קעניג געהייסען זיין דינער שלאכטען דעם אינגעל, צושניידען איהם אויף שטיקער, א טייל פון זיי קאכען און א טייל בראטען. ביי דער מאהלצייט האט מען די געסט געגעבען שעפסען-פלייש, נאר הארפאגוס'ן האט מען געגעבען דאס פלייש פון זיין קינד. „נו, ווי געפעהלט דיר דאס פלייש, וואס דו האסט געגעסען ביים טיש?" האט אסטיאגעס געפרעגט הארפאגוס'ן. „אויסערגעוועהנליך גוט", האט הארפאגוס געענטפערט. „ווייסטו, וואס פיר א פלייש דו האסט געגעסען?" האט דער קעניג געפרעגט. דערוויילע האבען די דינער אריינגעבראכט א קארב, אין וועלכען עס זיינען געלעגען דער קאפ און אנדערע גלידער פון זיין קינד'ס קערפער. ווען הארפאגוס האט דאס דערזעהן, האט ער ניט געוויזען קיין צייכען פון כעס און אונצופרידענהייט, אבער אין הארצען האט ער געשווארען ראכע צו נעהמען פון דעם טיראן.

אסטיאגעס האט נאך דיזער געשיכטע זיך בערוהיגט וועגען דעם חלום און זיין דייטונג. די טרוים־דייטער האבען איהם ערקלערט, דאס כורש איז שוין איינמאל ערוועהלט געווארען פון די דארפס־קינדער אלס קעניג און דערמיט איז שוין דער חלום מקוים געווארען און עס איז שוין מעהר ניטא וואס מורא צו האבען דערפאר. אסטיאגעס האט כורש'ן אוועקגעשיקט צו זיינע עלטערן, וועלכע האבען איהם אויפגענומען מיט פרייד.

כורש איז אויסגעוואקסען אן ענערגישער אנגענעהמער מאן. די פער־סיער האבען זיך נאך געהאלטען ביי זייערע אלטע רויהע און איינפאכע

די גרויזאמקייט פון אסטיאגעס'ן.

זיטען אין דער צייט, ווען די מעדיער אין דעם הויף פון אסטיאגעס זיינען געווען איבערגעגעבען צו לוקסוס און אלערליי פערגניגענס. הארפאגוס האט אויסגערעכענט, דאס יעצט איז די צייט צו נעהמען ראכע פון אסטיאגעס'ן פיר די ערמארדונג פון זיין קינד. ער האט אויסגעקליבען כורש'ן פיר זיין ווערקצייג דורכצופיהרען זיין פלאן. ער האט צוגעשיקט צו כורש'ן א האז און האט דורך דעם טרייען איבערבריינגער אנגעזאגט, דאס ער זאל דעם האז אויפשניידען אליין, קיינער זאל ניט זיין דערביי. כורש האט אזוי גע־

טאָן און צו זיין פערוואונדערונג האָט ער אין בויך פון האָז געפונען אַ בריף. אין דיזען בריף האָט איהם הארפּאגוס אויפגעפאָדערט צו שטעלען זיך אָן דער שפּיץ פון די פּערסיער אום אַסטיאַגעס'ן, זיין זיידען, אראָפּצוואוארפען פון טראָן און זעלבסט ווערען קעניג, דערפאר וואָס זיין גרויזאמער זיידע האָט איהם אַמאָל געוואָלט ערמאָרדען. הארפּאגוס האָט איהם ווייטער פער-שפּראָכען צו העלפען מיט אַלע זיינע קרעפטען דעם פּלאַן דורכצופיהרען. כורש'ן איז דער פּלאַן געפעלען געוואָרען און ער האָט גלייך גענומען טראַכ-טען, מיט וועלכען אופן און דורך וועלכע מיטלען ער זאָל די זאך פערווירקלי-כען. ער האָט פערפאסט אַ בריף, האָט פערזאמעלט די פּערסיער, האָט פאר זיי געעפענט דעם בריף און האָט געזאָגט, דאָס אַסטיאַגעס האָט איהם אין דיזען בריף בעשטימט אַלס זייער אַנפיהרער.

דאָן האָט ער בעפוילען, דאָס יעדערער פון זיי זאָל מאָרגען קומען מיט אַ סערפּ. אויף מאָרגען זיינען זיי אַלע געקומען, יעדערער מיט אַ סערפּ. כורש האָט זיי געהייסען אַ גרויס שטיק לאַנד, וואָס איז געווען בע-וואקסען מיט דערנער, אָפּרייניגען און בעאַרבייטען אין איין טאָג. פאר נאכט, נאָך דער שווערער אַרבייט, האָט ער זיי געהייסען קומען צו איהם מאָרגען אָנגעטאָן אין זייערע שענסטע קליידער. ווען זיי זיינען אַלע צוזאַ-מענגעקומען האָט ער פיר זיי געמאַכט אַ מאָהלצייט מיט פיעל פלייש, ויין און טייערע פרוכטען. נאָך דער מאָהלצייט האָט ער זיי געפרעגט: „וועל-כער טאָג געפעלט אייך בעסער, דער נעכטיגער אָדער היינטיגער?" „וואָס פיר אַ פערגלייך", האָבען די פּערסיער געענטפערט מיט פערוואונדערונג, „נעכטען האָבען מיר שווער געאַרבייט ווי שקלאַפען און היינט געניסען מיר אַ גוטען טאָג ווי פרייע הערען!" „אויב אזוי", האָט כורש געזאָגט, „טאָ פאָלגט מיר, ווארפט אראָפּ פון זיך דעם שווערען יאָך פון די מעדיער, ווערט פרייע הערען ווי היינט און זייט גליקליך; שקלאַפּישע אַרבייט ווי נעכ-טען וועט אייך ערווארטען, ווען איהר בלייבט אונטער דער הערשאַפט פון דעם אכזר אַסטיאַגעס."

די פּערסיער, וועלכע זיינען שוין לאַנג געווען אונצופרידען פון דער דרי-קענדער הערשאַפט פון די מעדיער, האָבען גלייך אויף'ן אָרט ערוועהלט כורש'ן אַלס קעניג איבער זיי. ווען די ידיעה פון דער פּערסישער רעוואָלו-ציאָן איז אָנגעקומען צו אַסטיאַגעס'ן, האָט ער אַרויסגעשיקט אַ גרויסע אַר-מעע די רעוואָלוציאָן צו דערשטיקען. אַלס גענעראַל פון דיזער אַרמעע האָט ער בעשטימט הארפּאגוס'ן, וועלכער האָט די גאַנצע צייט געשפּילט די ראָלע פון אַ טרייען איבערגעגעבענעם דינער. הארפּאגוס האָט יעצט געפו-

נען דעם פאסענדען מאָמענט ראבע צו נעהמען פון אסטיאגעס׳ן. ער איז באלד אריבער מיט זיין ארמעע צו כורש׳ן און די ביידע ארמעען, די מע־דישע אונטער הארפאגוס׳ן און די פערסישע אונטער כורש׳ן, האָבען זיך אומ־געקעהרט געגען אסטיאגעס׳ן, וועלכער האָט פריהער פאר אלץ בעשטראָפט מיט׳ן טויט די טרוים־דייטער, וואָס האָבען איהם בערוהיגט וועגען כורש׳ן און איהם געגעבען אן עצה כורש׳ן צו לאָזען לעבען. נאָך דעם האָט ער צו־זאמענגערופען נאָך אן ארמעע און זיי געשיקט געגען די מיאטעזשניקעס. ביי דער שטאָדט פארסאגאדאָ, די אור־אלטע רעזידענץ פון די פערסישע פירס־טען, איז פאָרגעקומען די שלאכט צווישען די ביידע ארמעען (558 פ. קר.). אסטיאגעס׳עס ארמעע איז בעזיגט געוואָרען און אסטיאגעס זעלבסט איז גע־פאנגען געוואָרען. הארפאגוס האָט טריאומפירט און האָט פון איהם חוזק געמאכט. כורש אָבער האָט איהם בעהאנדעלט מילד און האָט געזאָרגט פיר איהם ביז די לעצטע מינוטען פון זיין לעבען.

די הערשאפט פון די מעדיער איז געקומען צו אן ענד. אנשטאָט זיי האָבען די פערסיער זיך ערהויבען צו א וועלט־מאכט. דיזע ענדערונג קען מען אייגענטליך בעטראכטען נאָר אלס וועקסעל פון דינאסטיעס, ווייל די פערסיער און מעדיער זיינען געווען נאָר פערשיידענע שבטים פון דעם זעל־ביגען פאָלק, וועלכעס האָט געהאט גלייכע אינטערעסען. נאָך דיזער אי־בערקעהרעניש האָט דער פערסישער אדעל פערדרענגט דעם מעדישען, אָבער די פריסטער זיינען ווי פריהער געבליבען די מעדישע, וועלכע האָבען אויך אונטער דער הערשאפט פון כורש׳ן געהאט א גרויסען איינפלוס אויף די רע־גירונג.

כורש, קרעזוס און סאָלאָן. אזוי באלד ווי כורש האָט זיך בעפעס־טיגט אויף׳ן טראָן, האָט ער בעשלאָסען צו אונטערנעהמען מלחמות געגען די שכנישע פעלקער אום צו פערגרעסערן זיין מדינה. צוערסט האָט ער בע־זיגט באקטריען. נאָך דעם האָט ער זיך געווענדט געגען קליין־אזיען, וועלכעס איז דאמאָלס בעשטאנען פון פערשיידענע קליינע פעלקער. אין דעם מערב־טייל האָט זיך אויך געפונען א היבשע צאָהל גריכישע קאָלאָניעס. אין דרום פון קליין־אזיען האָבען זיך געפונען פיעלע פעניצישע קאָלאָניעס, אוי־סער איינינגע קליינע פעלקער. צווישען די פערשיידענע פעלקער האָבען זיך אויסגעצייכענט די פריגיער, וועלכע האָבען בעוואוינט דעם אינערן טייל פון דער האלב־אינזעל קליין־אזיען.

די געשיכטע פון די פעלקער, וואָס האָבען בעוואוינט קליין־אזיען, איז פערוויקעלט מיט א דונקעלן שלייער. פון די זאגעס, וועלכע עקסיסטירען

וועגען זיי, קען מען קיין געשיכטליכען פאקט ניט ארויסקריגען. מיר ווייסען אפילו ניט, פון וואנען דיזע פעלקער שטאמען. איינינע פון זיי זיינען געוועזען פון דער ארישער ראסע אנדערע פון דער סעמיטישער. נאר וועגען די פריגיער און קאפאדאקיער קענען מיר מיט איינינער געוויסהייט בעהויפטען, דאס זיי האבען געהערט צו דער ארישער ראסע, די איבריגע אבער האבען וואהרשיינליך געהערט צו דער סעמיטישער ראסע. די הויפט־ראלע פון דיזע אלע קליינע פעלקער האבען געשפילט די לידיער און פריגיער. אין דער צייט, ווען די פערסיער האבען אונטערגענומען זייער מלחמה אין קליין־אזיען, זיינען די קליין־אזיאטישע פעלקער געשטאנען אונטער דער אויבערהערשאפט פון די לידיער. קרעזוס, דער קעניג פון די לידיער, איז געוועזען דער שוואגער פון אסטיאגעס'ן. ער האט לידיען געבראכט צו דער הויכער שטופע פון איהר מאכט, ער האט אויך בעזיגט די גריכישע קאלאניעס.

קרעזוס איז געוועזען זעהר רייך, אזוי דאס אין די אלטע צייטען פלעגט מען זאגען: „רייך ווי קרעזוס." ער האט געפיהרט א קעניגליכען הויף, ארומגערינגעלט מיט די גרעסטע מענער פון קונסט און וויסענשאפט. ער האט פערשטאנען צו בעהאנדלען די בעזיגטע לענדער אזוי, דאס זיי זאלען איהם בלייבען טריי. ער האט זיי נעמליך ערלויבט צו פיהרען זיך נאך זייערע אלטע געזעצען און מנהגים און דאס האט זיי בעפרידיגט. זיין ארמעע איז געוועזען אויסגעצייכענט דיסציפלינירט. דאס אלעס האט געשטארקט זיין מוט און ער האט קיין מורא ניט געהאט פאר א בעפאל פון כורש'ן. ער איז געוועזען איבערצייגט, דאס אין א שטרייט מיט די פערסיער וועט ער זיין דער זיגער. ער איז אזוי ווייט געוועזען זיכער, דאס ער האט איינינע פון זיינע אונטערטעניגע קעניגען מיט זיינע ארמעען צוריקגעשיקט, ווייל ער האט געגלויבט, דאס אפילו מיט ווענינער מיליטער וועט ער כורש'ן שלאגען. דיזער טעות וועגען די מאכט פון זיין פיינד איז געוועזען פיר איהם א גרויסער אונגליק. כורש איז אהן שטערונג אריבער די לידישע גרענעץ, וועלכע איז ניט געוועזען גענוג בעוואכט פון מיליטער, האט נאך א קורצער בעלאגערונג איינגענומען די רעזידענץ סארדעס (549 פ. קר.), גענומען קרעזוס'ן געפאנגען, און דאס לידישע רייך איז געפאלען.

וועגען קרעזוס'ן האט הערודאט פאלגענדע זאגע. ווען כורש האט בעזיגט לידיען האט ער קרעזוס'ן און 14 פון די פארנעהמסטע לייט פון לידיען פעראורטיילט צום פערברענען. ווען דער שייטער־הויפען איז שוין געוועזען אין פלאמען און מען האט שוין קרעזוס'ן ארויפגעשטעלט אויף איהם, האט קרעזוס אויסגעשריען: „א סאלאן! סאלאן! סאלאן!" כורש, דער-

הערענדיג דיזען אויסגעשריי, איז געווען נייגעריג צו וויסען, וואָס בעדייטען דיזע ווערטער. ער האָט געהייסען אראָפּנעהמען קרעזוס'ן פון שייטער־הויפען און ברייננגען צו איהם. כורש האָט איהם דאַן געפרעגט, וועגען זיין אויסרוף. קרעזוס האָט איהם געענטפערט: „אָ כורש! וועניג מענשען זיינען דאָ אין דער וועלט, וועלכע דאָס גליק האָט אויפגעהויבען אזוי הויך און אראָפּגעוואָרפען אזוי טיף, ווי מיך. איך האָב בעהערשט אַ גרויסע מדינה, מיינע אוצרות זיינען געווען די רייכסטע אין דער וועלט. איך האָב זיך גערעכענט פיר דעם גליקליכסטען אין דער וועלט. איינמאָל איז געקומען צו מיר אַ קלוגער מאַן פון גריכענלאַנד מיט'ן נאָמען סאָלאָן. איך האָב איהם גאַסטפריינדליך אויפגענומען, האָב איהם געוויזען מיינע אוצרות און האָב איהם געפרעגט, אויב ער האָט געזעהן אין דער וועלט נאָך אַזאַ גליקליכען מענשען ווי איך בין. סאָלאָן האָט מיר דערויף געענטפערט: „יע, איך האָב געזעהן אַ מענשען, וואָס איז געווען פיעל גליקליכער פון דיר, דיזער איז אַ געוויסער בירגער פון אַטהען (גריכענלאַנד) מיט'ן נאָמען טעללוס." איך האָב מיט פערוואונדערונג געפרעגט, אין וואָס איז בעשטאַנען זיין גרעסערעס גליק. דערויף האָט מיר סאָלאָן געענטפערט: „דיזער טעללוס האָט געלעבט אין אַטהען אין דער צייט, ווען דיזע שטאָדט איז געווען אין אַ גליקליכען צושטאַנד. ער האָט געהאַט שענע גוטע קינדער און עניקלאַך, פון וועלכע קיין איינער איז פאַר זיין לעבען פון דער וועלט ניט געגאַנגען. דיזער מאַן איז אויך גליקליך געשטאָרבען. אין אַ שטרייט צווישען די גריכען און איינעם פון זייערע פיינדליכע שכנישע פעלקער האָט טעללוס בעוויזען גרויסע גבורות און איז געפאַלען אַלס העלד און פערטיידיגער פון זיין פאַטערלאַנד און די גריכען האָבען איהם געשטעלט אַ גרויסאַרטיגען מאָנומענט צו פעראייביגען זיינע העלדענטאַטען". „אָבער ועמען האַלסטו פיר דעם גליקליכסטען אויסער טעללוס'ן?" האָב איך איהם געפרעגט. איך האָב גערעכענט, דאָס ער וועט געווים מיין נאָמען דערמאָהנען. סאָלאָן האָט מיר אָבער דערויף געענטפערט: „צוויי גריכישע יונגע לייט, קלעאָבים און ביטאָן. זיי זיינען געווען ברידער און האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט זייער פיזישער קראַפט און האָבען בעקומען אין די קאַמף־שפּילען דעם פרייז אַלס זיגער. איינמאָל האָט זייער מוטער געוואָלט פאָהרען אין טעמפעל, עס איז געווען אַ יום־טוב, די צוג־אָקסען זיינען אָבער ניט געקומען צו דער צייט פון פעלד, האָבען זיך די יונגע לייט, איהרע קינדער, איינגעשפּאַנט און האָבען זי אַליין אוועקגעפיהרט אין טעמפעל, וועלכער איז געווען 45 סטאַדיען ווייט פון זייער וואוינונג. דיזע טייערע מידה פון די קינדער איז בעוואונדערט געוואָרען פון מענער און פון

פּרויען, וואָס זיינען געווען אין טעמפּעל צו יענער צייט. די מוטער, וועלכע איז געווען זעהר געריהרט פון דער טרייסשאַפט פון איהרע קינדער און פון דער עהרע, וואָס זיי האָבען איהר בעוויזען, האָט געבעטען ביי די געטער, זיי זאָלען בעלוינען איהרע קינדער פיר זייער עדעלע מידה. נאָך דעם רעליגיאָנס-דינסט האָבען זיך די צוויי ברידער צוגעלעגט אָפּרוהען פון זייער שווע-רער ארבייט אין דעם פאָרהויף פון דעם טעמפּעל, זיינען איינגעשלאָפען און שוין מעהר ניט אויפגעשטאַנען. די געטער האָבען דערמיט בעוויזען, אז דאָס בעסטע פיר א מענשען איז, ווען ער שטאַרבט באַלד נאָך אַן עדעלער טאַט." נאָך דיזער ערצעהלונג האָב איך געפרעגט סאָלאָן'ען: „קענסטו מיך ניט רעכנען אפילו פיר אזוי גליקליך, ווי דיזע יונגע לייט?" „מען קען נאָך יעצט ניט וויסען, ווי דו וועסט ענדיגען דיין וועלט", האָט סאָלאָן גע-ענטפערט. „דעם מענשען'ס לעבען דויערט געוועהנליך 70 יאָהר, איין טאָג פון זיין לעבען איז געוועהנליך ניט גלייך צום אנדערן. זיין לעבען איז פול מיט פערענדערונגען. דו ביזט יעצט דער אייגענטימער פון גרויסע אוצרות. איך וועל דיך נאָר דאַן גליקליך שעצען, ווען איך וועל וויסען, דאָס דו האָסט דיין לעבען גליקליך געענדיגט. די געטער הייבען אָפט הויך א מענשען, אָבער זיי וואַרפען איהם אָפט טיף צוריק אין אונגליק. איך בין געווען זעהר אונצופרידען דאַמאָלס פון זיינע ווערטער. אָבער, ווי וויים אמת זיי זיינען געווען, זעה איך נאָר יעצט. פון דאַמאָלס אָן האָט זיך מיין מזל געביטען. עס האָט מיר אָנגעהויבען צו געהן שלעכט. איינער פון מיינע צוויי זיהן איז גע'הרג'עט געוואָרען אויף דער יאַגד, דער אַנדערער איז שטום געוואָרען, אַלע לענדער, אַלע אוצרות האָב איך פערלאָרען, און בין זעלבסט געקומען צום שייטער-הויפען. דו קענסט פערשטעהן, וואָרום איך האָב אין מיין יעצטי-גער אונגליקליכער לאַגע אויסגערופען דעם נאָמען פון דיזען גרויסען חכם, סאָלאָן."

כורש איז געווען געריהרט פון דיזער געשיכטע. עס איז איהם אָרויף אויף די געדאַנקען, דאָס ער איז אויך ניט זיכער מיט א גליקליכען סוף. ער האָט קרעזוס'ן געשענקט דאָס לעבען און האָט איהם אָנגענומען אַלס פריינד און ראַט-געבער.

גאַנץ לידיען איז אַרונטערגעפאַלען אונטער דער הערשאַפט פון פּערסיען. הארפּאַגוס האָט אויך די גריכישע קאָלאָניעס אונטערגעוואָרפען. כורש האָט די גריכען ערלויבט צו לעבען לויט זייערע אייגענע געזעצען און מנהגים, ווי פריהער; ער האָט אייניגע גרויסע בעאַמטע פון די פּערסיער און מעדיער געזעצט איבער זיי, אָבער ער האָט אויך פיעלע גריכישע בעאַמטע געלאָזען.

עס איז געווען אין אזיען איינגעפיהרט איבערצולאָזען די אונטעריאָבטע פעלקער זייערע געזעצען און איינריכטונגען ניט בעריהרט. ווען די אונטעריאָכטע פעלקער האָבען געפרופט דעם יאָך אראָפצואווארפען, פלעגט מען זיי אריבערטראנספּאָרטירען אין אנדערע לענדער, וואו זיי האָבען ניט געהאט די מעגליכקייט צו מאכען אן אויפשטאנד. צוויי פון די גריכישע שטערט אין קליין־אזיען, פאָקאָא און טעאָס האָבען זיך ניט געוואָלט אונטערוואַרפען אונטער דעם פערסישען יאָך און האָבען אויסגעוואנדערט.

נאָך דעם, ווי כורש האָט אונטעריאָכט קליין־אזיען, האָט ער זיך גענומען צו באבילאָניען און האָט זי בעזיגט מיט אלע איהרע אָפּהענגיגע מדינות: מעסאָפּאָטאמיען (ארם נהרים), סיריען (ארם), פאלעסטינא און אנדערע. די פעניציער האָבען זיך פרייוויליג איבערגעגעבען צו די פערסיער. אלע לענדער צווישען דעם אינדוס און דעם מיטלענדישען ים האָבען די פערסיער בעזיגט. נאָר עגיפּטען איז נאָך ניט געווען אונטעריאָכט. ער האָט געוויס אויך אין זינען געהאט צו אונטעריאָכען עגיפּטען. עס קען זיין, אז ער האָט די אידען ערלויבט זיך צוריקקעהרען אין פאלעסטינא צו דעם צוועק, דאָס זיי זאָלען איהם העלפען דורכפיהרען זיינע פלענער וועגען עגיפּטען.

א קורצע צייט נאָך דעם, ווי כורש האָט רעגירט אין באבילאָניען, האָט ער אין דרום־מערב פון פערסיען געגרינדעט א נייע הויפּטשטאָדט מיט דעם נאָמען סוזא (שושן) אָנשטאָט דער אלטער הויפּטשטאָדט עקבאטאנא, וועלכע איז געלעגען צופיעל אָן א זייט פון דער גרויסער אימפּעריע. די נייע רעזידענץ איז אין א קורצער צייט געוואָרען גרויס און שען.

די וואנדערנדע שבטים, וועלכע האָבען זיך געפונען אין צפון פערסיען, פלעגען אָפט בעפאלען דאָס לאנד און אָנמאכען אונרוהען. כורש האָט בעשלאָסען זיך נעהמען צו זיי, מאכען אן ענדע צו זייער בעפאלען און זיכערן די גרענצען פון לאנד. דאָס איז געווען זיין לעצטע אונטערנעהמונג. די בעריכטען וועגען דעם זיינען פערשיידען. לויט העראָדאָט איז כורש ארויס אין מלחמה מיט דעם סקיטהישען פאָלק, די מאססאגעטען, וועלכע האָבען געוואוינט אין מזרח פון דעם קאספּישען ים און זיינען דאן געוואָרען רעגירט פון א קעניגין מיט'ן נאָמען ט אָ מ י ר י ס. דעם ערסטען זיג איבער זיי (די מאססאגעטען) האָט כורש געוואונען דורך א שפּיצעל. ער האָט פיעלע פון די מאססאגעטען צו'הרג'עט און פיעלע געפאנגען. צווישען די געפאנגענע האָט זיך אויך געפונען דער זוהן פון דער קעניגין, ס פּ אַ ר ג אַ פּ י ז ע ס. דיזער פרינץ האָט ניט געקענט איבערטראָגען די שאנדע פון געפאנגענשאפט און האָט זיך אליין דאָס לעבען גענומען. די קעניגין טאָמירים

האט דאן געזאמעלט א נייע ארמעע, פון וועלכער זי זעלבסט איז געווען די הויפט־פיהרערין. דיזע מלחמה איז געווען איינע פון די שרעקליכסטע מלחמות אין דער וועלט. די ארמעע פון די פערסיער איז געוואָרען געשלאָגען און האט זיך געמוזט צוריקציהען (529 פ. קר.). כורש זעלבסט איז געפאלען אין דיזער בלוטיגער מלחמה. די זאגע ערצעהלט, דאס טאמירים האט געהייסען אפשניידען כורש'ס קאפ און אריינלעגען אין א לאגעל (לעדערנע פלאש) פול מיט בלוט, און האט געזאגט: „טרינק זיך אן מיט בלוט, בלוט־דורסטיגער טיראן". אזוי האט כורש געענדיגט זיין רעגירונג, וועלכע האט געדויערט פולע 30 יאהר. די פערסיער איז דאך געלונגען זיין קערפער צו כעהאלטען אין דעם פלאץ פון די פערסישע קעניגליכע קברים אין פאסארגאדא. צוויי הונדערט יאהר שפעטער האט אלכסנדר מוקדון בעזוכט זיין קבר אין דער בעגלייטונג פון זיין לעהרער, דעם גרויסען גריכישען פילאזאף אריסטאָטעל. אויף דיזען קבר איז געווען אן אויפשריפט אין דער פערסישער שפראך: „א מענש! איך בין כורש, דער זוהן פון קאמביזעס'ן, וואס האט געגרינדעט די פערסישע אימפעריע און האט געהערשט איבער אזיען, זיי מיר ניט מקנא דיזען קבר." דער גריכישער היסטאריקער קסענאפאן אבער בעהויפטעט, דאס כורש איז געשטאָרבען אין א הויכען עלטער אין דער היים צווישען זיינע קינדער און פריינד.

נאך דעם טויט פון כורש איז זיין עלטערער זוהן קאמביזעס ארויף אויף דעם פערסישען טראן (529—522 פ. קר.). זיין אינגערער זוהן, סמערדיס, איז געווען שטאטהאלטער אין אייניגע מזרח־פראווינצען. וויל כורש האט דעם גרעסטען טייל פון זיין רעגירונגס־צייט פערבראכט אין מלחמות, האט ער פערנאכלעסיגט די ערציהונג פון זיין טראן־פאלגער, און דיזער איז אויסגעוואקסען א רויהער, גרויזאמער מענש און א שכור. פון פאטער האט ער נאר גע'ירש'עט די לוסט צו בעזיגען פרעמדע לענדער. צוערסט האט ער זיך גענומען צו עגיפטען. צו אונטערזאכען עגיפטען איז נאך געווען כורש'ס וואונש.

אבער איידער ער האט געקענט אונטערנעהמען א קריגס־צוג געגען עגיפטען, האט ער געהאט פיעל צו טאן ביי זיך אין לאנד אום איינצושטילען די אונרוהען, וועלכע האבען אויסגעבראכען נאך זיין פאטער'ס טויט. ווען דאס לאנד האט זיך בערוהיגט, האט ער זיך גענומען אויספיהרען זיין פלאן געגען עגיפטען. ער האט געזוכט עפעס א זאך, וואס זאל איהם דינען אלס גרונד, אלס אויסרייד פיר א שטרייט מיט עגיפטען. און אז מען זוכט געפינט מען. ער האט אויסגעפונען, אז דער עגיפטישער קעניג האט איהם עפעס פוגע בכבוד געווען, אנגעגריפען זיין עהרע, און דאס איז פיר איהם געווען גענוג

אום אַרויסצורופען עגיפּטען צו אַ מלחמה. אַ גריכישער סאָלדאַט, וואָס האָט געדינט אין עגיפּטישען מיליטער, האָט געפיהרט קאַמביזעס'עס אַרמעע דורך די אַראַבישע וויסטע אויף אַ זעהר בעקוועמען און קורצען וועג נאָך עגיפּטען. ביי פעלוזיום האָבען זיך דיביידע אַרמעען, די עגיפּטישע און די פערסישע,

כורש'ס טויט.

בעגעגענט; עס האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ שרעקליכע מלחמה, אין וועלכער די עגיפּטער האָבען געליטען אַ פירכטערליכע נידערלאַגע. פון דעם שלאַכט־פעלד זיינען די עגיפּטער אַנטלאָפען אין די פעסטונג פון מעמפיס און האָבען

בעשלאָסען מיט אַלע קרעפטען זיך צו וועהרען געגען די פערהאַסטע פערסיער. די פערסיער האָבען בעלאַגערט די שטאָדט און נאָך אַ לאַנגען און ביטערען קאַמף האָבען זיי איינגענומען די פעסטונג. דאָס עגיפּטישע מיליטער צו-זאַמען מיט'ן קעניג און זיין פאַמיליע זיינען פון די פערסיער גענומען גע-וואָרען געפאַנגענע. קאַמביזעס האָט דיזע געפאַנגענע בעהאַנדעלט זעהר גרויזאַם. 2,000 יונגע לייט פון די עגיפּטישע אַדעליגע פאַמיליעס, אונטער וועלכע עס איז אויך געוועזען דעם עגיפּטישען קעניג'ס זוהן, זיינען אומגע-בראַכט געוואָרען פאַר די אויגען פון זייערע עלטערן; אויך פּסאַמעניט, דער עגיפּטישער קעניג, האָט געמוזט מיט זיינע אייגענע אויגען צוקוקען די הינריכטונג פון זיין זוהן. ער האָט אויך געמוזט צוזעהן, ווי זיין טאָכטער די פּרינצעסין מיט פיעלע אַנדערע אַדעליגע פרויען זיינען אין שקלאַפען-קליי-דער דורכגעפיהרט געוואָרען און שקלאַפען-אַרבייט געטאָן. פּסאַמעניט איז געבליבען מוטיג, ער האָט ניט געוויזען קיין צייכען פון טרויער, נאָר ווען ער האָט געזעהען, ווי זיינער אַן אַלטער פריינד, וועלכער איז פריהער געוועזען זעהר רייך, און איז יעצט אויף דער עלטער געצוואונגען צו געהען בעטלען, האָט ער זיך צוואויינט. די טרערען, וועלכע זיינען געוועזען אַ צייכען פון אַ טרייען הארץ, האָבען גערירט קאַמביזעס'ן און ער האָט אָנגעפאַנגען בעסער צו בע-האַנדלען פּסאַמעניט'ן.

נאָך דעם, ווי קאַמביזעס האָט עגיפּטען אונטערוואָרפען אונטער זיין הערשאַפט און זי פערוואַנדעלט אין אַ פּערסישע פּראָווינץ, האָט ער בעשלאָ-סען אויך עטהיאָפּיען צו בעזיגען. איבערהויפּט האָבען איהם צוגעצויגען די גרויסע רייכטימער פון דיזען לאַנד, וועגען וועלכע מען האָט דאַמאָלס ער-צעהלט וואונדערבאַרע זאַכען. צו דיזען צוועק האָט ער געשיקט 50,000 מאַן געגען די אַמאָניטער (עמונים) אין דער לידישער וויסטע. אָבער דיזע גאַנ-צע אַרמעע איז פון זאַמד פערשאָטען געוואָרען אין יענעם שרעקליכען מדבר, אַזוי דאָס קיין איינציגער סאָלדאַט איז ניט גערעטעט געוואָרען. דאָס זעלבע שיקזאַל האָט אויך ערוואַרט די הויפּט-אַרמעע, וועלכע האָט מאַרשירט נאָך עטהיאָפּיען אונטער דער קאָמאַנדע פון קאַמביזעס זעלבסט. באַלד אין די ער-סטע טעג פון דער רייזע האָט די אַרמעע אָנגעהויבען צו ליידען הונגער און דורסט און פיעלע טויזענדער זיינען צושטאָרבען פון מאַנגעל. קאַמביזעס איז געוועזען געצוואונגען זיך נאָך מעמפיס צוריקצוציהען.

ווען ער איז אָנגעקומען אין מעמפיס האָט ער געפונען דאָס פאָלק פּיי-ערנדיג אַ גרויסען יום טוב. גאָט האָט זיי צוגעשיקט אַ נייעם אַ פּ י ס. קאַמביזעס אָבער האָט געמיינט, אַז דאָס פאָלק פרייט זיך איבער זיין מפּלה.

ער האָט געהייסען ברײנגען צו איהם דעם הייליגען אָקס און האָט איהם גלײך דערשטאָכען, נאָכהער האָט ער געהייסען צו שמייסען די פּריסטער.

קאַמביזעס איז געווען אַ שרעקליכער טיראַן און איז בעגאַנגען פיעלע שרעקליכע גרויזאַמקייטען געגען די עגיפּטער, ווי אויך געגען די פּערסיער זעלבסט. פון פיעלע גוואַלדטאַטען האָט איהם קרעזוס אָפּגעהאַלטען, וואָרום ער איז געווען זיין ראַט־געבער אַזוי ווי ער איז געווען צו זיין פאָטער כורש. מען דאַרף אָבער ניט פערגעסען, דאָס די עגיפּטער זיינען געווען שרעקליכע שונאים פון פּערסיען, און דעריבער האָבען זיי אָהן צווייפעל פערגרעסערט די רשעות פון די פּערסיער. די גריכען פון זייער זייט האָבען זיך ווייניג געקי־מערט אום די וואַהרהייט ווענגען די פּערסיער, און האָבען דערפאַר ווייניג נאָכגעפאָרשט ווי ווייט עס איז אמת אַלץ וואָס מען ערצעהלט וועגען די אכזריות פון די פּערסיער און איבערהויפּט פון קאַמביזעס זעלבסט. עס איז אָבער קיין צווייפעל ניטאָ, דאָס קאַמביזעס איז ווירקליך געווען אַ גרוי־סער טיראַן. ער האָט זיך זאָגאַר ניט אָפּגעהאַלטען פון ערמאָרדען זיין ברו־דער סמערדיס. דיזער האָט אַמאָל בעליידיגט אַ מאַגיער. דער בעליידיגטער איז אַוועק נאָך עגיפּטען צו קאַמביזעס און האָט איהם ערצעהלט, דאָס זיין ברודער סמערדיס מאַכט פּלענער איהם, קאַמביזעס׳ן, אַראָפּצוזעצען פון טראָן. דיזע נאַכריכט האָט קאַמביזעס׳ן שרעקליך אויפגעבראַכט. ער האָט געגעבען אַ בעפעהל צו איינינע גרויסע בעאַמטע מען זאָל סמערדיס׳ן אין געהיים ער־מאָרדען, און זיי זאָלען ערקלערען דעם מאַגיער פיר זיין ברודער סמערדיס. די בעאַמטע האָבען געטאָן ווי קאַמביזעס האָט זיי בעפוילען און קאַמביזעס האָט איהם עפענטליך אַנערקענט פיר זיין ברודער סמערדיס. דיזער מאַגיער איז בעקאַנט אין דער געשיכטע אַלס דער פּ ס י י ד אָ ־ ס מ ע ר ד י ס (דער פאַלשער סמערדיס).

דריי יאָהר איז קאַמביזעס פערבליבען אין עגיפּטען. ער האָט אָבער געמוזט פערלאָזען דאָס לאַנד און זיך צוריקקעהרען אין פּערסיען, ווייל ער האָט דערהערט, דאָס דאָרט האָט אויסגעבראָכען אַ רעוואָלוציאָן. אין עגיפּטען האָט ער איבערגעלאָזט פּערסישעס מיליטער און איז אַליין אַוועק נאָך שושן, זיין הויפּטשטאָדט. אין דער צייט פון זיין צוריקקעהר האָט זיך געטראָפען, דאָס ביים אַרויפשטייגען אויף זיין פערד איז איהם זיין שווערד אַרויסגע־פאַלען פון זיין שייד און האָט איהם מיט׳ן שפּיץ געמאַכט אַ וואונד, פון וועל־כער ער איז געשטאָרבען. פאַר זיין טויט האָט ער זיך מודה געווען אין דער ערמאָרדונג פון זיין ברודער סמערדיס און האָט אָנגעזאָגט מען זאָל בעשטראָ־פען יעדען, וואָס וועט זיך אָנגעבען אַלס סמערדיס. קאַמביזעס האָט קיין קינ־

דער ניט געלאָזען און מיט איהם איז זיין פאַמיליע אויסגעלאָשען געוואָרען.

עס איז קיין צווייפעל ניט, דאָס דער אויפשטאַנד אין פערסיען איז געמאַכט געוואָרען פון דעם מאַגיער, דעם פאַלשען סמערדיס, וועלכער, ווי אלע מאַגיער, איז געווען פון די מעדיער, און דאָס דער צוועק פון דעם אויפשטאַנד איז דעריבער געווען די הערשאַפט צו די מעדיער צוריק צו ברייננען. נאָך דעם טויט פון קאַמביזעס האָבען זיך פערזאַמעלט 7 גרויסע לייט פון די פערסיער אום זיך צו בעראַטען וואָס צו טאָן, און ווי אַזוי אויפצודעקען דעם סוד פון דעם פאַלשען סמערדיס. אונטער דיזע 7 פערזאָן האָט זיך געפונען איינער מיט'ן נאָמען דאַריוס (אין העברעאיש: דריוש). דער זוהן פון היסטאַספעס, וועלכער האָט געהערט צום שטאַם פון די אַחאַמעניד‍ען, צו וועלכען כורש האָט געהערט. דאַריוס איז געווען אַ מוטיגער און פעהיגער מענש. דער סוד פון פאַלשען סמערדיס איז ענטדעקט געוואָרען און דאַריוס מיט די אַנדערע זעקס פערסיער זיינען אריין אין קעניגליכען פאַלאַסט און האָבען דעם פאַלשען סמערדיס ערמאָרדעט.

נאָך דעם טויט פון פאַלשען סמערדיס האָבען זיך די 7 פערסישע פירסטען בעראַטען, וואָס פיר אַן אַרט רעגירונג מען זאָל איינפיהרען אין פערסיען. עס זיינען פאָרגעלעגט געוואָרען פערשיידענע פאָ'מעס פון רעגירונג: אַן אָליגאַרכיע (הערשאַפט פון אַדעל-לייט) און אַ דעמאָקראַטישע (פאָלקס-רעגירונג), אָבער ענדליך איז בעשלאָסען געוואָרען צו בלייבען ביי דער מאָנאַרכיע. די זאַגע ערצעהלט, דאָס די 7 פירסטען האָבען צווישען זיך אָפּגעמאַכט, אַז דער יעניגער פון זיי זאָל בלייבען קעניג, וועמעס פערד עס וועט פריהער בעגעגנען דעם אויפגאַנג פון דער זון מיט זיין הירזשען. זיי זיינען אַלע אַרויס פאַר זונען-אויפגאַנג אויף אַ שפּאַציער אויף זייערע פערד, און דער פערד פון דאַריוס האָט דער ערסטער געהירזשעט. די זאַגע ערצעהלט ווייטער, דאָס די הירזשעריי פון פערד איז געווען אַ שפּיצעל פון דאַריוס'ן. ער האָט נעמליך דעם פריהערדיגען אָבענד אַרויסגעפיהרט זיין פערד צום אָנהויב פון דעם וועג, וואָס איז געווען בעשטימט פיר דעם שפּאַציער-גאַנג, און האָט דאָרט אויסגעשפּרייט זעהר גוטע שפּייז פיר איהם. אויף מאָרגען, ווען דער פערד איז געקומען צו דעם זעלביגען אָרט, האָט ער פאַר פרייד אַ הירזשע געטאָן, דערמאָהנענדיג זיך אָן זיין נעכטיגער גוטער שפּייז. די פירסטען זיינען באַלד אַראָפּ פון זייערע פערד און האָבען דאַריוס'ן גראַטולירט אַלס קעניג.

דאַריוס דער 1טער אָדער דאַריוס היסטאַספעס (521—485 פ. קר.) האָט געגרינדעט אַ נייע דינאַסטיע. ער האָט זיך פריהער פון אַלץ אויסגע-

צייכענט דערמיט, וואָס ער האָט איינגעפיהרט אַ נייע אָרדנונג אין זיין רע-גירונג. צוליב דעם, וואָס קאמביזעס איז געווען לאַנג אַוועק, איז אין לאַנד געוואָרען אַ שרעקליכע אוּנאָרדנונג. עס האָט געפעהלט אין דיזער גרויסער מדינה די איינינקייט, וואָס אַ גוטע רעגירונג פאָדערט. עס האָט געפעהלט אַ גוט אָרגאַניזירטע מאכט, וואָס זאָל קענען האלטען אין צאַם די פערשיידענע עלעמענטען פון לאַנד. דיזער צושטאַנד האָט געפיהרט צו שטענדיגע רעוואָ-לוציאָנען און אויפשטאַנדען. דאריוס האָט געהאַט פיעל צו טאָן ביז עס איז איהם געלונגען אָרדנונג אין לאַנד איינצופיהרען אום ער זאָל זיך פיהלען פעסט אויף דעם טראָן. נאָך דעם, ווי ער האָט געשאַפען אָרדנונג, האָט ער זיך גענומען איינפיהרען אַ נייע אָרגאַניזאַציאָן אין דער רעגירונג. ער האָט דאָס לאַנד צוטיילט אין 20 סאַטראַפּיעס, אָדער גובערניעס. אין יעדער סאַטראַפּיע האָט ער געזעצט אַ סאַטראַפּ, אַ שטאַטהאַלטער, אַלס אויבערסטען בעאַמטען, אָבער ער האָט געבען איהם אויך בעשטימט אַ גענעראַל און אַ סעקרעטער, וועלכע זאָלען אכטונג געבען אויף איהם, דאָס ער זאָל זיין מאכט ניט בענוצען געגען דעם קעניג, אָדער געגען דער צענטראַל-רעגירונג. דער גענעראַל האָט געהאַט אונטער זיין קאָמאַנדע סאָלדאַטען, אָבער קיין געלט האָט ער ניט געהאַט, אום ער זאָל ניט זיין אין שטאַנד צו מאַכען אַן אויפ-שטאַנד. דער סאַטראַפּ האָט געהאַט געלט, אָבער קיין סאָלדאַטען. דעם סעקרעטער האָבען ביידע זאַכען געפעהלט. אויסער דעם האָט דאריוס איינ-געפיהרט אין לאַנד אַ געהיים-פּאָליציי, וועלכע האָט געהאַט איהרע שפּיאָנען אין אַלע סאַטראַפּיעס, און האָט מיטגעטיילט דער צענטראַל-רעגירונג פון יעדער קלענסטער בעוועגונג, וואָס האָט זיך אָנגעפאַנגען געגען קעניג אָדער געגען דער צענטראַל-רעגירונג. צו געוויסע צייטען פלעגט דער קעניג זעלבסט די סאַטראַפּיעס בעזוכען אום זעלבסט צו קענען ערפאַהרען איבער דעם צו-שטאַנד פון לאַנד.

דאריוס האָט זיך געהאַלטען ביי דער קלוגער פּאָליטיק, צו געבען אַלע פערשיידענע פעלקער, וועלכע זיינען געווען אונטער זיין מאַכט, גענצליכע אויטאָנאָמיע, ד. ה. די פרייהייט זיך זעלבסט צו רעגירען נאָך זייערע אייגענע געזעצען. מנהגים און רעליגיאָן. זיי האָבען נאָר בעדאַרפט איהם צאָהלען אַ בעשטימטען טריבוט (מס). אום צו פערברייטערן דעם האַנדעל אין לאַנד און אום צו פעראייניגען די פערשיידענע פעלקער פון זיין מלוכה אין האַנ-דעל און אינדוסטריע, האָט ער געבויט נייע וועגען און גאַסען. די פליכט פון מיליטער איז געווען, אונטער אַנדערע זאַכען, אויך צו בעוואַכען די ווע-גען, דאָס זיי זאָלען זיין זיכער פיר האַנדעלס-רייזענדע פון רויבער-באַנ-

דעם. ער האָט איינגעאָרדענט אַ מין קעניגליכע פּאָסט, וועלכע האָט געקענט אין אַ קורצע צייט פּערשפּרייטען די קעניגליכע בעפעהלען אין גאַנצען לאַנד און אויך פּערנאַנדערשיקען ידיעות פון אַלע וויכטיגע פּאַסירונגען אין יעדע סאַטראַפּיע. ער האָט אויך איינגעפיהרט איין סאָרט מטבעות פיר אַלע פּערשיידענע פעלקער פון זיין קעניגרייך אום דערמיט צו פּערלייכטערן די צאָהלונגען פון טריבוט און דעם פּערקעהר פון האַנדעל.

די איינריכטונג פון סאַטראַפּיעס האָט געלעגט דעם גרונד צום אונטערגאַנג פון דער פּערסישער אימפּעריע. יעדער סאַטראַפּ איז געווען אַ דעספּאָט פיר זיך, האָט געהערשט ניט לויט דעם געזעץ, נאָר נאָך זיין אייגענעם קאַפּריז און האָט נאָכגעאַהמט דעם קעניגליכען הויף מיט אַלע פּערדאָרבענהייטען און הולטייסטוועס. יעדער סאַטראַפּ האָט גערריקט דאָס פּאָלק מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט, זיינע אייגענע אינטערעסען זיינען ביי איהם געשטאַנען העכער און וויכטיגער פון די אינטערעסען פון פּאָלק און פון שטאַאַט. אויסער דעם האָבען די סאַטראַפּען זיך געריסען צווישען זיך זעלבסט און דאָס לאַנד האָט דערפון פיעל געליטען.

דאַריוס האָט אָנגעווענדט אַלע קרעפטען צו האַלטען צוזאַמען אַלע טייל־ען פון זיין לאַנד און מאַכען עס צו איין מעכטיגען רייך. עס איז איהם זעהר שווער אָנגעקומען זיין וואונש דורכצופיהרען. די באַבילאָניער האָבען זיך געוואָלט בענוצען מיט דער אונאָרדנונג, וואָס קאַמביזעס'עס טויט האָט פּעראורזאַכט, און האָבען זיך אָנגעהויבען פּאָרבערייטען צום אָפּפאַל פון די פּערסיער. באַלד נאָך דעם, ווי דאַריוס האָט דעם טראָן בעשטיגען, האָבען די באַבילאָניער זיך ענטזאַגט צו צאָהלען טריבוט. דאַריוס האָט געשיקט אַ מעכטיגע אַרמעע צו צווינגען באַבילאָניען זיך אונטערצוגעבען. צוויי יאָהר האָט ער בעלאַגערט די וועלט־בעריהמטע שטאָדט בבל, אָבער עס האָט אויסגעוויזען, דאָס די גאַנצע מיה וועט זיין אומזיסט. אין דיזער נויט האָט זיך אַ יונגער פּערסיער געאָפּפערט צו איינצונעהמען בבל דורך אַן איינפאַל. דער יונגער פּערסיער, מיט'ן נאָמען צ אָ פּ י ר ו ס, ערצעהלט די זאַגע האָט זיך אָפּגעשניטען דעם נאָז און די אויערן, האָט אָפּגעשאָרען זיינע האָאָר נאָך דער פאָרמע ווי שקלאַפען שערען זייערע האָאָר, און האָט זיך געלאָזט שמייסען זיין רוקען ביז בלוט האָט גערונען. אַזוי איז ער געלאָפען אין בבל אום צו בעטען שוץ געגען דעם גרויזאַמען פּערסישען קעניג. ער האָט די באַבילאָניער איבערצייגט, דאָס ער ברענט מיט ראַכע געגען דאַריוס'ן, און איהם איז געלונגען אַזוי ווייט צו אָפּנאַרען זיי, דאָס זיי האָבען איהם אָנפּערטרויט דאָס גאַנצע באַבילאָנישע מיליטער. מיט דיזען אופן איז איהם געלונגען די פּערסיער אין שטאָדט

אַריינצולאָזען, און די באַבילאָניער האָבען צו שפּעט זיך אַרומגעזעהן ווי זיי זיינען פּעררעטעריש בעטראָגען געוואָרען, און עס איז פיר זיי קיין הילף ניט געבליבען (518 פ. קר.). דאַריוס האָט די איינוואוינער פון בבל גרויזאַם בעהאַנדעלט. 3,000 פון די אָנגעזעהענסטע בירגער האָט ער אַרויפגעזעצט אויף שפּיציגע פּלעקער ביז זיי זיינען אַלע מיט גרויסע שמערצען דורכגעבויערט געוואָרען און צושטאָרבען. די מויערן פון שטאָדט האָט ער אין גאַנצען צושטערט.

פון אַן אינשריפט, וואָס איז פערפאַסט געוואָרען פון דאַריוס׳ן זעלבסט, זעהען מיר, דאָס צו יענער צייט האָבען אויך פאָלגענדע פעלקער זיך עמפּערט געגען דאַריוס׳ן און האָבען זיך געוואָלט אָפּרייסען פון די פּערסיער און ווערען זעלבשטענדיג. צו ענדע פון דאַריוס׳עס בעשרייבונג פון דעם פאַלען פון בבל לעזען מיר פאָלגענדע ווערטער: „אין דער צייט, וואָס איך האָב בעלאַגערט בבל, זיינען פון מיר אָפּגעפאַלען די פּראָווינצען: פּערסיען, סוזיאַנא, מעדיען, אַסיריען, אַרמעניען, פּאַרטהיען, מאַרגיאַנא, די סאַטטאַגידען און די סאַקען". איהם איז אָבער געלונגען די אַלע פעלקער אונטערטעניג צו מאַכען און האָט איינגעפיהרט נייע אָרדנונגען אין זיין רעגירונג, ווי מיר האָבען עס פריהער געזעהן. נאָך דעם, ווי ער האָט בערוהיגט דאָס לאַנד, האָט ער זיך גענומען צו בעזיגען נייע לענדער. די אַלטע פעלקער האָבען קיין אַנדער זאַך ניט געוואוסט ווי קריג. דורך קריג און נצחונות זיינען זיי גרויס און מעכטיג געוואָרען, און דורך קריג זיינען זיי אָפּגעשוואַכט געוואָרען און צופאַלען און ענדליך אין גאַנצען אונטערגעגאַנגען.

שוין אין די צייטען פון כורש׳ן האָבען די גרענצען פון דער פּערסישער מדינה דערגרייכט ביז דעם טייך אינדוס אין אינדיען. דאַריוס האָט געלאָזט בויען אַ פלאָטע, מיט וועלכער ער איז דעם אינדוס איבערגעפאָהרען, אַראַביען אַרומגעשיפט, און דורך דעם רויטען מעער (ים סוף) ווידער צוריקגעקעהרט. מיט דער ערפאַהרונג פון דיזער עקספּעדיציאָן האָט זיך דאַריוס בענוצט און איז בעפאַלען אינדיען מיט אַ גרויסער אַרמעע, איינגענומען פּענדזשאַב און האָט דערלאַנגט ביז די הימאַלאַיען־בערג.

נאָך דעם, ווי דאַריוס האָט געענדיגט זיין עקספּעדיציאָן אין אינדיען, האָט ער זיך גענומען צו די האַלב־ווילדע סקיטהען, אַ באַרבאַרישעס פאָלק אויף דעם צפון־ברעג פון שוואַרצען מעער. מיט אַן אַרמעע פון 700,000 מאַן און 600 רודער־שיפען, אויף וועלכע עס האָבען זיך געפונען 120,000 מאַן פון די גריכען, האָט ער אונטערגענומען דיזען געפעהרליכען פעלד־צוג. דער גריכישער אַרכיטעקט מאַנדראָקלעס האָט זיך אונטערגענו-

מען צו בויען אַ בריק איבער דעם באָספּאָרוס (אַ ים־שטראַס, וואָס טיילט אָפּ אזיען פון אייראָפּאַ). און אזוי איז צום ערסטען מאָל אין דער געשיכטע ערשינען אַן אזיאַטישער בעזיגער אויף דעם אייראָפּעאישען באָדען (515 פ. קר.). אין דער צייט, ווען די פּלאַטע איז געשוואומען איבער'ן שווארצען מעער, האָט דאַריוס מאַרשירט מיט זיין אַרמעע דורך דעם נאָרדליכען טייל פון היינטיגער אייראָפּעאישער טירקיי, אום פריהער פון אַלץ אָנצוגרייפען די סקיטהען, וואָס האָבען געוואוינט אין יענער געגענד. ער האָט געלאָזט מאַכען אַ בריק איבער דעם טייך דונאַי, און נאָך דעם, ווי ער האָט זיין אַרמעע אַריבערגעפיהרט איבער'ן בריק, האָט ער איבערגעלאָזען די גריכישע סאָלדאַטען צו בעוואַכען דעם בריק. ער האָט געלאָזען אַ בעפעהל, דאָס אויב ער וועט זיך ניט צוריקקעהרען אין 60 טעג, זאָלען די גריכישע סאָלדאַטען דעם בריק אַרונטעררייסען, און זאָלען געהן צוריק צו זייער היים, און די פּלאַטע זאָל אויך זיך צוריקציהען. ווי עס שיינט, זיינען די פּערסיער ניט געווען קיין גרויסע בעלי־חשבון, איבערהויפּט אין רעכנען די צייט. אום די גריכען זאָלען ריכטיג וויסען ווען עס ענדיגט זיך די צייט פון די בעשטימטע 60 טעג, האָט זיי דאַריוס געלאָזען אַ שטריקעל מיט 60 קניפּלאַך, אום זיי זאָלען יעדען טאָג אָפּבינדען איין קניפּעל, און ווען עס וועט אָפּגעבונדען ווערען דער לעצטער קניפּעל וועט מען וויסען, דאָס די 60 טעג זיינען פאַראיבער.

די סקיטהען האָבען גוט פערשטאַנען, דאָס עס לוינט ניט פיר זיי צו שטרייטען מיט דאַריוס'ן אין אַן אָפענער שלאַכט. זיי האָבען פערמידען יעדע צוזאַמענטרעפונג מיט די פּערסיער, זיי האָבען אָבער געוואוסט ווי אזוי די פּערסיער אין אַ וויסטע צו פערנאַרען, וואו זיי האָבען געליטען מאַנגעל און אַלעס נעטיגע און זיינען פיעל מאָל אין פערצווייפלונג געקומען צוליב זייער ביטערער לאַגע. דאַריוס האָט געפאָדערט פון די סקיטהען זיי זאָלען איהם שיקען ערד און וואַסער, אַלס צייכען דאָס זיי גיבען איבער זייער לאַנד אין זיינע הענט און דאָס זיי אַנערקענען איבער זיך זיין הערשאַפט. דער קעניג פון די סקיטהען האָט איהם געשיקט גאָר אַנדערע זאַכען: ער האָט איהם געשיקט אַ פויגעל, אַ פראָש, אַ מויז און 5 פיילען. דאָס האָט בעדייטעט: ווען איהר, פּערסיער, קענט ניט פערוואַנדעלט ווערען אין פויגלאַך צו קענען פליהען אין וואָלקען, ווען איהר קענט ניט פערוואַנדעלט ווערען אין מייז זיך טיף אין דער ערד צו בעהאַלטען, ווען איהר קענט ניט ווערען פרעש אום אין די זומפּען זיך צו בעשיצען, דאַן וועט איהר אייער היים קיינמאָל ניט אָנזעהן, ווייל איהר וועט פערניכטעט ווערען דורך דיזע פיילען.

דאריוס האט זיך באלד איבערצייגט, דאס ווען ער וועט ניט באלד זיך צוריק-ציהען וועט ער ווירקליך באלד ניט האבען די מעגליכקייט זיך צוריק אהיים צו קעהרען. ער האט באלד אנגעפאנגען געהן צוריק. די פערלוסטען ביי דיזען צוריקקעהר זיינען געווען זעהר שווערע.

דאריוס'ן האט אבער געדראהעט נאך א גרעסערע געפאהר. די גריכישע סאלדאטען, וועלכע ער האט געזעצט ביים דונאי צו בעוואכען דעם בריק, האבען זיך בעדענקט, דאס יעצט איז א גוטע געלעגענהייט זיך צו בעפרייען פון פערסישען יאך. דיזעס וועט זיי לייכט אנקומען, ווען זיי וועלען צושטערען דעם בריק און דערמיט בריינגען די פערמישטע ארמעע צו פערניכטונג. פריהער פון אלץ האט מ י ל ט י א ד ע ס, א בעריהמטער גריך פון אטהען, געגעבען אן עצה די יאנישער גריכען אראפצואווארפען פון זיך דעם יאך פון די פערסיער. דאגעגען האט אן אנדער גריך מיט'ן נאמען ה י ס ט י א א ו ס ערקלערט די גריכישע פירסטען, דאס פיר זיי איז בעסער צו זיין אונטער דעם שוץ פון די פערסיער, ווייל ווי נאר די גריכען וועלען ווערען אונאפהענגיג וועלען זיי באלד ארונטערווארפען די פירסטען, און וועלען איינארדנען ביי זיך רעפובליקען. דיזע ווערטער האבען געווירקט אויף די הערשזיכטיגע פירסטען און ווען דאריוס האט זיך צוריקגעקעהרט האט ער געפונען דעם בריק גאנץ און בעוואכט, הגם די 60 טעג זיינען שוין לאנג אוועקגעגאנגען. דער פעלד-צוג געגען די סקיטהען איז געווען אן אונגליקליכע אונטערנעהמונג, און דאריוס האט זיך געאיילט צוריקקעהרען נאך אזיען. אבער איידער ער האט פערלאזען אייראפא האט ער געשיקט אן ארמעע פון 80,000 מאן געגען ט ה ר א ק י ע ן און מ א ק ע ד א נ י ע ן, אונטער דער קאמאנדע פון גענעראל מ ע ג א ב א צ ו ס. דיזער האט אונטערווארפען די צוויי קעניגרייכען אונטער דער הערשאפט פון די פערסיער און די פערסישע מאכט האט זיך דערמיט פערשפרייט אין אייראפא ביז גריכענלאנד. דיזעס לאנד אבער האט געמאכט אן ענדע צו די פערסישע זיגען און פערסיען האט געהאט צו קעמפען פיר איהר אייגענע ערהאלטונג.

די ערסטע אורזאך צום קאמף מיט גריכענלאנד איז געווען דער אויפשטאנד פון די יאנישער גריכען אין קליין-אזיען (502—496 פ. קר.). הגם דאריוס האט זיי געשלאגען און אונטערווארפען, איז ער אבער געווען שטארק אויפגעבראכט אויף די אטהענער גריכען, וועלכע האבען געהאלפען די יאנישער צום אויפשטאנד. דאריוס האט אונטערגענומען צוויי קריגס-צוגען געגען גריכענלאנד, אבער ביידע האבען זיך אויסגעלאזען אונגליקליך פיר פערסיען. ער האט זיך אנגעהויבען צו פארבערייטען צו א דריטען גוואלדיגען קריגס-

צוג, אָהער אין מיטען דער פאָרבערייטונג איז ער געשטאָרבען (485 פ. קר.). דיזע אונטערנעהמונגען פון דאריוס'ן געגען גריכענלאַנד זיינען זעהר דענק-ווירדיג פיר די געשיכטע פון אייראָפּאַ און זיינען געווען זעהר וויכטיג פיר די ענטוויקלונג פון גריכענלאַנד. דעריבער וועלען מיר וועגען דיזע, ווי אויך וועגען די פעלדצוגען פון דאריוס'עס נאָכפאָלגער, אויספיהרליך ערצעהלען אין דער געשיכטע פון גריכענלאַנד. היר אָבער, אום ניט צו בלייבען אין מיטען פון דער פערסישער געשיכטע, וועלען מיר אין קורצען ערצעהלען וועגען די אויפּטואונגען און אונטערנעהמונגען פון די שפּעטערע פערסישע קעניגען, וועלכע, צוליב זייער אונגליקליכער דעספּאָטיע, האָבען געפיהרט פערסיען צום אונטערגאַנג.

קסערקסעס דער 1טער (485—467 פ. קר.), דער זוהן און נאָכפאָלגער פון דאריוס'ן, האָט די גאַנצע צייט פון זיין רעגירונג אָפּגעגעבען צו דער אונטערנעהמונג גריכענלאַנד אונטער זיין רייך אונטערצואוואַרפען. ווען ער איז געקומען צו דער איבערצייגונג, דאָס זיין מיה איז אומזיסט, האָט ער זיך איבערגעגעבען צו אַ הולטייסקען, אויסגעלאַסענעם לעבען אין זיין פּאַ-לאַץ. פרויען האָבען דאַמאָלס געשפּיעלט די הויפּט=ראָלע אין דער רעגירונג. פּיעלע פון זיינע אונטערטאַנען זיינען געווען זעהר עמפּערט געגען זיין אויפ-פיהרונג און מען האָט איהם ענדליך ערמאָרדעט.

אַרטאַקסערקסעס דער 1טער (467—414 פ. קר.), דער זוהן פון דעם פאָריגען, בעקאַנט אין דער געשיכטע מיט דעם צונאָמען ל אָ נ ג י - מ אַ נ ו ס (לאַנג=הענטיג). ער איז דורך די ערמאָרדונג פון זיין עלטערען ברו-דער ארויף אויף דעם טראָן. זיינע אונטערנעהמונגען געגען גריכענלאַנד זיי-נען אויך געבליבען אָהן ערפאָלג.

זיין זוהן קסערקסעס דער 2טער איז באַלד נאָך זיין טראָן=בעשטייגונג ערמאָרדעט געוואָרען פון זיינעם אַ האַלב=ברודער (פון איין מוטער, און ניט פון איין פאָטער), סאָגדיאַנוס, וועלכער האָט בע-שטיגען דעם טראָן. דיזער איז אויך ערמאָרדעט געוואָרען פון זיינעם אַ ברודער, וועלכער האָט געקעניגט אין פערסיען אונטער דעם נאָמען דאַ-ריוס דער 3טער (413—404 פ. קר.). דיזער קעניג האָט געהאַט דעם צונאָמען נאָטהוס (באַסטאַרד, ממזר). אונטער זיין רעגירונג האָט פערסיען אָנגעהויבען שנעל צו זינקען. דער גייסט פון די אַלטע פערסיער אונ-טער כורש'ן איז אין גאַנצען פערשוואונדען. די מעדיער, לידיער און עגיפּ-טער האָבען זיך עמפּערט און מען האָט געמוזט אָנקומען צו דער הילף פון געדונגענע גריכישע סאָלדאַטען זיי צו בערוהיגען.

זיין זוהן אַרטאַקסערקסעס דער 2טער (404—364 פּ. קר.), מיט דעם צונאָמען מ נ ע מ אָ ן (אין גריכיש: בעל זכרון), האָט די ערסטע צייט פון זיין רעגירונג געהאַט צו פיהרען אַ ביטערען קאַמף מיט זיין אייגענעם ברודער, כ ו ר ש ד ע ם א י נ ג ע ר ע ן, וועלכען זיין מוטער האָט אויפגעהעצט געגען אַרטאַקסערקסעס'ן. אין אַ שרעקליכער שלאַכט צווישען די צוויי ברידער, וועלכע איז פאָרגעקומען ביי קונאַקסאַ אין באַבילאָניען, איז כורש געפאַלען טויט (401 פּ. קר.). פון דיזען קריג איז בעריהמט דער ריק־צוג פון די 10,000 גריכען אונטער ק ס ע נ אָ פ אָ ן, וועגען וועלכען מיר וועלען אויספיהרליך ערצעהלען אין דער געשיכטע פון גריכענלאַנד.

אַרטאַקסערקסעס דער 3טער (364—339 פּ. קר.), מיט דעם צונאָמען אָ כ ו ס, האָט דערגרייכט דעם טראָן דורך די ערמאָרדונג פון אַ גרויסען טייל פון זיין פאַמיליע. די עגיפּטער האָבען זיך אין זיין צייט אויפגעהויבען און האָבען אויף אַ געוויסע צייט ווידער געקריגען זייער זעלבשטענדיגקייט. דער גרויזאַמער אַרטאַקסערקסעס האָט זיך אָן זיי נוקם געווען מיט גרויס אכזריות און זיי זיינען ווידער אַרונטערגעפאַלען אונטער זיין יאָך. ענדליך איז עס געלונגען איינעם ב אַ י ר אַ ס, אַן עגיפּטישען עוונוך (סריס), איהם צו פערגיפטען. באַיראַס האָט אויך אומגעבראַכט אַרטאַקסערקסעס' זוהן און האָט אַרויפגעזעצט אויף'ן פּערסישען טראָן אַן אור־ענינקעל פון דאַ־ריוס דעם 3טען, קאָדאָמאַנוס, אונטער דעם נאָמען ד אַ ר י ו ס ד ע ר 3 ט ע ר. דיזער איז געווען דער לעצטער פּערסישער קעניג. ד אַ־ריוס דער 3טער האָט פערלאָרען זיין מלוכה צוזאַמען מיט זיין לעבען אין קאַמף געגען אַלכסנדר דעם גרויסען (330 פּ. קר.).

די פּ ע ר ס י ש ע ק ו ל ט ו ר האָט ניט דערלאַנגט די שטופע, וועלכע עס האָבען דערגרייכט די קולטורען פון די איבריגע אַרישע פעלקער. די אורזאַך דערפון קען מען ניט צושרייבען צו דעם כאַראַקטער פון דעם פּערסישען פאָלק, מען קען זיין נידריגען קולטור־שטאַנד פיעל מעהר רעכנען אַלס אַ רעזולטאַט פון דער טיראַנישער הערשאַפט פון די פּערסישע רעגירער, וועלכע האָבען אין סאַמע אָנפאַנג אונטערדריקט אין פאָלק יעדע פרייע בעוועגונג אין קולטור. ווייל ווי מיר ווייסען זיינען די אַלטע פּערסיער געווען זעהר געוויסענהאַפטע מענשען, האָבען געהאַסט אַ ליגען און האָבען זעהר געאַכטעט פרעמדע זיטען און מנהגים.

וואָס די אורזאַך איז דאָרט געווען, די פּערסיער זיינען ניט געווען קיין קולטור־פאָלק, זיי האָבען זיך נאָר אויסגעצייכענט אַלס בעזיגער, וועלכע האָבען אויפגעשטעלט אַ גרויסע מדינה און האָבען זי אַ צייט אויפגעהאַלטען

מיט דעם שווערד. זיי האָבען נאָר געוואוסט פון ברוטאַלער קראַפט און גוואַלדטאַטען. דאָס וואָס זיי האָבען דערלאַנגט אין קולטור האָבען זיי פון אַנדערע פעלקער גענומען. קיין זעלבשטענדיגער שטריך איז ביי זיי ניט צו בעמערקען אין זייער קולטור. דאָס קעניגרייך פון די פערסיער איז געווען אַ קעניגרייך פון דעספּאָטיע און בעדריקונג. און ווען מיר געברויכען דעם אויסדרוק „אַזיאַטישע דעספּאָטיע" מוזען מיר אונטער דעם פערשטעהן איבערהויפּט די פערסישע דעספּאָטיע.

דער פלוך פון דעספּאָטיע איז פריהער פון אַלץ געפאַלען אויף די פּערסיער זעלבסט. פון דעם סיסטעם פון שפּיאָנען און געהיים־פּאָליציי זיינען די זיטען און דער אָפענהערציגער כאַראַקטער פון די פערסיער פערדאָרבען געוואָרען. פייגהייט און גרויזאַמקייט האָבען זיך אָפגעשפּיגעלט אין דעם עפענטליכען לעבען פון די פערסיער. די סאַטראַפּען זיינען ווילד געוואָרען פון דעספּאָטיע. מאַכען מענשען פיר קאַליקעס, פערקריפּלען זיי דורך אָפּשניידען נעזער, אויערן, הענט, פיס, אויגען־לידער אָדער ליפּען איז געווען אַ זעהר געוועהנליכע שטראָף. די **טויט־שטראָפען זיינען געווען שרעקליך** באַרבאַריש: אַרויפזעצען דעם פעראורטיילטען צום טויט אויף אַ שפּיציגען פלאָקען ביז דער שפּיץ איז דורך זיין האַלז דורכגעגאַנגען, צוזעגען אויף דער העלפט, פערשטייניגען, דורך אינזעקטען און זונען־היץ צום טויט פערמאַטערן, בראָטען אין גליהענדע אַש, שינדען די הויט לעבעדיגערהייד, מיט זודיגען אויל בעגיסען, לעבעדיגערהייד בעגראָבען. אַזעלכע אונמענשליכע טויט־שטראָפען האָבען די סאַטראַפּען צוגעטראַכט פיר זייערע אונטערטאַנען.

דער צענטער פון דיזע אַלע גרויזאַמקייטען און פערדאָרבענהייט פון זיטען איז, פערשטעהט זיך, געווען דער קעניגליכער הויף. די סאַטראַפּען האָבען נאָר נאָכגעאַהמט דעם קעניג. צו דיזע אַלע שרעקליכע אכזריות קומען נאָך צו הולטייסטווע, שכרות, זנות, וואָס האָט געהערשט אין אַן אונגעהייערן גראַד אין קעניגליכען הויף, און פון דאָרט האָט עס זיך פערשפּרייט אין די פּאַלאַצען פון די אַלטע סאַטראַפּען, וועלכע דאָס אָרימע פאָלק האָט געמוזט מיט זיין שוויס און בלוט אויסהאַלטען דורך אונגלויבליך שווערע שטייערן.

מיר האָבען שוין פריהער געזעהן, דאָס דאַריוס האָט איינגעטיילט זיין אימפּעריע אין 20 סאַטראַפּיעס אום אין בעסערע אָרדנונג די שטייערן צו זאַמלען. די שטייערן זיינען געווען פערשיידענע, אַ טייל פון נאַטירליכע פּראָדוקטען און אַ טייל אין באַרעם געלט. די אַלע שווערע שטייערן זיינען נאָר געפאַלען אויף אַנדערע לענדער פון דער פערסישער אימפּעריע, די פערסיער זעלבסט זיינען געווען פריי פון אַלע אָפּצאָהלען. מעהר פון אַלע אַנדערע

פּראָווינצען זיינען געווען בעלעסטיגט מיט שווערע אָפּצאָהלונגען עגיפּטען און באבילאָניען. די ערסטע האָט געמוזט ליפערן 1,000 טאַלענטען זילבער יעהר-ליך, און די צווייטע 700. פון דער גאַנצער אימפּעריע פלעגט אריינקומען יעהר-ליך אין די קעניגליכע קאַסע 7,774 טאַלענטען זילבער (אונגעפעהר 12 מיליאָן דאָללאַר). די לענדער פון אינדיען האָבען געמוזט צאָהלען זייערע שטייערן אין גאָלד צוזאַמען 360 טאַלענטען יעהרליך (אונגעפעהר 8 מיליאָן דאָללאַר). אויסער דעם פלעגט אריינקומען פיעל גאָלד און זילבער פון נאָהענטע לענ-דער, וועלכע האָבען דער פּערסישער רעגירונג געצאָהלט „פריייוויליגע" שטיי-

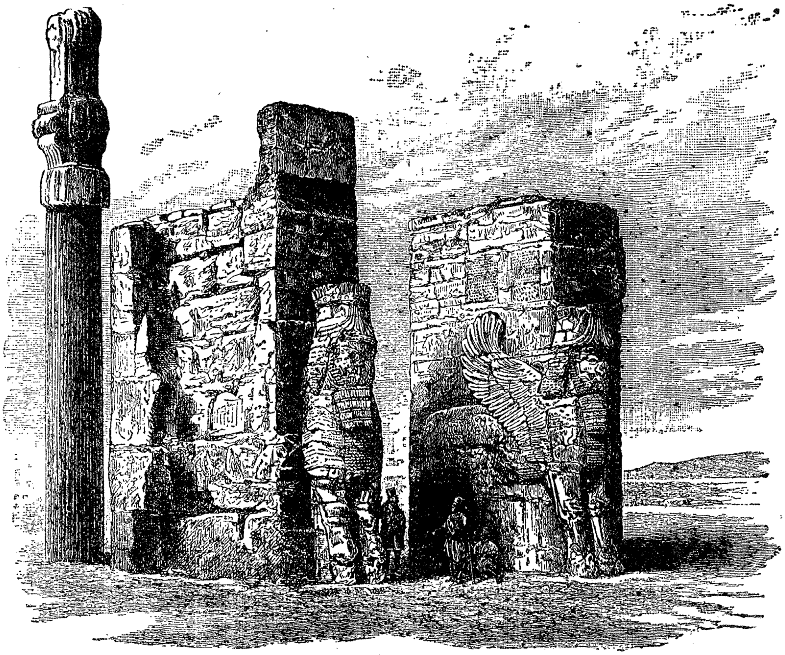

חורבות פון דעם הויפּט־טויער צו די קעניגליכע פּאַלאַצען אין פּערסעפּאָלים.

ערן אום זיי זאָלען זיין זיכער מיט זייער זעלבשטענדיגקייט און פרייהייט. זעהר פיעל גאָלד און זילבער פלעגט אויך אריינקומען אין די קעניגליכע קאַ-סע פון צאָל אויף פּערשיידענע געגענשטאַנדען: פישעריי, וועלדער, בערג-ווערק, זאַלץ־קוועלען א. אז. וו. די סומע פון אַלע הכנסות אין פּערסיען איז געווען אונגעפעהר איבער 40 מיליאָן דאָללאַר, וועלכע איז אין יענע אַלטע צייטען געווען א ריזיגע איינקונפט פיר א רעגירונג.

דיזע אַלע אונגעהייערע סומעס זיינען צום גרעסטען טייל פערברויכט געוואָרען צו אויסהאַלטען דעם קעניגליכען הויף, וועלכער האָט קיין גרענעץ ניט געוואוסט צו זיינע אויסגאַבען. פיר אויסהאַלטען דעם פוץ פון אַן איינציגער פרוי אין הארעם פלעגען אָפטמאָל בעשטימט ווערען די שטייערן פון גאַנצע שטעדט און פראָווינצען. דאָס זעלביגע לעבען האָבען אויך געפיהרט די סאַטראַפּען.

דיזע אונגעהייערע פערשווענדונג פון די פערסישע הערשער האָט ענדליך אונטערגעגראָבען די עקאָנאָמישע קוועלען פון פאָלק. זי האָט געהאַט איהר ווירקונג אויף אַלע געביטען פון דער רעגירונג. גערעכטיגקייט און פערוואַלטונג זיינען געזונקען טיפער און טיפער. ביי אַלע בעאַמטע האָט געהערשט אייגעננוץ און אַ שרעקליכע ליידענשאַפט צו לוקסוס און אויסגעלאַסענקייט. אום צו שאַפען געלט, וואָס האָט זיך דערצו געפאָדערט, האָט יעדער שטיקעל מאַכט־האָבער אויסגעזויגען דאָס פאָלק. ווען אלכסנדר דער גרויסער (אלכסנדר מוקדון) האָט איינגענומען פערסיען, האָט ער דאָרט געפונען אַזאַ שרעקליכע אָרימקייט, דאָס ער איז געווען געצוואונגען צו בעפרייען איינינע טיילען פון לאַנד אויף אַ געוויסע צייט פון אַלע אָפּצאָהלונגען. דאַגעגען האָט ער געפונען אין די שאַץ־קאַמערן פון די קעניגען און פון די סאַטראַפּען אַזעלכע אונגעהייערע אוצרות אין גאָלד און אין זילבער, דאָס עס שטייגט איבער יעדע פאָרשטעלונג. אום איבערצופיהרען די אוצרות גאָלד און זילבער, וועלכע האָבען זיך געפונען אין דער רעגירונגס־קאַסע פון די שטעדט פאַסאַרגאַדאַ און פערסעפאָלים האָט מען געמוזט האָבען פיעלע טויזענדע קעמלען און מויל־עזלען. ווען אַלכסנדר האָט געפאַנגען די פערסישע אַרמעע אין דער שלאַכט ביי איססאָס, האָט ער געפונען אין קעניגליכען לאַגער 300 ווייבער, 277 קאָך־מייסטערס, 13 וואָס האָבען מילך־שפייזען פיר דעם קעניגליכען טיש צוגעגרייט, 17 געטרענק־מאַכער, 70 קעלער־בעאַמטע (ד. ה. בעאַמטע איבער אַלערליי משקאות), 40 זאַלבען־מאַכער און 40 קראַנצען־פלעכטער. דער הויף־שטאַאַט פון מאַנכע קעניגען איז בעשטאַנען פון 4,000 פערזאָן, וועלכע האָבען פערברויכט שפייז, געטרענק א. אַז. וו. אויף 40 טאַלענטען, ד. ה. לערך 70 טויזענד דאָללאַר, יעדען טאָג.

די פערסיער האָבען קיין איינענע קולטור ניט געשאַפען. אַלץ אין דיזער הינזיכט האָבען זיי גענומען פערטיג פון די באַבילאָניער, אַסיריער און עגיפּטער. נאָר אין קונסט האָבען זיי עטוואָס אייגענעס געשאַפען, וויל דאָס האָט געפאָדערט די פראַכט און דער לוקסוס אין קעניגליכען הויף און ביי די סאַטראַפּען. אויך האָט די וואַפען־טעכניק ביי זיי דערלאַנגט אַ הוי-

כע שטופע, אלס א רעזולטאט פון שטענדיגע מלחמות. די פערסישע שווער־דען זיינען געווען בעריהמט אלס די בעסטע אין גאנצען אלטערטום. די פער־סישע קאוואלעריע (רייט־סאָלדאטען) איז געווען געקליידעט אין אייזען און שטאָל. די פאנצער־שופּען פון די אָפיצירען זיינען געווען בעגאָלדעט, זייערע רעק פון פּורפּור. די פּרעכטיגסטע קליידונג און אויסשטאטונג האָט ערהאלטען דער קאָרפּוס, וועלכער האָט זיך גערופען די 10,000 אונשטערבליכע, ווייל עס האָט ניט געטאָרט פעהלען איינער צו דיזער צאָהל, און ווען עס איז איינער פון זיי געשטאָרבען אָדער צוליב אַן אנדער אורזאך אוועק, האָט מען באלד אויסגעפילט די צאָהל מיט אַן אנדערן. די רעק פון דיזען קאָרפּוס זיינען גע־ווען בעזעצט מיט דימענטען און געשטיקט מיט גאָלד. אויף׳ן האלז האָבען זיי געטראָגען גאָלדענע קייטען, ווי די רוימישע הערשער.

אין דער בוי־קונסט האָבען זיי נאָר נאָכגעאַהמט אנדערע פעלקער, זיי האָבען קיין אייגענעס ניט געשאַפען, הגם דיזע קונסט איז ביי זיי געווען העכסט ענטוויקעלט. דער סטיל פון זייער ארכיטעקטור איז געווען דער באבי־לאָנישער און דער אסירישער. די פּרעכטיגסטע געביידעס האָבען זיך געפונען אין סוזא (שושן) און פערסעפּאָלים, וועלכע איז פון דאַריוס דעם 1טען געגרינדעט געוואָרען אלס רעזידענץ און אלס רעגירונגס־אָרט פיר קעניגען. אין פערסעפּאָלים עקסיסטירען נאָך אין הייגטיגער צייט גוואלדיגע רואי־נען (חורבות), רעסטען פון קעניגליכע פּאלאצען, זיילען־גענג, פּרעכטיגע זאאלען און מארמאָרנע טרעפּ. אויף פיעלע ווענט געפינען זיך נאָך אינ־שריפטען אין פערשיידענע געמעלדעס, וועלכע שטעלען פאָר פעלד־צוגען, אונטערוואָכטע פעלקער, הויף־לייט און דאָס פערסישע לעבען אין אלגעמיין. רייך און גרויסאַרטיג זיינען אויך די קברים, וואָס זיינען אויסגעהאַקט אין פעלזען ביי פערסעפּאָלים. פיר יעדען קעניג איז אויסגעהאַקט אין א פעלז א רייהע פון צימערן, אין וועלכע עס איז אריינגעבראַכט אליין, וואָס די פּערזאָן פיר וועלכע דער קבר איז געמאַכט געוואָרען, האָט מעהר געליבט און גע־שעצט ביים לעבען, אויך זיין רייכטום אין גאָלד און זילבער. דעריבער זיינען די קעניגליכע קברים אימער שטאַרק בעוואַכט געווען.

אין וויסענשאַפט און ליטעראַטור האָבען די פערסיער גאָר ניט געטאָן. דאָקטוירים פלעגען זיי ברייגנען פון עגיפּטען אָדער פון גריכענלאַנד. יעדעס שטרעבען נאָך וויסענשאַפט איז דערשטיקט געוואָרען אין קריגס־לעבען און אין מאַטעריעלען גענוס.

די רעגירונגס־פאָרמע פון די פערסיער איז געווען געגרינ־דעט אויף גוואלד און אונטערדריקונג. זיי האָבען געדריקט ניט נאָר פרעמדע

פעלקער, נאָר אויך איינע די אַנדערע. די ערסטע פערסיער זיינען בעשטאַנען פון 10 שבטים. דיזע שבטים האָבען געשטריטען צווישען זיך, או יעדער פון זיי האָט געוואָלט הערשען איבער די איבריגע. דאָס זיי האָבען פערשקלאַפט די אור־איינוואוינער פון לאַנד, וועלכע זיינען געווען פון טונקעלער פארב, ווי עס האָבען געטאָן אַלע אַנדערע קולטור־פעלקער — איז קיין צווייפעל ניט. די פערשיידענהייט פון דעם באָדען פון פערסיען, פון וועלכען אייניגע ערטער זיינען געווען מעהר פאַסענד פיר אַקערבוי און אַנדערע האָבען ענטוויקעלט אין די איינוואוינער די קריגס־קונסט, האָט געפיהרט דערצו, דאָס אייניגע שטאַ־מען מיט קריגערישען גייסט האָבען אונטערוואָרפען אונטער זייער מאַכט די רוהיגע אַקערבויער. די בעזיגער האָבען דאַן געבילדעט דעם אַדעל פון לאַנד, און די בעזיגטע זיינען געוואָרען די אונטעריאָכטע אונטערטאַנען. די בעזיגער האָבען געבילדעט די קריגער־שטאַמען, אונטער וועלכע דער שטאַם פון די פאַסאַרגאַדען איז געשטאַנען אין דער ערסטער רייהע. צו דיזען שבט האָט געהערט די בעריהמטע פאַמיליע אַחאָמענידען, פון וועלכע די פער־סישע קעניגען האָבען געשטאַמט.

דער קעניג האָט זיך גערעכענט פיר דעם פערטרעטער פון אַהוראַמאַזדאַ, אָדער דעם גאָט פון ליכט. און דעריבער האָט איהם דאָס פאָלק פערעהרט אַלס אַ גאָט. זיין פערזאָן איז בעטראַכט געוואָרען אַלס היילּיג. ווער עס איז צו איהם נאָהענט צוגעקומען, האָט געמוזט מיט'ן געזיכט צו דער ערד פאַלען. דער קעניג איז געווען דער אונבעשרענקטער הערשער און אייגענטימער פון לאַנד. ער האָט געהאַט צו זאָגען איבער דעם לעבען און טויט פון זיינע אונטערטאַנען.

די מאַגיער, אָדער די פּריסטער פון דער זאָראָאַסטערישער רעליגיאָן, זיי־נען געווען די העכסטע ריכטער פון לאַנד, און זיינען געווען די הויפּט־ראַט־געבער פון קעניג אין געריכטס־זאַכען, אָבער זיי האָבען אין פערסיען ניט גע־האַט די זעלבע מאַכט, וועלכע עס האָבען געהאַט די פּריסטער אין עגיפּטען אָדער אין באַבילאָניען. די מאַגיער זיינען געווען: ריכטער, וואָהרזאָגער, צייכען־דייטער א. ד. גל. דאָס פּריסטערטום איז געבליבען אין די הענט פון די מעדיער, אפילו נאָך דעם, ווי די הערשאַפט אין לאַנד איז איבערגעגאַנגען פון די מעדיער אין די הענט פון די פערסיער. צו יענער צייט האָט זיך נאָך די רעליגיאָן פון דער פערסיער געהאַלטען ריין. אָבער מיט דער ענטוויקלונג פון דער דעספּאָטיע פון די פערסישע קעניגען זיינען די מעדיער בּיסלאַכווייז פון דער פּריסטער־קאַסטע ארויסגעשפּאַרט געוואָרען און זייער אָרט האָבען פערנומען פּריסטער איבערגעגעבענע צום פערסישען קעניג. די רעליגיאָן

האָט פערלאָרען איהר פריהערדיגע ריינהייט, עס זיינען אריינגעמישט געוואָרען פיעלע מנהגים פון געצען־דינסט און דער איינפלוס פון דער פריסטער־קאַסטע איז געוואָרען שוואַכער און שוואַכער.

הגם קריגער און פריסטער האָבען זיך געהאַלטען אָפּגעזונדערט פון פאָלק, און זיינען בעטראַכט געוואָרען אַלס בעזונדערע קאַסטעס, האָבען זיי אין פערסיען ניט דערלאַנגט די זעלביגע שטופע, ווי אין עגיפּטען און אינדיען. די דעספּאָטיע, געגרינדעט אויף גוואַלדיגע פערסישע מאַכט, האָט ניט געדולדעט קיין אַנדערע הערשאַפט, קיין פריווילעגירטע קאַסטע. אין פערסיען איז נאָר געווען א י י ן הערשער און אַן אונגעצייערע מאַסע שקלאַפען.